

ЩОРІЧНИК СПРІ 2008
ОЗБРОЄННЯ, РОЗЗБРОЄННЯ ТА МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА

Це видання стало можливим
завдяки фінансовому сприянню Уряду Швейцарії

SIPRI Yearbook 2008

Armaments, Disarmament and International Security

sipri

Stockholm International Peace Research Institute

OXFORD UNIVERSITY PRESS
2008

Щорічник СІПРІ 2008

Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека

сіпрі

Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру

переклад з англійської

Українське видання Щорічника СІПРІ підготовлене спільно
Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру
та
Українським центром економічних і політичних досліджень
імені Олександра Разумкова

КИЇВ
2009

sipri

Stockholm International Peace Research Institute

сіпрі

Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру

СІПРІ – незалежний міжнародний інститут з дослідження проблем миру та конфліктів, насамперед процесів контролю над озброєннями та роззброєння. Інститут створено в 1966р. на честь 150-річчя непорушного миру у Швеції.

Інститут фінансується головним чином за рахунок грантів Уряду Швеції, ухвалених Парламентом Швеції. Його штат і Правління складаються з представників багатьох країн. В Інституті також діє міжнародний консультативний орган – Дорадчий Комітет.

Правління Інституту не несе відповідальності за погляди, подані в публікаціях Інституту.

Правління

Посол Рольф Екеус (Rolf Ekéus), голова Правління, Швеція

Доктор Віллем Ф. ван Екелен (Willem F. van Eekelen), віце-голова Правління, Нідерланди

Доктор Олексій Арбатов, Росія

Янта Дханапала (Jayantha Dhanapala), Шрі-Ланка

Доктор Набіл Еларабі (Nabil Elaraby), Єгипет

Роза Е.Готтемюллер (Rose E.Gottemoeller), США

Професор Марі Калдор (Mary Kaldor), Велика Британія

Професор Рональд Дж.Сузерленд (Ronald G.Sutherland), Канада

Директор

Доктор Бейтс Гілл (Bates Gill), США

Редактор і видавець Щорічника – Бейтс Гілл

Головний редактор – Ян Ентоні (Ian Anthony)

Виконавчий редактор – Девід Крюкшанк (D.A.Cruickshank)

Редактори

Девід Крюкшанк, Джой Фокс (Joey Fox),

Джетта Гіллган Борг (Jetta Gilligan Borg), Каспар Тіммер (Caspar Timmer)

sipri

Stockholm International Peace Research Institute

Signalistgatan 9, SE-169 70 Solna, Sweden

Telephone: 46 8/655 97 00

Fax: 46 8/655 97 33

Email: sipri@sipri.org

Internet URL: <http://www.sipri.org>

OXFORD
UNIVERSITY PRESS

Great Clarendon Street, Oxford OX2 6DP

Oxford University Press is a department of the University of Oxford.
It furthers the University's objective of excellence in research, scholarship,
and education by publishing worldwide in

Oxford New York

Auckland Cape Town Dar es Salaam Hong Kong Karachi
Kuala Lumpur Madrid Melbourne Mexico City Nairobi
New Delhi Shanghai Taipei Toronto

With offices in

Argentina Austria Brazil Chile Czech Republic France Greece
Guatemala Hungary Italy Japan Poland Portugal Singapore
South Korea Switzerland Thailand Turkey Ukraine Vietnam

Oxford is a registered trade mark of Oxford University Press
in the UK and in certain other countries

Published in the United States
by Oxford University Press Inc., New York

© SIPRI 2008

*Before 1987 the Yearbook was published under the title
'World Armaments and Disarmament:
SIPRI Yearbook [year of publication]'*

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored
in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the
prior permission in writing of SIPRI, or as expressly permitted by law, or under
terms agreed with the appropriate reprographics rights organizations. Enquiries
concerning reproduction outside the scope of the above should be sent to
SIPRI, Signalistgatan 9, SE-169 70 Solna, Sweden

You must not circulate this book in any other binding or cover
and you must impose the same condition on any acquirer

British Library Cataloguing in Publication Data
Data available

Library of Congress Cataloging in Publication Data
Data available

Typeset and originated by Stockholm International Peace Research Institute

Printed and bound in Great Britain

on acid-free paper by
Clays Ltd, St Ives plc

ISSN 0953-0282

ISBN 978-0-19-954895-8

ББК 66.4(0)
0-46

Редакційна колегія українського видання:

Людмила ШАНГІНА (*головний редактор*), Микола СУНГУРОВСЬКИЙ (*керівник проекту*),
редактори: Алла ЧЕРНОВА, Олексій МЕЛЬНИК.

Дизайн і макет:

Олександр ШАПТАЛА

СППРІ 2008: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека:

Пер. з англ./Стокгольм. міжнар. інститут дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень
ім.О.Разумкова; редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. – К.: Заповіт,
2009. – 520с. ISBN 978-966-7272-90-6

У черговому 39-му випуску Щорічника СППРІ викладені інформаційні та аналітичні матеріали досліджень, здійснених Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру (СППРІ) з метою сприяння відкритості і прозорості у сферах контролю над озброєннями та роззброєння, а також з питань міжнародної безпеки. Результати досліджень узагальнені за трьома напрямками: конфлікти, запобігання конфліктам і регіональна безпека; військові витрати, виробництво та поставки озброєнь; зброя масового ураження, нерозповсюдження, контроль над озброєннями та роззброєння, які викладені у відповідних частинах цієї книги.

Матеріали Щорічника призначені для цивільних і військових фахівців у галузі національної і міжнародної безпеки, міжнародних відносин, міжнародного права, конфліктології, державних службовців, працівників оборонно-промислового комплексу, політологів і журналістів, викладачів і студентів навчальних закладів України.

ББК 66.4(0)

ISBN 978-966-7272-90-6

© Видавництво «Заповіт», 2009

Зміст

Звернення до читача	xvii
Передмова	xix
Вступ	
Заклик до контролю над озброєннями	1
<i>Бейтс Гілл</i>	
I. Розширення можливостей	1
II. Зростання занепокоєння	2
Розповсюдження чутливих товарів, технологій і ноу-хау – Складність звичайного конфлікту і збільшення витрат на звичайні озброєння – Ослаблені інститути – Відсутність консенсусу серед головних гравців	
III. Можливості, що з’являються	6
Нове політичне середовище – Удосконалення технічних засобів	
IV. Попереду ще багато роботи	8
Нинішні та майбутні кроки – Застереження та перспективи	
Частина I. Безпека і конфлікти у 2007р.	
1. Євроатлантичні інституції безпеки та їх взаємовідносини	15
<i>Жан-Ів Хайн, Гунілла Херолф, Ждіслав Ляховські</i>	
I. Вступ	15
II. Усунення відчуженості	15
III. Політика Росії	18
Змінений підхід Росії до відносин із Заходом – Пострадянський простір	
IV. Європейський Союз	27
Лісабонський договір – Розширення та політика сусідства – Спільна зовнішня політика та політика безпеки – Європейська політика безпеки і оборони	
V. Співробітництво атлантичного співтовариства у сфері безпеки	36
Зближення Європи і США – Співробітництво ЄС і НАТО – Боротьба з тероризмом – Питання колективної оборони і швидкого реагування – Афганістан – На шляху до нової трансатлантичної угоди	
VI. Висновки	44
2. Тенденції збройних конфліктів	45
<i>Катерина Степанова</i>	
I. Вступ	45
II. Фрагментація та урізноманітнення форм збройного насильства	46

III. Ірак	48
Контекст: повстання та нарощування військової присутності США – Фрагментація насильства – Визначальні фактори та наслідки	
IV. Дарфур (Судан)	60
Контекст – Фрагментація насильства – Визначальні фактори та наслідки	
V. Пакистан	67
“Талібанізація” і транскордонне насильство – Ісламістське насильство за межами племінних територій – Тероризм і боротьба з тероризмом	
VI. Висновки	74
Додаток 2А. Розвиток крупних збройних конфліктів у 1998-2007рр.	76
<i>Лотта Харбом, Петер Валленштайн</i>	
I. Крупні збройні конфлікти в ширшому контексті	76
II. Глобальна картина крупних збройних конфліктів	77
III. Регіональна картина	78
IV. Зміни в таблиці крупних збройних конфліктів за 2007р.	80
Конфлікти, додані до таблиці у 2007р. – Конфлікти, вилучені з таблиці у 2007р. – Зміни в інтенсивності конфліктів	
V. Картина недержавних конфліктів у 2002-2006рр.	83
Таблиця 2А.1. Регіональний розподіл, кількість і види крупних збройних конфліктів у 1998-2007рр.	78
Таблиця 2А.2. Регіональний розподіл зон, де в 1998-2007рр. відбувся принаймні один крупний збройний конфлікт	79
Таблиця 2А.3. Крупні збройні конфлікти у 2007р.	85
Діаграма 2А.1. Регіональний розподіл і загальна кількість крупних збройних конфліктів у 1998-2007р.	80
Додаток 2Б. Підхід до розв’язання проблем прямого і структурного насильства, заснований на принципах забезпечення безпеки людини	89
<i>Альбрехт Шнабель</i>	
I. Вступ	89
II. Забезпечення безпеки людини як відповідь на пряме і структурне насильство в суспільстві	90
Визначення прямого і структурного насильства – Концепція безпеки людини	
III. Насильство та небезпека для людини	92
Пряме насильство як каталізатор небезпеки людини – Структурне насильство та небезпека людини	
IV. Підхід, заснований на принципах забезпечення безпеки людини, як аналітична база розв’язання проблем насильства	96
V. Висновки	98

3. Планування та розгортання миротворчих операцій	101
<i>Шарон Віхарта</i>	
I. Вступ	101
II. Зусилля з покращення попереднього планування місій	102
Необхідність операцій, відповідних реальним потребам – Реформування системи планування місій ООН – Початок миротворчої операції ЄС	
III. Практика планування місій	109
<i>UNAMID – MINURCAT та EUFOR Tchad/RCA</i>	
IV. Висновки	115
Додаток 3А. Багатосторонні миротворчі операції у 2007р.	117
<i>Кірстен Зодер</i>	
I. Глобальні тенденції	117
II. Регіональні тенденції	120
Африка – Америка – Азія – Європа – Близький Схід	
Таблиця 3А.1. Кількість миротворчих операцій і чисельність залученого персоналу за регіонами у 2007р.	120
Рисунок 3А.1. Кількість миротворчих операцій у 1998-2007рр.	118
Рисунок 3А.2. Чисельність персоналу, залученого до миротворчих операцій в 1998-2007рр.	118
4. Гендерні аспекти пост-конфліктного реформування сектору безпеки	125
<i>Меган Бастік</i>	
I. Вступ	125
II. Гендерні питання та реформування сектору безпеки	127
Гендерні відносини та безпека – Гендерні відносини та (не)безпека в пост-конфліктній ситуації – Принципи врахування гендерних аспектів у реформуванні сектору безпеки	
III. Забезпечення гендерної рівності та заохочення участі жінок у пост-конфліктному реформуванні сектору безпеки	131
Забезпечення гендерної рівності в реформуванні сектору безпеки – Проблеми участі жінок у реформуванні сектору безпеки – Участь жіночих громадських організацій в реформуванні сектору безпеки – Жінки-парламентарі в реформуванні сектору безпеки	
IV. Заохочення повноцінної та рівноправної участі жінок в органах безпеки в пост-конфліктних країнах	138
Проблеми участі жінок в органах безпеки – Участь жінок у роботі органів безпеки в пост-конфліктних країнах	
V. Гендерні і специфічні проблеми пост-конфліктного реформування сектору безпеки	142
Врахування гендерних аспектів у програмах роззброєння, демобілізації і реінтеграції – Врахування гендерних аспектів у судочинстві та реформуванні судової системи на перехідному етапі	
VI. Висновки	148

Таблиця 4.1.	Приклади заходів з розв’язання гендерних проблем у рамках програм реформування сектору безпеки	133
Таблиця 4.2.	Відсоток жінок у поліції окремих країн	139
Врізка 4.1.	Гендерні проблеми, що стосуються чоловіків і хлопців	144

Частина II. Військові витрати та озброєння у 2007р.

5. Військові витрати		151
<i>Петтер Штоленхайм, Каталіна Пердомо, Елізабет Шьон</i>		
I.	Вступ	151
II.	Регіональні тенденції і країни з найвищими рівнями військових витрат	152
III.	Сполучені Штати Америки Тенденції військових витрат – Бюджетний запит на 2008ф.р. – Фінансування “глобальної війни з тероризмом”	155
IV.	Швидке зростання військових витрат на Південному Кавказі Вірменія та Азербайджан – Грузія	161
V.	Регіональні тенденції Африка – Азія – Європа – Латинська Америка – Близький Схід	166
VI.	Висновки	179
Таблиця 5.1.	Оцінки світових і регіональних військових витрат у 1998-2007рр.	152
Таблиця 5.2.	15 країн з найвищим рівнем військових витрат у 2007р. за ринковим валютним курсом і паритетом купівельної спроможності	154
Таблиця 5.3.	Витрати США на Міністерство оборони та національну оборону загалом у 2001-2008ф.рр.	156
Таблиця 5.4.	Асигнування МО США з основного бюджету та за статтями видатків на “глобальну війну з тероризмом” у 2001-2008ф.рр.	159
Таблиця 5.5.	Військові витрати на Південному Кавказі у 1998-2007рр.	162
Рисунок 5.1.	Тенденції військових витрат США у 1940-2008ф.рр.	157
Рисунок 5.2.	Карта Кавказького регіону	161
Додаток 5А. Таблиці військових витрат		183
<i>Петтер Штоленхайм, Ян Гребе, Каталіна Пердомо, Елізабет Шьон</i>		
Таблиця 5А.1.	Військові витрати за регіонами, міжнародними організаціями та групами країн за рівнем доходу в 1998-2007рр.	184
Таблиця 5А.2.	Військові витрати країн у національній валюті в 1998-2007рр	188
Таблиця 5А.3.	Військові витрати країн у доларах США, в постійних цінах 1998-2007рр. та в поточних цінах – 2007р.	194
Таблиця 5А.4.	Військові витрати країн за регіонами у відсотках ВВП у 1998-2006рр.	200

Додаток 5Б. Розподіл військових витрат НАТО за категоріями	209
<i>Петтер Штоленхайм, Ян Гребе</i>	
Таблиця 5Б.1. Військові витрати НАТО на особовий склад та озброєння і військову техніку (ОВТ) у 1998-2007рр.	209
6. Виробництво озброєнь	215
<i>Сем Перло-Фрімен, Елізабет Шьон</i>	
I. Вступ	215
II. Перелік СППРІ 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь	216
Компанії з найбільшим зростанням обсягів продажу озброєнь у 2006р. – Компанії з надання військових послуг у Переліку СППРІ 100 – Китайські компанії	
III. Реструктуризація оборонної промисловості у 2007р.	224
Злиття та поглинання у Сполучених Штатах – Трансатлантичні злиття та поглинання – Реструктуризація суднобудівної промисловості в Західній Європі – Зміни в оборонно-промисловій політиці ЄС – Консолідація державної військової промисловості в Росії	
IV. Висновки	237
Таблиця 6.1. Регіональні та національні частки у світовому продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками озброєнь у світі (за винятком Китаю) у 2006р., порівняно з 2005р.	217
Таблиця 6.2. Тенденції продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками озброєнь у світі (за винятком Китаю) у 2002-2006рр.	218
Таблиця 6.3. Компанії з Переліку СППРІ 100, які мали найбільший приріст обсягів продажу озброєнь у 2006р.	219
Таблиця 6.4. Компанії з Переліку СППРІ 100, що спеціалізуються на військових послугах	224
Таблиця 6.5. Найважливіші поглинання в оборонній промисловості Північної Америки та Західної Європи у 2007р.	226
Додаток 6А. 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь у 2006р.	238
<i>Сем Перло-Фрімен разом з мережею СППРІ з титань оборонної промисловості</i>	
I. Критерії відбору та джерела даних	238
II. Визначення	238
III. Розрахунки	240
Таблиця 6А.1. Види військових послуг, що надаються приватними компаніями	239
Таблиця 6А.2. 100 найкрупніших у світі компаній-виробників озброєнь (за винятком Китаю) у 2006р.	241
Додаток 6Б. Таблиця поглинань у 2007р.	248
<i>Сем Перло-Фрімен</i>	
Таблиця 6Б.1. Найважливіші поглинання в оборонній промисловості Північної Америки та Західної Європи у 2007р.	248

7. Міжнародні поставки озброєнь	251
<i>Пол Холтом, Марк Бромлі, Пітер Д.Веземан</i>	
I. Вступ	251
II. Головні тенденції у міжнародних поставках озброєнь	252
Тенденції у міжнародних поставках озброєнь у 2003-2007рр. –	
Фінансові показники міжнародної торгівлі озброєннями у 2006р.	
III. Крупні постачальники: головні події 2007р.	254
США – Росія – Німеччина, Франція і Велика Британія	
IV. Поставки озброєнь до Південної Америки	263
Нещодавні придбання Чилі – Нещодавні придбання Венесуели –	
Нещодавні придбання Бразилії	
V. Міжнародні поставки озброєнь до зон конфліктів:	
Афганістану та Судану	269
Афганістан – Судан	
VI. Висновки	276
Таблиця 7.1. П'ять найкрупніших постачальників основних видів	
звичайних озброєнь та їх головні отримувачі	
у 2003-2007рр.	252
Діаграма 7.1. Тенденція у поставках основних видів звичайних озброєнь	
у 1998-2007рр.	253
Додаток 7А. Постачальники та отримувачі основних видів	
звичайних озброєнь	278
<i>Проект СІПРІ з питань поставок озброєнь</i>	
Таблиця 7А.1. 10 найкрупніших отримувачів основних видів звичайних	
озброєнь та їх постачальники за період 2003-2007рр.	279
Таблиця 7А.2. 10 найкрупніших постачальників основних видів	
звичайних озброєнь і місця призначення за регіонами	
за період 2003-2007рр.	280
Таблиця 7А.3. Отримувачі основних видів звичайних озброєнь	
у 2003-2007рр.	281
Таблиця 7А.4. Постачальники основних видів звичайних озброєнь	
у 2003-2007рр.	285
Додаток 7Б. Фінансова вартість торгівлі озброєннями	287
<i>Марк Бромлі</i>	
Таблиця 7Б.1. Фінансова вартість поставок озброєнь за інформацією	
з урядових і промислових джерел у 1998-2006рр.	287
Додаток 7В. Джерела та методи аналізу даних про поставки озброєнь	289
<i>Проект СІПРІ з питань поставок озброєнь</i>	
I. Перегляд методів у 2007р.	289
II. Критерії відбору і джерела інформації	290
Критерії відбору – Основні види звичайних озброєнь: категорії	
III. Тренд-індикатор СІПРІ	291
IV. Джерела	294

Частина III. Нерозповсюдження, контроль над озброєннями, роззброєння у 2007р.

8. Контроль над ядерною зброєю і нерозповсюдження	297
<i>Шеннон Н.Кайл</i>	
I. Вступ	297
II. Іран і занепокоєння ядерним розповсюдженням	298
Ігнорування Іраном резолюцій РБ ООН – Глухий кут дипломатії з питань нових санкцій – План роботи МАГАТЕ–Іран – Глухий кут у переговорах Трійка ЄС (ЕЗ)-ЄС-Іран – Оцінка Генеральним директором МАГАТЕ ядерної програми Ірану – Оцінка іранської ядерної проблеми Національною розвідкою США	
III. Ядерна програма Північної Кореї і Шестисторонні переговори	311
Прогрес у Шестисторонніх переговорах – Виведення з ладу ядерних установок Північної Кореї – Зрив Північною Кореєю графіка робіт	
IV. Американсько-індійська ініціатива співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики	318
Американсько-індійська Угода 123 – Політичний опір в Індії	
V. Договір про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів	323
VI. Міжнародне співробітництво з метою підвищення рівня захищеності ядерних об'єктів	325
Співробітництво між Росією та США з питань утилізації ядерних матеріалів	
VII. Висновки	328
Додаток 8А. Світові ядерні сили у 2008р.	329
<i>Шеннон Н.Кайл, Віталій Федченко, Ханс М.Крістенсен</i>	
I. Вступ	329
Таблиця 8А.1. Світові ядерні сили, за кількістю розгорнутих боєголовок, станом на січень 2008р.	329
Таблиця 8А.2. Ядерні сили США, станом на січень 2008р.	330
Таблиця 8А.3. Ядерні сили Росії, станом на січень 2008р.	331
Таблиця 8А.4. Ядерні сили Великої Британії, станом на січень 2008р.	332
Таблиця 8А.5. Ядерні сили Франції, станом на січень 2008р.	332
Таблиця 8А.6. Ядерні сили Китаю, станом на січень 2008р.	333
Таблиця 8А.7. Ядерні сили Індії, станом на січень 2008р.	334
Таблиця 8А.8. Ядерні сили Пакистану, станом на січень 2008р.	335
Таблиця 8А.9. Ядерні сили Ізраїлю, станом на січень 2008р.	336
Додаток 8Б. Світові запаси розщеплюваних матеріалів у 2007р.	337
<i>Гарольд Фейвізон, Александр Гласер, Зі Мін, Франк Фон Хіппель</i>	
Таблиця 8Б.1. Світові запаси високозбагаченого урану (ВЗУ) у 2007р.	337
Таблиця 8Б.2. Світові запаси виділеного плутонію у 2007р.	338

Додаток 8В. Аналіз програм протиракетної оборони США	340
<i>Шеннон Н.Кайл</i>	
I. Вступ	340
II. Американські програми ПРО	340
Первинні оборонні можливості – Стурбованість технологічною готовністю	
III. Міжнародне співробітництво в галузі ПРО	347
Плани США з розміщення ПРО в Європі – Організація Північно-Атлантичного Договору – Японія – Ізраїль	
IV. Висновки	352
Таблиця 8В.1. Узагальнені дані про основні програми ПРО США, станом на грудень 2007р.	342
Таблиця 8В.2. Фінансування Агентства з питань протиракетної оборони США у 2003-2013ф.рр.	344
Таблиця 8В.3. Розгорнуті елементи системи ПРО США (<i>Ballistic Missile Defense System, BMDS</i>), станом на грудень 2007р.	346
Додаток 8Г. Ядерний криміналістичний аналіз	353
<i>Віталій Федченко</i>	
I. Вступ	353
II. Визначення, процес і технології ядерного криміналістичного аналізу	354
Технології і процедури аналізу	
III. Приклади застосування ядерного криміналістичного аналізу	359
Аналіз радіоактивного забруднення повітря для виявлення працюючого ядерного реактора – Аналіз радіоактивного забруднення повітря для виявлення випробувань ядерної зброї – Аналіз частинок урану для перевірки декларації Ірану на адресу МАГАТЕ – Визначення віку плутонію для перевірки початкової декларації Північної Кореї	
IV. Висновки	367
9. Зменшення загрози безпеці від хімічних і біологічних речовин	369
<i>Джон Харт, Петер Клевестіг</i>	
I. Вступ	369
II. Оцінка загрози безпеці від хімічних і біологічних матеріалів та контроль над ними	370
Контроль над біологічною зброєю та роззброєння – Контроль над хімічною зброєю та роззброєння	
III. Порушення та попередні програми	380
IV. Ірак: справу закрито?	381
V. Запобігання ЗХБЗ, реагування та ліквідація наслідків	384
Міжнародна допомога з нерозповсюдження та роззброєння – Біологічна безпека – Хімічна безпека – Спостереження за хворобами та реагування на них – Біологічні інциденти – Наукові дослідження – Наукові розробки, що мають практичне значення для запобігання ЗХБЗ – Юридичні та регуляторні наслідки наукових розробок	
VI. Висновки	393

10. Контроль над звичайними озброєннями	395
<i>Ждіслав Ляховскі</i>	
I. Вступ	395
II. Контроль над озброєннями в Європі	396
Режим Договору про ЗЗСЄ на роздоріжжі – Субрегіональний контроль озброєнь у колишній Югославії	
III. Зміцнення довіри та безпеки в зоні ОБСЄ	407
Стрілецька зброя і легкі озброєння – Знищення запасів боєприпасів і токсичного ракетного палива – Кодекс поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки	
IV. Глобальні зусилля із заборони “негуманної” зброї	412
Противіхотні міни – Касетні боєприпаси	
V. Висновки	414
Таблиця 10.1. Головні події, пов’язані з Договором про ЗЗСЄ у 1999-2006рр.	396
Таблиця 10.2. Запропонований Росією графік відновлення дії Договору про звичайні збройні сили в Європі	401
11. Контроль над міжнародними поставками, пов’язаними з безпекою	417
<i>Ян Ентоні, Сібіл Бауер, Анна Веттер</i>	
I. Вступ	417
II. Зміни в багатосторонніх режимах експортного контролю	417
Австралійська група – Група ядерних постачальників – Вассенаарська домовленість – Режим контролю над ракетними технологіями	
III. Заходи ЄС стосовно поставок озброєнь	428
Імплементация санкцій РБ ООН у законодавство ЄС – Регламентация поставок озброєнь у межах ЄС – Переглянутий Митний кодекс ЄС	
IV. Роль розслідувань і судового переслідування в посиленні експортного контролю над товарами подвійного використання	435
V. Висновки	438
Таблиця 11.1. Держави-учасниці багатосторонніх режимів контролю над поставками озброєнь і технологій, станом на 1 січня 2008р.	418
Додаток А. Угоди з контролю над озброєннями та з роззброєння	441
<i>Ненне Боделл</i>	
Додаток Б. Міжнародні організації і міжурядові органи	469
<i>Ненне Боделл</i>	
Про авторів	489

Звернення до читача

Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова пропонує до Вашої уваги дев'яте видання українською мовою *Щорічника СІПРІ 2008: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*.

Щорічник видається Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру (СІПРІ) з 1969р. з метою ознайомлення фахівців і громадськості з подіями, явищами та тенденціями у сфері міжнародної безпеки, насамперед – у її воєнно-політичних і воєнно-економічних аспектах. Від того часу *Щорічник* здобув статус авторитетного видання, що користується великим попитом фахівців з проблем міжнародної безпеки, науковців, політиків, державних діячів. Він видається англійською і перекладається китайською, арабською, російською, японською, а з 2000р. – українською мовами.

СІПРІ має розгалужені інформаційні та експертні мережі, потужні бази даних про різноманітні аспекти міжнародної безпеки, процесів озброєння та роззброєння, володіє ексклюзивною методологією опрацювання та аналізу інформації і статистичних даних. Це забезпечує високу якість його досліджень, достовірність фактів, адекватність висновків, а також виявлених закономірностей і тенденцій в різних сферах міжнародної безпеки, зокрема: (а) виробництво та торгівля озброєннями; (б) контроль над озброєннями; (в) роззброєння; (г) зародження, ескалація та врегулювання збройних конфліктів; (д) запобігання загрозам міжнародній безпеці в її глобальному та регіональному вимірах; (е) динаміка інституційних засад міжнародних і національних систем безпеки.

Крім того, практика засвідчила високий ступінь збігу прогнозних оцінок, що їх пропонують у *Щорічнику* експерти СІПРІ, з подіями наступних років. Це стосується насамперед появи та посилення так званих “нових загроз”, поширення тероризму, конфліктів за участю недержавних суб'єктів, використання у військових цілях, а також у терористичній діяльності продукції і технологій подвійного призначення, загострення проблем нерозповсюдження.

Таким чином, матеріали СІПРІ є корисним підґрунтям для прийняття виважених політичних рішень, тому вони враховуються офіційними структурами багатьох країн і міжнародних організацій у процесі розробки національної і міжнародної політики безпеки, зовнішньої і зовнішньоекономічної політики, зміцнення режимів контролю над озброєннями та експортного контролю.

У *Щорічниках СІПРІ* містяться дані про участь України у світових процесах підтримання миру та безпеки, виробництва озброєнь, нерозповсюдження та роззброєння, в міжнародних режимах контролю над озброєннями. Вивчення цього досвіду, порівняння його з досвідом інших країн є корисним як з пізнавальної точки зору, так і з суто практичної – оскільки надає орієнтири для формування зовнішньої політики та політики безпеки України, зокрема, в частині її участі в миротворчій діяльності, розвитку оборонної промисловості, модернізації Збройних сил, виробництва та торгівлі озброєннями.

Практика видання *Щорічника СІПРІ* українською мовою довела, що інформація, яка подається в ньому, має попит і значною мірою компенсує нестачу в Україні узагальненої інформації про сучасні процеси у сфері міжнародної безпеки, а також – сприяє впровадженню до наукового та освітнього обігу, політичного дискурсу, фахових і публічних дискусій, державних документів визначень, оцінок і норм, прийнятих міжнародною спільнотою. Таким чином, видання не лише стало вагомим внеском у забезпечення прозорості в тих сферах, що донедавна були практично закритими для громадськості, але й надає вихідні матеріали для формування практичної політики держави.

За погодженням з редакцією *Щорічника СІПРІ*, він видається українською мовою у скороченому вигляді – з урахуванням важливості тем і ступеня зацікавленості в них української аудиторії. Цього року до україномовного видання *Щорічника* не потрапили додатки з питань охорони здоров'я та з методичними матеріалами, які не зазнали суттєвих змін.

Матеріали подаються з максимальним наближенням до оригіналу – починаючи з макету й закінчуючи впорядкуванням таблиць, у яких, як правило, зберігається розташування країн за англійською абеткою (якщо не зазначене інше). Географічні назви подаються за виданням “Атлас світу” – Державна служба геодезії, картографії та кадастру Державного науково-виробничого підприємства “Картографія” (2007р.). В україномовних виданнях *Щорічника СІПРІ* кожного року вносяться уточнення в назвах державних, міжнародних органів та організацій, недержавних суб'єктів, відповідних документів – згідно з їх змінами, а також мірою становлення в Україні їх офіційного перекладу.

Українські видання *Щорічників СІПРІ 2000-2007* надходять до урядових і парламентських структур, центральних органів влади, вузів, публічних бібліотек обсягом близько 500 примірників щорічно. Зауваження і пропозиції читачів враховуються в наступних виданнях *Щорічника*.

Щорічник СІПРІ видається за фінансової підтримки Уряду Швейцарії.

Анатолій Рачок,
генеральний директор Центру Разумкова,
серпень 2009р.

Передмова

39 видання *Щорічника СІПРІ* – який перетворився на символ Інституту – є для нас дуже приємною подією. В цьогорічному виданні, як і в усіх попередніх, витримані найвищі наукові стандарти, що забезпечують його авторитетність. *Щорічник СІПРІ* залишається одним з найавторитетніших видань, де наводиться досить широкий і глибокий аналіз великого спектру питань: міжнародної і регіональної безпеки, конфліктів, миротворчих операцій, військових витрат, виробництва, поставок озброєнь і зброї масового ураження, контролю над озброєннями, роззброєння та нерозповсюдження.

Роблячи цю важливу справу, автори *Щорічника* намагалися спрогнозувати правомірність висновків, зроблених у 2007р., для 2008р. і надалі. З'явилися нові теми та матеріали. Як завжди протягом останніх років, автори звертають увагу на поглиблення фрагментації насильства в регіональних конфліктах і зростання ролі недержавних суб'єктів, у т.ч. тих, що діють від імені держави. На фоні поширення та підвищення доступності технологій виробництва звичайних та інших озброєнь, продовжують зростати світові військові витрати й торгівля озброєннями. Водночас, автори відзначають тенденцію послаблення багатосторонніх, двосторонніх та односторонніх інститутів і механізмів, які можуть застосовуватися державами з метою протидії загрозам безпеці і стабільності. Попри такий розвиток подій, а в багатьох випадках саме через такий розвиток, СІПРІ, в рамках обачного реалізму, робить висновок про те, що світ починає входити до періоду, коли контроль над озброєннями та нерозповсюдження зазнають більш гострих, порівняно з останнім десятиріччям, міжнародних дебатів, а їх режими, можливо, посиляться.

Головні принципи та цінності в діяльності СІПРІ залишаються незмінними, попри зміни, що відбулися протягом року. В серпні 2007р., після п'яти років керівництва Інститутом, Е.Дж.К.Бейлз змінила посаду директора СІПРІ на посаду лектора Університету Ісландії. Період її керівництва запам'ятовується зокрема: підвищенням деталізації досліджень СІПРІ; залученням до експертної мережі СІПРІ політичних діячів з Європи, Азії та інших регіонів; розширенням інтересів і досвіду у сфері глобальної і регіональної безпеки; диверсифікацією джерел фінансової підтримки СІПРІ. Перед тим, як залишити посаду, Е.Дж.К.Бейлз впевнилася, що підготовка цього видання *Щорічника* відбувається за планом, і зробила все необхідне для оволодіння посадовою компетенцією новим директором.

Інститут залишила ще одна важлива для нього особа – К.Волл. Протягом 37 років роботи, більшість з яких вона була керівником редакційно-видавничого департаменту, К.Волл зробила великий, як ніхто інший, внесок у піднесення світової репутації Інституту завдяки впровадженню в публікації найвищих стандартів редакційної, наукової і педагогічної сумлінності. Двоє цих колег залишили СІПРІ з твердими намірами підвищити свій професійний рівень.

У II половині 2007р. і протягом 2008р. СІПРІ започаткував кілька нових ініціатив, зокрема: видання електронного інформаційного бюлетеня *SIPRI Update: Global Security & Arms Control* і стрічки новин СІПРІ з питань Афганістану; розробку нового веб-сайту, який має розпочати роботу восени

2008р.; зміну дизайну публікацій, – з метою розширення аудиторії наших партнерів, прихильників і читачів. Протягом року міжнародні експерти СІПРІ в рамках наукових і практичних робіт відвідали понад 50 країн: від Австралії до Ірану, від Малайзії до України, від Колумбії до Єгипту, всі країни Європи та Північної Америки. Особливою гордістю СІПРІ у 2007р. стало внесення Інституту до переліку *Тридцятки найкращих аналітичних центрів світу*, складеного на підставі огляду понад 5 000 аналітичних центрів та інститутів з питань політичних досліджень, проведеного Інститутом досліджень зовнішньої політики США.

Така амбітна справа, як видання *Щорічника*, була б неможливою поза зусиллями колективу непересічних особистостей. Заслуговує на подяку плідна праця над цим виданням колективу редакторів: Д.Крюкшнака, Дж.Фокс, Дж.Гілліган Борг і К.Тріммера. Велику подяку висловлюю також авторам цього видання – як зі складу СІПРІ, так і зовнішнім, а також розробнику чудового індексатора П.Реа. Особливої вдячності заслуговує неоціненний внесок інших співробітників СІПРІ: заступника директора Д.Норда (який із серпня до жовтня 2007р. виконував обов'язки директора); координатора досліджень Я.Ентоні; керівника фінансово-адміністративного департаменту А.Хеллідей; керівника бібліотеки та департаменту документації Н.Боделл; керівника департаменту інформаційних технологій Г.Хагмейєра; помічниці директора зі спеціальних питань С.Лу.

Видання *Щорічника СІПРІ 2008* – першого за мого директорства – стало можливим завдяки підтримці Правління, всього колективу Інституту та багатьох наших партнерів і друзів з усього світу, на чю співпрацю та допомогу в майбутньому ми покладаємо великі сподівання.

Д-р Бейтс Гілл,
директор СІПРІ,
травень 2008р.

Вступ

Заклик до контролю над озброєннями

БЕЙТС ГІЛЛ

I. Розширення можливостей

Як переконливо свідчать матеріали цього видання *Щорічника СІПРІ*, впродовж наступних років світ постане перед дуже складними викликами безпеки, які не останньою чергою пов'язані з нестабільним середовищем безпеки в окремих регіонах, триваючим нарощуванням звичайних і нетрадиційних озброєнь у всьому світі та відсутністю прогресу в окремих галузях контролю над озброєннями, нерозповсюдження та роззброєння. Крім того, багато структурних проблем, у т.ч.: обмеження поставок енергоносіїв та інших природних ресурсів; відсутність консенсусу з питань глобального реагування на виклики безпеки; недостатні регіональні спроможності із врегулювання конфліктів, підтримки миру, пост-конфліктної відбудови і примирення; ослаблення державних структур; фрагментація насильства, – продовжуватимуть перешкоджати забезпеченню безпеки суспільства в усьому світі та, особливо, у країнах, що розвиваються.

Проте, є й потенційно кращі перспективи. Очікується, що вперше за останнє десятиріччя, протягом наступних 12 місяців може розпочатися перша серйозна дискусія з питань контролю над озброєннями та роззброєння. Ця несподівана нагода виникла в результаті поширення розуміння – як серед жінок, так і чоловіків, як серед простих людей, так і представників еліти – необхідності запровадження більш серйозних та ефективних заходів з контролю над озброєннями та роззброєння.

Після Другої світової війни питання контролю над озброєннями та роззброєння не вперше привертають увагу міжнародної спільноти. Але останніми роками переведення на новий рівень дискусії з питань контролю над озброєннями було спричинене поєднанням двох важливих тенденцій. Одна з тенденцій свідчить про посилення занепокоєння збільшенням загроз довгостроковим угодам і порозумінню з питань контролю над озброєннями та нерозповсюдження, а також можливістю їх занепаду. Інша, більш позитивна тенденція свідчить про появу нових можливостей, що дозволять наступними роками підвищити ефективність заходів контролю над озброєннями, нерозповсюдження та роззброєння. З одного боку, ці тенденції поживали деякі давніші, але зараз послаблені зусилля з контролю над озброєннями та роззброєння в усьому світі. З іншого боку, ці зусилля постійно наражаються на значні перешкоди та вимагатимуть подвійної енергії для повнішого використання можливостей, що відкриваються.

Зазираючи наперед, як ніколи чітко стає зрозумілим, що протягом наступних одного-двох років відбудеться набагато більше дискусій і дебатів на вищому

рівні – як у провідних державах, так і в усьому світі – стосовно корисності контролю над озброєннями та роззброєння. Менш зрозумілим на цьому етапі є те, наскільки успішними будуть нові зусилля.

II. Зростання занепокоєння

Останніми роками підвищилася увага міжнародної спільноти до принаймні чотирьох важливих галузі, які викликають занепокоєння з точки зору контролю над озброєннями та роззброєння, що сприяло позитивному та оперативному розгляду проблемних питань.

Розповсюдження чутливих товарів, технологій і ноу-хау

У всьому світі поглиблюється усвідомлення необхідності врівноваження явних переваг і дедалі помітніших недоліків глобалізації. У сфері контролю над озброєннями це виявляється у зростаючій потребі балансу між, з одного боку, користю від підвищення інтенсивності і свободи переміщення людей, товарів, технологій і знань, у т.ч. тих, що стосуються розробки зброї масового ураження (ЗМУ), а з іншого – більшими можливостями у здійсненні моніторингу їх використання з незаконними або насильницькими цілями та запобігання цьому. Це складне завдання є актуальним для дедалі ширшого кола існуючих і перспективних технологій: ядерних, у галузі біологічних наук, включаючи генну інженерію, біологічний синтез і нанотехнології, – та, як зазначається в цьому виданні, порушує нові гострі питання про відповідний баланс між поширенням таких технологічних досягнень і належним контролем над їх використанням¹.

Це є не лише проблемою “Північ-Південь” і не змаганням між “багатими” та “бідними” країнами світу. В розвинутому світі також існують проблеми і складні протиріччя між бажаними використовувати такі технології для легітимних професійних цілей (наприклад, вченими, дослідниками, медичними працівниками), та органами державної влади з питань внутрішньої безпеки, реагування на надзвичайні ситуації, правоохоронними органами, які заради безпеки можуть вдаватися до обмежень на використання технологій.

Більшою мірою ці проблеми пов’язані з потребою більш широкого та рівномірного розповсюдження на користь всього людства як відомих, так і перспективних технологій, що полегшують доступ до енергоресурсів, охорони здоров’я, освіти та інших суспільних благ. Найбільш зрозумілим прикладом таких проблем може бути розробка та розповсюдження ядерних технологій.

З одного боку, попит на ядерну енергію нібито зростає. Попит на всі види енергії також продовжує зростати мірою зростання провідних економік світу та підвищення питомої ваги нових економік, що розвиваються, – Китаю, Індії, Росії. Оскільки світовий попит на вуглеводневі енергоресурси та залежність світу від них спричиняють негативні кліматичні зміни, а ціна на нафту на початку 2008р. перевищила \$100 за барель, зрозуміло, що існує нагальна потреба в альтернативних джерелах енергії. Таким чином, складається

¹ Див. розділи 8, 9 і 11 цього видання.

враження, що у світі відбувається відродження ядерної енергетики, особливо у країнах, що розвиваються. Крім того, ядерні технології здатні забезпечити численні переваги як нині, так і в майбутньому в різних галузях медицини, охорони здоров'я і науки.

З іншого боку, ядерні технології і матеріали, що розробляються як для військових, так і для цивільних потреб, зумовлюють значні ризики. Росія і США, на які, згідно з наведеними в цьому виданні даними, припадає понад 90% з приблизно 10 200 одиниць світового арсеналу ядерної зброї², продовжують утримувати на озброєнні тисячі ядерних ракет, які можуть бути використані одне проти одного та дістатися будь-якого куточку світу за лічені хвилини. Навіть з урахуванням низької імовірності умисного обміну ядерними ударами між цими державами, випадкове або несанкціоноване використання ядерної зброї, а також можливість її потрапляння до ненадійних рук або викрадення є реальними та небезпечними проблемами. Політична нестабільність у Пакистані протягом 2007р. підвищила актуальність питань безпеки та захисту ядерних арсеналів.

Доступ до певних елементів ядерного паливного циклу, зокрема технологій збагачення урану та переробки відпрацьованого ядерного палива, також дає можливість здійснювати програми з розробки ядерної зброї, останніми прикладами чого є випробування ядерного пристрою Північною Кореєю у 2006р. та підозри стосовно ядерних намірів Ірану. Водночас, існує занепокоєння можливістю використання недостатньо захищених ядерних та інших радіоактивних матеріалів зі злим умислом (наприклад, в ядерних вибухових пристроях або в радіологічній зброї) недержавними суб'єктами для здійснення терористичного акту з катастрофічними наслідками. Крім того, як цивільні, так і військові ядерні об'єкти зумовлюють потенційні ризики, пов'язані з навмисним нападом або аварією на них. Ризик такого інциденту у військовому секторі є не меншим, ніж у цивільному, а реально може бути навіть вищим, враховуючи, що військові об'єкти не підпадають під міжнародні режими забезпечення гарантій безпеки нерозповсюдження.

Наявні проблеми стосуються не лише ядерних і пов'язаних з ними технологій, але й сучасних і перспективних технологій в інших галузях – біологія, хімія, генетика. Хімічні та біологічні технології і виробничі потужності поширені набагато більше, ніж ядерні, але запобіганню відповідним загрозам надається значно менше уваги. З огляду на ці виклики, багато експертів стверджують, що перш, ніж надавати широкий доступ до ядерних та інших потенційно небезпечних технологій – незалежно від того, чи пов'язані вони зі ЗМУ, мають подвійне призначення або є чутливими з інших причин, – необхідно докласти багато зусиль з визначення чітких правил застосування та доступу, а також запобігання їх незаконному, випадковому або несанкціонованому використанню.

Складність звичайного конфлікту і збільшення витрат на звичайні озброєння

Звичайні збройні конфлікти (з використанням звичайної зброї) у світі перетворюються на набагато складніші та важкі для врегулювання, ніж загалом

² Див. додаток 8А цього видання.

вважається. Як зазначається в розділі про збройні конфлікти, для безпеки людини дедалі більш загрозливими стають урізноманітнені та фрагментовані форми насильства, внаслідок чого протидія ним значно ускладнилася. Попри зменшення за останнє десятиріччя кількості крупних збройних конфліктів за участю держави – з 20 до 14, кількість недержавних конфліктів є вищою (у 2006р. – 21 конфлікт) і більш мінливою величиною³.

До того ж, загальні світові військові витрати продовжують зростати. Як зазначено в розділі про військові витрати, у 2007р. світові витрати на військові потреби сягнули \$1 339 млрд., що на 6% більше, ніж у 2006р., а за 10 років (1998-2007рр.) військові витрати в реальних цінах збільшилися загалом на 45%. На рівні окремих країн і субрегіонів зростання витрат є ще більш вражаючим. Протягом 1998-2007рр. військові витрати в пострадянських країнах Східної Європи (Вірменії, Азербайджані, Білорусі, Грузії, Молдові, Росії та Україні) зросли на 162%, причому 61% цього зростання припадає на Росію. За цей же період військові витрати в Північній Америці зросли на 63% – переважно за рахунок збільшення витрат у США; у 2007р. частка США в загальносвітових військових витратах становила 45%⁴.

Також збільшилися виробництво та міжнародні поставки озброєнь, про що докладно розповідається в розділах, присвячених цим видам діяльності⁵. У 2006р. обсяги продажу озброєнь компаніями, що належать до Переліку СІПРІ 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь (крім Китаю), становили \$315 млрд., тобто збільшилися на \$23 млрд. або на 8%, порівняно з обсягами продажу компаніями з того ж Переліку у 2005р. Обсяги поставок основних видів звичайних озброєнь протягом 2003-2007рр. збільшилися на 7%, порівняно з 2002-2006рр.

Ослаблені інститути

Третя проблема стосується механізмів – як діючих, так і перспективних, – призначених для розв'язання згаданих вище проблем. Договір 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Non-Proliferation Treaty, NPT*) є вдалим прикладом цього⁶. Протягом наступних двох років, що залишилися до відкриття у 2010р. чергової Оглядової конференції, яка проводиться один раз на п'ять років, ДНЯЗ має відповісти на кілька серйозних питань. Попередня Оглядова конференція ДНЯЗ (2005р.) з багатьох причин зайшла у глухий кут і завершилася без ухвалення суттєвих рішень і рекомендацій стосовно наступної імплементації Договору та його цілей⁷. Під час підготовки до Оглядової конференції 2010р. багато спостерігачів висловлюють сумніви стосовно

³ Див. додаток 2А цього видання.

⁴ Див. розділ 5 цього видання.

⁵ Див. розділи 6 і 7 цього видання.

⁶ Стислий виклад Договору 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї див. у додатку А цього видання.

⁷ Див.: Кайл Ш.Н. "Контроль над ядерними озброєннями та нерозповсюдження", *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.557-564.

здатності ДНЯЗ і його інспекційних режимів успішно досягти довгострокових цілей Договору – нерозповсюдження та роззброєння. Дехто стверджує, що ці цілі, які посилюють одна одну, не можуть бути досягнуті в межах ДНЯЗ в умовах, коли кілька ядерних держав, таких, як Індія, Ізраїль і Пакистан, не є учасниками Договору, а Північна Корея, яка у 2006р. здійснила випробування ядерного пристрою, призупинила своє членство в ньому.

Як зазначається в розділах про контроль над ядерними і звичайними озброєннями, інші основні механізми контролю над озброєннями та роззброєння – зокрема, Договір 1990р. про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСС, *Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, CFE Treaty*), Договір 1991р. про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-I, *START I Treaty*), Договір 1996р. про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ, *Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty, CTBT*) та запропонований договір про заборону виробництва ядерного матеріалу (*fissile material cut-off treaty*) – є або недієвими, або малоефективними⁸. Більше того, ці договори та угоди з контролю над озброєннями і роззброєння спрямовані на залучення держав до сфери їх дії – запобігання найнебезпечнішій загрозі використання ЗМУ, яка може походити з боку таких недержавних суб'єктів, як терористичні або кримінальні угруповання, – залишаючи поза увагою зростаючу загрозу безпеці людини від суб'єктів, озброєних звичайними видами озброєнь.

Відсутність консенсусу серед головних гравців

Проблеми четвертого виду виникають між державами та всередині держав, що утворюють міжнародну систему, – саме ці гравці мають сьогодні найкращі позиції для протидії зростаючим проблемам, зазначеним вище (або для їх пом'якшення). Позиція США в міжнародній системі значно ослабла, що зменшило їх здатність мобілізувати підтримку та знаходити консенсус з питань глобальної безпеки. Протягом останнього року каденції Президента США Дж.Буша, якому властиве скептичне ставлення до контролю над озброєннями, його Адміністрація в будь-якому випадку навряд чи демонструватиме активнішу позицію з питань контролю над озброєннями та роззброєння. Більше того, як пояснюється в цьому виданні, країни, що мають ядерні потенціали – США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай, Індія, Пакистан, Ізраїль і Північна Корея, – замість відмови від визначальної ролі ядерної зброї, продовжують значною мірою покладатися на цей вид озброєнь у своїх стратегіях національної безпеки⁹.

Крім того, як зазначається в розділі про євроатлантичну безпеку, відносини у сфері безпеки між багатьма провідними державами світу у справах контролю над озброєннями та роззброєння – в т.ч. між Росією і США, Китаєм і США, Росією і Західною Європою – продовжують характеризуватися прихованою

⁸ Див. розділи 8 і 10 цього видання. Стислий виклад Договору СНО-I, ДЗЗСС і ДВЗЯВ див. у додатку А цього видання.

⁹ Див. додаток 8А цього видання.

недовірою та відчуженістю¹⁰. Навіть у межах усталених багатосторонніх організацій, зокрема ЄС і НАТО, створених з “країн-однорумців”, між країнами-членами існують стійкі розбіжності з питань майбутньої ролі ядерної зброї, розгортання систем стратегічної оборони та необхідності роззброєння. Багато без’ядерних держав скептично ставляться до щирості намірів ядерних країн роззброюватися згідно з їх зобов’язаннями в рамках ДНЯЗ; тому можна припустити, що без’ядерні держави дотримуватимуться вичікувальної позиції стосовно нових ініціатив у сфері роззброєння та нерозповсюдження.

Усі ці питання в сукупності зумовлюють складну та небезпечну ситуацію, коли потенційні загрози – зокрема, випадкове, несанкціоноване або навмисне використання ядерної зброї та інших небезпечних озброєнь і технологій, – зростають, а засоби та механізми запобігання катастрофічним подіям або зменшення їх імовірності зазнають нових викликів.

III. Можливості, що з’являються

Як реакція на ці виклики, в усьому світі зростає усвідомлення невідкладності суттєвого удосконалення контролю над озброєннями відповідно до домінуючих тенденцій. В питаннях контролю над ядерною зброєю і роззброєння це видається в найближчій перспективі особливо багатообіцяючим напрямом діяльності. У зв’язку з цим слід відзначити та підтримати два важливі процеси, що вселяють оптимізм.

Нове політичне середовище

По-перше, зростають очікування того, що уряди дійсно знайдуть політичну можливість вдатися до конкретних дій у сфері контролю над озброєннями та роззброєння. Більшість таких очікувань відбивають зміни у верхівці світової політичної еліти. Нове керівництво з’явилося в ООН, нові лідери обрані у Франції, Німеччині, Японії, Росії та Великій Британії. У 2009р. з’явиться новий Президент у США. ЄС, який з початку 2000-х років розробляє більш узгоджену позицію з питань контролю над озброєннями та роззброєння, сподівається наступними роками перетворитися на потужнішу політичну силу на світовій арені. Навіть у Китаї лідери, які прийшли до влади у 2002р., зараз, залишившись при владі на другий термін, зміцнюють свої позиції і довіру до себе. Згідно з результатами широкомасштабних опитувань, міжнародна спільнота рішуче підтримує відкриті для перевірки кроки, спрямовані на звільнення світу від ядерної зброї¹¹. Проте, попри широку підтримку діяльності в напрямі роззброєння, відсутність прогресу в цій сфері залишається політичним викликом для урядів у всьому світі. Реагуючи на реальну загрозу, що походить від ядерної зброї, та базуючись на зростаючому суспільному занепокоєнні цією загрозою, нові лідери більшою мірою, ніж їх попередники, мають змогу вдатися до конкретних дій в умовах дедалі більш сприятливого політичного середовища навколо питань роззброєння.

¹⁰ Див. розділ 1 цього видання.

¹¹ Angus Reid Strategies, *Global Public Opinion on Nuclear Weapons* (Simons Foundation: New York, 2007), <<http://www.angusreidstrategies.com/index.cfm?page=6>>.

Нове, варте уваги політичне середовище навколо питань контролю над озброєннями утворилося в результаті резонансних закликів до роззброєння, що пролунали з боку США та інших західних держав. Маються на увазі дві аналітичні статті, надруковані в газеті *The Wall Street Journal* колективом авторів: Дж.Шульцем (*George Schultz*), С.Нанном (*Sam Nunn*), Г.Кісінджером (*Henry Kissinger*) і В.Пері (*William Perry*), які в січні 2007р., а потім у січні 2008р. енергійно закликали до кроків, спрямованих на ліквідацію ядерної зброї¹². У 2007р. кандидат на посаду Президента США від Демократичної партії Б.Обама (*Barack Obama*) запевняв, що: в якості лідера держави він співпрацюватиме з Росією в напрямі “суттєвого зменшення арсеналів наших ядерних озброєнь”, а також “оновлення і зміни нашої небезпечно застарілої позиції з питань ядерної зброї, притаманної періоду холодної війни, та послаблення ролі ядерної зброї”; США прагнутимуть створити “світ, у якому не буде ядерної зброї”¹³. Кандидат у Президенти США від Республіканської партії Дж.Маккейн (*John McCain*) на початку 2008р. сказав: “Ми повинні працювати над скороченням ядерних арсеналів у всьому світі, починаючи з власного арсеналу... Нам не потрібна вся та зброя, яку ми зараз маємо в нашому арсеналі. США мають бути лідером глобальних зусиль в ядерному роззброєнні, що відповідає нашим життєво важливим інтересам і справі миру”¹⁴.

У передовій статті газети *The Guardian* за січень 2008р. містився заклик до Уряду Великої Британії – “показати приклад” і відмовитися від ядерної зброї¹⁵, а у 2007р. Міністр закордонних справ Великої Британії М.Бекетт (*Margaret Beckett*) закликала “сформувати бачення” і “вдатися до дій”, які б сприяли побудові “світу, вільного від ядерної зброї”¹⁶. Ще один помітний крок на шляху до контролю над озброєннями був зроблений В.Баффеттом (*Warren Buffett*), одним з найбагатших у світі підприємців і філантропів, який надав у 2006р. \$50 млрд. (згодом таку ж суму надав Уряд США) на стимулювання прогресу у створенні багатостороннього банку ядерного палива під егідою МАГАТЕ¹⁷. У 2008-2009рр. у США, Європі та в усьому світі планується здійснити ряд звернень і заходів на високому рівні, що розглядаються як політичний стимул утримання питань контролю над озброєннями і роззброєння в центрі уваги¹⁸.

¹² Schultz, G.P. et al., ‘A world free of nuclear weapons’, *Wall Street Journal*, 4 Jan. 2007; Schultz, G.P. et al., ‘Toward a nuclear-free world’, *Wall Street Journal*, 15 Jan. 2008.

¹³ Obama, B., ‘A new beginning’, Remarks made at DePaul University, Chicago, Ill., 2 Oct. 2007, <http://www.barackobama.com/2007/10/02/remarks_of_senator_barack_obam_27.php>; Obama, B., ‘Renewing American leadership’, *Foreign Affairs*, vol.86, no.4 (July/Aug. 2007).

¹⁴ McCain, J., Remarks to the Los Angeles World Affairs Council, 26 Mar. 2008, <<http://www.johnmccain.com/Informing/News/Speeches/>>.

¹⁵ ‘Disarmament still matters’, *The Guardian*, 7 Jan. 2008.

¹⁶ Beckett, M., ‘A world free of nuclear weapons?’, Keynote address, Carnegie International Non-proliferation Conference, Washington, DC, 25 June 2007, <<http://www.carnegieendowment.org/events/index.cfm?fa=eventDetail&id=1004>>.

¹⁷ International Atomic Energy Agency (IAEA), ‘IAEA welcomes US contribution of \$50 million to Nuclear Fuel Bank’, News release, 9 Jan. 2008, <<http://www.iaea.org/NewsCenter/News/2008/usdonation.html>>.

¹⁸ Наприклад, Дж.Шульц, колишній Державний секретар США, очолює роботу над проектом “План Гувера”, а Б.Блер (*Bruce Blair*) та Інститут глобальної безпеки пропагують “Пакт з ліквідації ядерної зброї”. Див.: Hoover Institution, ‘No more nukes’, *Issues in Focus*, 24 Oct. 2007, <<http://www.hoover.org/research/focusonissues/focus/10609912.html>>.

Удосконалення технічних засобів

По-друге, в технічній галузі з'явилися значні здобутки, здатні забезпечити більшу достовірність результатів моніторингу та верифікації договорів та інших форм домовленостей з контролю над озброєннями. Наприклад, прогрес у сфері ядерного криміналістичного аналізу – інструменту, що найчастіше асоціюється із запобіганням незаконному обігу ядерних матеріалів – дозволяє зміцнити режими моніторингу та верифікації ДНЯЗ, ДВЗЯВ (після набуття чинності) та перспективного договору про заборону виробництва ядерного матеріалу, не кажучи вже про застосування цього інструменту в розслідуваннях після ядерних або радіологічних нападів¹⁹. Система моніторингу, запроваджена в рамках ДВЗЯВ, допомогла виявити та оцінити потужність невеликого ядерного вибуху, здійсненого Північною Кореєю у 2006р. Ці дані, а також результати нещодавнього перегляду вченими США стану справ у сфері верифікації ДВЗЯВ за останнє десятиріччя свідчать про можливість забезпечення ефективності механізмів верифікації за допомогою існуючих технологій²⁰. Як більш докладно зазначено в розділі про хімічну та біологічну зброю, іншою перспективною, з технічної точки зору, галуззю є використання бактеріологічного криміналістичного аналізу для контролю над біологічної зброєю²¹.

Крім того, здійснюються важливі наукові дослідження та політичні обговорення з метою оцінки можливості створення та ефективності функціонування міжнародного, багатостороннього підприємства зі збагачення урану та банку ядерного палива – як засобів запобігання застосуванню у військових цілях збагаченого урану, призначеного для цивільного використання, а також забезпечення надійності поставок ядерного палива. Значну увагу привертають також стійки до розповсюдження технології ядерного паливного циклу²².

IV. Попереду ще багато роботи

Нинішні та майбутні кроки

Навіть з урахуванням того, що конвергенція тенденцій зростання загроз і підвищення можливостей з їх попередження відкриває нові перспективи в контролі над озброєннями, значний обсяг робіт ще попереду. Насамперед, слід зазначити, що, попри численні виклики, контроль над озброєннями не припинявся і продовжує успішно розвиватися, хоча про це й не пишуть

¹⁹ Про ядерний криміналістичний аналіз див. додаток 8Г цього видання.

²⁰ Jeanloz, R., 'Comprehensive nuclear test-ban treaty and the US security', eds G.P. Schultz, S.D. Drell and J.E. Goodby, *Reykjavik Revisited: Steps Toward a World Free of Nuclear Weapons* (Hoover Institution Press: Stanford, Calif., 2008).

²¹ Див. розділ 9 цього видання.

²² International Atomic Energy Agency (IAEA), *Multilateral Approaches to the Nuclear Fuel Cycle: Expert Group Report to the Director General of the International Atomic Energy Agency*, INF/CIRC/640 (IAEA: Vienna, 22 Feb. 2005). Див. також: Федченко В. "Багатосторонній контроль над ядерним паливним циклом", *Щорічник СІПРІ 2006* (посилання 7), с.611-617; Forden, G. and Thomson, J., 'Iran as a pioneer case for multilateral nuclear arrangements', SIPRI Special Research Report, 24 May 2007, <<http://www.sipri.org/contents/expcon/iranmna.html>>.

щоденно в газетах. Наприклад, на кінець 2007р. 159 держав ратифікували або приєдналися до Конвенції 1972р. про біологічну та токсинну зброю (КБТЗ, *Biological and Toxin Weapons Convention, BTWC*), а 183 – ратифікували або приєдналися до Конвенції 1993р. про заборону хімічної зброї (КЗХЗ, *Chemical Weapons Convention, CWC*)²³. У сфері звичайних озброєнь останніми роками також були досягнуті позитивні результати, в т.ч. у вирішенні проблеми “негуманної зброї”, зокрема протипіхотних мін; крім того, у процесі заборони касетних боєприпасів (*Oslo process*), започаткованому в Осло у 2006р., було зроблено важливий крок уперед: понад 80 держав приєдналися до процесу, метою якого є остаточне узгодження до 2008р. тексту договору про заборону касетних боєприпасів²⁴.

У перспективі ефективне впровадження, а можливо – й саме існування ДНЯЗ вимагатимуть демонстративного підтвердження всіма сторонами Договору зобов'язань виконувати головні домовленості. Це вимагає від держав - власників ядерної зброї ширших і прозорих кроків до роззброєння, особливо та насамперед – реалізації односторонніх і двосторонніх заходів Росією і США, а також ширшого та реального залучення без'ядерних держав із середнім рівнем розвитку. Крім того, необхідні більш жорсткі правила, які б дозволяли поширення ядерних технологій для цивільних потреб, але запобігали отриманню без'ядерними державами ядерної зброї. Повторення патової ситуації на Конференції з огляду ДНЯЗ у 2010р. ще більше послабить безпеку міжнародного співтовариства.

Крім того, політичні лідери мають знатися на розроблених останнім десятиріччям технологіях, що підвищують здатність перевіряти та змушувати до дотримання угод про контроль над озброєннями та роззброєння. Багато критичних зауважень, що пролунали на адресу контролю над озброєннями наприкінці 1990-х - початку 2000-х років, були справедливими, особливо стосовно відсутності дієвих заходів із забезпечення дотримання та верифікації угод. Одного лише “контролю над озброєннями” недостатньо; потрібні “озброєння контролерів” необхідними інструментами, які б забезпечували верифікацію і примусове дотримання, а також наочна демонстрація довіри політичних лідерів до цих інструментів. Такі заходи матимуть важливе значення для забезпечення технічної впевненості і політичної волі як ядерних, так і без'ядерних держав у здійсненні контролю над озброєннями, нерозповсюдження та роззброєння.

Зрозуміло, що в питаннях роззброєння увага має зосереджуватися переважно на конкретних кроках п'яти зазначених у ДНЯЗ ядерних держав з метою обмеження ролі ядерної зброї в загальній концепції безпеки. Час звернутися до урядів, особливо ядерних держав, із закликом заново розпочати обговорення договору про заборону виробництва ядерного матеріалу. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань ратифікували 35 із 44 необхідних для набуття ним чинності держав. Франція, Росія і Велика Британія вже ратифікували ДВЗЯВ; суттєвому прогресу в цьому напрямі сприятиме ратифікація Договору Китаєм і США²⁵.

²³ Переліки держав, що підписали КБТЗ і КЗХЗ, див. у додатку А цього видання.

²⁴ Див. розділ 10 цього видання.

²⁵ Перелік держав, що підписали та ратифікували ДВЗЯВ станом на 1 січня 2008р., див. додаток А цього видання.

Особливо важливим є процес роззброєння двох головних ядерних держав – Росії і США; обидві держави мають зробити ряд важливих кроків у цьому напрямі вже найближчим часом. До таких кроків належить забезпечення безпроблемного подовження Договору 1991р. про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-I, *START I*), термін чинності якого завершується у грудні 2009р.; рішення про його подовження ще на п'ять років обидві сторони мали ухвалити до грудня 2008р. Наступного року можна очікувати на прогрес у реалізації цілей російсько-американського Договору 2002р. про скорочення стратегічних наступальних потенціалів (*Strategic Offensive Reductions Treaty, SORT*), згідно з яким передбачається до 2012р. скоротити кількість розгорнутих стратегічних ядерних боєголовок до рівня 1 700-2 200 од. з кожної сторони.

Наступними роками Росія і США мають обговорити додаткові заходи у сфері роззброєння, що стосуються зміцнення довіри та безпеки, в т.ч.: зменшення загрози ненавмисного, випадкового або несанкціонованого ядерного удару; звітність з питань ядерних озброєнь, пов'язаних з ними матеріалів та їх захист; звітність з питань розгорнутих в Європі передових ядерних озброєнь малої дальності та поступового зняття їх з озброєння; пошук спільної позиції з питань розгортання систем протиракетної оборони²⁶. Ці важливі цілі мають бути реалізовані у прозорий і придатний до верифікації спосіб, здатний забезпечити впевненість не лише у двох сторін Договору, але й у решти міжнародного співтовариства, а також підтвердити факт не лише зацікавленості Росії і США у зміцненні довіри та безпеки, виходячи з вузьких двосторонніх інтересів, а й виконання ними своїх зобов'язань згідно з ДНЯЗ.

Проте, потрібні більш широкі, глобальні зусилля, до яких, крім Росії і США, долучаться й інші держави, як ядерні, так і без'ядерні, та – що дуже важливо – в яких будуть чітко окреслені здатні до розширення, принципові спільні позиції політично відмінних “правих” і “лівих”, “голубів” і “яструбів”, “націоналістів” та “інтернаціоналістів”, течій, підгрунтям яких є надія і страх. З огляду на загрози, що виникли протягом останнього десятиріччя, є всі підстави визнати позитивний вплив процесів контролю над озброєннями та роззброєння на формування реалістичних і прагматичних засад національної безпеки, а також нормативних, моральних і юридичних засад. У зв'язку з цим необхідно подовжити та навіть інтенсифікувати інвестування в забезпечення безпеки існуючих, але погано захищених запасів ядерних та інших радіоактивних матеріалів, що знаходяться в цивільному секторі в усьому світі.

Широкого консенсусу з цих питань необхідно домогтися як серед ключових ядерних держав, так і ключових груп інших зацікавлених сторін. Позиції таких країн, як Китай, Індія, Іран, Ізраїль, Північна Корея і Пакистан мають формуватися та інтегруватися в новий глобальний консенсус з питань контролю

²⁶ Див., наприклад: Drell, S. D., ‘Oslo talk’, Opening keynote address to the conference on Achieving the Vision of a World Free of Nuclear Weapons, Oslo, 26 Feb. 2008, <<http://disarmament.nrpa.no/>>; Blair, B. G., ‘De-alerting nuclear forces’ and Gottemoeller, R., ‘Eliminating short-range nuclear weapons designed to be forward deployed’, eds Schultz, Drell and Goodby (посилання 20). Про нещодавні події в російсько-американських переговорах з питань протиракетної оборони див. розділ 1 і додаток 8В цього видання.

над озброєннями та роззброєння. Прогрес в укладенні договору про заборону виробництва ядерного матеріалу служитиме корисним механізмом залучення ключових держав, що не є членами ДНЯЗ (зокрема, Індії, Ізраїлю та Пакистану), до режиму нерозповсюдження.

Необхідним буде консультування військового керівництва та персоналу, а також врахування їх точок зору у процесі контролю над озброєннями та роззброєння. Вчені з державного та недержавного секторів також мають бути інтегровані до процесу формування консенсусу. Аналітичні центри та інші неурядові організації мають відігравати більш конструктивну роль у підвищенні обізнаності громадян, поширенні інформації та досягненні консенсусу – особливо, у випадках напружених офіційних відносин з урядовими органами, – що, зрештою, сприятиме досягненню, закріпленню та верифікації конкретних результатів роззброєння.

Застереження та перспективи

У контролі над озброєннями ми наближаємося до важливого періоду, тому доцільно оцінити розширення можливостей для важливих досягнень на цьому фронті. Однак, слід зробити три застереження, які сприяють більш реалістичному уявленню про перспективи контролю над озброєннями.

По-перше, пріоритети наступної Адміністрації США в багатьох аспектах відіграватимуть визначальну роль у досягненні прогресу в контролі над озброєннями. Це стосується підходів США не лише до двосторонніх і багатосторонніх дискусій з питань контролю над озброєннями, але й загалом до зміцнення наступними роками глобальної і регіональної безпеки. В контролі над озброєннями та роззброєнні був визначений досить чіткий шлях, якого США дотримувалися на початковому етапі у 1995-2000рр. Надалі у більшості випадків США відхилялися від цього шляху, а інколи обирали зовсім інший. Сьогодні існує певна тенденція до повернення на шлях дипломатії і переговорів, у т.ч. до укладення угод, пов'язаних з контролем над озброєннями та нерозповсюдженням. У майбутньому ця тенденція, імовірно, збережеться та навіть посилиться за нових Президента і складу Конгресу США. Але, у вузькому сенсі, традиційний контроль над озброєннями – включаючи нові договори, що обговорюються вже тривалий час, – не буде головним пріоритетом у перші роки каденції нового Президента. Інші проблемні питання міжнародної безпеки – зокрема, глобальна фінансова стабільність, система правил світової торгівлі, кліматичні зміни, політика забезпечення енергетичними та іншими ресурсами, інфекційні захворювання²⁷, – матимуть вищий пріоритет, порівняно з традиційними проблемами безпеки. Навіть стосовно питань “жорсткої” безпеки поки що не зрозуміло, чи буде контроль над озброєннями більш пріоритетним, ніж боротьба з тероризмом, Ірак, Афганістан, інші питання регіональної стабільності та воєнна реформа у США. Для повернення США на прагматичний шлях контролю над озброєннями знадобиться розсудливе та сильне політичне керівництво як у самому Уряді, так і поза його межами.

²⁷ Про глобальне дослідження інфекційних захворювань див. додаток 9А цього видання.

По-друге, хоча прогрес у реалізації чинних і, можливо, нових багатосторонніх договорів може привернути більшу міжнародну увагу, ці підходи не повинні затьмарювати інші механізми, що мають хороші коротко- та середньострокові перспективи в забезпеченні реального прогресу у сфері контролю над озброєннями та роззброєння. Наприклад, важливого прогресу можна досягти за допомогою таких механізмів, як Шестисторонні переговори (*Six-Party Talks*), в рамках яких обговорюється, зокрема, програма створення Північною Кореєю ядерної зброї. Продовжується швидке впровадження важливих програм сприяння нерозповсюдженню та роззброєнню в рамках Угоди 1993р. між Росією і США про закупку високозбагаченого урану (Угода про ВЗУ, *Russian-US Highly Enriched Uranium Purchase Agreement*) – згідно з якою, станом на вересень 2007р., понад 300 т ВЗУ, що еквівалентно 12 600 ядерним боєголовкам, було перероблено на паливо для цивільних ядерних реакторів²⁸. Рада Безпеки ООН своїми резолюціями, зокрема Резолюцією №1540, запровадила заходи з контролю над озброєннями та нерозповсюдження ЗМУ, які держави-члени ООН повинні імплементувати на національному рівні.

Нарешті, контроль над озброєннями та роззброєння не можуть вирішити всіх світових проблем. Дійсно, існує багато загроз глобальній і регіональній безпеці – від фінансової нестабільності та хаосу до доступності ресурсів і змін клімату, – яких контроль над озброєннями стосується незначною мірою або не стосується зовсім. У будь-якому випадку, для розширення сфери охоплення “контролю над озброєннями” традиційне значення цього терміну має – а за великим рахунком, повинне – бути змінене на нове, з ширшим значенням. Таке розширення має містити, як мінімум, відмінні від договірних і державних, підходи до зміцнення безпеки, що також здатні ефективно зменшити загрозу надмірного та нерозбірливого насильства з використанням як звичайних, так і нетрадиційних озброєнь, одночасно зміцнюючи довіру суб’єктів, які діють у сфері безпеки на міжнародному, державному та субдержавному рівнях.

Зазираючи наперед, видається цікавим те, що представники різних сторін політичного спектру з огляду на потенційні загрози людству знову починають визнавати важливість контролю над озброєннями. Проте, як відзначається в наступних розділах цього видання, прогресивний розвиток людства стикається з величезними труднощами. Контроль над озброєннями та роззброєння нині стали більш складними завданнями, а в майбутньому ще більше ускладнюються, особливо з урахуванням зростання останніми роками ролі Китаю, Індії, Росії, ЄС та основних європейських держав, а також появи нових гравців – державних і недержавних, – які можуть мати стратегічний вплив на регіональному і глобальному рівнях. Однак, вже наступного року відкриються ще більші можливості для досягнення реального прогресу в питаннях контролю над озброєннями та роззброєння. Зрозуміло, що і громадяни, і уряди однаково зацікавлені у прагматичних і конструктивних кроках у правильному напрямі.

²⁸ Див. розділ 8 цього видання.

Частина I. Безпека і конфлікти у 2007р.

Розділ 1. Євроатлантичні інституції безпеки та їх взаємовідносини

Розділ 2. Тенденції збройних конфліктів

Розділ 3. Планування та розгортання миротворчих операцій

Розділ 4. Гендерні аспекти пост-конфліктного реформування сектору безпеки

1. Євроатлантичні інституції безпеки та їх взаємовідносини

ЖАН-ІВ ХАЙН, ГУНІЛЛА ХЕРОЛФ, ЖДІСЛАВ ЛЯХОВСКИ

I. Вступ

Протягом 2007р. головні гравці стикнулись як з появою нових проявів відчуженості в євроатлантичному співтоваристві, так і з поверненням старих. Серед важливих причин цього було загострення розбіжностей між Росією та іншими державами євроатлантичного співтовариства. Захід не мав єдиної позиції стосовно поведінки Росії і не зміг сформувавши одностайної відповіді. ЄС ще не повністю відновився після невдачі з Конституційним договором у 2005р. – навіть з огляду на укладення у 2007р. нового договору; це суттєво ускладнило реалізацію програми ЄС розширеного європейського сусідства, зовнішні відносини і здійснення спільної зовнішньої політики і політики безпеки. Політика безпеки США характеризувалася більшим прагматизмом і реалізмом, результатом чого була хоч і часткова, але справжня готовність до конкретних дій і діалогу.

У цьому розділі аналізуються ключові загрози та політика безпеки в євроатлантичному регіоні з наголосом на інституційному розвитку. В підрозділі II наводиться перелік перешкод “усуненню відчуженості”, які докладніше досліджуються в наступних підрозділах. У підрозділі III розглядаються передумови зростання впевненості Росії під час вирішення ключових складних питань стосовно програми протиракетної оборони (ПРО) США, енергетичної безпеки, врегулювання кризи в Косово, а також у важливих процесах на пострадянському просторі. В підрозділі IV окреслюються можливі позиції ЄС з питань розширення, а також наміри домогтися більшої результативності міжнародної оборонної політики та політики безпеки. В підрозділі V розглядаються проблеми співпраці євроатлантичного співтовариства у сфері безпеки, зокрема в боротьбі проти тероризму, забезпеченні колективної безпеки, а також інші зусилля в цій сфері. В підрозділі VI наведено висновки.

II. Усунення відчуженості

Відновлення впевненості Росії, що базується на наявності у неї небагатьох, але важливих силових інструментів, створило значні проблеми в певному спектрі питань для інших європейських країн, США та багатосторонніх організацій. Порівняно з недалеким минулим, Росія як партнер стала менш схильною до співпраці з європейськими країнами, чинячи опір з широкого кола важливих для Заходу питань – від розширення НАТО та розміщення в Європі елементів ПРО до поставок енергоносіїв. Але аналогія з періодом холодної війни є тут

недоречною. Поки що конфронтація відбувається переважно у формі риторики, хоч окремі кроки та заяви Росії викликають значне занепокоєння. Загалом, відчуженість Росії, спровокована певною мірою політикою США, має скоріше регіональний, а не глобальний вимір.

Виробленню єдиної позиції ЄС у відносинах з Росією перешкождали національні інтереси країн-членів і специфічні безпекові проблеми. Найбільш виразно це виявилось в галузі енергетичної безпеки, де торговельні відносини та різні рівні залежності країн від енергопостачання з Росії значно ускладнили формування одностайної відповіді. Ще більших ускладнень ЄС зазнав під час розв'язання проблеми Косово. Загалом, у відносинах з Росією, попри потребу в ефективній довгостроковій політиці, ЄС був спроможним лише реагувати на події, не маючи при цьому єдиних позицій.

Крім виклику з боку Росії, ЄС у 2007р. мав численні внутрішні проблеми. Багато уваги приділялося врегулюванню суперечностей під час узгодження Конституційного договору – питання, що останніми роками було причиною роз'єднання європейської спільноти. Зрештою, Лісабонський договір (*Treaty of Lisbon*) вдалось узгодити, але під час переговорів члени ЄС більшою мірою опікувались усуненням розбіжностей, права вето та “роздільних ліній”, ніж уніфікацією різноманітних інтересів¹. Під час цього процесу політична ініціатива, здавалося, мала перейти від ключових інститутів ЄС до скептично налаштованих держав-членів. Така зосередженість на переважно внутрішніх проблемах могла негативно вплинути на цілісність зовнішньої політики ЄС.

На Західних Балканах, куди ЄС зробив значні дипломатичні та економічні інвестиції, результати мали неоднозначний характер. Попри заяви про те, що в майбутньому країни регіону мають бути у складі ЄС, досягти цієї мети буде нелегко. У справі набуття членства зацікавленими країнами відбулися певні позитивні зрушення, але загалом процес був нерівномірним та ускладнювався браком внутрішніх реформ і неналежним урядуванням. ЄС вагається між запровадженням для країн регіону жорстких умов набуття членства (що може стимулювати певну реакцію діючих у них націоналістичних сил) і наданням їм більш чіткої перспективи вступу, чого дотепер не вистачає для подолання політичної інерції. В сенсі розширення політики сусідства, суперечливі плани створення Середземноморського союзу, розбіжність інтересів в Азії і суперечливі позиції стосовно Туреччини продовжують послаблювати впливовість ЄС.

Аналогічно, відсутність згуртованості негативно впливає на оборонну політику і політику безпеки ЄС. Брак придатних до застосування військових можливостей обмежує масштаби та зону гуманітарних інтервенцій Євросоюзу. Зараз бойові групи ЄС готові до застосування, але немає консенсусу стосовно того, коли та яким чином їх застосовувати. Національні контингенти, розгорнуті в

¹ Лісабонський договір, що доповнює Договір про Європейський Союз (*Treaty on European Union*) і Договір про заснування Європейського Співтовариства (*Treaty Establishing the European Community*), підписаний 13 грудня 2007р. Текст Договору див.: <http://europa.eu/lisbon_treaty/>.

Лівані під егідою ООН і в Афганістані на чолі з НАТО, мають переваги, порівняно з контингентами спільних місій ЄС, більша частина яких є цивільними, насамперед – у Косово. Бажання ЄС мати більший вплив і діяти більш рішуче залишається нереалізованою амбіцією.

У такому фрагментарному контексті вкрай важливими є відносини зі США. Після тривалого періоду відчуження між Європою і США, викликаного розбіжностями в позиціях стосовно ініційованого США та Великою Британією вторгнення до Іраку у 2003р., у 2007р. спостерігалось обопільне справжнє бажання створити більш конструктивне підґрунтя для трансатлантичних відносин. Хоча ставлення громадськості в Європі до США продовжує погіршуватися², на офіційному рівні у трансатлантичних відносинах відбулися реальні позитивні зрушення. Це було особливо помітно на прикладі Франції: Президент Н.Саркозі (*Nicolas Sarkozy*), схоже, прагне відновити дружні відносини зі США та конструктивний підхід до участі в діяльності НАТО. Символічні жести (наприклад, виступ Н.Саркозі перед Конгресом США в листопаді) були підкріплені зближенням позицій Франції і США з питань Ірану, Косово та Сирії³. Новий Прем'єр-міністр Великої Британії Г.Браун (*Gordon Brown*), навпаки, підтверджуючи на словах статус Великої Британії як найкращого друга США, на практиці дистанціювався від підтримки політики США, запропонованої Т.Блером (*Tony Blair*), – започаткувавши часткове виведення британських військ з іракського міста Аль-Басра. На фоні цих двох прикладів зміни позиції на протилежну, Канцлеру Німеччини А.Меркель (*Angela Merkel*) поки що вдається дотримуватися “золотої середини”, зберігаючи при цьому значний вплив, особливо в питаннях, пов'язаних з кліматичними змінами.

З огляду на такий стан євроатлантичних відносин, багатосторонні безпекові інститути не в змозі здійснювати ефективну політику з відновлення і зміцнення співробітництва та пом'якшення наслідків криз і конфліктів. ОБСЄ – організація, найбільшою мірою пристосована для врегулювання регіональних проблем, – на цей час виявилася безпорадною, відчуваючи, з одного боку, дедалі більший вплив Росії, а з іншого – зазіхання ЄС на її компетенцію. Проте, самому ЄС не вистачає цілісної та активної стратегії побудови відносин з Росією. НАТО також, з одного боку, має невизначені відносини з Росією, а з іншого – потребує відновлення своєї ключової ролі в забезпеченні євроатлантичної безпеки. США у II половині 2007р. почали брати більш активну участь у співробітництві в рамках НАТО з питань контролю над звичайними озброєннями в Європі та

² Дослідження громадської думки в п'яти найбільших країнах ЄС (Великій Британії, Іспанії, Італії, Німеччині, Франції) у 2007р. показало, що велика частина громадян вважають США найбільшою загрозою світовій стабільності. За результатами опитування, проведеного спільно газетою *Financial Times* та агентством *Harris*, 32% респондентів відповіли, що США становлять “більшу загрозу, ніж будь-яка інша країна”. Особливо негативною є думка молодшого покоління; наприклад, 57% німців віком 18-29 років вважають, що США є більш небезпечними, ніж режим в Ірані. Див.: Dombey, D. and Pignal, S., ‘Europeans see US as threat to peace’, *Financial Times*, 1 July 2007. Див. також: Malzahn C.C., ‘Evil Americans, poor mullahs’, *Der Spiegel*, 29 Mar. 2007.

³ ‘Bush and Sarkozy declare Iran aim’, BBC News, 7 Nov. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/7083339.stm>>.

підтримувати розширення Альянсу. Водночас, головне питання, з приводу якого існують протиріччя між Росією і Заходом – американський план протиракетної оборони, – продовжує вирішуватися у двосторонньому форматі – США-Чехія і США-Польща, – а НАТО залишається діяти в межах досягнутих домовленостей, замість самостійного формування цього процесу.

III. Політика Росії

Змінений підхід Росії до відносин із Заходом

Упродовж останнього року перебування на посаді Президента В.Путін вдався до силового політичного курсу у відносинах Росії з євроатлантичними партнерами, в т.ч. у сфері безпеки. Поява у 2007р. такої самовпевненості, здається, була зумовлена рядом чинників: відновленням відчуття Росією ролі впливової міжнародної сили, що ґрунтується на економічному зростанні та посиленні впливу на енергетичних ринках; позитивними внутрішньополітичними прогнозами (в т.ч. стосовно збереження керівних позицій у державі); невинуватими надіями на співробітництво зі США.

На фоні відсутності у Росії офіційно сформульованої безпекової та оборонної політики, у 2007р. у сфері безпеки відбувся ряд подій, що заслуговують на увагу⁴. В лютому Міністр оборони Росії С.Іванов оголосив про завершення розробки нової програми розвитку озброєнь на 2007-2015рр.⁵ В бюджеті на цю програму було виділено майже 5 трлн. руб. (\$189 млрд.). Нею передбачена заміна модернізованими системами озброєнь 45% технічного парку російських Збройних сил, у т.ч. міжконтинентальних ракет, стратегічних бомбардувальників великого радіусу дії, станцій раннього попередження та, можливо, авіаносців⁶. У серпні російські стратегічні бомбардувальники розпочали польоти на далекі відстані над Північною Атлантикою, Північним морем і Тихим океаном. У грудні авіаносець *Адмірал Кузнецов* розпочав патрулювання стратегічних шляхів сполучення в Атлантиці та Середземному морі⁷. Цього року відбулися також успішні випробування нових російських міжконтинентальних балістичних ракет з роздільними боеголовками.

⁴ У січні 2007р. відбулося спеціальне спільне засідання Російської академії воєнних наук і командування Збройних сил Росії, на якому обговорювалася концепція нової воєнної доктрини. Обговорення не дало жодних суттєвих результатів; водночас, була підтверджена незмінна роль ядерних озброєнь у системі національної безпеки Росії. Див.: Коробушин В. “Альтернативи пока нет”, *Независимое военное обозрение*, 2 февраля 2007г., <http://nvo.ng.ru/concepts/2007-02-02/5_alternative.html>.

⁵ Обговорення російської програми модернізації озброєнь див., наприклад: Saradzhyan, S., ‘Russia prepares for “wars of the future”’, ISN Security Watch, 12 Feb. 2007, <<http://www.isn.ethz.ch/news/sw/details.cfm?ID=17240>>.

⁶ Докладний аналіз військових витрат Росії див. у розділі 5 цього видання.

⁷ Проте, багато аналітиків вважають, що стан Збройних сил Росії продовжує погіршуватися. Див., наприклад: Раstopшин М. “Стратегическая потеря темпа”, *Независимое военное обозрение*, 9 февраля 2007г., <http://nvo.ng.ru/armament/2007-02-09/6_temp.html>; Associated Press, ‘Experts see decline in Russia’s military’, *International Herald Tribune*, 13 Nov. 2007.

За умов зростаючої на Заході критики Росії з приводу начебто порушення демократичних норм усередині країни, Росія розпочала політичний контр-наступ. Вона агресивно відреагувала на відмову, як їй здалося, США в претензіях Росії на роль рівноправного партнера і гравця у світовій політиці. В лютому, під час щорічної Мюнхенської конференції з питань політики безпеки, Президент В.Путін здивував аудиторію конфронтаційною промовою⁸. Він звинуватив США у спробі нав'язати свою волю решті світу та озвучив ряд претензій до наддержави та її союзників – від невпинного розширення НАТО, іноземних інтервенцій до відновлення гонки озброєнь. Протягом року риторика звинувачень США в “імперіалізмі”, “диктаті”, “політиці стримування” та подібних “гріхах” у низці заяв В.Путіна та інших відомих російських політичних і військових лідерів ставала дедалі інтенсивнішою⁹. Все це змусило окремих спостерігачів сповістити про початок “нової холодної війни”¹⁰.

Протягом року розбіжності та спори між Росією і Заходом з питань безпеки стосувалися чотирьох великих проблем: ПРО; режиму дотримання Договору про звичайні збройні сили в Європі 1990р. (ДЗЗСЄ, *CFE Treaty*), енергетичної безпеки; статусу Косово¹¹.

*Протиракетна оборона*¹²

З точки зору російської політики, питання ПРО у 2007р. перетворилося на мірило доброї волі Заходу, яким можна оцінювати рівень довіри до його політики. Росія мала сумніви стосовно відповідності планів США заявленим потребам, а саме – в перехопленні ракет, запущених з Близького Сходу (конкретно – з Ірану). Були підозри, що поведінка Росії зумовлена не лише цими сумнівами, але й іншими мотивами. Росія вважає військові бази та присутність США поблизу своїх європейських кордонів порушенням домовленості про відмову від розгортання Заходом військових засобів на території нових членів НАТО. Крім того, Росія звинувачувалася в намаганні розколоти лави членів НАТО¹³.

На початку 2007р. уряди Чехії і Польщі погодилися розпочати офіційні переговори зі США про розміщення на своїх територіях елементів радіолокаційної системи та 10 установок з перехоплювачами балістичних ракет. В обох центральноевропейських країнах чинився активний опір майбутньому розгортанню. Відповідь Росії була різкою: підозрюючи США в намірах протидіяти

⁸ Russian President Vladimir V. Putin, Speech at the 43rd Munich Conference on Security Policy, Munich, 10 Feb. 2007, <<http://www.securityconference.de/konferenzen/rede.php?sprache=en&id=179>>.

⁹ Лавров С. “Сдерживание России: назад в будущее?”, Министерство иностранных дел РФ, 19 июля 2007г., <http://www.in.mid.ru/brp_4.nsf/sps/8F8005F0C5CA3710C325731D0022E227>. У травні, критикуючи прагнення США панувати у світі, В.Путін порівняв їх з нацистською Німеччиною. Див.: Речь Владимира Путина на военном параде в ознаменовании 62 годовщины победы в Великой Отечественной войне, Москва, 9 мая 2007г., <http://www.kremlin.ru/eng/speeches/2007/05/09/1432_type82912type127286_127675.shtml>.

¹⁰ Аналіз російськими експертами напруженості у відносинах між Росією і Заходом див.: Arbatov, A, ‘Is a new cold war imminent?’, *Russia in Global Affairs*, vol.5, no.3 (July-Sep. 2007), pp.84-97.

¹¹ Про розвиток у 2007р. подій навколо ДЗЗСЄ див. розділ 10 цього видання.

¹² Докладно про військові аспекти програм ПРО США див. у додатку 8Б цього видання.

¹³ Аналіз російських мотивів див., наприклад: Buckley, N., ‘Why the Kremlin is making a stand over missile defence’, *Financial Times*, 7 June 2007.

російським засобам ядерного стримування, а не оборонятися від ракет держави-ізгоя, Президент В.Путін і вище військове керівництво РФ попередили про можливі “асиметричні відповіді”, в т.ч. визначення нових об’єктів ПРО цілями для своїх ракет¹⁴. З точки зору Росії, протиракетний діалог США з Чехією і Польщею не випадково збігся в часі з американськими планами розміщення військових баз у Болгарії і Румунії. Крім того, попри запевнення США, Росія вважає, що малозначимі поки що об’єкти в Центральній Європі є провісниками майбутньої розширеної стратегічної системи ПРО.

У червні Президент В.Путін запропонував США спільне використання Габалінської радіолокаційної станції, яку Росія орендує у Азербайджана¹⁵. Міністр оборони США Р.Гейтс (*Robert Gates*), хоч і не відмовився від цієї пропозиції, однак дав ясно зрозуміти, що станція в Габалі може бути лише “додатковим засобом”, а не заміною планів США в Центральній Європі або альтернативою їм¹⁶. На зустрічі Дж.Буша та В.Путіна на початку липня, Президент Росії висунув додаткові пропозиції, спрямовані на більш тісне співробітництво (наприклад, створення майданчика для РЛС на півдні Росії), але США залишилися вірними ідеї розширення своєї присутності у Східній Європі. Після цієї зустрічі Росія натякнула на можливість розгортання ракет середньої дальності в Калінінградській області, на кордоні з Литвою і Польщею¹⁷.

12 жовтня Р.Гейтс і Державний секретар США К.Райс (*Condoleezza Rice*), під час зустрічі зі своїми колегами в Москві, запропонували Росії “спільну регіональну архітектуру ПРО”, згідно з якою Росія залучається до програм США і НАТО в галузі розробки та використання системи ПРО для всієї Європи як повноправний партнер¹⁸. Пропозиція США дозволяла кожній з країн зберегти за собою ексклюзивні командування та контроль над своїми ракетами і право вирішувати, коли їх застосовувати. Крім того, американська сторона запропонувала Росії (за умов згоди Чехії і Польщі на розміщення американських ракет) можливість присутності її спостерігачів на американських базах. Р.Гейтс також заявив, що США можуть відкласти приведення пускових установок у бойову готовність, доки США не отримають “переконливих доказів” наявності ракетної загрози з боку Ірану¹⁹.

¹⁴ Abdullaev, N., ‘Russia pushes back against U.S. missile plans’, *Defense News*, 26 Feb. 2007, p.12.

¹⁵ Американські експерти заявляють, що станція в Азербайджані є морально застарілою, не здатною надійно забезпечити супровід цілей та розташованою надто близько до потенційних позицій пускових установок в Ірані. Див.: Hildreth, S.A. and Ek, C., *Long-Range Ballistic Missile Defense in Europe*, CRS Report for Congress no.RL34051 (Congressional Research Service: Washington, DC, 25 July 2007), p.10.

¹⁶ Shanker, T., ‘US to keep Europe as site for missile defense’, *New York Times*, 15 June 2007.

¹⁷ Перший Віце-прем’єр-міністр Росії С.Іванов заявив: “Якщо наші пропозиції будуть прийняті, у Росії зникне потреба в розгортанні нових ракетних озброєнь в європейській частині країни, включаючи Калінінградську область, призначених для захисту від загроз, що з’являться в разі розміщення елементів ПРО в Чехії і Польщі... Якщо наші пропозиції не будуть прийняті, то ми вживемо адекватних заходів. Буде знайдена асиметрична та ефективна відповідь”. Див.: Сухов П. “Россия нашла “асимметричный” ответ странам НАТО”, *Независимая газета*, 4 июля 2007г., <http://www.ng.ru/politics/2007-07-04/100_pro.html>.

¹⁸ Shanker, T. and Myers, S.L., ‘Putin derides US antimissile plans’, *International Herald Tribune*, 12 Oct. 2007.

¹⁹ Burns, R., ‘Gates: US may delay missile shield’, *Washington Times*, 23 Oct. 2007.

Восени, після зміни Уряду, Польща почала більш наполегливо домагатися зміцнення військового співробітництва зі США та їх допомоги в забезпеченні національної безпеки – насамперед, зміцнення за допомогою США польської системи протиповітряної оборони та укладення угоди про ПРО²⁰. У грудні Росія і Польща домовилися розпочати двосторонні консультації з питань ПРО²¹. Проте, в листопаді Уряд США відступив від більшості своїх початкових неофіційних пропозицій, зроблених у жовтні, в т.ч. від тих, що стосувалися постійного моніторингу російською стороною запланованих до розгортання американських об'єктів у Центральній Європі і спільної оцінки загроз. Замість цього США запропонували ряд заходів із забезпечення прозорості процесу розгортання ПРО Європі²².

Енергетична безпека

Будучи одним з найбільших експортерів природного газу та нафти, Росія стала важливим гравцем на світових енергетичних ринках. З 2000р. Адміністрація В.Путіна послідовно здійснювала ренаціоналізацію російської енергетичної галузі. Таким чином, держава здобула контроль над виробництвом і постачанням енергоносіїв, трубопроводами та довгостроковими контрактами з європейськими споживачами²³. Природні ресурси перетворилися для Росії на засіб впливу на її союзників і держави-клієнти, а також дають їй можливість зміцнити свої позиції в очах Заходу, особливо ЄС. Енергетична політика Росії викликала занепокоєння, зокрема: можливістю зниження надійності поставок газу до Європи (дехто вважає, що нещодавнє припинення поставок Росією газу до її сусідів може повторитися²⁴); несумісністю цілей Росії з цілями ЄС (наприклад, посилення державного контролю замість приватизації); незбалансованістю енергетичних відносин між ЄС і Росією (тобто відсутністю

²⁰ Cienski, J. and Sevastopulo, D., 'Poland demands US air defence system', *Financial Times*, 19 Nov. 2007.

²¹ Dempsey, J., 'Russia and Poland to hold discussions on proposed U.S. missile shield', *International Herald Tribune*, 18 Dec. 2007.

²² Associated Press, 'Russia complains about US proposals on missile shield', *International Herald Tribune*, 5 Dec. 2007. Див. також: Министерство обороны России, тезиси виступлення начальника Генерального штаба Вооруженных Сил Российской Федерации на пресс-конференции 15 декабря 2007г.: "Оценки российско-американских консультаций по ПРО", 15 декабря 2007г., <<http://www.mil.ru/info/1069/details/index.shtml?id=35200>>. У своїй промові генерал Ю.Балуєвський натякнув на ризик завдання "автоматичного" контрудару російськими стратегічними ракетами в разі запуску з польської території ракети-перехоплювача.

²³ Наприклад, у 2000р. державі належало лише 15% внутрішнього виробництва нафти в Росії; у 2007р. держава контролювала вже 50% виробництва переважно завдяки ренаціоналізації у 2003р. компанії ЮКОС. Державна Дума Росії ухвалила рішення про надання компанії Газпром – державному монополісту в постачанні природного газу – ексклюзивного права на експорт природного газу. Про енергетичну безпеку Європи див., наприклад: 'A bear at the throat', *The Economist*, 12 Apr. 2007.

²⁴ У Східній Європі поставки нафти та газу використовуються Росією як засіб впливу на реальне та потенційне політичне ставлення до Заходу країн регіону. Слідом за припиненням поставок енергоносіїв до Грузії, Литви та України аналогічним чином були "покарані" Білорусь і Латвія за їх поведінку протягом 2007р.

між ними “стратегічного партнерства”). Сумнівно, що енергоносії можуть допомогти Росії в досягненні її оборонних або наступальних цілей. Залишаючи осторонь комерційні аспекти, політичними та водночас пов’язаними з енергетикою цілями Росії можна вважати наступні: (а) запровадження більш жорсткого контролю над країнами “ближнього зарубіжжя” в Центральній Азії і Східній Європі; (б) нейтралізація нових членів ЄС у Центральній Європі; (в) стримування інших країн-членів ЄС і західних партнерів.

Однак, реалізувати свої енергетичні амбіції Росії непросто. Росія недостатньо інвестує в розвиток власних газових покладів для задоволення майбутнього попиту та, очевидно, найближчими роками стикнеться з дефіцитом газу. Перші ознаки можливих негативних тенденцій в постачанні енергоносіїв з’явилися у 2007р. (зокрема, зростання інфляції і зниження прибутків компанії *Газпром*). Водночас, Росія інвестувала значні кошти в європейські трубопроводи та об’єкти переробки і збуту²⁵. Розпочалася стратегічна битва за багаті газові ресурси в Центральній Азії. За рахунок розташування на території Росії головних трубопровідних магістралей, їй дотепер вдавалось успішно протидіяти запізнілим спробам ЄС (що робилися з 2006р.) отримати прямий доступ до ресурсів Центральної Азії. Контроль над магістралями постачання цих ресурсів усуває конкуренцію з боку Заходу, зумовлює залежність урядів країн Центральної Азії від Росії та задовольняє внутрішній попит Росії на енергоносії. Однак, з огляду на нестабільність ситуації в Центральній Азії, майбутню монополію Росії не можна вважати остаточною.

У травні та грудні 2007р. Росія уклала угоди з Казахстаном і Туркменістаном про будівництво газопроводу вздовж узбережжя Каспійського моря. Це зробило марними сподівання Заходу диверсифікувати свої поставки енергоносіїв з Центральної Азії і, очевидно, зірвало план ЄС з будівництва транскаспійського газопроводу. Ситуація погіршується для європейських країн тим, що підтримуваний ЄС газотранспортний проект *Nabucco*, що за задумом мав би стати головною європейською альтернативою російським поставкам, протягом року знаходився в невизначеному стані²⁶. Крім того, Західній Європі не вдалося переконати Росію ратифікувати Енергетичну Хартію 1991р. (*Energy Charter Treaty*), яка б зобов’язала Росію надавати доступ до своїх енергетичних ресурсів іноземним компаніям; європейські та американські компанії

²⁵ Х.Солана (*Javier Solana*) порушив питання про наявність політичної складової в енергопоставках Росії: “В Європі існує справедливе занепокоєння з приводу надання Росією переваги інвестиціям у майбутні важелі впливу, а не в майбутнє виробництво. Порівняйте щедрі стратегічні витрати компанії *Газпром* за кордоном з браком інвестицій вдома”. Див.: Solana, J., Speech at the 44th Munich Conference on Security Policy, 10 Feb. 2008, <<http://www.securityconference.de/konferenzen/rede.php?sprache=en&id=221>>.

²⁶ Це стосувалось Австрії, Болгарії, Угорщини та інших країн. Протягом 2007р. Угорщина спочатку відмовилася від участі в газотранспортному проекті ЄС *Nabucco* (південний коридор від Каспійського моря до Туреччини та Центральної Європи в обхід Росії) і приєдналася до проекту компанії *Газпром* “Блакитний потік”, потім повернулася до *Nabucco*, а наприкінці 2007р. погодилася з пропозицією компанії *Газпром* приєднатися до його газотранспортного проекту “Південний потік”. У січні 2008р. угоду з Росією про участь у газотранспортному проекті “Південний потік” уклали Болгарія і Сербія, що ще більше послабило проект *Nabucco*. Див.: ‘The planned South Stream gas pipeline and Hungary’, *Budapest Analyses*, no.180 (11 Feb. 2008), <http://www.budapestanalyses.hu/docs/En/Analyses_Archive/analysis_180_en.html>.

(зокрема, *BP* і *Shell*) мають сьогодні проблеми зі своїми акціями в російській інфраструктурі²⁷.

Косово

Косово, що з 1999р. перебувало під адміністративним управлінням ООН і під захистом миротворчих сил НАТО (*KFOR*), стало для ЄС, Росії, США та всієї міжнародної спільноти полігоном для випробування способів пост-конфліктної відбудови миру та запобігання конфліктам. У січні 2007р. спеціальний посланник ООН М.Ахтисаарі (*Martti Ahtisaari*) оприлюднив свої пропозиції стосовно майбутнього краю. Пропозиції були спрямовані на подолання, здавалося б, непримиренних розбіжностей між позиціями сербів і косоварів²⁸. У його плані Косово пропонувалися всі головні елементи суверенітету, не називаючи край суверенною державою²⁹. Така широка автономія передбачала нагляд з боку ЄС протягом не менше двох років. Хоча переважна більшість косовських албанців прийняли план М.Ахтисаарі, Росія і Сербія майже відразу його відхилили. Росія стверджувала, що дипломатичне розв'язання проблеми вимагає більшого часу; крім того, вона застерігала від можливого застосування досвіду Косово в інших точках, наприклад, у таких зонах “заморожених” конфліктів, як Південний Кавказ і Придністров'я. Ситуація зайшла у глухий кут як на міжнародному рівні, так і на рівні відносин Сербія-Косово.

Наступними місяцями відбувалося “перетягування канату” між західними державами, якими було розповсюджено кілька проектів резолюцій Ради Безпеки (РБ) ООН стосовно Косово, та Росією, яка відхиляла кожен з проектів і твердо стояла на боці Сербії. Зрештою, розчарований результатами переговорів Уряд США в односторонньому порядку оголосив про безкомпромісну підтримку незалежності Косово³⁰. ЄС постав перед важким вибором: або визнати незалежність Косово без мандата ООН, або утриматися, зробивши свою Спільну зовнішню політику та політику безпеки (СЗППБ, *Common Foreign and Security Policy, CFSP*) заручницею політики Росії. В обох випадках існував

²⁷ Про зв'язок між енергетикою і безпекою див.: Пронінська К. “Енергоресурси і глобальні виміри”, *Щорічник СІПРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.225-252.

²⁸ Про події в Косово та навколо нього див.: Дунай П. “Питання статусу і державності на Західних Балканах”, *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.72-80; Дунай П., Ляховські Ж. “Євроатлантична безпека та інституції”, *Щорічник СІПРІ 2007* (посилання 27), с.50-54.

²⁹ У березні 2007р. М.Ахтисаарі в листі до Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна (*Ban Ki-moon*) написав: “Я дійшов висновку, що єдиним життєздатним рішенням для Косово є незалежність і нагляд на початковому етапі з боку міжнародного співтовариства”. Див.: United Nations, Report of the Special Envoy of the Secretary-General on Kosovo's future status, S/2007/168, 26 Mar. 2007, p.2.

³⁰ Під час візиту до Албанії в червні 2007р. Президент Дж.Буш заявив: “Настане момент – краще раніше, ніж пізніше, – коли вам доведеться сказати самим собі: “Досить, край Косово є незалежним”. Див.: Associated Press, ‘Bush says Kosovo needs to be independent “sooner rather than later”’, *International Herald Tribune*, 10 June 2007.

ризик подальшого розпалювання заворушень на Балканах. З огляду на непряму погрозу Росії накласти вето на резолюцію РБ ООН, ряд провідних країн ЄС почали обмірковувати можливість визнання незалежності Косово без резолюції ООН. Однак це поставило б під загрозу єдність ЄС, оскільки його члени, що мають реальні або потенційні проблеми сепаратизму та захисту національних меншин – Іспанія, Кіпр, Румунія, Словаччина, Угорщина, – могли б відмовитися піти на це без резолюції ООН.

Через зволікання рішення ООН і зниження її авторитету, ЄС посилив тиск на Косово та Сербію з метою змусити їх домовитися між собою³¹. ЄС навіть погрожував переглянути можливість набуття найближчим часом членства в ЄС обома сторонами і вперше запропонував поділ Косово за етнічною ознакою – за умови згоди обох сторін³². У серпні Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун (*Van Ki-moon*) ініціював новий раунд переговорів між представниками Косово та Сербії за участі трійки посередників від ЄС, Росії і США. Завершення переговорів було заплановано на 10 грудня, день обіцяного проголошення Косово своєї незалежності. Водночас, США підтвердили готовність до кінця року в односторонньому порядку визнати незалежність Косово, що могло погіршити їх відносини з ЄС, який, своєю чергою, продовжував спокушати Сербію швидким набуттям членства. У відповідь, один з вищих сербських посадовців пригрозив застосуванням сили в разі визнання незалежності Косово, але ця заява незабаром була заперечена Президентом Сербії Б.Тадічем (*Boris Tadić*) і міністрами закордонних справ та оборони³³. Восени США поновили дипломатичні консультації з Росією з метою пошуку узгодженого рішення для Косово у вигляді “пакету” заходів з паралельного розв’язання проблем, пов’язаних з режимом верифікації ДЗЗСЄ і ПРО, – але знову безрезультатно. 8 грудня трійка посередників поінформувала Генерального секретаря ООН про те, що вони не змогли виробити спільну угоду про статус Косово³⁴. До кінця року ця проблема так і не була розв’язана; ООН дала зрозуміти, що вона не в змозі вирішити питання статусу Косово, а ЄС, для якого збереження єдності було пріоритетним завданням, відкладав прийняття рішення до завершення президентських виборів у Сербії на початку 2008р. 17 лютого 2008р. Косово в односторонньому порядку проголосив незалежність, що викликало спори між зацікавленими державами.

³¹ Wood, N., ‘Kosovo independence will probably face delay’, *International Herald Tribune*, 8 July 2007.

³² Невдовзі від цієї пропозиції відмовились, оскільки її рішуче відхилили як Косово, так і Сербія. Див., наприклад: ‘EU puts pressure on Kosovo rivals to reach deal’, *International Herald Tribune*, 12 Aug. 2007; Bilefsky, D., ‘Top EU mediator warns against partition of Kosovo’, *International Herald Tribune*, 6 Sep. 2007.

³³ Wood, N., ‘Serbia threatens to use force if West recognizes Kosovo’, *International Herald Tribune*, 5 Sep. 2007.

³⁴ Паралельно міністри закордонних справ країн-членів НАТО вирішили підтримувати чисельність військ *KFOR* у регіоні принаймні на нинішньому рівні – 17 тис. осіб. Див.: ‘NATO/Ministerial: in Kosovo, NATO hopes for best but prepares for worst’, *Europe Diplomacy & Defence*, 8 Dec. 2007, p.3.

Пострадянський простір

У 2007р. колишні радянські держави продовжували стикатися з викликами і проблемами, пов'язаними з процесом демократизації. Попри всі проблеми псевдодемократії, багаторічні намагання Казахстану домогтися головування в ОБСЄ принесли наприкінці 2007р. свої плоди. Держави-учасниці ОБСЄ умовно погодилися на кандидатуру Казахстану на 2010р.³⁵ З урахуванням проблем у галузях прав людини та політичних свобод, призначення Казахстану (першої з пострадянських держав) на головування в ОБСЄ пояснювалося не стільки його заслугами, скільки іншими чинниками, зокрема наполяганням Росії та її партнерів по Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ), геополітичними розрахунками Заходу стосовно Росії, питаннями життєздатності ОБСЄ та іншим політичними умовами, а також роллю Казахстану як одного з головних політичних гравців і багатой на нафту країни Центральної Азії³⁶.

2007р. був роком парламентських і президентських виборів у кількох пострадянських країнах. Їх оцінка була неоднозначною, причому всі правлячі уряди, за винятком одного (України), залишилися при владі. Травневі парламентські вибори у Вірменії відбулися на більш високому рівні, ніж попередні, та загалом були проведені згідно з міжнародними зобов'язаннями³⁷. Червневі вибори в Молдові засвідчили збереження ключових проблем, особливо, упередженості ЗМІ та залякування кандидатів³⁸. У Казахстані парламентські вибори в серпні довели наявність прогресу, але ряд міжнародних стандартів не були дотримані, зокрема в частині створення нової правової бази та підрахунку голосів³⁹. В Україні вересневі парламентські вибори були проведені загалом відповідно до міжнародних зобов'язань і стандартів демократичних виборів⁴⁰; за їх результатами перемогу з мінімальною перевагою отримали партії прозахідної орієнтації, які наприкінці року сформували Уряд на чолі з Ю.Тимошенко. В листопаді Управління ОБСЄ з питань демократичних інститутів і прав людини (*Office for Democratic Institutions and Human Rights, ODIHR*) оголосило про неможливість

³⁵ Відповідно до окремих вимог стосовно головування у 2010р., Казахстан удосконалив законодавство в галузі ЗМІ та пообіцяв покращити суспільний діалог. Він також урочисто пообіцяв не намагатися послабити мандат *ODIHR*. Спершу Уряд Казахстану збирався домогтися головування в ОБСЄ у 2009р. Див.: Government of the Republic of Kazakhstan, Address of H.E.Dr. Marat Tazhin, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, at the OSCE Ministerial Meeting, Madrid, 29 Nov. 2007, <<http://en.government.kz/documents/publications/page09>>.

³⁶ Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ, *Collective Security Treaty Organization, CSTO*) заснована у 2002р. президентами Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Росії і Таджикистану. Узбекистан приєднався до ОДКБ у 2006р.

³⁷ OSCE, 'Armenian poll demonstrates progress, observers say', Press release, 13 May 2007, <<http://www.osce.org/item/24421.html>>.

³⁸ OSCE, 'Polling in second round of Moldova's local elections slightly improved, but serious shortcomings remain', Press release, 18 June 2007, <<http://www.osce.org/item/25168.html>>.

³⁹ OSCE, 'Kazakh elections: progress and problems', Press release, 19 Aug. 2007, <<http://osce.org/item/25959.html>>.

⁴⁰ OSCE, 'Ukraine's elections open and competitive but amendments to law of some concern, international observers say', Press release, 1 Oct. 2007, <http://www.osce.org/odhr-elections/item_1_26824.html>.

своїєї участі у спостереженні за грудневими виборами до Державної Думи Росії (нижня палата російського Парламенту)⁴¹. Грудневі парламентські вибори в Киргизстані не відповідали ряду вимог ОБСЄ, в т.ч. з питань прозорості та підзвітності⁴². Президентські вибори в Узбекистані, що також відбулися у грудні, було проведено в умовах диктату правлячого режиму, з порушенням “багатьох вимог ОБСЄ стосовно демократичних виборів”, не залишивши шансів реальній опозиції⁴³. Міжнародне обурення з приводу масових вбивств в Андіжані у 2005р. не завадило, однак, ЄС зробити кроки до пом’якшення санкцій, запроваджених до Узбекистану в жовтні 2007р.⁴⁴ Туркменістан, де у 2007р. виборів не було, поступово долав спадщину закритості режиму покійного Президента С.Ніязова.

У зонах “заморожених” конфліктів прогресу не спостерігалось. У врегулюванні вірмено-азербайджанського конфлікту, попри надії на прорив, жодних успіхів у 2007р. досягнуто не було. На практиці, обидві країни активізували нарощування військових потенціалів, збільшуючи нестабільність у регіоні⁴⁵. Водночас, вони заявили про готовність подовжити переговори з врегулювання конфлікту в Нагорному Карабаху⁴⁶. Молдова прагне збалансувати східну та західну орієнтацію своєї політики, упорядкувати відносини з Росією та іншими сусідами, наблизитися до ЄС і, найголовніше, розв’язати “заморожений” конфлікт у Придністров’ї⁴⁷.

Відносини Грузії і Росії, як і раніше, характеризувалися багатьма протиріччями: підтримка Росією сепаратистів Абхазії і Південної Осетії; штрафні санкції Росії в енергетичній сфері; бажання Грузії вступити до НАТО. Найбільшого резонансу отримав інцидент у серпні 2007р., коли російський військовий літак нібито скинув керовану ракету на грузинську територію поблизу Південної Осетії. Росія спростувала свою участь в інциденті, а ОБСЄ, своєю чергою,

⁴¹ Експертам і спостерігачам *ODIHR* не вперше відмовили у видачі в’їзних віз до Росії. Див.: OSCE, ‘ODIHR unable to observe Russian Duma elections’, Press release, 16 Nov. 2007, <http://www.osce.org/odihr-elections/item_1_27967.html>.

⁴² OSCE, ‘Kyrgyz elections fail to meet a number of OSCE commitments in missed opportunity’, Press release, 17 Dec. 2007, <<http://www.osce.org/item/28914.html>>. 20 грудня 2007р. Державний департамент США оприлюднив заяву, в якій піддав критиці деякі аспекти виборів, у т.ч. “невизначеність виборчих правил, поширеність неналежного підрахунку голосів, завищення даних про явку виборців [і] несвоєчасні зміни у списках виборців”. Див.: US State Department, ‘The Kyrgyz Republic’s December 16 parliamentary elections’, Press statement, 20 Dec. 2007, <<http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2007/dec/97906.htm>>.

⁴³ OSCE, ‘Strictly controlled Uzbek elections did not offer a genuine choice, ODIHR observers conclude’, Press release, 24 Dec. 2007, <http://www.osce.org/odihr-elections/item_1_29125.html>; ‘Uzbek incumbent wins presidential poll without “genuine choice”’, Radio Free Europe/Radio Liberty, 24 Dec. 2007, <<http://www.rferl.org/featuresarticle/2007/12/66C01656-B3BF-4DF6-BE9D-8DE161C309DD.html>>.

⁴⁴ У листопаді 2007р. організація *Human Rights Watch* звинуватила Узбекистан у застосуванні до затриманих осіб різноманітних методів тортур. Див.: Human Rights Watch, ‘Uzbekistan: UN body finds torture “routine”’, 23 Nov. 2007, <<http://hrw.org/english/docs/200711/23/uzbeki17406.htm>>.

⁴⁵ Pugliese, D., ‘Baku builds up, warns Armenia, warms NATO ties’, *Defense News*, 3 Sep. 2007, p.21; Мамедов С., Литовкин В., Симонян Ю. “Баку ждет объяснений Москвы”, *Независимая газета*, 12 сентября 2007г., <http://www.ng.ru/cis/2007-09-12/6_baku.html>.

⁴⁶ OSCE Ministerial Council, Adoption of Ministerial Council documents, MC15EJ02, 30 Nov. 2007, p.2.

⁴⁷ Про конфлікт у Придністров’ї див. розділ 10 цього видання.

обрала тактику невтручання. Попри ці проблеми, виведення російських військ і озброєнь з Грузії відбувалося у 2007р. без перешкод; за одним винятком – Росія зберегла свою присутність на базі в Гудауті (Абхазія). Грузія, яку західні країни визнали зразком побудови демократії, в листопаді стикнулася із внутрішньою кризою і міжнародним занепокоєнням з цього приводу, – коли Президент М.Саакашвілі запровадив на короткий термін надзвичайний стан у відповідь на антиурядові протести. На дострокових президентських виборах, що відбулися в січні 2008р., М.Саакашвілі переміг розрізнену опозицію.

У серпні 2007р. Шанхайська організація співробітництва (ШОС, *Shanghai Cooperation Organization*), яка об'єднує Казахстан, Киргизстан, Китай, Росію, Таджикистан та Узбекистан, провела в Китаї і Росії антитерористичні військові навчання “Місія миру 2007”, офіційною метою яких було налагодження співпраці в боротьбі з “тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом”⁴⁸. Навчання зумовили появу припущень про те, що ШОС створює підґрунтя для воєнного блоку, здатного конкурувати з НАТО та мінімізувати вплив Заходу в Центральній Азії. Попри безпідставність цих припущень, не можна виключати, що майбутні операції ШОС будуть використані для придушення заколотів або врегулювання політичної нестабільності⁴⁹. Крім того, угода між ШОС та ОДКБ від 6 жовтня 2007р. не передбачає конфронтації з НАТО. Вона тлумачиться як прояв рішучості Китаю і Росії зміцнювати зв'язки у сфері безпеки як один з одним, так і з багатьма на енергоресурси країнами Центральної Азії⁵⁰.

IV. Європейський Союз

Для ЄС 2007р. не був роком великих перемог. Остаточне узгодження та підписання Лісабонського договору згадувалося не з помпою, а скоріше з відчуттям полегшення. В ЄС панує втома від розширення. Питання, чому віддати перевагу – ефективності чи згуртованості, стало темою багатьох дискусій в роботі розширеного Союзу. Водночас, було очевидним, що в ЄС переважало співробітництво між державами, а не союзними інститутами, і зосереджувалося воно на захисті національних, а не загальноєвропейських інтересів. Проте, зовнішня політика, політика безпеки та оборони ЄС демонструвала налаштованість європейських структур і держав-членів відігравати, як і раніше, помітну роль у стабілізаційних процесах як у сусідніх з ЄС регіонах, так і на глобальному рівні⁵¹.

⁴⁸ Daly, J.C.K., ‘SCO to host “peace mission 2007” anti-terrorist drill in August’, *Eurasia Daily Monitor*, 27 July 2007.

⁴⁹ McDermott, R.N., *The Rising Dragon: SCO Peace Mission 2007*, Occasional Paper (Jamestown Foundation: Washington, DC, Oct. 2007). Про процеси в ШОС див.: Bailes, A.J.K. et al., *The Shanghai Cooperation Organization*, SIPRI Policy Paper no.17 (SIPRI: Stockholm, May 2007).

⁵⁰ ‘CIS: Dushanbe summit discusses labor migration, free-trade zone’, Radio Free Europe/Radio Liberty, 5 Oct. 2007, <<http://www.rferl.org/featuresarticle/2007/10/2773A2EB-AB89-42AB-A0BA-E586788A40B0.html>>.

⁵¹ Про структуру і склад ЄС див. додаток Б цього видання.

Лісабонський договір

Після двох років “застою” в ухваленні Конституційного договору, що розпочалося у 2004р., у 2007р. нарешті було знайдене рішення⁵². В червні, після подолання численних перешкод з боку окремих держав (серед найзапекліших скептиків були Велика Британія і Польща), вдалось узгодити опрацьований проект тексту Договору. 13 грудня Лісабонський договір було підписано главами держав та урядів країн-членів ЄС⁵³.

У разі ратифікації, у 2009р. Договір набуде чинності. Він передбачає ряд реформ, що стосуються установ, керівництва та прийняття рішень і покликані підвищити ефективність реформування. Рада Європи матиме постійного Президента, що обиратиметься на 2,5 роки з можливістю переобрання на один термін. З 2014р. вимога про прийняття рішень кваліфікованою більшістю голосів буде поширена на інші сфери, а Комісія вже не буде складатися з представників усіх країн-членів.

У питаннях зовнішньої політики та політики безпеки посади Високого представника із СЗППБ та Європейського Комісара із закордонних справ будуть об'єднані в одну – Верховного представника Союзу із закордонних справ і політики безпеки (*High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy*), який, очевидно, обійматиме посаду Віце-президента Комісії. Для підтримки цієї об'єднаної посади буде створена Служба зовнішніх акцій⁵⁴. З метою зміцнення оборонної політики ЄС вноситься пункт про спільну оборону (який не поширюється на держави, що не приєдналися), а також подібний пункт про солідарність, що стосується допомоги на випадок стихійного лиха чи терористичного акту. Крім того, до Договору був внесений пункт про постійне оборонне співробітництво, що дозволяє державам, готовим і здатним до розвитку військових потенціалів, співпрацювати в цій галузі. Як розвиватимуться відносини між Президентом Ради Європи, Президентом Європейської Комісії та Верховним представником із закордонних справ і політики безпеки ще належить з'ясувати. Водночас, попри всі здобутки, в Договорі не вдалося повною мірою реалізувати заявлене прагнення створити для європейських громадян більш ефективний, підзвітний і зрозумілий ЄС.

Розширення та політика сусідства

Після останньої хвилі збільшення кількості членів ЄС до 27, Союз охопила втома від розширення, що особливо помітно в поведінці його старих членів. Викликають занепокоєння невеликі успіхи Болгарії і Румунії, що приєдналися до ЄС 1 січня 2007р., в імплементації реформ, які вони обіцяли провести

⁵² Договір про запровадження Європейської Конституції (*Treaty Establishing a Constitution for Europe*) підписаний 29 жовтня 2004р., але повністю не ратифікований. Текст Договору див.: *Official Journal of the European Union*, C310 (16 Dec. 2004).

⁵³ Аналіз позицій окремих держав до червневого саміту ЄС див., наприклад: Peel, Q., ‘Why a Europe of opposites needs to break its constitutional deadlock?’ *Financial Times*, 10 June 2007.

⁵⁴ Лісабонський договір (посилання 1), ст.30. Служба складатиметься з представників Ради ЄС, Європейської Комісії та національних дипломатичних служб країн-членів.

після набуття членства⁵⁵. У 2007р. Н.Саркозі запропонував Комітету експертів під назвою “група мудреців” (*‘wise men group’*), зосередитися на визначенні остаточних кордонів ЄС. Однак, це викликало опір з боку прихильних до ідеї розширення держав, зокрема Великої Британії. Тому перед групою, яку пізніше перейменували на “групу мислячих” (*‘reflection group’*), було поставлене інше завдання: допомогти ЄС спрогнозувати головні виклики на період 2020-2030рр. і визначити ефективні методи протидії їм⁵⁶.

Країни Західних Балкан розглядаються ЄС як його майбутні члени. Першою у списку держав-кандидатів на членство стоїть Хорватія, переговори з якою про приєднання просуваються успішно. Набуття членства Колишньою Югославською Республікою Македонія (другою країною-кандидатом), Албанією, Боснією і Герцеговиною, Чорногорією і Сербією (потенційними країнами-кандидатами) може бути затримане певними недоліками, пов’язаними з процесами реформування в цих країнах⁵⁷.

Тривають спори навколо приєднання до ЄС Туреччини – третьої країни-кандидата. Занепокоєння викликають такі питання, як свобода слова, права немусульманських релігійних громад і курдського населення, корупція, судова реформа, ставлення профспілок до прав людини та нормалізація відносин з Кіпром⁵⁸. На додаток до спроб Франції заблокувати приєднання Туреччини та спорів навколо цього питання між членами ЄС, у грудні 2007р. розпочалися переговори з двох нових тем, наслідком чого було зменшення ентузіазму Туреччини стосовно ЄС⁵⁹.

⁵⁵ Стикнувшись з труднощами в цих країнах, Комісія, яка вважає корупцію однією з найскладніших проблем, запровадила певні захисні заходи і протягом 2008р. наглядатиме за усуненням недоліків, відзначених у критичних доповідях, отриманих у червні 2007р. Див.: European Commission, Report from the Commission to the European Parliament and the Council on Bulgaria’s progress on accompanying measures following accession, COM(2007) 377 final, Brussels, 27 June 2007; European Commission, Report from the Commission to the European Parliament and the Council on Romania’s progress on accompanying measures following accession, COM(2007) 378 final, Brussels, 27 June 2007.

⁵⁶ Barber, T., ‘EU reins in Sarkozy “wise men” plan’, *Financial Times*, 5 Dec. 2007; European Council, Presidency Conclusions, 16616/1/07 REV 1, 14 Dec. 2007, p.2.

⁵⁷ European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2007-2008, Brussels, 6 Nov. 2007. У грудні 2007р. Боснія і Герцеговина уклала з ЄС Угоду про стабілізацію та асоційоване членство. Див.: ‘Bosnia–Herzegovina signs stabilization deal with EU’, EUX.TV, 4 Dec. 2007, <<http://eux.tv/article.aspx?articleId=18688>>.

⁵⁸ European Commission, (посилання 57), pp.8-9; Council of the European Union, 2839th Council meeting, Press release, 16326/07, 10 Dec. 2007, pp.9-10.

⁵⁹ Навесні 2007р. 62% громадян Туреччини підтримували ідею членства в ЄС. Наприкінці року цей показник знизився до 53%. Див.: European Commission, Eurobarometer 68: Public Opinion in the European Union (First Results), Dec. 2007, p.27; ‘Turkey’s EU membership talks move forward’, EurActiv.com, 20 Dec. 2007, <<http://www.euractiv.com/en/enlargement/turkey-eu-membership-talks-move-forward/article-169296>>; ‘EU to open new chapters with Turkey’, *European Voice*, 6-12 Dec. 2007, p.2. Новими темами переговорів були: транс’європейські мережі енергопостачання; захист споживачів та охорона здоров’я. Згідно із заявами Франції, Туреччина може брати участь у цих видах діяльності ЄС незалежно від того, чи має вона членство. Кожна з тем стосується одного з аспектів *acquis communautaire*.

Європейська політика сусідства (ЄПС, *European Neighbourhood Policy, ENP*), запроваджена ЄС з метою зміцнення позитивних відносин із сусідніми країнами, залишається набором розрізнених зусиль. Без визначення перспектив членства країн-партнерів порозуміння з ними з питань безпекових і соціальних проблем залишається недосяжним. Крім того, серед країн-членів існують різні ставлення до сусідів ЄС. Це було продемонстровано, зокрема неохочим відкриттям членами ЄС своїх ринків і небажанням повною мірою скористатися певними положеннями укладених угод, наприклад, тими, що стосувалися мобільності робочої сили⁶⁰.

Спільна зовнішня політика та політика безпеки

Президент Франції Н.Саркозі запропонував переглянути Стратегію європейської безпеки 2003р. (СЄБ, *European Security Strategy*), керуючись спільним баченням загроз, з якими стикається Європа, та засобів реагування на них. 14 грудня 2007р. Рада Європи запросила Високого представника з питань СЗППБ Х.Солану запропонувати “у взаємодії з Комісією та в тісній співпраці з країнами-членами” способи покращення та доповнення СЄБ з метою її наступного ухвалення Радою Європи у грудні 2008р.⁶¹ Наступний розвиток СЄБ, однак, не буде позбавлено проблем, – враховуючи розбіжності в поглядах країн-членів ЄС, про що свідчать положення Лісабонського договору стосовно того, що Європейська політика безпеки і оборони (ЄПБО, *European Security and Defence Policy, ESDP*) не має завдавати шкоди конкретному характеру політики безпеки та оборони окремих країн-членів, поважатиме зобов’язання окремих країн-членів, що реалізують колективну оборону в межах Організації Північно-Атлантичного договору (НАТО) згідно з Північно-Атлантичним договором, і в цих межах буде сумісною зі спільною Європейською політикою безпеки та оборони⁶².

Залежність ряду країн ЄС від поставок російських енергоносіїв була однією з головних перешкод на шляху формування єдиної політики стосовно Росії. У вересні 2007р. Європейська Комісія, прагнучи створити спільний ринок газу та електроенергії ЄС, оприлюднила пакет радикальних заходів з лібералізації, які мали на меті розукрупнення національних енергетичних компаній в Європі, відкриття ринків, посилення конкуренції і заохочення диверсифікації поставок енергоносіїв⁶³. Комісія також запропонувала обмежити іноземне володіння

⁶⁰ European Commission, Communication from the Commission: A Strong European Neighbourhood Policy, COM (2007) 774 final, Brussels, 5 Dec. 2007, pp.4-6.

⁶¹ Council of the European Union, ‘A secure Europe in a better world’, The European Security Strategy, Brussels, 12 Dec. 2003; Sarkozy, N., Speech, Fifteenth Ambassadors’ Conference, Paris, 27 Aug. 2007, <<http://www.ambafrance-uk.org/President-Sarkozy-s-speech.html>>; Solana, J., Speech, Annual Conference of the EU Institute for Security Studies, Paris, 22 Nov. 2007, <http://iss.europa.eu/fileadmin/fichiers/pdf/seminars/annual_2007/ac07-02.pdf>; European Council (посилання 56), p.24.

⁶² Лісабонський договір (посилання 1), ст.28А.

⁶³ Аналіз і посилання на документи див.: ‘EU unveils plan to dismantle big energy firms’, EurActive.com, 20 Sep. 2007, <http://www.euractiv.com/en/energy/eu-unveils-plan-dismantle-big-energy-firms/article-166890?_print=>>; Barysch, K., ‘Russia, realism and EU unity’, Policy Brief, Centre for European Reform, July 2007, <http://www.cer.org.uk/russia_new/index_russia_new.html>.

європейськими енергетичними об'єктами, що було спрямовано проти російських енергетичних гігантів – компаній *Газпром* і *Роснефть*. Запропонований Комісією план лібералізації енергетичного ринку зазнав потужного опору Франції та Німеччини, через що найближчими роками доведеться пережити тривалу битву на правовому полі.

Серед інших нагальних проблем, якими у 2007р. довелось опікуватися Раді, Комісії та Європейському Парламенту, були імміграція, зміна клімату та боротьба з тероризмом.

Необхідність створення єдиної європейської системи імміграції і надання політичного притулку стала ще більш нагальною, оскільки для окремих країн ЄС, особливо в південній Європі, нелегальна імміграція створювала величезні труднощі⁶⁴. Ухвалений ЄС у грудні 2005р. та 2006р. “Глобальний підхід до міграції”, який стосувався Африки та Середземноморському регіону, упродовж 2007р. був поширений на регіони, розташовані на схід і південний схід від ЄС⁶⁵. У грудні 2007р. було ухвалено Спільну стратегію ЄС-Африка і план дій, які містили ряд конкретних заходів, пов'язаних з міграцією⁶⁶. Однак, прикордонний контроль залишається складним питанням, а узгоджені заходи контролю на кордонах Шенгенської зони, яка у грудні 2007р. була розширена за рахунок приєднання до неї дев'яти країн, до цього часу не запроваджені⁶⁷.

Іншим важливим питанням у 2007р. було формування інтегрованої політики реагування на зміни клімату та енергетичної політики. В першому з цих питань вдалося просунути вперед завдяки підписанню в березні 2007р. угоди, яка забезпечувала до 2020р. скорочення викидів парникових газів принаймні на 20%, порівняно з 1990р.⁶⁸

Однією з найважливіших сфер як для ЄС, так і для його громадян, є боротьба з тероризмом⁶⁹. Її значення зросло у зв'язку з кількома спробами нападів протягом року, яким вдалося запобігти⁷⁰. В листопаді 2007р. відбувся черговий огляд Стратегії ЄС боротьби з тероризмом 2005р. (що проводиться двічі на рік), в якому зазначалося, що в основі наявних міждержавних проблем у координації

⁶⁴ Bilefsky, D., ‘EU Nations refuse to split up the refugee burden’, *International Herald Tribune*, 12 June 2007.

⁶⁵ Council of the European Union, EU Council Conclusions on coherence between EU migration and development policies, Brussels, 20 Nov. 2007, <http://www.europa-eu-un.org/articles/en/article_7537_en.htm>.

⁶⁶ European Commission, The Africa–EU strategic partnership: a joint Africa–EU strategy, 9 Dec. 2007, <http://www.ue2007.pt/NR/rdonlyres/D449546C-BF42-4CB3-B566-407591845C43/0/071206jsapenlogos_formatado.pdf>.

⁶⁷ До Шенгенської зони приєдналися Естонія, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія. Див.: European Council (посилання 56). Шенгенський режим – це сукупність правових норм Європейського Союзу (*Schengen acquis*), що уможливають більшу свободу переміщення осіб та одночасно передбачають компенсаційні заходи для підтримки і зміцнення рівня безпеки.

⁶⁸ European Council, Presidency Conclusions, 7224/1/07 REV, 2 May 2007, p.13.

⁶⁹ Згідно з даними видання *Eurobarometer* від грудня 2007р., 81% громадян країн ЄС вважають боротьбу з тероризмом найважливішим завданням для Союзу. Див.: European Commission (посилання 59), p.28.

⁷⁰ Див., наприклад: Dempsey, J. and Bennhold, K., ‘Germany building case in foiled terrorist plot’, *International Herald Tribune*; ‘3 sought after 2nd car bomb found in London’, MSNBC and NBC News, 29 June 2007, <<http://www.msnbc.msn.com/id/19495826>>.

діяльності лежить брак можливостей⁷¹. У 2007р. з метою покращення координації вжито ряд заходів, що охоплювали ухвалення Радою ЄС у червні 2007р. угоди про створення Візової інформаційної системи (*Visa Information System, VIS*), призначеної для сприяння попередженню, виявленню та розслідуванню терористичних злочинів. Система *VIS* буде використовуватись уповноваженими органами та Європолом (Європейським поліцейським управлінням, *European Police Office, Europol*). Іншим заходом є укладення угоди зі США про використання персональних даних авіапасажирів (*passenger name record, PNR*)⁷². У вересні на посаду координатора ЄС з антитерористичної діяльності, яка залишалася вакантною протягом шести місяців після відставки Г.Вріса (*Gijs de Vries*), був призначений Дж.Керчов (*Gilles de Kerchove*). Наявність вакансії тлумачилась як ознака незгоди окремих країн з мандатом і повноваженнями за цією посадою та заперечення ними зміцнення цих повноважень⁷³. Європейський Комісар з питань юстиції, свободи та безпеки (*European Commissioner for Justice, Freedom and Security*) Ф.Фраттіні (*Franco Frattini*) висунув ряд пропозицій, причому реакція на деякі з них свідчить про чутливий характер заходів, що стосуються особистого життя⁷⁴.

З огляду на транскордонний характер терористичних загроз, розв'язання проблеми боротьби з тероризмом часто вимагає застосування комплексу засобів і співробітництва між кількома країнами та організаціями. Зусилля у сферах СЗППБ, а також юстиції і внутрішніх справ (ЮВС, *Justice and Home Affairs, JHA*) охоплювали як внутрішні, так і зовнішні аспекти безпеки. Сфера ЮВС була доповнена Прюмською конвенцією 2005р. (*Prüm Convention*), що стосується окремих цілей безпеки, зокрема, обміну інформацією про коди ДНК⁷⁵. У 2007р. Конвенція внесена до законодавства ЄС, хоча ще не була ратифікована рядом країн ЄС⁷⁶. Крім того, для вирішення питань ЮВС створена неофіційна група *EU-G6*, до складу якої належать міністри внутрішніх справ Великої Британії, Іспанії, Італії, Німеччини, Польщі і Франції. Створення цієї групи демонструє велику увагу до сфери ЮВС, але неминуче призведе до дублювання та додаткових ускладнень⁷⁷.

⁷¹ Council of the European Union, 'Implementation of the Strategy and Action Plan to Combat Terrorism', Brussels, 28 Nov. 2007. В документі (с.1-3) йдеться про те, що причиною проблем є відсутність спільних засад, які давали б можливість співпрацювати різним органам – поліції, митній службі та підрозділам фінансової розвідки, – а також слабкий зв'язок між базами даних цих органів.

⁷² Council of the European Union (посилання 71), pp.5-6.

⁷³ Див.: Oxford Analytica, 'European Union, counter-terror tsar', *International Herald Tribune*, 26 Sep. 2007.

⁷⁴ Див., наприклад: European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council: Stepping up the fight against terrorism, COM (2007) 649 final, Brussels, 6 Nov. 2007; Council of the European Union, Amendment of the Framework Decision on combating terrorism and Evaluation report on the implementation of the Framework Decision on combating terrorism, MEMO/07/448, Brussels, 6 Nov. 2007. Про реакцію на пропозиції Ф.Фраттіні див.: Fay, J., 'MEP slate EU's terror assault on our data rights', *The Register*, 13 Dec. 2007.

⁷⁵ Прюмська конвенція (Шенгенська угода III) підписана 27 травня 2005р. Текст Конвенції див.: <http://www.libertysecurity.org/IMG/rtf/Prum_Convention.rtf>. Спочатку сторонами Конвенції були лише сім країн: Австрія, Бельгія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина і Франція.

⁷⁶ European Council, Presidency Conclusions, 11177/1/07 REV 1, 20 July 2007, p.6.

⁷⁷ Критичний огляд див.: Justice, 'Comments for the House of Lords EU Sub-Committee F on the conclusions of the meeting of the G6 Interior Ministers at Heiligendamm on 22-23 March 2006', London, May 2006, <<http://www.justice.org.uk/parliamentarypress/parliamentarybriefings/>>, p.4.

У рамках політики СЗППБ життєво важливе значення мають Африка, Центральна Азія і Близький Схід. В Африці ЄС стурбований небажанням Уряду Судану співпрацювати у справах розгортання Спільної місії Африканського союзу (АС) та ООН з підтримки миру в Дарфурі (*African Union/UN Hybrid Operation in Darfur, UNAMID*). Проте, стосовно Дарфуру є певні надії на політичні переговори, що розпочалися в жовтні в м.Сірте (Лівія)⁷⁸. Має надзвичайно важливе значення для ЄС Центральна Азія, з огляду на її стратегічне розташування та енергетичні ресурси. Однак, реалізація політики ЄС з питань майбутнього співробітництва в Центральній Азії в тому вигляді, в якому вона була офіційно ухвалена Радою Європи, ускладнюється занепокоєнням станом прав людини в цьому регіоні⁷⁹. Близькосхідний мирний процес, в якому ЄС бере участь разом з ООН, США та Росією у форматі “четвірки”, сприймається більш позитивно, ніж раніше, завдяки результатам зустрічі в Аннаполісі та порозумінню, досягнутому між Прем’єр-міністром Ізраїлю Е.Ольмертом (*Ehud Olmert*) і Президентом Палестинської Автономії М.Аббасом (*Mahmoud Abbas*)⁸⁰.

Міжнародне співробітництво ЄС здійснюється у різних форматах, що передбачає й різні ступені охоплення та рівні участі країн-членів. Співробітництво у вирішенні проблеми іранської програми збагачення урану, ініційоване від імені ЄС Великою Британією, Німеччиною і Францією (*E 3*) за участі Х.Солани, є одним з прикладів такого формату⁸¹. Іншим прикладом є робота Контактної групи, що складається з представників Великої Британії, Італії, Німеччини, Франції а також Росії і США, в пошуку шляхів врегулювання проблеми Косово⁸². Більш проблематичною є ситуація, коли країни-члени намагаються співпрацювати без участі ЄС або навіть конкуруючи з ним. Зокрема, план Н.Саркозі зі створення Середземноморського союзу, який не охоплюватиме країни, що не мають середземноморського узбережжя, критикується багатьма країнами ЄС за обслуговування суто французьких інтересів і можливість послаблення ЄС у разі здійснення плану⁸³.

⁷⁸ Council of the European Union, Press Release 2840th meeting, General Affairs and External Relations, External Relations, 16327/07, Brussels, 10 Dec. 2007, p.9. Про створення *UNAMID* див. розділ 3 цього видання.

⁷⁹ European Council (посилання 76), p.12; Council of the European Union, General Secretariat, *The European Union and Central Asia: Strategy for a New Partnership* (General Secretariat of the Council: Brussels, Oct. 2007). Санкції, запроваджені проти Узбекистану у 2005р. після жорстокого придушення демонстрації, були частково скасовані за результатами засідань Ради ЄС 15-16 жовтня 2007р. у відповідь на покращення ситуації з правами людини та співробітництва із Заходом у боротьбі з тероризмом в Афганістані.

⁸⁰ Council of the European Union (посилання 78), p.16. Про зустріч в Аннаполісі Прем’єр-міністра Ізраїлю Е.Ольмерта і Президента Палестинської Автономії М.Аббаса див.: The White House, Office of the Press Secretary Joint Understanding read by President Bush at Annapolis Conference, 27 Nov. 2007, <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2007/11/20071127.html>>.

⁸¹ Цей формат був ухвалений всіма членами ЄС. Але, коли три найбільші держави – Велика Британія, Німеччина і Франція – виступили у 2003р. із власною ініціативою і розпочали переговори від імені, але без участі ЄС, інші члени ЄС піддали критиці цей підхід, внаслідок чого до процесу були залучені ЄС та особисто Х.Солана. Див.: Crowe, B., *Foreign Minister of Europe* (Foreign Policy Centre: London, Feb. 2005), p.15.

⁸² ‘Ban Ki-moon receives Contact Group report on Kosovo’, UN News Service, 7 Dec. 2007, <<http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=24977&Cr=kosovo&Cr1=>>.

⁸³ Bennhold, K., ‘Sarkozy’s proposal for Mediterranean bloc makes waves’, *International Herald Tribune*, 10 May 2007; Longherst, K., ‘A new Mediterranean Union will mean a weaker Europe’, *European Voice*, 31 Oct. - 7 Nov. 2007, p.12; ‘Sarkozy’s Mediterranean Union plans irk Merkel’, EurActiv.com, 13 Dec. 2007, <<http://www.euractiv.com/en/future-eu/sarkozy-mediterranean-union-plans-irk-merkel/article-169080>>.

Європейська політика безпеки і оборони

Як і попередніми роками, у 2007р. в рамках ЄПБО вирішувався цілий ряд питань, у т.ч.: запобігання конфліктам і врегулювання криз; підготовка кадрів; військові та невійськові можливості; адекватне фінансування; розвиток Європейського оборонного агентства (COA, *European Defence Agency, EDA*); координація взаємодії між цивільними та військовими установами; співробітництво з іншими міжнародними організаціями та державами⁸⁴. До Лісабонського договору, на додаток до Петерсберзьких завдань 1992р., діапазон яких був розширений Радою Європи в червні 2004р., віднесена боротьба з тероризмом⁸⁵. Станом на кінець 2007р., ЄС здійснював 10 миротворчих операцій, більшість з яких – за межами Європи⁸⁶.

Велика кількість і різноманітність місій свідчать про зацікавленість ЄС у стабілізації ситуації як у найближчому оточенні, так і в зонах конфліктів у всьому світі. У 2007р. та на початку 2008р. ЄС ініціював Поліцейську місію в Афганістані (*EUPOL Afghanistan*), а також готує військову операцію в Чаді та Центральноафриканській Республіці (*EUFOR Tchad/RCA*) і Поліцейську місію в Косово (*EULEX Kosovo*)⁸⁷. В січні 2007р. були готові до застосування перші дві бойові групи; 1 липня передбачалися їх відрядження до зон конфліктів і початок підготовки двох наступних груп, але поки що жодна з груп не була використана в операції⁸⁸. В жовтні почали функціонувати Європейські сили жандармерії (*European Gendarmerie Force*), від яких був відряджений контингент чисельністю 140 осіб до Сараєво (Боснія і Герцеговина)⁸⁹. В результаті покращення ситуації в цій країні чисельність персоналу, що підтримує найбільшу місію ЄС (*EUFOR ALTHEA*), була скорочена до 2 500 осіб⁹⁰. Проте, події в Косово нагадали, що процес покращення ситуації на Західних Балканах є далеким від бажаного.

Обидві місії на Близькому Сході наразилися на перешкоди, пов'язані з палестино-ізраїльським конфліктом. Поліцейська місія ЄС на Палестинських

⁸⁴ Про діяльність COA див. розділ 6 цього видання. Див. також: European Council, Presidency report on ESDP, 16426/07, 11 Dec. 2007.

⁸⁵ Згідно зі ст.286 Лісабонського договору (посилання 1), Петерсберзькі завдання охоплюють “спільні операції з роззброєння, гуманітарні та рятувальні операції, надання рекомендацій і допомоги у військових справах, завдання із запобігання конфліктам і підтримання миру, завдання бойових підрозділів під час врегулювання криз, у т.ч. з примушення до миру та постконфліктної стабілізації”. Петерсберзькі завдання були запроваджені Амстердамським договором 1997р.

⁸⁶ Про операції ЄС див. додаток 3А цього видання.

⁸⁷ Про підготовку *EUFOR Tchad/RCA* див. розділ 3 цього видання.

⁸⁸ Про загальну характеристику бойових груп див.: Lindström, G., *Enter the EU Battle Groups*, Chaillot Papers no.97 (European Union Institute for Security Studies: Paris, Feb. 2007).

⁸⁹ Контингент, що базується у Віченці (Італія), складається з голландських, іспанських, італійських, португальських і французьких сил жандармерії. Його загальна чисельність може досягати 2 300 осіб. До його складу належать підрозділи швидкого реагування чисельністю 800 осіб. На додаток до місій, призначених для виконання конкретних, іноді невідкладних завдань, ЄС має спеціальних представників у ключових регіонах світу, які проводять політику ЄС і допомагають підтримувати мир і стабільність у регіоні. Див.: ‘EU/Gendarmerie: gendarmie unit in Sarajevo shortly’, *Europe Diplomacy & Defence*, 23 Oct. 2007, p.3.

⁹⁰ EU Council Secretariat, EU military operation in Bosnia and Herzegovina (Operation EUFOR–Althea), Fact sheet, Dec. 2007.

територіях (*EU Police Mission in the Palestinian Territories*), призначена для сприяння стійкому та ефективному поліцейському патрулюванню під керівництвом Адміністрації Палестинської Автономії, довго очікувала на акредитацію з боку Ізраїлю⁹¹. Прикордонна місія ЄС на контрольно-пропускному пункті Рафah (*EUBAM Rafah*) призупинила діяльність після закриття в червні 2007р. контрольно-пропускного пункту⁹².

Африка для ЄС є регіоном особливого інтересу і джерелом постійного занепокоєння. Наприклад, Місія *EUFOR Tchad/RCA*, яка мала б розпочатися у січні 2008р., а у квітні досягти повної функціональної здатності, зазнала труднощів через повільне накопичення сил і брак технічного забезпечення (зокрема, вертольотів)⁹³. Місія *EUSEC DRC*, що надає допомогу в реформуванні сектору безпеки в Демократичній Республіці Конго (ДПК, *Democratic Republic of the Congo*), зайшла у глухий кут, особливо в реалізації програми роззброєння, демобілізації і реінтеграції (РДР, *disarmament, demobilization and reintegration, DDR*) та запровадження безпечних платіжних процедур⁹⁴. Місії ЄС часто є малочисельними та короткостроковими, а тому недостатніми для забезпечення тривалого прогресу. Наприклад, ситуація у східній частині Конго, де у 2003р. розпочалася Операція *ARTEMIS*, знову погіршилася⁹⁵.

Перед ЄС постають і інші проблеми. По-перше, режим миротворчої діяльності ЄС є загалом надто напруженим. У цьому контексті вимоги США стосовно збільшення сил в Афганістані створили для європейських країн проблему конкуренції пріоритетів у здійсненні місій ЄС і НАТО⁹⁶. По-друге, виявилось, що концепція бойових груп не є досконалою. Хоча створення бойових груп передбачало надання ЄС можливості мати сили постійної готовності, протягом першого року після створення таких груп ситуація жодного з триваючих конфліктів не відповідала всім вимогам до їх застосування. По-третє, існує проблема оперативних штабів. Окремі країни, згідно з Угодою “Берлін-плюс” 2003р. (*Berlin Plus Agreement*), надають перевагу використанню під час

⁹¹ Офіційна назва Місії – Координаційний поліцейський офіс ЄС з підтримки палестинської поліції (*EU Police Co-ordinating Office for Palestinian Police Support, EUPOL COPPS*). Див.: Council of the European Union, European Union Police Mission for the Palestinian Territories (EUPOL COPPS), Fact sheet, Jan. 2008.

⁹² Призупинення розглядається як тимчасове, тому офіційно Місія *EUBAM* досі вважається діючою. Див.: EUBAM Rafah, ‘EUBAM still operational’, Fact sheet, Dec. 2007.

⁹³ Taylor, S., ‘Chad mission to test Union’s will and power’, *European Voice*, 2-29 Aug. 2007, p.7; ‘EU/Chad: timid progress on way to forming European force for deployment in Sudan/Darfur border regions’, *Europe Diplomacy & Defence*, 27 Sep. 2007, p.2; ‘EU/AFRICA: General Nash describes for ambassadors difficult conditions in which EUFOR Chad-DRC will be deployed’, *Europe Diplomacy & Defence*, 1 Nov. 2007, p.1; ‘EU/AFRICA: CONOPS for EUFOR Chad-DRC to be finalised soon’, *Europe Diplomacy & Defence*, 6 Nov. 2007, p.2.

⁹⁴ *EUSEC DRC* є Місією ЄС з реформування сектору безпеки в ДПК. Програма РДР відіграє важливу роль у переході від війни до миру. Див.: ‘EU/DRC: EUSEC is in impasse’, *Europe Diplomacy & Defence*, 20 Dec. 2007, p.2.

⁹⁵ Polgreen, L., ‘A battered Congo again in convulsions’, *International Herald Tribune*, 13 Dec. 2007.

⁹⁶ Міністр оборони США Р.Гейтс закликав до “підвищення ролі ООН і ЄС в економічному розвитку [Афганістану] та навчання афганської поліції”. Див.: ‘NATO/Defence: first day of informal meeting in Noordwijk dominated by Afghanistan’, *Europe Diplomacy & Defence*, 26 Oct. 2007, p.3.

проведення операцій ЄС можливостям НАТО⁹⁷, інші – прагнуть мати власний військовий штаб ЄС. Сьогодні, під час виконання багатьох місій ЄС, здійснення ЄПБО покладається на національні штаби⁹⁸. Якщо ЄС має намір відігравати важливішу роль у сфері оборонної політики, йому необхідно подолати відсутність консенсусу з цього життєво важливого питання.

V. Співробітництво атлантичного співтовариства у сфері безпеки

Підґрунтям труднощів, які переживає НАТО, є відносна маргіналізація трансатлантичного діалогу. Для США події в регіоні Великого Близького Сходу та боротьба з тероризмом залишаються найважливішими викликами безпеці, і в цьому плані НАТО не обов'язково забезпечує відчутну додану вартість. НАТО необхідно терміново створити нове стратегічне бачення, що надало б чіткого розуміння цілей – як власне Альянсу, так і у сфері глобальної безпеки. Можливе повернення Франції до повноправного членства в НАТО, розрекламоване у 2007р., є досить імовірним, але значною мірою залежатиме від готовності урядів США та інших проатлантичних країн, зокрема Великої Британії, більш доброзичливо поставитися до ЄПБО. Наприкінці 2007р. та під час підготовки до Бухарестського саміту, який мав відбутися у квітні 2008р., перспективи розширення НАТО шляхом вступу балканських країн, насамперед Хорватії, здавалися більш райдужними.

Зближення Європи і США

Загальне зближення США з європейськими союзниками та партнерами має свої обмеження. Нині США є менш “європейською” державою, ніж у минулому⁹⁹. США вважають регіоном стратегічного значення Великий Близький Схід і здійснюють там активну дипломатичну та військову діяльність, надаючи найвищого пріоритету триваючому конфлікту в Іраку¹⁰⁰. Попри надії на можливість зменшення кількості американських військ в Іраку після пікового показника у 2007р., Уряд Іраку, здається, відчуває потребу в подовженні американської присутності¹⁰¹. У грудні 2007р. Резолюцією РБ ООН №1790 правові засади присутності США в Іраку були подовжені до 31 грудня 2008р.,

⁹⁷ Угода “Берлін-плюс” дозволяє ЄС користуватися допомогою НАТО під час планування, а також можливостями та ресурсами НАТО для виконання будь-яких операцій ЄС. Див.: NATO, ‘Berlin Plus Agreement’, 17 Mar. 2003, <http://www.nato.int/shape/news/2003/shape_eu/se030822a.htm>.

⁹⁸ Див.: Lindström (посилання 88), pp.22-23.

⁹⁹ Як стисло висловився заступник Державного секретаря США з політичних питань Н.Бернс (Nicholas Burns): “Європейська політика США більше не стосується Європи. Вона стосується решти світу”. Див.: Beatty, A., ‘America and Europe go their separate ways’, *European Voice*, 7 Apr. 2007.

¹⁰⁰ Холліс Р. “Великий Близький Схід”, *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.243-245.

¹⁰¹ Докладніше про конфлікт в Іраку див. підрозділ III розділу 2 цього видання.

але це було зроблено востаннє¹⁰². Після цієї дати між двома країнами має бути укладена нова двостороння угода, що стане одним з перших завдань для нової Адміністрації США у 2009р.

Стосовно палестино-ізраїльського конфлікту, Адміністрація Президента США Дж.Буша обрала більш прагматичний підхід, що сприяв більш конструктивному співробітництву з ЄС, яким мирний процес на Близькому Сході давно розглядався як ключова передумова стабільності в регіоні. Відновлення “дорожньої карти” миру та започаткування переговорів з цього приводу відбулося на зустрічі в Аннаполісі в листопаді 2007р., що чітко продемонструвало відхід від попередніх рішень Президента Дж.Буша¹⁰³. Трансатлантичне зближення було помітним також в іншому важливому питанні Близького Сходу – в розв’язанні спричиненої Іраном проблеми ядерного розповсюдження¹⁰⁴. Проте, єдність західних країн у питаннях Афганістану була підірвана наявністю стратегічних розбіжностей, національних обмежень і відновленням опору Талібана.

Співробітництво ЄС і НАТО

Попри задеклароване зобов’язання більш тісно співпрацювати та консультуватися з питань безпеки, ЄС і НАТО – дві головні євроатлантичні інституції – останніми роками перебувають у стані суперництва. В січні 2007р. Генеральний секретар НАТО Я.Схеффер (*Jaap de Hoop Scheffer*) закликав до “стратегічного партнерства” між двома організаціями (особливо з питань остаточного статусу Косово, операції в Афганістані, військових можливостей) і до політичного діалогу між ними¹⁰⁵. Разом з проблемою Дарфуру, згадані спільні проблемні питання мали б стимулювати до більш ефективного співробітництва, і у 2007р. в напрямках їх розв’язання спостерігався багатообіцяючий прогрес¹⁰⁶. Наприклад, спроби примирення Франції з НАТО протягом року та її участь у місії в Афганістані породили сподівання на узгодження більш ефективного поділу праці. Однак, на практиці співробітництво між ЄС і НАТО на вищому рівні залишається нерівномірним. Наприклад, у справах Афганістану – де начебто відбувається плідне співробітництво безпосередньо на місцях, – спори між ЄС і Туреччиною (членом НАТО) про доступ ЄС до розвідувальних даних і логістики НАТО зашкодили реалізації спільних планів навчання афганської поліції. Ряд потенційно складних проблем можуть заблокувати укладення угоди про співробітництво між ЄС і НАТО з питань, зокрема: участі в оглядах Стратегії європейської безпеки і Стратегічної концепції НАТО; уникнення конкуренції між бойовими групами ЄС і Силами реагування НАТО (СРН, *NATO Response Force, NRF*); врегулювання складних відносин між Кіпром і Туреччиною.

¹⁰² UN Security Council Resolution 1790, 18 Dec. 2007. 26 листопада 2007р. Прем’єр-міністр Іраку Н.Малікі (*Nouri al-Maliki*) і Президент США Дж.Буш підписали Декларацію про принципи довгострокових відносин у сфері співробітництва і дружби між Республікою Ірак і США. Текст Декларації див.: <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2007/11/20071126-11.html>>.

¹⁰³ White House (посилання 80).

¹⁰⁴ Про пов’язану з Іраном проблему нерозповсюдження див. підрозділ II розділу 8 цього видання.

¹⁰⁵ de Hoop Scheffer, J., ‘NATO and the EU: time for a new chapter’, Keynote speech, 29 Jan. 2007, <<http://www.nato.int/docu/speech/2007/s070129b.html>>.

¹⁰⁶ Tigner, B., ‘NATO, EU working harder to coordinate efforts’, *Defense News*, 23 Apr. 2007, p.22.

Боротьба з тероризмом

Попри зміни в тоні заяв і тактиці дій США, розбіжності між американським і європейським підходами до проблеми міжнародного тероризму продовжували створювати труднощі для трансатлантичного співтовариства. “Глобальна війна з тероризмом”, яку ведуть США, виявилася значно складнішою і витратнішою, ніж очікувалося. Постійно відновлюючи сили, Аль-Каїда змінила керівництво, урізноманітнила бази, тактику вербування та розширила інформаційну присутність в Інтернеті¹⁰⁷. Згідно з доповіддю Уряду США, Аль-Каїда “керується незмінним стратегічним наміром здійснити напад на територію [США]”; очікується, що вона підвищить свою спроможність атакувати США за рахунок взаємодії з терористичними угрупованнями, що базуються у США. В доповіді також підкреслюється, що Аль-Каїда “наполегливо намагається отримати зброю масового ураження, продовжуючи спроби придбати та використати хімічні, біологічні, радіологічні або ядерні матеріали”¹⁰⁸. Через шість років після терористичних актів 11 вересня 2001р. США залишаються вразливими до цієї загрози. В резюме розсекреченої Національної розвідувальної оцінки (*National Intelligence Estimate*) терористичних загроз від липня 2007р. робиться висновок, що США опинилися в “дуже небезпечному середовищі”, тоді як Аль-Каїда переживає внаслідок конфлікту в Іраку “відновлювальний ефект”, а спроби США протидіяти екстремізму в підконтрольних племенах районах Пакистану зазнали невдачі. Навіть якщо Аль-Каїда визнає США важкою для ураження цілком та попри кілька вдалих операцій США проти її лідерів, Аль-Каїда залишається здатною “рекрутувати та ідеологічно готувати таємних агентів, у т.ч. для нападу на територію [США]”¹⁰⁹. США дедалі більше стурбовані тим, що Європа використовується як майданчик для нападів на США. Це змусило їх підсилити контроль над потоком авіапасажирів, які перетинають Атлантику. Своєю чергою, європейські розвідувальні служби після терористичних актів у Мадриді у 2004р. та Лондоні у 2005р. зосередили увагу на протидії радикалізації настроїв у своїх країнах.

Репутація США продовжує погіршуватись як у Європі, так і за її межами. Статус США як єдиної супердержави стимулює обурення їх політикою та підозри в її підступності, тоді як зовнішньополітичні рішення США сприяють їх ізоляції¹¹⁰. На цьому фоні в Пакистані відчутно посилюється рух прихильників

¹⁰⁷ Колишній високопосадовець ЦРУ з антитерористичної діяльності Б.Рідел (*B.Riedel*) зазначив: “Те, що ми бачимо, є відтворення Аль-Каїдою – через створення і купівлю привілеїв, пропонування експертних знань, мереж, грошей, – можливостей завдати ударів по цілях у Західній Європі, а згодом і в Північній Америці, які за своїми масштабами не поступаються або навіть перевищують напади 11 вересня. Лідери Аль-Каїди відновили мережу польових командирів, яка зазнала суттєвих втрат внаслідок атак на її бази в Афганістані після нападів 11 вересня”. Див.: Meyer, J., ‘Al Qaeda co-opts new affiliates’, *Los Angeles Times*, 16 Sep. 2007.

¹⁰⁸ US Homeland Security Council, *US National Strategy for Homeland Security* (White House: Washington, DC, Oct. 2007), <<http://www.whitehouse.gov/infocus/homeland/nshs/2007/index.html>>.

¹⁰⁹ US National Intelligence Council, ‘National Intelligence Estimate: the terrorist threat to the US homeland’, July 2007, <http://www.dni.gov/press_releases/20070717_release.pdf>.

¹¹⁰ Докладно обговорення джерел і проявів антиамериканських настроїв див.: Katzenstein, P.J. and Keohane, R.O. (eds.), *Anti-Americanisms in World Politics* (Cornell University Press: Ithaca, N.Y., 2007).

газавату, в Магрибі зростають войовничі настрої, в Лівані набирає обертів сунітський екстремізм, а в Секторі Газа Хамасу вдалося зберегти владу. Погіршення геостратегічного оточення зазнає також і Європа. Зросли не лише ризики нападів на Велику Британію та американські об'єкти в Європі (наприклад, у Німеччині), але й загроза Європі в цілому через подальшу антизахідну радикалізацію мусульманських екстремістів¹¹¹. У 2007р. Адміністрація Дж.Буша зробила позитивно сприйнятий в Європі крок, який мав на меті повернути США стратегічну ініціативу шляхом запровадження більш комплексного підходу до “глобальної війни з тероризмом”, що передбачав, крім примусу та стримування, прийняття зобов'язань і ведення переговорів. Свідченням цього стала поява більш гармонійної системи внутрішніх і зовнішніх заходів, а також “жорсткої” і “м'якої” політики.

Питання колективної оборони і швидкого реагування

Особливістю 2007р. стало відновлення протиріч з Росією у стилі холодної війни (див. підрозділ III). Російсько-американська конфронтація з питань ДЗЗСЄ і ПРО відбиває широкий спектр стратегічних, політичних і військових питань, що є причиною розбіжностей в євроатлантичному співтоваристві. Серед країн-членів НАТО вже давно існує занепокоєння підходами до відносин з Росією. З метою забезпечення єдності Альянсу, а також життєздатності режиму ДЗЗСЄ, держави-члени НАТО, включаючи США, хоч і з запізненням, але визнали необхідність надати серйознішої уваги законній стурбованості Росії дотриманням ДЗЗСЄ. З огляду на зростаючу напруженість у відносинах і вимоги Росії, восени 2007р. США продемонстрували наміри докласти спільних дипломатичних зусиль з Росією – за результатами консультацій з союзниками по НАТО. Для США проблема полягає в пошуку творчого підходу, що дозволяв би запобігти негативній реакції Росії на нові процеси в європейському середовищі безпеки і зберегти єдність Альянсу¹¹².

НАТО страждає через відсутність консенсусу стосовно оцінки загроз своїй безпеці та масштабів співробітництва в рамках плану США з розгортання системи ПРО в Центральній Європі. До початку саміту в Бухаресті у квітні 2008р. Північно-Атлантична Рада (*North Atlantic Council*) звертатиме увагу на прогрес у “поточній роботі” з імплементації в НАТО політичних і військових аспектів ПРО та запропонувала Росії провести консультації у форматі Ради Росія-НАТО – як прозорий захід зі співробітництва¹¹³.

Водночас НАТО в рамках своєї Стратегічної концепції 1999р. розробив план створення системи ПРО на театрі воєнних дій (ПРО ТВД) під назвою “Програма створення активної ешелонованої системи ПРО ТВД” (*Active Layered Theatre Ballistic Missile Defence, ALTBMD*). Така “система систем” буде

¹¹¹ Dempsey and Bennhold (посилання 70); MSNBC and NBC News (посилання 70).

¹¹² Див. підрозділ III розділу 10 цього видання.

¹¹³ NATO, Final communiqué–Ministerial meeting of the North Atlantic Council held at NATO headquarters, Press Release (2007)130, 7 Dec. 2007, <<http://www.nato.int/docu/pr/2007/p07-130e.html>>.

інтегрована в єдину мережу командування та управління НАТО¹¹⁴. Планується, що у 2010р. *ALTBMD* досягне початкової оперативної здатності, а до 2016р. – буде повністю боєготовою. Її завданням є захист сил НАТО, розгорнутих у межах або за межами території НАТО, від балістичних ракет малої і середньої дальності. Водночас, у штаб-квартирі НАТО обговорювалася можливість використання системи *ALTBMD* як доповнення запланованої США системи ПРО від ракет великої дальності.

Співробітництво в галузі ПРО після Ризького саміту 2006р., на якому була підтверджена можливість організації захисту сил і території НАТО від усіх типів балістичних ракет, не принесло багато успіхів. План США з розміщення елементів ПРО в Європі, узгоджений під час двосторонніх переговорів з Чехією і Польщею, не передбачає захисту всієї європейської території НАТО, залишаючи без прикриття південно-східні регіони. 14 червня 2007р. міністри оборони країн-членів НАТО погодились оцінити можливість “інтегрування” системи *ALTBMD* до системи США з метою забезпечення сумісності цих систем і захисту всієї території НАТО від ракетної загрози¹¹⁵. Урядовці США, очевидно, розцінили це рішення як приховане схвалення НАТО американського плану ПРО, хоча можливість остаточного схвалення є сумнівною.

Сили реагування НАТО здатні виконувати завдання в будь-якій точці світу, здійснюючи широкий спектр операцій, в т.ч. з евакуації населення, ліквідації наслідків стихійних лих та антитероризму, або діючи як “сили раннього вторгнення” з метою створення плацдарму для розгортання головних сил¹¹⁶. СРН, які розгорталися лише двічі – для ліквідації наслідків урагану *Katrina* та землетрусу в Пакистані (обидва у 2005р.) – повинні мати готовий до застосування контингент чисельністю близько 25 тис. військовослужбовців. Попри те, що СРН залишаються важливим інструментом для трансформації, вдосконалення та досягнення оперативної сумісності сил НАТО, забезпеченню їх боєготовності заважає багаторічна проблема асиметричного розподілу витрат і військових внесків серед членів НАТО. Оскільки присутність НАТО в різних регіонах світу перевищує можливості його членів, міністри оборони країн-членів на жовтневій зустрічі в Нордвіку (Нідерланди) вирішили: тимчасово обмежити базову чисельність військ, що знаходяться у стані готовності, зберігаючи при цьому здатність швидко доукомплектувати СРН до повної штатної чисельності у 25 тис. осіб¹¹⁷.

Афганістан

Попри зрив весняного наступу Талібана, якого очікували з великим побоюванням, а також відсутність однастайності серед керівництва Талібана та його неспроможність контролювати угруповання у провінціях, ситуація в Афганістані у сфері безпеки протягом усього 2007р. погіршувалася. Після шести

¹¹⁴ Докладніше про *ALTBMD* див. підрозділ III додатка 8Б цього видання.

¹¹⁵ ‘NATO agrees on missile defence way forward’, *NATO News*, 14 June 2007.

¹¹⁶ NATO, ‘The NATO Response Force’, <<http://www.nato.int/issues/nrf/index.html>>.

¹¹⁷ ‘NATO/Defence: Changes planned to make NATO better able to respond to new challenges’, *Europe, Diplomacy & Defence*, 26 Oct. 2007, p.2.

років військових дій успіхи у стабілізації ситуації та відбудові Афганістану залишаються обмеженими¹¹⁸. Майже на половині території Афганістану, переважно на півдні країни, присутність Талібана створює загрозу діяльності працівників з питань гуманітарної допомоги¹¹⁹. Погіршення ситуації загострило вже існуючу напруженість у відносинах між союзниками по НАТО та викликало серйозні питання стосовно життєздатності очолюваних НАТО Міжнародних сил сприяння безпеці (*International Security Assistance Force, ISAF*).

Гнучкості та ефективності дій НАТО заважають постійні зміни країнами-членами НАТО структури *ISAF*, висування ними ексклюзивних умов своєї участі в операції, обмежуючи цю участь виконанням конкретних завдань з обмеженим застосуванням сили (наприклад, бойові завдання погодилися виконувати лише невелика кількість країн). Різні підходи призвели до різних стратегій і тактик дій підрозділів під командуванням НАТО: голландські сили в провінції Урузган надають перевагу розвитку відносин з лідерами племен, а сили інших країн обрали активне протистояння з ними. Велика Британія і Данія для посилення боротьби з угрупованнями Талібана та Аль-Каїди підтримують ширше використання озброєних племінних формувань, тоді як командувач *ISAF* генерал Д.МакНейл (*Dan McNeill*) і представники США піддають сумніву цей підхід.

Попри нагальну необхідність формування спільного всебічного стратегічного бачення, яке б охоплювало як військові, так і цивільні аспекти Місії, “коаліція не має послідовної стратегії” і НАТО як організація, що базується на консенсусному прийнятті рішень, дедалі більше відчуває ризикованість своїх дій¹²⁰. Подібно до *ISAF*, від стратегічної невизначеності та непослідовності потерпали Групи відбудови провінцій (ГВП, *Provincial Reconstruction Teams, PRTs*) та їх діяльність. Оскільки мережі управління *ISAF* охоплюють лише військові компоненти ГВП, то цивільні працівники цих груп звітують лише перед своїми урядами: кожен – за власними напрямами та завданнями. Через обмежені бюджети, часті

¹¹⁸ ООН відзначила “більшу кількість інцидентів, порівняно з відповідним періодом 2006р. ... При цьому, характер інцидентів також змінився: суто збройні локальні сутички, кількість яких раніше була найбільшою, поступилися першістю комбінованим інцидентам, що склалися зі збройних сутичок і нападів асиметричного характеру по всій країні”. Див.: Harrison, C.S., ‘Half-year review of the security situation in Afghanistan’, UN Department of Safety and Security, 13 Aug. 2007. У 2007р. значно почастишали терористичні напади на багатолюдні місця та символічні об’єкти.

¹¹⁹ У доповіді Міжнародної ради з питань безпеки та розвитку (*International Council on Security and Development*) додатково зазначається, що “дії повстанців мають значний психологічний вплив, завойовуючи дедалі більшу політичну легітимність у думках афганського народу, який має тривалу історію змін союзників і повалення режимів”. Див.: Senlis Afghanistan, *Stumbling into Chaos: Afghanistan on the Brink* (Senlis Council: London, Nov. 2007).

¹²⁰ Center for the Study of the Presidency (CSP), *Afghan Study Group Report: Revitalizing Our Efforts, Rethinking Our Strategies* (CSP: Washington, DC, 30 Jan. 2008). Міністр оборони США Р.Гейтс відкрито критикував відсутність стратегічної послідовності, розлютивши цим членів НАТО, залучених до бойових операцій. Див.: Spiegel, P., ‘Gates says NATO force unable to fight guerrillas’, *Los Angeles Times*, 16 Jan. 2008; ‘Gates faults NATO force in southern Afghanistan’, Reuters, 16 Jan. 2008. На думку колишнього Міністра внутрішніх справ А.Джалалі (*Ali Jalali*), “НАТО веде стратегічний бій, але без будь-якої стратегії. Поки не з’явиться спільне бачення, збільшення чисельності військ мало що змінить”. Див.: ‘NATO/Afghanistan: major US reinforcement for Afghanistan–NATO Secretary General calls for patience’, *Europe Diplomacy & Defence*, 15 Jan. 2008, p.3.

ротації, зростання небезпеки та відсутність конкретних мандатів, діяльність ГВП, як і раніше, зводиться до короткострокового кризового менеджменту.

Місія також зазнає труднощів з комплектуванням сил. Відмінності проблем безпеки, якими переймаються різні члени НАТО, позначилися на солідарності Альянсу та викликають невдоволення результатами діяльності *ISAF* серед урядів країн-членів НАТО, наприклад, Італії, Канади, Німеччини, Нідерландів та інших, які мають серйозні труднощі з переконанням громадськості в необхідності подовження розгортання національних контингентів¹²¹. На думку експертів НАТО, *ISAF* додатково потребують принаймні чотирьох батальйонів (у т.ч. одного – для патрулювання афганського кордону з Пакистаном) і потерпають від постійного браку вертольотів та іншої важкої техніки¹²². В результаті, *ISAF* здатні зайняти територію, але не в змозі її утримати. США, після неодноразових, але переважно безплідних закликів до інших членів НАТО розширити свою участь в операції, вирішили до весни 2008р. додатково відрядити для участі в ній власних 3 200 морських піхотинців¹²³.

У створенні внутрішнього потенціалу із забезпечення безпеки не дуже вдалими були зусилля не лише НАТО, але й більш широкого міжнародного співтовариства. Попри передбачене зростання ролі Афганської національної армії (АНА) в забезпеченні безпеки, яку вона виконує разом з *ISAF*, чисельність АНА (до 35 тис. осіб) значно поступається запланованій до 2010р. (70 тис. осіб). Об'єднане управління з координації та моніторингу (*Joint Coordination and Monitoring Board, JCMB*), що здійснює нагляд за виконанням Пакту по Афганістану 2006р. (*Afghanistan Compact*), має за мету завербувати на службу

¹²¹ Наприклад, людські втрати Канади в Афганістані становлять: загиблих – 71 військово-службовець та один дипломат; поранені – 243 особи зі складу канадських військ. Водночас, у військах інших країн не було жодних втрат. Це є причиною постійних скарг Канади на брак солідарності. Див.: Cox, J., *Afghanistan: The Canadian Military Mission*, Infoseries publication PRB 07-19E (Parliamentary Information and Research Service: Ottawa, 6 Nov. 2007). У Канаді 61% громадян не згодні з подовженням терміну дії Місії в Афганістані після лютого 2009р. У Німеччині розгортання національного контингенту в Афганістані підтримують 29% громадян; п'ять років тому цей показник становив 51%. У Нідерландах подовження терміну присутності військового контингенту в Урузгані підтримують 34% громадян. У Великій Британії 62% громадян схвалюють ідею виводу військ, причому 27% бажають негайного виводу, а 35% надають перевагу виводу протягом одного року. Див.: 'Canadians reject extending Afghan mission', Angus Reid Global Monitor, 1 Jan. 2008, <http://www.angus-reid.com/polls/view/canadians_reject_extending_afghan_mission/>; Harsch, M., 'Germany's growing Afghan dilemma', ISN Security Watch, 3 Dec. 2007, <<http://www.isn.ethz.ch/news/sw/details.cfm?ID=18423>>; 'Dutch grow hostile to Afghan mission', Angus Reid Global Monitor, 9 July 2007, <http://www.angus-reid.com/polls/view/16427/dutch_grow_hostile_to_afghan_mission>; YouGov, Sunday Times survey results, 17 Dec. 2007 <http://www.yougov.com/uk/archives/pdf/2007_12_17_ST_toplines.pdf>. Загалом, за результатами опитування, проведеного німецьким Фондом Маршалла, в Європі суспільна підтримка бойових операцій в Афганістані становить лише 31%. Див.: Binnendijk, H., 'Finishing the job in Afghanistan', *Wall Street Journal*, 10 Nov. 2007, p.A11.

¹²² Cordesman, A. H., 'Open letter on Afghanistan to the House Committee on Armed Services', Center for Strategic and International Studies, 16 Jan. 2008, <http://www.csis.org/component/option,com_csis_pubs/task,view/id,4293/type,1/>.

¹²³ Scott Tyson, A., '3,200 marines to deploy to Afghanistan in spring', *Washington Post*, 16 Jan. 2008, p.A11.

82 тис. поліцейських, у т.ч. 18,5 тис. осіб для прикордонної поліції¹²⁴. Нові зусилля ЄС і США з надання близько 2 500 фахівців для підготовки та оснащення поліцейських сил поки що не принесли вагомих результатів¹²⁵. Серед поліцейських широко поширена корупція, особливо з огляду на бум у торгівлі опіумом; через це місцеві жителі вважають поліцію частиною проблеми, а не засобом її розв'язання. Більше того, постійно зазнаючи нападів Талібана, поліція залишається слабкою і недієздатною¹²⁶.

На шляху до нової трансатлантичної угоди

Проблеми Афганістану висвітлюють складність завдань НАТО в частині його трансформації від регіональної організації із забезпечення колективної оборони до глобального альянсу із забезпечення колективної безпеки. Цілком можливо, що багатоаспектні та довгострокові операції (такі, як в Афганістані), що вимагають високого рівня єдності та узгодженості зобов'язань, можливостей і стратегічних рішень, виходять за межі побудованої на принципі консенсусу культури НАТО, тим більше, що ці види операцій із забезпечення безпеки є питанням національного вибору, а не колективної необхідності. Проте, зусилля зі стабілізації і постконфліктної відбудови мають отримати реальний шанс домогтися успіху. Якщо розбудова державності є зобов'язанням, з яким США “у принципі не в змозі впоратися наодинці через матеріальні, політичні та культурні причини”¹²⁷, і якщо гуманітарні операції залишаються головним пунктом амбіцій ЄС у сфері безпеки та оборони, то завдання стабілізації і постконфліктної відбудови мають стати предметом трансатлантичного співробітництва та колективної відповідальності НАТО. Їх виконання вимагає фундаментальних інституційних, стратегічних та оперативних змін, спрямованих насамперед на усунення наступних недоліків: слабка співпраця між ЄС і НАТО; постійні невдачі в досягненні цілей зміцнення європейських військових можливостей; брак можливостей зі спільного фінансування операцій; відсутність оновленої Стратегічної концепції. Зближення між Францією і НАТО у 2007р. є потенційно важливим кроком у напрямі реалізації цих змін. Водночас, подальше відчуження Туреччини може нівелювати такі

¹²⁴ Пакт по Афганістану укладено на Лондонській конференції 2006р. з питань Афганістану. В Пакті, який його учасниками вважається політичною домовленістю, зазначені “конкретні та досяжні цілі у сферах безпеки, врядування, економічного та соціального розвитку, боротьби з розповсюдженням наркотиків”. З метою “загальної стратегічної координації імплементації” Пакту, Уряд Афганістану та міжнародне співтовариство заснували спеціальний орган – *JCMB*. Див.: US Department of State, ‘The London Conference and the Afghanistan Compact’, Fact sheet, Office of the Spokesman, Washington, DC, 31 Jan. 2006; *JCMB*, ‘Joint Coordination & Monitoring Board (JCMB) – facts for journalists’, United Nations Assistance Mission in Afghanistan, April 2006, <http://www.unama-afg.org/news/_publications/fact%20sheets/2006/FactSheet-onJCMB.pdf>.

¹²⁵ International Crisis Group (ICG), *Reforming Afghanistan's Police*, Asia Report no.138 (ICG: Brussels, 30 Aug. 2007). Див. також підрозділ IV цього розділу та додаток 3А цього видання.

¹²⁶ Rohde, D., ‘Afghan police suffer setbacks as Taliban adapt’, *New York Times*, 2 Sep. 2007.

¹²⁷ Allin, D. H. et al., *Repairing the Damage, Possibilities and Limits of Transatlantic Consensus*, Adelphi Paper no.389 (Routledge: London, 2007), p.84.

зусилля. Порядок денний Бухарестського саміту НАТО, призначеного на квітень 2008р., охоплює велику кількість невирішених питань. Враховуючи явну відсутність консенсусу серед членів НАТО стосовно майбутнього Альянсу, від цього саміту навряд чи можна очікувати значного прориву.

VI. Висновки

Найвизначнішою подією 2007р. в євроатлантичних відносинах стало відновлення впевненості Росії у власних силах та її намірів забезпечити рівний з її західними партнерами статус у питаннях безпеки. Найближчими роками характер керівництва в Росії залишиться подібним до того, що склався в період президентства В.Путіна. Зростаюча впевненість, яка є результатом отримання надприбутків від використання природних ресурсів, і приклади успішного застосування цих ресурсів як політичної зброї, зумовили повернення Росії до традиційної політики у відносинах з європейськими партнерами за принципом “розділай і пануй”, – з одночасним намаганням послабити трансатлантичні зв’язки та відновити вплив на колишні радянські республіки. Проте, Росія, здається, прагне підтримувати співробітництво із Заходом і навряд чи ризикне кинути йому надто серйозний виклик. Крім того, джерелом зростаючої напруженості у сфері безпеки в Південно-Східній Європі та у відносинах між ЄС, Росією і США буде, ймовірно, якщо його не врегулювати, питання Косово.

Проблеми трансатлантичного партнерства дедалі більше набувають глобального характеру. Досягнення та дотримання консенсусу і зобов’язань стає важкою справою. Під час спільних дій Альянсу, наприклад, мирного врегулювання на Близькому Сході або в Ірані, Косово та Афганістані, партнерство продовжує потерпати від самостійно запроваджених партнерами обмежень, відмінностей в їх підходах або невдалих способів їх реалізації. Зближення в європейсько-американських відносинах, що спостерігалось у 2007р., ґрунтувалося переважно на визнанні наявних недоліків, ніж на прогнозуванні переваг. Як для Європи, так і для США 2007р. був роком “пред’явлення рахунків”. Для ЄС важливим кроком стало ухвалення Лісабонського договору, в якому закріплені багато з головних елементів відхиленого Конституційного Договору, особливо, в частині зовнішньої політики та політики безпеки. Тепер ЄС може використовувати свій значний потенціал, трансформуючи засади цієї правової бази в політичні дії. Проте, процес ратифікації договору може поглинути багато енергії ЄС, якщо на перший план будуть знову поставлені національні пріоритети і право вето, а не дійсно актуальні зовнішньополітичні питання. США загалом відмовилися від політики, що призвела до зменшення впливу і престижу країни на внутрішній і міжнародній арені, на користь більш прагматичного підходу до вирішення глобальних справ. Проте, США продовжують відчувати важкий тягар своєї присутності в Іраку, а їх вплив на дипломатичному рівні зменшився в усьому світі. Враховуючи майбутні вибори, неможливість у найближчій перспективі виходу з Іраку та погіршення економічної ситуації, США можуть перемістити акцент політики на внутрішні проблеми. Таким чином, у 2008-2009рр. для євроатлантичного співтовариства найбільш актуальною буде тема переходу відносин у нову якість.

2. Тенденції збройних конфліктів

КАТЕРИНА СТЕПАНОВА

I. Вступ

У 2007р. була очевидною тенденція подальшої фрагментації насильства в місцях, де точаться найбільш криваві збройні конфлікти, та загалом у зонах конфліктів. Ця тенденція супроводжувалась участю різноманітних озброєних угруповань і дедалі більшим стиранням відмінностей між різними формами насильства. Значна частина випадків такого “фрагментованого” насильства важко піддається обліку і класифікації. В зонах крупних збройних конфліктів насильство не завжди безпосередньо зумовлене головною причиною конфлікту¹. Скоріше, більші за масштабом конфлікти створюють сприятливе середовище для різних, як організованих, так і неорганізованих форм насильства та навіть можуть спровокувати його. “Фрагментоване” насильство часто набуває власної динаміки і здатності до самовідновлення. Воно має, як правило, менші масштаби, в сенсі бойових втрат, але зумовлює серйозні наслідки – загибель, переміщення мирного населення та інші опосередковані наслідки.

У підрозділі II пояснюється необхідність зосередження уваги на різноманітні форм збройного насильства і стиранні відмінностей між, наприклад, повстаннями, тероризмом, релігійним насильством та одностороннім застосуванням сили проти мирного населення. В підрозділах III-V розглядаються різні форми насильства на прикладах: крупного збройного конфлікту в Іраку; подій у суданській провінції Дарфур, де сутички 2007р. ледь не перетворилися на крупний збройний конфлікт²; подій у Пакистані, який у 2007р. зазнав різних форм насильства та нестабільності (лише окремі з них були пов’язані з локальними збройними конфліктами), що загрожували особистій, національній, регіональній і міжнародній безпеці. Перші два приклади свідчать про загальну фрагментацію збройного насильства, а всі три – показують різноманіття озброєних суб’єктів насильства і стирання відмінностей між його формами. В підрозділі VI наводяться висновки.

У додатку 2А наведені дані про крупні збройні конфлікти 1998-2007рр., узяті з Упсальської програми збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*), а також стислий аналіз тенденцій у конфліктах меншої інтенсивності, зокрема між недержавними суб’єктами. В додатку 2Б розглядається підхід, що ґрунтується на безпеці людини, до розв’язання проблем прямого і структурного насильства.

¹ Тобто з непримиренністю позицій сторін конфлікту.

² Див. додаток 2А цього видання.

II. Фрагментація та урізноманітнення форм збройного насильства

Різні форми збройного насильства з боку недержавних і пов'язаних з державою суб'єктів дедалі більше поширюються та перетинаються як під час конфліктів, так і в пост-конфліктних ситуаціях. У різних комбінаціях, вони часто спричиняють найбільший рівень насильства в зонах збройних конфліктів³. Різні форми насильства спостерігаються в тих самих місцях, часто – із залученням тих самих сторін, і можуть поєднуватися такою мірою, що їх неможливо розрізнити.

Різноманіття форм насильства відбиває спектр мотивацій, відмінностей і рівнів активності озброєних суб'єктів. У зонах конфліктів зростає кількість злочинних угруповань, що вдаються до кримінального насильства та використовують будь-які економічні можливості, надані війною. Держави, що здійснюють протиповстанські операції, дедалі більше намагаються давати симетричні відповіді на асиметричні дії⁴ недержавних суб'єктів, покладаючись на допомогу воєнізованих угруповань, у т.ч. сформованих на етнічному, релігійному чи племінному підґрунті. Злиття в одне ціле повстань, насильства всередині громад і племен, кримінального насильства і протиповстанських операцій може легко набути транскордонного чи навіть міжнародного виміру⁵. Крім того, 99% випадків одностороннього застосування сили – тобто насильства, безпосередньо та навмисно спрямованого проти мирного населення – спостерігаються у країнах, де збройний конфлікт перебуває в активній фазі⁶. Якщо держава може спровокувати великі втрати серед цивільних, особливо в конфліктах з приводу державної влади, то в конфліктах з приводу території більшість цивільних гинуть від недержавних суб'єктів.

Слабкість чи недієздатність держави видається головною передумовою фрагментації збройного насильства. Однією з ознак недієздатності держави є втрата державної монополії на застосування сили. Це супроводжується появою недержавних озброєних суб'єктів, заважає врегулюванню конфлікту та може спричинити досить високий рівень насильства навіть після завершення конфлікту. Всі три країни, що розглядаються в цьому розділі – Ірак, Судан і Пакистан – зазначені в першій 20 Переліку недієздатних держав (*Failed States Index*) 2007р.⁷ Втручання сусідніх держав, держав - регіональних лідерів та

³ Визначення крупного та невеликого збройного конфлікту див. у додатку 2А цього видання.

⁴ У цьому розділі симетрія/асиметрія дій означає здійснення їх у законний/незаконний спосіб, а також залучення до них законних/незаконних формувань. Загалом, ці категорії охоплюють більш широкий спектр понять, що залежать від конкретного контексту: відповідність/невідповідність міжнародному праву, співвідношення між силами сторін, адекватність застосування сили тощо. – *Редколегія україномовного видання.*

⁵ Ліндберг С., Мелвін Н.Дж. “Крупні збройні конфлікти”, *Щорічник СППРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.61-86.

⁶ Про одностороннє насильство див.: Eck, K. and Hultman, L., ‘One-sided violence against civilians in war: insights from new fatality data’, *Journal of Peace Research*, vol.44, no.2 (Mar. 2007), pp.233-246.

⁷ Судан та Ірак належать до найбільш нестабільних держав, Пакистан посідає 12 місце. Див.: Fund for Peace and *Foreign Policy* magazine, ‘Failed States Index 2007’, *Foreign Policy*, vol.86, no.4 (July/Aug. 2007), p.57.

інших міжнародних гравців – у формі військової інтервенції, підтримки сторін конфлікту чи політичного та економічного тиску – також може сприяти фрагментації насильства і стиранню відмінностей між його формами. Хоча таке втручання почасти може бути реакцією на послаблення дієздатності держави, воно також може – якщо не сприяє ефективній державній пост-конфліктній відбудові, – дестабілізувати ситуацію.

Недержавні суб'єкти збройних конфліктів десятиліттями поєднували традиційну повстанську тактику (напади на урядові військові об'єкти) з тероризмом (політично мотивованим насильством або загрозою насильства над некомбатантами)⁸. Інші прояви збройного насильства стали більш поширеними та внутрішньо переплетеними з одностороннім застосуванням сили і кримінальним насильством. Три з них – поєднання тероризму з релігійною ворожнечею, насильство з боку пов'язаних з державою суб'єктів (від племінних воєнізованих формувань до приватних охоронних фірм) і силовий тиск на місцях – розглядаються нижче.

Тероризм і релігійна ворожнеча. Релігійна ворожнеча традиційно означає симетричну конфронтацію між двома чи кількома недержавними суб'єктами, що представляють різні групи населення⁹. Іноді терористичні акти можуть бути спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі, але традиційно головною мішенню терористів є держава, що робить цю тактику асиметричною. На цій підставі й розрізняють тероризм і релігійну ворожнечу. Проте, тісний зв'язок окремих релігійних груп з державою може, як в Іраку, досягти межі, коли держава перетворюється на напіврелігійне утворення. В таких випадках відмінності між релігійною ворожнечею і тероризмом, а також між угрупованнями, що застосовують ці форми насильства, можуть стати дуже розмитими. Коли держава, підозрювана у прихильності до певної релігійної групи, стикається з повстанськими силами, що представляють інші релігійні групи, перетворення антидержавного тероризму на інструмент релігійної ворожнечі є майже неминучим. У такій державі протиповстанські операції також можуть перетворитися на релігійне насильство.

Злиття тероризму з релігійним насильством, що було однією з головних рис насильства в Іраку у 2007р., почасти пояснює, чому там відбувається так багато терактів. У січні-листопаді 2007р. в Іраку зафіксовано понад 69% всіх терактів і 5,8% жертв таких актів у світі¹⁰. Хоча сплески тероризму, пов'язані

⁸ Це визначення розрізняє тероризм і ширше поняття – використання терору для залякування населення, яке може практикувати держава. Див.: Stepanova, E., *Terrorism in Asymmetrical Conflict: Ideological and Structural Aspects*, SIPRI Research Report no.23 (Oxford University Press: Oxford, 2008), pp.5-15.

⁹ Релігійне насильство тут означає насильство як між представниками різних конфесій (міжконфесійне насильство), так і між різними групами однієї конфесійної належності (внутрішньо-конфесійне насильство).

¹⁰ У 2003р. на Ірак припадало лише 7,7% терактів і 23% жертв. Див.: Terrorism Knowledge Base, Memorial Institute for the Prevention of Terrorism (MIPT), <<http://www.tkb.org/>>. У травні 2008р. Національний консорціум з вивчення тероризму та реагування на тероризм (*National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, START*) Університету штату Меріленд об'єднав Базу знань з питань тероризму з Базою даних про глобальний тероризм; див.: <<http://www.start.umd.edu/data/gtd/>>.

з конфліктами, траплялись і раніше, динаміка світового тероризму ніколи не була настільки залежною від одного крупного збройного конфлікту.

Пов'язані з державою воєнізовані формування і приватні охоронні фірми. Використання державою озброєних угруповань, що не належать до урядових сил безпеки, не є новиною. Проте, воно набуває нового виміру в поєднанні із загальною тенденцією фрагментації насильства, дедалі більше стираючи відмінності між пов'язаним і не пов'язаним з державою насильством, що чітко засвідчила діяльність лояльних до держави угруповань у Дарфурі та Іраку.

Інший аспект проблеми полягає у зростаючій присутності приватних охоронних фірм у зонах конфліктів, зокрема в Іраку, який у 2007р. став ареною найбільшого в сучасній історії застосування приватних озброєних угруповань. Цим силам належить певне місце в забезпеченні безпеки, але їх участь у протиповстанських операціях і застосування ними сили проти цивільних залишається вкрай спірним питанням¹¹.

Силовий тиск на місцевому рівні. В багатьох регіонах під час і після конфліктів спостерігається зростання кількості воєнізованих формувань, задіяних в актах насильства на місцях. Хоча таке насильство може набувати етнічних, племінних, релігійних, кримінальних чи інших форм – або кількох форм одночасно – більш точно його можна охарактеризувати як силовий тиск на місцевому рівні. Багато із задіяних у ньому воєнізованих формувань мають кон'юнктурний характер, часто змінюють союзників і навіть формуються з представників етнічних, релігійних груп, племен тощо, які за інших обставин ворогують між собою. Вони воюють за владу, ресурси та контроль на місцях, а не за національні, релігійні, соціальні чи політичні принципи. Таке локальне насильство завжди пов'язане з розбоями і тіньовою економічною діяльністю (наприклад, контрабандою через торговельні мережі племен), і використовує слабкість державної економічної системи чи обмежений вплив держави. Воно процвітає за умов слабого державного контролю чи його відсутності, як це часто трапляється, коли держава грузне в численних конфліктах на субнаціональному та національному рівнях.

III. Ірак

Контекст: повстання та нарощування військової присутності США¹²

Збройний опір Багатонаціональним силам в Іраку (*Multinational Force in Iraq, MNF-I*), очолюваним США, та Іракським силам безпеки (*Iraqi security forces, ISF*) досяг нового піку на початку 2007р.: до кінця року внаслідок бойових дій загинуло понад 5 700 осіб. У червні 73% нападів були спрямовані проти

¹¹ Holmquist, C., *Private Security Companies: The Case for Regulation*, SIPRI Policy Paper no.9 (SIPRI: Stockholm, 2005); Perlo-Freeman, S. and Sköns, S., 'The private military services industry', SIPRI Research Paper, June 2008, <http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=361>.

¹² Див. додаток 2А цього видання. Термін "повстання" (*insurgency*) використовується тут відповідно до класифікації Упсальської програми збору даних про конфлікти, згідно з якою цей конфлікт точиться між Урядом Іраку, багатонаціональною коаліцією та "іракськими повстанцями". Проте, більшість повстанських угруповань в Іраку вважають себе учасниками спротиву іноземній окупації.

MNF-I. Це є найвищим показником, починаючи з 2005р., хоча жертвами були переважно представники *ISF* та іракські цивільні¹³. Попри розпорошеність повстанських угруповань, вони мали спільні цілі, які можна узагальнити як зміцнення контролю над населенням, вигнання іноземних військ і боротьба з Урядом Іраку¹⁴.

Хоча окремі шіїтські угруповання, зокрема *Jaish al-Mahdi (JAM)*, вели боротьбу з очолюваною США коаліцією ще у 2004р., більшість із них до 2007р. припинили повстанську діяльність. Націоналістичне сунітське крило повстанського руху з 2006р. посіло більш радикальну ісламістську позицію, а іракська Аль-Каїда (*al-Qaeda in Iraq, AQI*) стала чи не найнебезпечнішим його елементом. Хоча *AQI* скоїла багато кривавих терактів і нападів на *MNF-I* та *ISF*, більшість джерел вважають, що це угруповання разом зі спільниками складає не більше 15% загальної чисельності повстанського руху¹⁵. Закордонних бойовиків серед повстанців ще менше – в межах 4-10%¹⁶.

З початку 2006р. очолюваний сунітами повстанський рух дедалі більше поєднувався із сунітським фундаменталізмом, спрямованим проти шіїтів, які вважаються лояльними до *MNF-I*, Уряду чи Ірану. Водночас кілька шіїтських угруповань, у т.ч. пов'язаних з політичними силами, що беруть участь у формуванні Уряду Іраку, зокрема *Badr Corps*, вдалися до релігійного насильства проти сунітів. У відповідь на різке посилення релігійного насильства наприкінці 2006р. офіційні особи та командування США в Іраку запропонували суттєво збільшити військову присутність США. 10 січня 2007р. Президент Дж.Буш оголосив про зміну американської стратегії в Іраку і про плани залучення додатково понад 20 тис. американських військовослужбовців для підтримки іракської армії у всіх 18 провінціях і бригад Національної поліції в Багдаді¹⁷.

¹³ US Department of Defense (DOD), *Measuring Stability and Security in Iraq*, Report to Congress (DOD: Washington, DC, Sep. 2007), pp.19-20.

¹⁴ US Department of Defense (посилання 13), p.16.

¹⁵ Cordesman, A. H., *The Tenuous Case for Strategic Patience в Іраку: A Trip Report* (CSIS: Washington, DC, 6 Aug. 2007), p.11. Американські урядові джерела очевидно перебільшують роль *AQI* у спротиві і вбивствах на релігійному підґрунті, а також її зв'язки з міжнародними ісламськими організаціями.

¹⁶ Чисельність повстанців оцінювалась у 5-15 тис. і навіть 30 тис. осіб у 2006р. і до 70 тис. – у 2007р., іноземних бойовиків – від 800 до 2 000 осіб. Див.: International Crisis Group (ICG), *In Their Own Words: Reading the Iraqi Insurgency*, Middle East Report no.50 (ICG: Brussels, 15 Feb. 2006), p.1; O'Hanlon, M.E. and Campbell, J.H., 'Iraq index: tracking variables of reconstruction and security in Iraq', Brookings Institution, Washington, DC, 1 Oct. 2007, <<http://www.brookings.edu/iraqindex/>>, pp.26-27. Американська двопартійна Група з вивчення ситуації в Іраку (*Iraq Study Group*) у 2006р. оцінювала чисельність іноземних моджахедів в Іраку в 1 300 осіб. Див.: Baker, J.A. and Hamilton, J.H. (co-chairs), 'The Iraq Study Group report', 6 Dec. 2006, p.10, <http://www.usip.org/isg/iraq_study_group_report/report/1206/>.

¹⁷ The White House, Office of the Press Secretary, 'President's address to the nation', 10 Jan. 2007, <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2007/01/20070110-7.html>>. До Іраку додатково ввели близько 28 тис. військових – п'ять бойових бригад чисельністю 21,5 тис. осіб та 7-8 тис. осіб допоміжного персоналу. Див.: Garamone, J., 'Support troops put surge total at 28,000 U.S. service members', US Department of Defense, American Forces Press Service, 16 Mar. 2007, <<http://www.defenselink.mil/news/newsarticle.aspx?id=32483>>.

Нарощування військової присутності США почалося з широкого наступу на початку лютого. Перший етап нарощування, що тривав до початку червня, ознаменувався масштабними протиповстанськими операціями, обстрілами окремих районів Багдада в лютому та червні. Наступ протиповстанських сил зустрів запеклий спротив і навіть спричинив різке збільшення випадків окремих форм насильства, але не призвів до зміцнення безпеки. Втрати американських військ були найбільшими у травні (123 особи), що близько до рекордних показників квітня 2004р. (135) і листопада 2004р. (137). Нарощування військової присутності США не змінило головних причин американських військових втрат з початку окупації. Із січня до вересня половина втрат американських військ спричинена застосуванням саморобних вибухових пристроїв¹⁸. Середня щомісячна кількість американських військових вертольотів, збитих у цей період, була вищою, ніж у 2006р.¹⁹ Недержавні угруповання систематично наносили удари по добре захищених стратегічних цілях у Багдаді, в т.ч. по найбільш безпечній в Іраку міжнародній зоні, яка з березня по травень зазнала понад 80 нападів²⁰. Не вдалося зменшити кількість нападів терористів-смертників: з липня 2006р. по червень 2007р. сталося не менше 540 таких нападів, порівняно з 300 – з моменту вторгнення у 2003р. по червень 2006р.²¹ Напади терористів-смертників, які іноді забирали життя понад 100 осіб, та місячне число загиблих під час вибухів сягнули піку в лютому-квітні 2007р.²² Теракти в багатолюдних місцях шіїтських передмість Багдада були найбільш кривавими і провокували у відповідь нові акти насильства на релігійному підґрунті. Іракські посадовці також залишалися мішенями терактів. У червні американське командування визнало, що, попри розгортання в Багдаді додатково 18 тис. військових, американські сили контролюють менше третини міських околиць²³.

MNF-I знову були змушені змінити тактику. Із середини червня в головних районах Багдада, в так званих “поясах” навколо Багдада, у провінції Діяла та її столиці Баакубі, провінціях Бабіль та Аль-Анбар було проведено ряд нових наступальних дій під кодовою назвою *Operation Phantom Thunder*²⁴. Новою важливою рисою цього, другого етапу нарощування військової присутності США стала участь *MNF-I* в озброєнні та фінансуванні окремих сунітських племінних воєнізованих формувань для боротьби з їх колишніми союзниками – більш радикальними ісламістськими повстанськими

¹⁸ Звіти МО США про щоденні втрати див.: O'Hanlon and Campbell (посилання 16), pp.17-18.

¹⁹ O'Hanlon and Campbell (посилання 16), p.33.

²⁰ UN Security Council, Report of the Secretary-General pursuant to Paragraph 30 of Resolution 1546 (2004), S/2007/330, 5 June 2007, p.11.

²¹ Nordland, R. and Dehghanpisheh, B., 'Surge of suicide bombers', *Newsweek*, 13 Aug. 2007.

²² O'Hanlon and Campbell (посилання 16), pp.10-11.

²³ 'Security plan only able to protect 146 of the 457 Baghdad neighbourhoods despite surge', *Associated Press*, 4 June 2007.

²⁴ US Central Command, Headquarters, 'MNC-I conducts Operation Phantom Thunder', Press release, 20 June 2007.

угрупованнями, в т.ч. *AQI*²⁵. У 2007р. серед окремих арабських сунітських племен, зокрема у провінції Аль-Анбар, зростало невдоволення радикальними гаслами та насильством ісламістів, посилене війнами за сфери впливу (*'turf wars'*), незаконними поборами на дорогах і т.п., що спровокувало запеклі сутички між сунітськими арабськими племенами. Американська військова та фінансова підтримка невдоволених племен сприяла появі нових племінних сунітських воєнізованих формувань (в американських джерелах це явище дістало назву “пробудження племен”) розпорошенню та, відповідно, послабленню сунітського збройного спротиву в центрі країни. Іншою рисою другого етапу нарощування військової присутності США стало намагання чіткіше продемонструвати присутність військ²⁶.

У результаті заходів другого етапу зміцнилася безпека в окремих центральних провінціях, включаючи Багдад та Аль-Анбар. Командувач *MNF-I* генерал Д.Петріус (*David Petraeus*) 10 вересня заявив, що військові завдання нарощування сил “загалом виконуються”, а кількість “небезпечних інцидентів” значно зменшилася, порівняно із серединою червня. Він також зазначив відчутне зменшення жертв серед цивільних, починаючи з грудня 2006р. – на 45% в Іраку в цілому та на 70% – у Багдаді²⁷.

Водночас Д.Петріус визнав, що ситуація з безпекою загалом залишається “складною, важкою, а іноді – просто сумною”²⁸. Американська розвідка відзначала “нестійке покращення” в попередженні “різкої ескалації насильства”²⁹. Інші американські військові джерела, на відміну від даних Д.Петріуса, наводили дані про більш помірні та мінливі тенденції скорочення числа жертв серед цивільних³⁰. Головне бюджетно-контрольне управління Уряду США (*US Government Accountability Office, GAO*) зазначало, що “рівень захисту населення демонстрував різні тенденції” і середньодобова кількість нападів на цивільних з лютого по липень 2007р. не змінилася³¹. Нові наступальні

²⁵ Американські військові наполягали, що “пробудження племен” серед більш поміркованих сунітських племен є наслідком добре спланованої стратегії *MNF-I*, але окремі цивільні експерти стверджували, що воно мало місцеві джерела й “не було наслідком стратегії нарощування сил”. Див.: Petraeus, D.H., Report to Congress on the situation in Iraq, 10-11 Sep. 2007, pp.2, 4, <<http://foreignaffairs.house.gov/110/pet091007.pdf>>; Cordesman (посилання 15), p.9.

²⁶ Подібну стратегію на півдні Іраку використовували британські війська (операція *Sinbad*, вересень 2006р. - березень 2007р.). Спочатку ця стратегія мала певний стабілізуючий ефект, але він був нестійким, оскільки не супроводжувався суттєвим прогресом у створенні легітимної та ефективної іракської влади. Див., наприклад: International Crisis Group (ICG), *Where is Iraq Heading? Lessons from Basra*, Middle East Report no.67 (ICG: Brussels, 25 June 2007), pp.16-17.

²⁷ Petraeus (посилання 25), p.3.

²⁸ Там само, pp.1-3.

²⁹ US National Intelligence Council, ‘Prospects for Iraq’s stability: some security progress but political reconciliation elusive’, National Intelligence Estimate, Washington, DC, Aug. 2007, p.1.

³⁰ US Department of Defense (посилання 13), p.20.

³¹ US Government Accountability Office (GAO), *Securing, Stabilizing, and Rebuilding Iraq: Iraqi Government Has Not Met Most Legislative, Security, and Economic Benchmarks*, Statement of David M. Walker before the US Senate Committee on Foreign Relations, GAO-07-1220T (GAO: Washington, DC, 4 Sep. 2007), pp.1-2, 9. Офіційна інформація про насильство в Іраку рідко містить дані про менш масштабні, але дуже поширені зіткнення між племенами та всередині релігійних громад.

операції також не змогли обмежити напади терористів-смертників. Кількість здійснених терористами-смертниками нападів з масовими жертвами у вересні (12) була такою ж, як і в січні або червні 2007р.³² Середньомісячна кількість інцидентів із замінованими автомобілями у травні-вересні становила 80, що є найвищим показником з липня 2005р.³³ Теракти дедалі більше спрямовувалися проти етнічних і релігійних меншин. Найкривавіший з 2003р. теракт, що стався в серпні³⁴, був спрямований проти курдів-езидів, а напад терориста-смертника в населеному тюрками-шиїтами селищі Амерлі (провінція Салах-ед-Дін) 7 липня забрав життя близько 150 осіб³⁵. Загалом, до кінця 2007р. нарощування військової присутності США суттєво не послабило повстанський рух. Сили *AQI* та її союзників залишили ряд територій, але продемонстрували неабияку стійкість і продовжували діяти в інших районах. Інші сунітські повстанські угруповання, зокрема *Jaysh Ansar al-Sunna*, не зазнали значних втрат і зберегли активність.

Іншою помітною тенденцією 2007р. стало поновлення дій шиїтських повстанців, хоча релігійна напруженість завадила координації дій сунітських і шиїтських учасників повстання. Нові шиїтські повстанські угруповання, разом з кількома самостійними угрупованнями та найбільш радикальними фракціями *JAM*, діяли проти *MNF-I*, *ISF* і проурядових шиїтських угруповань, таких як, Ісламська Верховна рада Іраку (*Islamic Supreme Council of Iraq, ISCI*) та її ополчення – *Badr Corps*³⁶. Повстання шиїтів почалося в січні, напередодні шиїтського святкування Ашури (дня поминання пророків і посланців Аллаха), із запеклих боїв у м.Зарка поблизу Ан-Наджафа між *ISF* (підтриманими американськими військами) та шиїтським воєнізованим формуванням³⁷. У багатьох спірних районах Іраку шиїтські повстанські угруповання почали становити для *MNF-I* та *ISF* “більш серйозну загрозу, ніж Аль-Каїда і сунітські ісламісти”³⁸.

Загалом, ситуація з безпекою в Іраку у 2007р. була неоднорідною, відмінності між регіонами зростали. Вплив *MNF-I* у багатьох районах країни був обмеженим; розвідка переважно відслідковувала ситуацію в центральних провінціях, повідомлення про зменшення числа інцидентів в інших районах було неможливо перевірити³⁹. Попри нарощування військової присутності

³² O'Hanlon and Campbell (посилання 16), p.11.

³³ Там само, p.21.

³⁴ 14 серпня 2007р. терористи-смертники спрямували чотири вантажівки на два будинки в Шаамі – районі поблизу кордону із Сирією, населеному езидами (курдська громада в Іраку); понад 250 осіб загинули, 350 – поранені. Див.: Glanz, J., 'Iraqi toll reaches 250 in multiple bombing', *International Herald Tribune*, 15 Aug. 2007.

³⁵ Farrel S., 'Around 150, death toll in Iraq attack among war's worst', *New York Times*, 8 July 2007.

³⁶ До травня 2007р. *ISCI* мала назву Верховна рада ісламської революції в Іраку (*SCIRI*). Див.: International Crisis Group (ICG), *Shiite Politics in Iraq: The Role of the Supreme Council*, Middle East Report no.70 (ICG: Brussels, 15 Nov. 2007), p.15.

³⁷ Під час боїв загинули 200 осіб і збито американський вертоліт. Див.: "‘Hundreds’ killed in Iraq battles", *BBC News*, 29 Jan. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/6308821.stm>>.

³⁸ Cordesman (посилання 15), p.12.

³⁹ US National Intelligence Council (посилання 29).

США, контроль *MNF-I* та Уряду Іраку над Багдадом і прилеглими районами залишався обмеженим, водночас насильство поширилося на нові райони, в т.ч. – на раніше відносно спокійний південь⁴⁰.

Фрагментація насильства

Релігійне насильство між сунітами та шиїтами

Релігійна ворожнеча залишалася головною формою насильства між різними громадами в Іраку у 2007р. Релігійне насильство не було поширене на ранніх етапах інтервенції, але зросло після масштабних, спрямованих проти шиїтів терактів, у яких звинувачували сунітських повстанців, особливо після вибуху в шиїтській святині – Золотій мечеті в Самаррі в лютому 2006р. Релігійне насильство з боку шиїтів поєднувало каральні рейди проурядових воєнізованих формувань проти сунітських повстанців з одностороннім застосуванням сили проти цивільних сунітів. Воно не поширювалося на широкі верства насильства та набуло рис не масового насильства, а скоріше “релігійних чисток” (тобто вбивств або вигнання членів певної релігійної громади) та обміну нападами угруповань, пов’язаних із сунітами чи шиїтами. Найбільшою мірою постраждали райони зі змішаним населенням, зокрема Багдад, північне місто Тель-Афар і провінція Діяла.

Різке зростання кількості зіткнень на релігійному підґрунті було однією з головних причин нарощування військової присутності США у 2007р.⁴¹ Водночас, до заяв американських військових про те, що внаслідок операцій *MNF-I* та *ISF* вдалося зменшити число “етно-релігійних” жертв на 55% – в Іраку в цілому та на 80% – у Багдаді, порівняно з піком у грудні 2006р., слід ставитись обережно⁴². Оцінку динаміки релігійного насильства ускладнює проблема визначення – “чи були наміри злочинців релігійними за своєю природою”⁴³. Крім того, другий етап нарощування військової присутності США був успішним у регіонах, де міжконфесійний конфлікт був найслабшим⁴⁴. Навіть генерал Д.Петріус визнав, що випадок з конфесійно та етнічно однорідним Аль-Анбаром є “унікальним” і що американську стратегію озброєння та фінансування сунітських племінних воєнізованих формувань у таких сунітських регіонах, як Аль-Анбар і Діяла, можливо, важко буде повторити в інших місцях⁴⁵. На територіях зі змішаним населенням вимушений союз *MNF-I* та сунітських племен може опосередковано підвищити міжконфесійну напруженість. Крім того, керований шиїтами Уряд Іраку не схвалює використання

⁴⁰ Три центральні провінції – Багдад, Салах-ед-Дін і Діяла – та північна провінція Найнава, де проживають 42% населення Іраку, зазнали 78% нападів, зафіксованих у травні-липні 2007р. Див.: US Department of Defense (посилання 13), с.17.

⁴¹ The White House (посилання 17).

⁴² Petraeus (посилання 25), pp.1, 3. Термін “етно-релігійні” вживається в доповіді Д.Петріуса для позначення як більш поширеного релігійного, так і менш поширеного етнічного насильства.

⁴³ US Government Accountability Office (посилання 31), p.2.

⁴⁴ US National Intelligence Council (посилання 29), p.2.

⁴⁵ Petraeus (посилання 25), p.5.

MNF-I сунітських племен і може у відповідь розширити підтримку шіїтських воєнізованих формувань. У перспективі не можна виключати “відособлення племен” релігійного насильства та його поширення на сільські райони⁴⁶.

Певне зменшення міжконфесійного насильства у 2007р. в районах зі змішаним населенням, як зокрема в Багдаді, можна пов’язати переважно з наслідками “релігійних чисток” і різким збільшенням масштабів переміщення населення. У 2003-2004рр. число переміщених осіб в Іраку зросло на 100 тис. щороку. У 2005р. їх число зросло на 50 тис. осіб, а загальне число переміщених за цей рік сягнуло 250 тис. У 2006р., коли зросло міжконфесійне насильство, число переміщених осіб у країні збільшилося на 435 тис. і сягнуло 685 тис. осіб. Під час нарощування військової присутності США в січні-серпні 2007р. з’явилося понад 520 тис. нових переміщених осіб, що майже вдвічі більше, ніж за попередні вісім місяців⁴⁷. Переміщення призвело до створення моноконфесійних анклавів, до яких важче потрапити ворожим активістам⁴⁸. Поляризація громад була найбільш помітною в Багдаді.

Цьому сприяла операція *Fardh al-Qanoon* – багдадський компонент операції *Phantom Thunder*: як опосередковано – через непротидію релігійному розмежуванню, так і безпосередньо – через будівництво огорож для відокремлення сунітських анклавів у шіїтських регіонах (наприклад, в Азаміа). Крім того, хоча перший етап нарощування військової присутності США спровокував нові теракти, від яких гинули насамперед шіїти, на другому етапі сунітські угруповання частково переорієнтувалися з насильства проти шіїтів на дії проти *MNF-I* та *ISF*. З червня міжконфесійне насильство в районі Багдада ширше практикували шіїтські воєнізовані формування, що скористалися виведенням сунітських угруповань для витіснення жителів-сунітів, особливо з північно-західних районів міста⁴⁹. Контрольовані шіїтами *ISF* фактично не звертали на це уваги.

Жоден важливий озброєний суб’єкт в Іраку (включаючи шіїтські угруповання, представлені та не представлені в Уряді Іраку) не уникнув участі в релігійній ворожнечі – шіїтське релігійне насильство походить як від воєнізованих формувань, пов’язаних з політичними силами в Уряді, так і від шіїтських повстанських угруповань⁵⁰. Роль пов’язаних з державою і лояльних до держави суб’єктів у релігійному насильстві та в односторонньому застосуванні сили проти цивільних зросла після формування Уряду Іраку, який має переважно

⁴⁶ Al-Khalidi, A. and Tanner, V., ‘Sectarial violence: radical groups drive internal displacement in Iraq’, Brookings Institution–University of Bern Project on Internal Displacement Occasional Paper, Oct. 2006, p.1, <http://www.brookings.edu/papers/2006/1018iraq_al-khalidi.aspx>.

⁴⁷ O’Hanlon and Campbell (посилання 16), p.33. Враховуючи осіб, переміщених до 2003р., число переміщених осіб в Іраку у вересні 2007р. могло становити 2 256 тис. Див.: Internal Displacement Monitoring Centre, ‘Total internally displaced population is estimated to be more than 2 million (as of September 2007)’, <<http://www.internal-displacement.org/>>.

⁴⁸ US National Intelligence Council (посилання 29), p.3.

⁴⁹ Cordesman (посилання 15), p.10.

⁵⁰ Очолований Верховною радою ісламської революції в Іраку Об’єднаний іракський альянс отримав місця в Уряді після парламентських виборів у січні 2005р.

релігійно-етнічний склад. Зв'язок окремих провідних шіїтських воєнізованих формувань з державою і релігійними течіями, а також наявність прихильників різних течій всередині *ISF* продовжували відігравати у 2007р. значну дестабілізуючу роль⁵¹. Така “релігійна деформація” всередині державної влади також усувала відмінності між релігійним насильством, тероризмом і повстанням.

Насильство серед сунітів і шіїтів

Динаміка насильства в Іраку у 2007р. засвідчила поширення сутичок серед як сунітів, так і шіїтів. Розкол між рухом “пробудження племен” арабів-сунітів і головними сунітськими повстанськими угрупованнями поглиблювався не стільки через конфесійні чинники, скільки через боротьбу за владу. Крім того, однією з причин загострення напруженості між сунітами став зростаючий релігійний екстремізм окремої частини сунітського повстанського руху. В жовтні 2006р. Шура моджахедів (*Mujahideen Shura Council*) – керована *AQI* коаліція сунітських повстанських угруповань, створена на початку року⁵², – разом з окремими племінними воєнізованими формуваннями оголосила “створення правовірної, ісламської держави” в Іраку на засадах ісламського закону (шаріату)⁵³. Озброєні формування Шури не обмежились ісламістськими заявами й почали запроваджувати суворі норми і правила в контрольованих ними районах. Цю радикальну версію ісламу не сприймали окремі племінні угруповання, яких приваблює підтримка, обіцяна новою стратегією США⁵⁴. Але “пробудження племен” не “перетворилося на підтримку арабами-сунітами Уряду Іраку чи широке бажання співпрацювати з шіїтами”⁵⁵. 13 вересня, лише через 10 днів після рукостискання з Президентом Дж.Бушем під час його несподіваного візиту до Іраку, головний союзник США серед сунітських племен в Аль-Анбарі Абдул аль-Рішаві (*Abdul al-Rishawi*) загинув внаслідок вибуху, влаштованого, ймовірно, повстанцями⁵⁶.

У 2007р. почастишали сутички між шіїтами на півдні Іраку. Влітку напруженість між *JAM* і *Badr Corps*, пов'язаним з *ISCI*, переросла в бої між шіїтськими угрупованнями в усіх головних містах півдня. Ворогуючі шіїтські угруповання постійно організовували напади на радників і прихильників духовного лідера *ISCI* Великого аятоли Алі аль-Сістані (*Ali al-Sistani*). В середині серпня пов'язані з *Badr Corps* губернатори провінцій Аль-Кадісія та Аль-Мутанна загинули від рук бойовиків, наближених, імовірно, до *JAM*.

⁵¹ Petraeus (посилання 25), р.1; US National Intelligence Council (посилання 29), р.3.

⁵² Шура моджахедів охоплює *AQI* і п'ять менших угруповань: *Jaish al-Taiifa al-Mansoura*, *al-Ahwal Brigades*, *Islamic Jihad Brigades*, *al-Ghuraba Brigades*, *Saraya Ansar al-Tawhid*. Пізніше до них приєдналась *Army of al-Sunnah Wal Jama'a*. Див.: MIPT Terrorism Knowledge Base (посилання 10).

⁵³ *Mujahideen Shura Council in Iraq*, ‘The announcement of the establishment of the Islamic State of Iraq’, Video statement, 15 Oct. 2006. Англійською мовою див.: Al-Boraq Workshop, <<http://www.e-prism.org/>>.

⁵⁴ Knights, M., ‘Struggle for control’, *Jane's Intelligence Review*, vol.19, no.1 (Jan. 2007).

⁵⁵ US National Intelligence Council (посилання 29), р.1.

⁵⁶ Rubin, A.J., ‘Sunni sheik who backed U.S. in Iraq is killed’, *New York Times*, 14 Sep. 2007.

Наприкінці серпня понад 50 осіб загинули в боях між шіїтами в Кербелі, після чого керівник *JAM* Муктада аль-Садр (*Muqtada al-Sadr*) оголосив шести-місячне припинення бойових дій. Активізації шіїтських бойовиків і сутичок між шіїтами на півдні сприяло виведення частини бойовиків *JAM* з Багдада під час нарощування військової присутності США. Боротьба за владу та ресурси між шіїтськими групами може загостритися з переходом до Уряду Іраку відповідальності за безпеку у провінціях – у Басрі насильство зросло з виведенням у вересні 2007р. британських сил⁵⁷. Але, попри сутички між ворогуючими шіїтськими угрупованнями, більшу частину 2007р. прихильники аль-Садра та *ISCI* залишалися головними учасниками Об'єднаного іракського альянсу (*United Iraqi Alliance*) – шіїтської політичної коаліції, підтримуваної аль-Сістані.

Інші озброєні суб'єкти

У 2007р. насильство з боку недержавних суб'єктів в Іраку вийшло за межі повстання та конфесійного протистояння, зазнало дедалі більшої фрагментації, набуло більш локалізованих форм і практикувалося дедалі більшою кількістю озброєних суб'єктів.

Важливими озброєними суб'єктами на боці *MNF-I* були приватні охоронні фірми. Принаймні 180 приватних охоронних фірм з близько 30 тис. їх працівників (не менше 170 з яких, станом на початок 2007р., загинули) складали 20% чисельності іноземних військ в Іраку. Приватні охоронні фірми виконують безпрецедентне коло завдань, працюючи в найнебезпечніших місцях, часто виконуючи завдання *MNF-I*. Статус приватних охоронних фірм, їх підпорядкування, принципи діяльності та роль в операціях з підтримання безпеки, в яких можливі жертви з боку населення, досі не підлягали будь-якому офіційному контролю⁵⁸. Великий міжнародний скандал стався 16 вересня 2007р., після того, як співробітники американської приватної охоронної фірми *Blackwater*, що супроводжували дипломатичний ескорт, вбили 17 іракських цивільних⁵⁹.

У 2007р. до недержавних озброєних суб'єктів в Іраку, крім повстанців і релігійних угруповань, належали: (а) племенні угруповання, не залучені до повстанських чи протиповстанських операцій; (б) етно-націоналістичні, насамперед курдські, угруповання – від Робітничої партії Курдистану

⁵⁷ US National Intelligence Council (посилання 29), р.2. Другий важливий учасник операції, Велика Британія, скоротила свій контингент у Басрі на 1 600 осіб – до 5 250, тобто на 10% максимального рівня 2003р., та оголосила про наступне скорочення. Див.: Walker, S., 'Brown sees more troops home by end 2007', Reuters, 3 Oct. 2007; Smyth, P., 'UK troop withdrawals', Commentary, Royal United Services Institute, 11 Oct. 2007, <<http://www.rusi.org/research/hsr/intro/commentary/ref:C470E091E6C335/>>. До серпня 2007р. з півдня Іраку було виведено 460 військових Данії.

⁵⁸ Окремі приватні охоронні фірми утримуються безпосередньо Урядом США, інших – наймають іноземні компанії в Іраку. Див.: Project for Excellence in Journalism, 'A media mystery: private security in Iraq, 21 June 2007, <<http://www.journalism.org/node/6153>>.

⁵⁹ *Blackwater* – найбільша приватна охоронна фірма, що працює в Іраку та має близько 1 000 підрядників. Див.: Glanz, J. and Tavernise, S., 'Security firm faces criminal charges in Iraq, *New York Times*, 23 Sep. 2007. Про інциденти з приватними охоронними фірмами див., наприклад, 'Iraq arrests foreign contractors', Al Jazeera, 19 Nov. 2007, <<http://english.aljazeera.net/NR/exeres/BCD517FD-B1F3-41EB-8CFA-B28ABC40AAFC.htm>>.

(*Partiya Karkeren Kurdistan, PKK*) до воєнізованих формувань *Pêşmerge*, лише частково інтегрованих до *ISF*; (є) місцеві силові утворення, від банд, які іноді спираються на етнічні чи племінні зв'язки, до “спільних із сусідами груп захисту”. Хоча застосування сили часто ґрунтується на природному бажанні забезпечити хоча б мінімальний порядок і заповнити вакуум безпеки, воно сприяє також подальшій фрагментації насильства і збільшенню кількості озброєних суб'єктів.

Кримінальне насильство, зумовлене масовим звільненням злочинців з іракських тюрем напередодні інтервенції і наступним вакуумом безпеки, спричинило у 2003-2005рр. 36% усіх втрат серед цивільних в Іраку і продовжує поширюватися⁶⁰. Дослідження громадської думки показують, що іракці часто вважають кримінальне насильство головною проблемою безпеки⁶¹. Крім насильства з боку вуличних банд, значна частина насильства на місцевому рівні в Іраку у 2007р. припадала на кримінальні угруповання, що займаються контрабандою нафти, бензину, зброї та інших товарів на чорному ринку, а також кіднепінгом. В Іраку дедалі складніше відрізнити суто кримінальне насильство від іншого збройного насильства, оскільки конкуруючі релігійні, повстанські і антиповстанські угруповання та корумповані чиновники часто діляться доходами від цієї діяльності з кримінальними угрупованнями⁶².

Визначальні фактори та наслідки

Головними з багатьох факторів, що впливають на динаміку насильства, є: (а) слабкість держави; (б) вплив і політика зовнішніх гравців. Ці фактори тісно пов'язані; наприклад, у період після інтервенції процес державотворення, підтримуваний очоленою США коаліцією, зосереджувався на релігійній та етнічній, а не загальнонаціональній мобілізації сил, що зумовило структурну слабкість нової іракської держави.

Слабкість держави

Здається, що з трьох розглянутих у цьому розділі прикладів іракська держава найбільше потерпає від браку внутрішньої легітимності та функціональної спроможності. Конфесійні уподобання Уряду Нурі аль-Малікі (*Nuri al-Maliki*) і брак у нього зацікавленості в національному примиренні свідчать про небажання ухвалювати позбавлені баасистської ідеології законодавчі засади,

⁶⁰ Було звільнено близько 40 тис. злочинців. Burke, J., 'Iraq: an audit of war', *The Observer*, 6 July 2003. Про втрати серед цивільних див.: Iraq Body Count, 'A dossier of civilian casualties in Iraq 2003-2005', 19 July 2005, <<http://www.iraqbodycount.org>>; Overseas Security Advisory Council, 'Iraq 2007 crime & safety report', 18 Dec. 2006, <<https://www.osac.gov/Reports/>>.

⁶¹ Perito, R., 'Policing Iraq: protecting Iraqis from criminal violence', USIPeace Brief, United States Institute of Peace, June 2006, <http://www.usip.org/pubs/usipeace_briefings/>.

⁶² Повідомлялося, що у 2007р. з південного Іраку лише до Ірану щодня постачали контрабандою 300 тис. барелів нафти. Див.: 'Oil and corruption in Iraq part II: smuggling thrives in Basra', *Environmental News Service*, 11 Sep. 2007.

які є прийнятними для сунітів і гарантують справедливий розподіл нафтових багатств Іраку⁶³. Велика чисельність іракських сил безпеки⁶⁴ в поєднанні з їх конфесійною різноманітністю, а також вибіркова підтримка воєнізованих формувань з боку США можуть мати довгостроковий дестабілізуючий ефект – як за присутності іноземних військ, так і без неї. Зростаючий регіональний поділ країни на курдську північ і шіїтський південь роблять сумнівними перспективи ефективного розподілу влади та національного примирення в осяжному майбутньому.

На фоні політичних процесів в Іраку, що сприяють скоріше роз'єднанню, ніж консолідації держави, такі спрощені рішення, як поділ Іраку на етно-релігійні квазідержави, видаються нереальними саме через складний взаємозв'язок численних форм і рівнів насильства. Подібний висновок можна зробити і стосовно високо централізованої держави, що ґрунтується на скомпрометованій партією Баас (*Baath*) ідеї світського іракського націоналізму. Втім, може виявитися передчасним списувати з рахунків популістський міжконфесійний іракський націоналізм як об'єднуючу силу, що могла б слугувати основою для хоча б мінімально ефективної і легітимної системи врядування. Невелика кількість військово-політичних угруповань зберігають чистоту націоналістичних принципів, звертають увагу на соціальні та управлінські проблеми і здатні переступити через конфесійне розмежування. Окремі елементи такого підходу можна простежити, наприклад, у масовому русі аль-Садра⁶⁵. Будь-яке тривале розв'язання проблеми слабкості держави в Іраку вимагатиме, крім того, справжньої, а не символічної політичної участі сунітів, що виглядає малоімовірним, доки в Іраку залишатимуться очолювані США війська і триватиме спротив сунітів.

Роль регіональних і міжнародних гравців

США своєю військовою присутністю здійснюють головний прямий зовнішній вплив на динаміку насильства в Іраку, але існують ще кілька важливих зовнішніх гравців, від транснаціональних екстремістських мереж до сусідніх держав – зокрема, Іран і Сірія – та інших міжнародних гравців і організацій, які мають інтереси в Іраку⁶⁶. В лютому США заявили про готовність до переговорів

⁶³ US Government Accountability Office (посилання 31), pp.2, 13.

⁶⁴ Станом на вересень 2007р., чисельність *ISF* оцінювалася від 359,7 тис. до 445 тис. осіб. Див.: O'Hanlon and Campbell (посилання 16), p.34; Petraeus (посилання 25), p.5.

⁶⁵ Хоча *JAM* та особливо її радикальні відгалуження брали участь у релігійних зіткненнях у 2007р., у квітні вона офіційно заявила про припинення терористичної діяльності. 26 травня аль-Садр, відправляючи п'ятничну службу, закликав до виведення американських військ та єднання шіїтів і сунітів у боротьбі з окупаційними силами, а також запропонував домогтися порозуміння з арабами-сунітами "з усіх питань". Див.: 'Sadr uses dramatic reappearance to deliver blast of anti-US rhetoric', *The Independent*, 26 May 2007.

⁶⁶ Вплив транснаціональних терористичних мереж на загальну динаміку насильства в Іраку видається перебільшеним. Більшою мірою непокоїть роль конфлікту в Іраку як символу, що гуртує транснаціональний насильницький ісламізм.

з Іраном і Сірією про ситуацію в Іраку, хоча офіційні американські джерела продовжували звинувачувати ці країни в дестабілізуючому впливі на Ірак⁶⁷. Проте, 4 травня в Шарм-ель-Шейху (Єгипет) відбулася “конференція сусідніх країн” з питань безпеки та політики в Іраку, в якій взяли участь Іран і Сірія⁶⁸, а заступники міністрів закордонних справ цих країн були присутні на наступній конференції в Багдаді у вересні⁶⁹. На відміну від більшості інших міжнародних подій 2007р., ініціатива сусідського діалогу мала невеликий, але позитивний вплив на динаміку насильства в Іраку⁷⁰. Небажання урядів інших арабських і мусульманських держав запропонувати Іраку серйозну підтримку може бути пояснене підозрами в симпатіях до Ірану Прем’єра Іраку Нурі аль-Малікі і свідчить про нелегітимність його Уряду в очах арабського світу⁷¹.

Потужний регіональний гравець – Туреччина – відчуває загрозу поширення насильства з території Іраку. В жовтні почастишали рейди бойовиків РКК на турецьку територію з напіваавтономної курдської півночі Іраку. 17 жовтня Парламент Туреччини дозволив Уряду розпочати військові дії проти РКК в Іраку⁷². 1 грудня турецька армія обстріляла бази РКК на іракській території⁷³. Артилерійські обстріли та авіаційні удари з боку Туреччини поновилися 16 грудня.

Помітною міжнародною подією було запровадження Міжнародного пакту з Іраком 3 травня в Шарм-ель-Шейху. Цей спільний план ООН та Іраку, підтриманий Світовим банком, був ініційований у 2006р. на прохання США та Уряду Іраку. В ньому визначена п’ятирічна “дорожня карта” економічних реформ, примирення та побудови миру, а також передбачене списання \$30 млрд. боргу Іраку⁷⁴. Наступним кроком стало ухвалення 10 серпня Резолюції РБ ООН №1770, якою подовжено ще на рік мандат Місії ООН допомоги в Іраку (UN

⁶⁷ У той час, як Сірію звинувачували головним чином у дозволі проникнення іноземних бойовиків в Ірак з її території, Іран з 2006р. звинувачували в посиленні фінансової і збройної підтримки та в підготовці шіїтських бойовиків. Див.: US National Intelligence Council (посилання 29), р.4.

⁶⁸ LaFranchi, H., ‘Iraq’s neighbors weigh next steps after regional conference’, *Christian Science Monitor*, 7 May 2007.

⁶⁹ Associated Press, ‘Iraq tells neighbors violence could spill over borders’, *International Herald Tribune*, 9 Sep. 2007.

⁷⁰ Зокрема, з листопада 2007р. навіть американські джерела визнають, що Іран зупинив поставки зброї до Іраку. Див.: Reid, R. H., ‘US general: Iran sticking by pledge to stem flows of weapons, explosives to Iraq’, Associated Press, 14 Nov. 2007.

⁷¹ US National Intelligence Council (посилання 29), р.3. У квітні 2007р. Король Саудівської Аравії проголосив американську військову присутність в Іраку “незаконною іноземною окупацією”. Див.: MacLeod, S., ‘Will Iraq’s neighbors help?’, *Time*, 3 May 2007.

⁷² Ці питання були в центрі уваги третьої конференції сусідніх з Іраком країн у Стамбулі в листопаді 2007р. Див.: ‘Other regional crises steal spotlight at Iraq neighbors conference’, *Daily Star* (Beirut), 5 Nov. 2007.

⁷³ ‘Turkey attacks PKK fighters в Іраку’, Al Jazeera, 1 Dec. 2007, <<http://english.aljazeera.net/NR/exeres/79EAF5B4-B2C6-47E4-903B-FBE65BD439B4.htm>>.

⁷⁴ Про Міжнародний пакт з Іраком див.: <<http://www.iraqcompact.org>>; ‘Conference adopts Iraq plan’, Al Jazeera, 3 May 2007, <<http://english.aljazeera.net/NR/exeres/C841C9B9-BB77-4467-B8CE-28AE2935F8D5.htm>>.

Assistance Mission to Iraq, UNAMI)⁷⁵. Вперше з 2003р. РБ ООН не подовжила одночасно мандат *MNF-I*⁷⁶. Хоча Резолюція №1770 посилила роль ООН, поширивши її на підтримку сусідського діалогу, координацію дій донорів і реалізацію Міжнародного пакту, це не справило відчутного впливу на ситуацію в Іраку у 2007р. Для сприяння державному будівництву майбутньому Уряду національної єдності в Іраку знадобиться якісна зміна ролі ООН. Це залежить від багатьох взаємопов'язаних чинників, у т.ч. рівня насильства та темпів поступового і планового, але незворотного зменшення військової ролі США⁷⁷. З метою збереження довіри в Іраку, ООН має дистанціюватися від американської військової присутності.

IV. Дарфур (Судан)

Контекст

Підписання у травні 2006р. Дарфурської мирної угоди (*Darfur Peace Agreement, DPA*) між Урядом Судану і фракцією Суданського визвольного руху/Армії (*Sudan Liberation Movement/Army, SLM/A*) на чолі з Мінні Мінаві (*Minni Minawi*) (*SLA/MM*)⁷⁸ не припинило насильство в найбільш конфліктогенному регіоні Судану – Дарфурі. У 2007р. головними рисами насильства лишалися перехід від збройної конфронтації на державному рівні до складної комбінації багатьох менш інтенсивних міні-конфліктів зі зміною союзників і постійним насильством над цивільними.

Збройний конфлікт між Урядом і *SLM/A* в Дарфурі розпочався у 2003р. Дарфурських повстанців надихав успіх повстання Суданського народного визвольного руху/Армії (*Sudan People's Liberation Movement/Army, SPLM/A*) на півдні країни⁷⁹. Водночас, завдяки успіху мирних переговорів зі *SPLM* Уряд Судану зміг перекинути сили з півдня. Не бажаючи йти на поступки та побоюючись міжнародного втручання, Уряд розпочав жорстку протиповстанську операцію в Дарфурі із залученням ряду місцевих арабських кочових угруповань.

Дарфур – один з найбільш відсталих районів Судану. Північ цього регіону потерпає від спустошення Сахелю, тоді як в екологічно стабільніших регіонах,

⁷⁵ Резолюція РБ ООН №1770 від 10 серпня 2007р.

⁷⁶ Раніше в заяві для преси було оголошено про згоду РБ подовжити мандат *MNF-I*. Див.: UN Security Council, 'Security Council press statement on Iraq', SC/9042, 13 June 2007, <<http://www.un.org/News/Press/docs/2007/sc9042.doc.htm>>.

⁷⁷ 26 листопада Ірак і США підписали "декларацію про принципи" майбутніх двосторонніх переговорів стосовно тривалої американської військової присутності. Див.: 'Iraq deal eyes long US presence', Al Jazeera, 27 Nov. 2007, <<http://english.aljazeera.net/NR/exeres/817CBD8C-DBCF-40E5-857C-C50E8B0F41E0.htm>>.

⁷⁸ Уряд Судану та *SLA/MM* підписали Дарфурську мирну угоду 5 травня 2006р. Текст Угоди див.: <<http://www.unmis.org/english/dpa.htm>>. *SLA/MM* відокремився від *SLA* в листопаді 2005р.

⁷⁹ Після тривалого мирного процесу *SPLM/A* домігся від Уряду Судану значних поступок у рамках Всеохопної мирної угоди 2005р. Текст Угоди див.: <<http://www.unmis.org/english/cpa.htm>>.

зокрема у Джебель-Марра, швидко зростає чисельність населення⁸⁰. Більшість арабських племен у регіоні займаються або кочовим скотарством (наприклад, плем'я Резейгат) або розведенням верблюдів (зокрема, Магрія). Серед неарабських племен також є кочові, що займаються розведенням верблюдів (наприклад, Загава), але більшість із них, зокрема Фур і Массаліт, є осілими землеробськими племенами. Спосіб життя та соціальні фактори традиційно є більш важливими для племінної ідентичності майже цілковито ісламського населення, ніж арабське чи неарабське походження.

Систематичні намагання кочових племен, що традиційно мають кращу військову організацію, захопити землю осілих племен, особливо в Джебель-Марра, почалися після посух і голоду середини 1980-х років. Міжплемінні сутички з приводу землі та води розпалювалися політикою Уряду Садіка аль-Махді (*Sadiq al-Mahdi*) (1986-1989рр.), зокрема – озброєнням арабських кочовиків Дарфуру для боротьби проти *SPLA* та залученням племені Загава для підтримки клану аль-Махді у громадянській війні в Чаді⁸¹. У відповідь, Уряд Чаду озброїв плем'я Фур у Дарфурі. У 1987р. 27 арабських племен сформували альянс – Джанджавід (*Janjaweed*, орда) – проти племені Фур, яке, своєю чергою, створило воєнізоване формування для самозахисту. Із середини 1990-х років Уряд Судану надавав дедалі більшу підтримку Джанджавіду в боротьбі з Фур та іншими неарабськими племенами; водночас плем'я Фур отримало підтримку від *SPLM/A* та налагодило зв'язки з племенем Загава проти арабів. Союз Фур-Загава став рушієм повстання 2003р., піднятого Рухом визволення Дарфуру (*Darfur Liberation Movement*, перейменованого на *SLM/A* в березні 2003р.), до якого ввійшли племена Фур, Массаліт і Загава, а також очолюваним Загава Рухом за справедливість і рівність (*Justice and Equality Movement, JEM*), підтриманим партією Народний національний конгрес (*Popular National Congress Party*) Хассана аль-Турабі (*Hassan al-Turabi*)⁸².

Хоча конфлікт у Дарфурі мав місцеві джерела, його підігрівала політична боротьба на загальнонаціональному рівні та політика підтримки Чадом і Суданом повстанців на чужій території. До ширшого контексту конфлікту належить вражаючий дисбаланс соціально-економічного розвитку Хартуму (столиці Судану) та віддалених регіонів, а також неспроможність північно-суданських арабських еліт створити більш репрезентативну систему врядування в соціально та культурно неоднорідній країні⁸³.

⁸⁰ Сахель – смуга сухої савани на південь від пустелі Сахара, що простягається від Ефіопії і Судану на сході до Сенегалу на заході.

⁸¹ Клан аль-Махді належить до арабської еліти, опозиційної до Уряду Президента Судану Омара Хассана Ахмада аль-Башира (*Omar Hassan Ahmad al-Bashir*), який прийшов до влади в 1989р.

⁸² Аль-Турабі у 2001р. був усунутий від влади менш радикальними ісламістами на чолі з нинішнім Президентом Омаром Хассаном Ахмадом аль-Баширом і віце-президентом Алі Османом Мохамедом Таха (*Ali Osman Mohamed Taha*).

⁸³ Памфлет “Чорна книга” лідера повстанців *JEM* Х.Ібрагіма (*Khalil Ibrahim*) нарікає на регіональну нерівність у Судані та домінування арабів у владі та бізнесі. Див.: Ibrahim, K., [The Black Book: imbalance of power and wealth in Sudan], 2000 (арабською мовою); <http://www.sakanab.wtcsites.com/black_book.htm> .

Фрагментація насильства

У 2007р. збільшилася кількість дрібних конфліктів у Дарфурі та довкола нього, спричиняючи різні взаємопов'язані форми насильства. Затишшя на початку 2007р. в зіткненнях між Урядом і головними повстанськими організаціями – *JEM*, фракцією *SLA* на чолі з Абдель Вахід аль-Нуром (*Abdel Wahid al-Nur*) (*SLA/AW*) і ще одним угрупованням, що відокремилася від *SLA* – Групою 19⁸⁴ – було нетривалим. Хоча протягом року тривали авіаційні удари по позиціях повстанців і зіткнення армії з повстанцями в окремих районах, інтенсивність бойових дій на державному рівні помітно ослабла⁸⁵. Це, однак, не призвело до відчутного зміцнення безпеки, яка дедалі погіршувалась – особливо для цивільного населення – переважно через значне зростання недержавного насильства. Основні зіткнення тепер відбувалися не між повстанцями та Джанджавідом, а між дрібними угрупованнями повстанців. Залучення *SLA/MM* до політичного процесу було повільним і послабило підтримку цього угруповання на місцях. Крім того, в Дарфурі вкорінилася система загального насильства, в якій озброєні угруповання міняли союзників залежно від обставин і займалися грабежем, залякуванням населення та рейдами за кордон⁸⁶.

Продовжувалася фрагментація таких утворень, як *SLA/MM*, і повстанських угруповань. З 2006р., поки лідер *SLA/AW* перебував у вигнанні в Парижі, його фракція втрачала впливові позиції, але ще зберігала підтримку населення, особливо переміщених осіб. У 2007р. продовжувався розпад *SLA/AW*, яка вперше розкололася у 2006р. на Групу 19 та кілька інших фракцій. Фронт національного визволення (*National Redemption Front*), створений в червні 2006р. в Еритреї Групою 19, *JEM* і ще кількома групами, не зміг сформувати виконавчий орган і в середині 2007р. перебував на межі розпаду⁸⁷. *JEM*, який теж “розривали” внутрішні суперечності (зокрема, між лідером *JEM* Х.Ібрагімом (*Halil Ibrahim*) та І.Азраком (*Idris Azraq*)), розпався на кілька фракцій. Отже, у 2007р. повстанці були більш фрагментовані, ніж будь-коли, а їх лідери не брали участі в переговорах, організованих у жовтні ООН та Африканським Союзом (АС) у м.Сірт (Лівія)⁸⁸. Більш представницькі переговори між повстанськими угрупованнями відбулися в листопаді в м.Джуба (Південний Судан). Проте, були ознаки, що принаймні півроку може знадобитися для того, щоб повстанці погодилися хоча б на основні умови припинення вогню як першого пункту переговорів⁸⁹.

⁸⁴ До складу Групи 19 належать 19 командирів, які спочатку були союзниками Вахід аль-Нура, але відмовилися від мирних переговорів в Абуджі у 2006р.

⁸⁵ На цій підставі конфлікт у Дарфурі було вилучено з таблиці крупних збройних конфліктів за 2007р. Див. додаток 2А цього видання.

⁸⁶ Natsios, A.S., US President's Special Envoy to Sudan, Statement before the US Senate Committee on Foreign Relations, 11 Apr. 2007, <<http://www.senate.gov/~foreign/hearings/2007/hr070411a.html>>, p.1; Human Rights Watch, 'Darfur 2007: chaos by design', Sep. 2007, p.5, <<http://hrw.org/reports/2007/sudan0907/sudan0907web.pdf>>.

⁸⁷ 'Founding declaration of Darfur's National Redemption Front', *Sudan Tribune*, 20 June 2006.

⁸⁸ Associated Press, 'Mediators brace to reboot Darfur peace talks after rebel no-show', *International Herald Tribune*, 28 Oct. 2007.

⁸⁹ McDoom, O., 'Darfur rebels may unite but talks still tough', Reuters, 12 Nov. 2007.

У 2007р. місцем базування і джерелом підтримки більшості повстанських угруповань Дарфуру був Чад (і меншою мірою – Еритрея)⁹⁰. Угода між Чадом і Суданом про зміцнення безпеки на кордоні, укладена за посередництва Лівії в лютому 2007р., суттєво не зменшила підтримку цими країнами повстанців на чужій території⁹¹. Хоча наявність баз у сусідніх країнах давала повстанцям можливість здійснювати перегрупування сил, але тривале перебування за кордоном заважало їх зв'язку з Дарфуром і позбавляло підтримки на місцях.

Фрагментація повстанських угруповань супроводжувалася їх криміналізацією – від крадіжок худоби та розбою до нападів на миротворців і працівників міжнародних гуманітарних організацій, як правило, з метою викрадення автомашин і майна⁹². Хоча напади на миротворців і працівників гуманітарних організацій, насамперед з боку повстанців⁹³, становили лише невелику частку актів насильства в Дарфурі, вони помітно почастишали у 2007р., коли миротворці АС зазнали найпотужніших з 2004р. нападів⁹⁴.

Почастишали переходи повстанських угруповань від однієї сторони до іншої; зокрема угруповання, що складалося переважно з представників племені Массаліт, на чолі з колишнім губернатором Західного Дарфуру І.Яхія (*Ibrahim Yahia*), в червні приєдналося до Дарфурської мирної угоди⁹⁵. Сутички між фракціями перетиналися з насильницькими діями між племенами та всередині них, у т.ч. між арабськими угрупованнями⁹⁶. Окремі арабські угруповання почали воювати з Урядом⁹⁷. Арабське повстанське угруповання, очолюване

⁹⁰ Про військову підтримку озброєних недержавних суб'єктів у Дарфурі з боку Чаду та Еритреї див. підрозділ V розділу 7 цього видання.

⁹¹ З 2006р. повстанці з Чаду, зокрема Союз сил за демократію та розвиток (*Union of Forces for Democracy and Development*), та з Центральноафриканської Республіки базуються та діють з території Дарфуру.

⁹² У I половині 2007р. було захоплено або викрадено 70 автомашин гуманітарних сил ООН та неурядових організацій. Див.: UN Office for Coordination of Humanitarian Assistance (OCHA), 'Humanitarian news from Sudan: monthly digest–Jun 2007', Reliefweb, 7 Aug. 2007, <<http://www.reliefweb.int/rw/rwb.nsf/db900sid/SHES-75UR5H?OpenDocument>>.

⁹³ Фракція *SLA/MM*, що підписала Угоду, також воювала з миротворцями АС. Уряд посилює непрямий тиск на персонал гуманітарних організацій, затримуючи видачу віз і дозволів на перебування.

⁹⁴ Найкривавіший напад 30-31 вересня скоїли нібито повстанці *SLA/Unity* (Група 19), які вперше напали на миротворчий пост АС, вбивши 10 нігерійських і сенегальських миротворців та захопивши військову техніку, зброю, боєприпаси та пальне. За словами керівника місії АС у Дарфурі Р.Адада (*Rodolphe Adada*), інцидент "не мав політичного підґрунтя"; лідери *SLM/A* поклали провину на "некеровані елементи". Див.: Associated Press, 'African peacekeepers surprised by rebel attack that came as they sat to break Ramadan fast', *International Herald Tribune*, 1 Oct. 2007. Другим кривавим випадком стало вбивство невідомими особами 2 квітня п'яти сенегальських миротворців, вірогідно, заради викрадення вантажного автомобіля. Див.: Polgree, L., 'Rebel attack on African Union force in Darfur is deadliest', *International Herald Tribune*, 3 Apr. 2007. Див. також: Shahine, A., 'African Union says Darfur militias acting with impunity', Reuters, 25 Apr. 2007, <<http://www.alertnet.org/thenews/newsdesk/L25725561.htm>>.

⁹⁵ 'Darfur rebel faction signs peace agreement with Khartoum', *Sudan Tribune*, 8 June 2007. Такі переходи справиляли незначний вплив на розвиток ситуації в Дарфурі.

⁹⁶ Прикладами є зіткнення між союзними раніше племенами Магрія і Терджем, Хабаннія і Саламат, Хабаннія і Резейгат, Хотія і Резейгат.

⁹⁷ За оцінками, після підписання Дарфурської мирної угоди до травня 2007р. до 4 000 арабських бойовиків приєдналися до повстанців у Джебель-Марра. Див.: Crilly, R., 'In Darfur, some Arabs now fight alongside rebels', *Christian Science Monitor*, 22 May 2007.

членами племені Резейгат – Армія народних сил (*Popular Forces Army*) – встановило контакт з Групою 19 у Чаді. Ряд бійців Джанджавіду також приєдналися до повстанців у боротьбі проти Уряду та інших арабських племен.

Утім, більша частина пов'язаних з Урядом напівавтономних воєнізованих формувань Джанджавіду продовжували діяти проти племен, що надавали підтримку повстанцям, насамперед – Фур і Загава⁹⁸. Бійці Джанджавіду, як і повстанці, є дуже мобільними та широко практикують рейди за кордон⁹⁹. Спроби розпустити Джанджавід – чи як злочинне, чи як підконтрольне Уряду формування, кероване міркуваннями вигоди та арабського націоналізму, – виявилися неефективними. Бійці Джанджавіду походять переважно з кочових племен пастухів верблюдовів північного Дарфуру без традиційних прав на землю, які найбільше постраждали від екологічних проблем. Уряд Судану десятиліттями озброював і наймав ці племена для охорони кордону з Чадом. Походження таких племінних воєнізованих формувань пояснює, чому відносно небагато представників арабських племен у Дарфурі приєдналися до Джанджавіду. Інші – пастухи та землероби з традиційними земельними правами, головним чином у Південному Дарфурі – намагалися не втручатися в конфлікт¹⁰⁰. З 2003р. до протиповстанської кампанії Уряду виявили бажання приєднатися не більше 20 тис. арабів¹⁰¹.

Хоча Уряд Судану продовжував озброювати Джанджавід і на початку конфлікту в Дарфурі намагався тримати його під контролем, цей контроль був неповним навіть на піку протиповстанської кампанії 2003-2004рр.¹⁰² Ще менше Уряд міг – і, ймовірно, бажав – робити це після Дарфурської мирної угоди. Уряд не вдавався до серйозних спроб роззброїти Джанджавід до кінця 2007р., як цього вимагає Дарфурська мирна угода¹⁰³, тим більше, що згадані вище походження і структура цього угруповання усувають можливість його повного роззброєння. Незадоволена невиконанням урядових обіцянок надати землю, привілеї і гроші, частина Джанджавіду у 2007р. повернула зброю проти Уряду. Порозуміння між повстанцями та окремими формуваннями Джанджавіду продемонструвало стирання відмінностей між недержавними та союзними державі суб'єктами, які легко змінюють союзників.

⁹⁸ У травні Міжнародний суд видав ордер на арешт командира Джанджавіду А.Кушайба (*Ali Kushayb*) – це псевдонім Алі Мухаммада Алі Абд-аль-Рахмана (*Ali Muhammad Ali Abd-al-Rahman*), раніше заарештованого в Судані на підставі інших звинувачень. Див.: International Criminal Court, 'Warrants of arrest for the Minister of State for Humanitarian Affairs of Sudan, and a leader of the militia/Janjaweed', Press release, 2 May 2007, <<http://www.icc-cpi.int/press/pressreleases/241.html>>; та Human Rights Watch, 'Sudan: hand over war crimes suspects to ICC', 2 May 2007, <<http://hrw.org/english/docs/2007/05/02/sudan15822.htm>>.

⁹⁹ Associated Press, 'Janjaweed fighters kill 400 on Chad border with Sudan', *International Herald Tribune*, 10 Apr. 2007.

¹⁰⁰ Араби становлять близько третини 7-млн. населення Дарфуру й давно підтримують партію аль-Махді "Умма", опозиційну до діючого Уряду.

¹⁰¹ Flint, J., 'The Arab lion bares its head in Darfur's ongoing war', *Daily Star* (Beirut), 22 Dec. 2006; та Polgreen, L., 'Militia talks could reshape Darfur violence', *International Herald Tribune*, 15 Apr. 2007.

¹⁰² Про озброєння Джанджавіду див. підрозділ V розділу 7 цього видання.

¹⁰³ Оцінки командувача сил АС в Н'ялі (Південний Дарфур) полковника Дж.Оладіпо (*James Oladipo*) див.: Gettleman, J., 'Chaos in Darfur on rise as Arabs fight with Arabs', *International Herald Tribune*, 2 Sep. 2007.

Фрагментація насильства в Дарфурі та довколо нього призвела у 2007р. до численних людських жертв і драматичних гуманітарних наслідків. Попри зменшення в січні-квітні 2007р. цивільних втрат, одностороннє насильство над цивільними загалом не припинилося¹⁰⁴. Головною зміною у структурі втрат стало те, що від насильства з боку окремих племен та угруповань стало гинути більше людей, ніж у зіткненнях між урядовими силами та повстанцями¹⁰⁵. Оцінки втрат у дарфурському конфлікті часто є перебільшеними¹⁰⁶. На думку експертної ради, скликаної GAO і Національною академією наук США у квітні 2006р., найточніші оцінки зробив Центр дослідження епідеміології катастроф (*Center for Research on the Epidemiology of Disasters, CRED*)¹⁰⁷. За даними CRED, на середину 2007р. загальне число прямих жертв насильства, а також померлих від спричинених конфліктом хвороб і голоду в Дарфурі склало близько 200 тис. осіб¹⁰⁸.

Хоча в Дарфурі від голоду і хвороб у 2006-2007рр. померло менше людей, ніж на піку бойових дій у 2003-2004рр., понад 2 млн. осіб залишалися у статусі переміщених, через що Дарфур став об'єктом найкрупнішої у світі гуманітарної операції. У 2007р. близько 2,5 млн. переміщених осіб і біженців перебували в таборах у Дарфурі і Східному Чаді. В січні-вересні 2007р. до них додалося ще близько 250 тис. переміщених осіб, головним чином, внаслідок зіткнень між племенами та угрупованнями¹⁰⁹. Число мешканців таборів для переміщених осіб постійно зростає, майже всі табори навколо Ель-Фашеру (столиця Північного Дарфуру) та Ніяли (столиця Південного Дарфуру) в середині 2007р. були переповнені. Протягом року в таборах зростала напруженість, озброєні елементи з числа переміщених осіб нападали на співробітників гуманітарних організацій і знищували майно¹¹⁰. Попри угоду, укладену ООН і Урядом у березні 2007р. стосовно покращення доступу сил гуманітарної допомоги, збільшення кількості озброєних суб'єктів у Дарфурі загрожувало безпеці персоналу гуманітарних організацій та ускладнювало переговори про безпечний пропуск працівників і припасів¹¹¹.

¹⁰⁴ Natsios (посилання 86), р.2.

¹⁰⁵ Gettleman (посилання 103).

¹⁰⁶ Оцінка "близько 400 тис." загиблих у Дарфурі з лютого 2003р. по квітень 2005р., вперше зроблена Коаліцією за міжнародну справедливість (*Coalition for International Justice*) і двома американськими експертами та оприлюднена кількома правозахисними групами у 2007р., багатьма фахівцями вважається завищеною. Див.: British Advertising Standards Authority, Adjudication on complaint by the European Sudanese Public Affairs Council against Save Darfur Coalition t/a Globe for Darfur and the Aegis Trust, 8 Aug 2007р., <http://www.asa.org.uk/asa/adjudications/Public/TF_ADJ_42993.htm>.

¹⁰⁷ US Government Accountability Office (GAO), *Darfur Crisis: Death Estimates Demonstrate Severity of Crisis, but Their Accuracy and Credibility Could be Enhanced*, GAO-07-24 (GAO: Washington, DC, Nov. 2006), р.3.

¹⁰⁸ Guha-Sapir, D. and Degomme, O., *Darfur: Counting the Deaths—Mortality Estimates from Multiple Survey Data* (Center for Research on the Epidemiology of Disasters: Brussels, 26 May 2005), р.6; Dealey, S., 'An atrocity that needs no exaggeration', *International Herald Tribune*, 12 Aug. 2007.

¹⁰⁹ 'Funding shortfall may force UNHCR to scale down operations in Darfur', *UNHCR News*, 25 Sep. 2007, <<http://www.unhcr.org/news/NEWS/46f9313b2.html>>.

¹¹⁰ Див.: UN Office for Coordination of Humanitarian Assistance (посилання 92).

¹¹¹ Natsios (посилання 86), р.3.

Визначальні фактори та наслідки

Подальша фрагментація насильства та урізноманітнення озброєних суб'єктів у Дарфурі стали результатом переважно “керованого хаосу” – тобто цілеспрямованої урядової політики – та дестабілізуючої діяльності Чаду та інших сусідніх держав. Динамічне поєднання “сили та переговорів”, типове для багатьох складних мирних процесів – коли озброєні суб'єкти намагаються закріпити успіхи ще на початку мирного процесу з метою зміцнити позиції на переговорах і домогтися більших поступок, – може бути ще одним поясненням цієї тенденції, особливо з огляду на поспішний і непередставницький характер Дарфурської мирної угоди. Воєнізовані формування активізували дії в намаганні зміцнити свої позиції перед початком Спільної операції АС та ООН у Дарфурі (*AU/UN Hybrid Operation in Darfur, UNAMID*) у грудні 2007р.¹¹²

Хоча триваюче насильство в Дарфурі спричинене не лише протиповстанською стратегією Уряду Судану, урядова політика є ключем для розуміння проблеми. Уряд навряд чи суттєво перегляне свою позицію, доки в багатьох периферійних регіонах він бачить загрозу явного чи прихованого сепаратизму, що підтримується з-за кордону. З точки зору Уряду, втрати від хаосу в Дарфурі є меншими за втрати від рішення, нав'язаного міжнародною спільнотою. Хоча Судан, з огляду на хронічну нездатність його еліт – як правлячих, так і опозиційних – побудувати більш представницьку систему розподілу влади та розвинути ізольовані периферійні регіони, можна назвати слабкою державою, Уряду зовсім не загрожує колапс – він міцно тримає владу. Він може опиратися зовнішньому тиску та не виявляти доброї волі в запровадженні міжнародних стандартів у сфері прав людини; водночас він активно розвиває економічне співробітництво з арабськими, азійськими та іншими партнерами й підтримує контакти зі США у сфері боротьби з тероризмом. З огляду на зростання у 2007р. реального валового внутрішнього продукту (ВВП) на 12,8% і доходів на 11%, до 17,5 млрд. суданських фунтів (\$8,7 млрд.) – завдяки переважно експорту нафти, – Уряд здатен мобілізувати достатньо ресурсів для фактичного контролю над більшою частиною країни¹¹³. Будучи неспроможним завдати повстанцям воєнної поразки, в Дарфурі Уряд активно використовував підходи “розділяй і володарюй” та “батого і пряника”, успішно маніпулюючи Дарфурською мирною угодою для послаблення найсильнішого на той час угруповання *SLA/MM*. Зміна режиму в Хартумі може призвести лише до заміни однієї групи традиційних еліт на іншу, не вирішуючи більшості головних проблем країни.

Інше важливе питання – яким чином протидіяти нинішньому сплеску фрагментованого насильства в Дарфурі за умов, коли в найближчому

¹¹² Про тривалий процес планування *UNAMID* див. розділ 3 цього видання.

¹¹³ Очікується, що зростання ВВП у 2008-2009рр. сповільниться, але залишиться високим – 8,9% у 2008 і 7,2% у 2009р. Див.: Economist Intelligence Unit (EIU), *Country Report: Sudan* (EIU: London, Jan. 2008), pp.4, 14.

майбутньому не доводиться очікувати ні на об'єднання повстанців, ні на роззброєння Джанджавіду. Сил *UNAMID* вистачить для запровадження лише елементарної безпеки в дарфурських містах і таборах для переміщених осіб і, спільно з контингентами ЄС у Чаді та Центральноафриканській Республіці, для зменшення хаосу на західних кордонах Судану¹¹⁴. В Дарфурі більше уваги слід звернути на ініціативи з примирення між племенами, що, як правило, лишається поза увагою міжнародної спільноти. *SPLM/A* залишиться впливовим посередником у Дарфурі, хоча виконання цієї ролі ускладнює криза у відносинах півночі та півдня Судану, що виникла наприкінці 2007р.¹¹⁵ Обмеженого зовнішнього тиску на Уряд можна очікувати з боку Китаю – головного інвестора та торговельного партнера Судану – та, меншою мірою, з боку США через їх роль найбільшого контрибутора гуманітарної допомоги та антитерористичної діяльності.

Хоча фрагментація насильства та урізноманітнення озброєних суб'єктів ускладнюють ситуацію в Дарфурі, відносна легкість, з якою колишні вороги перетворюються на союзників, попри племінні та етнічні розбіжності, доводить можливість подолання цих розбіжностей. Багато арабських племен так само незадоволені ізоляцією регіону, як і решта населення Дарфуру. Хоча цього може бути замало для амбітних політичних вимог фракцій повстанського руху, така ізоляція може сприяти реалізації ініціатив з примирення громад на місцевому рівні.

Визначальні чинники конфлікту в Дарфурі – глибокі політичні та соціально-економічні диспропорції і довгострокові наслідки екологічної деградації – є структурними проблемами, що вимагають розв'язання шляхом як структурного розвитку, так і політичних рішень. Ключові міжнародні суб'єкти мають заохочувати поступову трансформацію споживацької державної економіки Судану та поширення стратегії розвитку на периферійні регіони. Невідворотні наслідки прискореної конфліктом болісної модернізації Дарфуру: швидка урбанізація і руйнація традиційного способу життя, що часто розглядаються лише як проблема, – також можуть бути використані з метою розвитку.

V. Пакистан

На відміну від Іраку та Дарфуру, в Пакистані у 2007р. не було ні крупного збройного конфлікту, ні фрагментації збройної конфронтації, яка до 2007р. кваліфікувалась як крупномасштабна. Проте, в Пакистані у 2007р. також спостерігалось поширення та поєднання різних форм насильства, окремі з яких мали значні транскордонні та транснаціональні наслідки. Хоча насильство під

¹¹⁴ Див. розділ 3 цього видання.

¹¹⁵ Невдоволення виконанням *CPA* змусило *SPLM* у жовтні призупинити участь в Уряді. Див.: *Agence France-Presse*, 'SPLM withdraw from Sudan national unity government', *Sudan Tribune*, 11 Oct. 2007.

час крупного збройного конфлікту в сусідньому Афганістані було значною мірою пов'язане з нестабільністю у прикордонних районах Пакистану, було б неправильно розглядати складне перетинання племінного, ісламістського, внутрішньо-, міжконфесійного та іншого збройного насильства в Пакистані лише в контексті ситуації в Афганістані¹¹⁶. Політичне та релігійне насильство в Пакистані мало власні джерела та динаміку.

“Талібанізація” і транскордонне насильство

Рух Талібан зародився в медресе Деобанді у прикордонних з Афганістаном районах Пакистану¹¹⁷ і в 1990-х роках значною мірою поширився на Афганістан, фактично перебравши там владу в 1996р. Після очоленого США вторгнення у 2001р. та повалення режиму Талібана чимало бойовиків-талібів знайшли притулок у населених пуштунами прикордонних районах Пакистану. Але недавнє відродження Талібана в Пакистані – це не просто перегрупування залишків афганського Талібана У 2007р. на Родоплемінних територіях з федеральним адміністративним управлінням (*Federally Administered Tribal Area, FATA*) у Пакистані активізувало діяльність нове покоління пуштунських ісламістів, яке часто називають нео-Талібаном; там вони контролювали Північний і Південний Вазірістан і поширили свій вплив на Північно-західну прикордонну провінцію¹¹⁸. “Талібанізація”, тобто поширення присутності і впливу Талібана, перетворилася у 2007р. на внутрішню проблему Пакистану – так само, як раніше наступ талібів в Афганістані.

Рух нео-Талібана бере початок у поєднанні радикального ісламізму з пуштунським відособленням племен. Це поєднання заповнило вакуум, що виник внаслідок руйнування традиційних племінних структур, і спонукало їх до подальшої трансформації. З кінця 1980-х років суспільна система, заснована на поділі

¹¹⁶ Rubin, B. R., ‘Saving Afghanistan’, *Foreign Affairs*, vol. 86, no. 1 (Jan./Feb. 2007), pp.57-79; Jones, S., ‘Pakistan’s dangerous game’, *Survival*, vol.49, no.1 (spring 2007), pp.15-32. Упсальська програма збору даних про конфлікти у 2007р. зареєструвала в Пакистані два триваючі невеликі збройні конфлікти: (а) між Урядом та Армією визволення Белуджістану (*Baluchistan Liberation Army*) в союзі з організацією Белуджська єдність (*Baluch Ittehad*); (б) між Урядом і Рухом за посилення ісламу (*Tehreek-e-Nafaz-e-Shari'at-e-Mohammad*) – організацією нео-Талібів у Сваті (Північно-західна прикордонна провінція), – за невизначеного ступеня залучення інших угруповань.

¹¹⁷ Деобанді – консервативний напрям ісламу в Афганістані, Індії і Пакистані, що передбачає суворе дотримання вчення пророка Мохаммеда та заперечує можливість нового тлумачення ісламських текстів відповідно до сучасних уявлень та інших релігійних традицій. Пуштунські племена не визнають афгано-пакистанський кордон, визначений Договором 1893р. про лінію Дюранда (*Durand Line Treaty*). Афганські уряди, включно з режимом Талібана, відмовлялися поновлювати Договір після втрати ним чинності в 1993р.

¹¹⁸ “Талібанізація” у 2007р. найбільшою мірою вплинула на південні райони Північно-західної прикордонної провінції, але поширювалась і на північ, зокрема міста Чарсада, Дір, Кохат, Мардан, Сват і Пешавар (столицю провінції). Див.: Siddique, A., ‘The pace of talibanization appears to accelerate in Pakistani tribal areas’, EurasiaNet, 26 Mar. 2007, <<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav042607.shtml>>.

влади між вождями племен (маліками) – кланами землевласників і торговців – і релігійними лідерами, почала поступатися системі, в якій домінували релігійні діячі Деобанді, які спираються на допомогу напівплемінних воєнізованих формувань, підготовлених переважно в місцевих медресе¹¹⁹. Формування нео-талібів, що підтримують первісний Талібан мулли М.Омара (*Mohammad Omar*), у 2007р. не були консолідованою силою і не завжди координували свої дії¹²⁰. Найвпливовішою фігурою серед нео-талібів у 2007р. був С.Хаккані (*Sirajuddin Haqqani*), лідер одного з найбільших воєнізованих формувань у Мірам-Шаху¹²¹. Будучи одночасно лідером племені та поважним діячем Деобанді, Хаккані зумів знайти союзників на підґрунті племінних і релігійних зв'язків. Він фінансував воєнні дії за рахунок коштів, отриманих від контрабанди опіуму, зброї і деревини, тіншового бізнесу та релігійних пожертв. Попри подібність і зв'язки між спорідненими з Талібаном угрупованнями в Афганістані й Пакистані та умовність різниці між “афганцями” та “пакистанцями” у смузї пуштунських племен, ці рухи мають очевидне місцеве коріння.

Головними причинами руйнування традиційних племінних структур і піднесення ісламського племінного відособлення в регіоні є тривала політика підтримки ісламського племінного руху Урядом Пакистану і брак контролю з його боку над залученими воєнізованими формуваннями. Десятиліття конфлікту в Афганістані спричинили також потоки біженців і поширення контрабанди¹²². Довгострокова стратегічна зацікавленість Пакистану у збереженні пуштунської “буферної зони” між двома країнами та в підтримці пуштунів в Афганістані частково зумовлюється потребою пом'якшення проблеми пуштунського націоналізму серед чималого пуштунського населення Пакистану у смузї проживання племен і за її межами, включаючи такі великі міста, як Карачі. До цього слід додати побоювання зростання впливу Індії в Афганістані після поразки Талібана у 2001р. Ця довгострокова зацікавленість суперечить офіційній меті Уряду – інтеграції племінних територій в політичну та економічну систему Пакистану¹²³.

¹¹⁹ Rubin, B. R. and Siddique, A., ‘Resolving the Pakistan–Afghanistan stalemate’, US Institute of Peace Special Report no. 176, Oct. 2006, <<http://www.usip.org/pubs/specialreports/sr176.html>>; ‘Pakistan’s military drift: Taliban all over’, *The Economist*, 12 Apr. 2007.

¹²⁰ 15-20 таких формувань можуть діяти в Південному Вазірістані та 10-12 – у Північному Вазірістані.

¹²¹ С.Хаккані користується впливом свого батька, Дж.Хаккані, який в 1980-х роках вів партизанську війну проти радянських військ в Афганістані. Див.: Shahzad, S.S., ‘Revolution in the mountains, part 3: through the eyes of the Taliban’, *Asia Times*, 5 May 2004. Бойовики по обидва боки кордону глибоко поважають муллу Омара, але загальний вплив старшого покоління командирів Талібана, які базуються в Кветті (Пакистан), послаблюється.

¹²² Внутрішній збройний конфлікт в Афганістані триває з часу комуністичної революції 1978р. У війні проти радянської окупації та підтриманого СРСР режиму Президента М.Наджибулли (*Mohammad Najibullah*), поваленого в 1992р., Пакистан підтримував повстанців-моджахедів і надавав їм бази. Уряд Пакистану підтримував Талібан до інтервенції під егідою США у 2001р.

¹²³ Зараз Родоплемінні території з федеральним адміністративним управлінням перебувають під прямим президентським правлінням і керування ними здійснюється через політичного представника в кожному племінному окрузі. Племінні округи представлені в Національній асамблеї. Основні послуги (охорона здоров'я та освіта) надаються з Північно-західної прикордонної провінції. Див.: ‘FATA at a glance: administrative system’, <<http://www.fata.gov.pk/index.php?link=3>>. Племінні території мають найгірші соціально-економічні показники в Пакистані, там немає поліції, офіційного суду та податкової системи.

Починаючи з 2001р., непослідовність політики Пакистану у прикордонних районах ускладнюється третім чинником. Уздовж афганського кордону розміщені пакистанські війська чисельністю 85-101 тис. осіб, значною мірою озброєні та підготовлені США¹²⁴. Під тиском США Уряд Пакистану проводить військові операції проти нео-Талібана, намагаючись водночас переконати частину бойовиків перейти на його бік та обіцяючи ширші реформи. Але пакистанська армія не бажає воювати на Родоплемінних територіях з федеральним адміністративним управлінням, де вона несе тяжкі втрати, заради, як багато хто в Пакистані вважає, нав'язаної американцями боротьби з тероризмом¹²⁵. Ще однією проблемою є прихована підтримка нео-Талібана в Пакистані та збройного опору в Афганістані частиною пакистанських армії і сил безпеки¹²⁶.

Крім зіткнень між урядовими силами та угрупованнями нео-талібів, на племінних територіях у 2007р. тривали й інші воєнні дії. Релігійне насильство спостерігалось між шіїтами та сунітами, особливо в племінному окрузі Куррам, значне число шіїтського населення якого вважає нео-Талібана прихильниками Північного альянсу в Афганістані¹²⁷. В березні-квітні в зіткненнях поблизу м.Вана (Південний Вазірістан) між місцевими пуштунськими угрупованнями та бойовиками Ісламського руху Узбекистану (*Islamic Movement of Uzbekistan*), що базуються на Родоплемінних територіях з федеральним адміністративним управлінням, загинуло не менше 250 осіб¹²⁸. Також у квітні близько 100 осіб загинули в релігійних сутичках в окрузі Куррам¹²⁹.

Припинення вогню між Урядом Пакистану та воєнізованими формуваннями - прихильниками Талібана, згідно з угодою, підписаною з лідерами племен і нео-Талібана в м.Мірам-Шах (Північний Вазірістан) 5 вересня 2006р., тривало до середини 2007р.¹³⁰ За угодою, Уряд мав вивести війська і блок-пости,

¹²⁴ Boucher, R. A., Statement before the US House of Representatives Committee on Oversight and Government Reform, Subcommittee on National Security and Foreign Affairs, 12 July 2007, p.5, <<http://nationalsecurity.oversight.house.gov/story.asp?ID=1389>>; Burke, J., 'The new Taliban', *The Observer*, 14 Oct. 2007.

¹²⁵ Abbas, H., 'Pakistan's grip on tribal areas is slipping', *Asia Times*, 4 Oct. 2007.

¹²⁶ Jones (посилання 116); United Nations Assistance Mission to Afghanistan (UNAMA), 'Suicide attacks in Afghanistan (2001-2007)', 1 Sep. 2007, pp.85-89.

¹²⁷ Об'єднаний ісламський фронт порятунку Афганістану (Північний альянс, *United Islamic Front for the Salvation of Afghanistan, Northern Alliance*) був головним збройним противником режиму Талібана. Він складався переважно з етнічних таджиків та узбеків.

¹²⁸ Siddique (посилання 118); 'Pakistan's military drift: Taliban all over' (посилання 119); 'Timeline: Pakistan', BBC News, 26 Mar. 2008 <<http://news.bbc.co.uk/2/1156716.stm>>.

¹²⁹ Abbas (посилання 125); Hoodbhoy, P., 'Pakistan: the threat from within', University of Bradford, Pakistan Security Research Unit (PSRU) Brief no.13, 23 May 2007, p.4, <<http://spaces.brad.ac.uk:8080/display/ssispsru/Publications/>>.

¹³⁰ Khan, I. and Gall, C., 'Pakistan lets tribal chiefs keep control along border', *New York Times*, 6 Sep. 2007.

¹³⁰ Угоді передувала заява про створення "Ісламського емірату Вазірістан" від 14 лютого 2006р. Див.: Zissis, C. and Vajoria, J., 'Pakistan's tribal areas', Council on Foreign Relations Background, 26 Oct. 2007, <<http://www.cfr.org/publication/11973>>; Hoodbhoy (посилання 129), p.13. Мірамшахська угода була лише одним з кількох контрверсійних пактів між Урядом Пакистану, з одного боку, та воєнізованими формуваннями прихильників Талібана і лідерами племен, що проживають на Родоплемінних територіях з федеральним адміністративним управлінням – з іншого.

звільнити захоплених з 2001р. бойовиків, повернути їх зброю і транспорт, виплатити племенам компенсацію за втрати та дозволити їм мати стрілецьку зброю – в обмін на зобов'язання припинити рейди до Афганістану та напади на пакистанських військових¹³¹. Але 22 травня пакистанські сили спеціального призначення атакували об'єкт у с.Заргархель (Північний Вазірістан) на тій підставі, що там нібито знаходився центр підготовки іноземних бойовиків. “Мирний комітет” лідерів племен заявив, що цей напад порушує Мірамшахську угоду. 15 липня нео-Талібан оголосив про втрату чинності угодою про припинення вогню, після чого рейди до Афганістану поновилися, а напади на урядові війська та теракти проти цивільних стали буденністю. 9-11 жовтня в районі Мір-Алі (Північний Вазірістан) відбулися найзапекліші в цьому районі за останні роки бої, з авіаударами та артобстрілами під час зіткнень збройних сил з місцевими та, як повідомлялось, іноземними бойовиками, внаслідок яких загинуло понад 200 осіб¹³².

Воснізовані формування, що базуються на племінних територіях Афганістану, також активно вдавалися до насильства в Афганістані. За даними ООН, більшість бойовиків, які брали участь у транскордонних рейдах і терористичних нападах на північному сході Афганістану, пройшли підготовку в пакистанських медресах¹³³. Намагаючись розв'язати цю проблему, Уряд Афганістану 9-12 серпня зібрав у Кабулі близько 650 вождів племен з обох боків кордону на з'їзд племен – “джиргу миру”. В ньому, однак, взяли участь переважно лояльні до Уряду лідери, а найбільш войовничі та радикальні політичні діячі, в т.ч. Талібана та угруповання *Hezb-e-Islami* на чолі з Г.Хекматіаром (*Gulbuddin Hekmatyar*) або не були запрошені, або бойкотували з'їзд¹³⁴. Джирга не дала помітних практичних результатів, за винятком того, що Президент П.Мушарраф (*Pervez Musharraf*) вперше публічно визнав, що Талібан в Афганістані має підтримку від угруповань у Пакистані¹³⁵.

У 2007р. до транскордонних силових дій вдавались як афганські, так і пакистанські збройні сили. Іноді це було опосередкованим наслідком міжнародного тиску з метою посилення боротьби з тероризмом. Так, прийняте під тиском США рішення Пакистану побудувати 35-км огорожу вздовж кордону з

¹³¹ Угоді передувала заява про створення “Ісламського емірату Вазірістан” від 14 лютого 2006р. Див.: Zisis, C. and Vajoria, J., ‘Pakistan’s tribal areas’, Council on Foreign Relations Background, 26 Oct. 2007, <<http://www.cfr.org/publication/11973>>; Hoodbhoy (посилання 129), p.13. Мірамшахська угода була лише одним з кількох контраверсійних пактів між Урядом Пакистану, з одного боку, та воснізованими формуваннями прихильників Талібана і лідерами племен, що проживають на Родоплемінних територіях з федеральним адміністративним управлінням – з іншого.

¹³² Khan, I. and Gall, C., ‘Tribesmen urge Pakistan to halt air raids’, *New York Times*, 11 Oct. 2007; Burke (посилання 124); ‘Timeline: Pakistan’ (посилання 128).

¹³³ Обладнання та вибухівку для терористів-смертників готують головним чином у прикордонних районах Пакистану, там же визначають цілі і збирають кошти. Див.: United Nations Assistance Mission to Afghanistan (посилання 126), pp.86, 89.

¹³⁴ Джиргу бойкотували лідери племен з Північного та Південного Вазірістану, а також представники *Jamiat ulema-e-Islam* – провідної партії безкомпромісної ісламістської коаліції *Muttahida Majlis-e-Amal*, що контролює Північно-західну прикордонну провінцію і перебуває в опозиції до Уряду.

¹³⁵ Swisspeace, ‘Pakistan: trends in conflict and cooperation’, FAST Update, July-Aug. 2007, p.1.

Афганістаном призвело у травні 2007р. до зіткнень між арміями двох країн в афганській провінції Пактія¹³⁶.

Ісламістське насильство за межами племінних територій

До 2007р. урядовці та аналітики вважали вплив ісламістських бойовиків на політику та безпеку Пакистану незначним. Але ісламський радикалізм, насильство та релігійний поділ на всій території Пакистану, в т.ч. у таких великих містах, як Ісламабад і Карачі, доповнюються проблемами на племінних територіях.

У середині 2007р. Пакистан опинився в центрі уваги через події в Червоній мечеті в Ісламабаді. Ця фінансована державою мечеть стала притулком радикальних ісламістів, очолюваних братами Абдул Азізом і Абдур Рашидом Газі (*Abdul Aziz and Abdur Rashid Ghazi*)¹³⁷, які відкрито підтримували Талібан. Чимало учнів навколишніх медресе походили з Родоплемінних територій з федеральним адміністративним управлінням і Північно-західної прикордонної провінції. Відомо, що ісламісти намагалися запровадити суворий кодекс поведінки Деобанді та закликали до відбудови мечетей, знесених міською адміністрацією. 6 квітня в Червоній мечеті було створено шариатський суд, і близько 100 релігійних діячів з усієї країни зібралися, щоб закликати до запровадження в Пакистані шариату¹³⁸. 18-19 травня чотирьох поліцейських захопили в мечеті в заручники, а Абдул Азіз погрожував відповісти атаками терористів-смертників на будь-які дії сил безпеки. Протистояння переросло на вуличне насильство та завершилося 10-11 липня, коли сили безпеки штурмували мечеть, де утримувалися близько 150 заручників. Під час штурму загинуло 102 особи, що спровокувало масові демонстрації в усій країні, зростання політичної активності та насильства з боку ісламістів¹³⁹. У жовтні мечеть була знову відкрита з трансляцією служби, яку відправив ув'язнений Абдул Азіз¹⁴⁰.

Приклад з Червоною мечеттю став найяскравішим проявом більш широкого процесу радикалізації ісламістів у Пакистані. Відносно світську політику "просвіченої стриманості" П.Мушаррафа дедалі більше підривали: підтримка його Адміністрацією очоленої США "глобальної війни з тероризмом", яку багато пакистанців вважають капітуляцією перед тиском США; численні цивільні жертви придушення Урядом ісламських бойовиків; зростаюча

¹³⁶ 13 афганських цивільних загинули внаслідок боїв 13 травня. Див.: Grare, F., 'Choosing sides: Afghan-Pakistani cross-border tensions rise', *Jane's Intelligence Review*, vol. 19, no.7 (July 2007), pp.28-29.

¹³⁷ Їх батько, високопоставлений релігійний лідер М.Абдулла (*Maulana Abdullah*), був близьким до колишнього Президента Пакистану Зія уль-Хака (*Zia-ul-Haq*).

¹³⁸ 9 квітня шариатський суд виніс свій перший вирок у справі вбивства Міністра туризму Н.Бахтіяра (*Nilofar Bakhtiar*).

¹³⁹ 'A chronology of Lal Masjid saga', *Dawn* (Karachi), 11 July 2007; Hasan, S.S., 'Profile: Islamabad's Red Mosque', *BBC News*, 27 July 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/6503477.stm>>; Hoodbhoy (поширення 129), pp.4-5.

¹⁴⁰ 'Pakistan's Red Mosque open again', *BBC News*, 3 Oct. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/7025477.stm>>.

авторитарність режиму. Симпатії до підтримки нео-Талібаном повстання в Афганістані – якщо не до соціального та релігійного порядку, який пропагує цей рух – поширилися навіть серед міського середнього класу Пакистану. Уряд П.Мушаррафа мовчазно погодився з поступовою ісламізацією, намагаючись асимілювати її або спрямувати на користь владі¹⁴¹. П.Мушарраф мав діяти обережно, щоб зберегти політичне домінування військових, захистити інтереси неісламістських еліт, уникнути широкомасштабної конфронтації з радикальними ісламістами та завадити їх об'єднанню на національному рівні.

Утім, потенціал ісламізації в Пакистані є обмеженим, а порівняння окремих спостерігачами сучасного Пакистану з передреволюційним Іраном – не виправдані¹⁴². Радикальні ісламісти роз'єднані та постійно програють національні вибори в Пакистані¹⁴³. Релігійна нетерпимість таких угруповань, як антишиїтське *Sipah e-Sahaba*, шийтське *Tehreek-e-Jaferia Pakistan*, а також медресе, залучених до насильства всередині сунітської спільноти, є не слабшою, ніж невдоволення ісламістів світською державою¹⁴⁴. У 2007р., як і раніше, релігійне насильство, разом з етнічними сутічками та регіональним поділом, обмежували перспективи приходу радикальних ісламістів до влади на національному рівні¹⁴⁵.

Тероризм і боротьба з тероризмом

Різноманіття суб'єктів, що вдаються до насильства, та перетин чотирьох вимірів політичного і релігійного насильства в Пакистані – місцевого, національного, регіонального та міжнародного – найкраще ілюструє динаміка тероризму та артитероризму. Якщо до терактів невеликого масштабу на племінних територіях вдаються переважно місцеві воєнізовані формування, то більшість великих терактів, особливо за участі смертників, організують закордонні воєнізовані формування. До 2005-2006рр. напади терористів-смертників у Пакистані траплялися рідко, але у 2007р. почастішали на племінних територіях і в містах країни¹⁴⁶ – попри загальне зменшення

¹⁴¹ Так, оголошена Урядом антитерористична кампанія на практиці мала невеликий вплив на більшість озброєних ісламістських угруповань, що діють у Кашмірі.

¹⁴² Dalrymple, W., 'A friend of feudalism', *The Guardian*, 1 Sep. 2007.

¹⁴³ Успіх ісламістського *Muttahida Majlis-e-Amal* в Північно-західній прикордонній провінції і Белуджистані можна віднести на рахунок регіональних факторів: ісламістсько-племінного насильства та етно-конфесійного сепаратизму, відповідно.

¹⁴⁴ International Crisis Group (ICG), *The State of Sectarianism in Pakistan*, Asia Report no.95 (ICG: Brussels, 18 Apr. 2005); Riikonen, K., 'Sectarianism in Pakistan: a destructive way of dealing with difference', University of Bradford, Pakistan Security Research Unit (PSRU) Brief no.2, 1 Mar. 2007, <<http://spaces.brad.ac.uk:8080/display/ssspsru/Publications/>>.

¹⁴⁵ Прикладами насильства на етнічному підґрунті в Пакистані були зіткнення мухаджирів з пуштунами та мухаджирів з пенджабцями у травні 2007р., під час вуличних боїв між прихильниками керованого мухаджирами проурядового *Muttahida Qaumi Movement (MQM)* та опозиційними угрупованнями через спроби *MQM* не дати звільненому голові Верховного суду М.Чаудрі (*Muhammad Chaudry*) виступити в місті з промовою. Див.: UN Integrated Regional Information Network (IRIN), 'Pakistan: Karachi violence stokes renewed ethnic tensions', 16 May 2007, <<http://www.irinnews.org/Report.aspx?ReportId=72145>>.

¹⁴⁶ Hoodbhoy (посилання 129), р.3. Напади смертників безпосередньо на військових не вважаються терактами.

кількості терактів¹⁴⁷. Повідомлялося, що в липні та вересні 2007р. лідери Аль-Каїди Айман аль-Завахірі (*Ayman al-Zawahiri*) та Усама бен Ладен (*Osama bin Laden*), звертаючись до “друзів Аллаха” на племінних територіях, закликали помститися режиму П.Мушаррафа за операцію в Червоній мечеті¹⁴⁸. У 2007р. США не виключали завдання ударів по нео-галібах та іноземних бойовиках на племінних територіях Пакистану¹⁴⁹. Проте, присутність іноземних ісламістських воєнізованих формувань впливає на безпеку за межами племінних територій насамперед через зовнішній тиск на Пакистан, головним чином, з боку США з метою активізації дій проти ісламістських бойовиків загалом. Така ситуація гарантує також постійну американську допомогу Пакистану та певну терпимість США до авторитарних дій Адміністрації П.Мушаррафа.

Пакистанські політики звинуватили Президента П.Мушаррафа у використанні боротьби з тероризмом у політичних цілях, коли він використав теракти як привід для оголошення надзвичайного стану 3 листопада 2007р.¹⁵⁰ У 2007р. загальний спад тероризму у країні перервали два резонансні теракти проти колишнього Прем'єр-міністра Б.Бхутто (*Benazir Bhutto*), лідера опозиційної Пакистанської народної партії (*Pakistan People's Party*). Мішенню першого була процесія в Карачі 18 жовтня. Хоча в нападі звинуватили неназваних “ісламських бойовиків”, його було використано в політичній боротьбі на національному рівні¹⁵¹. Другий теракт 27 грудня в Равалпінді спричинив загибель Б.Бхутто – внаслідок пострілу снайпера та одночасного нападу терориста-смертника. Вбивство спровокувало антиурядові протести по всьому Пакистану, зокрема у провінції Сіндх, а національні вибори було перенесено на лютий 2008р. Хоча Уряд поклав провину за напад на Талібан та Аль-Каїду, прихильники Б.Бхутто звинувачували владу у відсутності належної безпеки та співучасті в нападі¹⁵².

VI. Висновки

Урізноманітнення воєнізованих суб'єктів і стирання відмінностей між різними формами та рівнями насильства в зонах крупних збройних конфліктів і поза ними відбиває загальну тенденцію фрагментації насильства. Це почасти пояснює

¹⁴⁷ Кількість терактів у Пакистані зменшилася з 254 у 2006р. до 104 у січні-листопаді 2007р., число жертв – з 243 у 2006р. до 86 у січні-листопаді 2007р. В Кашмірі терористична діяльність ісламістських воєнізованих формувань, що базуються в Пакистані, теж пішла на спад. Див.: Terrorism Knowledge Base (посилання 10).

¹⁴⁸ SITE Intelligence Group, “The aggression against Lal Masjid [Red Mosque]”: an audio speech by Dr Ayman al-Zawahiri produced by as-Sahab Media, 11 July 2007; SITE Intelligence Group, “Come to Jihad”: an audio speech from Usama bin Laden addressing the people of Pakistan, declaring war on the Pakistani Government, 20 Sep. 2007, <<http://www.siteinstitute.org/>>.

¹⁴⁹ Boucher (посилання 124), p.3.

¹⁵⁰ “Proclamation of emergency issued by General Pervez Musharraf”, *International Herald Tribune*, 4 Nov. 2007. П.Мушарраф також практикував “юридичне втручання” в різних сферах. Намагаючись усунути юридичні перешкоди для третього президентського терміну, П.Мушарраф наразився на рішучий опір правників, а його спірне переобрання в жовтні було оскаржене у Верховному суді.

¹⁵¹ Gall, C. and Masood, S., ‘After bombing, Bhutto assails officials’ ties’, *New York Times*, 20 Oct. 2007.

¹⁵² Під час нападу загинуло ще близько 20 осіб. Див.: ‘Violent protests rock Pakistan’, *Al Jazeera*, 28 Dec. 2007, <<http://english.aljazeera.net/NR/exeres/D804F355-D988-4EA9-9476-E049D6106BC6.htm>>; Khan, M.I., ‘Bhutto murder: key questions’, *BBC News*, 31 Dec. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/1/65892.stm>>.

великі жертви насильства серед цивільних і причини повернення багатьох країн до насильства на пост-конфліктному етапі мирного процесу: збройне насильство самовідновлюється та настільки глибоко вкорінюється в суспільстві, що його не можна припинити чи хоча б суттєво обмежити вирішенням головного протиріччя конфлікту.

Двома головними чинниками, що сприяли фрагментації збройного насильства та стиранню відмінностей між його різними формами, є: (а) слабкість держави, в сенсі браку функціональної спроможності та легітимності; (б) зовнішнє втручання – від економічного та політичного тиску і загрози застосування військової сили до фактичної військової інтервенції та окупації. Ці два чинники часто є взаємопов'язаними: неіздатність держави може бути однією з причин втручання зовнішніх сил, але, як у випадку Іраку, вона може бути також наслідком руйнації держави через іноземну інтервенцію і нездатності замінити її функціонально спроможною і легітимною системою. Протиповстанська стратегія також може сприяти фрагментації насильства, коли інтервенти або уряд провокують внутрішню напруженість для послаблення озброєної опозиції.

У контексті подібної фрагментації насильства навіть мінімальні функціональна спроможність і легітимність держави можуть допомогти приборкати насильство. Проте, таку комбінацію функціональності та легітимності може забезпечити лише рух, який має: місцеве коріння та інтереси, що виходять за межі власного етнічного чи релігійного угруповання; вагому суспільну підтримку та намагається розв'язати соціальні й політичні проблеми, питання безпеки і правосуддя. Такі політичні сили не можна штучно створити ззовні. В окремих випадках найбільш придатними для цієї ролі можуть бути радикальні націоналістичні, релігійні чи соціально-політичні рухи або їх комбінація.

Для забезпечення міжнародного миру та безпеки є життєво важливим, щоб зовнішні гравці могли виявити такі угруповання, заохотити їх подальшу політизацію та інтеграцію в політичні процеси, а не намагалися маргіналізувати їх чи протиставити одне одному. У слабких, розірваних конфліктами державах пріоритетом має бути підтримка державної відбудови, що поєднує набуття функціональної спроможності та легітимності всередині країни, навіть якщо програми та ідеології місцевих угруповань, здатних зрушити процес з місця, відрізняються від програм та ідеології провідних міжнародних гравців.

Додаток 2А. Розвиток крупних збройних конфліктів у 1998-2007рр.

ЛОТТА ХАРБОМ, ПЕТЕР ВАЛЛЕНШТАЙН*

I. Крупні збройні конфлікти в ширшому контексті

У цьому додатку аналізуються тенденції крупних збройних конфліктів останніх 10 років. До них належать найбільш криваві конфлікти світу, які значною мірою впливають на міжнародний мир і безпеку¹. У 2007р. зафіксовано 14 крупних збройних конфліктів, згідно з критеріями Упсальської програми збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*). Порівняно з 2006р., їх кількість не змінилась, але зі списку 2006р. лише 11 конфліктів залишилися у списку 2007р.

У підрозділі II додатка розглядаються світові тенденції крупних збройних конфліктів у 1998-2007рр. У підрозділі III досліджуються регіональні тенденції за той самий період. У підрозділі IV аналізуються зміни у списку крупних збройних конфліктів у 2007р., порівняно з 2006р. У таблиці 2А.3 наведені характеристики крупних збройних конфліктів 2007р.

Хоч у цьому додатку увага зосереджується насамперед на крупних збройних конфліктах, у світі точилися й інші збройні конфлікти. До них належать конфлікти: де принаймні одна сторона представляє уряд країни; рівень інтенсивності яких не дозволяє відносити їх до крупних²; недержавні конфлікти

¹ У рамках Упсальської програми збору даних про конфлікти (*UCDP*) поняття “крупний збройний конфлікт” визначається як протиріччя з приводу влади та/або території, під час врегулювання якого дві сторони (принаймні одна з яких представляє уряд держави) використовували збройну силу, що призвело до загибелі внаслідок бойових дій не менше 1 000 осіб упродовж одного календарного року. Коли конфлікт сягає цього рівня, дані про нього заносяться до Баз даних про крупні збройні конфлікти та кожного наступного року оновлюються, якщо внаслідок бойових дій в конфлікті гине не менше 25 осіб. Докладніше див. підрозділ II цього додатка. Іноді в рамках *UCDP* замість терміну “крупний збройний конфлікт” використовується термін “війна”. “Війна” визначається на підставі тих самих критеріїв, за винятком числа загиблих під час бойових дій (1 000 осіб щороку). Крупні збройні конфлікти, наведені в *Щорічнику СІПРІ*, можуть в окремі роки класифікуватися в інших джерелах і базах даних *UCDP* як невеликі збройні конфлікти (див. посилання 3).

² Більшість менших за масштабами конфліктів підпадає під ширшу категорію *UCDP* – невеликий збройний конфлікт, що визначається як протиріччя з приводу влади та/або території, під час врегулювання якого дві сторони (принаймні одна з яких представляє уряд держави) використовували збройну силу, що призвело до загибелі внаслідок бойових дій не менше 25 осіб упродовж одного календарного року. *UCDP* має дані про всі державні конфлікти у вигляді масиву даних з 1946р. та інтерактивної бази даних з 1989р. з великою кількістю показників.

* Упсальська програма збору даних про конфлікти, Департамент дослідження миру та конфліктів Упсальського університету. Відповідальними за розробку таблиці 2А.3 були: К.Ек (*Kristine Eck*) – про конфлікти в Індії; Х.Ф’ельде (*Hanne Fjelde*) – у Шрі-Ланці; Х.Грузелл (*Helena Grusell*) – у Колумбії і Перу; Й.Креуц (*Joakim Kreutz*) – в Іраку та М’янмі (Бірма); Р.Сундберг (*Ralph Sundberg*) – в Афганістані, Ізраїлі і США; Х.Цадик (*Hannah Tsadik*) – на Філіппінах і в Сомалі; Ніна фон Юкскуль (*Nina von Uexküll*) – у Росії і Туреччині.

(між недержавними угрупованнями)³. До недержавних конфліктів належать, зокрема насильницькі дії між повстанськими організаціями чи різними етнічними угрупованнями. З 1998р. крупні збройні конфлікти склали близько половини всіх державних конфліктів. Для повноти уявлення про середовище, в якому точаться крупні збройні конфлікти, в підрозділі V цього додатка наведена інформація про недержавні конфлікти у 2002-2006рр.

II. Глобальна картина крупних збройних конфліктів

У 2007р. звітність про крупні збройні конфлікти зазнала певних змін у частині визначення крупного збройного конфлікту. Головним критерієм класифікації збройного конфлікту як крупного залишається загибель внаслідок бойових дій між двома сторонами, принаймні одна з яких представляє уряд держави, не менше 1 000 осіб протягом одного календарного року. В попередньому виданні *Щорічника СППРІ* такі конфлікти кожного наступного року продовжували розглядатись як крупні збройні конфлікти, якщо внаслідок бойових дій між тими ж двома сторонами за рік загинула хоча б одна людина. За новим правилом, мінімальне число загиблих внаслідок бойових дій кожного наступного року має дорівнювати 25. Таблиці, цифри та вибірки даних за 1990-2007рр. відповідним чином переглянуті⁴.

У 2007р. 14 крупних збройних конфліктів точились у 13 регіонах світу. За останні 10 років загальна кількість триваючих крупних збройних конфліктів у світі зменшилася. Проте, як свідчать уточнені дані таблиці 2А.1, це зменшення було дуже нерівномірним, і припадало переважно на 2002р. та 2004р., коли кількість конфліктів була найменшою за весь період – у 2005р. вона знову збільшилася на три.

У 2007р., четвертий рік поспіль не зафіксовано жодного міждержавного конфлікту. За весь період 1998-2007рр. сталося лише три крупних збройних міждержавних конфлікти: між Еритреєю та Ефіопією (1998-2000рр.); Індією та Пакистаном (1998-2003рр.); Іраком і США та їх союзниками (2003р.). У перших двох конфліктах предметом протиріч була територія, у третьому – влада. Інші 30 крупних збройних конфліктів, зафіксованих у цьому періоді, точились всередині країн: дев'ять – за територію і 21 – за владу.

У 2007р. чотири конфлікти (на один більше, ніж у 2006р.) були класифіковані як інтернаціоналізовані – це означає, що в них брали участь війська

³ У рамках *UCDP* недержавний конфлікт визначається як використання збройної сили двома організованими угрупованнями, жодне з яких не представляє уряд держави, що призвело до загибелі внаслідок бойових дій не менше 25 осіб протягом одного календарного року. В рамках *UCDP* зібрані дані про всі недержавні конфлікти у світі, починаючи з 2002р., завдяки чому ця інформація вперше стала доступною для широкого загалу. Крім того, в рамках *UCDP* збирається інформація про одностороннє насильство – цілеспрямоване використання збройної сили урядом держави чи організованими угрупованнями проти цивільних, що призводить до загибелі не менше 25 осіб протягом одного календарного року. Ці дані з 1989р. доступні у вигляді масиву даних та інтерактивної бази даних *UCDP*: <<http://www.ucdp.uu.se>>. Щороку ці дані наводяться у виданнях *Human Security Report* та *Journal of Peace Research*.

⁴ Переглянутий список крупних збройних конфліктів у 1990-2007рр. див.: <http://www.pcr.uu.se/research/UCDP/data_and_publications/datasets.htm>.

Таблиця 2А.1. Регіональний розподіл, кількість і види крупних збройних конфліктів у 1998-2007рр.

Region	1998		1999		2000		2001		2002		2003		2004		2005		2006		2007	
	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т
Африка	9	1	8	1	7	1	7	0	6	0	5	0	3	0	3	0	3	0	1	0
Америка	1	0	1	0	0	0	2	0	2	0	1	0	2	0	2	0	2	0	3	0
Азія	2	5	2	4	2	5	2	5	1	4	1	5	1	2	2	4	2	3	2	4
Європа	0	1	0	2	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1
Близький Схід	0	1	1	1	1	2	1	2	0	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Всього	12	8	12	8	10	9	12	8	9	7	8	8	7	5	8	7	8	6	7	7
Загалом	20	20	19	20	16	16	16	12	15	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14

Види протиріч: В – влада; Т – територія.

держави, яка спочатку не була учасником конфлікту, але допомагала одній з конфліктуючих сторін. Цікаво, що так само, як і у 2006р., всі інтернаціоналізовані конфлікти 2007р. були тим чи іншим чином пов'язані з очоленою США “глобальною війною з тероризмом”. Найбільш яскравими прикладами були конфлікти між Урядом США та Аль-Каїдою; Урядом Афганістану та Талібаном; Урядом Іраку та численними повстанськими угрупованнями, що діють у країні. Четвертий інтернаціоналізований крупний збройний конфлікт, зафіксований у 2007р., точився між Урядом Сомалі та Верховною ісламською радою Сомалі (*Supreme Islamic Council of Somalia, SICS*)⁵. В останньому випадку, однак, зв'язок з “глобальною війною з тероризмом” не є очевидним. Разом зі спробами ефіопських військ, що допомагали Уряду Сомалі вигнати воєнізовані формування *SICS* з країни, США завдали повітряних ударів по осередках Аль-Каїди, які шукали притулку в лавах сомалійських ісламістів. Отже, американська військова акція не була безпосередньою складовою сомалійського конфлікту.

III. Регіональна картина

У 2007р. шість крупних збройних конфліктів було зафіксовано в Азії, яка третій рік поспіль очолила список регіонів, де точилися крупні збройні конфлікти. По три крупні збройні конфлікти сталися в Америці та на Близькому Сході. Найменше крупних збройних конфліктів було зафіксовано в Європі та Африці, де у 2007р. точилося лише по одному крупному збройному конфлікту. Регіональний розподіл крупних збройних конфліктів і конфліктних зон у 1998-2007рр. наведено в таблицях 2А.1 і 2А.2, відповідно. Діаграма 2А.1 ілюструє регіональний розподіл і загальну кількість конфліктів за кожен рік цього періоду.

⁵ Перелік держав, чії війська брали участь у цих конфліктах, див. у таблиці 2А.3. Про конфлікт США з Аль-Каїдою та ускладнення з його класифікацією див.: Еріксон М., Солленберг М., Валленштайн П. “Розвиток крупних збройних конфліктів у 1990-2001рр.”, *Щорічник СППІ 2002: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2003, с.73-74. До перейменування 25 червня 2006р. *SICS* мала різні назви, в т.ч. Верховна рада ісламських судів (*Supreme Council of Islamic Courts*) та Союз ісламських судів (*Union of Islamic Courts*).

Таблиця 2А.2. Регіональний розподіл зон, де в 1998-2007рр. відбувся принаймні один крупний збройний конфлікт

Регіон	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Африка	10	9	8	7	6	5	3	3	3	1
Америка	1	1	0	2	2	1	2	2	2	3
Азія	7	6	6	6	4	5	2	5	5	5
Європа	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1
Близький Схід	1	2	3	3	2	3	3	3	3	3
Всього	20	20	18	19	15	15	11	14	14	13

В Африці у 1998-2007рр. зафіксовано 13 крупних збройних конфліктів⁶. Хоча за цим показником Африка посідає перше місце, протягом згаданого періоду кількість крупних збройних конфліктів там суттєво скоротилася. В 1998-2000рр. та у 2002р. Африка мала більшу за інші регіони кількість крупних збройних конфліктів⁷. Проте, в 1999р. кількість конфліктів почала дещо зменшуватися. Ця тенденція продовжувалася до 2004р., коли в регіоні точилося лише три конфлікти, і залишалася на цьому рівні до 2006р. У 2007р. зафіксовано лише один крупний збройний конфлікт. З 1998р. по 2007р. лише один крупний збройний конфлікт класифікувався як міждержавний – еритрейсько-ефіопський. Характерною рисою крупних збройних конфліктів цього часу був високий рівень інтернаціоналізації: сім з 12 внутрішньодержавних конфліктів на певному етапі були інтернаціоналізовані. Всі крупні збройні конфлікти, крім одного, точилися за владу.

В Америці за останні 10 років зафіксовано три конфлікти⁸. Річна кількість триваючих крупних збройних конфліктів у регіоні коливалася від нуля (у 2000р.) до трьох (у 2007р.). Всі три конфлікти були внутрішньодержавними та точилися за владу.

В Азії у 1998-2007рр. зафіксовано 10 крупних збройних конфліктів⁹. Річна кількість конфліктів коливалася від п'яти до семи, крім 2004р., коли їх кількість зменшилася до трьох. Найбільша річна кількість триваючих крупних збройних конфліктів фіксувалася у 2003р. та 2005-2007рр.¹⁰ Два крупні збройні конфлікти тривали протягом усього періоду 1998-2007рр.: в Індії (Кашмір) і на Філіппінах. Лише один з азійських конфліктів – індо-пакистанський – був міждержавним. П'ять внутрішньодержавних конфліктів точилися з приводу території, решта чотири – влади.

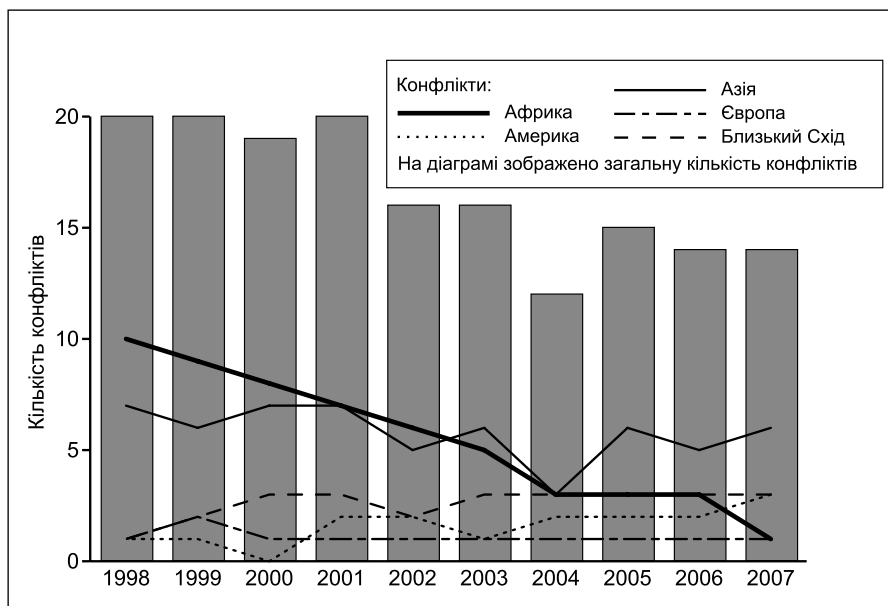
⁶ 13 крупних збройних конфліктів, зафіксованих у 1998-2007рр., точилися в Алжирі, Анголі, Бурунді, Демократичній Республіці Конго, Республіці Конго, між Еритреєю та Ефіопією, у Гвінеї-Бісау, Ліберії, Руанді, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Судані та Уганді. Якщо наведена назва лише однієї країни, то конфлікт точився з приводу влади. У випадку конфлікту з приводу території назва охопленої конфліктом території подається в дужках після назви країни.

⁷ У 2001р. та 2004р. така ж кількість була зафіксована в Азії.

⁸ Три крупні збройні конфлікти, зафіксовані в 1998-2007рр., точилися в Колумбії, Перу і США (конфлікт між Урядом США та Аль-Каїдою).

⁹ 10 крупних збройних конфліктів, зафіксованих в 1998-2007рр., точилися в Афганістані, Камбоджі, Індії (Кашмір), між Індією і Пакистаном, в Індонезії (Східний Тімор), М'янмі (Карен), Непалі, на Філіппінах (Мінданао) і Шрі-Ланці (Тигри визволення Таміл Еламу).

¹⁰ У 2001р. та 2004р. така ж кількість була зафіксована в Африці.

Діаграма 2А.1. Регіональний розподіл і загальна кількість крупних збройних конфліктів у 1998-2007р.

В Європі в 1998-2007рр. точилися лише два крупні збройні конфлікти, що характеризує цей регіон як найспокійніший. Внутрішньодержавні конфлікти з приводу території точилися в Югославії (Косово) – в 1998-1999рр. і в Росії (Чечня) – в 1999-2007рр.

На Близькому Сході за 10 років було зафіксовано п'ять крупних збройних конфліктів¹¹. У 1998р. в регіоні зафіксовано лише один конфлікт. Після того їх річна кількість коливалася від двох до трьох. Три конфлікти тривають з 2004р.: в Іраку, Ізраїлі (Палестинські території) і Туреччині (Курдистан). Конфлікт у Туреччині (Курдистан) триває протягом усього 10-річного періоду. Один конфлікт був міждержавним: між Іраком і США та їх союзниками. Решта чотири – внутрішньодержавними: два – з приводу влади і два – території.

IV. Зміни в таблиці крупних збройних конфліктів за 2007р.

Конфлікти, додані до таблиці у 2007р.

У таблиці за 2007р. з'явилися три конфлікти, яких не було у 2006р.: в Перу, на Філіппінах (Мінданао) і в Сомалі¹².

¹¹ П'ять крупних збройних конфліктів, зафіксовані в 1998-2007рр., точилися в Ірані, Іраку, між Іраком і США та їх союзниками, в Ізраїлі (Палестинські території) і Туреччині (Курдистан).

¹² Конфлікти в Перу та на Філіппінах (Мінданао) наведені в таблиці Щорічника СІПРІ 2007, але були вилучені з масиву даних UCDP за 2006р. через нові правила класифікації. Всі порівняння в цьому підрозділі стосуються переглянутих даних UCDP (посилання 5), а не таблиць, опублікованих у попередніх виданнях Щорічника СІПРІ.

Насильство в Перу у 2007р. досягло рівня 1999р. У 1980р. маоїстське повстанське угруповання *Sendero Luminoso* (“Сяючий шлях”) почало військові дії проти Уряду Перу, що тривали протягом десятиріччя. У 1992р. керівника угруповання А.Гусмана (*Abimael Guzmán*) було заарештовано. Ця невдача і внутрішні протиріччя послабили *Sendero Luminoso*, а інтенсивність конфлікту ослабилася. Хоча протягом 2000-2006рр. сталося ряд нападів, наслідки насильства не досягали порогового значення, необхідного для внесення конфлікту до таблиці крупних збройних конфліктів. У 2007р. сутички також мали спорадичний характер нападів із засідок, але їх кількість дещо зросла, а число загиблих у бойових діях перевищило 25 осіб.

У 2007р. конфлікт між Урядом Філіппін і сепаратистським Ісламським фронтом визволення Моро (*Moro Islamic Liberation Front, MILF*) загострився і знову перетнув поріг у 25 загиблих від бойових дій. Сутички між сторонами вперше були класифіковані як крупний збройний конфлікт у 2000р. Відтоді тривали спорадичні сутички, з нетривалим затишшям у 2006р. Більшу частину 2007р. представники *MILF* нарікали на постійний зрив переговорів, але в середині листопада відбулися консультації, які обидві сторони назвали успішними¹³.

Крупний збройний конфлікт у Сомалі востаннє фіксувався в 1996р. Після кількох років хаосу, коли у країні не існувало визнаного центрального Уряду, у 2001р. було створено перехідний Уряд, але вже за два роки він розпався. Новий перехідний Уряд створений у грудні 2004р. Невдовзі він зіткнувся з внутрішніми суперечками і проблемою посилення впливу мережі ісламських судів у Могадішо, які відмовлялися визнати його владу. Після захоплення *SICS* великих територій на півдні країни, наприкінці 2006р. урядові сили разом з ефіопськими військами почали наступ проти *SICS*, під час якого загинули сотні людей¹⁴. На початку 2007р. ефіопські війська взяли під контроль Могадішо і спробували витіснити з країни сили *SICS*. На півдні Сомалі тривали бойові дії, і у квітні, коли *SICS* розпочав з великої відстані обстрілювати з мінометів позиції ефіопських військ, у Могадішо з новою силою спалахнуло насильство. Його жертвами стали насамперед цивільні. У 2007р. бої в Сомалі досягли найвищої протягом багатьох років інтенсивності.

Конфлікти, вилучені з таблиці у 2007р.

Три конфлікти було вилучено з таблиці крупних збройних конфліктів у 2007р.: в Бурунді, Судані та Уганді.

У Бурунді з останнім активним повстанським угрупованням, Партією визволення народу хуту – Силами національного визволення (*Parti pour la libération du peuple Hutu – Forces nationales de libération, Palipehutu–FNL*), у вересні 2006р. було укладено угоду про припинення вогню. У 2007р. угода

¹³ Xinhua, ‘Philippine gov’t, rebel group to hold formal talks early 2008’, *People’s Daily*, 16 Nov. 2007.

¹⁴ Про ситуацію в Сомалі див.: Ліндберг С., Мелвін Н.Дж. “Крупні збройні конфлікти”, *Щорічник СІПРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/ Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.79-85.

загалом дотримувалась, і вперше з 2001р. конфлікт перейшов у пасивну фазу. Втім, ні ситуація у країні, ні процес мирного врегулювання протягом року не були стабільними. В липні керівники повстанців вийшли зі складу групи контролю над перемир'ям, і до кінця року існували побоювання поновлення війни. Хоча цього не сталося, між конкуруючими фракціями *Palipehutu–FNL* періодично вибухали сутички, змушуючи цивільне населення залишати домівки.

У провінції Дарфур (Судан) у 2007р. ситуація залишалася нестабільною. Водночас рівень організованих насильницьких дій, особливо між повстанцями та урядовими військами, знизився. Так, вперше з початку конфлікту число жертв у бойових діях між Урядом і Суданським народним визвольним рухом/Армією (*Sudan Liberation Movement/Army, SLM/A*) не досягло порогу, необхідного для внесення конфлікту до таблиці крупних збройних конфліктів. Зниження інтенсивності бойових дій сталося з двох причин. По-перше, повстанський рух зазнав послаблення через внутрішній розкол. По-друге, внутрішні суперечності у воєнізованому формуванні Джанджавід (*Janjaweed*), що використовується Урядом у боротьбі проти *SLM/A*, послабили його боєздатність¹⁵.

У 2007р. вперше з 1994р. зменшилась інтенсивність конфлікту між Урядом Уганди та повстанським угрупованням Господня армія опору (*Lord's Resistance Army, LRA*). В середині 2006р. сторони почали переговори на півдні Судану, а в серпні була укладена угода про припинення вогню. Хоча переговори просувалися важко та часто переривалися, домовленості про припинення вогню у 2007р. загалом дотримувалися, і більшість спостерігачів погоджувалися з тим, що за багато років Уганді випав найкращий шанс на мир.

Зміни в інтенсивності конфліктів

Інтенсивність чотирьох з 14 крупних збройних конфліктів у 2007р. збільшилася, порівняно з 2006р.: у Шрі-Ланці (Таміл Елам), Афганістані, М'янмі (Карен) і Туреччині (Курдистан). У трьох останніх число жертв бойових дій зросло на понад 50%.

В Афганістані 2007р. став найбільш кривавим роком у конфлікті між Талібаном і Урядом Кабула, підтриманим Міжнародними силами сприяння безпеці (*International Security Assistance Force, ISAF*) під егідою НАТО. Однією з причин активізації конфлікту було намагання талібів створити у країні постійні опорні пункти. Іншим чинником стала більш агресивна наступальна тактика *ISAF* і сил на чолі зі США. Протягом року Президент Афганістану Х.Карзай кілька разів запрошував лідерів Талібана до участі в переговорах, але повстанці відмовлялися вести переговори, доки іноземні війська не залишать країну.

На сході М'янми (Бірма) у 2007р. загострився конфлікт між Урядом і повстанським угрупованням Національний союз Карену (*Karen National*

¹⁵ Хоча насильницькі дії між урядовими, проурядовими та повстанськими силами у 2007р. зменшилося, бої між недержавними угрупованнями в Дарфурі активізувалися через боротьбу арабських угруповань за великі території, залишені біженцями внаслідок головного конфлікту. Див. підрозділ IV розділу 2 цього видання.

Union, KNU) – внаслідок урядового наступу на територію Карену, розпочато у 2006р., який спричинив найкривавіші за останні 10 років зіткнення в цьому регіоні.

У Туреччині тривалий конфлікт між Урядом і Курдською робітничою партією (*Partiya Karkerên Kurdistan, PKK*) загострився після відносного затишшя у 2006р. У 2007р. лідер *PKK* А.Оджалан (*Abdullah Öcalan*) закликав до переговорів, але Уряд Туреччини відмовився вести переговори з терористами. Тим часом, протягом року тривали бої переважно поблизу позицій *PKK* на північному сході Туреччини. В жовтні Парламент Туреччини санкціонував напад на штаб-квартиру *PKK* на півночі Іраку, і турецькі війська завдали кілька авіаударів по цілях за межами території країни.

Інтенсивність шести крупних збройних конфліктів у 2007р. зменшилася, порівняно з 2006р.: у Колумбії, Індії (Кашмір), Ізраїлі (Палестинські території), Росії (Чечня), на Філіппінах, між Іраком і США та їх союзниками, причому на Філіппінах – на понад 50%. Президент Філіппін Г.Макапагал-Арройо (*Gloria Macapagal-Arroyo*) на початку 2007р. пообіцяла покінчити з Комуністичною партією Філіппін з використанням військової сили, але ця безкомпромісна стратегія вочевидь не досягла мети, і з липня по вересень Г.Макапагал-Арройо принаймні тричі зверталася до повстанців, намагаючись повернути їх за стіл переговорів. Повстанці відмовилися від переговорів, доки США не вилучать їх з переліку іноземних терористичних організацій.

Лише один крупний збройний конфлікт не зазнав змін в інтенсивності у 2006-2007рр. – між Урядом Іраку та численними іракськими повстанськими угрупованнями. Хоча загальний рівень насильства порівняно з 2006р. не змінився, протягом року його інтенсивність суттєво коливалася. Насильство різко зросло в I половині 2007р., але решта року була набагато спокійнішою¹⁶. Змінилася також географічна картина зіткнень: у 2007р. насильство поширилося на Північний Ірак, раніше майже не охоплений конфліктом. Водночас покращилася ситуація в іракській столиці Багдаді.

У чотирьох крупних збройних конфліктах 2007р. був перевищений поріг числа жертв бойових дій (1 000 осіб): в Афганістані (понад 5 800), Іраку (понад 5 700), Шрі-Ланці (близько 2 500) і Сомалі (майже 1 400).

V. Картина недержавних конфліктів у 2002-2006рр.

Зменшення кількості крупних збройних конфліктів останнім часом зафіксовано і в частині недержавних конфліктів. У 2002р., коли в рамках *UCDP* розпочався збір даних про ці конфлікти, у світі точилися 32 недержавні конфлікти. Після збільшення до 35 у 2003р., їх кількість впала до 23 у 2004-2005рр. і до 21 – у 2006р. Але, попри загальне зменшення, в кількості недержавних конфліктів помітні суттєві коливання.

¹⁶ Про розвиток ситуації в Іраку у 2007р. див підрозділ III розділу 2 цього видання.

Переважає більшість недержавних конфліктів точилися в Африці. Тут відбулося понад 80% недержавних конфліктів, зафіксованих у 2002-2003рр., і 66% – у 2006р. Недержавні конфлікти зафіксовані в небагатьох країнах. Більшість недержавних конфліктів у 2002-2006рр. точилися в Сомалі (24), Нігерії (15), Ефіопії (14) і Судані (11).

Найбільше недержавних конфліктів зафіксовано в Азії – від 8% (у 2003-2004рр.) до 23% (у 2006р.) усіх недержавних конфліктів у світі. В Америці зафіксовано від 3% (у 2002р.) до 13% (у 2004-2005рр.) усіх недержавних конфліктів за 2002-2005рр.; у 2006р. – жодного. Решта недержавних конфліктів точилися на Близькому Сході – до 9,5% усіх конфліктів у світі протягом року. В Європі у 2002-2006рр. не зафіксовано жодного недержавного конфлікту.

Дані за п'ять років дають можливість помітити певні особливості недержавних конфліктів¹⁷. По-перше, число загиблих у них набагато менше, ніж у державних конфліктах. Якщо середнє число загиблих у державних конфліктах у 2005р. становило 388¹⁸, то відповідний показник для недержавних конфліктів – 82¹⁹. Іншою особливістю недержавних конфліктів є тенденція відносної нетривалості – лише один чи два роки. Жоден недержавний конфлікт не тривав протягом усього періоду 2002-2006рр. Найтривалішим недержавними конфліктами – чотири роки поспіль – були конфлікти між колумбійським повстанським угрупованням Революційні збройні сили Колумбії (*Fuerzas Armadas Revolucionarias Colombianas, FARC*) та Об'єднаними силами самооборони Колумбії (*Autodefensas Unidas de Colombia, AUC*), а також між етнічними угрупованнями Діулас (*Dioulas*) і Кроу (*Krou*) в Кот-д'Івуарі. Нетривалість більшості недержавних конфліктів значною мірою пояснюється обмеженими ресурсами сторін. Натомість, у державних збройних конфліктах використовуються ресурси принаймні одного уряду, що робить їх більш тривалими, кривавими та витратними.

¹⁷ Докладніший аналіз недержавних конфліктів див.: Kreutz, J., 'Conflicts without borders? A brief overview of non-state conflicts', ed. L. Harbom, *States in Armed Conflict 2006*, Research Report no.79 (Uppsala University, Department of Peace and Conflict Research: Uppsala, 2007), pp.155-167.

¹⁸ Ця середня величина враховує і крупні, і невеликі збройні конфлікти. Див. посилання 3.

¹⁹ Human Security Centre, *Human Security Brief 2006* (University of British Columbia, Liu Institute for Global Issues, Human Security Centre: Vancouver, 2006), p.9

Таблиця 2А.3. Крупні збройні конфлікти у 2007р.

Регіон, країна	Протиріччя ^a	Рік зародження/Рік визнання/ Рік початку/Рік внесення до бази ^b	Сторони конфлікту ^c	Загальне число загиблих (вкл. з 2007р.) ^d	Число загиблих у 2007р. ^e	Зміни порівняно з 2006р. ^f
Африка						
Сомалі	Влада	1981/2006/2006/2007	Уряд Сомалі, Ефіопія проти <i>SICS</i>	..	<1 400	н.д.
<i>SICS: Supreme Islamic Council of Somalia</i> (Верховна ісламська рада Сомалі)						
Америка						
Колумбія	Влада	1964/1966/1966/..	Уряд Колумбії проти <i>FARC</i>	>45 100*	>300	–
<i>FARC: Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia</i> (Револьюційні збройні сили Колумбії)						
* Дані охоплюють число загиблих у зіткненнях з 1964р., в яких, крім зазначених у таблиці, брали участь інші сторони, хоча переважна більшість загиблих – зі складу <i>FARC</i> і дещо менше число – <i>Ejército de Liberación Nacional de Colombia</i> (<i>ELN</i> , Національно-визвольна Армія Колумбії)						
Перу	Влада	1980/1980/1980/1981	Уряд Перу проти <i>Sendero Luminoso</i>	>28 000	25–100	н.д.
<i>Sendero Luminoso</i> (Сяючий шлях)						
США*	Влада	2001/2001/2001/2001	Уряд США, Багатонаціональна коаліція** проти Аль-Каїди	<3 100	<200	–
* Дані в першому стовпчику вказують на уряд держави, якому кинула виклик опозиційна організація, тому стосуються саме протиріччя, а не географічного місця бойових дій. Про перебіг і причини цього конфлікту див.: <i>Щорічник СІПРІ 2002</i> , с.73-74.						
** У 2007р. очолювана США багатонаціональна коаліція складалася з військ наступних країн: Афганістану, Австралії, Великої Британії, Данії, Італії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Нової Зеландії, Норвегії, Пакистану, Польщі, Румунії, Саудівської Аравії, Франції та Чехії. Слід зауважити, що надійні дані про чисельну участь військовослужбовців важкодоступні через чутливість інформації, а тому цей перелік слід розглядати як оціночний.						
Азій						
Афганістан	Влада	1990/1994/1994/2005	Уряд Афганістану, <i>ISAF</i> * проти Талібана	..	>5 800	++

* Бойові підрозділи до *ISAF* були надані наступними країнами: Австралією, Австрією, Азербайджаном, Албанією, Бельгією, Болгарією, Великою Британією, Грецією, Данією, Естонією, Ірландією, Іспанією, Італією, Йорданією, Канадою, Латвією, Литвою, Люксембургом, Македонією, Нідерландами, Німеччиною, Новою Зеландією, Норвегією, Польщею, Португалією, Румунією, Словаччиною, Словенією, Туреччиною, Угорщиною, Фінляндією, Францією, Хорватією, Чехією, Швейцарією і Швецією. Хоча всі ці країни надали війська до *ISAF*, не всі з них мали мандат на ведення бойових дій. Тут зазначені всі країни, оскільки інформація про мандат військ окремих держав є чутливою і важко доступною.

Регіон, країна	Протиріччя ^d	Рік зародження/Рік визнання/ Рік початку/Рік внесення до бази ^b	Сторони конфлікту ^c	Загальне число загиблих (вкл. з 2007р.) ^d	Число загиблих у 2007р. ^e	Зміни порівняно з 2006р. ^f
Індія	Територія (Кашмір)	1977/1977/1989/1990	Уряд Індії проти кашмірських повстанців	>29 300	>500	-
М'янма	Територія (Карен)	1948/1948/1948/1949	Уряд М'янми проти <i>KNU</i>	>20 100	>100	++
<i>KNU: Karen National Union</i> (Національний союз Карену)						
Філіппіни	Влада	1946/1968/1969/1982	Уряд Філіппін проти <i>CPP</i>	20 000-27 000	>100	--
	Територія (Мінданао)	1968/1981/1986/2000	Уряд Філіппін проти <i>MLF</i>	>38 600	25-100	н.д.
<i>CPP: Communist Party of Philippines</i> (Комуністична партія Філіппін) <i>MLF: Moro Islamic Liberation Front</i> (Ісламський фронт визволення Морю)						
Шрі-Ланка	Територія (Таміл Елам)	1976/1976/1975/1989	Уряд Шрі-Ланки проти <i>LTTE</i>	>64 400	<2 500	+
<i>LTTE: Liberation Tigers of Tamil Eelam</i> (Тигри визволення Таміл Еламу)						
Європа						
Росія	Територія (Чечня*)	1991/1991/1991/1995	Уряд Росії проти чеченських повстанців	40 000-70 000	<200	-
* Насильство у 2007р. мало місце переважно в сусідніх республіках – Дагестані та Інгусетії.						
Близький Схід						
Ірак	Влада	2003/2003/2003/2004	Уряд Іраку, багатонаціональна коаліція* проти іракських повстанців**	>24 300	>5 700	0

* Очолована США багатонаціональна коаліція складається з військ наступних країн: Австралії, Азербайджану, Албанії, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Великої Британії, Вірменії, Грузії, Данії, Естонії, Казахстану, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Монголії, Південної Кореї, Польщі, Румунії, Сальвадору, Словаччини, США та Чехії.

** До них належать Ісламська Держава Іраку *ISI (Dawlat al-Iraq al-Islamiyya)* – наступник Аль-Каїди в Іраку *AQI (al-Qaeda in Iraq)* – Фронт Реформ і Джихаду *RJF (Ansar al-Islam)* та Армія Махді (*Jaiش al-Mahdi*). *ISI* раніше називалася “Організація засад джихаду у країні двох річок” (*Tanzim Qa'idat al-Jihad fi Bilad al-Rafidayn*), *RJF* раніше називалася Ісламська армія Іраку (*Al Jaysh al-Islami fi Iraq*), *Ansar al-Islam* раніше називалася “Армія Ансар аль-Сунна” (*Jaiش Ansar al-Sunna*).

Ізраїль	Територія (Палестинські території)	1964/1964/1964...	Уряд Ізраїлю проти палестинських угруповань*	>15 100	>300	–
---------	------------------------------------	-------------------	--	---------	------	---

* До них належать Фатах або Рух національного визволення Палестини (*Movement for the National Liberation of Palestine*), Хамас або Ісламський рух опору (*Islamic Resistance Movement*), Палестинський ісламський джихад (*Palestinian Islamic Jihad, PIJ*).

Туреччина	Територія (Курдистан)	1974/1974/1984/1992	Уряд Туреччини проти <i>PKK</i> *	<31 000	>400	++
-----------	-----------------------	---------------------	-----------------------------------	---------	------	----

PKK: Partiya Karkeren Kurdistan (Курдська робітничча партія)

* *PKK* три рази протягом трьох років змінювала назву. У 2002р. *PKK* змінила назву на “Курдський конгрес свободи та демократії” (*Kurdish Freedom and Democracy Congress, KADEK*). У листопаді 2003р., назву було змінено на “Конференцію народного конгресу Курдистану” (*Conference of the People's Congress of Kurdistan, KONGRA-GEJ*). У квітні 2005р. організація остаточно повернула першу назву – Курдська робітничча партія.

Слід зауважити, що в таблиці наведені дані лише про крупні збройні конфлікти в окремих країнах, хоча в них відбувалися також збройні конфлікти меншого масштабу.

У таблиці 2А.3 конфлікти наведені в алфавітному (*англ.*) порядку за п'ятьма географічними регіонами: Африка – за винятком Єгипту; Америка – Північна, Центральна та Південна Америка та країни Карибського басейну; Азія – включно з Океанією, Австралією і Новою Зеландією; Європа – включно з країнами Кавказу; Близький Схід – Єгипет, Ізраїль, Іран, Йорданія, Кувейт, Ліван, Сирія, Туреччина та країни Аравійського півострова.

^a Зазначені головні протиріччя. Поняття “Влада” та “Територія” стосуються протиріччя з приводу *влади* (типу політичної системи, зміни центральних органів влади чи їх складу) та *території* (контролю над територією, її відокремлення або автономії), відповідно. Кожен конфлікт може охоплювати одне або більше протиріччя з приводу території, якщо ці території одночасно належать до різних адміністративних одиниць. Що стосується влади, то в кожному конфлікті може бути лише одне протиріччя, оскільки, за визначенням, на певній території може існувати лише один уряд.

^b “Рік зародження” – рік, у якому вперше сторона крупного збройного конфлікту (тобто конфлікту, де кілька сторін ведуть боротьбу з приводу певних протиріччя) вперше заявила про протиріччя. Рік відповідає даті, коли була перша заява про протиріччя навіть якщо та сторона конфлікту вже не бере в ньому участі. “Рік визнання” – рік, у якому одна із активних сторін конфлікту (див. послання с) визнала протиріччя. “Рік початку” – рік, коли хоча б одна з конфліктуючих сторін почала використовувати збройну силу. “Рік внесення до бази” – перший рік, у якому число жертв конфлікту між урядами і хоча б однією з ворогуючих сторін досягло 1 000 осіб протягом одного календарного року та, відповідно, відбулося внесення конфлікту до бази даних крупних збройних конфліктів. Тому для більш чіткого розмежування цих понять “Рік зародження” зараз стосується початку збройного конфлікту як такого, а решта часових категорій (роки визнання, початку, внесення до бази) – сторони, що веде активні бойові дії.

^c Спочатку зазначаються урядова сторона та її союзники, потім – опозиційні сторони, що можуть бути як організаціями, так і іншими державами. В таблиці зазначаються лише ті опозиційні сторони, якщо в результаті бойових дій між ними та Урядом втрати перевищили протягом календарного року рівень 1 000 осіб. Опозиційними організаціями вважаються будь-які неурядові угруповання, що мають публічно оголошені назву, цілі та озброєні сили для їх досягнення. В таблиці наведені лише ті конфліктуючі сторони та альянси, що вели активні бойові дії протягом 2007р. Сторони конфлікту – члени альянсу вказані через кому. У випадку, коли два уряди заявили про несумісні протиріччя, наприклад, стосовно спільного кордону, вони зазначені в алфавітному порядку.

^d Число загиблих охоплює всі втрати внаслідок бойових дій, спричинені конфліктом між ворогуючими сторонами та безпосередньо пов'язані з бойовими діями. Тому число у стовпчику “Рік зародження” може змінюватися. Дані, що стосуються внутрішньодержавних конфліктів, охоплюють лише ті бойові втрати, що викликані бойовими діями урядових і конфліктуючих з ними сил, вказаних у таблиці (тобто угруповань, втрати яких перевищили протягом року рівень 1 000 осіб). Найменш достовірні дані за останній період стосуються останніх місяців року. Як свідчить практика, достовірність даних з часом зростає, тому вони шороку переглядаються.

^e Дані про втрати, що перевищують 100 осіб, округлюються до найближчої сотні. Тому числа від 101 до 150 наведені як >100, а від 151 до 199 – <200. Числа від 1 до 24 наведені як <25, а від 25 до 100 – 25-100.

^f “Зміни, порівняно з 2006р.” відбивають збільшення або зменшення числа загиблих внаслідок бойових дій у 2007р, порівняно з числом загиблих у 2006р. Через недостатню надійність вихідних даних, зміни у стовпчику позначаються наступними символами:

н.д. – дані немає, оскільки збройний конфлікт не класифікувався як крупний у 2006р.

+ + – число загиблих внаслідок бойових дій збільшилося більш ніж на 50%.

+ – число загиблих внаслідок бойових дій збільшилося більш ніж на 10-50%.

0 – число загиблих внаслідок бойових дій залишилося незмінним ($\pm$ 10%).

- – число загиблих внаслідок бойових дій зменшилося більш ніж на 10-50%.

- - – число загиблих внаслідок бойових дій зменшилося більш ніж на 50%.

Додаток 2Б. Підхід до розв'язання проблем прямого і структурного насильства, заснований на принципах забезпечення безпеки людини

АЛЬБРЕХТ ШНАБЕЛЬ

I. Вступ

У *Щорічнику СІПРІ 2007* Е.Шьон пише про очевидну розбіжність між метою забезпечення безпеки та сучасним акцентом на запобіганні колективному насильству, яке спричиняє численні людські жертви і страждання¹. В тому ж виданні *Щорічника* М.Брзоска закликає розширити традиційні категорії колективного насильства і збройного конфлікту². Цей додаток ґрунтується на наведених названими авторами аргументах. З'ясовуючи причини та наслідки насильства і небезпеки, особливу увагу слід звернути на загрози, що спричиняють найбільше число смертей і каліцтв, підривають стабільність суспільства – багато з них не підпадають під категорії збройного конфлікту чи колективного насильства. Чимало таких загроз є наслідком “структурного насильства”³. Підхід, що базується на принципах забезпечення безпеки людини, дозволяє розглянути ці загрози і пряме насильство з метою їх аналізу та зменшення.

Якщо люди і спільноти почуваються в безпеці та захищеними від загроз, спричинених прямим і структурним насильством – тобто, якщо гарантовані базові потреби людини, то людські страждання на індивідуальному рівні та конфлікти і насильство на рівні спільнот, регіональному та міжнародному рівнях можуть бути суттєво зменшені. Натомість, порушення базових потреб людини і спільноти веде до людських страждань, соціальних і суспільних негараздів, отже – до збільшення насильства в його прямих і структурних формах. Це, своєю чергою, унеможливує задоволення людських потреб⁴. Розірвати цей циклічний зв'язок можна лише за наявності можливостей обмежити чи уникнути насильства – і таким чином гарантувати безпеку людини.

У підрозділі II цього додатка наводяться визначення “прямого” і “структурного” насильства та пояснюється застосування концепції безпеки людини під

¹ Шьон Е. “Аналіз ризиків для життя людини” *Щорічник СІПРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.255.

² Брзоска М. “Колективне насильство, що не підпадає під стандартне визначення збройного конфлікту”, *Щорічник СІПРІ 2007* (посилає 1), с.98-112.

³ До конкретних прикладів структурного насильства належать, зокрема: громадське невдоволення економічною блокадою чи дискримінацією у світовій торгівлі; нерівний доступ до політичної влади, ресурсів, охорони здоров'я, освіти; правове становище, що спричиняє набагато вищий ризик страждань і передчасної смерті представників окремих сегментів суспільства від інфекційних і неінфекційних хвороб чи бідності; узаконена расова сегрегація (наприклад, апартеїд у Південній Африці), що може повільно вбивати людей через незадоволення їх базових потреб.

⁴ Burton, J. (ed.), *Conflict: Human Needs Theory* (St. Martin's Press: New York, 1990).

час їх аналізу. В підрозділі III розглядається збройне насильство як каталізатор обох видів насильства. В підрозділі IV пропонується більш адекватний аналіз загроз безпеці людини від прямого і структурного насильства з метою їх ефективнішого зменшення. В підрозділі V подані висновки.

II. Забезпечення безпеки людини як відповідь на пряме і структурне насильство в суспільстві

Визначення прямого і структурного насильства

Й.Галтунг (*Johan Galtung*) розрізняє “насильство, коли є суб’єкт, який вчиняє його, – як *персоніфіковане* або *пряме (безпосереднє)*, та насильство, коли немає такого суб’єкта, – як *структурне* чи *непряме*”⁵.

В обох випадках людей можуть вбивати чи калічити, вражати чи завдавати поранень – у прямому чи переносному сенсі, – а також маніпулювати ними, застосовуючи тактику “батога і пряника”. Але, якщо в першому випадку ці наслідки можна віднести на рахунок конкретних суб’єктів, то у другому – цього зробити не можна. В межах певної системи може й не бути особи, яка безпосередньо завдає шкоди іншій особі. Насильство вбудоване в систему і проявляється у вигляді нерівних можливостей і, відповідно, нерівних шансів на виживання⁶.

На думку Й.Галтунга, і пряме, і структурне насильство можна визначити як фізичне та психологічне насильство – незалежно від того, спрямоване воно на конкретні об’єкти чи ні, вчиняється через навмисні чи ненавмисні дії, проявляється в явному чи латентному вигляді. Пряме і структурне насильство взаємозалежні, і хоча пряме насильство видається більш помітним та очевидним, “немає жодних підстав вважати, що структурне насильство спричиняє менше страждань, ніж персоніфіковане [пряме] насильство”⁷. Збройне насильство як конкретний прояв прямого насильства спричиняє шкоду і створює умови для структурного насильства. Воно також послаблює здатність суспільства протидіяти іншим загрозам життю людини чи адаптуватися до них. Отже, збройне насильство та його руйнівні прямі і структурні наслідки загрожують миру – як негативному миру, що характеризується відсутністю прямого насильства, так і позитивному миру, що характеризується відсутністю структурного насильства⁸.

Розрізнення Й.Галтунгом прямого і структурного насильства не є беззаперечним, але має сенс у контексті аналізу безпеки людини. Оскільки ця категорія означає загалом “безпеку людей – їх фізичну безпеку, економічний

⁵ Galtung, J., ‘Violence, peace, and peace research’, *Journal of Peace Research*, vol.6, no.3 (1969), p.170.

⁶ Galtung (посилання 5), pp.170-171.

⁷ Galtung (посилання 5), p.173. Про зв’язок між прямим і структурним насильством див.: Там само, pp.177-183.

⁸ Galtung (посилання 5), p.183.

добробут, повагу людської честі та гідності, захист прав людини та її основних свобод”⁹, то загрози для людей і спільнот у конкретних соціальних, культурних, економічних і політичних спільнотах не можуть обмежуватися прямим збройним насильством. Ці загрози можуть бути очевидним проявом насильства з боку цілком конкретних суб’єктів або прихованим проявом насильства, характерного в дискримінованому становищі людей і спільнот у такій соціальній, політичній та економічній системі, яка підтримується невідконтрольними громадськості структурами влади. Відсутність насильства зумовлює більший потенціал для задоволення принаймні базових людських потреб і створює можливості для забезпечення потреб, що гарантують не лише виживання, але й добробут і певну якість життя. Здається, Й.Галтунгу вдалося відчувати потребу докладнішого розгляду структурних аспектів і джерел насильства та перенесення уваги, зокрема урядів, від запобігання прямому насильству до запобігання структурному насильству. Незалежно від того, чи буде таке перенесення уваги добровільним – через усвідомлення національної і міжнародної відповідальності – чи до цього спонукатимуть інші чинники, що зумовлюють такі норми, цей крок зменшить насильство та підвищить безпеку людини.

Й.Галтунг стверджує: “Немає підстав вважати, що майбутнє не принесе нам кращі концепції та інші форми соціальної дії, які поєднують відсутність персоніфікованого насильства з боротьбою проти соціальної несправедливості [тобто негативний і позитивний мир], – якщо докласти достатньо зусиль у науковій і практичній діяльності”¹⁰. В цьому додатку припускається, що концепція безпеки людини цілком може надати таку можливість. Урахування впливів обох форм насильства на безпеку людей і спільнот, не надаючи перевагу жодній з них (у сенсі стратегічної, політичної чи економічної важливості), дозволяє привернути більшу увагу до базових потреб людини, а не лише до потреб безпеки держави, якій надається пріоритет у традиційній концепції національної безпеки. Запропонований підхід відповідає одному з головних положень концепції безпеки людини – для національних і міжнародних політичних і безпекових структур безпека людини має стати такою ж важливою категорією, як і національна безпека. В цьому сенсі, концепція безпеки людини може висунути на перший план розбіжності між прямим і структурним насильством, між негативним і позитивним миром. Разом з визначенням високої відповідальності (або моральним чи юридичним заклик до неї) осіб, які забезпечують безпеку людини (тобто тих, хто керує людьми і спільнотами), референтні цілі безпеки людини – обов’язок забезпечувати таку безпеку та відповідальність за попередження небезпеки – можуть зрештою увійти до теорії і практики міжнародного права, міжнародних традицій.

Значення концепції безпеки людини для реагування на пряме і структурне насильство розглядається нижче, після її стислого огляду.

⁹ International Commission on Intervention and State Sovereignty, *The Responsibility to Protect* (International Development Research Centre: Ottawa, 2001), p.15, para 2.21.

¹⁰ Galtung (посилання 5), p.186.

Концепція безпеки людини

Концепція безпеки людини широко обговорюється та по-різному трактується в колах науковців та урядовців¹¹. У цьому додатку “загрози безпеці людини” визначаються як чинники, що загрожують життю людей і життєдіяльності спільнот шляхом прямого і структурного насильства. Такий підхід можна застосовувати і в науці, і на практиці. Він охоплює загрози, зумовлені прямим і структурним насильством, але водночас передбачає наявність меж впливу, за якою насильство стає загрозовим для життя людей і життєдіяльності спільнот. Лише усунення прямого і структурного насильства не є достатнім для задоволення всіх вимог позитивного миру, забезпечення безпеки людини в широкому сенсі та задоволення всієї ієрархії людських потреб¹². Цей підхід, однак, пропонує зручне для практичного використання визначення, що пов’язує безпеку громадян з національною безпекою, структурне насильство з прямим, відповідальність за попередження небезпеки для людини з обов’язком забезпечувати таку безпеку.

III. Насильство та небезпека для людини

Згідно з наведеною в посиланнях літературою, існує три головні варіанти визначення джерел, змісту і впливу небезпеки для людини. Широко визначення ґрунтуються на “свободі від страху” і “свободі від нестатку”; вузькі – на впливі прямого, збройного насильства. Підхід, запропонований в цьому додатку, ґрунтується на поєднанні прямого і структурного насильства відповідно до ступеня загроз, який ці види становлять для життя людей і життєдіяльності спільнот. Якщо продовжити логіку такого підходу, виникають принаймні два важливі питання. Перше: чому пряме насильство досі посідає провідне місце в аналізі безпеки та небезпеки людини, тоді як його питома вага в загальній кількості жертв насильства, якого можна було уникнути, є відносно невисокою? Друге: навіщо займатися структурним насильством, джерела якого важко відстежити, а відповідальність за виникнення, наслідки та усунення якого ще важче визначити? Натомість, можна окремо розглянути пряме збройне насильство, з одного боку, та різні форми негативних наслідків, з іншого. Як

¹¹ UN Development Programme, *Human Development Report 1994* (Oxford University Press: Oxford, 1994); Commission on Human Security, *Human Security Now* (Commission on Human Security: New York, 2003), <<http://www.humansecurity-chs.org/finalreport/index.html>>; Thakur, R., ‘From national to human security’, eds S. Harris and A. Mack, *Asia-Pacific Security: The Economics-Politics Nexus* (Allen & Unwin: St Leonards, 1997), pp.53-54; International Commission on Intervention and State Sovereignty (посилання 9), p.15, para 2.21. Про безпеку людини як інструмент зовнішньої політики див.: Debiel, T. and Werthes, S. (eds), *Human Security on Foreign Policy Agendas: Changes, Concepts and Cases*, INEF Report 80/2006 (Institute for Development and Peace: Duisburg, 2006). Див. також: Oberleitner, G., ‘Human security: a challenge to international law?’, *Global Governance*, vol.11, no.2 (2005), pp.185-203; Human Security Centre, *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century* (Oxford University Press: New York, 2005); International Commission on Intervention and State Sovereignty (посилання 9), p.xii. Див. також: Glasius, M. and Kaldor, M. (eds), *A Human Security Doctrine for Europe: Project, Principles, Possibilities* (Routledge: London, 2005); Kaldor, M., ‘What is human security?’, eds D. Held et al., *Debating Globalization* (Polity Press: Cambridge, 2005), pp.175-190; Kaldor, M., *Human Security: Reflections on Globalization and Intervention* (Polity Press: Cambridge, 2007).

¹² Maslow, A.H., ‘A theory of human motivation’, *Psychological Review*, vol.50 (1943), pp.370-396.

показано нижче, зосередження уваги на прямому і структурному насильстві як основних взаємозалежних складових аналізу та забезпечення безпеки людини дозволяє розглянути найбільш важливі загрози населенню та підготувати підґрунтя для впровадження більш ефективних механізмів протидії.

Пряме насильство як каталізатор небезпеки людини

Серед різних причин небезпеки збройне насильство має унікальне значення, оскільки воно: (а) створює небезпеку для людини і через прямі та непрямі негативні наслідки заважає повноцінному забезпеченню безпеки людини; (б) є каталізатором небезпеки для людини, підсилюючи негативні наслідки існуючого рівня насильства і шкоди; (в) часто є поєднанням глибинних, застарілих невирішених проблем структурного насильства, отже індикатором соціальної і політичної нестабільності. Збройне насильство є виразним свідченням давно назрілої потреби розв'язання проблем структурного насильства та запобігання його проявам.

Для оцінки впливу збройного насильства на існуючі рівні напруженості та потенційну небезпеку для людини необхідно визначити вид збройного насильства (наприклад, державне чи недержавне). Крім того, необхідно визначити наявні та потенційні рівні (зростають чи знижуються) збройного насильства, а також його внутрішню та зовнішню ціну. (Внутрішня ціна враховує імовірне число жертв насильства, руйнування інфраструктури, політичні, економічні та соціальні втрати. Зовнішня ціна враховує, серед іншого, вплив на мир і стабільність у регіоні через поширення конфлікту чи рух біженців). Психологічні наслідки впливу збройного насильства (страх, залякування) на громадськість, громадську думку, політичних діячів також мають суттєве значення і справляють очевидний, хоч і важко оцінюваний вплив на мир і стабільність. Наприклад, якщо терористичні напади у США 11 вересня 2001р. були спробою дестабілізувати політичні, економічні, соціальні та культурні основи західної цивілізації, то завдяки ним вдалося принаймні похитнути ці основи. Ці напади викликали відчуття страху та небезпеки – досить сильне, щоб переконати політичних діячів і громадян багатьох (переважно) західних країн суттєво обмежити окремі виплекані протягом тривалого часу цінності та норми (зокрема, громадянські свободи) в намаганні запобігти в майбутньому подібним терористичним акціям. Структурне і пряме насильство, що походить від “глобальної війни з тероризмом”, спровокованої вересневим 2001р. ударом по (уявній) західній стабільності та безпеці, обернулося суттєвими загрозами безпеці людини в таких країнах, як Афганістан, Ірак, Пакистан, і громадянським правам і свободам – у західних суспільствах¹³.

¹³ Цікаве дослідження ціни конфлікту в Іраку для США, Іраку і світу див.: Bennis, P. et al., *A Failed 'Transition': The Mounting Costs of the Iraq War* (Institute for Policy Studies and Foreign Policy in Focus: Washington, DC, Sep. 2004). У дослідженні наведені дані та оцінки втрат США (людських, безпекових, економічних і соціальних); Іраку (людських, безпекових, економічних, соціальних, а також втрат з точки зору прав людини та незалежності країни); світу (людських втрат, ціни нехтування міжнародним правом і підризу авторитету ООН, а також втрат для міжнародної безпеки та роззброєння, витрат на ситуативні військові коаліції під егідою США, вартості втрат світової економіки, а також глобальної екологічної шкоди).

Якщо цунамі 2004р. в Індійському океані не спричинило значної політичної чи соціальної кризи в постраждалих країнах, то збройне насильство з набагато меншим числом жертв цілком може це зробити. Залежно від впливу на суспільство, в якому воно трапляється, збройне насильство може вважатися “надзвичайною подією”, що завдає інфраструктурної, політичної, економічної, психологічної, екологічної і соціально-культурної шкоди. Якщо екологічна криза спричиняє локальні втрати (які можна компенсувати) та нестабільність (яку, як правило, можна ліквідувати досить швидко), то збройний конфлікт може завдати непоправної шкоди і спричинити нестабільність у відносинах між спільнотами, руйнуючи політичні та соціальні відносини на роки чи навіть десятиліття¹⁴. Отже, збройне насильство може спровокувати тривале структурне насильство з довгостроковими надзвичайними наслідками. В дослідженні 2007р., проведеному Міжнародною мережею дії проти стрілецької зброї (*International Action Network on Small Arms, IANSA*) та організаціями *Oxfam* і *Saferworld*, економічна ціна збройного конфлікту для розвитку Африки оцінюється наступним чином.

У середньому, збройний конфлікт “з’їдає” 15% економіки африканської країни, і це ще видається обережною оцінкою. . . . Існують очевидні прямі витрати, пов’язані зі збройним насильством, – медичні, військові витрати, руйнація інфраструктури, витрати на переміщених осіб, – які відволікають кошти від більш продуктивних напрямів використання. Опосередкована ціна втрачених можливостей є ще вищою. Економічна активність в умовах насильства стає непевною або зовсім припиняється. Прибутки від цінних природних ресурсів осідають у приватних кишнях, замість того, щоб приносити вигоду країні. Країна потерпає від інфляції, боргів, браку інвестицій, тоді як люди страждають від безробіття, відсутності державно-адміністративних послуг, від пост-конфліктних травм¹⁵.

Запобігання спалаху збройного насильства або хоча б обмеження його масштабу і тривалості є важливим внеском у боротьбу з поширенням структурного і прямого насильства, яке загрожує тяжкими наслідками для безпеки людини. Однією з перших серйозних спроб аналізу проблеми прямого насильства з позицій безпеки людини стали дебати стосовно обов’язку попереджати грубі посягання на безпеку людини у формі геноциду, етнічних чисток та інших масових злочинів та пом’якшувати їх наслідки. Дебати призвели до схвалення Генеральною Асамблеєю ООН під час Всесвітнього саміту ООН 2005р. концепції “обов’язку захищати”, створення в Нью-Йорку Всесвітнього центру з обов’язку захищати (*Global Centre for the Responsibility to Protect*) і запровадження у грудні 2007р. посади Спеціального радника з питань обов’язку захищати, який має співпрацювати з бюро Спеціального представника Генерального Секретаря ООН із запобігання геноциду та масовим злочинам¹⁶.

¹⁴ Pouligny, B. et al. (eds), *After Mass Crime: Rebuilding States and Communities* (United Nations University Press: Tokyo, 2007).

¹⁵ Hillier, D., ‘Africa’s missing billions: international arms flows and the cost of conflict’, Briefing Paper 107 (IANSA, Oxfam, and Saferworld: Oxford, Oct. 2007).

¹⁶ Концепція “обов’язку захищати” передбачає зобов’язання країн захищати своїх громадян і громадян інших держав від геноциду та інших масових злочинів. Див.: United Nations, ‘World Summit Outcome’, UN General Assembly Resolution 60/1, 24 Oct. 2005, <<http://www.un.org/summit2005documents.html>>, paras 138 and 139. Про Всесвітній центр з обов’язку захищати див.: <<http://www.globalcenter2p.org/>>.

Структурне насильство та безпека людини

Структурне насильство можна визначити по-різному. В одному з варіантів воно визначається як завдання суспільству чи його частині страждань через хижацькі та несправедливі дії місцевих, національних і міжнародних політичних, економічних та соціальних систем і структур, що перешкоджають людям задовольняти їх базові потреби. Структурне насильство зазіхає на основні життєво важливі потреби людини і громадянина, отже є джерелом небезпеки для людини. Наслідки структурного насильства є згубними для людини та дестабілізуючими для політичної системи. Економічно чи політично маргіналізоване суспільство, що потерпає від структурного насильства, є живильним середовищем для крайніх форм екстремізму (повстанських рухів, тероризму). В цьому випадку структурне насильство підживлює пряме насильство. Отже, структурне насильство проявляється в безпосередньому впливі на безпеку людини та його кореляції зі зростанням прямого насильства.

У *Щорічнику СІПРІ 2007* Е.Шьон порушує очевидні питання, наголошуючи: “Якщо кінцевою метою безпеки є захист людини від передчасної смерті та недієздатності, яким можна запобігти, то адекватна політика безпеки мала б зосереджуватися на інструментах запобігання їх причинам і на стратегіях зменшення ризиків”. Позиція автора зрозуміла, оскільки поширення та масштаби збройного насильства – і безпосередньо пов’язаних з ним жертв – часто використовуються для загального аналізу тенденцій миру та конфліктів у світі. Прикладом такого мислення є Доповідь з питань безпеки людини (*Human Security Report*) 2005р., хоча її багато критикують за такий підхід¹⁷. Е.Шьон далі твердить: “Коллективне насильство призводить до великого числа передчасних смертей та каліцтв і до ще більшого – інших видів тілесних ушкоджень”¹⁸. Вона посилається на статистику Всесвітньої організації охорони здоров’я, згідно з якою у 2005р. у світі 17 млн. осіб померли від інфекційних хвороб, порівняно з 184 тис. загиблих від колективного насильства. (Хоча остання величина є дуже приблизною оцінкою, вона вірно відбиває співвідношення зазначених причин смерті). Отже, від хвороб, які можна було попередити, загинуло майже у 100 разів більше людей, ніж від прямого колективного насильства. За наведеними Е.Шьон даними, покінчили з собою майже вп’ятеро більше, загинули від двостороннього насильства – втричі більше людей, ніж від колективного насильства¹⁹. Проте, з огляду на наведені дані, варто розглянути важливе зауваження, що може збільшити повідомлену величину непрямих жертв збройного насильства. Останні дані Уппсальської програми збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*) дозволяють припустити, що багатообіцяюче зменшення кількості державних конфліктів, що розпочалося в 1990-х роках, припинилося, і річна кількість таких конфліктів – 32 – три роки (2004-2006рр.) залишалася незмінною²⁰. Річна

¹⁷ Human Security Centre (посилання 11).

¹⁸ Шьон (посилання 1), с.255.

¹⁹ Шьон (посилання 1), с.262.

²⁰ Harbom, L. and Wallensteen, P., ‘Armed conflict, 1989-2006’, *Journal of Peace Research*, vol.44, no.5 (2007), p.623.

кількість “крупних збройних конфліктів” (за визначенням *UCDP* і *СППІ*), також була відносно стабільною останні три роки – по 14-15 конфліктів у 2005-2007рр. Крім того, з 2004р. всі зафіксовані крупні збройні конфлікти були внутрішньодержавними²¹.

Хоча збройне насильство вочевидь тягне за собою роки чи десятиліття страждань, з позицій безпеки людини смертельні випадки, не спричинені збройним насильством, заслуговують не меншої уваги. Є потреба переглянути підходи до аналізу та забезпечення безпеки, зосередивши увагу на “потенціалі небезпеки для людини” з наголосом на прямому і структурному насильстві та засобах пом’якшення наслідків, на відміну від “потенціалу конфлікту” з наголосом на прямому насильстві.

Структурне насильство має важливе значення для аналізу як насильства, так і можливих заходів пом’якшення наслідків. Водночас воно може бути як джерелом, так і наслідком прямого насильства. Структурне насильство проявляється в маргіналізації і репресіях, у навмисному та ненавмисному створенні перешкод для розробки чи реалізації стратегій захисту людини та суспільства. З точки зору безпеки та потреб людини, як пряме, так і структурне насильство є неприйнятним тягарем для людського розвитку, соціальної справедливості та порядку, незалежно від того, навмисними є вони чи ні. Акцент у підходах до врегулювання конфліктів має бути переміщений від запобігання прямому насильству (а також спалаху насильства чи відновленню конфлікту на етапі пост-конфліктної відбудови) до виявлення структурного насильства та пом’якшення його наслідків. Структурне насильство є джерелом великих людських страждань і соціальної напруженості та може дестабілізувати суспільство до рівня, коли збройне насильство стає невідворотним.

IV. Підхід, заснований на принципах забезпечення безпеки людини, як аналітична база розв’язання проблем насильства

Зменшення, подолання прямого і структурного насильства та пом’якшення його наслідків є важливими для міцного позитивного миру – в т.ч. для запобігання відновленню колективного насильства у слабких пост-конфліктних суспільствах. Необхідно з’ясувати пріоритети та обов’язки із вжиття превентивних і відновлювальних заходів. Підхід до розв’язання проблем структурного і прямого насильства, заснований на принципах забезпечення безпеки людини, дозволяє визначити такі пріоритети та обов’язки. В рамках цього підходу загрози для конкретного географічного регіону визначаються з урахуванням потреб постраждалого населення; виявляються джерела прямого і структурного насильства, розробляються стратегії пом’якшення наслідків, які доводяться до відповідальних за забезпечення безпеки людини органів та осіб.

Отже, система ефективного пом’якшення небезпеки для людини має складатися з ряду необхідних елементів: (а) виявлення та аналіз загроз і насильства,

²¹ Докладніше див. додаток 2А цього видання.

притаманних конкретним суспільству та регіону; (б) розробка превентивних заходів і заходів реагування, залежно від загроз, контексту та залучених сторін; (в) цілеспрямоване запобігання прямому і структурному насильству шляхом реалізації стратегій, що передбачають залучення багатьох сторін; (г) моніторинг та оцінка рівнів загроз і заходів з їх пом'якшення та адаптації постраждалих. Особливу увагу слід звернути на роль збройного насильства та його здатність до ескалації існуючих і створення нових хвиль прямого і структурного насильства, а також на джерела та наслідки структурного насильства. Використання такої системи аналізу загроз безпеці людини сприятиме пріоритизації загроз та визначенню об'єктів застосування ефективних превентивних заходів. Проте, відповідь у цьому “рівнянні” залишається загадкою, хоч і не дуже складною. Бажаними результатами є: (а) очевидне та вимірйоване зменшення прямого і структурного насильства та рівня загроз; (б) зменшення вразливості людини і спільнот до прямого насильства та інших загроз; (в) підвищення рівня безпеки людини; (г) зменшення ймовірності конфлікту; (д) підвищення соціальної і політичної стабільності²².

Такий системний підхід до аналізу насильства є особливо корисним у випадку структурного насильства, яке важко виявити та в якому з'ясування причин і наслідків є проблематичним. За словами Й.Галтунга: “Персоніфікованому насильству властиві зміни та динамізм – це не лише гребінці на хвилях, а й хвилі в загалом спокійній воді. Структурне насильство – тихе, воно не проявляється відкрито, є фактично нерухомим; це тихий вир”²³.

Підхід на основі безпеки людини ґрунтується на визначенні потреб людей і спільнот, загроз для них, причому насильство необхідно аналізувати та пом'якшувати його наслідки насамперед на рівні суспільних, політичних та економічних відносин. Отже, підхід на основі безпеки людини до виявлення і зменшення прямого та структурного насильства має забезпечувати визначення джерел насильства та засобів його усунення, які можна практично застосувати до постраждалих людей і спільнот. Аналіз джерел небезпеки та обов'язків із забезпечення безпеки людини має здійснюватися в контексті, в якому такий аналіз забезпечить інформацію, необхідну для визначення таких обов'язків і відповідальності, та в якому можна буде застосувати превентивні стратегії або стратегії з нормалізації ситуації. В багатьох випадках це вимагає різностороннього підходу до аналізу та забезпечення безпеки людини. Можна відстежити місцеві, національні, регіональні та міжнародні джерела (тобто структури та суб'єкти) прямого і структурного насильства. На кожному з цих рівнів обов'язки

²² Цей підхід був розроблений автором у рамках дослідницького проекту “Операціоналізація безпеки людини для захисту засобів існування: аналіз, моніторинг і пом'якшення наявних загроз з боку та для місцевих спільнот” (*Operationalizing human security for livelihood protection: analysis, monitoring and mitigation of existential threats by and for local communities*), який спільно підтримали організації *Swisspeace (HUSEC)* та *National Center of Competence in Research (NCCR)* у рамках програми “Північ-Південь: наукове партнерство заради пом'якшення проявів глобальних змін” (*North-South: Research Partnerships for Mitigating Syndromes of Global Change*): <<http://www.swisspeace.ch/typo3/en/peace-conflict-research/human-security/index.html>>.

²³ Galtung (посилання 5), p.173.

із вжиття відповідних заходів покладається на різних осіб. Іноді превентивні стратегії або стратегії з нормалізації ситуації можуть реалізовуватися на всіх рівнях – від місцевого до глобального (що забезпечує найбільший потенціал ефективності і стабільності політики забезпечення безпеки людини), – але менш амбітні (і, можливо, менш ефективні) стратегії мають бути зосереджені на заходах, що вживаються на тих рівнях, де легше домогтися згоди певних суб'єктів і структур на взаємодію у зменшенні насильства. Наприклад, проблему фінансової чи ідеологічної підтримки повстання з боку місцевого населення та закордонних урядів можна вирішувати на кожному з цих рівнів або на всіх разом. Світова структурна нерівність (спричинена глобалізацією або несправедливими умовами торгівлі) може бути джерелом структурного насильства на місцевому рівні, але заходи з її усунення мають вживатися на міжнародному рівні.

V. Висновки

Як зазначено в попередньому підрозділі, концепція безпеки людини передбачає, що її забезпечення є переважно обов'язком держави. Багатьом державам варто переосмислити та переформувати свою політику та систему забезпечення безпеки для ефективного забезпечення безпеки людини в Україні та – разом з іншими державами, з координацією з боку міжурядових організацій – допомогти державам, яким бракує необхідних можливостей, наслідувати їх приклад або заохотити їх до цього. Концепція “обов'язку захищати” видається адекватною реакцією на заклики до забезпечення універсальної безпеки людини. Але саме тому переважає скепсис стосовно легітимності нової норми концепції, яка визначає безпеку як невід'ємне право людини, а забезпечення безпеки людини – як обов'язок держави. Ця норма очевидно суперечить праву держав на суверенітет і невтручання у внутрішні справи. Прихильники цієї концепції підкреслюють, що їх робота – та відповідна нова світова норма – стосуються лише прямого насильства, і в цьому контексті екстремальні дії у вигляді військової інтервенції, згідно з концепцією “обов'язку захищати”, можливі лише у випадку найбільш тяжких злочинів: масових злодіянь і геноциду. Але базові положення концепції, що виправдовують заходи, які межують з військовою інтервенцією, можуть бути в більш широкому контексті застосовані до прямого насильства, а також до структурного насильства, що походить від національних і міжнародних культурних, соціальних, економічних і політичних структур – така система поглядів була б значним зрушенням у системі міжнародних норм і цінностей.

Через різне розуміння документа *The Responsibility to Protect*²⁴ у рамках Міжнародної комісії з питань інтервенцій і державного суверенітету (*International Commission on Intervention and State Sovereignty*) точилася боротьба навколо внесення до нього окремих видів насильства за рахунок

²⁴ International Commission on Intervention and State Sovereignty (посилання 9).

інших видів, настільки ж руйнівних, але менш реальних з політичної та юридичної точок зору. Концепція “обов’язку захищати” зосереджується на запобіганні конфліктам і насильству, а також на пост-конфліктній відбудові як головному інструменті міжнародної відповідальності перед народами, що страждають від дискримінації і загроз у всьому світі. Пряме насильство, що межує з масовими злодіяннями, і структурне насильство перетворюються на об’єкти міжнародної стурбованості, реальні та законні підстави для тиску на держави, що не здатні або не бажають задовольнити потреби людини в безпеці у своїх суспільствах.

Використання наявних засобів та інструментів врегулювання державних конфліктів і – що ще складніше – інших форм колективного насильства є, можливо, простішим і дешевшим, а за нинішнього стану міжнародного права – більш імовірним. З позицій безпеки людини, такий підхід відбиває стурбованість переважно наслідками напруженості або криз для порядку і стабільності на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Доля та виживання постраждалого населення мають при цьому другорядне значення, попри те, що і пряме, і структурне насильство негативно впливають на стабільність, структуру та політичну систему суспільств. Більше того, такі вузькі підходи до колективного насильства залишають поза увагою можливості з попередження дій, що близькі до прямого насильства і спричиняють великі страждання, а також можливості із запобігання ескалації таких дій у збройне насильство. Зосередження аналізу та дій з пом’якшення загроз на підході, заснованому на принципах безпеки людини, з метою визначення і зменшення прямого та структурного насильства надає багатообіцяючі можливості створити нормативні, юридичні і, зрештою, політичні умови для зміцнення позитивного і стабільного миру в суспільствах, що зазнають впливу загроз.

3. Планування та розгортання миротворчих операцій

ШАРОН ВІХАРТА

I. Вступ

Планування місії було ключовою проблемою миротворчих структур у 2007р. – році початку восьми нових миротворчих операцій та підготовки ООН і ЄС до розгортання нових, найкрупніших на цей час миротворчих операцій¹. Триваюче останнім десятиріччям зростання потреби в миротворчих операціях і складний, багатоаспектний характер багатьох проведених операцій привернули увагу до необхідності більш ретельного підходу до планування місії. Плануванням місії в таких організаціях, як Африканський Союз (АС), ЄС та ООН, раніше займалися здебільшого один-два відділи, але поєднання політичних, гуманітарних, економічних і військових аспектів вимагає набагато більшої внутрішньої координації. Існує також потреба кращої координації дій численних зовнішніх суб'єктів, залучених до операцій.

Планування будь-якої миротворчої операції – непростий процес, що складається з кількох окремих етапів, кожен з яких має власні пріоритети та потенційні пастки. В цьому розділі увага зосереджується на плануванні до початку місії – попередньому плануванні, що завершується розгортанням операції. Певні найважливіші зміни, що відбулись останніми роками в миротворчих операціях, а також критичні оцінки стосувалися саме цього етапу планування. Очевидно, що визначення на ранньому етапі планування чіткої стратегії місії є важливим не лише для розгортання миротворчої операції з чіткими цілями та повноваженнями, але й для визначення та отримання необхідних людських, матеріальних і фінансових ресурсів. Недоліки попереднього планування місії є причиною неефективної координації і сприяють розгортанню миротворчих операцій, що не відповідають потребам приймаючої країни і вражених конфліктом груп населення, отже піддають сумніву успіх ряду крупних миротворчих операцій, зокрема операції ООН у Східному Тиморі, Косово та Ліберії².

Минулий досвід ООН з попереднього планування місії зазнавав критики переважно з двох причин. По-перше, цей процес був цілком і повністю зосереджений у штаб-квартирі ООН, далеко від країн і спільнот, де мала розгортатись

¹ Чисельність військ, що беруть участь у розпочатій 28 січня 2008р. військовій операції ЄС у Чаді та Центральноафриканській Республіці (*EUFOR Tchad/RCA*), обмежена 3 500 особами. У військовій операції ЄС у Боснії і Герцеговині (*EUFOR ALTHEA*), розпочатій у 2004р., беруть участь понад 6 000 військових, але насправді до операції залучені ті ж самі Стабілізаційні сили НАТО (*SFOR*), що вимагало менших витрат на планування, порівняно з організацією цілком нової місії. Про багатосторонні миротворчі операції, що тривали у 2007р., див. додаток 3А цього видання.

² Це перехідна адміністрація ООН у Східному Тиморі (*UNTAET*, 1999-2002), тимчасова адміністрація ООН у Косово (*UNMIK*, з 1999р.) і Місія ООН у Ліберії (*UNMIL*, з 2003р.).

операція. По-друге, через брак консультацій і координації між департаментами та агентствами ООН, штаб-квартирою ООН і представництвами ООН у відповідних країнах, а також між ООН та іншими зацікавленими сторонами – від учасників інших миротворчих операцій до урядів приймаючих країн, громадськості, повстанців і постраждалих спільнот.

У 2007р. ООН розпочала повномасштабне запровадження процесу інтегрованого планування місій (ППМ, *Integrated Missions Planning Process, IMPP*) в рамках ширшої стратегії реформ “Миротворчість-2010” (*Peacekeeping-2010*)³. ППМ, у рамках якого є наміри створити логічну, узгоджену та єдину структуру планування всіх багатоаспектних операцій ООН, передбачає важливі елементи планування та консультацій у приймаючій країні⁴.

Процес планування кількох операцій у 2007р. ілюструє одночасно як спроби вирішення проблем попереднього планування місій, так і можливі ускладнення на цьому шляху. В підрозділі II цього розділу докладно розглянуті деякі з останніх спроб вирішення проблем планування миротворчих операцій ООН (зокрема, попереднього планування місій) і розгортання на цій основі операцій, які краще відповідають потребам і реальним умовам приймаючої країни. Стисло розглядається ППМ і для порівняння наводиться стислий огляд процесу планування місій ЄС. У підрозділі III розглядається досвід попереднього планування у 2007р. трьох нових миротворчих операцій: спільної операції АС/ООН у Дарфурі (*AU/UN Hybrid Operation in Darfur, UNAMID*), місії ООН у Чаді і Центральноафриканській Республіці (ЦАР) (*UN Mission in the Central African Republic and Chad, MINURCAT*) та військової операції ЄС у Чаді і ЦАР (*EU Military Operation in Chad and the Central African Republic, EUFOR Tchad/RCA*). У підрозділі IV наведені висновки. В додатку 3А стисло окреслені багатосторонні миротворчі операції, що тривали, розпочалися чи завершилися у 2007р.

II. Зусилля з покращення попереднього планування місій

Необхідність операцій, відповідних реальним потребам

Зростає усвідомлення того, що під час планування миротворчих операцій ООН необхідно краще враховувати потреби постраждалої країни⁵. Вчені і практики відзначають, що з переходом ООН до амбітних, багатоаспектних місій

³ United Nations, ‘Overview of the financing of the United Nations peacekeeping operations: budget performance for the period from 1 July 2004 to 30 June 2005 and budget for the period from 1 July 2006 to 30 June 2007’, Report of the Secretary-General, A/60/696, 24 Feb. 2006, pp.6-21.

⁴ United Nations, Report of the Special Committee on Peacekeeping Operations and its Working Group on the 2007 Substantive Session, A/61/19 (part II), 5 June 2007, p.17.

⁵ Eide, E.B. et al., ‘Report on integrated missions: practical perspectives and recommendations’, Independent study for the Expanded OOH Executive Committee on Humanitarian Affairs Core Group, May 2005, <<http://www.reliefweb.int/rw/lib.nsf/db900SID/SODA-6CK7SK>>; United Nations, Department of Peacekeeping Operation (DPKO), *United Nations Peacekeeping Operations: Principles and Guidelines* (Capstone Doctrine) (DPKO: New York, 18 Jan. 2008), <<http://pbpu.unlb.org/pbps/Pages/Public/viewdocument.aspx?docid=895>>.

шаблонний підхід, який часто практикувався в минулому, дедалі менше здатен забезпечити відповідність операції реальним потребам.

Попереднє планування місії традиційно здійснювалося у штаб-квартирі ООН, причому, критично важливі рішення приймалися після мінімальних спроб з'ясувати реальні умови постраждалої країни. Тому було запропоновано зробити завдання зі збору фактичного матеріалу та оцінки потреб складовими процесу планування будь-якої миротворчої операції, здійснюваної ООН чи регіональною організацією безпеки. Реагуючи на це, ООН намагається до розгортання місії зібрати більше фактичного матеріалу та оцінити реальні потреби (прикладом може бути детальний план виконання в Судані Всеохопної мирної угоди 2005р.⁶), хоча процес виконання цих завдань обмежений стриманими термінами, за що він часто піддається критиці. У 2006р. ЄС вирішив створити потужну структуру для планування операцій в окремії країні – Групу ЄС із планування дій в Косово (*EU Planning Team for Kosovo, EUPT Kosovo*). Протягом усього 2007р. Група планувала та готувала можливу передачу певних повноважень від Місії Тимчасової адміністрації ООН у Косово (*UN Interim Administration Mission in Kosovo, UNMIK*) до Місії ЄС із врегулювання кризи, а також складала детальні плани діяльності Місії ЄС із запровадження верховенства права в Косово (*EU Rule of Law Mission in Kosovo, EULEX Kosovo*), розгортання якої розпочалося в лютому 2008р.⁷

Групи збору фактичного матеріалу та оцінки потреб у минулому часто склалися переважно з військових, але згодом до них увійшли фахівці різних галузей, у т.ч. місцеві експерти з питань розвитку, гуманітарних питань, антропологі, представники еміграції і діаспори та інші місцеві фахівці. Але цим групам зокрема – і процесу планування миротворчих операцій загалом – часто закидають брак консультацій і недостатнє залучення місцевих зацікавлених сторін. Проте, як свідчить розглянутий нижче досвід Чаду та Судану у 2007р., розширення місцевої участі пов'язане з певними ускладненнями та обмеженнями. Практичні аспекти запровадження місцевої участі визначаються дотриманням сторонами конфлікту *status quo* на початку планування місії, конфліктністю ситуації, місцевим політичним контекстом і наявністю міжнародної політичної волі.

Крім того, будь-яка спроба забезпечити більшу адекватність миротворчих операцій реальним потребам обов'язково суперечитиме фундаментальним питанням про те, чиї потреби є пріоритетними. Різні учасники, місцеві та зовнішні, матимуть різні пріоритети. Наприклад, вперше ухвалюючи рішення

⁶ Joint Assessment Mission (JAM) Sudan, *Framework for Sustained Peace, Development and Poverty Eradication* (JAM: 18 Mar. 2005). Про конфлікт у Південному Судані див.: Холмквіст К. "Крупні збройні конфлікти". *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.97-100.

⁷ EUPT Kosovo, 'Preparations for EULEX Kosovo: a European Union rule of law mission', <<http://www.eupt-kosovo.eu/new/index.php?id=10&news=1>>.

про розгортання потужної багатоаспектної операції в Чаді, ООН намагалася задовольнити потреби біженців і переміщених осіб у східній частині країни. Але ці потреби прямо суперечили потребам тамтешніх повстанських угруповань.

За результатами спостережень, консультації, що здійснюються під тиском будь-яких обмежень (наприклад, часових – за необхідності термінової оцінки потреб) можуть скоріше лише зміцнити упередженість планувальників, ніж забезпечити незалежний та об'єктивний аналіз. Тому такі консультації не досягають поставленої мети – визначити справжні потреби і пріоритети постраждалого населення. Крім того, місцеві неурядові зацікавлені сторони можуть бути змушені замість власних пріоритетів висловлювати те, що, на їх думку, хоче почути від них міжнародна спільнота⁸. І навпаки, потужні місцеві зацікавлені гравці можуть маніпулювати процесом консультацій заради власної вигоди, як це робив Уряд Судану у 2007р.

Реформування системи планування місій ООН

Об'єднані робочі групи місій

До початку XXI ст. планування миротворчих операцій ООН починалось, як правило, лише після прийняття Радою Безпеки (РБ) ООН резолюції, що санкціонувала місію. Важливі рішення на той час вже були ухвалені, і планування зводилося переважно до виконання резолюцій. Планування місій здійснювали лише департаменти ООН з миротворчих операцій (ДМО, *Department of Peacekeeping Operations, DPKO*), гуманітарних справ (ДГС, *Department of Humanitarian Affairs, DHA*) та політичних справ (ДПС, *Department of Political Affairs, DPA*). Брак можливостей планування спричинив недостатньо детальне попереднє планування таких складних операцій, як Перехідна адміністрація ООН у Камбоджі (*UN Transitional Authority in Cambodia, UNTAC*, 1992-1993рр.), Операція ООН у Сомалі (*UN Operation in Somalia, UNOSOM I, II*, 1992-1995рр.), Перехідна адміністрація ООН у Східному Тиморі (*UN Transitional Administration in East Timor, UNTAET*, 1999-2002рр.) та *UNMIK* (з 1999р.)⁹. У конструктивній доповіді незалежної Комісії ООН з миротворчих операцій 2000р. (Доповідь Брахімі) підкреслена важливість координації між органами в системі ООН у справах розвитку, миру та безпеки для формування єдиного підходу до миротворчості та побудови миру¹⁰. У доповіді містився заклик здійснювати попереднє планування місій силами спеціальних об'єднаних груп, за активної участі Секретаріату ООН (ДМО та ДПС) та таких організацій ООН, як Управління координації гуманітарних справ (*Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, OCHA*),

⁸ De Coning, C., *Coherence and Coordination in United Nations Peacebuilding and Integrated Missions: A Norwegian Perspective*, Security in Practice no. 5 (Norwegian Institute of International Affairs: Oslo, 2007), p.17.

⁹ US General Accounting Office (GAO), *U.N. Peacekeeping: Issues Related to Effectiveness, Cost, and Reform*, Statement of Harold J. Johnson, Associate Director, International Relations and Trade Issues, National Security and International Affairs Division before the US House of Representatives Committee on International Relations, GAO/T-NSIAD-97-139 (GAO: Washington, DC, 9 Apr. 1997).

¹⁰ United Nations, Report of the Panel on United Nations Peacekeeping Operations (Brahimi Report), attached to A/55/305-S/2000/809, 21 Aug. 2000, <http://www.un.org/peace/reports/peace_operations/>.

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (*Office of the UN High Commissioner for Refugees, UNHCR*), Управління Верховного комісара ООН з прав людини (*Office of the High Commissioner for Human Rights, OHCHR*) та Програма розвитку ООН (*UN Development Programme, UNDP*)¹¹.

Концепція об'єднаної робочої групи місії (ОРГМ, *integrated mission task force, IMTF*) вперше була застосована під час планування Місії ООН допомоги в Афганістані (*UN Assistance Mission in Afghanistan, UNAMA*)¹². До групи, створеної для *UNAMA*, було залучено представників 13 департаментів та агентств ООН. Вона повноцінно працювала чотири місяці до того, як у березні 2002р. була розгорнута *UNAMA*. Внутрішня оцінка ООН показала, що ОРГМ успішно забезпечила участь усіх дотичних агентств і департаментів ООН у попередньому плануванні місії¹³. Проте, в доповіді зовнішніх експертів зазначалося, що ОРГМ *UNAMA* виконувала скоріше функцію надання консультацій, ніж підготовки рішень і мала недостатньо прямих контактів з попередньою групою, яка базувалася в Ісламабаді (Пакистан)¹⁴. За оцінкою ООН 2007р., “об'єднана робоча група місії ефективно функціонує лише у справах обміну інформацією і є менш успішною як механізм стратегічного планування та управління”¹⁵.

Настанови 2006р. з питань ПІМП (див. нижче) розширили склад ОРГМ за рахунок представників підрозділів Секретаріату ООН – політичного, військового, поліції, безпеки, матеріально-технічного забезпечення, гуманітарного, розвитку і прав людини, разом з представниками групи ООН у країні (за її наявності).

У квітні 2007р. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун (*Ban Ki-moon*) запропонував створити сім об'єднаних оперативних груп (ООГ, *integrated operational teams, IOT*) для підтримки миротворчих операцій ООН, у т.ч. для формування ядра майбутніх ОРГМ¹⁶. ООГ складатимуться з військових, поліцейських, тилових і політичних експертів та діятимуть при регіональних підрозділах ДМО. ООГ мають підвищити ефективність інтегрованого планування, керівництва та забезпечення місій завдяки обміну інформацією і взаємодії. Вони також мають забезпечити набагато вищий рівень послідовності у складанні та виконанні планів. Перша ООГ була створена для допомоги у плануванні *UNAMID*. Готовність інших очікувалася в січні 2008р.¹⁷

¹¹ United Nations (посилання 10), pp.34-36.

¹² Пілотна об'єднана робоча група місії була створена для планування Місії ООН з підтримання миру у Східному Тиморі (*UNMISSET, 2002-2005pp.*), що замінила *UNTAET*. Див.: Caplan, R., *Inter-national Governance of War-Torn Territories: Rule and Reconstruction* (Oxford University Press: New York, 2005), p.235.

¹³ Griffin, M., ‘The helmet and the hoe: linkages between United Nations development assistance and conflict management’, *Global Governance*, vol.9 (2003), pp.199-217.

¹⁴ Durch, W.J. et al., *The Brahimi Report and the Future of OOH Peace Operations* (Henry L. Stimson Center: Washington, DC, 2003), p.49. Після американського вторгнення до Афганістану в жовтні 2001р. Спеціальна місія ООН в Афганістані (*UN Special Mission in Afghanistan, UNSMA*) була змушена змінити місце розташування на Пакистан. Див.: Caplan (посилання 12).

¹⁵ United Nations, ‘Report of the Office of Internal Oversight Services on the audit of the management structures of the Department of Peacekeeping Operations’, A/61/743, 14 Feb. 2007.

¹⁶ United Nations, ‘Comprehensive report on strengthening the capacity of the United Nations to manage and sustain peace operations’, Report of the Secretary-General, A/61/858, 13 Apr. 2007.

¹⁷ United Nations, ‘Momentous year for United Nations peacekeeping as it mounts two unique operations in Africa, sustains 18 more, restructures department, Fourth Committee told’, GA/SPD/382, 31 Oct. 2007. У тій самій заяві заступник Генерального секретаря ООН з миротворчої діяльності Ж.-М.Генно (*Jean-Marie Guéhenno*) повідомив, що кількість ООГ буде зменшена до шести.

Процес інтегрованого планування місії

На підставі Доповіді Брахімі та досвіду *UNAMA*, Місії ООН у Ліберії (*UN Mission in Liberia, UNMIL*) та інших, ДМО спробував вдосконалити та розвинути свої можливості з оперативного планування, створивши нові структури, запровадивши нові плани і стандартні процедури. ПППМ було розроблено для запровадження прозорого і всеохопного підходу до планування багатоаспектних операцій. Він охоплює консультації з ключовими зовнішніми партнерами та зацікавленими сторонами, включаючи, за необхідності, національних суб'єктів.

У червні 2006р. тодішній Генеральний секретар ООН К.Аннан затвердив Настанови, якими запроваджено ПППМ, що розроблявся кілька років¹⁸. Цей політичний документ деталізує кроки на етапах запровадження, здійснення та завершення миротворчої операції ООН. Він визначає пріоритети та чітко окреслює обов'язки в системі ООН.

Настанови поділяють планування місії на три етапи. Перший етап – початкове планування – охоплює планування перед початком місії, у т.ч. розробку стратегічних варіантів широкої участі ООН. Він є основою розробки концепції операцій. Другий етап охоплює оперативне планування і триває з моменту санкціонування місії РБ ООН. Фінальний етап – аналіз і планування змін, що передбачає постійну оцінку і внесення змін до плану місії, а також планування завершення місії¹⁹. Далі в цьому розділі розглядається процес планування в рамках ПППМ, що завершується розгортанням місії.

На етапі початкового планування ОРГМ збирає інформацію з різних джерел, у т.ч. від національних і регіональних учасників. Вона розробляє кілька стратегій, варіантів і сценаріїв операції та визначає фактори і ризики, що можуть вплинути на її розгортання чи перебіг. Наприклад, група оцінює безпекову ситуацію у країні з метою запобігання розгортанню операції в недружньому середовищі. Для проведення такої попередньої оцінки Настанови рекомендують шести-тижневий термін.

На підставі отриманих оцінок заступник Генерального секретаря ООН з миротворчої діяльності готує проект директиви з планування, що окреслює стратегічні цілі участі ООН, пріоритети місії, терміни та послідовність наступних кроків планування. На підставі директиви готується проект концепції операції. На цьому етапі до постраждалої країни відряджають групу технічного аналізу чи оцінки з метою з'ясування потреби у змінах до концепції операції, виходячи з місцевої ситуації. В Настановах з питань ПППМ підкреслена важливість належних консультацій з місцевими суб'єктами та зовнішніми зацікавленими сторонами, що можуть бути залучені до дій в регіоні. Група також здійснює попередню оцінку ресурсних потреб і складає початковий кошторис відповідно до концепції операції. З прикладів, наведених у цьому розділі,

¹⁸ United Nations, 'Integrated Missions Planning Process (IMPP)'. Настанови затверджені Генеральним секретарем ООН 13 червня 2006р.

¹⁹ United Nations (посилання 18).

видно, що двох тижнів ледь вистачає для технічної оцінки – не останньою чергою через географічні чинники, що вимагають додаткового часу на пересування.

Якщо запропонована операція ухвалюється РБ ООН, далі здійснюється детальне оперативне планування, під час якого на основі концепції операції розробляється план діяльності місії. Одним з головних елементів плану місії є повна таблиця потрібних результатів, де зазначені завдання операції, заходи та бажаний ефект, а також її ключові етапи. У плані також визначається структура операції з докладним роз'ясненням її тематичних і функціональних компонентів. Згідно з Настановами, процес оперативного планування має тривати шість тижнів. Але оперативне планування *UNAMID*, через комплексний характер операції і поточні політичні ускладнення, тривало кілька місяців. На цьому ж етапі відбувається пошук людських і матеріальних ресурсів для операції.

Останній етап планування перед розгортанням – планування виконання – стосується передачі обов'язків з планування від об'єднаних робочих груп місії до керівництва операції. У 2006р. Відділ з питань найкращих практик ДМО провів дослідження, в якому розглядалися питання керівництва миротворчою операцією на її початковому етапі та було виявлено, що така передача часто буває проблемною²⁰. Оскільки група планування та керівництво операції – це майже завжди різні люди, то існує небезпека втрати наступності в їх діях і знань, отриманих на попередніх етапах планування. В дослідженні рекомендується надавати більше часу підготовчим нарадам перед розгортанням і звертати більше уваги на зміст операції і питання її планування. Особливо рекомендується під час нарад організувати зустрічі з підрозділами, що здійснюють і забезпечують початкове планування. Це дозволить майбутньому керівнику місії (спеціальному представнику Генерального секретаря ООН) та вищому керівництву операції отримати загальне уявлення з питань планування місії, а головне – дасть їм змогу детально обговорити план з людьми, які його готували, дізнатися про їх думки та очікувані ними проблеми. Такі наради мають доповнювати звичайні двосторонні зустрічі Спеціального представника Генерального секретаря з високопосадовцями Секретаріату ООН та головних країн-учасниць. Створення ООГ сприятиме також забезпеченню наступності під час планування.

У дослідженні підкреслена також важливість якнайшвидшого налагодження контактів вищого керівництва місії – зокрема спеціального представника Генерального секретаря, заступника спеціального представника, командувача військами та комісара поліції – з ключовими місцевими діячами, в т.ч. лідерами опозиції та представниками громадянського суспільства. Ряд рекомендацій цього дослідження було враховано під час планування *UNAMID*.

Повномасштабне впровадження ППМ почалося у 2007р. Планування місій *MINURCAT* і *UNAMID*, розглянуте в підрозділі III, стало його першим випробуванням.

²⁰ Gilmore, S., Wilcock, G. and MacKinnon, M., 'Mission management/start up scoping project: final report', Final report, Peace Dividend Trust, 24 Apr. 2006. Дослідження ґрунтувалося на опитуванні 200 діючих і колишніх керівників миротворчих операцій.

Початок миротворчої операції ЄС

Порівняно з ООН, ЄС має невеликий досвід планування і здійснення миротворчих операцій – його перші місії розпочалися лише у 2003р.²¹ ЄС, як правило, розгортає менші за масштабами місії на підтримку місій ООН. Він не проводить комплексні операції. Хоч основні аспекти планування ЄС та ООН є подібними, найбільша різниця полягає в тому, що в ЄС цим процесом керує Комітет з питань політики та безпеки, який складається з дипломатів країн-учасниць. Це може надмірно політизувати планування місій.

Рішення про запровадження військової чи цивільної миротворчої операції ЄС у рамках Європейської політики безпеки і оборони залишається за Радою ЄС і тому вимагає консенсусу²². Процес прийняття рішення складається з чотирьох етапів: розробка проекту концепції врегулювання кризи; схвалення концепції врегулювання кризи і планування стратегічних варіантів; схвалення Радою Спільних дій (*Council joint action, CJA*) і розробка планувальних документів; виконання²³.

На першому етапі з метою розробки концепції врегулювання кризи створюється координаційна група з реагування на кризу у складі представників “ключових установ”: Військового штабу ЄС, Високого представника у справах Спільної зовнішньої політики та політики безпеки, поліцейського підрозділу, політичного підрозділу та Європейської Комісії. Група на місці оцінює ситуацію в постраждалій країні та визначає варіанти операції ЄС. Комітет з питань політики та безпеки може також прийняти рішення про призначення спеціального представника ЄС у постраждалій країні з метою підвищення дипломатичного рівня заходів. Проект концепції врегулювання кризи надсилається до Комітету з питань політики та безпеки, який надалі подає його Раді ЄС для схвалення.

Після схвалення концепції врегулювання кризи призначається керівництво місії і розробляються стратегічні варіанти операції – військові, поліцейські чи цивільні. Виходячи з цих варіантів, розробляються Спільні дії – документ Ради ЄС, що є юридичною основою операції, який підлягає аналізу в кількох органах Секретаріату Ради перед поданням його для схвалення Радою. Як і резолюція РБ ООН, Спільні дії Ради ЄС є документом, що визначає мандат, цілі, тривалість і структуру місії (в т.ч. порядок підпорядкування) та фінансові витрати. У Спільних діях Ради ЄС визначається також дата початку місії. Проте, в разі проведення військової місії потрібне окреме рішення Ради ЄС.

²¹ ЄС розгорнув свою першу цивільну місію – Поліцейську місію ЄС у Боснії і Герцеговині (*EU Police Mission in Bosnia and Herzegovina, EUPM*) – в січні 2003р, а першу військову місію – Військову операцію ЄС у Колишній Югославській Республіці Македонія (*EUFOR Concordia*) – в березні 2003р.

²² Європейська Комісія бере активнішу участь у цивільних миротворчих операціях, ніж у військових.

²³ Опис процесу планування ЄС див.: Born, H. et al., *Parliamentary Oversight of Civilian and Military ESDP Missions: the European and National Levels* (European Parliament: Brussels, Oct. 2007).

Строки схвалення Радою ЄС Спільних дій залежить від терміновості розгортання місії і часу, потрібного для досягнення країнами-учасницями політичного консенсусу. Раніше схвалення забирало від чотирьох до 19 тижнів. Після схвалення Радою ЄС Спільних дій розробляються концепція (*concept of operation, CONOPS*) і план операції (*plan of operation, OPLAN*). На цьому етапі визначається потреба в персоналі та техніці, а також конкретні країни, що нададуть їх. Як показує досвід, на цьому етапі виникає найбільша кількість перешкод для швидкого розгортання місії. Місія офіційно розпочинається після затвердження плану і концепції операції Радою із загальних питань і зовнішніх відносин.

III. Практика планування місій

UNAMID

У 2007р. міжнародну увагу привертало спроби активізації мирного процесу в Дарфурі та розгортання спільної операції АС і ООН *UNAMID*²⁴. Планування та розгортання *UNAMID* чітко показало розбіжність між політикою і практикою, а також засвідчило, що навіть добре спланована операція може зазнати труднощів під час реалізації. *UNAMID* має кілька особливостей. Вона була першим прикладом “змішаних” миротворчих операцій, що здійснюються спільно двома чи кількома організаціями безпеки під єдиним командуванням. Хоча планувальники операції намагалися дотримуватися Настанов з питань ПППМ, цей унікальний аспект операції став тестом на гнучкість інтегрованого планування місій. Небагато колишніх миротворчих операцій мали такий тривалий проміжок часу між початком обговорення та розгортанням. Процес планування був надзвичайно активним. Зокрема, згідно з Настановами з питань ПППМ, відбувались інтенсивні консультації з місцевими зацікавленими сторонами. Але, крім ускладнення процесу планування, такі процедури ставили його в залежність від політичних змін. Одночасне планування у штаб-квартирі АС в Аддіс-Абебі і штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку також ускладнювало процес.

Після тривалого планування, що розпочалося у 2006р. та спричинило численні зміни в завданнях Місії, 31 грудня 2007р. *UNAMID* перебрала всі повноваження від Місії АС у Судані (*African Union Mission in Sudan, AMIS*)²⁵. Операція санкціонована Резолюцією РБ ООН №1769 від 31 липня 2007р. Унікальність цієї Резолюції полягає в тому, що вона визначає графік розгортання операції. До жовтня 2007р. передбачалося набуття Штабом *UNAMID* початкових оперативних можливостей, в т.ч. створення структур командування та управління. Того ж місяця Штаб мав бути готовим перебрати оперативне управління

²⁴ Про конфлікт у Дарфурі (Судан), див. підрозділ IV розділу 2 цього видання.

²⁵ Історію запровадження *UNAMID* див.: Віхарта Ш. “Миротворча діяльність: в унісон з еволюцією конфліктів” *Щорічник СІПРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.113-134.

засобами з “пакета легкої підтримки”, всім персоналом *AMIS*, а також будь-якими засобами з “пакета важкої підтримки” та персоналом *UNAMID*²⁶.

Резолюція №1769 набула схвалення як значний крок до стабільності в регіоні. Відповідно до Настанов з питань ПППМ, етап початкового планування супроводжувався широкими консультаціями з Урядом Судану та іншими сторонами. У червні 2007р. АС і ООН провели з Урядом Судану технічні переговори високого рівня, наслідком яких стала згода Уряду із запровадженням *UNAMID* і з головними положеннями Резолюції №1769²⁷. Ця зустріч високого рівня стала кульмінацією кількох раундів переговорів. Отже, Резолюція засвідчила тверде зобов'язання Уряду Судану співпрацювати з ООН у рамках триетапного миротворчого плану, що передбачав розгортання *UNAMID*. Але Резолюцію РБ ООН №1706 від 31 серпня 2006р. Уряд рішуче відхилив, очевидно, з однією причиною – вона дозволяла розгортання діючої Місії ООН у Судані (*UN Mission in Sudan, UNMIS*) на території Дарфуру, з чим Уряд Судану ніколи не погоджувався.

Ідея “змішаної” операції була спочатку розроблена та принципово узгоджена трьома сторонами на засіданні Ради миру та безпеки АС у листопаді 2006р.²⁸ За участі АС, ООН та Уряду Судану було створено тристоронній механізм для забезпечення прозорості і сприяння розгортанню пакетів “легкої” і “важкої” підтримки та початку спільної операції. В лютому 2007р. АС і ООН надіслали до Судану групу з питань аналізу з метою оперативної оцінки відповідності реальним умовам результатів аналізу, зробленого групою ООН з питань технічної оцінки в червні 2006р., та, головне, для підтвердження можливості розгортання нової операції в Дарфурі за наявних умов. Згодом була сформована змішана група планування АС і ООН у складі фахівців з прав людини, гуманітарних питань, у справах повернення біженців, роззброєння, демобілізації і реінтеграції, військового та поліцейського планування, забезпечення місій – з метою деталізації висновків груп з питань аналізу та технічної оцінки. Те, що група з питань аналізу змушена була “розриватися” між Аддіс-Абебою і Нью-Йорком, ускладнювало координацію її роботи. Ще складніше було узгодити стандарти та інтереси АС та ООН²⁹.

Перша з кількох спроб спільного планування АС і ООН була зроблена в березні 2007р. в Аддіс-Абебі, де сторони обговорили загальні завдання різних

²⁶ До “пакета легкої підтримки” належать людські та матеріальні ресурси ООН для допомоги *AMIS* у виконанні розширеного мандата. До “пакета важкої підтримки” належать додатковий персонал, значні повітряні та інші військові засоби. Ці “пакети” були погоджені з Урядом Судану в листопаді 2006р., але у грудні 2007р. вони були розгорнуті лише частково. Див.: United Nations, Letter dated 28 Sep. 2006 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council, UN document S/2006/779, 29 Sep. 2006; та United Nations, Monthly report of the Secretary-General on Darfur, S/2006/1041, 28 Dec. 2006.

²⁷ African Union, Communiqué on the situation in Darfur, 79th Meeting of the Peace and Security Council of the African Union, PSC/PR/Comm.(LXXIX), 22 June 2007.

²⁸ African Union, High-level consultation on the situation in Darfur: conclusions, 16 Nov. 2006, <<http://www.amis-sudan.org/psccommunique.html>>; African Union, Communiqué of the 66th Meeting of the Peace and Security Council of the African Union, PSC/AHG/Comm.(LXVI), 30 Nov. 2006.

²⁹ Heller Chu, M., Darfur Integrated Operational Team, UN Department of Peacekeeping Operations, Interview with the author, 30 Nov. 2007.

компонентів місії і визначили потреби в персоналі³⁰. На наступній зустрічі зі спільного планування було визнано необхідним розмістити передовий поліцейський і військовий контингенти – “сили ранньої дії” – які мають бути дієздатними вже на день передачі повноважень між місіями³¹. Авторитет *UNAMID* залежав від набуття довіри місцевого населення в Дарфурі в результаті швидкого та помітного зміцнення безпеки.

Після Резолюції №1769 група планування розпочала етап оперативного планування, зосередившись на формуванні контингенту операції. Процес виділення сил, складний сам по собі, ще більше ускладнився через висування численних вимог. Так, Уряд Судану наполягав, щоб сили були переважно африканськими. Але з точки зору ООН, сили мали бути здатними ефективно виконати чіткий мандат *UNAMID*. 2 і 3 серпня 2007р. АС та ООН, відповідно, в Аддіс-Абебі та Нью-Йорку провели зустрічі з потенційними контрибуторами військ і поліції. П'ять країн погодилися надати “сили ранньої дії”. Пропозиції з надання особового складу для *UNAMID* перевищили потрібну чисельність, але окремі країни, що пообіцяли виділити війська, повідомили про брак техніки, необхідної для виконання визначених завдань. Найбільш критичні військові сили та засоби (авіація, транспортні засоби, багатофункціональні підрозділи тилового забезпечення), країнами не пропонувалися³². Що стосується поліцейського компонента, то хоча загальна запитана чисельність була забезпечена, її надали небагато країн, через що географічне представництво було обмеженим³³.

Проблеми з наданням сил, суттєво ускладнені позицією Уряду Судану (див. нижче), спостерігалися до кінця 2007р. та у 2008р. До кінця серпня 2007р. АС та ООН не змогли укласти угоду про формування контингенту та конфігурацію військового та поліцейського компонентів *UNAMID*. Існували побоювання, що до кінцевого терміну (31 грудня) *UNAMID* не буде готовий перебрати від *AMIS* усі повноваження³⁴. Третя зустріч з потенційними країнами-контрибуторами (19 вересня) не принесла нових пропозицій³⁵. Коли *UNAMID* наприкінці року перебрав усі повноваження, остаточний склад сил так і не був узгоджений, а окремі критичні сили та засоби (наземні транспортні підрозділи, транспортні та бойові вертольоти), не були виділені зовсім³⁶.

Згідно з Настановами з питань ПППМ, у вересні 2007р. в Ель-Фашері (Дарфур) була створена спільна багатофункціональна перехідна група АС-ООН. Група

³⁰ African Union, Report of the Chairperson of the Commission and the Secretary-General of the United Nations on the hybrid operation in Darfur, PSC/PR/2(LXXIX), 22 June 2007.

³¹ “Сили ранньої дії” склалися з одного сформованого поліцейського підрозділу, ще 40 поліцейських, одного піхотного батальйону, чотирьох резервних рот, до 60 офіцерів зв'язку і сил військової авіації. Див.: United Nations, Report of the Secretary-General on the deployment of the African Union–United Nations Hybrid Operation in Darfur, S/2007/517, 30 Aug. 2007.

³² Про постачання *UNAMID* військової техніки див. підрозділ V розділу 7 цього видання.

³³ United Nations (посилання 31), р.3.

³⁴ ‘Darfur deadlines’, *Africa Confidential*, vol.48, no.18 (7 Sep. 2007), p.9.

³⁵ United Nations, Report of the Secretary-General on the deployment of the African Union–United Nations Hybrid Operation in Darfur, S/2007/596, 8 Oct. 2007.

³⁶ United Nations, ‘Peacekeeping head, briefing Security Council, reports “dramatic deterioration” in Darfur security, UN hybrid mission many month from full deployment’, UN Press Briefing SC/9222, 9 Jan. 2008, <<http://www.un.org/News/Press/docs/2008/sc9222.doc.htm>>.

на чолі із заступником спільного (АС та ООН) спеціального представника в *UNAMID* відповідала за виконання планів розгортання сил на місці.

Уряд Судану наполягав на своїй активній участі в усіх важливих рішеннях з питань *UNAMID*. У жодній іншій миротворчій операції в новітній історії уряд приймаючої країни не мав такого впливу. Однак, якщо метою ООН було дотримання принципу відкритості в намаганні забезпечити відповідність миротворчої операції реальним потребам, то головною метою Уряду Судану, здавалося, було послаблення *UNAMID*. Так, Уряд заборонив *UNAMID* застосування сили для роззброєння повстанців, що дуже ускладнило виконання миротворцями одного з головних завдань, передбачених мандатом³⁷. Уряд також вимагав права вето на визначення складу Місії, з чим АС та ООН неохоче погодилися. Попередній перелік обіцяних військ і поліції був наданий Урядом 18 вересня, остаточний – 2 жовтня. Уряд не відповідав кілька тижнів, заважаючи АС та ООН здійснити перед розгортанням перевірку відповідності кожного виділеного підрозділу потрібним стандартам. Уряд відповів лише в листопаді, заперечуючи залучення непальського, тайського і спільного норвезько-шведського підрозділів, попри те, що перелік країн, що надають війська, на 80% складався з африканських держав³⁸. Відсутність згаданих підрозділів суттєво послабило б *UNAMID*. Водночас, одне з головних повстанських угруповань – Рух за справедливість і рівність (*JEM, Justice and Equality Movement*) – раніше виступав проти можливого залучення китайських інженерних підрозділів, оскільки Китай визнається упередженою стороною в дарфурському конфлікті³⁹.

Крім маніпулювання на свою користь принципами “згоди приймаючої країни” та “відкритості”, Уряд Судану вживав також інших заходів, що відверто заважали розгортанню та функціонуванню *UNAMID*. Серед них: відмова надати придатну територію для допоміжних баз Місії; пропозиція дозволити Уряду вимикати мережу оперативного зв'язку з міркувань безпеки; вимога до *UNAMID* стосовно завчасного повідомлення Уряду про будь-яке пересування військ; відмова в дозволі на нічні польоти; заперечення проти церемонії передачі повноважень (в останній момент перед передачею)⁴⁰.

На складний процес планування *UNAMID* впливали також деякі зовнішні чинники. У квітні-травні 2007р. Міжнародний суд видав ордери на арешт двох осіб – Міністра з гуманітарних справ Судану А.М.Гаруна (*Ahmed Mohamed Harun*) та командувача союзного Уряду ополчення Джанджавід (*Janjaweed*) А.Рахмана (*Ali Mohamed Ali Abdel Rahman*) – за злочини проти людства та військові злочини. Це спричинило в м.Хартум напруженість і побоювання, що *UNAMID* буде дозволено здійснити арешти⁴¹.

³⁷ Caffrey, C., ‘Darfur mission is facing tough task’, *Jane’s Defence Weekly*, 22 Aug. 2007, p.22.

³⁸ Joint NGO report, *UNAMID Deployment on the Brink: The Road to Security in Darfur Blocked by Government Obstructions* (Americans Against the Darfur Genocide et al.: Dec. 2007).

³⁹ ‘Darfur rebels spurn Chinese force’, BBC News, 24 Nov. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/7111206.stm>>.

⁴⁰ Hoge, W., ‘U.N. official warns of Darfur failure’, *New York Times*, 10 Jan. 2008.

⁴¹ Saeed, S., ‘“UNAMID” troops’ obligation to apprehend ICC suspects in Darfur’, *Sudan Tribune*, 12 Feb. 2008; та Glassborow, K. and Eichstaedt, P., ‘Sudan seeks to thwart UN force’, *Institute for War & Peace Reporting*, ICC–Africa Update no.153, 29 Jan. 2008, <<http://www.iwpr.net/?p=acr&s=f&o=342303>>.

Через два місяці після ухвалення Резолюції №1769, РБ ООН санкціонувала комплексну миротворчу операцію в сусідніх ЦАР і Чаді – *MINURCAT* – спрямовану на протидію поширенню насильства з Дарфуру та на захист цивільного населення. РБ також звернулася до ЄС із проханням розгорнути військову операцію на підтримку *MINURCAT*⁴². Одночасне розгортання цих операцій та участь ще однієї регіональної організації безпеки суттєво вплинули на планування всіх трьох операцій.

MINURCAT та EUFOR Tchad/RCA

Реагуючи на поширення конфлікту з Дарфуру на східні регіони Чаду та північний схід ЦАР, ООН на прохання АС і згідно з Настановами з питань ППМ відрядила наприкінці 2006р. до Чаду і ЦАР змішану групу з питань оцінки для вивчення можливості проведення миротворчої операції ООН⁴³.

Бойові дії в постраждалих регіонах обмежували здатність групи здійснити оцінку, тому концепція операції, запропонована групою ООН, була визначена лише в загальних рисах. Група з питань оцінки запропонувала ООН розгорнути місію або моніторингу, або моніторингу та захисту населення. Хоч обидва варіанти передбачали залучення різних компонентів (з політичних і цивільних справ, поліцейського, правозахисного та гуманітарного), але другий варіант передбачав набагато чисельніший і потужніший військовий компонент, здатний стримати можливі напади на цивільних і стабілізувати ситуацію у прикордонних районах. Група з питань оцінки відзначила також нерівномірну підтримку запропонованої миротворчої операції ООН – Уряд ЦАР був більш прихильнішим до ідеї її проведення, ніж Уряд Чаду. На підставі висновків групи, Пан Гі Мун рекомендував РБ санкціонувати операцію з моніторингу та захисту⁴⁴.

Друга група – з питань технічної оцінки – прибула на місце в січні 2007р., працювала два з половиною тижні та надала РБ докладні рекомендації. На відміну від попередньої, група з питань технічної оцінки змогла відвідати райони за межами Бангі та Нджамені – столиць ЦАР і Чаду, – в т.ч. департаменти Ваді Фіра, Уаддаї на сході Чаду і префектуру Вакага на північному сході ЦАР, де знайшли притулок багато біженців із Судану. Більше того, група змогла провести консультації з ширшим колом зацікавлених сторін, включаючи біженців і переміщених осіб, представників повстанських угруповань і місцевих органів влади на сході Чаду, силові структури ЦАР, міжнародних дипломатів і гуманітарні організації в Бангі та Нджамені. Під час обговорення повстанські угруповання в Чаді попередили, що операція ООН може – залежно від її структури та мандата – розглядатись як підтримка Уряду Чаду, отже, вважатись упередженою⁴⁵. Для підвищення прозорості процесу планування та забезпечення легітимності наступної операції ООН група з питань технічної оцінки

⁴² Резолюція РБ ООН №1778 від 25 вересня 2007р.

⁴³ Про субрегіональний вимір конфлікту в Дарфурі див. підрозділ IV розділу 2 цього видання.

⁴⁴ United Nations, Report of the Secretary-General on Chad and the Central African Republic pursuant to paragraphs 9(d) and 13 of Security Council Resolution 1706 (2006), S/2006/1019, 22 Dec. 2006. p.17.

⁴⁵ United Nations, Report of the Secretary-General on Chad and the Central African Republic, S/2007/97, 23 Feb. 2007.

передала урядам ЦАР і Чаду та іншим учасникам свої висновки та рекомендації стосовно структури операції. Цікаво, що РБ наполягала на розгортанні великої попередньої місії, яка б мала підготувати підґрунтя для комплексної операції ООН⁴⁶.

Під час наступних дискусій Уряд Чаду повідомив, що погодиться на розгортання цивільної поліцейської операції, але не операції ООН з військовим компонентом⁴⁷. Переговори з Урядом Чаду про структуру операції тривали до середини 2007р., коли після втручання новопризначеного Міністра закордонних справ Франції Б.Кушнера (*Bernard Kouchner*) Уряд пом'якшив свою позицію та, у принципі, погодився на підтримку комплексної операції ООН військовими силами ЄС⁴⁸. Було запропоновано новий план комплексної операції ООН з трьома суттєвими змінами, що відбивали вимоги приймаючих країн. По-перше, завдання та функції військового компонента протягом першого року мали виконувати сили ЄС. По-друге, операція ООН не повинна була проводитися безпосередньо у прикордонному районі між ЦАР, Чадом і Суданом. По-третє, поліція і жандармерія Чаду, що підтримує порядок у таборах біженців і переміщених осіб у Чаді, мала залишатися під національним контролем, а не під командуванням ООН, як передбачалося раніше. Однак, перевірка, відбір, тренування, моніторинг і нагляд за ними мали здійснюватися поліцейським компонентом ООН; їх оплата мала здійснюватися також за рахунок ООН⁴⁹.

Оновлений план викликав багато питань у міжнародних гуманітарних організацій. Так, чиновники ООН з гуманітарних питань заявляли, що мандат необхідно ретельно підготувати з метою запобігання негативному ставленню повстанців до сил ЄС. Сили ЄС асоціювалися з Францією – колишньою колоніальною державою, на яку деякі повстанці в Чаді дивилися як на союзника Уряду. Якби повстанці вирішили вчинити напад на сили ЄС, це поставило б під загрозу гуманітарних працівників у регіоні. Також відзначалося, що недостатній рівень залучення *MINURCAT* до дій у прикордонних районах обмежує здатність Місії гарантувати безпеку місцевого населення, в т.ч. біженців і переміщених осіб. Переміщені особи, дізнавшись, що не знаходяться в зоні міжнародного захисту, можуть навіть знову масово зрушити з місця. Нарешті, рішення дозволити поліції та жандармерії Чаду підтримувати законність і порядок у таборах біженців та переміщених осіб видається помилковим, оскільки населення Східного Чаду втратило довіру до урядових сил безпеки⁵⁰.

Існували надії, що процес планування ЄС буде швидким, з одночасним (у середині вересня 2007р.) затвердженням концепції врегулювання кризи і Спільних дій Ради ЄС, що дозволило б розгорнути сили до кінця жовтня⁵¹.

⁴⁶ United Nations, Statement by the President of the Security Council, S/PRST/2007/2, 16 Jan. 2007.

⁴⁷ Amnesty International, 'Chad: government must accept OOH forces to protect civilians in East', Press release, 4 Apr. 2007; Integrated Regional Information Networks (IRIN), 'Revised plan for peacekeeping raises concern', 23 Aug. 2007, <<http://www.irinnews.org/Report.aspx?ReportId=73893>>; United Nations, Report of the Secretary-General on Chad and the Central African Republic, S/2007/488, 10 Aug. 2007, p.4.

⁴⁸ Miarom, B., 'Chad opens door to possible foreign military force', Reuters, 10 June 2007.

⁴⁹ United Nations (посилання 47).

⁵⁰ Integrated Regional Information Networks (посилання 47).

⁵¹ Leopold, E., 'U.N. Council backs EU-U.N. force in Chad and CAR', Reuters, 27 Aug. 2007.

Але угоди про концепцію врегулювання кризи і склад сил до початку вересня укладено не було. ЄС намагався отримати від країн-учасниць зобов'язання з виділення необхідних сил. За однією з пропозицій, більша частина сил могла надійти від Північної бойової групи ЄС, чисельність якої становить 2 400 осіб, хоча початок її оперативного застосування в інтересах ЄС планувався не раніше січня 2008р. Країни ЄС вимагали гарантій заміни сил ЄС через рік, як і планувалося спочатку⁵².

Коли сили *MINURCAT* і ЄС (*EUFOR Tchad/RCA*) отримали 25 вересня 2007р. дозвіл РБ ООН, *MINURCAT* мала змогу розгорнутися майже одразу. Але планування стосовно сил *EUFOR Tchad/RCA* не було завершено, Спільних дій Ради ЄС також не було. Одна з перешкод схваленню Спільних дій стосувалася коштів: не було згоди стосовно покриття вартості авіаперевезень і супутникової зйомки (що раніше не використовувалися в операціях ЄС) всіма країнами-учасницями, незалежно від ступеня їх участі⁵³. Незгода з концепцією операції і планом дій, разом з триваючими проблемами з виділенням сил, також затримували розгортання. До середини грудня відбулися чотири зустрічі з питань виділення сил, але без суттєвого успіху⁵⁴. Плани та концепцію опрацювали в січні 2008р., передбачивши розгортання операції на середину лютого.

Остання затверджена чисельність *MINURCAT*: 300 цивільних поліцейських, 50 військових офіцерів зв'язку, 135 цивільних службовців, а також 3 500 військових *EUFOR Tchad/RCA*, – значно відрізняється від початкового плану ООН з розміщення в ЦАР і Чаді до 10 900 військових і цивільних⁵⁵. До структури *MINURCAT* було внесено зміни з метою отримання згоди приймаючих урядів, що є необхідною передумовою розгортання. Але нові плани, ймовірно, не зможуть ні задовольнити місцеві потреби, ні врахувати потреби цивільного населення в потужних силах, здатних забезпечити надійний захист.

IV. Висновки

Випадок *UNAMID* чітко показує певні ускладнення, властиві спробам зробити планування миротворчих операцій більшою мірою орієнтованим на потреби. Відкритий і прозорий процес планування може допомогти формуванню відчуття відповідальності на місцях і реалізації інтересів окремих місцевих зацікавлених сторін. Проте, приклад *UNAMID* свідчить, що цей підхід є небезпечним з точки зору затримки розгортання операції, внаслідок чого вона буде не здатною задовольнити потреби постраждалого населення. Відкритість передбачає врахування позицій різних зацікавлених сторін, кожна з яких має

⁵² Taylor, S., 'Political dissent could delay EU military mission to Chad', *European Voice*, 6-12 Sep. 2007, p.2.

⁵³ 'EU/NATO: France seeks to forge trust between EU and NATO', *Europe Diplomacy & Defence*, 11 Oct. 2007.

⁵⁴ 'EU/Chad: Member States still show little interest for fate of refugees in Eastern Chad', *Europe Diplomacy & Defence*, 20 Dec. 2007.

⁵⁵ 'EU/Chad/CAR: EUFOR deployment continues according to schedule', *Europe Diplomacy & Defence*, 27 Feb. 2008.

свої першочергові проблеми, а деякі – зокрема, уряди та збройні угруповання – можуть мати більший вплив, ніж інші. Поступок і компромісів у цьому питанні не можна уникнути. Головні завдання полягають в узгодженні операції та забезпеченні здатності підтримати міцний мир. Заступник Генерального секретаря ООН з миротворчих операцій Ж.-М.Генно (*Jean-Marie Guéhenno*) точно сформулював складне питання, що постало перед ООН у Дарфурі: “Чи варто нам продовжувати розгортання сил, які нічого не змінять, не матимуть можливості захистити себе і створюють ризик пониження РБ та ООН і трагічних наслідків для народу Дарфуру?”⁵⁶.

Група ООН з питань оцінки, що відвідала ЦАР і Чад на початку планування, після консультацій з місцевими зацікавленими сторонами з’ясувала, зокрема, що переміщені особи та біженці у прикордонних районах сподіваються на захист міжнародних сил, і на цій підставі Пан Гі Мун рекомендував розгортання потужної військової операції із захисту населення. Проте, після задоволення вимог Уряду Чаду, остаточний контингент – у складі сил *MINURCAT* і *EUFOR Tchad/RCA*, які не мають можливості діяти у прикордонних районах Чаду – вважається надто слабким, щоб бути ефективним, тоді як безпеку переміщених осіб і біженців у Чаді має забезпечувати поліція і жандармерія Чаду, чия зацікавленість у результатах Місії ООН є сумнівною.

Іншою спільною рисою всіх трьох місій є намагання знайти потрібну техніку і кваліфікований персонал. Брак досвіду, засобів, людей і ресурсів, імовірно, зростатиме зі зростанням потреби в миротворчих операціях. Це порушує питання про потребу подальшого коригування процесів планування операцій з урахуванням питань їх забезпечення.

⁵⁶ Hoge, W, ‘U.N. official criticizes Sudan for resisting peace force in Darfur’, *New York Times*, 28 Nov. 2007.

Додаток 3А. Багатосторонні миротворчі операції у 2007р.

КІРСТЕН ЗОДЕР

I. Глобальні тенденції

У 2007р. здійснювалися загалом 61 миротворча операція, що на дві більше, ніж у 2006р., і є найбільшою щорічною кількістю операцій з 1999р.¹ Ця висхідна тенденція спостерігається з 2002р., коли здійснювалися 48 операцій (рис. 3А.1). За оприлюдненими даними, витрати на миротворчі операції у 2007р. також продовжили тенденцію зростання, а чисельність залученого до них персоналу сягнула рекордних 169 467 осіб². У цьому додатку аналіз тенденцій в галузі миротворчих операцій у 2007р. робиться на підставі інформації Баз даних СІПРІ про багатосторонні миротворчі операції³.

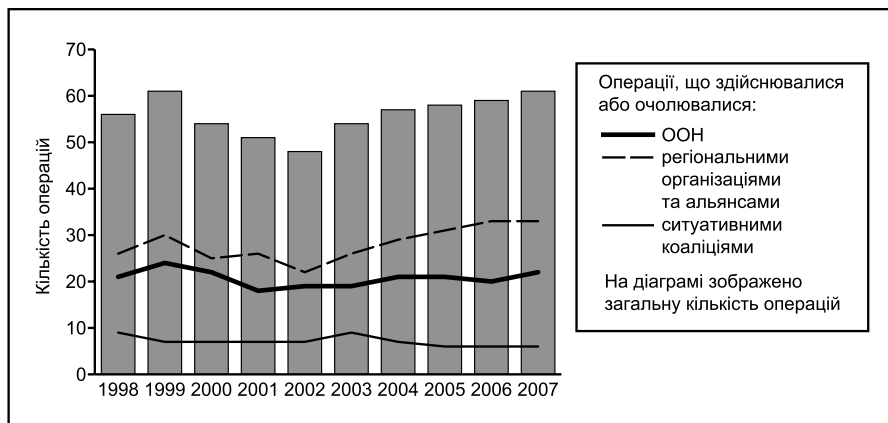
Чисельність персоналу, залученого до миротворчих операцій у 2007р., зросла на 2,5%, порівняно з 2006р. і на 60% – з 2003р. (рис. 3А.2); 150 651 осіб з цієї чисельності становили військовослужбовці, 18 816 – цивільні. ООН залишалася найкрупнішим учасником миротворчої діяльності: у 2007р. вона здійснювала 22 операції (найбільшу з 2000р. кількість) за участі 90 305 осіб. Станом на кінець 2007р., чисельність поліцейських сил ООН сягнула рекордних 11 077 осіб. Крім того, у 2007р. до її операцій було залучено рекордну кількість країн-учасниць: 119 країн надали війська, військових спостерігачів або поліцію. Східний Тимор і Вануату відкликали свої контингенти; водночас особовий склад для миротворчих операцій ООН почали надавати Бурунді, Демократична Республіка Конго (ДРК), Казахстан, Лівія, Мавританія і Палау. НАТО в рамках трьох своїх операцій забезпечив другий за чисельністю контингент – 57 930 осіб. Ці операції НАТО підтримували всі країни-члени Альянсу та 16 інших країн, які

¹ У попередніх виданнях *Щорічника СІПРІ* операція Багатонаціональних сил в Іраку (БНС-І, *Multinational Force in Iraq, MNF-I*) класифікувалась як миротворча (хоча вона охоплювала й протиповстанські дії), а інформація про неї наводилася в таблицях миротворчих операцій за 2003-2006рр. Після перегляду СІПРІ підходів до аналізу миротворчої діяльності, операція БНС-І була вилучена з таблиці багатосторонніх миротворчих операцій за 2006-2007рр., оскільки була значною мірою переорієнтована з миротворчих завдань на протиповстанські. Тому ця операція більше не підпадає під визначення миротворчої.

СІПРІ застосовує визначення миротворчої діяльності, запроваджене Департаментом ООН з миротворчих операцій, як механізм допомоги постраждалим від конфліктів країнам у створенні умов для стабільного миру. Ця допомога може охоплювати: моніторинг дотримання угод про припиненню вогню; вжиття заходів зміцнення довіри; захист доставки гуманітарної допомоги; сприяння процесам демобілізації і реінтеграції; зміцнення інститутів правосуддя та верховенства права (в т.ч. пенітенціарних установ), охорони громадського порядку і прав людини; підтримку виборчих кампаній; економічний і соціальний розвиток.

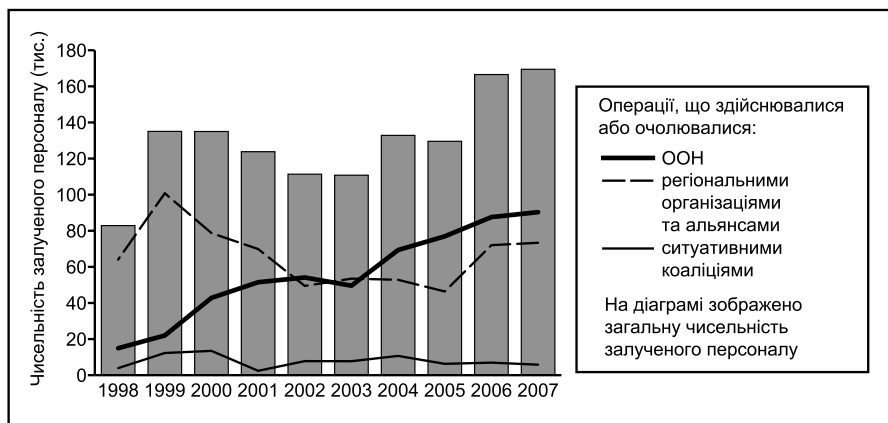
² Дані про чисельність розгорнутого персоналу, подані в цьому додатку, є переважно оцінками, зробленими станом на 31 грудня 2007р. або на дату завершення відповідної місії. Вони не є ні максимальною, ні загальною чисельністю персоналу, розгорнутого протягом року.

³ Див. Базу даних СІПРІ про багатосторонні миротворчі операції: <<http://www.sipri.org/contents/conflict/database-Intro/>>.

Рис. 3А.1. Кількість миротворчих операцій у 1998-2007рр.

Джерело: База даних СІПРІ про багатосторонні миротворчі операції.

Рис. 3А.2. Чисельність персоналу, залученого до миротворчих операцій в 1998-2007рр.

Примітка: дані за 1998р. не охоплюють цивільних осіб, відряджених ООН.

Джерело: База даних СІПРІ про багатосторонні миротворчі операції.

надали близько 7,5% особового складу⁴. Разом на операції ООН і НАТО припадало понад 85% розгорнутого персоналу. Африканський Союз (АС) залучив у рамках трьох своїх операцій 7 371 особового складу та посів третє місце за його чисельністю. У 2007р. всі три організації збільшили свої контингенти. Натомість, чисельність персоналу, розгорнутого ЄС (2 819 осіб у 10 операціях), була на 5 900 осіб меншою, ніж у 2006р., і найменшою з початку миротворчих операцій ЄС (2003р.) у рамках Європейської політики безпеки і оборони. 7 із 10 операцій ЄС здійснювалися за межами Європи.

Переважає більшість контингенту була задіяна в кількох великих операціях. Операція Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані (*ISAF*) під

⁴ У 2007р. в операціях НАТО брали участь країни, що не є членами Альянсу: Австралія, Австрія, Азербайджан, Албанія, Вірменія, Грузія, Ірландія, Йорданія, Македонія, Марокко, Нова Зеландія, Україна, Фінляндія, Хорватія, Швейцарія, Швеція.

егідою НАТО, які у 2007р. налічували 41 741 військовослужбовців (на 8 200 більше, ніж у 2006р. і на 32 800 – ніж у 2005р.), залишилася найкрупнішою за чисельністю особового складу операцією. Друга за чисельністю Місія ООН у ДРК (*Mission des Nations Unies en République Démocratique du Congo, MONUC*) налічувала 19 307 осіб. На п'ять найкрупніших операцій припадало 62% особового складу, залученого у 2007р.: *ISAF, MONUC*, сили НАТО в Косово (*Kosovo Force, KFOR*, 16 017 осіб), Місія ООН в Ліберії (*UN Mission in Liberia, UNMIL*, 15 219 осіб) та Тимчасові сили ООН у Лівані (*UN Interim Force in Lebanon, UNIFIL*, 13 572 особи).

У 2007р. чисельність миротворчого контингенту могла бути ще більшою – якби не суттєві затримки та ускладнення з виділенням сил для кількох операцій. Спільна операція АС/ООН у Дарфурі (*AU/UN Hybrid Operation in Darfur, UNAMID*), яка з жовтня до кінця року поступово перебирала повноваження від Місії АС у Судані (*AU Mission in Sudan, AMIS*), через затримки в розгортанні сил нараховувала наприкінці грудня лише 7 008 осіб (включаючи персонал *AMIS*) – за дозволеної чисельності у 27 566 осіб. Чисельні параметри Місії АС у Сомалі (*AU Mission in Somalia, AMISOM*) – 1 792 військовослужбовці – також були далекими від дозволеної чисельності (7 650 осіб), що унеможливило заплановану заміну ефіопських військ у Сомалі. Дві заплановані на 2007р. операції ЄС не розпочалися через затримки: Місія з дотримання верховенства права в Косово (*Rule of Law Mission in Kosovo, EULEX Kosovo*), а також Військова операція ЄС у Чаді та Центральноафриканській Республіці (ЦАР) (*EU Military Operation in Chad and the Central African Republic, EUFOR Tchad/RCA*), яка призначалася для підтримки операцій ООН у цьому регіоні⁵.

Крім ускладнень у досягненні планової чисельності особового складу, окремі місії у 2007р. зіткнулися з проблемою браку потрібної техніки. Так, *UNAMID* були потрібні додатково 24 вертольоти, а НАТО був змушений розглядати можливість оренди у приватних компаній вертольотів для *ISAF*. З метою отримання потрібної техніки, зокрема вертольотів для *EUFOR Tchad/RCA*, ЄС провів п'ять конференцій з питань надання сил⁶.

За оприлюдненими даними, загальні витрати на миротворчі операції у 2007р. сягнули \$7,1 млрд. у постійних цінах і за обмінними курсами 2005р. З цієї суми на ООН, НАТО та ЄС припадало \$5,7 млрд., порівняно з \$5,5 млрд. у 2006р.⁷

У 2007р. було розпочато вісім і завершено п'ять миротворчих операцій. ООН розпочала чотири нові операції. Дві з них мали спеціальні політичні завдання та завдання зі зміцнення миру: Об'єднане бюро ООН у Бурунді (*Bureau Intégré*

⁵ Місія *EUFOR Tchad/RCA* розпочалася 28 січня 2008р.

⁶ United Nations, Security Council, 'Peacekeeping head, briefing Security Council, reports "dramatic deterioration" in Darfur security, UN hybrid mission many months from full deployment', Press release SC/9222, 9 Jan. 2008; 'EU/Chad: member states still show little interest for fate of refugees in eastern Chad', *Europe Diplomacy & Defense*, 20 Dec. 2007; та Jennings, G., 'Nato considers civilian helicopter solution for ISAF lift', *Jane's Defence Weekly*, 31 Oct. 2007.

⁷ Ці оцінки витрат на миротворчі операції значно занижені через брак даних і великі розбіжності у бюджетній практиці та розподілі витрат у різних місяцях. Докладні дані про бюджети миротворчих місій див. у Базі даних СППІ про багатосторонні миротворчі операції (посилання 3).

Таблиця 3А.1. Кількість миротворчих операцій і чисельність залученого персоналу за регіонами у 2007р.

Організація	Африка	Америка	Азія	Європа	Близький Схід	Всього у світі
ООН ^а	10	1	4	3	4	22
Регіональні організації чи альянси	7	2	3	17	4	33
Ситуативні коаліції	1	–	3	–	2	6
Всього операцій	18	3	10	20	10	61
Всього розгорнутого персоналу	69 335	9 406	46 019	27 018	17 689	169 467

^а Ці дані стосуються миротворчих операцій під керівництвом Департаменту ООН з миротворчих операцій і Департаменту ООН з політичних справ, у т.ч. спільна операція АС/ООН у Дарфурі.

Джерело: База даних СППРІ про багатосторонні миротворчі операції.

des Nations Unies au Burundi, BINUB) – місія-наступниця Операції ООН у Бурунді (*Opération des Nations Unies au Burundi, ONUB*) та Місія ООН у Непалі (*UN Mission in Nepal, UNMIN*). Наступні дві – Місія ООН у ЦАР і Чаді (*Mission des Nations Unies en République centrafricaine et au Tchad, MINURCAT*) і спільна з АС – *UNAMID*.

Крім *UNAMID*, АС розпочав дві нові операції. АС відрядив війська до Сомалі в рамках *AMISOM* і до Комор у рамках Місії АС зі сприяння виборам і безпеці (*Mission d'assistance électorale et sécurité, MAES*). ЄС розпочав Поліцейську місію в Афганістані (*EUPOL Afghanistan*) і реорганізував Поліцейську місію у ДРК (*EUPOL Kinshasa*) в *EUPOL RD Congo* – у зв'язку з поширенням мандата Місії за межі столиці країни.

Крім *AMIS* та *EUPOL Kinshasa*, у 2007р. завершилися ще три операції. ЄС припинив діяльність спостережної місії на Західних Балканах – Місії ЄС з моніторингу (*EU Monitoring Mission, EUMM*), що тривала 16 років. Організація Американських Держав (ОАД) у 2007р. припинила діяльність Спеціальної місії зі зміцнення демократії на Гаїті (*Special Mission for Strengthening Democracy in Haiti*), а Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) наприкінці грудня 2007р. припинила діяльність своєї Місії в Хорватії.

II. Регіональні тенденції

У 2007р. шість з восьми нових миротворчих операцій здійснювалися в Африці, а загальна кількість миротворчих операцій в цьому регіоні сягнула 18 (таблиця 3А.1), що на три більше, ніж у 2006р. Ще дві – розпочалися в Азії. Європа залишається регіоном з найбільшою кількістю миротворчих операцій – 20.

Більшість миротворчих операцій в Європі проводили регіональні організації, насамперед ОБСЄ. ООН залишається головним гравцем в Африці, здійснюючи там 10 операцій – найбільша кількість миротворчих операцій ООН в одному регіоні – із залученням 58 076 осіб, що становить 85% усього персоналу, розгорнутого в регіоні.

У 2007р. 41% усього персоналу були задіяні в операціях в Африці. Ще 27% – в Азії, переважна більшість (41 741 військових) – у складі *ISAF*. Третій за чисельністю контингент було розміщено в Європі.

Далі в цьому підрозділі стисло розглянуті деякі важливі події в миротворчій діяльності в усіх регіонах світу у 2007р.

Африка

Увага до Дарфуру (Судан) і суміжних районів на сході Чаду та північному сході ЦАР у 2007р. була пов'язана з початком операцій *UNAMID* і *MINURCAT* і затримкою операції *EUFOR Tchad/RCA*⁸. Ще дві операції АС в Африці – *AMISOM* та *MAES* – зазнали ускладнень у виконанні мандатів.

Передбачалося, що місія *AMISOM*, уповноважена сприяти примиренню та безпеці в Сомалі, замінить у грудні 2006р ефіопські війська, що підтримували перехідний федеральний Уряд Сомалі, але це виявилось неможливим через брак особового складу⁹. Первинний шестимісячний мандат *AMISOM* було подовжено в серпні 2007р. в очікуванні її наступної заміни операцією ООН. Подібно до операцій в Дарфурі та Чаді, операція *AMISOM* здійснювалася в атмосфері триваючого насильства¹⁰.

Протягом року *MAES* стала другою операцією АС на Коморах. Як і в попередній *AMISEC*, завданням військ *MAES* був контроль над виборами. *MAES* розпочалася у відповідь на вибух насильства у квітні 2007р. після відмови М.Бакара (*Mohamed Bacar*) залишити посаду Президента о.Анжуан, попри вердикт Верховного Суду Комор стосовно завершення його каденції. Президентські вибори на о.Анжуан відбулися в червні 2007р., хоча АС і Верховний Суд вимагали їх перенесення. М.Бакар заявив про отримання ним 90% голосів, але вибори були оголошені недійсними¹¹. В жовтні 2007р. мандат *MAES* був розширений з метою підтримки запровадження санкцій проти незаконного режиму М.Бакара та роззброєння жандармерії на о.Анжуан, а також сприяння проведенню нового раунду вільних і чесних виборів. Наприкінці 2007р. війська *MAES* так і не були перекинуті на о.Анжуан.

Америка

У 2007р. ОАД підпорядкувала свою Спеціальну місію зі зміцнення демократії на Гаїті (*Special Mission for Strengthening Democracy in Haiti*) представництву ОАД на Гаїті з метою координації діяльності організації у країні. Місія ОАД з підтримки мирного процесу в Колумбії (*Misión de Apoyo al Proceso de Paz de la Organización de Estados Americanos, MAPP/OEA*) у 2007р. відкрила три нові польові відділення і збільшила контингент спостерігачів. Таким чином, продовжився процес розширення географії відповідальності місії, що розпочався

⁸ Про конфлікт у Дарфурі див. підрозділ IV розділу 2 цього видання. Про *EUFOR Tchad/RCA* див. підрозділ III розділу 3 цього видання.

⁹ Про присутність ефіопських військ у Сомалі див.: Ліндберг С, Мелвін Н.Дж. "Крупні збройні конфлікти". *Щорічник СППРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.79-85.

¹⁰ Див. підрозділ IV додатка 2А цього видання.

¹¹ Integrated Regional Information Networks (IRIN), 'Comoros: political crisis overshadows smooth elections', 25 June 2007, <<http://www.irinnews.org/Report.aspx?ReportId=72917>>.

у 2006р. Діяльність *MAPP/OEA*, завданнями якої є моніторинг та перевірка процесів демобілізації, роззброєння і реінтеграції, а також дотримання законності і правопорядку, зараз охоплює всю територію Колумбії.

Азія

У відповідь на триваючу нестабільність в Афганістані міжнародна спільнота подвоїла зусилля зі зміцнення верховенства права у країні. В червні 2007р. ЄС розпочав операцію *EUPOL Afghanistan*, яка стала наступницею німецького проекту реформи поліції¹². Місія має повноваження протягом трьох років консультувати, контролювати, наставляти та навчати афганську національну поліцію і брати участь у розробці загальної стратегії її реформування. Місія дислокується в Кабулі та у провінціях разом з регіональними командуваннями і групами відбудови провінцій зі складу *ISAF*. У перші місяці операція зазнала труднощів, типових для міжнародних операцій в Афганістані у 2007р.: брак персоналу (наприкінці 2007р. *EUPOL Afghanistan* не мала й половини дозволеної чисельності у 195 осіб) і внутрішні протиріччя через відсутність спільної стратегії різних країн¹³.

Другою новою операцією в Азії стала *UNMIN*. Місія була створена на прохання Уряду Непалу та Комуністичної партії Непалу (маоїстської) після підписання в листопаді 2006р. всеохопної мирної угоди¹⁴. Розгортання розпочалося в січні 2007р. з початковим однорічним терміном мандата. Завдання *UNMIN* охоплюють: допомогу в контролі над виконанням угоди про припинення вогню; виконання угоди про зброю та озброєний персонал і контроль над її дотриманням; забезпечення виборів до асамблеї, яка має підготувати нову конституцію країни. В I половині року *UNMIN* почала реєструвати зброю і стежити за її зберіганням. Пізніше вона спостерігала за знищенням саморобних вибухових пристроїв і завершувала реєстрацію особового складу маоїстських угруповань. Вибори до асамблеї довелося двічі відкладати через політичну напруженість між сторонами мирної угоди. Вони були перенесені на квітень 2008р. У 2007р. мирний процес супроводжувався зростанням насильства між різними групами на всій території Непалу¹⁵.

Європа

У 2007р. 11 із 20 миротворчих операцій у Європі тривали в колишній Югославії. Продовжувала роботу Група планування ЄС у Косово (*EU Planning Team in Kosovo, EUPT Kosovo*), створена у квітні 2006р. для підготовки до можливої

¹² У липні 2007р. “близько 25 країн і кілька міжнародних організацій” брали участь у реформуванні поліції в Афганістані. Див.: Wilder, A., *Cops or Robbers? The Struggle to Reform the Afghan National Police* (Afghanistan Research and Evaluation Unit: Kabul, July 2007).

¹³ Про вплив національних органів на розгортання місії ЄС див.: Giegerich, B., ‘Europe: near and far’, eds D. C. F. Daniel, P. Taft та S. Wiharta, *Peace Operations: Trends, Progress, and Prospects* (Georgetown University Press: Washington, DC, forthcoming 2008).

¹⁴ Всеохопна мирна угода була підписана 21 листопада 2006р. Її текст англійською див.: <<http://www.parliament.gov.np/downloads.htm>>.

¹⁵ United Nations, Report of the Secretary-General on the request of Nepal for UN assistance in support of its peace process, S/2008/5, 3 Jan. 2008.

операції ЄС із врегулювання кризи в регіоні¹⁶. Група у складі близько 80 осіб здійснювала консультації з представниками міжнародної спільноти, установами косоварів та іншими місцевими суб'єктами з метою забезпечення безперешкодної передачі функцій Місії Тимчасової адміністрації ООН у Косово (*UN Interim Administration Mission in Kosovo, UNMIK*) до *EULEX Kosovo* та місцевих органів. Місія *EULEX Kosovo*, розгорнута на початку 2008р., має дозволу чисельність у 1 900 осіб – міжнародні поліцейські сили, судді, прокурори, митники¹⁷. Отже, це буде найбільша цивільна миротворча операція ЄС.

З огляду на покращення безпекової ситуації в Боснії і Герцеговині, ЄС на початку 2007р. вирішив скоротити чисельність сил *EUFOR ALTHEA* з 6 000 до близько 2 500 осіб.

Близький Схід

Пункт перетину кордону Рафah (*Rafah*) між Єгиптом і Сектором Газа було закрито після того, як у червні 2007р. Хамас перебрав контроль над цим районом. Діяльність Прикордонної Місії ЄС на контрольно-пропускному пункті Рафah (*EU BAM Rafah*), уповноваженої на моніторинг, перевірку та оцінку прикордонного контролю, безпеки та діяльності митних служб Палестинської Адміністрації в пункті Рафah, 13 червня була призупинена, а її персонал скорочено з 72 до 33 осіб. Проте, ЄС підтвердив зобов'язання й надалі допомагати Палестинській Адміністрації, підтримуючи готовність Місії до повернення та подовження її мандата. З 13 червня персонал *EU BAM Rafah* працював над проектами з розвитку можливостей, зокрема з підтримки Поліцейської місії ЄС на Палестинських територіях (*EUPOL COPPS*). У 2007р. *EUPOL COPPS* майже досягла дозволеної чисельності у 33 особи і продовжувала допомагати палестинській цивільній поліції в організації її стабільної діяльності.

¹⁶ СІПРІ не відносить *EUPT Kosovo* до миротворчих операцій (посилання 3).

¹⁷ International Civilian Office/EU Special Representative Preparation Team, *EUPT Kosovo and European Commission, European Union: Preparing for a Future International and EU Presence in Kosovo* (EU in Kosovo: [Jan. 2008]), <http://www.eupt-kosovo.eu/new/home/docs/EU_booklet_ENG_Jan_2008.pdf>.

4. Гендерні аспекти пост-конфліктного реформування сектору безпеки

МЕГАН БАСТІК*

I. Вступ

У міжнародних зобов'язаннях стосовно пост-конфліктних країн дедалі більше уваги надається важливості реформ у секторі безпеки¹. В лютому 2007р. Рада Безпеки (РБ) ООН підкресливала, що “реформування сектору безпеки в пост-конфліктних ситуаціях є вкрай важливим для зміцнення миру і стабільності, сприяння зниженню рівня бідності, запровадження верховенства права та належного врядування, поширення легітимної державної влади та запобігання рецидивам конфлікту”². Національні уряди також вважають реформування сектору безпеки ключовим засобом зміцнення влади та подолання колишніх розбіжностей.

При цьому, багато урядів, ООН та установи-донори визнають залучення жінок і забезпечення гендерної рівності важливим елементом пост-конфліктного

¹ Термін “реформи (реформування) сектору безпеки” (*security sector reform*) широко вживається з 1998р., коли він був використаний у промові К.Шорт (*Clare Short*), яка на той час була міністром міжнародного розвитку Великої Британії; але загальноприйнятого визначення цього терміну досі немає. Див.: Brzoska, M., *Development Donors and the Concept of Security Sector Reform*, Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF) Occasional Paper no.4 (DCAF: Geneva, 2003), p.3. Комітет з надання допомоги розвитку Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР, *Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*) надає перевагу терміну “реформування системи безпеки” (*security system reform*). Див.: OECD, *Security System Reform and Governance*, DAC Guidelines and Reference Series (OECD: Paris, 2005), p.20, <<http://www.oecd.org/dataoecd/8/39/31785288.pdf>>. За найбільш поширеними визначеннями, в цьому розділі термін означає процес реформування та оновлення всіх державних інститутів та установ оборони, безпеки, права і правосуддя, а також усіх недержавних суб'єктів, що відіграють суттєву роль або впливають на сферу безпеки, з метою вноормування та підвищення ефективності їх діяльності. Про реформування сектору безпеки див. також: Гендріксон Д., Каркошка А. “Виклики реформуванню сфери безпеки”, *Щорічник СІПРІ 2002: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2003, с.173-198; Капаріні М. “Реформування сектору безпеки та розширення НАТО і ЄС”, *Щорічник СІПРІ 2003: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2004, с.219-242; Капаріні М. “Реформування сектору безпеки на Західних Балканах”, *Щорічник СІПРІ 2004: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, с.229-263.

² UN Security Council, Statement by the President of the Security Council, UN document S/PRST/2007/3, 21 Feb. 2007. Згадані тут документи ООН див.: <<http://documents.un.org/>>.

* Автор дякує Е.Дж.К.Бейлз (*Alyson J.K. Bailes*) та колегам із Женевського центру демократичного контролю над збройними силами (*Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces, DCAF*) А.Брайдену (*Alan Bryden*), А.Ебнотер (*Anja Ebnöther*), Д.Ло (*David Law*) і К.Валасек (*Kristin Valasek*) за їх коментарі до проекту цього розділу.

відновлення. У 2000р. РБ ООН ухвалила Резолюцію №1325 “Жінки, мир і безпека”³, що відзначає взаємозалежність гендерної рівності та пост-конфліктної відбудови миру і безпеки. Визнано, що жінки відіграють важливу роль у побудові миру та підтриманні безпеки на рівні громад. Визнано також, що гендерна нерівність гальмує розвиток, а насильство над жінками є поширеною формою небезпеки, що має далекосяжні негативні наслідки для суспільства. Крім того, зростає усвідомлення необхідності дослідження досвіду чоловіків і хлопців – і як жертв, і як джерел небезпеки.

Реформування сектору безпеки – це процес трансформації: іноді швидкий, іноді поступовий і поетапний. Він дозволяє – і змушує – створити більш відкриті та менш дискримінаційні інститути сектору безпеки. Важливим є, зокрема, етнічне представництво в органах безпеки: в поліетнічній державі склад органів безпеки має відбивати структуру суспільства, – щоб населення довіряло їм, а ці органи могли виконувати свої обов’язки⁴. Так само, щоб органи безпеки були представницькими, шанованими та ефективними, до їх складу мають залучатися як чоловіки, так і жінки. Стратегії реформування сектору безпеки, що заохочують залучення жінок до служби в силових структурах і забезпечують їх рівноправну участь у вирішенні питань безпеки, сприяють підвищенню ефективності та легітимності сектору безпеки. Загалом, врахування гендерних аспектів під час реформ у секторі безпеки підвищує їх адекватність потребам безпеки, сприяє участі всіх груп суспільства, забезпечує місцеву відповідальність за процес реформ і зміцнює контроль над сектором безпеки; це є ключовою умовою успішності і стабільності реформування сектору безпеки як легітимного, керованого на місцевому рівні процесу⁵.

У цьому розділі аналізується досвід і методи вирішення гендерних питань під час пост-конфліктного реформування сектору безпеки на прикладах Афганістану, Косово, Ліберії, Перу, Руанди, Сьєрра-Леоне і Східного Тімору, а також моделей, що планувалися до застосування в Сербії та Південній Африці. В підрозділі II докладно розглядаються концепції реформування сектору безпеки, розв’язання гендерних проблем та їх взаємозв’язок. Логіка та досвід забезпечення гендерної рівності під час реформування сектору безпеки, та сприяння повноцінній і рівній участі чоловіків і жінок у цьому процесі розглядаються в підрозділі III на практичних прикладах пост-конфліктних країн. У підрозділі IV досліджуються питання заохочення жінок до роботи в органах безпеки в пост-конфліктних країнах. У підрозділі V аналізуються окремі проблеми в реалізації ключових заходів пост-конфліктного реформування сектору

³ Резолюція РБ ООН №1325 від 31 жовтня 2000р.

⁴ DCAF, ‘Backgrounder: multiethnic armed forces’, Mar. 2006, <<http://www.dcaf.ch/publications/kms/details.cfm?id=18416>>.

⁵ У 2006р. Рада ЄС підкреслила потребу врахування гендерних аспектів у політиці та заходах ЄС з реформування сектору безпеки. Див.: Council of the EU, 2760th Council Meeting, General Affairs and External Relations, General Affairs, Brussels, 13 Nov. 2006, Press release, <<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=PRES/06/302>>. Під час дебатів з питань реформування сектору безпеки в лютому 2007р. РБ ООН також визнала вплив на цей процес “таких важливих чинників стабілізації і відбудови, як, зокрема... гендерна рівність”. UN Security Council (посилання 2).

безпеки, в т.ч. гендерні аспекти процесів роззброєння, демобілізації і реінтеграції, реорганізації правосуддя та реформування судочинства. В підрозділі VI підсумовується досвід врахування гендерних аспектів під час розробки програм і формування політики реформування сектору безпеки, окреслюються головні можливості та виклики.

II. Гендерні питання та реформування сектору безпеки

Дедалі більшої підтримки набуває підхід, заснований на державному управлінні реформуванням сектору безпеки, в якому сектор безпеки визначається як сукупність усіх державних інститутів та інших установ, що беруть участь у забезпеченні безпеки держави та суспільства, в т.ч. судові та пенітенціарні установи, недержавні збройні угруповання та організації громадянського суспільства, що надають послуги у сфері безпеки чи залучені до заходів контролю⁶. Зосередження діяльності сектору безпеки на громадянині та суспільстві, а не на державі, як кінцевих споживачах, а також врахування потенційно важливої ролі організацій громадянського суспільства в забезпеченні безпеки та нагляді за нею зумовлюють застосування в реформуванні цього сектору підходу, що ґрунтується на “безпеці людини”⁷. Своєю чергою, прив’язка реформування сектору безпеки до цінностей безпеки людини сприяє зосередженню зусиль на потребах усього суспільства, в т.ч. жінок і дітей.

Після завершення збройного конфлікту реформування сектору безпеки є важливим елементом побудови миру: воно спрямоване на запобігання поновленню конфлікту і зміцнення громадської безпеки, що, своєю чергою, створює умови для відбудови та розвитку країни. Реформування сектору безпеки в такому контексті має ряд рис, які меншою мірою присутні або зовсім відсутні в безконфліктних ситуаціях⁸. Фізичний захист населення вважається, як правило, головним пріоритетом, а реформування сектору безпеки починається за умов, коли окремі частини країни ще охоплені насильством. Тому першочерговими завданнями пост-конфліктного реформування сектору безпеки можуть бути зміцнення його можливостей шляхом реалізації ініціатив, що походять від суспільства, проведення судової і правової реформ. Певні заходи з реформування сектору безпеки мають бути вжиті ще до початку функціонування

⁶ Про реформування сектору безпеки див.: Hänggi, H., ‘Making sense of security sector governance’, eds H.Hänggi and T.H. Winkler, *Challenges of Security Sector Governance* (DCAF: Geneva, 2003), pp.17-18.

⁷ Обговорення концепції безпеки людини в контексті реформування сектору безпеки див.: Law, D.M., ‘Human security and security sector reform: contrasts and commonalities’, *Sicherheit und Frieden*, vol.23, no.1 (2005).

⁸ Цей аналіз див.: Law, D.M., *The Post-conflict Security Sector*, DCAF Policy Paper no.14 (DCAF: Geneva, 2006), pp.2-3, <<http://www.dcaf.ch/publications/kms/details.cfm?id=25252>>; його результати ґрунтуються на вивченні досвіду Афганістану, Боснії і Герцеговини, Гаїті, Косово, Сьєрра-Леоне і Східного Тімору.

національного уряду та легітимізації результатів виборів, що підвищує необхідність залучення до цього процесу опозиційних політичних партій, організацій громадянського суспільства та інших представників громадськості.

Враховуючи особливості пост-конфліктної ситуації, реформування сектору безпеки має відбуватися за внутрішньої та зовнішньої підтримки. Перехідні механізми правосуддя, зокрема, комісії довіри і примирення, спеціальні судові процеси стосовно злочинів, скоєних під час конфлікту, дедалі більше розглядаються як необхідні інструменти національного примирення та солідарності. Реформування сектору безпеки може бути успішним лише у випадку, якщо воно розглядається як тривалий процес, підтриманий і місцевими, і зовнішніми суб'єктами.

Гендерні відносини та безпека

Концепція “гендерних відносин” була розроблена в 1970-і роки з метою визначення ролей і стосунків, характерних рис, ставлень, особливостей поведінки, цінностей, відносної сили та впливу особистості, які суспільство приписує чоловікам і жінкам. Загалом термін “гендерні ознаки” розуміють як соціально та історично зумовлені відмінності між чоловіками та жінками, тоді як термін “статеві ознаки” застосовується до біологічних відмінностей між чоловіками та жінками. Гендерні відмінності, зумовлені “гендерними ролями”, не є статичними; вони різняться в межах культур і між культурами залежно від таких чинників, як класова належність, сексуальна орієнтація і вік. Концепція “гендерних відносин” широко використовується в науковій літературі і програмах розвитку для пояснення різних ролей та поведінки чоловіків і жінок у конкретному соціальному середовищі. Дослідження “гендерних відносин” показують, що відмінності між чоловіками та жінками можуть змінюватися, наприклад, під час збройних конфліктів чи внаслідок впливу зовнішньої підтримки розвитку.

Увага до гендерних аспектів реформування сектору безпеки підкреслює, що форми небезпеки для чоловіків і жінок не просто відрізняються одна від одної – ці відмінності зумовлюються соціальними процесами і структурами, в яких живуть чоловіки та жінки. Хоча є чимало винятків, але переважна більшість жертв згвалтування – жінки, а жертв збройного насильства – чоловіки⁹. Такі особливості уразливості зумовлені рядом відмінностей в середовищах, що формують життя чоловіків і жінок, включаючи їх доступ до влади та ресурсів. Так само, функції чоловіків і жінок як суб'єктів безпеки, представників відповідних органів та установ або як суб'єктів насильства відбивають соціальні процеси та зазнають змін.

⁹ За результатами обстеження Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ, *World Health Organization, WHO*) 52 країн, 90,4% жертв застосування вогнепальної зброї – чоловіки. WHO, *World Health Report database*, наведено в WHO, *Small Arms and Global Health* (WHO: Geneva, 2001, р.3). Оскільки в жодній з досліджених країн не було громадянського конфлікту, ці оцінки не стосуються жертв збройного конфлікту.

Гендерні відносини та (не)безпека в пост-конфліктній ситуації

Насильство над жінками та дітьми після конфлікту часто має більші масштаби, ніж до нього. Група незалежних експертів ООН з вивчення наслідків збройного конфлікту для жінок (*UN's group of independent experts on the impact of armed conflict on women*) помітила, що під час збройного конфлікту “насильство над жінками перетворюється на загальноприйняту норму”¹⁰. Сексуальне насильство та насильство в сім’ї зберігаються і частішають після конфлікту через доступність зброї, загибель або травмування родичів-чоловіків, відсутність роботи, житла, соціальних служб¹¹. Брак засобів існування, а також прибуття до пост-конфліктних зон переважно чоловічого міжнародного персоналу роблять жінок і дівчат особливо вразливими до сексуальних домагань та торгівлі людьми¹².

Слід враховувати не лише відмінності у сприйнятті безпеки чоловіками, жінками, хлопцями та дівчатами – самі пост-конфліктні проблеми безпеки держави містять гендерні аспекти та вимагають урахування їх під час реформування сектору безпеки. Зв’язок між сукупністю чоловічих якостей (маскулінністю), особливостями їх прояву у юнаків і збройним насильством є доведеним фактом¹³. У Дослідженні з питань стрілецької зброї (*Small Arms Survey*) зазначається, що “гендерні ідеології – особливо ті, що пов’язують чоловічі якості із силою – чітко показують, чому багато маргінальної молоді бачить у насильстві привабливий засіб демонстрації мужності та здобуття поваги”¹⁴. Проте, у справах реформування сектору безпеки не слід розглядати молодих чоловіків переважно як джерело небезпеки, а жінок і дівчат – як жертви. За такого підходу ігнорується переважна більшість не схильних до насильства чоловіків

¹⁰ Rehn, E. and Johnson Sirleaf, E., *Women, War and Peace: The Independent Experts' Assessment on the Impact of Armed Conflict on Women and Women's Role in Peace-Building (Progress of the World's Women 2002, vol.1)* (UN Development Fund for Women: New York, 2002), p.13. Є багато літератури про насильство над жінками під час конфліктів, наприклад: Bastick, M., Grimm, K. and Kunz, R., *Sexual Violence in Armed Conflict: Global Overview and Implications for the Security Sector* (DCAF: Geneva, 2007); UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA) and Integrated Regional Information Networks (IRIN), *The Shame of War: Sexual Violence against Women and Girls in Conflict* (OCHA/IRIN: Nairobi, Mar. 2007); Ward, J., *If Not Now, When? Addressing Gender-Based Violence in Refugee, Internally Displaced, and Post-conflict Settings: A Global Overview* (Reproductive Health for Refugees Consortium: New York, 2002). Аналіз гендерного насильства над чоловіками і хлопцями під час збройних конфліктів див.: Sivakumaran, S., ‘Sexual violence against men in armed conflict’, *European Journal of International Law*, vol.18, no.2 (2007); Carpenter, C. R., ‘Recognizing gender-based violence against civilian men and boys in conflict situations’, *Security Dialogue*, vol.37, no.1 (2006), pp.83-103.

¹¹ Rehn and Johnson Sirleaf (посилання 10), p.16.

¹² UN Department of Peacekeeping Operations (DPKO), ‘Human trafficking and United Nations peacekeeping’, DPKO Policy Paper, Mar. 2004, <http://www.unmikonline.org/civpol/gender/doc/Human_trafficking.pdf>.

¹³ Dowdney, L., *Children and Youth in Organised Armed Violence (COAV)*, ‘Neither war nor peace: international comparisons of children and youth in organised armed violence’, COAV Report, 2005, <<http://www.coav.org.br/>>. Термін “маскулінність” акцентує увагу на тому, що “існує багато соціально зумовлених тлумачень чоловічої сутності, що можуть змінюватися залежно від часу та місця. Йдеться про зв’язок між цією категорією та уявленнями про те, як чоловіки мають чи можуть поводитись у певній ситуації”. Див.: Women’s Commission for Refugee Women and Children, *Masculinities: Male Roles and Male Involvement in the Promotion of Gender Equality, A Resource Packet* (Women’s Commission for Refugee Women and Children: New York, Sep. 2005), p.5.

¹⁴ Small Arms Survey, ‘Few options but the gun: angry young men’, *Small Arms Survey 2006: Unfinished Business* (Oxford University Press: New York, 2006), p.295.

і недооцінюється роль жінок як суб'єктів безпеки¹⁵. Командувач Північною бойовою групою бригадний генерал К.Енгельбректсон (*Karl Engelbrektson*) підкреслює важливість щоденної ролі жінок у виконанні збройними силами завдань із забезпечення безпеки: “Під час зміцнення стабільності в регіоні є важливим розуміння ролі жінок. . . Якщо жінки є годувальниками своїх сімей, забезпечують їх їжею і водою, то патрулювання територій, де мешкають жінки, зміцнює їх безпеку та дозволяє їм робити свою справу. Це – тактична оцінка. . . Створення умов для підтримання повсякденної діяльності є життєво важливим з точки зору безпеки”¹⁶.

Гендерночутливий підхід до реформування сектору безпеки передбачає розв’язання проблем уразливості чоловіків, жінок, хлопців і дівчат, а також наявності у них ресурсів і стратегій для забезпечення власної безпеки. Програми реформування сектору безпеки, що ґрунтуються на цьому підході, мають більшу цілеспрямованість і адаптивність, отже – є більш ефективними та життєздатними. Крім того, інститути безпеки, що мають прислухатися до потреб усіх груп суспільства та реагувати на них, вважатимуться більш легітимними і відповідальними.

Принципи врахування гендерних аспектів у реформуванні сектору безпеки

“Забезпечення гендерної рівності” – це комплексний підхід до розгляду гендерних питань, що стосуються і чоловіків, і жінок, під час реформування сектору безпеки. У 1997р. Рада ООН з економічних і соціальних питань (*UN Economic and Social Council, ECOSOC*) схвалила стратегію “забезпечення гендерної рівності” для системного використання в усіх сферах діяльності в системі ООН, зокрема у справах розвитку, подолання бідності, прав людини, гуманітарної допомоги, бюджетного планування, роззброєння, миру та безпеки, права і політики. *ECOSOC* визначає “забезпечення гендерної рівності” в цьому контексті як:

процес оцінки наслідків для жінок і чоловіків будь-якої запланованої дії, в т.ч. в галузях законодавства, політики, розробки та виконання програм, у всіх сферах і на всіх рівнях. Це – стратегія перетворення проблем та досвіду жінок і чоловіків на елемент планування, реалізації, моніторингу та оцінки політики і програм у політичній, економічній і соціальній сферах з метою забезпечення їх рівної корисності як для жінок, так і для чоловіків, та запобігання відтворенню нерівності. Кінцева мета – досягнення гендерної рівності¹⁷.

¹⁵ Центр гуманітарного діалогу (*Centre for Humanitarian Dialogue*) відзначає, що “заслугує на увагу стійкість чоловіків, тобто здатність більшості з них, навіть в умовах збройного насильства, чинити спротив засобами також збройного насильства”. Див.: Widmer, M., Barker, G. and Buchanan, C., ‘Hitting the target: men and guns’, Revcon Policy Brief, June 2006, p.3, <<http://www.hdcentre.org/files/MenandGuns.pdf>>.

¹⁶ Engelbrektson, K., ‘Resolution 1325 increases efficiency’, *Good and Bad Examples: Lessons Learned from Working with United Nations Resolution 1325 in International Missions* (Genderforce: Uppsala, 2007), p.29.

¹⁷ UN Economic and Social Council, ‘Agreed conclusions 1997/2’, UN document A/52/3, 18 Sep. 1997, p.3.

Згодом стратегія “забезпечення гендерної рівності” була ухвалена іншими міжнародними та регіональними організаціями та установами (ОБСЄ, Світовим банком, Економічним Співтовариством Західно-Африканських Держав) та окремими урядами з метою її застосування в діяльності з іноземної допомоги розвитку та внутрішніх програмах. З розвитком концепції “забезпечення гендерної рівності” стало більш зрозумілим, що в будь-якому суспільстві інші фактори – расові, етнічні, вікові відмінності та сексуальна орієнтація – пов’язані з гендерними питаннями та мають бути враховані з метою підвищення ефективності стратегії “забезпечення гендерної рівності”. Так, у практику діяльності Верховного комісара ООН у справах біженців запроваджено цілісний підхід “забезпечення різноманіття та рівності за віковими та гендерними ознаками”.

У реформуванні сектору безпеки забезпечення гендерної рівності означає оцінку наслідків усіх стратегій і діяльності з реалізації реформ для чоловіків, жінок, хлопців і дівчат на кожному етапі цього процесу. Наприклад, в оцінці реформування сектору безпеки забезпечення гендерної рівності передбачає проведення опитувань і застосування механізмів виявлення ризиків для чоловіків, жінок, хлопців і дівчат.

Інший підхід до врахування у програмах реформування сектору безпеки різних потреб і ролей чоловіків і жінок – забезпечення рівних прав участі та представництва чоловіків і жінок. Оскільки жінки залишаються меншою мірою представленими у процесах реформування сектору безпеки, слід збільшити їх присутність і представництво в державних органах, що займаються безпекою, та одночасно надати жіночим громадським організаціям право голосу в реформуванні сектору безпеки.

III. Забезпечення гендерної рівності та заохочення участі жінок у пост-конфліктному реформуванні сектору безпеки

Забезпечення гендерної рівності в реформуванні сектору безпеки

Для того, щоб під час реформування сектору безпеки забезпечувалося виявлення конкретних потреб чоловіків і жінок та реагування на них, планувальники процесу реформ мають звертати увагу на гендерні питання, а також мати волю та компетентність із забезпечення гендерної рівності¹⁸. В такому випадку усвідомлення гендерних питань може бути застосоване під час виявлення причин недостатньої безпеки, аналізу змісту стратегій реформування сектору безпеки та планування їх реалізації.

Забезпечення гендерної рівності в рамках реформування сектору безпеки потребує наявності механізмів надання консультацій чоловікам і жінкам та

¹⁸ *Головне джерело*: Bastick, M. and Valasek K. (eds), *Gender and Security Sector Reform Toolkit* (DCAF, Organization for Security and Co-operation in Europe/Office for Democratic Institutions and Human Rights and UN International Research and Training Institute for the Advancement of Women: Geneva, 2008).

їх широкою участі у виявленні гендерних проблем під час реформ. Зміст гендерних проблем і засоби їх розв'язання можуть визначити лише чоловіки та жінки, в інтересах яких власне й реформується сектор безпеки, – їх не можна вигадати чи привнести ззовні. Отже, одним з головних завдань програм реформування є розв'язання проблем чоловіків і жінок. Остаточні вимоги можуть коливатися від ініціатив з покращення освітлення вулиць до організації суспільно-політичних обговорень і навчання поліції проведенню опитувань чоловіків і жінок, які стали жертвами сексуального насильства. Більш широкий перелік можливих рекомендацій наведено в таблиці 4.1. Моніторинг та оцінка результатів реформ мають бути спрямовані на розгляд гендерних проблем та оцінку ступеня участі чоловіків і жінок у реформуванні сектору безпеки та їх представництва в реформованих органах безпеки.

Проблеми участі жінок у реформуванні сектору безпеки

Комітет ОЕСР з надання допомоги розвитку (*Development Assistance Committee, DAC*) визначив “головні цінності” реформування сектору безпеки: зосередженість на людині, місцева відповідальність, опора на демократичні норми і принципи прав людини та верховенства права¹⁹. Кожна з цих цінностей є обов'язковою для повноцінної і рівноправної участі чоловіків і жінок у реформуванні сектору безпеки. Процес не може вважатися зосередженим на людині – якщо в ньому не представлені потреби половини людей, або демократичним – якщо половина громадян не мають голосу під час прийняття рішень. Місцева відповідальність, яку Л.Натан (*Laurie Nathan*) називає “і справою поваги, і прагматичною необхідністю”, можна поглибити і зміцнити через залучення жінок²⁰. У керівних принципах ОЕСР з реформування сектору безпеки зазначено: “Забезпечення масової участі жінок підвищує легітимність процесу [реформування сектору безпеки], роблячи його більш демократичним і сприйнятливим до проблем усіх груп постраждалого населення”²¹. Принцип верховенства прав людини вимагає від держав не усувати жінок від державних процесів, у т.ч. від прийняття рішень з питань безпеки²².

Але пост-конфліктне реформування сектору безпеки планують, узгоджують і здійснюють переважно чоловіки. Це стосується як персоналу донорських організацій та установ, що надають допомогу в реформуванні сектору безпеки,

¹⁹ OECD (посилання 1), р.22.

²⁰ Nathan, L., *No Ownership, No Commitment: A Guide to Local Ownership of Security Sector Reform* (University of Birmingham: Birmingham, May 2007), р.3.

²¹ OECD (посилання 1), р.42.

²² Стаття 7 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (відкрита для підписання 18 грудня 1979р., набула чинності 3 вересня 1981р., ратифікована 185 країнами) вимагає від держав-сторін забезпечувати жінкам рівне з чоловіками право участі у формуванні та здійсненні урядової політики, обіймати державні посади та виконувати всі державні функції на всіх рівнях державного управління. Резолюція РБ ООН №1325 (посилання 3) підтверджує “важливу роль жінок у попередженні та розв'язанні конфліктів і в миротворчості” та закликає країни “забезпечити більше представництво жінок на всіх рівнях прийняття рішень у національних, регіональних і міжнародних установах і механізмах попередження, врегулювання та розв'язання конфліктів”.

Таблиця 4.1. Приклади заходів з розв'язання гендерних проблем у рамках програм реформування сектору безпеки

Внутрішні	Зовнішні
<i>Забезпечення гендерної рівності в органах безпеки</i>	
Гендерна освіта	Ініціативи із запобігання гендерному насильству та реагування на нього
Навчання з питань запобігання сексуальним домаганням	Навчання з питань опитування жертв зґвалтування, торгівлі людьми тощо
Кодекси поведінки	Навчання з гендерних питань представників громадських організацій, залучених до контролю над органами безпеки
Радники з гендерних питань	
Інформаційні ресурси, зокрема інструкції з урахування гендерних питань	
<i>Заохочення участі жінок в органах безпеки</i>	
Заходи зі збільшення набору, утримання та просування по службі жінок-службовців	Співпраця з жіночими організаціями з питань збору інформації, забезпечення жертв насильства роботою, розробки політики безпеки тощо
Сприятлива для сімей службовців кадрова політика	Навчання жіночих організацій з питань нагляду за сектором безпеки
Підтримка професійних жіночих асоціацій і зібрань	

так і окремих вітчизняних фахівців, залучених до проведення реформ²³. Причини можуть бути різними, але є ряд спільних чинників, що зумовлюють низький рівень присутності жінок на відповідальних посадах. По-перше – відносний брак жінок у державних органах безпеки, особливо на вищих рівнях – як у країнах-донорах реформування сектору безпеки, так і в країнах, що здійснюють реформи. В січні 2008р. у 185 країнах жінки обіймали 1 022 міністерські посади. Лише шість із них були міністрами оборони та у справах ветеранів²⁴. У небагатьох пост-конфліктних країнах жінки обіймають високі посади в органах безпеки. Коли реформи в секторі безпеки тяжіють переважно до зміцнення потенціалу сектору безпеки, втраченого внаслідок конфлікту, жінки, як правило, меншою мірою залучаються до цього процесу зовнішніми і внутрішніми установами, що займаються реформами, або до служби в органах безпеки. По-друге, хоча частка жінок у парламентах багатьох пост-конфліктних країн суттєво збільшилася, жінки рідко очолюють комітети з питань безпеки і оборони чи беруть участь у спеціальних

²³ І жінки, і чоловіки в дискусіях з гендерних питань і реформування сектору безпеки часто підкреслюють, що переважна більшість персоналу міжнародних агентств та інших установ, що працюють у програмах реформування сектору безпеки, – чоловіки. В цьому розділі увага зосереджується на участі в реформуванні сектору безпеки жінок у країнах, де відбуваються реформи. Проте, цікавим здається аналіз участі жінок в установах, що займаються реформуванням сектору безпеки, перешкод і їх впливу на здатність реагувати на гендерні проблеми під час планування.

²⁴ Inter-Parliamentary Union (IPU) and the UN Division for the Advancement of Women, 'Women in politics: 2008' (map poster), Feb. 2008, <http://www.ipu.org/pdf/publications/wmnmap08_en.pdf>. Наприклад, у Сербії у 2005р. жінки становили 19,68% усіх працівників Міністерства внутрішніх справ, але лише 15,81% – службовців з певними повноваженнями та 7,83% – керівників. Див.: Novovic, S. and Petrovic, D., *Women in Policing* (Republic of Serbia Ministry of Interior Police College: Belgrade, Apr. 2006), pp.35-36.

комісіях у справах безпеки²⁵. По-третє, реформи сектору безпеки надто часто плануються і здійснюються без належної участі громадянського суспільства. Належна участь громадських організацій у реформуванні сектору безпеки може сприяти ширшій участі і представництву в ньому жінок.

Плани реформування сектору безпеки, що враховує гендерні аспекти, мають містити кроки із залучення жінок з усіх громадських організацій і заохочувати відповідні жіночі ініціативи. Розробка і здійснення цих планів має передбачати заходи, що заохочують широку участь у реформуванні сектору безпеки: національний діалог і консультації, публічні слухання та обговорення у ЗМІ, залучення представників громадянського суспільства до роботи органів, що планують і здійснюють реформи в секторі безпеки. Це може передбачати створення фокус-груп і проведення інших зустрічей в терміни, в місцях і мовами, доступними для жінок і чоловіків, які в іншому випадку можуть бути ізольовані від цього процесу. Спеціальні заходи із забезпечення участі жінок можуть охоплювати зустрічі з розгляду проблем безпеки жінок, офіційну участь міністерств у справах жінок у реформуванні сектору безпеки на рівні прийняття рішень, створення парламентських груп з питань вироблення спільної платформи з вирішення гендерних і безпекових питань.

Участь організацій громадянського суспільства в контролі над сектором безпеки і здатність парламентів враховувати гендерні аспекти під час здійснення контрольних функцій сприяють вирішенню гендерних питань у рамках реформування сектору безпеки²⁶. З метою забезпечення участі жінок-парламентарів у реформуванні сектору безпеки слід, безперечно, розширити загалом їх представництво в парламентах – реалізація вимог реформування сектору безпеки та покращення доступу жінок до прийняття державних рішень і формування політики в цілому є взаємопов'язаними процесами²⁷.

Участь жіночих громадських організацій в реформуванні сектору безпеки

Роль жінок у забезпеченні безпеки на рівні громад має бути визнана, а досвід їх участі в цьому процесі має бути впроваджений в реформування сектору безпеки. Жіночі організації часто надають допомогу жертвам насильства – притулок, юридичні поради, медичну і психологічну допомогу. Вони можуть співпрацювати з відповідними органами безпеки, інформуючи про загрози безпеці місцевого рівня та реалізуючи безпекові ініціативи. Наприклад, під час обстеження

²⁵ Світові дослідження з питань місця жінок у політиці Міжпарламентського союзу (*Inter-Parliamentary Union, IPU*) за 25 років показують, що жінки досі відсутні чи мало представлені в парламентських комітетах з питань оборони та рідко є головами чи заступниками голів або доповідачами в цих комітетах. Лише у трьох з 97 парламентів, що надали дані про участь жінок у парламентських комітетах для дослідження *IPU* в 1997р., жінки очолювали комітети з питань оборони. Див.: DCAF and IPU, *Parliamentary Oversight of the Security Sector: Principles, Mechanisms and Practices* (DCAF and IPU: Geneva, 2003), p.47.

²⁶ Докладні рекомендації стосовно впровадження гендерних аспектів у громадянське суспільство та парламентський контроль над сектором безпеки див.: eds Bastick and Valasek (посилання 18); DCAF and IPU (посилання 25).

²⁷ Про стратегії заохочення участі жінок у парламентах див.: IPU, <<http://www.ipu.org/>>; International IDEA, <<http://www.idea.int/>>; та International Knowledge Network of Women in Politics, <<http://www.iknowpolitics.org/>>.

у 2004р. реінтегрованих у суспільство колишніх комбатантів у Сьєрра-Леоне, 55% респондентів зазначили, що жінки суттєво допомогли їх адаптації; допомогу з боку традиційних лідерів відзначили 20% респондентів; з боку працівників міжнародних служб допомоги – 32%²⁸.

Жіночі громадські організації можуть суттєво допомогти забезпеченню місцевої відповідальності в пост-конфліктному реформуванні сектору безпеки. Так, у Ліберії жіночі організації, які під час громадянської війни 1989-2003рр. боролися за мир, продовжують займатися пост-конфліктною відбудовою, примиренням, захистом прав жінок. У грудні 2006р. жіночі громадські організації Ліберії закликали свій Уряд і міжнародну спільноту “підвищити роль жінок у реформуванні сектору безпеки, залучаючи жіночі громадські організації до процесів: зміни загальних уявлень про армію і поліцію; роззброєння; набору жінок до збройних сил і поліції”²⁹. В лютому 2007р. спільна делегація жінок-урядовців і громадських діячів звернулася до донорів Ліберії у Світовому банку. Жінки зауважили на наявності взаємозв’язку між безпекою, економічним розвитком, здоров’ям та освітою. Вони наполягали на поширенні реформування сектору безпеки Ліберії на питання безпеки людини, з огляду на збільшення масштабів гендерного насильства та підвищення небезпеки для місцевих громад. Вони внесли конкретні рекомендації з підвищення ефективності реформ у секторі безпеки та реагування на гендерні проблеми, такі, як: (а) врахування в реформах пенітенціарної системи потреб ув’язнених чоловіків, жінок і підлітків; (б) навчання сил безпеки, в т.ч. консультуванню у стресових ситуаціях; (в) вжиття антикорупційних заходів, що передбачають усунення сексуальних домагань і вимагання грошей. Вони наполягали на тому, що жінки мають бути повноцінними партнерами в розробці національної політики безпеки і оборони та рекомендували залучити до урядової комісії з реформування сектору безпеки експертів з гендерних питань. Вони пропонували активніше залучати жінок до “управління ризиками у сфері безпеки”, враховуючи досвід їх участі у справах, зокрема, місцевого примирення, налагодження зв’язків між місцевими громадами та національним урядом, роботи з молоддю³⁰.

Енергія і цілеспрямованість ліберійських жіночих організацій, що вимагали повного доступу до реформування сектору безпеки, забезпечили певні результати та ознаки того, що реформи в Ліберії враховують вимоги до безпеки жінок. У ліберійській поліції створено відділ захисту жінок і дітей, працівники якого пройшли спеціальний навчальний курс з питань протидії сексуальному

²⁸ Джерело: Association of European Parliamentarians for Africa (AWEPA), *The Role of Parliaments in Conflict Management and Peacebuilding*, Occasional Paper Series no.13 (AWEPA: Amsterdam, Sep. 2006), p.70, <http://www.awepa.org/index.php?option=com_content&task=view&id=338> .

²⁹ Hunt Alternatives Fund, Initiative for Inclusive Security, ‘The initiative for inclusive security civil society consultation: women civil society leaders’ recommendations for the Government of Liberia and the international community’, Washington, DC, 12 Dec. 2006, <http://www.huntalternatives.org/download/333_microsoft_word_12_12_06_civil_society_recommendations_for_ejs.pdf>.

³⁰ Hunt Alternatives Fund, Initiative for Inclusive Security, ‘Priorities for reconstruction: input to the Liberian Interim Poverty Reduction Strategy (IPRS)’, Washington, DC, Feb. 2007, <http://www.huntalternatives.org/download/380_microsoft_word_preparatory_conference_ipsr_recommendations_final.pdf>.

та різним формам гендерного насильства³¹. В ліберійських тюрмах були створені підрозділи у справах жінок і дітей, а службовці тюрем проходять аналогічні навчальні курси³². Ліберія запровадила для жінок 20% квоту на посади в поліції і Збройних силах. До набору жінок у ліберійську поліцію підштовхнув досвід Індії. В січні 2007р. в Ліберії було розміщено перший в історії ООН повністю жіночий миротворчий контингент із 103 індійських жінок-поліцейських. Після його розгортання число жінок, які бажають служити в ліберійській поліції, збільшилося втричі³³.

Жіночий рух у Ліберії, у рамках якого жінки-активістки співпрацюють з урядовцями, показує, як розуміння гендерних аспектів може бути спільною основою вертикальної співпраці між урядом, політичними партіями та місцевими організаціями. Ліберія також надає приклад того, як жіночим мережам вдається ув'язувати проблеми безпеки і правосуддя на місцях з реформуванням сектору безпеки. Через ці мережі жіночі організації налагоджують діалог між місцевими громадами, політичними діячами і практиками в питаннях реформування сектору безпеки, та допомагають адаптувати реформи в секторі безпеки до потреб, рушійних сил і ресурсів громад. Участь жінок в оновлених органах безпеки Ліберії збільшує довіру до цих органів та їх легітимність в очах суспільства.

Участь жіночих організацій Південної Африки в оборонному огляді 1996-1998рр. може служити моделлю залучення громадянського суспільства до реформування сектору безпеки в пост-конфліктних країнах³⁴. Так, за наполяганням жінок-парламентарів Спільний постійний парламентський комітет з питань оборони (*Parliamentary Joint Standing Committee on Defence*) закликав до проведення в рамках оборонного огляду консультацій в національному масштабі. Для забезпечення участі громадськості було вжито ряд заходів, зокрема надання військових літаків та автобусів для доставки релігійних і громадських лідерів, активістів неурядових організацій (НУО) та представників жіночих організацій на регіональні зустрічі та конференції. Масові жіночі організації привертати увагу до раніше замовчуваних проблем безпеки, зокрема скрутного стану громад, яких позбавили земель через військові потреби, випадків сексуальних домагань до жінок з боку військових. Участь цих та інших організацій у проведенні оборонного огляду допомогла досягти національного консенсусу з питань оборони в Південній Африці та легітимізувати нові структури безпеки. Сили національної оборони Південної Африки реалізують ряд ініціатив і механізмів підтримання гендерної рівності, згідно з вимогою оборонного огляду – дотримуватися конституційних принципів усунення дискримінації за статевими ознаками, расовою належністю чи сексуальною орієнтацією.

³¹ UN Children's Fund (UNICEF), 'New women and children protection section for Liberia's police', Press release, 1 Sep. 2005, <http://www.unicef.org/media/media_28159.html>.

³² UN Mission in Liberia (UNMIL), 'Outcomes of gender mainstreaming by the Office of the Gender Adviser: UNMIL, 2004-2006', <http://www.unmil.org/documents/OGA_Achievement_2004_2006.pdf>.

³³ Guéhenno, J. M., Statement to the UN Security Council, Debate on Women, Peace and Security, UN document S/PV.5766, 23 Oct. 2007, p.5.

³⁴ Anderlini, S. N., *Negotiating the Transition to Democracy and Reforming the Security Sector: The Vital Contributions of South African Women* (Hunt Alternatives Fund, Initiative for Inclusive Security: Washington DC, Aug. 2004), pp.ix, 23-25.

Жінки-парламентарі в реформуванні сектору безпеки

Жінки в парламентах також можуть зробити помітний внесок у реформування сектору безпеки. Жінки-парламентарі, так само як і чоловіки, не завжди однакові в дотриманні якогось одного підходу до реформування сектору безпеки. Але, як підкреслила Голова Панафриканського парламенту Г.Монгелла (*Gertrude Mongella*), “участь жінок не лише надає рівні можливості на практиці, але й пропонує нову перспективу та різноманіття внесків до формування політики та пріоритетів розвитку”³⁵. Після геноциду в Руанді реформи виборчої системи, що запровадили законодавчо визначені квоти, перетворили Руанду на світового лідера з представництва жінок у Парламенті – 48,8%³⁶. Жінки-парламентарі створили першу міжпартійну парламентську групу, що об’єднала представників племен хуту і тутсі. Вона розглядає питання безпеки жінок незалежно від етнічної чи партійної належності, пропонуючи закони про право жінок наслідувати майно і право вдів вимагати майно від родичів померлого чоловіка, а також про гендерне насильство³⁷. Опитування в 1999р. 187 жінок-політиків з 65 країн, включаючи уражені конфліктом країни Африки, Європи, Латинської Америки та Карибського басейну, показало їх уявлення про вплив жінок на політику. Жінки відзначили відчутні досягнення у сферах соціального забезпечення, гендерної рівності, боротьби з насильством над жінками та дітьми, працевлаштування, послуг, охорони довкілля та – хоч і меншою мірою – контролю над озброєннями та врегулювання конфліктів³⁸.

Сербія розробила програми зміцнення потенціалу країни, які можна успішно застосувати в інших пост-конфліктних країнах для підтримки повноцінної участі жінок у реформуванні сектору безпеки³⁹. В Сербії жінки, які працюють у міністерствах оборони і внутрішніх справ, жінки-парламентарі, політики, активісти НУО, журналістки намагаються привнести до процесу реформування сектору безпеки свій погляд на безпеку. У 2007р. Белградський Фонд політичної майстерності (*Belgrade Fund for Political Excellence*) розпочав програму збільшення присутності жінок у секторі безпеки та розширення їх участі в його реформуванні. Спочатку жінки збираються на семінари з метою обговорення проблем глобальної безпеки та безпеки людини, питань міжнародних організацій безпеки, миротворчості, ролі і внеску жінок. На другому етапі жінки більш конкретно вивчають роль жінок у реформуванні органів безпеки, акцентуючи увагу на досвіді виконання Резолюції РБ ООН №1325 у Сербії і на Західних Балканах⁴⁰.

³⁵ AWEPA (посилання 28), p.61.

³⁶ Inter-Parliamentary Union, ‘Women in national parliaments’, 31 Dec. 2007, <<http://www.ipu.org/wmn-e/world.htm>>.

³⁷ У пост-конфліктних країнах під час повернення переміщеного населення додому часто виникають ситуації – втрата сім’єю годувальника, – що вимагають змін земельного законодавства та наявності процедур підтвердження прав на землю. Див.: Luciak, I. A., ‘Conflict and a gendered parliamentary response’, UN Development Programme (UNDP), Apr. 2006, p.39, <<http://www.parlcrp.undp.org/docs/conference/Luciak.pdf>>; AWEPA (посилання 28), p.66; Powley, E., ‘Rwanda: the impact of women legislators on policy outcomes affecting children and families’, UNICEF, Dec. 2006, p.11, <<http://www.unicef.org/sowc07/docs/powley.pdf>>.

³⁸ Inter-Parliamentary Union, *Politics: Women’s Insight* (IPU: Geneva, Jan. 2000), p.5.

³⁹ Віднесення Сербії до “пост-конфліктних країн” є спірним, але важливість програми Белградського Фонду політичної майстерності не викликає сумнівів.

⁴⁰ Petrovic, N., Program Coordinator, Belgrade Fund for Political Excellence, Personal correspondence with the author, 7 Nov. 2007.

IV. Заохочення повноцінної та рівноправної участі жінок в органах безпеки в пост-конфліктних країнах

Проблеми участі жінок в органах безпеки

Як зазначено вище, недостатнє представництво жінок у процесі реформування сектору безпеки в пост-конфліктних країнах спричинене їх невеликою присутністю на керівних посадах в органах безпеки (таблиця 4.2, де для порівняння наведені дані про окремі розвинуті, перехідні країни і країни, що розвиваються). Іноді жінкам офіційно заборонено працювати в поліції та інших органах безпеки, але частіше жінки недостатньо представлені в них через неофіційні перешкоди під час найму та невисоку внутрішню культуру в цих органах, яка ускладнює кар'єру та загалом службу жінок.

У демократичній державі сам факт громадянства надає жінкам право на роботу в органах безпеки. У принципі, доступ до всіх посад в органах безпеки має бути відкритим для всіх громадян, незалежно від статі, політичної, класової, расової і релігійної належності. Комітет ООН з ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок (*UN Committee on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*) підтвердив це в коментарі про жінок в армії: “Служба в армії важлива для жінок з точки зору їх ролі як громадян . . . Оскільки армія є важливим елементом державної системи, керівництва і врядування, всі громадяни мають дбати про свою армію”⁴¹. Резолюція РБ ООН №1325 закликає до участі жінок у механізмах розв’язання та вирішення конфліктів, частиною чого є їх присутність у силових структурах. Склад органів безпеки загалом має відбивати структуру суспільства: участь жінок є важливою для забезпечення статусу цих органів як представницьких, шанованих і легітимних.

Жінки є також важливим джерелом підготовлених людських ресурсів, яких дедалі більше потребують органи безпеки. Дуже успішний досвід участі жінок у миротворчій діяльності довів практичну користь залучення жінок до виконання таких військових функцій⁴². К.Енгельбректсон називає участь жінок у миротворчих операціях “ключем до успіху” в подоланні певних обмежень

⁴¹ UN Committee on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), Implementation of Article 21 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women: analysis of articles 7 and 8 of the convention, CEDAW/C/1994/1, 30 Nov. 1993, <<http://www.un.org/documents/ga/cedaw/13/cedawc1994-4.htm>>. Див. також: Klein, U., ‘The gender perspective of civil–military relations in Israeli society’, *Current Sociology*, vol.50, no.5 (Sep. 2002), pp.669–686. У.Клейн вважає, що без досвіду служби в армії жінкам важче заявити про себе в питаннях безпеки.

⁴² Про практичну користь використання жінок-миротворців див.: Vlachová, M. and Biason, L. (eds), *Women in an Insecure World: Violence against Women–Facts, Figures and Analysis* (DCAF: Geneva, 2005); GenderForce: Sweden, ‘From words to action’, 2005, <<http://www.genderforce.se/>>; Valenius, J., *Gender Mainstreaming in ESDP Missions*, Chaillot Paper no.101 (EU Institute for Security Studies: Paris, May 2007), p.28; Pillay, A., *Gender, Peace and Peace-keeping: Lessons from Southern Africa*, Institute for Security Studies (ISS) Occasional Paper no.128 (ISS: Pretoria, Oct. 2006).

Таблиця 4.2. Відсоток жінок у поліції окремих країн

Країна	Рік	%
<i>Пост-конфліктні</i>		
Південна Африка	2006	29
Кіпр	2006	16
Сьєрра-Леоне	2006	15
Косово ^a	2006	14
<i>Перехідні і країни, що розвиваються</i>		
Ямайка	2001	18
Чехія	2001	12
Венесуела	2002	10
Румунія	2005	8
Індія	2006	2
<i>Розвинуті</i>		
Австралія	2002	29
Канада	2006	18
Швеція	2001	18
США	2006	12-14
Фінляндія	2004	10

^a Косово розглядається тут як незалежна держава, хоча його незалежність була проголошена лише 17 лютого 2008р.

Джерело: Denham, T., 'Police reform and gender', eds M. Bastick and K. Valasek, *Gender and Security Sector Reform Toolkit* (DCAF, Organization for Security and Co-operation in Europe/Office for Democratic Institutions and Human Rights and UN International Research and Training Institute for the Advancement of Women: Geneva, 2008).

у застосуванні сил, які складаються з чоловіків, наприклад, для обшуку та допиту жінок⁴³. Департамент ООН з миротворчих операцій (*UN Department of Peacekeeping Operations*) поставив за мету довести чисельність жінок у миротворчих поліцейських і військових контингентах до 10%⁴⁴.

Корисність розширення участі жінок у поліцейських операціях також добре доведена. Дослідження у США та в інших країнах чітко показують, що стиль роботи жінок-поліцейських передбачає застосування меншої фізичної сили, вони меншою мірою схильні перевищувати повноваження і краще знімають потенційну конфронтацію у відносинах з громадянами. Крім того, жінки-поліцейські часто мають кращі, ніж чоловіки, комунікаційні здібності та легше здобувають допомогу і довіру, потрібні для місцевої поліції⁴⁵. Жінки - жертви сексуального насильства чи насильства в сім'ї, за численними повідомленнями (зокрема, з ДРК, Індії та Сьєрра-Леоне), більш охоче свідчать про це поліцейським-жінкам, у жіночому поліцейському відділку чи підрозділі із

⁴³ Engelbrekton, K., quoted in GenderForce: Sweden (посилання 42).

⁴⁴ UN Department of Peacekeeping Operations, 'Implementation of Security Council Resolution 1325 (2000) on women, peace and security in peacekeeping contexts: final report', A Strategy Workshop with Women's Consistencies from Troop and Police Contributing Countries, Pretoria, 7-9 Feb. 2007, p.8.

⁴⁵ Lonsway, K. et al., National Center for Women & Policing, 'Hiring & retaining more women: the advantages to law enforcement agencies', spring 2003, p.2, <<http://www.womenandpolicing.org/pdf/NewAdvantagesReport.pdf>>.

сімейних справ, ніж чоловікам - представникам традиційних поліцейських сил⁴⁶. Модель стратегій і практичних заходів у галузі профілактики злочинів і кримінального судочинства стосовно ліквідації насильства над жінками (*Model Strategies and Practical Measures on the Elimination of Violence against Women in the Field of Crime Prevention and Criminal Justice*), схвалена Генеральною Асамблеєю ООН, радить державам “заохочувати жінок до поліцейської служби, в т.ч. оперативної”⁴⁷.

Участь жінок у роботі органів безпеки в пост-конфліктних країнах

Ряд пост-конфліктних країн, у т.ч. Ліберія (розглянута вище), поставили за мету залучення жінок до органів безпеки. Поширення насильства над жінками в пост-конфліктних країнах, зокрема насильства в сім'ї і гвалтувань, у ряді випадків змусило створювати спеціальні поліцейські служби, що враховують специфіку забезпечення безпеки жінок, у т.ч. із залученням до цих служб жінок-поліцейських. Запобігання насильству в сім'ї стало пріоритетом у реформуванні сектору безпеки в Афганістані, Косово, Ліберії та Сьєрра-Леоне – в кожній з цих країн створені спеціальні поліцейські підрозділи.

У багатьох пост-конфліктних країнах не звикли до жінок в уніформі, і ставлення суспільства є серйозною перешкодою для повноцінного та рівноправного представництва жінок в органах безпеки. Але пост-конфліктний період може дати жінкам шанс. Зміни в гендерних ролях під час збройного конфлікту, – коли жінки часто беруть на себе додаткові обов'язки із захисту родини чи вступають до збройних угруповань, – сприяють новим уявленням про внесок жінок у безпеку. Життя в умовах конфлікту дає жінкам нові навички, знання та можливість до лідерства в питаннях безпеки, а також новий погляд на військово-цивільні відносини⁴⁸. Реформи сектору безпеки можуть спиратись і водночас підтримувати всі ці позитивні зміни у статусі жінок, що відбуваються під час конфлікту. У плані відновлення інститутів безпеки, реформування сектору безпеки має передбачати певний спектр заходів зі збільшення набору, утримання на роботі жінок і створення сприятливого для них робочого середовища не лише в поліції і збройних силах, а й у розвідці, службі виконання покарань, прикордонній службі, судових органах та органах управління ними. Для цього потрібні визначення завдань з набору жінок і розробка політики їх мотивації. Зв'язок з програмами роззброєння, демобілізації і реінтеграції (підрозділ V) може сприяти залученню колишніх учасниць бойових дій до нових органів безпеки.

⁴⁶ Suddle, M.S., ‘Reforming the police forces of South Asia’, *Strengthening the Criminal Justice System: From the ADB Regional Workshop in Dhaka, Bangladesh, 30-31 May 2006* (Asian Development Bank: Manila, Jan. 2007), p.56; Rehn and Johnson Sirleaf (посилання 10), p.73; Kandaswamy, D., ‘Indian policewomen practice policing and politicking’, *Ms. Magazine*, winter 2004; and Fakondo, K., Personal interview, 17 Sep. 2007, quoted in Denham, T., ‘Police reform and gender’, eds Bastick and Valasek (посилання 18).

⁴⁷ UN General Assembly Resolution 52/86, UN document A/RES/52/86, 2 Feb. 1998, annex 8.

⁴⁸ Anderlini, S.N. and Conaway, C.P., ‘Security sector reform’, *Inclusive Security, Sustainable Peace: A Toolkit for Advocacy and Action* (Hunt Alternatives Fund and International Alert: Washington, DC, 2004), p.35.

Політика мотивації жінок до служби в органах безпеки з перемінним успіхом впроваджувалася в Косово. Одразу після військової операції НАТО в березні-червні 1999р. були зроблені важливі кроки з набору дівчат-курсантів у рамках програм формування нової поліції. В до-конфліктному Косово жіночої поліції не було⁴⁹. В перші роки роботи нових поліцейських курсів жінки становили третину випускників, сьогодні близько 14% косовської поліції – жінки. Водночас, спроби переконати жінок іти до Навчального підрозділу прикордонної служби та прикордонної поліції Косово (*Kosovo's Border and Boundary Police Training Unit*) зазнали невдачі. Жінки відмовлялися через те, що, мовляв, родина чи чоловік не дозволять їм працювати далеко від дому, – що свідчить про соціальні перешкоди для повноцінної і рівноправної участі жінок у різних органах безпеки⁵⁰.

В Афганістані також робляться спроби залучити до поліції більше жінок. За традиціями стосунків між чоловіками та жінками в Афганістані, лише жінки можуть мати справу з жінками - жертвами злочинів і підозрюваними. Поширення сексуального насильства над жінками вважається причиною різкого зростання останніми роками спроб самоспалення та так званих самовбивств честі серед афганських жінок⁵¹. Це збільшує потребу в залученні жінок до відповідних поліцейських служб. Жінки потрібні для щоденної поліцейської діяльності. Молоді афганські поліцейські-чоловіки в Урузгані скаржилися, що не можуть обшукувати на блок-постах людей в паранджі через брак колег-жінок, тому прохід чоловіків у жіночому одязі загрожує безпеці⁵².

Але досі успіх залучення жінок до афганської поліції був обмеженим: станом на липень 2007р., підготовку пройшли 71 147 поліцейських, з них лише 118 жінок; на всю країну – лише 232 жінки-поліцейських. Для надання жінкам можливостей просування по службі на керівні посади потрібні спеціальні стратегії набору та навчання жінок. З метою збільшення набору жінок при поліцейській академії в Кабулі було обладнано жіночий гуртожиток, а також започатковано пілотний проект регіональної підготовки, – щоб не змушувати жінок на тривалий час залишати сім'ю⁵³. Фонд ООН з питань народонаселення (*UN Population Fund*) надає підтримку створенню в афганській поліції підрозділів у справах сім'ї (*Family Response Units*). Ці підрозділи комплектуються жінками-поліцейськими, які отримали підготовку, потрібну для: дій у випадках насильства над жінками, у справах безпритульності дітей та кіднепінгу; допомоги жінкам - жертвам насильства; затримання, допиту та опитування жінок-підозрюваних⁵⁴.

⁴⁹ Novovic and Petrovic (посилання 24), p.35.

⁵⁰ Mackay, A., 'Border management and gender', eds Bastick and Valasek (посилання 18).

⁵¹ Amnesty International, *Afghanistan: Women Still Under Attack—A Systematic Failure to Protect* (Amnesty International: London, May 2005), pp.23-25; Integrated Regional Information Networks, 'Afghanistan: honour killings on the rise', 15 Sep. 2006, <<http://www.irinnews.org/report.aspx?reportid=61698>>.

⁵² Interview reported by Verwijk, M., Senior Policy Officer, Dutch Ministry of Foreign Affairs, quoted in Valasek, K., 'Security sector reform and gender', eds Bastick and Valasek (посилання 18).

⁵³ International Crisis Group (ICG), *Reforming Afghanistan's Police*, Asia Report no. 138 (ICG: Brussels, 30 Aug. 2007), pp.10-12.

⁵⁴ UN Population Fund, 'Afghanistan's first family response unit open for business', 24 Jan. 2006, <<http://www.unfpa.org/news/news.cfm?ID=740>>.

Але однієї участі жінок не вистачить. Як повідомляла одна неурядова організація із Сьєрра-Леоне, “хоча на службу в поліцію найняли жінок, а нижніх чинів [поліції Сьєрра-Леоне] навчили діям на випадок гендерного насильства, цьому не навчили керівний склад. Від жінок-поліцейських іноді очікують хіба що трохи більше, ніж приготувати сніданок для поліцейських-чоловіків”⁵⁵. Отже, заходи з набору мають бути доповнені сприятливими для жінок культурними змінами в усіх органах безпеки, починаючи з найвищого рівня. Саме це вимагає заходів забезпечення гендерної рівності. Для успішного залучення жінок до органів безпеки та збільшення користі від цього необхідні підготовка всього персоналу з питань прав людини та гендерних проблем, внутрішні правила, що забороняють дискримінацію і сексуальні домагання, прозора та недискримінаційна система просування по службі.

V. Гендерні і специфічні проблеми пост-конфліктного реформування сектору безпеки

Враховування гендерних аспектів у програмах роззброєння, демобілізації і реінтеграції

Існує тісний зв'язок між реформуванням сектору безпеки та роззброєнням, демобілізацією і реінтеграцією в рамках пост-конфліктної побудови миру; Комітет ОЕСР з надання допомоги розвитку зазначає, що “ці два питання часто розглядаються разом у рамках широкої програми розвитку систем безпеки та судочинства”⁵⁶. Останніми роками завдяки більшій поінформованості про рівень та різні форми участі жінок і дівчат у збройних конфліктах стало зрозумілим, що програми роззброєння, демобілізації і реінтеграції часто не охоплюють ці два питання⁵⁷. За оцінками, 88% дівчат-військових не були охоплені програмами роззброєння, демобілізації і реінтеграції у Сьєрра-Леоне в 1998-2002рр.⁵⁸ Потреба адаптації програм роззброєння, демобілізації і реінтеграції до гендерних проблем була підтверджена в Резолюції РБ ООН №1325, яка закликала “всіх осіб, залучених до планування роззброєння, демобілізації і реінтеграції, надавати увагу різним потребам жінок і чоловіків - колишніх комбатантів і враховувати потреби їх родин”⁵⁹. Настанова з гендерних питань

⁵⁵ Refugees International, ‘Sierra Leone: promotion of human rights and protection for women still required’, 18 Mar. 2004, <<http://www.refugeesinternational.org/content/article/detail/949/>>.

⁵⁶ OECD, *OECD DAC Handbook on Security System Reform: Supporting Security and Justice* (OECD: Paris, 2007), p.105. Обговорення цього питання див.: Bryden, A., ‘Understanding the DDR– SSR nexus: building sustainable peace in Africa’, Issue Paper, Second International Conference on DDR and Stability in Africa, Kinshasa, 2-14 July 2007, p.5, <<http://www.dcaf.ch/publications/kms/details.cfm?id=34308>>.

⁵⁷ McKay, S. and Mazurana, D., *Where are the Girls? Girls in Fighting Forces in Northern Uganda, Sierra Leone and Mozambique: Their Lives During and After War* (Rights & Democracy: Quebec, 2004), p.14.

⁵⁸ Statement by Paterson, M., Senior Advisor, Gender Equality Division, CIDA, ‘Forum report’, Women and Leadership: Voices for Security and Development, Ottawa, 28-29 Nov. 2002, p.20.

⁵⁹ UN Security Council Resolution 1325 (посилання 3).

процесів роззброєння, демобілізації і реінтеграції Фонду ООН з питань розвитку в інтересах жінок (*UN Development Fund for Women, UNIFEM*), а також єдині стандарти роззброєння, демобілізації і реінтеграції ООН (*Integrated DDR Standards, IDDRS*) зараз містять детальні вказівки з вирішення конкретних потреб жінок і дівчат під час демобілізації і реінтеграції⁶⁰.

Жінки та дівчата часто відчують ускладнення в забезпеченні відповідності традиційним критеріям відбору для участі у програмах роззброєння, демобілізації і реінтеграції, а саме – здача зброї, доведення свого військового статусу чи факту призову. Багато жінок - колишніх комбатантів втратили доступ до системи соціального забезпечення через демобілізацію чоловіків-військових, під командуванням яких вони проходили службу. Як зазначено в *IDDRS*, “якщо метою програми роззброєння, демобілізації і реінтеграції є забезпечення відносно широких гарантій безпеки країни, то вона не має створювати небезпеку цій групі жінок, ігноруючи їх особливі потреби”⁶¹. Визнання запропонованих *IDDRS* додаткових категорій жінок, які потребують допомоги: “жінок, які надавали підтримку або були пов’язані зі збройними силами та угрупованнями” та “матеріально залежних жінок”, – має гарантувати, що такі жінки та дівчата не залишаться поза увагою.

Навіть якщо жінки та дівчата на папері охоплені допомогою, то на практиці, як свідчить досвід програм роззброєння, демобілізації і реінтеграції в Ліберії і Сьєрра-Леоне, вони можуть залишитися поза рамками цих програм з різних, пов’язаних з гендерними аспектами причин: побоювання за свою безпеку (зокрема, сексуального насильства) через велике число чоловіків - колишніх комбатантів у таборах; побоювання упередженого негативного ставлення до жінок, які брали участь у збройному конфлікті чи були пов’язані зі збройними угрупованнями⁶². Це означає, що програми роззброєння, демобілізації і реінтеграції мають містити спеціальну інформацію стосовно розв’язання проблем жінок і засоби її доведення до жінок, які брали безпосередню участь у бойових діях або надавали підтримку.

У Ліберії місцеві жіночі організації активно допомагали розробляти та поширювати інформацію про програму роззброєння, демобілізації і реінтеграції. Спочатку очікувалося, що ця програма охоплюватиме близько 2 000 учасниць бойових дій. У 2003р. такі жіночі організації об’єдналися під прапором Стурбованих жінок Ліберії (*Concerned Women of Liberia*) і долучилися до

⁶⁰ UN Development Fund for Women (UNIFEM), ‘Gender-aware disarmament, demobilization and reintegration (DDR): a checklist’, 2004, <http://www.undp.org/cpr/cpr_all/4_cross_cutting/4.1_gender/1_UNIFEM_DDR_Checklist.pdf>; UN Disarmament, Demobilization and Reintegration Resource Centre, ‘Integrated disarmament, demobilization and reintegration standards: women, gender and DDR’, 2006, <http://www.unddr.org/iddrs/05/index.php?search_phrase=Women_gender_and_DDR>.

⁶¹ UN Disarmament, Demobilization and Reintegration Resource Centre (посилання 60) p.11.

⁶² McKay and Mazurana (посилання 57), p.101. Див. також: Mazurana, D. and Carlson, K., *From Combat to Community: Women and Girls of Sierra Leone* (Hunt Alternatives Fund, Initiative for Inclusive Security: Washington, DC, Jan. 2004), p.3; Coulter, C., ‘“Bush wives” marginalized in rehabilitation programme’, *New Routes*, vol.11, no.4 (2006), pp.4, 10; Bouta, T., Frerks, G. and Bannon, I., *Gender, Conflict, and Development* (World Bank: Washington, DC, 2005), p.18.

програми роззброєння, демобілізації і реінтеграції. Співпрацюючи з Місією ООН та Міністерством з гендерних питань і розвитку (*Ministry of Gender and Development*), вони допомогли спланувати інформаційну кампанію у друкованих ЗМІ та на радіо з метою заохочення жінок і дівчат до участі в цій програмі⁶³. До лютого 2005р. здали зброю і демобілізувалися 22 370 жінок і 2 440 дівчат, зі 101 495 осіб, охоплених програмою. Програмою були охоплені як учасниці бойових дій, так і жінки, пов'язані зі збройними силами⁶⁴. До кінця 2006р. 13 223 таких жінок повернулися до діяльності переважно в сільському господарстві, до освіти чи професійної підготовки⁶⁵.

Програма роззброєння, демобілізації і реінтеграції, опрацьована з урахуванням гендерних аспектів, передбачає також визнання та задоволення специфічних потреб чоловіків і хлопців та врахування їх ролі і статусу у громадах. В Оперативних настановах (*Operational Guide*) IDDRS виокремлені три сфери, де існують гендерні проблеми, що стосуються чоловіків і хлопців (врізка 4.1). З метою забезпечення ефективності роззброєння чоловікам мають бути запропоновані стимули, що заміщують престиж і владу, які дає володіння зброєю⁶⁶. Залучення громад до процесу роззброєння може розглядатися як засіб зміни позитивного ставлення суспільства до володіння чоловіками зброєю на негативне. Під час демобілізації чоловіків-комбатантів слід враховувати ймовірність того, що вони зазнавали або практикували сексуальне насильство. Н.Д'Ваттевіль (*Nathalie de Watteville*) зазначає, що “демобілізовані безробітні

Врізка 4.1. Гендерні проблеми, що стосуються чоловіків і хлопців

Маскулінність (сукупність чоловічих якостей) і насильство

Маскулінність часто пов'язують з володінням зброєю. Для трансформації насильницького характеру маскулінності в ненасильницький варто розглянути чоловічі гендерні особливості, соціальні ролі та відносини, а також їх зв'язок із сексуальним і гендерним насильством.

Чоловіки - жертви сексуального та гендерного насильства

Чоловіки і хлопці зазнають сексуального насильства з боку інших чоловіків під час призову чи набору до воєнізованих формувань, іноді в рамках ритуалів “вливання до колективу”. На чоловіків - жертв сексуального та гендерного насильства слід звертати особливу увагу. Вони меншою мірою схильні повідомляти про інциденти, оскільки на ці питання в більшості суспільств накладене табу.

Традиційні ролі чоловіків

Чоловіки - колишні комбатанти, які не здатні виконати свою традиційну роль годувальника сім'ї, часто переживають кризу ідентичності. Це може зумовити зростання насильства в сім'ї, зловживання алкоголем і наркотиками. Програми роззброєння, демобілізації та інтеграції мають не зміцнювати стереотипні ролі чоловіків, а розвивати механізми надання їм консультацій і гнучкої соціально-економічної підтримки. Це є важливим аспектом у запобіганні поширенню сексуального та гендерного насильства.

Джерело: United Nations, Integrated Disarmament, Demobilization and Reintegration Standards.

⁶³ UN Department of Peacekeeping Operations, *Gender Mainstreaming in Peacekeeping Operations: Progress Report* (United Nations: New York, 2005), pp.31-32.

⁶⁴ UN Disarmament, Demobilization and Reintegration Resource Centre, Country programme: Liberia, 1 June 2007, <<http://www.unddr.org/countryprogrammes.php?c=52>>; UNMIL, Disarmament, demobilization, reintegration and rehabilitation, 1 June 2007, <<http://www.unmil.org/content.asp?ccat=ddrr>>.

⁶⁵ UN Mission in Liberia (посилання 32).

⁶⁶ United Nations, Integrated Disarmament, Demobilization and Reintegration Standards (IDDRS), Module 5.10 Women, gender and DDR, p.18, <http://www.unddr.org/iddrs/05/download/IDDRS_510.pdf>.

молоді чоловіки, які звикли до насильства та жорстокості під час війни, більше за інших схильні до створення бандитських угруповань, особливо в містах, і можуть становити постійну загрозу безпеці жінок і дітей⁶⁷. Крім програм повернення чоловіків - колишніх комбатантів до економічної діяльності, що гарантує інші засоби існування, на етапі реінтеграції слід також передбачити надання їм психологічних послуг.

Враховання гендерних аспектів у судочинстві та реформуванні судової системи на перехідному етапі

“Судочинство на перехідному етапі” (перехідне судочинство, *transitional justice*) вважається дедалі більш важливим для пост-конфліктних країн, оскільки воно готує підґрунтя для реального примирення через запровадження процесів притягнення до відповідальності та оприлюднення їх результатів, а також запобігає рецидивам насильства, забезпечуючи таким чином міцний мир⁶⁸. Перехідне судочинство може здійснюватися спеціально створеними тимчасовими органами – спеціальними карними трибуналами, комісіями довіри і примирення та програмами компенсації заподіяної шкоди – або постійними державними судовими інститутами. Пост-конфліктні механізми перехідного судочинства часто є частиною ширших процесів реформування судової системи (розглядається нижче) і тісно пов’язані з реформами в секторі безпеки⁶⁹.

Перехідне судочинство має особливе значення для боротьби з сексуальним і гендерним насильством над жінками у воєнний час. Міжнародний кримінальний трибунал у справах колишньої Югославії (*International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY*) та Міжнародний кримінальний трибунал у справах Руанди (*International Criminal Tribunal for Rwanda, ICTR*) вперше винесли вироки за зґвалтування та інші форми сексуального насильства як за військові злочини, злочини проти людства та акти геноциду, створивши нове підґрунтя для боротьби з цими злочинами. Практика роботи *ICTY* та *ICTR* була важливою для визнання в міжнародному праві різних форм сексуального насильства під час конфлікту як злочину. Проте, захист і підтримка жертв

⁶⁷ De Watteville, N., *Addressing Gender Issues in Demobilization and Reintegration Programs*, Africa Region Working Paper Series, no.33 (World Bank: Washington, DC, May 2002), p.20.

⁶⁸ Mobekk, E., *Transitional Justice and Security Sector Reform: Enabling Sustainable Peace*, DCAF Occasional Paper no.13 (DCAF: Geneva, Nov. 2006), p.2. Див. також: Wiharta, S., ‘Post-conflict justice: developments in international courts’, *SIPRI Yearbook 2004: Armaments, Dis-armament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2004), pp.197-198; Дван Р., Віхарта Ш. “Багатосторонні миротворчі місії: виклики побудові миру”, *Щорічник СППІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.147-175.

⁶⁹ Наприклад, Е.Мобек (*E. Mobekk*) зауважує, що “такі механізми перехідного судочинства, як комісії довіри, здатні надати рекомендації стосовно змін і реформ, які необхідно здійснити в урядових установах, що вдавалися до насильства над своїми громадянами. Участь національних і змішаних судів у процесах притягнення до відповідальності може сприяти зміцненню та реформуванню судової системи”. Mobekk (посилання 68), pp.2-3. Див. також: van Zyl, P., ‘Promoting transitional justice in post-conflict societies’, eds A. Bryden and H. Hänggi, *Security Governance in Post-conflict Peacebuilding* (DCAF: Geneva, 2005), pp.209-231.

сексуального насильства в міжнародних трибуналах були менш успішними. Так, окремі свідки *ICTR* піддавалися залякуванням і навіть були вбиті до чи після надання свідчень у трибуналі⁷⁰. Повідомлялося про неналежну підготовку та агресивну манеру перехресного допиту свідків під час судових процесів, що змушувало їх знову почуватися жертвою та об'єктом знущань. Іноді рішення надати свідчення оберталося для жінок розлученням чи вигнанням з громади. Жінкам, зараженим ВІЛ/СНІДом внаслідок зґвалтування, не завжди надавалася необхідна медична допомога⁷¹.

Певного прогресу у розв'язанні цих проблем домогся Спеціальний суд у справах Сьєрра-Леоне (*Special Court for Sierra Leone*), який, зокрема: призначив досвідчених слідчих-жінок для розслідування сексуальних злочинів; запровадив гендерно адаптовану методику допитів для того, щоб жертви сексуального насильства не боялися розповідати інциденти; звернув особливу увагу на підготовку свідків⁷². Проте, залишається ризик, що участь у судовому процесі може спричинити негативне ставлення до жертви в її громаді, і побоювання цього завадять їй викласти суть події, або в неї може залишитися відчуття несправедливості суду (особливо за відсутності вироку). Зростає розуміння того, що "гендерну справедливість" неможливо забезпечити лише за рахунок самої судової процедури притягнення до відповідальності.

Органи, що займаються з'ясуванням фактів злочинів, намагаються шляхом визнання, засудження злочинів і запобігання повторенню знущань через безкарність злочинців дати жертвам можливість висловитися стосовно подій, що з ними трапилися. Відносна гнучкість і неформальний характер роботи цих органів дозволяють їм краще за кримінальний суд реагувати на гендерні проблеми. Останні приклади роботи комісій довіри і примирення, зокрема в Перу, Сьєрра-Леоне і Східному Тиморі, доводять їх здатність розв'язувати конкретні проблеми та задовольняти конкретні потреби жінок у правосудді. За словами Р.Рубіо-Марін (*Ruth Rubio-Marín*), тематичні слухання, присвячені жіночим проблемам, "дали жінкам чудову можливість не лише заявити про себе, але й донести свої погляди до громадськості . . . і привернути увагу до сексуального насильства над жінками"⁷³. Інші механізми забезпечення гендерної рівності в роботі комісій довіри і примирення передбачають створення спеціальних груп з опитування жінок (у Східному Тиморі), а також висвітлення в окремих розділах доповідей комісій випадків насильства над жінками та його впливу на їх життя (в Перу і Сьєрра-Леоне)⁷⁴. У Сьєрра-Леоне комісія довіри і примирення залучила до своєї діяльності жіночі організації. Як результат, ці організації

⁷⁰ Walsh, C., 'Witness protection, gender and the ICTR', Rights & Democracy, International Centre for Human Rights and Democratic Development, July 1997, <<http://www.ichrdd.ca/english/commdoc/publications/women/womtrirw.html>>.

⁷¹ Human Rights Watch, 'Struggling to survive: barriers to justice for rape victims in Rwanda', *Human Rights Watch*, vol.16, no.10 (Sep. 2004), pp.9-10, 27-29; <<http://www.hrw.org/reports/2004/rwanda0904/>>; Nowrojee, B., 'Your Justice is Too Slow': Will the ICTR Fail Rwanda's Rape Victims?, UN Research Institute for Social Development (UNRISD) Occasional Paper no.10 (UNRISD: Geneva, Nov. 2005), p.4, <http://www.womensrightscoalition.org/pdf/binaifer_paper.pdf>.

⁷² Bastick, Grimm and Kunz (посилання 10).

⁷³ Rubio-Marín, R., University of Seville, cited in Bastick, Grimm and Kunz (посилання 10).

⁷⁴ Там само.

активно долучилися до інформування про роботу комісії, надання свідчень під час слухань, допомоги жертвам сексуального насильства, висунення рекомендацій для програм компенсації завданої шкоди і примушення Уряду до їх виконання⁷⁵.

В аналізі перехідного судочинства та гендерних проблем вражає брак розуміння специфічних потреб чоловіків і хлопців. Комісія довіри і примирення у Сьєрра-Леоне в рекомендаціях стосовно компенсацій завданої шкоди звернула увагу на жертв сексуального насильства чоловічої статі⁷⁶. Проте, оскільки всі випадки згвалтування та сексуального рабства, повідомлені комісії довіри і примирення, стосувалися жінок і дівчат, можна зробити висновок, що зусиль з мотивації виступів із заявами чоловіків і хлопців, постраждалих від сексуального насильства, виявилось недостатньо⁷⁷.

Але, визнаючи специфіку для жінок і дівчат наслідків збройного конфлікту, важливо не обмежуватися розглядом сексуального насильства. Перуанські жінки, вітаючи зусилля комісії довіри і примирення, спрямовані на протидію сексуальному насильству, висловили стурбованість з приводу відволікання уваги від проблем інших жінок, зокрема біженок і переміщених жінок, які залишилися єдиними годувальниками в сім'ї внаслідок порушення прав їх чоловіків, а також ув'язнених жінок⁷⁸. Ці приклади висвітлюють принаймні дві проблеми: яким чином забезпечити гендерну справедливість для жертв-чоловіків; яким чином поширити повноваження та механізми перехідного судочинства на забезпечення справедливості та компенсації завданої шкоди відповідно до пріоритетів місцевих громад.

Якщо зазирнути за межі перехідного судочинства, то пост-конфліктні країни відчувають нагальну потребу в реформуванні всієї судової системи. Щоб реформована судова система користувалася довірою і була легітимною в очах суспільства, в т.ч. жінок, процес реформування має передбачати участь і розглядати потреби всіх верств суспільства, з наголосом на виявленні законодавчих норм і практик, що дискримінують конкретних чоловіків або жінок.

Закони про протидію гендерному насильству часто не відповідають міжнародним стандартам у галузі прав людини та не встигають за змінами в них. Серед перших після конфлікту законодавчих актів у Руанді і Ліберії були прийняті нові закони про протидію згвалтуванням⁷⁹. Потребує детального вивчення процес підготовки і призначення працівників судових органів; необхідно також вжити заходів із заохочення рівноправного представництва чоловіків і жінок з різною етнічною і релігійною належністю у професіях судової і правової галузей.

⁷⁵ King, J., 'Gender and reparations in Sierra Leone: the wounds of war remain open', ed. R. Rubio-Marín, *What Happened to the Women? Gender and Reparations for Human Rights Violations* (International Center for Transitional Justice, Social Science Research Council: New York, 2006), pp.256-257.

⁷⁶ Truth and Reconciliation Commission, Sierra Leone, 'Chapter 4: reparations', *The Final Report of the Truth and Reconciliation Commission of Sierra Leone*, vol. 2 (Truth and Reconciliation Commission, Sierra Leone: Freetown, 2004), p.250.

⁷⁷ King (посилання 75), p.252.

⁷⁸ International Center for Transitional Justice (ICTJ), *Truth Commissions and Gender: Principles, Policies and Procedures* (ICTJ: New York, 2006), p.9.

⁷⁹ Про Руанду див.: Luciak (посилання 37); AWEPA (посилання 28); Powley (посилання 37). Про Ліберію див.: Rehn and Johnson Sirleaf (посилання 10), p.163.

VI. Висновки

Попри те, що гендерні відносини вже понад 20 років тому визнано важливим фактором розвитку, але лише зараз вони починають враховуватися в дискурсі та політиці реформування сектору безпеки. На фоні активної роботи з пост-конфліктного забезпечення гендерної рівності (1), яку здійснюють багато дозорів, що надають підтримку в реформуванні сектору безпеки (2), ці два напрями роботи часто плануються та реалізуються незалежно один від одного.

Головні перешкоди успішному втіленню гендерних аспектів у реформування сектору безпеки певною мірою подібні тим, що заважали самим реформам у багатьох пост-конфліктних ситуаціях: поспішність і незавершеність програм, що призводить до браку відповідальності на місцях; сподівання на можливість запровадження моделей, що вже використовувалися, без належного врахування місцевого контексту. Організація консультацій і діалогу з широким колом учасників не завжди вимагає великих фінансових ресурсів, але потребує часу та персональної відповідальності багатьох осіб. Гендерні питання часто є дуже чутливими в культурному сенсі, і, хоча зовнішні учасники можуть створити стимули та надати підтримку, ініціативу в їх вирішенні мають узяти на себе місцеві гравці.

Саме ці місцеві гравці є головним ресурсом і важелем втілення гендерних аспектів у процесі пост-конфліктного реформування сектору безпеки. В багатьох пост-конфліктних країнах парламентарі, жінки, які працюють в органах безпеки, громадські організації тощо вимагають реформування сектору безпеки з урахуванням гендерних проблем. Мірою систематизації стратегій і підходів до реформування сектору безпеки, міжнародним організаціям і донорам слід передбачити заходи із запровадження гендерних аспектів до стандартних процедур діяльності, моніторингу, процесів звітності та підготовки персоналу.

Реформування сектору безпеки багато вииграє від урахування гендерних аспектів. За повноцінної участі чоловіків і жінок цей процес може бути більш адекватним місцевим потребам, більш легітимним і здатним до реалізації в суспільстві пріоритетних напрямів забезпечення безпеки і правосуддя, що доповнюють один одного. В контексті пост-конфліктної ситуації, робота з окремими жіночими та іншими організаціями, ізольованими за попередньої влади, сприяє здобуттю довіри суспільства, реалізації реформ у секторі безпеки на підґрунті толерантності та підвищує рівень безпеки і справедливості в усьому суспільстві. Натомість, підходи до реформування сектору безпеки, що ігнорують гендерні аспекти, прирікають на провал зусилля з ефективного та відповідального забезпечення безпеки для всіх.

Частина II. Військові витрати та озброєння у 2007р.

Розділ 5. Військові витрати

Розділ 6. Виробництво озброєнь

Розділ 7. Міжнародні поставки озброєнь

5. Військові витрати

ПЕТТЕР ШТОЛЕНХАЙМ, КАТАЛІНА ПЕРДОМО,
ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН

I. Вступ

Світові військові витрати у 2007р. оцінюються у \$1 339 млрд., що в реальних цінах на 6% перевищує показник 2006р.¹ За період 1998-2007рр. світові військові витрати в реальних цінах збільшилися на 45%. У 2007р. вони склали 2,5% світового валового внутрішнього продукту (ВВП) і становили \$202 на душу населення².

У цьому розділі на основі Баз даних СІПРІ про військові витрати наводяться дані про тенденції військових витрат у 1998-2007рр. з аналізом цих тенденцій в окремих країнах за регіонами³. В підрозділі II наводяться статистичні тренди регіональних військових витрат і дані про 15 найбільших витратників. У підрозділі III розглядаються військові витрати США, на які припадає лівова частка світових витрат – 45%. Далі в розділі йдеться про країни, де військові витрати зростали останніми роками найбільшими темпами. В підрозділі IV аналізуються фактори, що зумовили швидке зростання військових витрат, зокрема на Південному Кавказі. В підрозділі V розглядаються регіональні тенденції. В підрозділі VI узагальнюються головні фактори зростання військових витрат у 2007р.

У додатку 5А наводяться дані СІПРІ про військові витрати 168 країн у 1998-2007рр. Загальні світові, регіональні дані та дані про окремі країни наводяться в національній валюті в поточних цінах 1998-2007рр., у доларах США в постійних цінах 1998-2007рр., у доларах США в постійних цінах 2007р. та як частка ВВП у 1998-2006рр. У додатку 5Б наводяться дані про військові витрати держав-членів НАТО на особовий склад та озброєння.

¹ Дані про світові військові витрати у 2007р. наведені в доларах США в поточних цінах. Оцінка реального зростання ґрунтується на порівнянні витрат, обчислених у доларах США в постійних цінах за валютним курсом 2005р. Дані, обчислені в доларах США в постійних цінах, використані для оцінки тенденцій витрат, а в поточних цінах – для аналізу часток витрат, зокрема часток країн (регіонів) у загальних регіональних (світових) витратах. Усі дані в доларах США розраховані на підставі середньорічних валютних курсів. СІПРІ подає дані в доларах США в поточних цінах лише за останній рік. Див. додаток 5А цього видання, таблиці 5А.1 і 5А.3.

² Оцінка частки у ВВП ґрунтується на оцінці світового ВВП у 2007р. – \$53 352 млрд. за ринковим валютним курсом. Див.: International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook, October 2007: Globalization and Inequality* (IMF: Washington, DC, 2007), p.215. Дані про витрати на душу населення розраховані, виходячи з величини світових військових витрат і чисельності населення світу у 2007р. – 6 616 млн. осіб. Див.: United Nations Population Fund (UNFPA), *State of the World Population 2007: Unleashing the Potential of Urban Growth* (UNFPA: New York, 2007), p.99.

³ База даних СІПРІ про військові витрати, <http://www.sipri.org/contents/milap/milex/mex_database1.html>.

Таблиця 5.1. Оцінки світових і регіональних військових витрат у 1998-2007рр.

Дані наведені в \$ млрд. у постійних цінах за валютним курсом 2005р. Курсивом наведені відсотки. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

Регіон ^a	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	% змін, 1998- 2007
Африка	11,1	11,9	12,3	13,5	14,3	14,1	15,8	16,0	15,8	16,8	+51
Північна	4,3	4,0	4,1	5,2	5,2	5,4	5,9	6,2	6,0	6,6	+53
Західна	6,8	7,9	8,3	8,4	9,1	8,7	9,9	9,8	(9,7)	(10,1)	+49
Америка	367	367	382	388	431	481	522	548	559	598	+63
Північна	340	341	354	357	399	453	493	516	525	562	+65
Центральна	3,6	3,7	3,9	3,8	3,6	3,6	3,4	3,4	3,6	4,0	+14
Південна	23,3	22,1	23,9	26,7	27,5	24,6	25,8	28,1	30,1	32,0	+38
Карибський басейн	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Азія та Океанія	132	135	139	146	153	160	166	176	186	200	+52
Середня	(0,6)	0,5	..	(0,6)	..	(0,8)	..	..	..	..	..
Східна	100	101	104	110	116	122	127	132	140	152	+51
Океанія	11,4	11,9	11,8	12,2	12,7	13,2	13,8	14,3	15,1	16,4	+45
Південна	19,6	21,9	22,8	23,5	23,6	24,2	25,0	28,2	29,7	30,7	+57
Європа	276	280	287	288	295	302	306	306	311	319	+16
Центральна	15,1	14,7	14,8	15,5	15,8	16,2	16,3	16,8	17,1	18,0	+19
Східна	15,6	15,9	21,4	23,3	25,8	27,6	28,9	32,0	35,6	40,8	+162
Західна	245	250	251	249	253	258	261	257	258	261	+6
Близький Схід	48,8	48,1	54,3	56,7	54,3	56,0	60,3	67,2	73,9	79,0	+62
Загалом у світі	834	843	875	892	947	1 013	1 071	1 113	1 145	1 214	+45
Зміни (%)		1,0	3,8	2,0	6,2	7,0	5,7	4,0	2,9	6,0	

( ) – узагальнені регіональні показники розраховані на підставі національних даних, отриманих не менш ніж від 90% країн регіону; .. – дані отримані менш ніж від 60% країн регіону.

^a Дані про витрати окремих країн за регіонами наведені в таблиці 5А.1 додатка 5А цього видання. Окремі країни не враховані через брак даних або суперечливість вибірок даних за певний період. У показниках стосовно Африки не враховані Ангола, Екваторіальна Гвінея та Сомалі; стосовно Америки – Куба, Гайана, Гаїті та Тринідад і Тобаго; стосовно Азії – Північна Корея, М'янма та В'єтнам; стосовно Близького Сходу – Катар. Ці країни не враховані і в розрахунку загального світового показника.

Джерело: додаток 5А цього видання, таблиці 5А.1 і 5А.3.

II. Регіональні тенденції і країни з найвищими рівнями військових витрат

Оцінки СППРІ військових витрат за регіонами та субрегіонами подані в таблиці 5.1. Дані отримані з відкритих джерел, зокрема офіційних урядових джерел. Реальний рівень витрат за даними цих джерел є заниженим з трьох причин: (а) дані отримані не від усіх країн; (б) дані про окремі країни занижені, оскільки оцінки СППРІ ґрунтуються на офіційних урядових даних, які не завжди охоплюють всі види військових витрат; (в) окремі країни фінансують військову діяльність не лише з бюджету, а й з позабюджетних джерел. Крім того, поділ на військові витрати та інші витрати на безпеку – що враховуються у витратах на внутрішню безпеку, – часто є нечітким, оскільки сили внутрішньої безпеки

окремих країн виконують військові функції. Дані СІПРІ ілюструють загальні рівні та тенденції військових витрат з урахуванням цих застережень.

Субрегіоном з найвищими за 1998-2007рр. темпами збільшення військових витрат була Східна Європа – 162%⁴. У Росії їх збільшення склало 86%. Серед інших субрегіонів позначку 50% в реальних цінах за 10 років перетнули: Північна Америка – винятково через тенденцію збільшення військових витрат у США; Близький Схід – із суттєвим збільшенням у всіх країнах Ради співробітництва держав Перської затоки (*Gulf Cooperation Council, GCC*), крім ОАЕ, Ірану, Йорданії та Лівану⁵; Південна Азія – де тенденцію формує збільшення військових витрат Індії на 64% у реальних цінах; Північна Африка – через збільшення на 97% військових витрат в Алжирі; Східна Азія – де у трьох країнах у 1998-2007рр. збільшення військових витрат становило понад 50% (Китай – 202%, Малайзія – 153%, Індонезія – 100%). Інші країни Східної Азії, в т.ч. Камбоджа і Тайвань, зменшили військові витрати⁶. Субрегіонами з найнижчим за 10 років рівнем зростання військових витрат були Західна Європа та Центральна Америка.

У 2007р. дещо змінився регіональний розподіл рівнів зростання військових витрат, порівняно з 2006р. Значне зростання було зафіксоване не лише у Східній Європі (15%), Північній Африці (10%) та на Близькому Сході (6,8%), але й у Центральній Америці (13%). Військові витрати в Океанії і Східній Азії теж зростають – у 2007р. на 8,6%. Субрегіонами з найнижчим рівнем зростання у 2007р. були Західна Європа (0,9%) та Південна Азія (3,1%).

У таблиці 5.2 перелічені країни з найвищими військовими витратами у 2007р. В лівій частині таблиці країни розміщені за рівнем військових витрат у доларах США в постійних цінах за ринковим валютним курсом (РВК). На 15 найбільших витратників припадало 83% світових військових витрат, на п'ять найбільших витратників – 63%, так само як і у 2006р. На США припадає 45% усіх світових витрат; водночас інші лідери – Велика Британія, Китай, Франція та Японія значно відстають від них – 4-5% кожен. Рівні військових витрат на душу населення та частки ВВП в першій п'ятірці суттєво різняться. Найбільше серед перших 15 країн економічне навантаження військових витрат (“військовий тягар”) у 2006р. відчували Саудівська Аравія, США та Росія; в семи з цих країн він був менше 2%.

Хоча СІПРІ використовує для аналізу військових витрат РВК, у правій частині таблиці 5.2 наведене ранжування країн за величиною військових витрат, конвертованою в долари США за паритетом купівельної спроможності (ПКС)⁷.

⁴ До країн Східної Європи належать Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія та Україна. Див. додаток 5А цього видання.

⁵ До *GCC* належать Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія. Див. додаток Б цього видання. В Базі даних СІПРІ про військові витрати немає даних про Катар, а дані про Ірак та ОАЕ охоплюють не весь період 1998-2007рр. Див. додаток 5А цього видання.

⁶ Немає даних про В'єтнам, М'янму, Північну Корею.

⁷ Рівні ПКС – це оцінки, зроблені в рамках Міжнародної програми порівнянь (*International Comparison Program, ICP*) для Світового банку.

Таблиця 5.2. 15 країн з найвищим рівнем військових витрат у 2007р. за ринковим валютним курсом і паритетом купівельної спроможності

Дані про витрати наведені в \$ млрд., у постійних цінах за валютним курсом 2005р.

Військові витрати в доларах за РВК						Військові витрати в доларах за ПКС ^a		
Місце	Країна	Видатки (\$ млрд.)	Світова частка (%)	Витрати на душу населення (\$)	% ВВП 2006 ^b	Місце	Країна	Обсяг (\$ млрд.)
1	США	547	45	1 799	4,0	1	США	547
2	Велика Британія	59,7	5	995	2,6	2	Китай	[140]
3	Китай	[58,3]	[5]	[44]	2,1	3	Росія	[78,8]
4	Франція	53,6	4	880	2,4	4	Індія	72,7
5	Японія	43,6	4	339	1,0	5	Велика Британія	54,7
Усього перша п'ятірка		762	63			Усього перша п'ятірка		893
6	Німеччина	36,9	3	447	1,3	6	Саудівська Аравія ^c	52,8
7	Росія	[35,4]	[3]	[249]	3,6	7	Франція	47,9
8	Саудівська Аравія ^c	33,8	3	1310	8,5	8	Японія	37,0
9	Італія	33,1	3	568	1,8	9	Німеччина	33,0
10	Індія	24,2	2	21	2,7	10	Італія	29,6
Усього перша десятка		925	76			Усього перша десятка		1 094
11	Південна Корея	22,6	2	470	2,5	11	Південна Корея	29,4
12	Бразилія	15,3	1	80	1,5	12	Бразилія	26,7
13	Канада	15,2	1	461	1,2	13	Іран ^d	22,1
14	Австралія	15,1	1	733	1,9	14	Туреччина	16,5
15	Іспанія	14,6	1	336	1,2	15	Тайвань	15,8
Усього перші 15 країн		1 008	83			Усього перші 15 країн		1 204
Загалом у світі		1 214	100	183	2,5			

ВВП – валовий внутрішній продукт; ПКС – паритет купівельної спроможності; РВК – ринковий валютний курс; [ ] – оціночні дані.

^a Дані в доларах США, конвертовані за ПКС, станом на 2005р. Розрахунки здійснені Світовим банком на підставі порівняння даних про валовий національний продукт.^b Дані про національні військові витрати як частки ВВП наведені за 2006р. – останній рік, для якого є дані про ВВП.^c Дані про Саудівську Аравію враховують витрати на забезпечення громадського порядку та безпеки й можуть бути дещо завищеними.^d Дані про Іран стосуються національної оборони та не враховують витрати на Корпус Стражів ісламської революції, що становлять значну частину загальних військових витрат Ірану.Джерела: **військові витрати**: додаток 5А цього видання; **ПКС**: International Comparison Program, 2005 International Comparison Program: Preliminary Results (World Bank: Washington, DC, Dec. 2007), pp.21-24.

Рейтинг на основі ПКС суттєво відрізняється від рейтингу на основі РВК, насамперед для країн, що розвиваються, та меншою мірою для перехідних економік – переважно внаслідок більш високої внутрішньої купівельної спроможності валют цих країн. Цим пояснюються вищі місця, зокрема Китаю, Індії, Росії та Саудівської Аравії, і присутність у списку Ірану, Тайваню та Туреччини. Але оцінювати військові витрати, обчислені за ПКС – а для багатьох країн існують

лише такі дані – не зовсім правильно, оскільки ці дані відбивають насамперед співвідношення цін на цивільні товари та послуги. Міжнародне порівняння витрат є загалом складним завданням, а для порівняння військових витрат ідеального методу сьогодні немає.

III. Сполучені Штати Америки

Після подій вересня 2001р. військові витрати США значно зросли. У 2007р. вони були вищими, ніж будь-коли після Другої світової війни. Але завдяки зростанню американської економіки та загального бюджету частки військових витрат у ВВП та в загальних витратах Уряду США є нижчими за попередні періоди⁸. В цьому підрозділі аналізуються особливості цих тенденцій, а також бюджетний запит на 2008ф.р. і розподіл військових видатків у річному оборонному бюджеті та додатковому бюджетному асигнуванні за статтею “глобальна війна з тероризмом”⁹.

Тенденції військових витрат

За даними СІПРІ, у 2001-2007ф.рр. військові витрати США збільшилися на 85% у номінальних і на 59% – у реальних цінах¹⁰. Дані з офіційних джерел США за той самий період свідчать про збільшення витрат на національну оборону на 88% у номінальних і на 50% – у реальних цінах (таблиця 5.3)¹¹. Стрімке збільшення спостерігалось за всіма (хоч і не рівною мірою) категоріями витрат. Найбільшими темпами збільшувалися номінальні витрати на експлуатацію та обслуговування ОВТ, які у 2001-2007рр. подвоїлися. Номінальне збільшення витрат на придбання озброєнь становило 90%, військове будівництво – 76%, НДДКР – 76%, на особовий склад – 74%.

⁸ За американською бюджетною термінологією, *витрати (outlay)* – це здійснені виплати. Витратами можуть бути платежі за зобов’язаннями попередніх фінансових років. Натомість, *бюджетні повноваження (budget authority)* – це право Уряду США брати на себе юридично обов’язкові фінансові зобов’язання. Бюджетні повноваження можуть стосуватися негайних або майбутніх витрат. Виділення коштів урядовим установам США (видатки) на конкретні цілі визначається постійним чи річним законом про бюджетні асигнування. *Додаткові бюджетні асигнування (supplemental appropriation)* стосуються додаткових бюджетних повноважень. Див., зокрема: US Congress, Congressional Budget Office, *The Budget and Economic Outlook: Fiscal Years 2008 to 2018* (US Congress: Washington, DC, Jan. 2008), pp.165-181.

⁹ У бюджетних документах, оприлюднених Міністерством оборони (МО) США та Адміністративно-бюджетним управлінням Білого дому (*White House Office of Management and Budget*), фінансування за статтею “глобальна війна з тероризмом” чи “глобальна війна з терором” (*global war on terrorism or global war on terror, GWOT*) охоплює асигнування МО та інших міністерств на операції *Iraqi Freedom* (Ірак), *Enduring Freedom* (Афганістан, Філіппіни, Африканський Ріг та ін.) та *Noble Eagle* (зміцнення безпеки у США). “Глобальна війна з тероризмом” фінансувалася переважно через МО (94% у 2001-2007ф.р.).

¹⁰ Див. додаток 5А цього видання. Дані СІПРІ про військові витрати США ґрунтуються на даних НАТО за всі роки, крім останніх. Дані за 2007р. отримані на підставі оцінок відсоткових змін в офіційних оцінках США, в т.ч. витрат МО на “глобальну війну з тероризмом”.

¹¹ Відмінності між даними СІПРІ та офіційними даними США в реальних цінах пояснюються використанням різних дефляторів. СІПРІ використовує індекс споживчих цін, а МО США – специфічні для оборонної сфери коефіцієнти дефляції (відсутні для більшості країн), які показують більш швидке зростання цін на військову продукцію, порівняно зі споживчими цінами.

Таблиця 5.3. Витрати США на Міністерство оборони та національну оборону загалом у 2001-2008ф.рр.

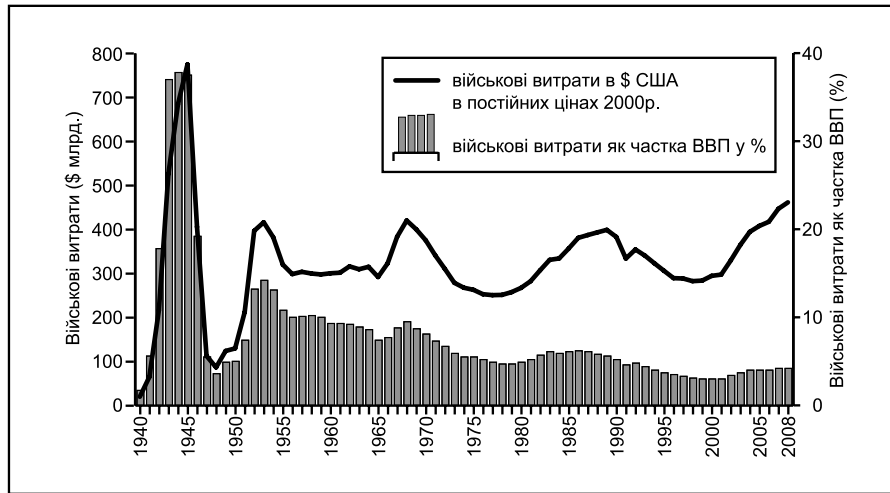
Дані наведені в \$ млрд. за фінансовими роками. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007 ^a	2008 ^b
<i>Витрати^c в поточних цінах</i>								
МО	290,2	331,9	387,2	436,5	474,1	499,3	548,9	583,3
Особовий склад	74,0	86,8	106,7	113,6	127,5	127,5	128,8	135,7
Експлуатація та обслуговування ОВТ	112,0	130,0	151,4	174,0	188,1	203,8	224,8	248,6
Придбання ОВТ	55,0	62,5	67,9	76,2	82,3	89,8	104,3	110,8
НДДКР, випробування та оцінка	40,5	44,4	53,1	60,8	65,7	68,6	71,1	69,6
Військове будівництво	5,0	5,1	5,9	6,3	5,3	6,3	8,8	10,1
Житлове забезпечення	3,5	3,7	3,8	3,9	3,7	3,7	4,3	4,0
Інше ^d	0,3	-0,6	-1,6	1,6	1,5	-0,3	6,8	4,5
Міністерство енергетики (військові)	12,9	14,8	16,0	16,6	18,0	17,5	17,9	18,0
Інше (військові)	1,6	1,8	1,6	2,8	3,2	5,1	5,1	5,3
Всього на національну оборону	304,7	348,5	404,8	455,8	495,3	521,8	571,9	606,5
Військові витрати (оцінки СІПРІ)	312,7	356,7	415,2	464,7	503,4	527,7	578,3	..
<i>Витрати в постійних цінах</i>								
Всього на національну оборону (в цінах 2000ф.р.)	297,2	329,3	364,4	394,3	407,8	417,2	446,7	461,3
Військові витрати (оцінки СІПРІ, в цінах 2005р.)	344,9	387,3	440,8	480,5	503,4	511,2	546,8	..
<i>Витрати як частка ВВП (%)</i>								
Всього на національну оборону	3,0	3,4	3,7	4,0	4,0	4,0	4,2	4,2
Військові витрати (оцінки СІПРІ)	3,1	3,4	3,8	4,0	4,0	4,0	..	..
<i>Витрати як частка загальних витрат Уряду США (%)</i>								
Всього на національну оборону	16,4	17,3	18,7	19,9	20,0	19,7	20,5	20,9

МО – Міністерство оборони; НДДКР – науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи.

^a Дані за 2007ф.р. є оцінками, що враховують витрати на підставі додаткового бюджетного асигнування (лотий 2007р.) у сумі \$93,4 млрд. до бюджетних повноважень на 2007ф.р.^b Дані за 2008ф.р. є оцінками майбутніх витрат на підставі бюджетного запиту. Крім річного бюджету, вони враховують витрати за попереднім запитом на “глобальну війну з тероризмом” на 2008ф.р. (\$141,7 млрд.). Водночас, вони не враховують оцінку витрат за запитами на “глобальну війну з тероризмом”, поданими в липні та жовтні 2007р. на отримання додаткових бюджетних повноважень у сумі \$5,3 млрд. і \$42,3 млрд., відповідно, і тому є заниженими.^c Витрати – це сума коштів, витрачена в конкретному році, тобто результат реалізації бюджетних повноважень.^d Від’ємна величина витрат за цією категорією є наслідком складнощів функціональної (на відміну від відомчої чи організаційної) класифікації бюджетних заходів.Джерела: US Office of Management and Budget, *Budget of the United States Government, Fiscal Year 2008: Historical Tables* (Government Printing Office: Washington, DC, 2007), <<http://www.budget.gov/budget/fy2008/>>, pp.59-60, 124-125; додаток 5А цього видання.

Рис. 5.1. Тенденції військових витрат США у 1940-2008ф.рр.

Джерело: US Office of Management and Budget, *Budget of the United States Government, Fiscal Year 2008: Historical Tables* (Government Printing Office: Washington, DC, 2007), <<http://www.budget.gov/budget/fy2008/>>, pp.118-125.

Рівень військових витрат США (загальних витрат на національну оборону) в реальних цінах у 2007ф.р. був на 7,4% вище за пік витрат періоду корейської війни (1953ф.р.), на 6,3% – періоду в’єтнамської війни (1968ф.р.) і на 12% – періоду холодної війни (1989ф.р.). Але внаслідок зростання американської економіки частка військових витрат у ВВП та в загальних витратах Уряду США у 2007ф.р. була нижчою, ніж у всіх попередніх роках пікових витрат, починаючи з Другої світової війни (рис. 5.1).

Бюджетний запит на 2008ф.р.

Адміністрація Президента Дж.Буша подала до Конгресу США оборонний бюджетний запит на 2008ф.р. 5 лютого 2007р.¹² Він складався з двох окремих головних запитів на отримання бюджетних повноважень: для МО на суму \$481,4 млрд. (номінальне збільшення, порівняно з 2007ф.р., на 11,3%, реальне – 8,6%) та окремо на “глобальну війну з тероризмом” на суму \$141,7 млрд.¹³ Запит також охоплював \$22,5 млрд. на діяльність Міністерства енергетики та іншу, не пов’язану з МО, діяльність; у сумі бюджетні видатки на національну оборону

¹² Адміністрація США завжди формулює потребу в коштах у вигляді запиту на отримання бюджетних повноважень. Більшість оборонних бюджетних повноважень надається у формі річних асигнувань. Див. також посилання 8. Наведені тут дані про бюджетні повноваження відрізняються від даних таблиці 5.3, де наведені дані про витрати.

¹³ US Department of Defense, ‘Fiscal 2008 Department of Defense budget released’, News Release no.129-07, 5 Feb. 2007, <<http://www.defenselink.mil/releases/release.aspx?releaseid=10476>>. На додаток до \$481,4 млрд. МО отримало й інші невеликі за обсягами повноваження, які збільшують загальні бюджетні повноваження МО до \$483,2 млрд. Див.: Office of the Under Secretary of Defense (Comptroller), *National Defense Budget Estimates for FY 2008* (Department of Defense: Washington, DC, Mar. 2007). Дані про оборонний бюджет на 2008ф.р. див.: <<http://www.defenselink.mil/comptroller/defbudget/fy2008/>>.

складали \$645,6 млрд.¹⁴ Одночасно було подано запит на додаткові бюджетні асигнування в сумі \$93,4 млрд. для фінансування у 2007ф.р. “глобальної війни з тероризмом”¹⁵.

Хоча попередніми роками Адміністрація Дж.Буша з метою забезпечення фінансування заходів “глобальної війни з тероризмом” вдавалася до додаткових бюджетних асигнувань за межами основного річного бюджету, бюджетний запит на 2008ф.р. був першим, що містив окремий розділ під цією назвою. Проте, він ґрунтувався на оцінці потреб МО, станом на лютий 2007р., а два додаткових запити на фінансування “глобальної війни з тероризмом” на 2008ф.р. були подані пізніше. В липні було подано запит на \$5,3 млрд. на збільшення виробництва та постачання машин з підвищеним захистом від мін і нападів із засідок (*mine-resistant ambush-protected, MRAP*) для американських військ в Афганістані та Іраку. В жовтні – на \$45,9 млрд. на військові та розвідувальні операції з підтримки “глобальної війни з тероризмом”, \$42,3 млрд. з яких – для МО¹⁶.

Аргументами на користь збільшення основного бюджетного запиту у 2008ф.р. були: “забезпечення потрібної чисельності та високого рівня бойової готовності сухопутних військ; зміцнення боєздатності Збройних сил (ЗС) Сполучених Штатів; . . . збереження традиційної переваги США у протидії потенційним загрозам; подовження широкої підтримки [МО] військовослужбовців і членів їх сімей”¹⁷. Основний бюджетний запит на 2008ф.р. охоплює фінансування збільшення чисельності Армії та Морської піхоти США: “визнаючи, що загрози безпеці США не обмежуються війною з терором в Іраку та Афганістані”, МО планує збільшити чисельність сухопутних військ на 65 тис. осіб (до 547 тис.) до 2012ф.р. та морської піхоти – на 27 тис. осіб (до 202 тис.) до 2011ф.р.¹⁸ Бюджет на 2008ф.р. охоплює також фінансування цілого ряду програм озброєнь, зокрема \$27 млрд. – на закупівлю безпілотних літальних апаратів (БЛА, *unmanned aerial vehicles*) і бойових літаків, у т.ч.: 20 – *F-22*, 18 – *EA-18G*, 24 – *F/A-18* і 26 – *V-22*, – а також на подовження розробки та закупівлю 12 бойових літаків *F-35* і модернізацію існуючих літаків¹⁹.

Фінансування “глобальної війни з тероризмом”

Відстеження асигнувань і фактичних витрат на “глобальну війну з тероризмом” є складним завданням. Після нападу на США 11 вересня 2001р. під цим гаслом було розпочато три операції: *Iraqi Freedom* (Ірак), *Enduring*

¹⁴ Kosiak, S.M., *Analysis of the FY2008 Defense Budget Request* (Center for Strategic and Budgetary Assessments: Washington, DC, 2007), p.1. Загальні військові витрати США (на національну оборону) складаються з військових витрат МО та інших міністерств, насамперед Міністерства енергетики на діяльність, пов’язану з ядерною зброєю.

¹⁵ US Department of Defense (посилання 13).

¹⁶ US Office of Management and Budget, ‘FY 2008 revised emergency proposal’, Estimate no.5, 31 July 2007; Estimate no.6, 22 Oct. 2007, <<http://www.whitehouse.gov/omb/budget/07amendments.htm>>.

¹⁷ US Department of Defense (посилання 13), p.1.

¹⁸ Там само, p.2. Мається на увазі чисельність бойового складу постійної готовності.

¹⁹ Там само, p.3.

Таблиця 5.4. Асигнування МО США з основного бюджету та за статтями видатків на “глобальну війну з тероризмом” у 2001-2008ф.рр.Бюджетні асигнування^a в \$ млрд. у поточних цінах за фінансовими роками.

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Основний бюджет ^b	302	328	375	377	403	421	438	481
Глобальна війна з тероризмом ^c	17	14	69	66	103	115	169	189
Всього асигнування МО	319	342	444	443	506	536	607	670

^a Дані за 2001-2007рр. взяті із Закону про оборонні асигнування. Дані за 2008р. взяті з первинного та додаткового бюджетних запитів, поданих до жовтня 2007р.

^b Основний бюджет – це оборонний бюджет мирного часу.

^c Асигнування бюджетних повноважень, запитаних і виділених за статтею “глобальна війна з тероризмом”.

Джерело: US Department of Defense (MO), *FY2008 Global War on Terror Amendment* (DOD: Washington, DC, Oct. 2007), <<http://www.defenselink.mil/comptroller/defbudget/fy2008/>>, p.1.

Freedom (Афганістан, Філіппіни, Африканський Ріг та ін.) і *Noble Eagle* (зміцнення безпеки у США). За оцінками аналітичної служби Конгресу США (*Congressional Research Service, CRS*), станом на кінець грудня 2007р., Конгрес спрямував на ці операції загалом \$699,9 млрд. протягом 2001-2007ф.рр.²⁰ За оцінкою *CRS*, кошти з цієї суми отримали: МО – \$655,0 млрд. (94%); Державний департамент та Агентство США з міжнародного розвитку (*USAID*) – \$42,4 млрд. на реконструкцію, діяльність і будівництво посольств, а також на програми міжнародної допомоги в Афганістані та Іраку; Департамент у справах ветеранів – \$2,5 млрд. Доповідь *CRS* оцінює всі асигнування США на “глобальну війну з тероризмом” протягом 2001-2008ф.рр. у \$805,1 млрд.

У жовтні 2007р. МО оприлюднило розподіл оборонних бюджетних повноважень між основним бюджетом і статтею видатків на операції з підтримки “глобальної війни з тероризмом” (таблиця 5.4). Ці дані свідчать про зростання як загальних асигнувань МО в номінальних цінах у 2001-2008ф.рр. (на 110%), так і основного бюджету, хоч і меншою мірою (59%)²¹.

Головне бюджетно-контрольне управління Уряду США (*Government Accountability Office, GAO*), яке має повноваження здійснювати оцінку бюджетних асигнувань за власною ініціативою, перевірило фінансування військових операцій з підтримки “глобальної війни з тероризмом”. Зокрема, воно піддало критиці практику запитів додаткових бюджетних асигнувань. У доповіді *GAO* від листопада 2007р. зазначено, що запити на додаткове бюджетне асигнування

²⁰ Belasco, A., *The Cost of Iraq, Afghanistan, and Other Global War on Terror Operations Since 9/11*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RL33110 (US Congress, CRS: Washington, DC, 8 Feb. 2008), pp.6-7. Бюджетне управління Конгресу США (*US Congressional Budget Office*) наводить дані про вже ухвалені бюджетні повноваження. Згідно з доповіддю від січня 2008р., Конгрес і Президент США схвалили загальну суму \$691 млрд. “бюджетних повноважень на військові та дипломатичні операції в Іраку, Афганістані та інших регіонах на підтримку “війни з тероризмом” і виплати ветеранам”. Див.: US Congress (посилання 8), p.6.

²¹ Збільшення загальних асигнувань не враховує всієї суми додаткових асигнувань на 2008ф.р. Див.: US Department of Defense (DOD), *FY2008 Global War on Terror Amendment* (DOD: Washington, DC, Oct. 2007), p.1, <<http://www.defenselink.mil/comptroller/defbudget/fy2008/>>.

більшості спеціальних операцій МО традиційно обмежувалися потребами фінансування початкових додаткових витрат, визначених як додаткові витрати, “яких не було б, якби спеціальна операція . . . не була підтримана”²². Попередні адміністрації, щойно з’являлася можливість хоча б приблизно або частково оцінити витрати на поточні військові операції, вносили потреби на їх фінансування до основних бюджетних запитів. Попри цю попередню практику та рекомендації *GAO*, нинішня Адміністрація США, як зазначається в доповіді *GAO*, наполягає на фінансуванні військових операцій з підтримки “глобальної війни з тероризмом”, зокрема *Enduring Freedom* та *Iraqi Freedom*, на підставі запитів на додаткове бюджетне асигнування, що практикується з вересня 2001р.

Стверджувалося також, що практика існування фактично двох паралельних бюджетних процесів – звичайного річного оборонного бюджету та бюджету “глобальної війни з тероризмом” на підставі додаткових бюджетних асигнувань – негативно вплинула на узгодженість бюджетного процесу в МО. Так, Г.Адамс (*Gordon Adams*), провідний фахівець з питань бюджету в Адміністрації Президента Б.Клінтона, стверджує, що зневага до чинних механізмів системи планування, програмування, бюджетування та виконання (*Planning, Programming, Budgeting and Execution System, PPBES*) під час формування запитів на додаткове бюджетне асигнування зумовлює ставлення МО до основного бюджету та бюджету “глобальної війни з тероризмом” як до практично рівноцінних²³. Враховуючи, що до 2008ф.р. приблизно чверть усіх ресурсів надавалися МО через механізм додаткового бюджетного асигнування, Г.Адамс вважає вплив цього чинника суттєвим.

У жовтні 2006р. МО переглянуло інструкції з фінансування “глобальної війни з тероризмом”, дозволивши (з 2007ф.р.) відносити фінансування так званої “тривалої війни з терором” до спеціальних операцій в Афганістані та Іраку. Проте, МО не дало чіткого визначення “тривалої війни”, а внаслідок застосування нових інструкцій запити на фінансування “глобальної війни з тероризмом” збільшилися на мільярди доларів. Зараз МО вносить потреби фінансування за такими статтями, як нові системи озброєнь, трансформація ЗС, загальне збільшення особового складу, що традиційно фінансуються з основного бюджету, до бюджетного запиту на “глобальну війну з тероризмом”. *GAO* зазначає, що це розмиває межу між довгостроковими витратами, які традиційно замовляються та фінансуються в рамках основного бюджету, та додатковими витратами на спеціальні операції²⁴. За оцінками *GAO*, “якщо Адміністрація вважає, що характер викликів безпеці Сполучених Штатів змінився таким чином, що [США] втягнуті до тривалого конфлікту, то наслідки – наприклад, для структури сил, пріоритетів інвестування та довгострокових витрат, на відміну від короткострокових, – мають бути предметом розгляду

²² US Government Accountability Office (GAO), *Global War on Terrorism: DOD Needs to Take Action to Encourage Fiscal Discipline and Optimize the Use of Tools Intended to Improve GWOT Cost Reporting*, GAO-08-68 (GAO: Washington, DC, Nov. 2007), pp.6, 19-20.

²³ Adams, G., ‘Budgeting for Iraq and the GWOT’, Testimony before the US Senate Committee on the Budget, 6 Feb. 2007, <<http://budget.senate.gov/republican/NewHearings&Testi2007.htm>>.

²⁴ US Government Accountability Office (посилання 22), pp.6-8.

Рис. 5.2. Карта Кавказького регіону

Конгресу”. *GAO* робить наступні висновки: продовження фінансування “глобальної війни з тероризмом” через запити на додаткове бюджетне асигнування “знижує прозорість та усуває необхідну переоцінку та обговорення оборонних зобов’язань”; якщо Адміністрація Дж.Буша вважає “глобальну війну з тероризмом” тривалою, то більшість витрат на неї мають бути внесені до основного бюджету з метою забезпечення їх прозорості та можливості обговорення.

IV. Швидке зростання військових витрат на Південному Кавказі

Південний Кавказ – це регіон з масою різних проблем безпеки, найгострішими з яких є “заморожені” конфлікти в Абхазії, Південній Осетії, сепаратистських регіонах Грузії, а також у Нагірному Карабаху – де-факто, незалежному регіоні Азербайджану, який контролюється переважно Вірменією (рис. 5.2). Значним чином на безпеку регіону впливає втручання зовнішніх сил. Росія, США та дедалі більшою мірою ЄС змагаються за доступ і контроль над енергетичними ресурсами та шляхами їх транзиту в регіоні. Регіон привертає міжнародний інтерес також через його стратегічне розташування, важливе для американської “глобальної війни з тероризмом”²⁵.

Сумарні військові витрати трьох кавказьких держав – Азербайджану, Вірменії та Грузії – зросли протягом 1998-2007рр. більш ніж на 500% в реальних цінах і на 285% протягом 2003-2007рр. (таблиця 5.5). До 2006р. всі ці держави витрачали на свої армії більшу за середньосвітову (2,5%) частку ВВП; зокрема, дуже великою відносно масштабів економіки була частка військових витрат Грузії.

²⁵ de Haas, M., ‘Current geostrategy in South Caucasus’, Eurasia Insight, Eurasianet, 7 Jan. 2007, <<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp010707.shtml>>.

Таблиця 5.5. Військові витрати на Південному Кавказі у 1998-2007рр.

Дані наведені в \$ США в постійних цінах за валютним курсом 2005р. та як частка ВВП.

Країна	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	% змін, 2003-2007
<i>Військові витрати (\$ млн.)</i>											
Вірменія	86,4	93,0	94,3	91,5	90,5	104	115	141	157	194	87
Азербайджан	[102]	[133]	[141]	[160]	[172]	[215]	[260]	305	625	667	210
Грузія	[51,7]	[39,8]	[27,2]	[34,5]	49,3	57,7	80,6	214	362	592	921
Загалом	240	266	262	286	312	377	456	660	1144	1453	285
<i>Військові витрати як частка ВВП (%)</i>											
Вірменія	3,5	3,7	3,6	3,2	2,7	2,7	2,7	2,9	2,8	..	
Азербайджан	[2,4]	[2,6]	[2,3]	[2,3]	[2,2]	[2,4]	[2,6]	2,3	3,6	..	
Грузія	[1,1]	[0,9]	[0,6]	[0,7]	1,0	1,1	1,4	3,3	5,2	..	

[ ] – оцінка СІПРІ.

Джерело: додаток 5А цього видання, таблиці 5А.2 і 5А.4.

Оскільки ці дані не враховують недержавні витрати, то вони занижують рівень економічного навантаження військових витрат у цих країнах. Ці дані також не повністю відбивають масштаби військового будівництва на Південному Кавказі, оскільки не враховують великі суми військової допомоги країнам регіону останніми роками²⁶.

Мотивами зростання військових витрат на Південному Кавказі є: невирішені конфлікти в Абхазії, Південній Осетії і Нагірному Карабаху; бажання Грузії та Азербайджану приєднатися до НАТО та висока вартість відповідних заходів з реорганізації і модернізації ЗС; відносини країн із сусідами та їх уявлення про загрози з боку сусідів; намагання гарантувати безпеку енергоресурсів і магістральних трубопроводів. До цих мотивів додається наявність у Азербайджану, Вірменії і Грузії потрібних економічних ресурсів, зростаючих завдяки економічним реформам і дедалі більшим надходженням від нафти.

У той час, як певні чинники – особливо ймовірність поновлення конфлікту в регіоні – підштовхують до збільшення військових витрат в усіх південно-кавказьких країнах, вплив економічних чинників не є однорідним. В Азербайджані економіка зростає завдяки великим надходженням від продажу нафти, які Уряд використовує для збільшення військових витрат. Помірніше економічне зростання у Вірменії і Грузії забезпечує менші можливості збільшувати витрати у військовому та невійськовому секторах. Тому, якщо безпекова ситуація раптово не погіршиться, Вірменія та меншою мірою Грузія, імовірно, ставитимуться до зростання військових витрат більш стримано, порівняно з Азербайджаном.

²⁶ Закордонна військова допомога враховується у військових витратах країни-донора, а не реципієнта. Про військові витрати та закордонну військову допомогу країнам Південного Кавказу до 2002р. див.: Perlo-Freeman, S. and Stålenheim, P., 'Military expenditure in the South Caucasus and Central Asia', A.J.K. Bailes et al., *Armament and Disarmament in the Caucasus and Central Asia*, SIPRI Policy Paper no.3 (SIPRI: Stockholm, July 2003), <<http://books.sipri.org/>>.

Вірменія та Азербайджан

Головною причиною швидкого збільшення військових витрат у Вірменії та Азербайджані є невирішений спір навколо Нагірного Карабаху²⁷. Військові витрати Вірменії у 1998-2007рр. збільшилися на 125% в реальних цінах. Військові витрати Азербайджану за 10-річчя зросли набагато більше – на 554% в реальних цінах. Найвище зростання спостерігалось у 2006р., коли витрати зросли більш ніж удвічі. Офіційно це зростання пояснювалося переведенням російської військової техніки з бази в Батумі (Грузія) до 102 військової бази в Гюмрі (Вірменія), що розглядається Урядом Азербайджану як російська військова допомога Вірменії²⁸. Попри заяви Росії про незмінність балансу сил на Південному Кавказі та заперечення нею передачі військової техніки Вірменії, Президент Азербайджану І.Алієв зауважив, що цей крок може спричинити гонку озброєнь на Південному Кавказі²⁹. Інше значне збільшення військових витрат Азербайджану було закладене в бюджет на 2008р. – з метою “створення потужної армії”, здатної “звільнити свою землю за будь-яку ціну”³⁰. Це можна розглядати як “намір азербайджанського керівництва довести оборонні витрати до рівня, який змусить Вірменію переглянути тупикову ситуацію, що виникла через територіальні спори між двома країнами”³¹. Азербайджан чітко заявив про плани спрямування на ЗС більшої за Вірменію частки державного бюджету³².

За словами Міністра оборони Вірменії С.Саркісяна, збільшення військових витрат Вірменії у 2007р. на 24% достатньо для підтримання боєготовності її армії і паритету сил з Азербайджаном у разі поновлення конфлікту між двома країнами³³. Офіційний оборонний бюджет не повністю відбиває військові можливості Вірменії. Вважається, що Вірменія має вищі за Азербайджан бойові можливості, які підсилюються геостратегічними перевагами – володінням стратегічними висотами на кордоні³⁴. Крім того, Вірменія отримала значну

²⁷ Міністр закордонних справ Азербайджану Е.Мамед'яров вважає питання Нагірного Карабаху головною проблемою безпеки регіону. Див.: UN News Centre, ‘Armenia and Azerbaijan offer views on Nagorno-Karabakh during UN debate’, 30 Oct. 2007 <<http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=24169>>.

²⁸ Matirosyan, S. and Mir Ismail, A., ‘Armenia and Azerbaijan differ over Russian base pull-out’, Eurasia Instight, Eurasianet, 28 June 2005, <<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav062805.shtml>>.

²⁹ Matirosyan and Mir Ismail (посилання 28).

³⁰ ‘Azerbaijan boosts defence budget, warns Armenia’, Reuters, 22 Oct. 2007, <<http://www.alertnet.org/thenews/newsdesk/L22373221.htm>>.

³¹ Darling, D., ‘Azerbaijan boosting military spending’, Forecast International, 9 May 2007, <<http://www.forecastinternational.com/press/release.cfm?article=110>>.

³² ‘Azeri military budget to equal total Armenian state budget–Aliyev’, *Central Asia–Caucasus Analyst*, 22 Mar. 2006, p.21.

³³ ‘Armenian defense chief unfazed by bigger military spending in Azerbaijan’, Arminfo, Yerevan, 6 Nov. 2006, Translation from Russian, World News Connection, National Technical Information Service, (NTIS), US Department of Commerce; Darling (посилання 31).

³⁴ Darling (посилання 31); International Crisis Group (ICG), *Nagorno-Karabakh: Risking War*, Europe Report no.187 (ICG: Brussels, 14 Nov. 2007), p.13, <<http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=5157>>.

військову допомогу від Росії і, за окремими даними, Ірану³⁵. Проте, брак інформації про обсяг додаткових ресурсів ускладнює оцінку загальних військових витрат Вірменії.

І Вірменія, і Азербайджан сподіваються на тіснішу співпрацю з НАТО, а згодом – і на членство в Альянсі. Цілі – досягнення стандартів НАТО у сфері безпеки та участь у навчаннях і миротворчих операціях НАТО, а також у програмі “Партнерство заради миру” – стимулюють збільшення військових витрат³⁶. В Азербайджані військові витрати збільшуються також через необхідність захисту енергетичних інтересів на Каспії і маршрутів транспортування енергоресурсів.

Наприкінці 1990-х років Вірменія та Азербайджан провели глибокі економічні реформи, що заклали підвалини впевненого економічного зростання. В Азербайджані економічні реформи разом із значними надходженнями від експорту газу та нафти стали підґрунтям швидкого покращення економічної ситуації. Темпи зростання ВВП Азербайджану останніми роками були одними з найвищих у світі, завдяки чому його військові витрати значно збільшилися³⁷. Економічні реформи у Вірменії також призвели до швидкого зростання економіки³⁸. Але Вірменія, яка має вигідне геостратегічне розташування та не має таких енергетичних ресурсів, як Азербайджан, не бажає і не здатна адекватно відповісти на азербайджанський фінансовий виклик.

Грузія

Військові витрати Грузії після 2003р. збільшилися в реальних цінах більш ніж у 10 разів. Це швидке зростання відбулося після періоду постійного зменшення військових витрат. Порівняно з найнижчим рівнем 0,6% ВВП у 2000р., військові витрати Грузії у 2006р. збільшилися до 5,2% ВВП.

Коли М.Саакашвілі став Президентом Грузії в січні 2004р. (після “Револуції троянд” у листопаді 2003р.), він отримав країну на межі колапсу. Економіка та численні державні інститути “лежали” в руїнах, а Уряд не контролював частину грузинської території. Абхазія і Південна Осетія, де-факто, були незалежними республіками, ренегатську Аджарію Тбілісі теж не контролював³⁹. За президентства Е.Шеварнадзе постійне недофінансування, махінації і корупція перетворили ЗС Грузії на небоєздатні⁴⁰.

³⁵ Haeri, S., ‘Islamic Iran, Orthodox Armenia, strange bedfellows’, Iran Press Service, 9 Sep. 2004, <http://www.iran-press-service.com/ips/articles-2004/september/khatami_armenia_9904.shtml>.

³⁶ NATO Parliamentary Assembly, Sub-committee on Future Security and Defence Capabilities, ‘Viewing NATO from the South Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia’, 167 DSCFC 07 E bis, 6 Oct. 2007, <<http://www.nato-pa.int/default.asp?SHORTCUT=1161>>.

³⁷ За даними Міжнародного валютного фонду, Азербайджан у 2006р. був у п’ятірці лідерів за рівнем зростання ВВП. Див.: International Financial Statistics database, Sep. 2007, <<http://www.imfstatistics.org/imf/>>.

³⁸ International Monetary Fund (IMF), *Republic of Armenia: Fifth Review under the Three-Year Arrangement under the Poverty Reduction and Growth Facility and Request for Modification of Performance Criteria*, IMF Country Report no.07/377 (IMF: Washington, DC, 9 Nov. 2007).

³⁹ Lynch, D., *Why Georgia Matters*, Chaillot Paper no.86 (EU Institute for Security Studies: Paris, Feb. 2006), pp.24-31.

⁴⁰ Perlo-Freeman and Stålenheim (посилання 26), pp.13-14; Lynch (посилання 39), pp.17-22.

Перед Урядом М.Саакашвілі постали, здавалося, нереальні завдання з оздоровлення суспільства, реформування економіки, відбудови ЗС і відновлення територіальної цілісності країни. Для цього Уряд вирішив зміцнити зв'язки не з Росією, а з Заходом, і зробив перші серйозні кроки до набуття членства в НАТО. Надії поклалися на те, що Альянс зможе врівноважити сильні позиції Росії в Абхазії і Південній Осетії, а також на дружні відносини з лідером Аджарії А.Абашидзе.

Зараз Грузія отримує військову допомогу від кількох держав НАТО, найбільшу – від США⁴¹. У 2002р. США надали військову допомогу на суму понад \$34 млн., що дорівнює 70% військових витрат самої Грузії. \$20 млн. з них було призначено спеціально для протидії ЗС Грузії чеченським повстанцям у Панкїйській ущелині⁴². У 2006р. та 2007р. щорічна американська військова допомога сягала близько \$10 млн.⁴³

Після приходу М.Саакашвілі до влади військові витрати зростали дуже високими темпами: 40%, 166%, 69% і 64% протягом 2004-2007рр., відповідно. Найчастіше значне зростання військових витрат Грузії офіційно пояснюють намаганням набуття членства в НАТО. Вступ до НАТО широко підтримується громадянами і вважається ними та західними партнерами Грузії важливою причиною збільшення військових витрат⁴⁴. У березні 1994р. Грузія приєдналася до програми НАТО “Партнерство заради миру”, а у 2006р. уклала індивідуальний План дій партнерства (*Partnership Action Plan*). В лютому 2007р. Президент М.Саакашвілі висловив упевненість, що Грузія вступить до НАТО у 2009р.⁴⁵ Але оголошення Урядом Грузії надзвичайного стану і примусове припинення діяльності опозиційного телеканалу та інших ЗМІ в листопаді 2007р. зменшили ймовірність швидкого вступу. Реакція НАТО на ці події чітко засвідчила негативне ставлення до них Альянсу. В заяві НАТО зазначалося: “Запровадження надзвичайного стану та закриття засобів масової інформації у Грузії . . . викликають особливу стурбованість і не відповідають євроатлантичним цінностям”⁴⁶.

⁴¹ US Department of State, Bureau of Political-Military Affairs, ‘Georgia: security assistance’, 2 July 2007, <<http://www.state.gov/t/pm/64766.htm>>; Darling, D., ‘Onward, upward, Georgia defense spending continues to swell’, Forecast International, 4 May 2007.

⁴² Perlo-Freeman and Stålenheim (посилання 26), p.15.

⁴³ Крім того, США надали Грузії іншу допомогу у сфері безпеки, згідно із Законом США про підтримку свободи 1992р. – з метою покращення експортного контролю, безпеки кордонів і правопорядку. Вартість цієї допомоги склала \$97 млн. у 2002р. та \$55 млн. у 2007р. Див.: US Department of State, *Congressional Budget Justification, Foreign Operations, Fiscal Year 2004* (US Department of State: Washington, DC, Feb. 2003), pp.340-342; US Department of State, *Congressional Budget Justification, Foreign Operations, Fiscal Year 2009* (US Department of State: Washington, DC, Feb. 2008), pp.462-465; US Department of State (посилання 41); Darling (посилання 41).

⁴⁴ ‘77% Georgians voted for NATO membership–Central Election Commission’, Regnum News Agency, 18 Jan 2008, <<http://www.regnum.ru/english/944417.html>>.

⁴⁵ Fiorenza, N., ‘Georgia aims to start NATO membership talks by early 2008’, *Jane’s Defence Weekly*, 7 Mar. 2007, p.6.

⁴⁶ NATO, ‘Statement by the Secretary General on the situation in Georgia’, Press Release (2007)114, 8 Nov. 2007, <<http://www.nato.int/docu/pr/2007/p07-114e.html>>.

Іншою важливою причиною збільшення військових витрат Грузії є прагнення повернути контроль над Абхазією і Південною Осетією, як це було зроблено в мирний спосіб в Аджарії у травні 2004р. Останнім часом Уряд Грузії дотримується переважно мирного підходу до відновлення контролю над своїми територіями, особливо в Південній Осетії. Уряд планує згодом зменшити оборонний бюджет: у 2008р. на 27% менше за 2007р.⁴⁷ Така політика, необхідна для збалансування бюджету, залежить від мирного вирішення конфліктів в Абхазії і Південній Осетії, але можливість його силового врегулювання не відкидається.

V. Регіональні тенденції

Африка

Військові витрати в Африці у 2007р. склали \$18,5 млрд., або 1,4% світових⁴⁸. У 2004-2006рр. військові витрати в регіоні були відносно стабільними – після середньорічного зростання на 6% у 1998-2004рр. У 2007р. ситуація змінилася: військові витрати в Африці знову збільшилися на 6% в реальних цінах, порівняно з 2006р. Протягом 1998-2007рр. зростання в реальних цінах становило 51%.

Ці дані ілюструють загальні тенденції в Африці. Але достовірність статистики військових витрат у регіоні є проблематичною, оскільки деякі країни намагаються занижити реальні витрати⁴⁹. Окремі країни Африки перебувають у стані збройного конфлікту, що ускладнює отримання надійних даних⁵⁰. Крім того, дані СІПРІ стосуються лише військових витрат урядів, але не витрат недержавних суб'єктів.

Збільшення військових витрат в Африці у 2007р. можна пояснити рядом чинників, окремі з яких викликають потреби збільшення, інші – сприяють такому збільшенню. Потреби збільшення витрат викликають: ширша участь у миротворчих операціях; триваючі процеси демобілізації, роззброєння і реінтеграції; військова реформа і програми модернізації ЗС; внутрішні проблеми з безпекою. Збільшенню військових витрат сприяє швидке економічне зростання – в ряді випадків завдяки збільшенню надходжень від продажу нафти. Три роки поспіль

⁴⁷ Brunnstrom, D., 'Georgia PM vows to cut defense spending', *Defense News*, 5 Dec. 2007; "Грузинский Парламент утвердил государственный бюджет на 2008г.", Кавказ-пресс, Тбилиси, 28 декабря 2007г.

⁴⁸ Див. додаток 5А цього видання, таблиця 5А.1.

⁴⁹ Аналіз якості офіційних даних про військові витрати окремих африканських країн див.: Omitoogun, W., *Military Expenditure Data in Africa: A Survey of Cameroon, Ethiopia, Ghana, Kenya, Nigeria and Uganda*, SIPRI Research Report no. 17 (Oxford University Press: Oxford, 2003).

⁵⁰ За даними Уппсальської програми збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*) Уппсальського університету, у 2005р. в Центральній і Південній Африці було зафіксовано п'ять державних (у т.ч. три крупних) і 14 недержавних збройних конфліктів. Див.: Human Security Centre, *Human Security Brief 2006* (University of British Columbia, Liu Institute for Global Issues, Human Security Centre: Vancouver, 2006), pp.7, 10.

(2004-2006рр.) річні темпи економічного зростання в Західній Африці становили 5-6%, а у 2007р. очікувалося їх збільшення до 6-7%⁵¹.

Тенденцію збільшення військових витрат в Африці значною мірою визначають три найбільші витратники – Алжир, Марокко і Південна Африка – на які припадає 58% загальної суми. Найвище зростання демонстрував Алжир у 2003-2007рр. – 45% у реальних цінах. Витратники середнього рівня також збільшили військові витрати у 2003-2007рр. Зокрема, Гана, Нігерія та Ангола, що належать до 10 найкрупніших витратників регіону, збільшили військові витрати в реальних цінах.

Оборонний бюджет Гани у 2007р. збільшився на 71% – найвищий у світі показник серед країн – до 106 млн. седі (\$114 млн.)⁵². Частина оборонного бюджету 2007р. призначалася на розвиток людських ресурсів і житлові проекти; значна його частина витрачається на військову техніку та логістику, потрібні у зв'язку з наданням Ганою військ для миротворчих операцій ООН та Африканського Союзу. Для цих потреб Уряд Гани погодився надати МО позику у \$73 млн. Кошти повинні надійти з приватних джерел, а Уряд має повернути їх з відсотками за рахунок майбутніх надходжень (\$26 млн. на рік) від миротворчих операцій ООН⁵³. Участь Гани в миротворчих операціях допомагає їй підвищити професійність ЗС⁵⁴. Раніше значні надходження від міжнародної миротворчості не враховувалися в офіційному оборонному бюджеті Гани, що дуже ускладнювало оцінку її військових витрат⁵⁵.

Гана має тісні зв'язки з Китаєм і Росією, які використовує для придбання нової військової техніки та відбудови об'єктів інфраструктури. Оборонний бюджет Гани на 2007р. передбачає фінансування закупівлі в Китаї учбово-тренувальних літаків K-8 та авіаційного тренажера, а також модернізацію літаків *Fokker*. У 2007р. китайська будівельна компанія стала підрядником будівництва нового офісного комплексу МО. Вартість проекту оцінюють у \$6,75 млн., \$5 млн. з яких має надати Уряд Китаю⁵⁶.

⁵¹ 'Sub-Saharan Africa economic outlook: growth outlook is positive, but more reforms are needed', *IMF Survey*, vol.36, no.7 (23 Apr. 2007), p.110.

⁵² За досвідом належного виконання оборонного бюджету в Гані, зростання оборонного бюджету на 2007р. означатиме збільшення фактичних витрат. У 2005р. бюджет МО, який складав 13% загального бюджету, був перевищений більш ніж на 400% і зрештою склав 50% загальнодержавних витрат. Див.: World Bank, *Ghana: 2006 External Review of Public Financial Management*, Report no. 36384-GH, vol.1 (World Bank: Washington, DC, June 2006), p.39.

⁵³ Republic of Ghana, *The Budget Statement and Economic Policy of the Government of Ghana for the 2007 Financial Year* (Ministry of Finance and Economic Planning: Accra, 16 Nov. 2006), p.370, <<http://www.mofep.gov.gh/budget2007.cfm>>.

⁵⁴ Так, у жовтні 2005р. понад 1 000 військовослужбовців Збройних сил Гани і НАТО взяли участь у спільних навчаннях. Див.: 'Security sector reform in Ghana', Inventory of security sector reform (SSR) efforts in partner countries of German development assistance, Bonn International Center for Conversion (BICC), [n.d.], pp.2-3, <http://www.bicc.de/ssr_gtz/>.

⁵⁵ Omitoogun (посилання 49), pp.57, 61.

⁵⁶ Маслов А. "Гана может стать ключевым покупателем российского оружия в Западной Африке", *Экспорт вооружений*, №4/2006 (июль-август 2006г.), с.4-5; 'Re-equipping our air force', *Accra Daily Mail*, 6 June 2006; 'China to build Ghana Defence Ministry offices', Ghana Broadcasting Corporation Radio 1, 20 Apr. 2007, Transcript from World News Connection, NTIS.

Військові витрати Нігерії у 2007р. склали 122 млрд. найра (\$960 млн.) – у реальних цінах на 17% більше, ніж у 2006р. Збільшення оборонних витрат Нігерії, особливо у 2007р., пояснюється, зокрема, поєднанням зростання потреб у зміцненні безпеки в країні, участі Нігерії в регіональних миротворчих місіях, а також високих доходів від продажу нафти.

У багатій нафтою дельті р.Нігер підвищується рівень збройного насильства з боку недержавних суб'єктів⁵⁷. Це змушує Уряд Нігерії вкладати кошти в розвиток флоту, зокрема для спостереження за дельтою р.Нігер. У 2006р. почалося будівництво системи морської розвідки для захисту узбережжя та морських нафтових платформ Нігерії⁵⁸. Ця програма була завершена у 2007р.; придбано сучасні патрульні катери для захисту працюючих у регіоні нафтових компаній⁵⁹. Уряд Нігерії спрямував на це у 2007р. 2 млрд. найра (\$16 млн.), що зумовило хвилю критики у країні⁶⁰.

США допомагає Нігерії в підготовці особового складу і придбанні техніки для захисту нафтових об'єктів та їх працівників – з огляду на насильство в регіоні, що загрожує щоденному постачанню до США понад 1 млн. барелів (8% загального імпорту нафти США)⁶¹. У бюджеті 2008р. Уряд Президента У.Яр'Адуа (*Umaru Yar'Adua*), який прийшов до влади у травні 2007р., зробив пріоритетом спрямування коштів на розвиток інфраструктури та безпеку в дельті р.Нігер і загалом в Нігерії⁶².

Іншим важливим напрямом у 2007р. була модернізація Повітряних сил Нігерії. У 2007р. Уряд брав участь у переговорах, зокрема з Італією і Чехією, із закупівлі та модернізації літаків⁶³; водночас, придбання в Китаї 14 бойових літаків F-7, узгоджене у 2000р., наприкінці 2007р. було призупинене через брак коштів⁶⁴.

Військові витрати Анголи в 1998-2007рр. значно збільшилися. Втім, точно оцінити це збільшення неможливо – через низьку достовірність даних про військові витрати під час та відразу після громадянської війни 1975-2002рр. та, особливо, через брак і непевність макроекономічних даних, на яких ґрунтується оцінка реальних тенденцій. За найкращими оцінками, військові витрати Анголи у 1998-2007рр. збільшилися в реальних цінах на 500-800%.

Зростання пояснюється переважно громадянською війною 1975-2002рр. з УНІТА (Національним союзом за повну незалежність Анголи, *União Nacional*

⁵⁷ За даними Державного департаменту США, у 2006р. сталося 54 напади на нафтові об'єкти, під час яких було захоплено 11 заручників. Див.: Fisher-Thompson, J., 'US partners with Nigeria on security for oil-rich Delta region', US Department of State, USINFO, 15 Mar. 2007.

⁵⁸ Ben-David, A., 'Nigeria develops unmanned coastal capability', *Jane's Defence Weekly*, 12 Apr. 2006.

⁵⁹ 'FG procures gun boats to battle N/Delta Militants', *Daily Champion* (Lagos), 6 Mar. 2007.

⁶⁰ Buhari, R., 'Nigerian government spending of \$16.3 million on security enhancements attracts criticism', *This Day*, 7 Feb. 2007.

⁶¹ Fisher-Thompson (посилання 57).

⁶² 'FY08 budget to reach \$19 billion', Agence France-Presse, 3 Oct. 2007.

⁶³ 'Possible Czech L-159 sales to Georgia and Nigeria', *Air Forces Monthly*, July 2007; Cini, M., 'New Nigerian Air Force G.222', *Air Forces Monthly*, Dec. 2007.

⁶⁴ Egua, H., 'N50 billion abandoned defence projects for review', *Business Day* (Lagos), 7 Feb. 2008.

para a Independência Total de Angola, UNITA) та конфліктом 1975-2006рр. з Фронтом визволення анклаву Кабінда (*Front for the Liberation of the Enclave of Cabinda, FLEC*). Пізніше значні витрати були потрібні для реалізації програм демобілізації, роззброєння і реінтеграції та плану модернізації ЗС Анголи, розрахованої до 2015р.⁶⁵ У 2007р. розпочався процес залучення бійців *FLEC* до ЗС Анголи та, меншою мірою, до національної поліції. Через проблеми участі донорів у спробах повоєнної відбудови Анголи, значна частина витрат на демобілізацію, роззброєння і реінтеграцію покривається із внутрішніх джерел⁶⁶.

Азія

У 2007р. військові витрати в Азії збільшилися в реальних цінах на 7,9% – до \$200 млрд.⁶⁷ Порівняно з 2003р., військові витрати в Азії збільшилися на 25% і на 53% – порівняно з 1998р. Протягом останніх 10 років середньорічні темпи зростання становили 4,8%, хоча раніше військові витрати в цьому регіоні, особливо у Східній Азії, були ще вищими. На зміни у військових витратах протягом 1998-2007рр. вплинули дві важливі події: азійська фінансова криза 1997-1998рр., яка призупинила дедалі більше зростання, що спостерігалось до 1997р.; цунамі в Індійському океані у грудні 2004р., наслідки якого зумовили певний перерозподіл бюджетних ресурсів із ЗС на відбудову країни. На чотирьох найбільших витратників регіону – Китай, Індію, Японію і Південну Корею, які у 2007р. витратили \$66 млрд., \$28 млрд., \$40 млрд. і \$26 млрд., відповідно, – разом припадало 80% регіональних витрат.

Південна Азія

Військові витрати Індії, на яку припадає 80% витрат Південної Азії, збільшилися у 2007р. на 3% в реальних цінах. Середньорічні темпи зростання у 1998-2007рр. склали 6%. Найвищі в Південній Азії темпи зростання військових витрат у 2007р. мав Афганістан – 52%. Це зумовлено тим, що Афганська національна армія (АНА) будується, фактично, з нуля. Хоча на належне оснащення АНА в найближчому майбутньому розраховувати не варто, створення нових ЗС забирає великі ресурси, значна частина яких надходить у вигляді іноземної військової допомоги⁶⁸.

⁶⁵ 'Minister highlights head of state's engagement in modernisation of armed forces', Angola Press Agency, Luanda, 9 Oct. 2007; 'Armed forces modernisation ends by 2015', Angola Press Agency, Luanda, 28 Sep. 2007.

⁶⁶ 'Roundup: reporting on incorporation of FLEC soldiers to Angolan Armed Forces', 11 Jan. 2007, World News Connection, NTIS; та Ruigrok, I., 'Whose justice? Contextualising Angola's reintegration process', *African Security Review*, vol.16 no.1 (Mar. 2007), p.2.

⁶⁷ Див. додаток 5А цього видання, таблиця 5А.1.

⁶⁸ Про закупівлю озброєнь для АНА див. підрозділ V розділу 7 цього видання. Згідно з визначенням СІПРІ військових витрат, закордонна військова допомога не враховується у військових витратах країни-реципієнта. Наскільки можливо, СІПРІ вилучав отриману військову допомогу з військових витрат Афганістану. Афганістан отримував і звичайну допомогу із-за кордону на підтримку бюджету. Її обсяги не вилучалися з розрахунків.

Тривалий час у більшості країн Південної Азії військові витрати зростали швидкими темпами. У 2003-2007рр. витрати Непалу в реальних цінах зросли на 8%, Пакистану – на 11%, Індії – на 30%, Шрі-Ланки – на 43%. За 10 років, починаючи з 1998р., найвищі темпи зростання були в Непалі – 150%; в Індії – 64% і Пакистані – 38%.

Взаємні звинувачення у високих військових витратах завжди присутні у відносинах Індії і Пакистану. Збільшення військових витрат у Пакистані з 1998р. пояснюється насамперед збройним конфліктом з Індією з приводу контролю над Кашміром, а також іншими чинниками, зокрема військовими операціями у прикордонних з Афганістаном районах⁶⁹. Збільшення військових витрат в Індії збіглося з економічним зростанням і підвищенням ролі Індії як регіонального лідера⁷⁰.

У Шрі-Ланці активізація бойових дій між Урядом і Тиграми визволення Таміл Еламу (ТВТЕ, *Liberation Tigers of Tamil Eelam, LTTE*) в липні 2006р. сприяла збільшенню військових витрат у 2007р. на 13% в реальних цінах; бюджетом на 2008р. заплановане їх збільшення ще на 20% в номінальних цінах⁷¹. Військові витрати Шрі-Ланки за останні 10 років суттєво змінювалися, відбиваючи стан безпеки та економічну ситуацію у країні.

На відміну від значного зростання в інших країнах Південної Азії, військові витрати Непалу у 2007р. зменшилися на 8% у реальних цінах – після підписання у 2006р. мирної угоди між Урядом і маоїстськими повстанцями⁷².

Східна Азія

Військові витрати Китаю у 2007р. збільшилися в реальних цінах на 12%, Японії – залишилися стабільними. Разом зі швидким збільшенням у країнах із середнім рівнем військових витрат – Тайвані, Південній Кореї і Сінгапурі на 28%, 10% і 5%, відповідно, – субрегіон у цілому продемонстрував у 2007р. їх збільшення в реальних цінах на 9%. Найбільше зростання в реальних цінах у 2007р. спостерігалось в Таїланді і Тайвані – 32% та 28%, відповідно. За період 2003-2007рр. найвищим було зростання в Китаї – 59%, а лідерами останніх 10 років були Китай, Малайзія та Індонезія – 202%, 153% і 100%, відповідно.

Прозорість військових витрат Китаю останніми роками зросла. В кожній дворічній Білій книзі Китаю з питань оборони наводяться дедалі докладніші дані⁷³. У 2007р. Китай вперше офіційно повідомив ООН про свої військові витрати. Водночас, вони залишаються значною мірою закритими.

Китай в останні 10 років швидко збільшував військові витрати, окремими роками – темпами, вищими за вражаючі темпи економічного розвитку країни.

⁶⁹ Див. підрозділ V розділу 2 цього видання.

⁷⁰ Raghuvanshi, V., 'India may increase defense spending as percent of GDP', *Defense News*, 24 Sep. 2007, p.25.

⁷¹ Athas, I., 'Sri Lanka records 20% rise', *Jane's Defence Weekly*, 7 Nov. 2007, p.16.

⁷² Всеохопна мирна угода була підписана 21 листопада 2006р. Див.: <<http://www.parliament.gov.np/downloads.htm>>.

⁷³ Chinese State Council, *China's National Defense, 1998-2006* (Information Office of the State Council of the People's Republic of China: Beijing, 1998-2006), <<http://www.china.org.cn/e-white/>>.

Військове навантаження Китаю в 1998-2006рр. зросло з 1,7% до 2,1% ВВП. Швидке збільшення військових витрат Китаю визнають усі, але є розбіжності в оцінках їх фактичного рівня. СІПРІ оцінює військові витрати Китаю у 2007р. в 506 млрд. юанів, що на 46% вище за офіційну величину – 347 млрд. юанів⁷⁴. Більшість закордонних аналітиків не роблять оцінок у місцевій валюті, а в доларових оцінках існують значні розбіжності. СІПРІ конвертує місцеву валюту в долари за РВК, інші – за показниками ПКС, які дають набагато вищу оцінку військових витрат Китаю в доларах.

Швидко зростаючі з 1997р. військові витрати Китаю спрямовувалися переважно на: (а) суттєве підвищення рівня грошового утримання особовому складу⁷⁵; (б) довгострокову модернізацію Народно-визвольної армії (НВА); (в) підготовку до можливої війни за Тайвань. Військова реформа, започаткована наприкінці 1990-х років, значною мірою була реакцією на високий технологічний рівень США під час війни в Перській затоці в 1991р.⁷⁶ Її мета – до 2010р. перетворити НВА з масової армії, підготовленої та оснащеної для тривалої війни на материковій території Китаю, на “невеличкі, але потужні” ЗС, здатні вести локальні високотехнологічні війни, а до 2050р. – на високо-технологічні ЗС, здатні до перекидання військ у глобальному масштабі⁷⁷.

Серед причин дуже швидкого з 1998р. збільшення військових витрат в окремих країнах Східної Азії, зокрема в Індонезії та Малайзії, були наслідки азійської фінансової кризи 1997-1998рр. У перші роки після кризи ці країни зменшили військові витрати, відклавши чи скоротивши програми закупівлі озброєнь. Пізніше вони поновилися.

Індонезія, особливо охоплена конфліктом провінція Ачех, дуже постраждала від цунамі 2004р. Уряд Індонезії вирішив скоротити оборонний бюджет на 2005р. з метою перерозподілу коштів на відбудову постраждалих від катастрофи районів. Попри майже 10 років військової реформи, індонезійські ЗС та їх фінансування залишаються значною мірою поза контролем Парламенту та МО Індонезії. Одним із джерел значного позабюджетного фінансування ЗС є їх активна комерційна діяльність⁷⁸.

Хоча нинішній п'ятирічний план Малайзії на 2006-2010рр. передбачає зменшення загальних військових витрат, за даними СІПРІ, країна збільшила їх

⁷⁴ Оцінка СІПРІ ґрунтується на методі, розробленому у праці: Wang, S., ‘The military expenditure of China, 1989-98’, *SIPRI Yearbook 1999: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1999), pp.334-349.

⁷⁵ У II половині 2006р. грошове утримання багатьох офіцерів нижчої і середньої ланок збільшилося на 80-100%. Див.: Chinese State Council, *China's National Defense in 2006* (посилання 73); Xu G., ‘What's behind increase in the military budget?’, *China Daily*, 15 Mar. 2007, p.9.

⁷⁶ Scobell, A., *Chinese Army Building in the Era of Jiang Zemin* (US Army War College, Strategic Studies Institute: Carlisle, Pa., Aug. 2000), p.11, <<http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?PubID=69>>; ‘Chinese army commander warns military reform threatened’, BBC News, 15 Mar. 1998, <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/65750.stm>>; ‘Jiang calls for military reform of Chinese army’, *People's Daily*, 11 Mar. 2003.

⁷⁷ Jacobs, K., ‘China's military modernisation’, *Asia-Pacific Defence Reporter*, Sep. 2007, pp.46-48; ‘China to “gradually” increase defense budget: president’, Xinhua, Beijing, 1 Aug. 2007.

⁷⁸ Mietzner, M., *The Politics of Military Reform in Post-Suharto Indonesia: Elite Conflict, Nationalism, and Institutional Resistance*, Policy Studies no.23 (East-West Center: Washington, DC, 2006), pp.62-63.

у 2007р. на 13% в реальних цінах. ЗС Малайзії зараз реформуються з метою перетворення протиповстанських сил на сили територіальної оборони⁷⁹. Оскільки запланованих бюджетних ресурсів виявилось недостатньо, кілька великих замовлень були оплачені з позабюджетних джерел. Чи будуть ці додаткові позабюджетні асигнування зрештою враховані в офіційній статистиці загальних військових витрат – невідомо⁸⁰.

Після воєнного перевороту в Таїланді у вересні 2006р. новий Уряд запропонував бюджет на 2007р., що передбачав номінальне збільшення військових витрат на 34%⁸¹. Бюджет на 2008р. передбачає збільшення військових витрат ще на 24% в номінальних цінах⁸². Прем'єр-міністр С.Чуланонт (*Surayud Chulanont*) здобув широку підтримку запланованого масштабного збільшення військових витрат завдяки боротьбі з нецільовими витратами, а також з огляду на послаблення ЗС за попереднього Уряду Т.Сінаватри (*Thaksin Shinawatra*) та додаткові завдання для армії із забезпечення внутрішньої безпеки, насамперед – через триваючі заворушення на півдні країни⁸³.

На Тайвані шестирічні чвари в Парламенті з приводу закупівель великої партії озброєнь у США, які зробили неможливими інші крупні закупівлі, у 2007р. нарешті припинилися⁸⁴. Після двох років зменшення військових витрат, у 2007р. оборонний бюджет збільшився в реальних цінах на 28%.

Європа

Військові витрати в Європі у 2007р. склали \$370 млрд., що в реальних цінах на 3% більше, ніж у попередньому році⁸⁵. Східна Європа у 2007р. була субрегіоном з найвищими темпами зростання військових витрат у світі – 15%. У Центральній і Західній Європі зростання становило 6% і 0,9%, відповідно. Це відповідає тенденції 1998-2007рр. Загальні військові витрати в Європі зросли в реальних цінах на 16%, у т.ч. у Східній Європі – на 162%, в Центральній і Західній Європі – на 19% і 6%, відповідно. Хоча на Західну Європу у 2007р. припадало 80% усіх європейських військових витрат, її частка зменшується, оскільки витрати Центральної і Східної Європи зростають швидше. З 27 європейських країн, що збільшили витрати у 2007р., 17 належать до Центральної і Східної Європи; сім з 10 центральноєвропейських країн, що приєдналися до НАТО в 1999р. і 2004р., збільшили витрати.

⁷⁹ Mahadzir, D., 'Modernising Malaysia's armed forces', *Asia-Pacific Defence Reporter*, Nov. 2007, pp.42-45.

⁸⁰ Mahadzir, D., 'Malaysia's defence budget shows strong boost for RMAF', *Asia-Pacific Defence Reporter*, Mar. 2007, pp.54-56.

⁸¹ Cropley, E., 'Thai military draws fire for post-coup budget hike', Reuters, 4 July 2007, <<http://www.reuters.com/article/idUSBK277720>>; Matthews, R., 'Fighter purchase: heralding Thai military modernisation programme?', *The Nation* (Bangkok), 21 Feb. 2008.

⁸² 'Bt115-bn budget for defence as transport takes a Bt622m cut', *The Nation* (Bangkok), 12 Dec. 2006.

⁸³ 'Military now has to shape up', *The Nation* (Bangkok), 8 Dec. 2006. Про конфлікт на півдні Таїланду див.: Melvin, N.J., *Conflict in Southern Thailand: Islamism, Violence and the State in the Patani Insurgency*, SIPRI Policy Paper no.20 (SIPRI: Stockholm, Sep. 2007), <<http://books.sipri.org/>>.

⁸⁴ Black, S., 'Arms sales to Taiwan: a means to what end?', Center for Defence Information, Washington, DC, 25 July 2007, <<http://www.cdi.org/program/document.cfm?documentid=4031>>.

⁸⁵ Див. додаток 5А цього видання, таблиця 5А.1.

На відміну від інших країн Західної Європи, Австрія (не член НАТО) збільшила у 2007р. військові витрати на 23% в реальних цінах. Причинами збільшення були (а) участь у міжнародних операціях; (б) виконання програми військової реформи на 2005-2012рр.; (в) закупівля 15 бойових літаків *Typhoon*⁸⁶.

Естонія, яка вступила до НАТО у 2004р., збільшила у 2007р. військові витрати на 31% і була другою після Грузії за темпами їх зростання в Європі. Естонія намагається довести військові витрати до 2% ВВП, як того вимагає НАТО⁸⁷. Вона планує досягти цієї мети до 2010р. і, починаючи з 1998р., збільшила військові витрати на 283% в реальних цінах. У 2006р. їх частка у ВВП сягнула 1,6%, проти 1,1% у 1998р. Номінальні витрати у 2008р. мають збільшитися на 21%⁸⁸.

У 2006р. лише шість з 24 європейських країн НАТО досягли потрібного рівня у 2% ВВП: Болгарія, Франція, Греція, Польща, Туреччина та Велика Британія. Окремі члени Альянсу мають намір збільшити свої витрати згідно з вимогами НАТО, але інші навіть не планують цього. У 2007р. Генеральний секретар НАТО Я.Схеффер (*Jaap de Hoop Scheffer*), як і раніше, висловлював стурбованість небажанням країн-членів, особливо старих (що набули членства до 1999р.), брати участь у розподілі спільного військового навантаження⁸⁹. Дискусія навколо доцільності використання частки військових витрат у ВВП як мірила внеску країни до Альянсу не є новою; багато країн бачать свій внесок через надання військ для участі в міжнародних операціях. Наприклад, Чехія зазначає, що, попри оборонний бюджет 2006р. обсягом лише 1,8% ВВП, країна спромоглася здійснити реформи в ЗС і взяти участь у військових навчаннях, а також відрядити близько 1 900 військовослужбовців до Афганістану, Балкан та Іраку⁹⁰.

Чинником, що зумовлює збільшення військових витрат кількох країн Центральної і Східної Європи, є амбітні плани повного переходу ЗС на контрактну основу комплектування. Албанія планує завершити цей перехід до 2010р., Болгарія відмовилася від призову на користь повністю контрактних ЗС з 1 січня 2008р.⁹¹ У зв'язку з модернізацією, професіоналізацією та адаптацією ЗС до стандартів НАТО, військові витрати у 2007р., порівняно з 1998р., збільшилися на 182% в Албанії, яка підписала План з набуття членства в НАТО у 1999р. (набула членства у 2008р.), і на 32% в Болгарії, яка вступила до НАТО у 2004р.⁹²

⁸⁶ Austrian Ministry of Finance, *Bericht der Bundesregierung: Budgetbericht 2007/2008* (Ministry of Finance: Vienna, 2007), p.16, <<http://www.bmf.gv.at/budget/budget20072008/>>; Mader, G., 'Austria stays with Typhoon—to a point', *Military Technology*, vol.31, no.8 (2007), pp.6-7.

⁸⁷ De Hoop Scheffer, J., Speech at the NATO Parliamentary Assembly's Annual Session, Reykjavik, 9 Oct. 2007, <<http://www.nato.int/docu/speech/2007/s071009a.html>>.

⁸⁸ 'Defense spending to make up 1.69 pct of Estonia's GDP in 2008', Baltic News Services, Tallin, 20 Sep. 2007.

⁸⁹ De Hoop Scheffer (посилання 87).

⁹⁰ 'Czech military completes stage 1 of reform in '06, faces budget slip in '07', CTK, Prague, 25 Jan. 2007.

⁹¹ Agence France-Presse, 'Bulgaria to reduce army size', *Defence News*, 1 Feb. 2008; 'Defense minister expects Albania to have "small professional army" by 2010', *Rilindja Demokratike* (Tirana), 13 Nov. 2006, Translation from Albanian, World News Connection, NTIS.

⁹² 'Defense minister Bliznakov: 2997 [sic] budget jeopardizes Bulgarian army modernization', BGNES, Sofia, 7 Nov. 2006, Translation from Bulgarian, World News Connection, NTIS; та NATO, 'NATO's relations with Albania', 11 Apr. 2008, <http://www.nato.int/issues/nato_albania/>.

Росія

У 2007р. військові витрати Росії збільшилися на 13%, що не набагато вище за середньорічне зростання в 11% за останні 10 років. Порівняно з 2003р., російські військові витрати зросли на 41% і на 160% – порівняно з 1998р., роком фінансової кризи в Росії. Водночас, внаслідок значних надходжень від експлуатації природних ресурсів і заснованого на цьому швидкого економічного зростання, частка військових витрат у ВВП зменшилася з 4,3% у 2003р. до 3,6% у 2006р.

За обсягом військових витрат Росія посідає сьоме місце у світі. Враховуючи заплановане збільшення оборонного бюджету на 2008-2010рр. (на 16% – у 2008р., 11% – у 2009р., 12% – у 2010р.), Росія може посісти більш високе місце⁹³.

Мірою збільшення надходжень від продажу нафти, Міністерство фінансів Росії регулярно переглядало бюджети в напрямі підвищення, збільшуючи урядові витрати в різних галузях, у т.ч. на національну безпеку. Це робить оборонний бюджет дуже непрозорим⁹⁴. Підвищена увага в бюджеті до безпеки відбиває прагнення російського керівництва до лідерства країни на міжнародній арені за рахунок підвищення боєздатності ЗС, зокрема, підтримання потужності ядерних сил⁹⁵. Це відбиває також прагнення Президента В.Путіна реформувати та модернізувати російські ЗС, чий стан залишається незадовільним. Реформи зосереджуються на перетворенні російських ЗС з великих призовних на професійні та менші за чисельністю. Проте, брак придатних до призову новобранців означає, що цей процес буде надто тривалим⁹⁶. Модернізація ЗС досі не принесла бажаних результатів, попри збільшення державного оборонного замовлення протягом 2003-2007рр. на 81%⁹⁷. Одна з причин цього – низька якість державного управління; на думку голови Рахункової палати Росії С.Степашина, головна проблема МО – не брак коштів, а неналежне розпорядження коштами та недостатній контроль над результативністю їх використання⁹⁸.

Латинська Америка

Сумарні військові витрати в Латинській Америці (Центральній і Південній) у 2007р. склали \$43,9 млрд., що в реальних цінах на 7% більше, ніж у 2006р.⁹⁹

⁹³ Cooper, J., 'Military expenditure in the three-year federal budget of the Russian Federation, 2008-10', Research working paper, Oct. 2007, <<http://www.sipri.org/contents/milap/milex/publications/unpublished.html>>.

⁹⁴ Про тенденцію зменшення прозорості російського оборонного бюджету див.: Cooper (посилання 93).

⁹⁵ Sardzhyan, S., 'Russia prepares for "wars of the future"', ISN Security Watch, 12 Feb. 2007, <<http://www.isn.ethz.ch/news/sw/details.cfm?id=17240>>; Liapopoulos, A., 'The Russian defense reform and its limitations', *Caucasian Review of International Affairs*, vol.2, no.1 (winter 2008). Див. також підрозділ III розділу I цього видання.

⁹⁶ Цымбал В., Зацепин В. "Армия отчитывается", *Коммерсантъ*, 5 апреля 2007г.

⁹⁷ Державне оборонне замовлення – це державний план закупівлі та модернізації військової техніки для всіх відомств, не лише для МО. Див.: Лашкина Е. "Сон в новогоднюю ночь", *Российская газета*, 31 декабря 2004г.; Гаврилов Ю. "300 миллиардов обороны", *Российская газета*, 1 сентября 2006г.; Цымбал, Зацепин (посилання 96).

⁹⁸ Куколь Е. "Степашин пост принял", *Российская газета*, 22 июня 2007г.

⁹⁹ Див. додаток 5А цього видання, таблиця 5А.1.

Після зменшення у 2003р. їх щорічне зростання становило в середньому 6% у реальних цінах. Протягом 1998-2007рр., зростання в реальних цінах склало 34%, що небагато, порівняно з іншими регіонами.

Значні закупівлі озброєнь Бразилією, Чилі та Венесуелою останніми роками розпалювали спекуляції стосовно гонки озброєнь у Латинській Америці. Попри суттєве зростання військових витрат в окремих країнах регіону¹⁰⁰, заяви про гонку озброєнь, у сенсі якихось дій і протидії, є безпідставними¹⁰¹.

Протягом 2003-2007рр. найбільшими темпами в Південній Америці військові витрати зростали в Венесуелі, Еквадорі та Чилі – на 78%, 53% і 49% у реальних цінах, відповідно. В Центральній Америці, найбільше зростання за цей період спостерігалось в Гондурасі (20%) і Мексиці (16%). В абсолютних величинах найбільші в регіоні витрати – у Бразилії (46% усіх витрат у Латинській Америці). Великі витрати також у Колумбії (15%) і Чилі (13%).

Окремі важливі причини збільшення військових витрат у Латинській Америці можна проілюструвати на прикладах Еквадору та Мексики. В обох країнах військові витрати останніми роками швидко зростали без жодних ознак дій у відповідь з боку сусідів.

Хоч у 2007р. Еквадор збільшив військові витрати на 30%, за 10-річний період (1998-2007рр.) спостерігались і значні скорочення. Через економічну кризу в 1998-1999рр. військові видатки в реальних цінах зменшилися майже на 50%¹⁰². У 2003р. військові витрати повернулися до попереднього, докризового рівня та відтоді стабільно збільшувалися завдяки зростанню економіки. Збільшення витрат останніми роками можна пояснити, зокрема, збільшенням грошового утримання військовослужбовців. У 2006р. рівень грошового утримання особового складу підвищився на 10%, у бюджеті на 2007р. заплановане підвищення ще на 22,5%¹⁰³. Збільшення грошового утримання здійснюється в рамках інтеграції систем оплати праці в оборонному відомстві та в решті державних інститутів¹⁰⁴.

В Еквадорі політична влада тісно пов'язана зі ЗС. Армія безпосередньо та відкрито втручалася до політичних процесів у країні, усуваючи обраних президентів¹⁰⁵. Через це були припущення, що Президент Р.Корреа

¹⁰⁰ Повнота врахування в даних про військові витрати останніх закупівель озброєнь окремими латиноамериканськими країнами залишається сумнівною, оскільки платежі за придбання основних систем часто розподіляються на кілька років.

¹⁰¹ Див. підрозділ IV розділу 7 цього видання.

¹⁰² Ecuadorean Ministry of National Defence, *Política de la Defensa Nacional del Ecuador*, White Paper 2006 (Ministry of National Defence: Quito, 2006), <<http://midena.gov.ec/content/section/10/135/>>. Військові витрати Еквадору в 1998р. та 1999р. становили \$688 млн. і \$353 млн., відповідно, в постійних цінах і за валютним курсом 2005р. Див. додаток 5А цього видання.

¹⁰³ 'Ejecutivo aprobó aumento de sueldo para militares' [Виконавча влада схвалює збільшення зарплати військовим], *Ecuador News*, 23 Jan. 2008; Baranuskas, T., 'Ecuadoran military asking for \$918m for 2007', *Forecast International Government & Industry Group*, 12 Feb. 2007.

¹⁰⁴ Celi, P., 'Ecuador: transformación de la defensa y reestructuración de las Fuerzas Armadas' [Еквадор: оборонна трансформація і реструктуризація Збройних сил], *Atlas comparativo de la defensa en América Latina* [Атлас порівняльних оборонних оцінок у Латинській Америці], 2007 edn (Red de Seguridad y Defensa de América Latina: Buenos Aires, 2007), p.180.

¹⁰⁵ З 1997р. через втручання військових з посади були усунуті три президенти. Див.: Danopoulos, C.P. and Zirker, D., 'Governability and contemporary forms of military intervention: expanding Ecuadorian and Turkish models', *Journal of Security Sector Management*, vol.4, no.1 (Jan. 2006), p.5.

(*Rafael Correa*) підтримує збільшення оборонного бюджету з метою здобуття підтримки військових¹⁰⁶.

Невдовзі після приходу до влади в січні 2007р. Уряд Президента Р.Корреа розпочав план запровадження нових пріоритетів і збільшення закупівель озброєнь для ЗС Еквадору, що зумовлює значне зростання військових витрат¹⁰⁷. План передбачає зміцнення безпеки на північному кордоні з Колумбією. Застави на кордоні з Перу були зняті, замість них 15 армійських підрозділів були оснащені додатковим транспортом і перекинуті на північний кордон¹⁰⁸. Проект оборонного бюджету на 2008р. передбачає збільшення військових витрат ще на 50% у номінальних цінах; \$149 млн. із цього обсягу будуть спрямовані на підвищення безпеки на північному кордоні¹⁰⁹.

Мексика має четвертий за обсягом оборонний бюджет у Латинській Америці, і найбільший – у Центральній Америці¹¹⁰. У 2007р. військові витрати Мексики сягнули 43 152 млн. песо (\$3 941 млн.) – збільшення в реальних цінах на 13%. Головні загрози мексиканській безпеці криються всередині країни: наркоторгівля та конфлікт у південному штаті Чіапас, – а мексиканська армія завжди брала участь у забезпеченні внутрішньої безпеки¹¹¹. Із середини 1990-х років актуальність цієї функції підвищилася та закріплена в так званій Директиві “Ацтека” (*Azteca Directive*), якою перед ЗС поставлене завдання боротьби з наркоторгівлею та організованою злочинністю¹¹². Зростання кількості наркокартелів і пов’язане з наркотиками насильство в Мексиці змусили Уряд Президента В.Фокса (*Vicente Fox*) зайняти у 2005р. жорсткішу позицію з питань безпеки¹¹³. Одним із заходів останніх років стала операція *México Seguro*, розпочата в червні 2005р. з метою придушення наркозлочинності на кордоні зі США¹¹⁴. ЗС також виконували завдання з підтримання громадського порядку, наприклад, під час масових протестів в м.Оаксака у 2006р.¹¹⁵

Після приходу до влади Президента Ф.Кальдерона (*Felipe Calderón*) у грудні 2006р. роль мексиканських ЗС у внутрішніх справах, особливо в

¹⁰⁶ ‘\$300 millones vinculan a Correa con las FF.AA.’ [Зі збройними силами Корреа пов’язують \$300 млн.], *El Universo* (Guayaquil), 26 Aug. 2007.

¹⁰⁷ Baranuskas, T., ‘New Ecuadorian government plans to modernize military equipment’, Forecast International Government & Industry Group, 31 Jan. 2007.

¹⁰⁸ ‘Defence minister says armed forces operating on a “tight” budget’, 2 May 2007, *El Universo* (Guayaquil), World News Connection, NTIS; ‘Ecuador remains coy about new role regarding Colombia’, *Latin America Weekly Report*, 29 Aug. 2006.

¹⁰⁹ ‘Ecuador’s defence spending increased’, Forecast International, 6 Nov. 2007; Vásquez, L., ‘Ecuador eyes UAV for maritime surveillance’, *Jane’s Defence Weekly*, 16 Jan. 2008, p.10.

¹¹⁰ Даних про військові витрати Белізу немає, а Коста-Ріка та Панама не несуть військових витрат через відмову від збройних сил. Див. додаток 5А цього видання.

¹¹¹ ‘When army and police become hard to tell apart’, *Latin American Security & Strategic Review*, Nov. 2006.

¹¹² Díez, J. and Nicholls, I., *The Mexican Armed Forces in Transition* (US Army War College, Strategic Studies Institute: Carlisle, Pa., Jan. 2006), p.37, <<http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?PubID=638>>; Sánchez, A., ‘Mexico’s drug war: a society at risk—soldiers versus narco-soldiers’, Council on Hemispheric Affairs, 22 May 2007, <<http://www.coha.org/2007/05/22/>>.

¹¹³ Contreras, J., ‘Losing the battle’, *Newsweek International*, 11 July 2005.

¹¹⁴ ‘Despite ‘México Seguro’, drug-related violence rises’, *Latin American Security & Strategic Review*, July 2005; ‘As violence escalates, a new federal plan’, *Latin American Security & Strategic Review*, Oct. 2005.

¹¹⁵ ‘When army and police become hard to tell apart’ (посилання 111).

боротьбі з наркоторгівлею ще більше підвищилася¹¹⁶. Для боротьби з наркоторгівлею та організованою злочинністю були мобілізовані додаткові війська, в т.ч. 6 000 осіб лише у штаті Тамауліпас¹¹⁷. Ф.Кальдерон також звернув увагу на потребу кращої підготовки військ і підвищення морального духу в армії для зменшення дезертирства (протягом 2000-2006рр. зі ЗС втекли 123 тис. осіб) – значна частина збільшення військових витрат у 2007р. була спрямована на підвищення грошового утримання та соціального захисту військовослужбовців¹¹⁸. Крім того, Ф.Кальдерон планує підвищити ефективність відносно невеликих ЗС країни шляхом зміцнення їх бойових можливостей¹¹⁹. Для фінансування збільшення витрат на армію Ф.Кальдерон вилучив ЗС з Декрету про економію – національної економічної стратегії зменшення бюджетних витрат¹²⁰.

Близький Схід

Військові витрати на Близькому Сході у 2007р. становили \$91,5 млрд.¹²¹ За окремими оцінками, в реальних цінах вони зросли на 7% у 2007р. і на 62% протягом 1998-2007рр. Через брак даних ці оцінки є досить приблизними, а їх достовірність – сумнівною. Регіональна оцінка останніх років ґрунтується на приблизних оцінках витрат таких країн, як Іран, Ірак, Саудівська Аравія та ОАЕ. Дані про Ірак та ОАЕ є не за всі роки, а про Катар – їх немає зовсім.

Оман, Саудівська Аравія та Ізраїль мають найвище на Близькому Сході військове навантаження: у 2006р. вони витрачали 11,2%, 8,5% і 8% ВВП, відповідно. Найбільше витрачають Саудівська Аравія (у 2007р. – 39% загальних витрат регіону) та Ізраїль (15%). Ці дві країни були також серед лідерів зростання оборонних бюджетів у 2007р.

Офіційний оборонний бюджет Ірану на 2007р. складає 79 871 млрд. ріалів (\$8 618 млн.), що на 14% в реальних цінах менше, ніж у 2006р.¹²² Отримання

¹¹⁶ Aguayo Quezada, S., 'Mexico: a war dispatch', Open Democracy, 25 June 2007, <http://www.opendemocracy.net/democracy_power/politics_protest/mexico_war_dispatch>; та 'Calderon signals tough stance on crime and unrest', *Latin American Security & Strategic Review*, Dec. 2006.

¹¹⁷ McKinley, J.C., 'Mexico hits drugs gangs with full fury of war', *New York Times*, 22 Jan. 2008; 'Mexican armed forces increase security, counternarcotic efforts in 2007', Notimex, Mexico City, 15 Dec. 2007, Translation from Spanish, World News Connection, NTIS.

¹¹⁸ Guevara, I., 'Mexico charts new course for defence doctrine', *Jane's Defence Weekly*, 6 Feb. 2008; 'Mexican armed forces increase security, counternarcotic efforts in 2007' (посилання 117).

¹¹⁹ Guevara, I., 'Mexico's 2008 defence budget goes under review', *Jane's Defence Weekly*, 12 Dec. 2007, p.8.

¹²⁰ Mexican Presidency of the Republic, 'President Calderón at presentation of evaluation of start of government', 15 Mar. 2007, <<http://www.presidencia.gob.mx/en/press/?contenido=29477>>.

¹²¹ Див. додаток 5А цього видання, таблиця 5А.1.

¹²² Іран не повідомляє СППРІ та ООН про свої військові витрати; в офіційній іранській статистиці даних про загальні військові витрати немає. Дані СППРІ про Іран взяті з Щорічника урядової фінансової статистики (*Government Finance Statistics Yearbook*) МВФ. Уряд Ірану подає ці дані до МВФ згідно з прийнятим у МВФ визначенням "оборона". В попередніх Щорічниках СППРІ дані про Іран містили відомості, надані Іраном МВФ за статтею "громадський порядок і безпека". Вважалося, що вони враховують витрати на воєнізовані формування. Це, однак, виявилось помилкою. Оскільки офіційні дані Уряду Ірану не враховують витрати на Стражів ісламської революції, наявні дані СППРІ можуть бути занижені принаймні на третину. Врахування витрат на громадський порядок і безпеку могло б дати точнішу оцінку загальних військових витрат Ірану, але спотворило б загальну тенденцію. Див. додаток 5А цього видання.

інформації про військові витрати Ірану є проблематичним. Його офіційні дані не враховують витрати на Корпус Стражів ісламської революції (*Islamic Revolutionary Guards Corps*), який складається з сухопутних, повітряних і морських сил чисельністю 125 тис. осіб, що становить близько третини чисельності регулярних ЗС; в його підпорядкуванні перебувають також ракетні сили Ірану¹²³. Хоча головним завданням Стражів ісламської революції є підтримання внутрішньої безпеки, вони виконують і військові функції, тому частину витрат на їх утримання слід враховувати в загальних військових витратах. Отримати ці дані виявилось неможливим. Корпус Стражів ісламської революції одночасно є великим комерційним підприємством, за деякими повідомленнями – третім з найбільших у країні. За окремими джерелами, Корпус фінансується за рахунок необлікованих надходжень від діяльності з видобутку нафти та будівництва на всьому Близькому Сході¹²⁴.

Серед держав-учасниць Ради співробітництва держав Перської затоки Саудівська Аравія найвищою мірою збільшила свої військові витрати у 2007р. завдяки великим надходженням від продажу нафти. Її оборонний бюджет у 2007р. склав 133 млрд. ріалів (\$35 млрд.), що на 17% в реальних цінах більше, ніж у 2006р. Ці кошти були спрямовані, зокрема, на збільшення фінансування сухопутних військ на 20%¹²⁵. Суттєво вплине на майбутні військові витрати Саудівської Аравії виконання масштабної програми закупівлі озброєнь, започатковане у 2007р. В рамках цієї програми у вересні 2007р. була підписана угода з Урядом Великої Британії про закупівлю 72 бойових літаків *Typhoon* – найбільша британо-саудівська угода після угоди *Al Yamamah* 1985р. У 2007р. тривали переговори з військово-технічних питань зі США та Францією¹²⁶.

Оборонний бюджет Ізраїлю у 2007р. склав 56 млрд. шекелів (\$13,5 млрд.), у т.ч. 45,7 млрд. шекелів (\$11 млрд.) – власні кошти та \$2,34 млрд. – військова допомога США¹²⁷. Реальне збільшення у 2007р. військових витрат Ізраїлю

¹²³ Bruno, G., 'Iran's Revolutionary Guards', Council on Foreign Relations, 25 Oct. 2007, <<http://www.cfr.org/publication/14324/>>.

¹²⁴ Однією з найбільших компаній є *Khatam al-Anbya*, яка у 2006р. мала замовлення в нафтовому, газовому і транспортному секторах вартістю понад \$7 млрд. Див.: US Department of State, 'Briefing on Iran', 25 Oct. 2007, <<http://www.state.gov/p/us/rm/2007/94178.htm>>.

¹²⁵ 'Saudis launches \$60b modernization plan', *Middle East Newslines*, 11 Nov. 2006; 'Saudi military spending rising', *International Air Letter*, 27 July 2006, p.5.

¹²⁶ 'Saudis launches \$60b modernization plan' (посилання 125). Див. також підрозділ III розділу 7 цього видання.

¹²⁷ Внутрішній оборонний бюджет на 2007р. складався з основного бюджету в розмірі 35 млрд. шекелів (\$8,4 млрд.) і надходжень від продажів МО в сумі 2,5 млрд. шекелів (\$0,6 млрд.). Решта 8,2 млрд. шекелів (\$2 млрд.) – це витрати на війну в Лівані. Див.: Ben-David, A., 'Israel set for record defence spend in 2007', *Jane's Defence Weekly*, 3 Jan. 2007, p.16. Уряд США у 2007р. зобов'язався збільшити військову допомогу Ізраїлю протягом 10 років на 25% – з \$2,4 млрд. у 2008р. до майже \$3 млрд. у 2018р. Див.: Sharp, M. J., *US Foreign Assistance to Israel*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RL33222 (US Congress, CRS: Washington, DC, 2 Jan. 2008), p.2. Див. також підрозділ III розділу 7 цього видання.

Згідно з визначенням СППІ військових витрат, іноземна військова допомога не повинна враховуватись у військових витратах країни-реципієнта. Але у випадку Ізраїлю неможливо послідовно відокремити іноземну допомогу від внутрішнього оборонного бюджету. Тому дані про Ізраїль у додатку 5А охоплюють іноземну військову допомогу.

на 10% було другим за обсягом за 10 років. Військові витрати Ізраїлю збільшувалися з 1998р. майже кожного року та у 2007р. були в реальних цінах на 36% вищими, ніж у 1998р.

Військові операції Ізраїлю проти Хезболи в Лівані в липні-серпні 2006р. суттєво вплинули на оборонний бюджет Ізраїлю 2007р. Уроки цієї війни також можуть мати серйозні наслідки для майбутньої військової стратегії і витрат Ізраїлю. Вартість війни була значною – в сенсі як військових витрат, так і економічної шкоди. За попередніми оцінками, прямі витрати Сил оборони Ізраїлю становили 11,2 млрд. шекелів (\$2,7 млрд.). Крім того, вартість відновлення їх бойової готовності оцінюється в 7-7,5 млрд. шекелів (\$1,7-1,8 млрд.), а цивільні втрати (в т.ч. фізична шкода, виплати компенсацій населенню і зменшення надходжень від податку на прибуток) – у 20-22 млрд. шекелів (\$4,8-5,3 млрд.)¹²⁸. У 2007р. МО отримало компенсацію з оборонного бюджету в розмірі 8,2 млрд. шекелів (\$2 млрд.) на покриття витрат на військові операції в Лівані¹²⁹.

У січневій доповіді 2008р. Комісії Вінограда (*Winograd Commission*) – урядового органу з розслідування війни в Лівані – міститься висновок про те, що Морських і Повітряних сил Ізраїлю недостатньо для протидії загрозам з боку Хезболи, готовність Сухопутних військ також є недостатньою¹³⁰. В передбаченні такого висновку, в оборонному плані *Tefen* на 2008-2012рр., остаточно узгодженому та затвердженому у вересні 2007р., запроваджене збільшення капіталовкладень у Сухопутні війська, в т.ч. на підготовку військ і придбання бронетранспортерів¹³¹. Це означає зміну оборонного плану *Kela* на 2003-2008рр., який передбачав скорочення Сухопутних військ Ізраїлю на 25%¹³².

VI. Висновки

Протягом 1998-2007рр. світові військові витрати збільшилися в реальних цінах на 45% і на 6% – у 2007р. Після 2001р. середньорічні темпи зростання військових

¹²⁸ Baranauskas, T., 'Recent fighting costs Israeli military \$1.6 billion', Forecast International Government & Industry Group, 21 Aug. 2006; та 'Israeli military puts Lebanon war costs at ILS11.2 billion', *Haaretz*, 7 Sep. 2006.

¹²⁹ Opall-Rome, B., 'Lebanon war proves blessing for Israeli budget', *Defence News*, 11 Sep. 2006; Ben-David (посилання 127).

¹³⁰ Israeli Ministry of Foreign Affairs, 'Winograd Committee submits final report', 30 Jan. 2008, <http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/2000_2009/2008/>; Boot, M., 'The second Lebanon war', *Weekly Standard* (Washington, DC), 4 Sep. 2006.

¹³¹ Israel Defence Forces, 'IDF finalizes acquisition plans for coming years', 3 Sep. 2007, <<http://dover.idf.il/IDF/English/News/today/2007/09/>>; Israel Defence Forces, 'IDF response to the Winograd Committee report', 30 Jan. 2008, <<http://dover.idf.il/IDF/English/News/today/2008n/01/>>; Eshel, D., 'Israel sets the stage for a massive, \$60 billion buildup', *Defense Update*, 3 Sep. 2007; Krant, A., 'Multi-year plan to strengthen IDF conventional capabilities', Jewish Institute for National Security Affairs, 12 Nov. 2007, <<http://www.jinsa.org/articles/view.html?documentid=3964>>.

¹³² Ben-David, A., 'Israel cancels ground forces cuts', *Jane's Defence Weekly*, 17 Jan. 2007, p.7. Див. також: Омїтугун В. "Військові витрати на Близькому Сході після війни в Іраку", *Щорічник СІПРІ 2004: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, с.366-367.

витрат у світі збільшилися до 5,3%, порівняно з 2,2% у 1998-2001рр. Причиною цього є переважно збільшення військових витрат США, на які припадає 45% світового обсягу та 63% збільшення світових військових витрат після 2001р. Після 2001р. військові витрати США збільшилися в реальних цінах на 59% – переважно через витрати на військові операції в Афганістані та Іраку, а також збільшення основного оборонного бюджету.

Багато інших країн після 2001р. також збільшили військові витрати. Зі 151 країни, про які є дані за весь період 2001-2007рр., військові витрати збільшили протягом 2001-2006рр. 98-106 країн, а у 2007р. – 117.

Субрегіоном з найвищим зростанням військових витрат у 1998-2007рр. була Східна Європа – 162%. Східна Європа продемонструвала найвище зростання і у 2007р. – 15%, переважно через збільшення військових витрат у Росії. В Північній Америці, на Близькому Сході, в Південній Азії, Африці та Східній Азії зростання за 10 років також перевищило 50%. Протягом 1998-2007рр. найнижчі темпи зростання військових витрат мали Західна Європа та Центральна Америка – 6% і 14%, відповідно.

Мотиви збільшення військових витрат суттєво різняться за регіонами і країнами, причому, з 2001р. відмінності зросли ще більше. Спектр мотивацій є дуже широким: від довгострокового стратегічного підвищення боєздатності з метою досягнення певних цілей до негайного реагування на безпосередні загрози.

Прагнення зберегти, досягти чи повернути собі статус світового або регіонального лідера є політичним мотивом, що зумовлює тенденції збільшення військових витрат США і таких країн, як Бразилія, Китай, Індія і Росія. Іншим політичним мотивом є військова реформа чи реорганізація ЗС. Вони можуть бути наслідком змін у воєнних союзах, економічних і політичних перетворень, вимог донорів, а також впливу інших чинників. Приклади такого типу мотивації збільшення військових витрат демонструють країни Центральної і Східної Європи, що приєдналися чи бажають приєднатися до НАТО, а також окремі африканські країни. Третій тип політичної мотивації – бажання участі в міжнародних миротворчих операціях. Це може супроводжуватися створенням нових військових можливостей з метою забезпечення сумісності зі ЗС інших країн. Ця мотивація сприяла збільшенню військових витрат в окремих країнах, що розвиваються, наприклад у Гані; але в ЄС цілі європейської політики безпеки і оборони поки що не перетворилися на визначальний мотив суттєвого зростання військових витрат країн-членів.

Економічний аспект також відіграє певну роль у політичній мотивації збільшення військових витрат. У кількох країнах з високим рівнем збільшення військових витрат у 2007р. важливим чинником була наявність економічних ресурсів. Збільшення надходжень від природних ресурсів, зокрема нафти та газу, уможливили збільшення військових витрат, зокрема, на Близькому Сході та Південному Кавказі. В інших випадках збільшенню військових витрат сприяли потужна економіка (наприклад, у США) або економічне зростання (як у Китаї, Індії та окремих країнах Африки та Латинської Америки).

До більш практичних вимог безпеки, що спричиняють збільшення військових витрат, належить участь у збройних конфліктах і війнах. Для США конфлікти в Афганістані та Іраку були визначальними умовами отримання згоди Конгресу на масштабне збільшення військових витрат. Подібним чином, збільшення військових витрат вимагали військові операції Ізраїлю на Палестинських територіях і в Лівані у 2006р. Участь у відкритому чи латентному збройному конфлікті також є однією з головних причин швидкого збільшення військових витрат у країнах Південного Кавказу, Південній і, частково, Східній Азії. Ризик відновлення будь-якого із “заморожених” конфліктів в Абхазії, Південній Осетії чи Нагірному Карабаху безумовно спричиняє збільшення військових витрат країнами Південного Кавказу. Війна в Афганістані, разом з тривалими конфліктами в Кашмірі і Шрі-Ланці, створили нестабільну безпекову ситуацію в Південній Азії, зокрема в Пакистані. Уряди кількох країн Східної Азії відреагували нарощуванням військової потужності на пожвавлення повстанських рухів. Збройні конфлікти зумовили збільшення військових витрат і в Африці – як у країнах, де відбувався конфлікт, так і в сусідніх країнах, – хоча це не повністю відбивається в даних про військові витрати через брак достовірної інформації.

Непевність зовнішньої безпекової ситуації, навіть за відсутності конфлікту, також сприяє збільшенню військових витрат. Наприклад, не будучи безпосередньо втягнутими до жодного конфлікту на Близькому Сході, майже всі члени Ради співробітництва держав Перської затоки збільшили свої військові витрати. Іншими чинниками, що безпосередньо зумовлюють збільшення військових витрат в окремих країнах Латинської Америки і Східної Азії, є внутрішні проблеми безпеки та безпека кордонів.

Отже, мотивами збільшення військових витрат у різних країнах з 2001р. є поєднання: зовнішньополітичних цілей; реальних чи уявних загроз, збройних конфліктів; намірів участі в міжнародних миротворчих операціях.

Додаток 5А. Таблиці військових витрат

ПЕТТЕР ШТОЛЕНХАЙМ, ЯН ГРЕБЕ,
КАТАЛІНА ПЕРДОМО, ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН*

У таблиці 5А.1 наведені дані про військові витрати в 1998-2007рр. у доларах США в постійних цінах і за валютним курсом 2005р. – за регіонами, окремими міжнародними організаціями та групами країн за рівнем доходу; крім того, за 2007р. – у доларах США в поточних цінах. У таблиці 5А.2 наведені військові витрати в 1998-2007рр. в національній валюті в поточних цінах, а в таблиці 5А.3 – в доларах США в постійних цінах 2005р. та в 1998-2007рр. – за валютним курсом; крім того, за 2007р. – у поточних цінах. У таблиці 5А.4 наведені дані про військові витрати у країнах у 1998-2007рр. у відсотках ВВП. Наприкінці таблиці 5А.4 наводяться загальні посилання та пояснення.

Дані про військові витрати з різних видань *Щорічника СІПРІ* не можна поєднувати через регулярний перегляд даних. Зміни можуть бути суттєвими, особливо під час відповідного перегляду наявних виборок за умов появи нових даних. Перегляд даних, наведених у доларах у постійних цінах, може бути викликаний значними змінами в економічній статистиці Міжнародного валютного фонду, яка використовується для розрахунку певних показників. Через брак економічної інформації дані можуть бути наведені лише в національній валюті (таблиця 5А.2) і їх може не бути зовсім – у доларах США або частках ВВП (таблиці 5А.3 і 5А.4).

* Автори висловлюють подяку за сприяння в отриманні даних про військові витрати, оцінки та рекомендації: Джуліану Куперу (*Julian Cooper*, Centre for Russian and East European Studies, University of Birmingham), Давіду Дарчіашвілі (*David Darchiashvili*, Center for Civil-Military Relations and Security Studies, Tbilisi), Дімітару Дімітрову (*Dimitar Dimitrov*, University of National and World Economy, Sofia), Паулю Дунну (*Paul Dunne*, University of the West of England, Bristol), Інігу Гуварі (*Iñigo Guevara y Moyano*, Colectivo de Análisis de la Seguridad con Democracia, Querétaro), Ідавіні Хернандез (*Iduvina Hernández*, Asociación para el estudio y la promoción de la seguridad en democracia, Guatemala City), Назіру Камалю (*Nazir Kamal*, United Nations, New York), Армену Куюмд'яну (*Armen Kouyoumdjian*, Country risk strategist, Valparaiso), Павану Наіру (*Pavan Nair*, Jagruti Seva Sanstha, Pune), Еліні Нур (*Elina Noor*, Institute of Strategic and International Studies Malaysia, Kuala Lumpur), Пере Ортезі (*Pere Ortega*, Centre d'Estudis per la Pau J. M. Delàs, Barcelona), Тамарі Патараїя (*Tamara Pataraiia*, Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development, Tbilisi), Томасу Шітцу (*Thomas Scheetz*, Lincoln University College, Buenos Aires), Рону Сміту (*Ron Smith*, Birkbeck College, London) та Озрену Зунеку (*Ozren Zunec*, University of Zagreb).

Таблиця 5А.1. Військові витрати за регіонами, міжнародними організаціями та групами країн за рівнем доходу в 1998-2007рр.

Дані наведені в \$ млрд., у постійних цінах 2005р. і за валютним курсом за 1998-2007рр. Дані у правому стовпчику з позначкою (*) наведені в \$ млрд. у поточних цінах 2007р. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2007*
Загалом у світі	834	843	875	892	947	1 013	1 071	1 113	1 145	1 214	1 339
Африка	11,1	11,9	12,3	13,5	14,3	14,1	15,8	16,0	15,8	16,8	18,5
Північна Африка	4,3	4,0	4,1	5,2	5,2	5,4	5,9	6,2	6,0	6,6	7,4
Центральна та Південна Африка	6,8	7,9	8,3	8,4	9,1	8,7	9,9	9,8	(9,7)	(10,1)	(11,2)
Америка	367	367	382	388	431	481	522	548	559	598	640
Карибський басейн	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Центральна Америка	3,6	3,7	3,9	3,8	3,6	3,6	3,4	3,4	3,6	4,0	4,3
Північна Америка	340	341	354	357	399	453	493	516	525	562	596
Південна Америка	23,3	22,1	23,9	26,7	27,5	24,6	25,8	28,1	30,1	32,0	39,6
Азія та Океанія	132	135	139	146	153	160	166	176	186	200	219
Середня Азія	(0,6)	0,5	..	(0,6)	..	(0,8)	..	..	..	..	..
Східна Азія	100	101	104	110	116	122	127	132	140	152	163
Океанія	11,4	11,9	11,8	12,2	12,7	13,2	13,8	14,3	15,1	16,4	18,7
Південна Азія	19,6	21,9	22,8	23,5	23,6	24,2	25,0	28,2	29,7	30,7	35,6
Європа	276	280	287	288	295	302	306	306	311	319	370
Центральна Європа	15,1	14,7	14,8	15,5	15,8	16,2	16,3	16,8	17,1	18,0	21,9
Східна Європа	15,6	15,9	21,4	23,3	25,8	27,6	28,9	32,0	35,6	40,8	52,4
Західна Європа	245	250	251	249	253	258	261	257	258	261	296
Ближній Схід	48,8	48,1	54,3	56,7	54,3	56,0	60,3	67,2	73,9	79,0	91,5
АСЕАН	11,7	11,7	11,8	12,4	13,1	14,7	14,9	15,4	16,0	17,8	21,1
СНД	16,2	16,4	21,9	23,9	26,5	28,4	29,8	33,0	36,8	42,3	54,2
ЄС	221	225	227	226	230	237	253	251	252	257	293

НАТО	568	583	596	599	646	704	752	773	783	823	894
Європейські країни НАТО	228	242	243	242	247	252	259	256	258	261	298
ОЕСР	666	673	689	692	740	800	844	866	876	920	994
ОПЕК	35,6	34,0	38,7	41,3	38,0	39,4	44,0	50,5	56,0	61,9	73,3
ОБСЄ	615	621	641	645	695	755	800	823	837	883	968
Низький	22,8	26,5	27,1	27,6	28,5	28,6	30,4	33,3	34,5	35,6	41,9
Нижче середнього	61,7	62,9	71,4	79,5	84,7	88,4	95,1	103	116	125	152
Вище середнього	58,3	60,3	65,7	68,6	70,6	72,1	73,4	77,9	82,0	88,2	107
Високий	692	693	710	716	763	824	872	899	913	965	1 039

( ) – загальний показник, обчислений на підставі національних даних, що охоплюють менше 90% країн регіону; . . . – наявні дані охоплюють менше 60% країн регіону.

АСЕАН – Асоціація країн Південно-Східної Азії (*Association of Southeast Asian Nations, ASEAN*); СНД – Співдружність Незалежних Держав (*Commonwealth of Independent States, CIS*); НАТО – Організація Північно-Атлантичного Договору (*North Atlantic Treaty Organization, NATO*); ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку (*Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*); ОПЕК – Організація країн-експортерів нафти (*Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEC*); ОБСЄ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі (*Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE*).

Примітка: Загальні світові показники та показники для регіонів, організації і груп країн, наведені в таблиці 5А.1, є оцінками, що ґрунтуються на даних таблиці 5А.3. Якщо показників військових витрат країни немає протягом кількох років, то оцінки робилися переважно на підставі припущення про те, що динаміка змін військових витрат цієї країни є такою ж, як у середньому в регіоні, до якого вона належить. У випадку, коли неможливо зробити будь-які оцінки, дані про країну вилучаються із загальних показників. Наступні країни вилучені з усіх показників таблиці 5А.1: Ангола, Бенін, Куба, Екваторіальна Гвінея, Гайана, Гаїті, Ірак, Північна Корея, М'яма, Катар, Сомалі, Тринідад і Тобаго, В'єтнам.

Показники регіонів складають світовий показник, а субрегіональні дані, своєю чергою, – показники регіонів. Показники регіонів і груп за рівнем доходу охоплюють постійний для всіх років перелік країн; показники міжнародних організацій стосуються лише країн-членів за вказаний рік.

Дані стосовно груп країн за рівнем доходу обчислені на підставі даних Світового банку про валовий національний дохід (ВНД, *gross national income, GNI*) на душу населення у 2005р., див.: *World Development Report 2007: Development and the Next Generation* (World Bank: Washington, DC, 2006), <<http://www.worldbank.org/wdr2007/>>.

Африка: Алжир, Ангола, Бенін, Ботсвана, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камерун, Кабо-Верде, Центральнаафриканська Республіка (ЦАР), Чад, Республіка Конго, Демократична Республіка Конго (ДРК), Кот-д'Івуар, Джибуті, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Габон, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Кенія, Лесото, Ліберія, Лівія, Малагаскар, Малаві, Малі, Мавританія, Маврійскій, Марокко, Мозамбік, Намібія, Нігер, Нігерія, Руанда, Сенегал, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Південна Африка (ПАР), Судан, Свазіленд, Танзанія, Того, Туніс, Уганда, Замбія, Зімбабве.

- Північна Африка:* Алжир, Лівія, Марокко, Туніс.
- Центральна та Південна Африка:* Ангола, Бенін, Ботсвана, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камерун, Кабо-Верде, ЦАР, Чад, Республіка Конго, ДРК, Кот-д'Івуар, Джибуті, Екваторіальна Гвінея, Ерітрея, Ефіопія, Габон, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Кенія, Лесото, Лівія, Малаві, Мали, Мавританія, Маврійї, Мозамбік, Намібія, Нігер, Нігерія, Руанда, Сенегал, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сомалі, ПАР, Султан, Свазіленд, Танзанія, Того, Уганда, Замбія, Зімбабве.
- Америка:* Аргентина, Багамські Острови, Барбадос, Бельг, Болівія, Бразилія, Канада, Чилі, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Домініканська Республіка, Еквадор, Сальвадор, Гватемала, Гайана, Гаїті, Гондурас, Ямайка, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Тринідад і Табаго, Уругвай, США, Венесуела.
- Карибський басейн:* Багамські Острови, Барбадос, Куба, Домініканська Республіка, Гаїті, Ямайка, Тринідад і Табаго.
- Центральна Америка:* Бельг, Коста-Ріка, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Мексика, Нікарагуа, Панама.
- Північна Америка:* Канада, США.
- Південна Америка:* Аргентина, Болівія, Бразилія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Гайана, Парагвай, Перу, Уругвай, Венесуела.
- Азія та Океанія:* Афганістан, Австралія, Бангладеш, Бруней, Камбоджа, Китай, Фіджі, Індія, Індонезія, Японія, Казахстан, Нова Зеландія, Північна Корея, Південна Корея, Киргизстан, Лаос, Малазія, Монголія, М'янма, Непал, Пакистан, Папуа-Нова Гвінея, Філіппіни, Сінгапур, Шрі-Ланка, Тайвань, Таджикистан, Таїланд, Тонга, Туркменістан, Узбекистан, В'єтнам.
- Середня Азія:* Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан.
- Східна Азія:* Бруней, Камбоджа, Китай, Індонезія, Японія, Північна Корея, Південна Корея, Лаос, Малазія, Монголія, М'янма, Філіппіни, Сінгапур, Тайвань, Таїланд, В'єтнам.
- Південна Азія:* Афганістан, Бангладеш, Індія, Непал, Пакистан, Шрі-Ланка.
- Океанія:* Австралія, Фіджі, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Тонга.
- Європа:* Албанія, Вірменія, Австрія, Азербайджан, Білорусь, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Македонія, Мальта, Молдова, Чорногорія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сербія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна.
- Центральна Європа:* Албанія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Македонія, Чорногорія, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія.
- Східна Європа:* Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Молдова, Росія, Україна.
- Західна Європа:* Австрія, Бельгія, Кіпр, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ісландія, Ірландія, Італія, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія.
- Близький Схід:* Бахрейн, Єгипет, Іран, Ірак, Ізраїль, Йорданія, Кувейт, Ліван, Оман, Катар, Саудівська Аравія, Сірія, ОАЕ, Ємен.
- АСЕАН:* Бруней, Камбоджа (1999–), Індонезія, Лаос, Малазія, М'янма, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд, В'єтнам.
- СНД:* Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Україна, Узбекистан.
- Європейський союз:* Австрія, Бельгія, Болгарія (2007–), Кіпр (2004–), Чехія (2004–), Данія, Естонія (2004–), Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина (2004–), Ірландія, Італія, Латвія (2004–), Литва (2004–), Люксембург, Мальта (2004–), Нідерланди, Польща (2004–), Португалія, Румунія (2007–), Словаччина (2004–), Словенія (2004–), Іспанія, Швеція, Велика Британія.
- НАТО:* Бельгія, Болгарія (2004–), Канада, Чехія (1999–), Данія, Естонія (2004–), Франція, Німеччина, Греція, Угорщина (1999–), Ісландія, Італія, Латвія (2004–), Литва (2004–), Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Польща (1999–), Португалія, Румунія (2004–), Словаччина (2004–), Словенія (2004–), Іспанія, Туреччина, Велика Британія, США.

Європейські країни НАТО: Бельгія, Болгарія (2004–), Чехія (1999–), Данія, Естонія (2004–), Франція, Німеччина, Греція, Угорщина (1999–), Ісландія, Італія, Латвія (2004–), Литва (2004–), Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Польща (1999–), Португалія, Румунія (2004–), Словаччина (2004–), Словенія (2004–), Іспанія, Туреччина, Велика Британія.

ОЕСР: Австралія, Австрія, Бельгія, Канада, Чехія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Італія, Японія, Південна Корея, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Португалія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, США.

ОПЕК: Алжир, Ангола (2007–), Індонезія, Іран, Ірак, Кувейт, Лівія, Нігерія, Катар, Саудівська Аравія, ОАЕ, Венесуела.

ОБСЄ: Албанія, Вірменія, Австрія, Азербайджан, Білорусь, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Канада, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Казахстан, Киргизстан, Латвія, Литва, Люксембург, Македонія, Мальта, Молдова, Чорногорія (2006–), Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сербія (2000–), Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Туреччина, Туркменістан, Велика Британія, Україна, США, Узбекистан.

Країни з низьким рівнем доходу (ВНД на душу населення – до \$875 у 2005р.): Афганістан, Бангладеш, Бенін, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камбоджа, ЦАР, Чад, ДРК, Кот-д'Івуар, Еритрея, Ефіопія, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Гаїті, Індія, Кенія, Північна Корея, Киргизстан, Лаос, Лівія, Малагаскар, Малаві, Малі, Мавританія, Монголія, Мозамбік, М'янма, Непал, Нігер, Нігерія, Пакистан, Папуа-Нова Гвінея, Руанда, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Судан, Таджикистан, Танзанія, Того, Уганда, Узбекистан, В'єтнам, Ємен, Замбія, Зімбабве.

Країни з рівнем доходу, нижчим за середній (ВНД на душу населення – \$876-3 465 у 2005р.): Албанія, Алжир, Ангола, Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Болівія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Болгарія, Камерун, Кабо-Верде, Китай, Колумбія, Республіка Конго, Куба, Джибуті, Домініканська Республіка, Екватор, Єгипет, Сальвадор, Фіджі, Грузія, Гватемала, Гайана, Гондурас, Індонезія, Іран, Ірак, Ямайка, Йорданія, Казахстан, Лесото, Македонія, Молдова, Марокко, Намібія, Нікарагуа, Паргвай, Перу, Філіппіни, Сербія, Шрі-Ланка, Свазіленд, Сьрія, Тайланд, Тонга, Тринідад і Табаго, Туркменістан, Туніс, Україна.

Країни з рівнем доходу, вищим за середній (ВНД на душу населення – \$3 466-10 725 у 2005р.): Аргентина, Барбадос, Бельгія, Ботсвана, Чилі, Коста-Ріка, Хорватія, Чехія, Екваторіальна Гвінея, Естонія, Габон, Угорщина, Латвія, Ліван, Литва, Лівія, Малазія, Маврікій, Мексика, Чорногорія, Оман, Панама, Польща, Румунія, Росія, Сейшельські Острови, Словаччина, ПАР, Туреччина, Уругвай, Венесуела.

Країни з високим рівнем доходу (ВНД на душу населення – понад \$10 726 у 2005р.): Австралія, Австрія, Багамські Острови, Бахрейн, Бельгія, Бруней, Канада, Кіпр, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ісландія, Ірландія, Ізраїль, Італія, Японія, Південна Корея, Кувейт, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Португалія, Катар, Саудівська Аравія, Сінгапур, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Тайвань, ОАЕ, Велика Британія, США.

Таблиця 5А.2. Військові витрати країн у національній валюті в 1998-2007рр.

Дані наведені за календарний рік у національній валюті в поточних цінах, якщо не вказане інше. Країни розміщені за регіонами та субрегіонами.

Країна	Валюта	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Африка											
<i>Північна Африка</i>											
Алжир ^{† 1}	млн. динарів	112 248	121 597	141 576	161 505	167 380	170 764	201 930	214 320	224 767	273 415
Лівія	млн. динарів	675	535	556	496	575	700	894	981	769	807
Марокко	млн. дирхамів	13 878	11 569	9 129	16 619	16 254	17 418	17 182	18 006	18 775	19 730
Туніс	млн. динарів	417	424	456	483	491	525	554	608	574	..
<i>Центральна та Південна Африка</i>											
Ангола ^{§ 1 2}	млрд. кванзів	(0,1)	(0,6)	(2,2)	(5,7)	(17,9)	(27,3)	(80,0)	(104)	(127)	(172)
Бенін	млн. ЦА франків	..	10 986	10 321	9 612	18 122	20 077	22 072	[24 677]	[25 601]	..
Ботсвана	млн. пула	765	784	942	1 229	1 415	1 490	1 474	1 533	1 654	[1 945]
Буркіна-Фасо [†]	млн. ЦА франків	[19 200]	[21 200]	[21 500]	22 259	24 666	25 571	30 289	33 649	37 081	45 448
Бурунді	млрд. франків	26,3	28,5	30,5	44,2	41,8	47,0	49,4	53,6	46,0	50,1
Камерун [§]	млн. ЦА франків	80 969	89 095	87 598	91 118	101 500	109 556	116 808	117 670	134 345	142 198
Кабо-Верде	млн. ескудо	443	518	814	572	530	565	573	636	626	640
ЦАР ^{† 3}	млн. ЦА франків	..	..	..	..	7 445	8 729	7 979	8 121	..	..
Чад	млрд. ЦА франків	11,8	16,0	18,8	22,5	23,9	23,8	26,7	29,3	30,9	33,3
Республіка Конго [§]	млн. ЦА франків	..	..	..	28 374	35 035	39 916	40 050	41 400	44 070	..
ДРК ⁴	млн./млрд. франків	42,8	600	2 901	..	..	48,0	78,0	71,0	(76,0)	(85,4)
Кот-д'Івуар ⁵	млрд. ЦА франків	..	..	..	..	..	124	133	132	140	139
Джібуті	млн. франків	4 042	4 053	3 979	4 045	4 500	..	..	..	..	..
Екваторіальна Гвінея	млн. ЦА франків	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Ерitreя	млн. наффа	1 936	2 225	2 220	1 884	2 104	2 520	..	..	..	..
Ефіопія	млн. бір	3 263	5 589	5 075	2 959	2 476	2 397	2 686	2 965	3 005	3 250
Габон ⁶	млрд. ЦА франків	..	..	65,0	66,0	66,0	63,0	65,0	60,0	58,0	(59,0)
Гамбія [†]	млн. даласі	43,1	40,1	42,5	38,5	45,0	57,0	58,0	84,0	..	..
Гана ⁷	млн. седи	13,3	15,8	27,7	23,2	29,3	46,2	50,7	58,2	69,4	106
Гвінея ⁸	млрд. франків	55,7	76,6	80,3	171	194	167	182	..	..	..
Гвінея-Бісау ⁹	млн. ЦА франків	1 711	..	6 786	4 533	4 435	4 362	..	6 391	..	..

Країна	Валюга	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
<i>Центральна Америка</i>											
Беліз	доларів	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Коста-Ріка ¹⁹	колонів	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Сальвадор	млн. доларів	96,3	99,8	112	109	109	106	106	107	114	114
Гватемала	млн. кетзалів	894	914	1 225	1 546	1 239	1 420	913	798	1 111	1 274
Гондурас ^{† § 20}	млн. лемпір	..	..	516	646	898	919	928	1 004	1 041	1 444
Мексика ^{† 21}	млн. песо	20 677	25 363	28 664	30 171	30 631	31 941	32 241	34 039	36 847	43 152
Нікарагуа ²²	млн. кордоба	278	318	390	389	460	537	527	568	614	705
Панама ²³	млн. бальбоа	104	112	..	..	..	..	..	..	..	..
<i>Північна Америка</i>											
Канада	млн. доларів	11 495	12 199	12 326	12 972	13 332	13 952	14 749	15 739	16 800	19 105
США ²⁴	млн. доларів	274 278	280 969	301 697	312 743	356 720	415 223	464 676	503 353	527 660	578 315
<i>Південна Америка</i>											
Аргентина	млн. песо	3 782	3 852	3 739	3 638	3 784	4 433	4 803	5 553	5 719	[6 092]
Болівія ²⁵	млн. болівіано	1 002	848	869	1 104	1 064	1 161	1 171	1 195	1 255	1 275
Бразилія	млн. реалів	[16 960]	[16 408]	18 617	23 062	28 620	25 590	26 606	30 308	35 001	[40 123]
Чилі ^{§ 26}	млрд. песо	1 249	1 367	1 502	1 615	1 765	1 743	2 216	2 463	2 809	2 882
Колумбія ²⁷	млрд. песо	[4 543]	[5 183]	[7 141]	[8 470]	7 524	8 996	10 139	11 446	12 684	13 574
Еквадор ²⁸	млн. доларів США	549	296	266	384	505	739	710	954	950	1 253
Гайана	доларів	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Парагвай ²⁹	млрд. гуарані	274	262	277	270	288	294	364	347	431	469
Перу ³⁰	млн. солів	(2 671)	(2 773)	(3 228)	3 187	2 982	3 092	3 397	3 820	4 011	3 857
Уругвай	млн. песо	[3 815]	[4 174]	[3 663]	4 384	4 333	4 967	5 261	5 696	6 168	6 966
Венесуела ³¹	млрд. боліварів	716	725	923	1 373	1 396	1 666	2 558	3 957	4 475	5 518
<i>Азія</i>											
<i>Середня Азія</i>											
Казахстан	млрд. тенге	19,0	17,2	20,4	32,5	37,7	47,5	58,0	78,7	100	[155]
Киргизстан ³²	млн. сомів	912	1 267	1 864	1 734	2 055	2 408	2 688	3 100	3 606	[4 635]
Таджикистан	млн. сомоні	17,6	18,7	21,5	29,6	70,7	107	134	..	..	..
Туркменістан ³³	млрд. манатів	436	582	..	..	..	..	..	..	..	..
Узбекистан ³⁴	млн. сумів	..	34 860	..	41 115	..	53 018	..	..	..	..

<i>Східна Азія</i>												
Бруней	млн. доларів	492	438	421	390	405	424	(337)	(414)	[433]	[447]	
Камбоджа	млрд. ріелей	312	336	309	280	265	270	272	289	328	[320]	
Китай ³⁵	млрд. юанів	[149]	[165]	[182]	[216]	[253]	[283]	[324]	[363]	[431]	[506]	
Індонезія	млрд. рупій	10 349	10 254	13 945	16 416	19 291	27 446	32 100	[34 658]	[41 735]	[48 256]	
Японія ^{† § 36}	млрд. єн	4 942	4 934	4 935	4 950	4 956	4 954	4 916	4 868	4 824	4 805	
<i>Північна Корея^{† § 37}</i>												
Південна Корея ^{† § 37}	тмлн. вон	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	
Лаос	млрд. кіпів	13,6	13,3	14,5	15,5	16,4	17,5	18,9	21,1	21,5	24,2	
Малазія	млрд. рінггітів	66,5	224	278	325	..	..	..	..	..	..	
Монголія	млн. тугриків	4 547	6 321	5 826	7 351	8 504	10 950	10 728	11 817	11 981	13 791	
М'янма ³⁸	млн. тугриків	16 750	18 416	26 126	25 384	28 071	27 899	32 891	35 914	46 232	..	
Філіппіни	млрд. к'ятів	37,3	43,7	58,8	63,9	73,1	..	..	..	..	..	
Сінгапур	млн. песо	31 512	32 959	36 208	35 977	38 907	44 440	43 847	47 634	51 527	53 805	
Тайвань	млн. доларів	7 475	7 616	7 466	7 721	8 108	8 230	8 525	9 094	9 848	10 445	
Таїланд	млрд. доларів	299	258	243	248	225	228	249	250	241	312	
В'єтнам	млн. багів донгів	86 133	74 809	71 268	75 413	76 724	77 027	[75 498]	[79 519]	[86 706]	[116 850]	
<i>Південна Азія</i>												
Афганістан ³⁹	млн. афгані	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	
Бангладеш	млн. така	28 436	31 277	33 377	34 020	34 105	36 150	39 630	43 005	46 950	..	
Індія ⁴⁰	млрд. рупій	492	598	642	689	717	761	812	982	1 102	1 193	
Непал ^{† 41}	млн. рупій	2 789	3 239	3 648	4 837	6 621	7 951	9 756	11 153	[11 004]	[10 604]	
Пакистан [†]	млрд. рупій	140	147	154	170	188	207	232	263	287	[307]	
Шрі-Ланка ^{† † 42}	млрд. рупій	42,5	40,1	56,9	54,2	49,2	47,0	56,3	61,5	81,4	105	
<i>Океанія</i>												
Австралія	млн. доларів	10 799	11 496	11 975	12 995	14 077	14 965	16 119	17 184	18 826	20 949	
Фіджі ^{† 43}	млн. доларів	48,0	49,6	67,0	60,0	63,2	57,8	52,7	66,0	74,0	80,0	
Нова Зеландія	млн. доларів	1 363	1 380	1 422	1 428	1 411	1 468	1 523	1 587	1 728	1 893	
Папуа-Нова Гвінея	млн. кіна	86,0	80,0	85,0	85,5	66,3	68,8	78,7	94,2	93,7	91,2	
Тонга	тис. паянга	3 693	3 535	3 837	4 211	4 319	4 560	4 366	5 119	6 878	7 566	

Країна	Валюга	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Європа											
Албанія ⁴⁴	млн. левів	5 067	5 891	6 519	7 638	8 220	9 279	10 373	11 000	13 831	17 619
Вірменія ⁴⁵	млрд. драм	33,7	36,5	36,7	36,8	36,8	44,3	52,3	64,4	74,1	94,8
Австрія	млн. євро	[1 943]	[1 994]	[2 090]	[1 999]	1 999	2 111	2 158	2 160	2 105	2 629
Азербайджан ⁴⁶	млн. нов. манатів	[83,0]	[99,1]	[107]	[123]	[136]	[173]	[224]	288	640	797
Білорусь	млрд. рублів	[10,5]	[41,4]	[123]	247	366	475	679	975	1 355	1 573
Бельгія	млн. євро	3 297	3 378	3 463	3 393	3 344	3 434	3 433	3 400	3 435	3 650
Боснія і Герцеговина ⁴⁶	млн. марок	..	..	..	..	501	351	315	273	278	281
Болгарія ⁴⁷	млн. левів	512	595	677	805	859	895	930	1 006	1 116	1 132
Хорватія	млн. кун	[9 082]	[7 367]	[5 461]	[5 251]	[5 775]	[4 757]	4 250	4 323	4 872	5 433
Кіпр ⁴⁸	млн. фунтів	169	106	118	142	100	101	107	109	114	..
Чехія ⁴⁷	млн. крон	37 643	41 688	44 670	44 978	48 924	53 194	52 481	58 445	55 358	53 906
Данія	млн. крон	19 071	19 428	19 339	21 017	21 269	21 075	21 441	20 800	23 173	22 727
Естонія	млн. крон	843	1 083	1 329	1 640	2 028	2 376	2 581	2 890	3 307	4 568
Фінляндія	млн. євро	1 761	1 552	1 691	1 653	1 712	2 006	2 131	2 206	2 281	2 235
Франція ⁴⁸	млн. євро	36 012	36 510	36 702	37 187	38 681	40 684	42 690	42 545	43 457	44 283
Грузія ⁴⁹	млн. лари	[57,1]	[52,4]	[37,2]	[49,4]	74,6	91,5	135	388	716	1 271
Німеччина	млн. євро	29 822	30 603	30 554	30 648	31 168	31 060	30 610	30 600	30 365	30 739
Греція	млн. євро	5 061	5 439	5 921	5 986	6 085	[5 355]	[6 028]	[6 818]	[7 321]	[7 934]
Угорщина	млн. форинтів	151 215	191 485	226 041	272 426	279 569	314 380	310 731	318 552	277 804	279 953
Ісландія	крон	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ірландія	млн. євро	[662]	[696]	[754]	858	862	855	887	921	949	1 006
Італія ⁵⁰	млн. євро	21 052	22 240	24 325	24 592	25 887	26 795	27 476	26 959	26 631	27 572
Латвія ⁵¹	млн. латів	24,8	33,1	42,4	54,6	91,0	108	124	154	206	254
Литва ⁵²	млн. літів	[448]	[388]	[644]	[652]	715	816	864	852	974	1 121
Люксембург	млн. євро	129	132	139	179	192	205	[213]	[238]	[263]	[268]
Македонія ⁵³	млн. динарів	4 302	3 769	4 602	15 397	6 841	6 292	6 683	6 259	6 149	7 272
Мальта ⁴	тис. лір	11 297	11 164	11 109	12 205	12 317	12 874	13 968	14 234	15 148	13 667
Молдова ⁴ 54	млн. лей	57,0	63,0	63,3	76,7	94,7	115	116	151	210	223
Чорногорія ⁵⁵	млн. євро	..	..	..	..	..	..	..	..	42,3	43,0

Нідерланди	млн. євро	6 154	6 595	6 482	6 929	7 149	7 404	7 552	7 693	8 145	8 133
Норвегія	млн. крон	25 087	25 809	25 722	26 669	32 461	31 985	32 945	31 471	31 805	32 502
Польща	млн. злотих	12 170	12 852	13 871	15 695	16 220	17 215	18 842	20 259	21 282	23 254
Португалія	млн. євро	2 098	2 259	2 393	2 598	2 765	2 792	[2 995]	[2 918]	[3 024]	[2 832]
Румунія 	млн. нов. лей	[1 113]	1 465	2 031	2 864	3 491	4 151	4 994	5 757	6 324	7 397
Росія ⁵⁶	млрд. рублів	[85,6]	[165]	[271]	[365]	[470]	[568]	[656]	[806]	[967]	[1 178]
Сербія ⁵⁷	млн. динарів	6 441	8 600	21 292	33 060	43 695	42 070	43 154	41 996	47 342	55 912
Словаччина [†]	млн. крон	14 009	13 532	15 760	19 051	19 947	22 965	22 944	25 537	27 064	30 697
Словенія 	млн. євро	209	208	207	275	328	360	396	413	485	510
Іспанія	млн. євро	6 756	7 092	7 599	7 972	8 414	8 587	9 132	9 508	11 506	12 432
Швеція ⁵⁸	млн. крон	40 801	42 541	44 542	42 639	42 401	42 903	40 527	41 240	41 150	40 595
Швейцарія ^{† 59}	млн. франків	4 532	4 416	4 503	4 476	4 461	4 437	4 381	4 344	3 972	4 120
Туреччина 	млн. нов. лір	2 289	4 168	6 248	8 844	12 108	13 553	13 386	13 840	16 451	17 736
Велика Британія ⁶⁰	млн. фунтів	22 261	22 530	23 301	24 230	25 725	29 683	32 102	33 002	33 825	35 188
Україна [§]	млн. гривень	3 442	3 890	6 184	5 848	6 266	7 615	8 963	12 328	15 082	[20 685]
Близький Схід											
Бахрейн ⁶¹	млн. динарів	111	123	121	126	126	176	180	183	203	[214]
Єгипет	млн. фунтів	9 439	9 881	10 847	11 859	12 741	13 948	14 684	15 369	16 632	18 264
Іран ^{† 62}	млрд. ріалів	7 744	12 992	21 984	26 996	23 211	31 633	45 960	64 655	78 164	79 871
Ірак ⁶³	млрд. динарів	..	..	..	..	..	..	..	(2 405)	(6 064)	(9 753)
Ізраїль ⁶⁴	млн. шекелів	34 901	38 016	39 587	41 788	48 957	46 350	43 988	46 240	50 757	[56 047]
Йорданія	млн. динарів	[352]	363	375	375	370	434	416	428	497	779
Кувейт	млн. динарів	696	696	827	824	858	933	1 032	[1 142]	[1 177]	[1 378]
Ліван	млрд. фунтів	1 052	1 251	1 402	1 445	1 368	1 392	1 439	[1 463]	[1 590]	[2 114]
Оман [†]	млн. ріалів	676	687	809	933	958	1 010	1 144	1 404	1 550	[1 577]
Катар	ріалів	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Саудівська Аравія ^{§ 65}	млн. ріалів	78 231	68 700	74 866	78 850	69 382	70 303	78 414	95 146	110 779	132 922
Сирія	млрд. фунтів	[40,4]	39,5	49,9	47,6	47,9	59,0	74,7	78,7	90,5	74,3
ОАЕ ⁶⁶	млн. дирхамів	8 712	8 790	8 688	8 796	9 139	9 244	8 943	9 399	..	..
Ємен	млрд. ріалів	52,2	61,5	76,6	[91,1]	130	148	136	156	162	209

Таблиця 5А.3. Військові витрати країн у доларах США, в постійних цінах 1998-2007рр. та в поточних цінах – 2007р.

Дані наведені в \$ млн. за курсом 2005р. у постійних цінах та за валютним курсом за 1998-2007рр. Дані у правому стовпчику з позначкою (*) наведені в \$ млн. у поточних цінах 2007р. Дані наведені за календарний рік, якщо не вказане інше. Країни розміщені за регіонами та субрегіонами.

Країна	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2007*
Африка											
<i>Північна Африка</i>											
Алжир ^{† 1}	1 801	1 901	2 205	2 414	2 467	2 453	2 801	2 925	2 992	3 548	3 909
Лівія	412	318	341	333	429	533	696	749	568	513	630
Марокко	1 721	1 425	1 104	1 997	1 900	2 013	1 956	2 030	2 049	2 118	2 376
Туніс	386	382	400	415	411	428	436	469	423	..	..
<i>Центральна та Південна Африка</i>											
Ангола ^{§ 2}	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(2 226)
Бенін	..	24,9	22,5	20,2	37,0	40,5	44,1	[46,8]	[46,8]	..	..
Ботсвана	256	243	269	329	351	339	313	300	290	[322]	[313]
Буркіна-Фасо [†]	[41,7]	[46,5]	[47,3]	46,6	50,5	51,4	61,1	63,8	68,7	85,5	93,3
Бурунді	45,7	47,9	41,2	54,7	52,4	53,2	51,6	49,6	41,4	42,5	47,5
Камерун [§]	175	189	183	183	198	212	226	223	242	257	292
Кабо-Верде	5,3	6,0	9,6	6,5	6,0	6,3	6,5	7,2	6,7	6,6	7,8
ЦАР ^{‡ 3}	..	..	..	..	14,8	16,7	15,6	15,4	..	..	..
Чад	25,3	37,4	42,3	45,0	45,5	46,1	54,6	55,5	54,2	56,7	68,4
Республіка Конго [§]	..	..	..	60,7	72,3	80,5	79,9	78,5	80,8	..	..
ДРК ⁴	18,4	67,0	49,8	..	..	128	200	150	(142)	(135)	(198)
Кот-д'Івуар ⁵	..	..	..	..	..	247	261	250	259	252	286
Джібуті	25,7	25,7	24,9	24,8	27,5	..	..	..	..	..	..
Екваторіальна Гвінея	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Ерitreя	378	401	334	247	236	230	..	..	..	..	..
Ефіопія	518	822	741	471	387	319	346	342	263	242	367
Габон ⁶	..	..	129	128	128	120	123	114	106	(102)	(121)
Гамбія [†]	2,4	2,2	2,3	2,0	2,2	2,3	2,1	2,9	..	..	..
Гана ⁷	51,6	54,7	76,6	48,2	53,0	65,9	64,3	64,1	69,0	118	114
Гвінея ⁸	32,2	42,4	41,6	84,2	92,6	70,7	65,5	..	..	..	..
Гвінея-Бісау ⁹	3,8	..	13,8	8,9	8,5	8,6	..	12,1	..	..	..

Країна	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2007*
<i>Центральна Америка</i>											
Беліз	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Коста-Ріка ¹⁹	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Сальвадор	117	121	132	124	122	116	111	107	110	105	114
Гватемала	186	181	229	269	199	217	130	104	137	149	166
Гондурас ^{† § 20}	..	..	41,0	46,8	60,4	57,4	53,6	53,3	52,4	68,7	76,4
Мексика ^{† 21}	3 079	3 239	3 344	3 309	3 198	3 190	3 076	3 123	3 262	3 691	3 941
Нікарагуа ²²	28,7	29,5	32,5	30,2	34,3	38,1	34,5	33,9	33,4	35,4	38,4
Панама ²³	112	119	..	..	..	..	..	..	..	..	..
<i>Північна Америка</i>											
Канада	11 122	11 603	11 412	11 709	11 771	11 984	12 441	12 986	13 588	15 155	17 290
США ²⁴	328 611	329 421	342 172	344 932	387 303	440 813	480 451	503 353	511 187	546 786	578 315
<i>Південна Америка</i>											
Аргентина	2 062	2 125	2 082	2 048	1 692	1 748	1 813	1 912	1 776	[1 752]	[1 976]
Болівія ²⁵	155	128	126	157	150	158	153	148	149	141	161
Бразилія	[11 843]	[10 927]	11 582	13 427	15 367	11 977	11 682	12 452	13 803	[15 334]	[20 062]
Чилі ^{§ 26}	2 719	2 879	3 048	3 164	3 374	3 241	4 077	4 397	4 851	4 821	5 448
Колумбія ²⁷	[3 244]	[3 338]	[4 211]	[4 626]	3 864	4 312	4 589	4 932	5 240	5 329	6 484
Еквадор ²⁸	688	353	317	439	578	783	727	954	922	1 196	1 253
Гайана	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Парагвай ²⁹	77,8	69,7	67,6	61,5	59,3	53,0	62,9	56,2	63,7	65,0	92,9
Перу ³⁰	(958)	(961)	(1 078)	1 043	975	988	1 047	1 159	1 193	1 133	1 217
Уругвай	[280]	[290]	[243]	278	241	232	225	233	219	249	289
Венесуела ³¹	1 254	1 028	1 126	1 489	1 237	1 125	1 419	1 894	1 884	2 004	2 570
<i>Азія</i>											
<i>Середня Азія</i>											
Казахстан	246	206	215	317	347	411	470	592	693	[996]	[1 258]
Киргизстан ³²	44,2	44,8	55,5	48,3	56,1	63,8	68,4	75,6	83,3	[101]	[122]
Таджикистан	19,8	16,6	14,3	14,2	30,3	39,3	46,1	..	..	..	..
Туркменістан ³³	168	182	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Узбекистан ³⁴	..	95,3	..	70,7	..	64,2	..	..	..	..	..

<i>Східна Азія</i>																					
Бруней	301	269	234	254	269	249	260	(205)	(249)	[260]	[265]	[294]									
Камбоджа	89,7	92,8	78,4	86,0	72,3	71,9	72,3	70,1	70,6	76,5	[72,4]	[78,7]									
Китай ³⁵	[19 300]	[21 600]	[28 000]	[23 800]	[36 600]	[33 100]	[40 300]	[40 300]	[44 300]	[51 900]	[58 300]	[66 100]									
Індонезія	2 079	1 710	2 367	2 242	3 319	2 486	3 319	3 653	[3 571]	[3 802]	[4 160]	[5 314]									
Японія ^{† 36}	43 405	43 483	44 275	43 802	44 814	44 725	44 814	44 473	44 165	43 666	43 557	40 244									
<i>Північна Корея</i>																					
<i>Південна Корея^{† 37}</i>																					
Лаос	16 127	15 689	17 133	16 652	18 203	17 605	18 203	19 003	20 603	20 533	22 623	25 996									
Малазія	29,1	42,9	46,1	42,5																	
Малайя	1 365	1 847	2 087	1 677	3 020	2 370	3 020	2 917	3 120	3 054	3 455	3 988									
Монголія	22,9	23,5	27,3	29,8	28,2	29,9	28,2	30,8	29,8	36,5											
М'янма ³⁸																					
Філіппіни	818	807	794	853	920	833	920	857	865	880	899	1 142									
Сінгапур	4 703	4 791	4 745	4 634	5 051	5 002	5 051	5 147	5 465	5 862	6 148	6 858									
Тайвань	9 765	8 412	7 961	7 803	7 358	7 256	7 358	7 914	7 766	7 427	9 483	9 445									
Тайланд	2 440	2 113	2 063	1 982	2 058	2 087	2 058	[1 962]	[1 977]	[2 060]	[2 729]	[3 370]									
В'єтнам																					
<i>Південна Азія</i>																					
Афганістан ³⁹								123	111	119	181	209									
Бангладеш	624	647	675	675	657	655	657	659	669	684											
Індія ⁴⁰	14 757	17 150	18 313	17 697	18 664	18 256	18 664	19 204	22 273	23 615	24 249	28 428									
Непал ^{† 41}	52,9	57,1	81,1	62,8	122	108	122	146	156	[143]	[132]	[158]									
Пакистан [†]	3 281	3 311	3 553	3 320	4 077	3 819	4 077	4 248	4 412	4 465	[4 517]	[5 057]									
Шрі-Ланка ^{† † 42}	751	676	755	904	562	625	562	626	612	713	804	949									
<i>Океанія</i>																					
Австралія	10 150	10 648	11 038	10 617	12 008	11 609	12 008	12 638	13 122	13 885	15 097	17 214									
Фіджі ^{† 43}	33,7	34,2	39,2	45,7	36,0	41,0	36,0	31,9	39,1	42,7	44,1	49,1									
Нова Зеландія	1 112	1 127	1 107	1 131	1 089	1 066	1 089	1 105	1 117	1 177	1 259	1 377									
Папуа-Нова Гвінея	53,6	43,4	36,7	39,9	23,0	25,5	23,0	25,8	30,4	29,4	27,8	30,4									
Тонга	3,4	3,1	3,2	3,2	2,8	3,0	2,8	2,4	2,6	3,3	3,5	3,8									
<i>Європа</i>																					
Албанія ^{† 44}	59,6	69,0	86,7	76,3	97,3	86,6	97,3	106	110	135	168	190									
Вірменія ^{† 45}	86,4	93,0	91,5	94,3	104	90,5	104	115	141	157	194	272									

Країна	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2007*
Австрія	[2 751]	[2 807]	[2 875]	[2 678]	2 631	2 740	2 745	2 686	2 580	3 168	3 539
Азербайджан 	[102]	[133]	[141]	[160]	[172]	[215]	[260]	305	625	667	927
Білорусь	[198]	[198]	[220]	274	284	287	348	453	588	631	734
Бельгія	4 722	4 783	4 783	4 573	4 434	4 482	4 389	4 229	4 197	4 398	4 913
Боснія і Герцоговина [†] 46	...	...	...	...	333	231	208	173	165	162	193
Болгарія [†]	478	542	559	619	624	637	622	641	663	631	779
Хорватія	[1 901]	[1 490]	[1 050]	[963]	[1 042]	[857]	738	727	793	875	996
Кіпр [†]	441	273	291	344	235	228	237	234	239	...	...
Чехія ⁴⁷	1 862	2 019	2 082	2 003	2 140	2 325	2 231	2 439	2 253	2 144	2 587
Данія	3 697	3 675	3 555	3 776	3 730	3 619	3 640	3 468	3 792	3 666	4 108
Естонія	85,6	106	126	147	175	202	213	229	251	329	393
Фінляндія	2 434	2 120	2 234	2 129	2 171	2 521	2 673	2 744	2 793	2 677	3 008
Франція ⁴⁸	50 345	50 787	50 205	50 036	51 064	52 615	54 059	52 917	53 199	53 579	59 600
Грузія ⁴⁹	[51,7]	[39,8]	[27,2]	[34,5]	49,3	57,7	80,6	214	362	592	757
Німеччина	40 993	41 822	41 147	40 474	40 604	40 044	38 816	38 060	37 133	36 929	41 371
Греція	7 876	8 246	8 701	8 508	8 350	[7 097]	[7 765]	[8 480]	[8 824]	[9 346]	[10 678]
Угорщина	1 217	1 401	1 507	1 662	1 621	1 742	1 612	1 596	1 340	1 255	1 504
Ісландія	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ірландія	[1 050]	[1 086]	[1 115]	1 210	1 162	1 113	1 130	1 145	1 135	1 152	1 354
Італія ⁵⁰	30 763	31 969	34 102	33 543	34 459	34 739	34 853	33 531	32 445	33 086	37 109
Латвія ⁵¹	56,2	73,3	91,6	115	188	217	234	272	342	390	487
Литва ⁵²	[171]	[147]	[242]	[242]	264	305	319	308	338	372	436
Люксембург	187	190	194	243	256	267	[272]	[296]	[319]	[319]	[361]
Македонія ⁵³	101	88,8	102	325	142	129	136	127	121	140	160
Мальта [†] 54	38,5	37,3	36,2	38,7	38,2	39,4	41,6	41,2	42,6	38,4	43,1
Молдова [†] 54	13,6	10,8	8,3	9,1	10,7	11,6	10,4	12,0	14,9	14,9	18,0
Черногорія ⁵⁵	...	...	...	...	...	...	...	...	51,8	50,9	57,9
Нідерланди	9 114	9 557	9 116	9 352	9 344	9 479	9 549	9 568	10 015	9 853	10 946
Норвегія	4 482	4 506	4 358	4 385	5 269	5 066	5 194	4 887	4 826	4 920	5 420
Польща	5 089	5 010	4 913	5 270	5 345	5 628	5 947	6 262	6 506	6 973	8 185
Португалія	3 210	3 378	3 479	3 617	3 719	3 636	[3 811]	[3 630]	[3 660]	[3 343]	[3 812]
Румунія 	[1 879]	1 696	1 614	1 693	1 684	1 737	1 868	1 976	2 036	2 303	3 019

Росія ⁵⁶	[13 600]	[14 000]	[19 100]	[21 200]	[23 600]	[25 100]	[26 100]	[28 500]	[31 200]	[35 400]	[45 600]
Сербія ⁵⁷	777	728	1 053	839	928	813	752	630	635	706	956
Словаччина [†]	744	650	676	761	771	818	760	823	835	925	1 222
Словенія 	392	369	336	412	457	476	505	514	589	602	694
Іспанія	10 419	10 691	11 074	11 216	11 485	11 375	11 741	11 826	13 825	14 628	16 732
Швеція ⁵⁸	5 954	6 178	6 411	5 993	5 833	5 791	5 450	5 521	5 435	5 272	5 924
Швейцарія ^{† 59}	3 888	3 757	3 773	3 714	3 678	3 635	3 560	3 489	3 157	3 262	3 385
Туреччина 	14 865	16 414	15 885	14 562	13 752	12 286	10 973	10 301	11 080	11 066	13 508
Велика Британія ⁶⁰	47 691	47 542	47 778	48 786	50 963	57 140	60 018	60 003	59 595	59 705	70 096
Україна [§]	1 551	1 429	1 772	1 497	1 592	1 839	1 985	2 405	2 699	[3 321]	[4 096]
Близький Схід											
Бахрейн ⁶¹	304	340	337	355	357	491	491	486	528	[543]	[570]
Єгипет	2 215	2 250	2 405	2 571	2 689	2 816	2 665	2 659	2 674	2 706	3 212
Іран ⁶²	2 290	3 200	4 731	5 220	3 926	4 594	5 816	7 213	7 677	6 592	8 618
Ірак ⁶³	...	...	...	...	...	...	...	(1 634)	(2 783)	(3 313)	(7 649)
Ізраїль ⁶⁴	8 981	9 299	9 574	9 996	11 087	10 421	9 931	10 303	11 076	[12 233]	[13 499]
Йорданія	[567]	581	596	586	567	655	607	604	660	988	1 099
Кувейт	2 735	2 658	3 082	3 029	3 126	3 369	3 679	[3 909]	[3 909]	[4 400]	[4 801]
Ліван	722	857	964	998	928	932	948	[970]	[999]	[1 284]	[1 402]
Оман [†]	1 774	1 797	2 139	2 488	2 562	2 695	3 030	3 652	3 905	[3 813]	[4 101]
Катар	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Саудівська Аравія ^{§ 65}	20 513	18 260	20 125	21 434	18 817	18 956	21 074	25 393	28 926	33 793	35 484
Сирія	[4 062]	4 124	5 418	5 018	5 056	5 887	7 137	7 011	7 328	5 703	6 619
ОАЕ ⁶⁶	2 986	2 950	2 876	2 836	2 862	2 807	2 585	2 559	...	...	...
Ємен	543	588	700	[744]	942	972	793	816	715	820	1 050

Таблиця 5А.4. Військові витрати країн за регіонами у відсотках ВВП у 1998-2006рр.

Країна	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Африка									
<i>Північна Африка</i>									
Алжир ^{† 1}	4,0	3,8	3,4	3,8	3,7	3,2	3,3	2,9	2,7
Лівія	5,3	3,8	3,1	2,7	2,2	2,2	2,2	1,8	1,1
Марокко	4,0	3,3	2,6	4,3	4,1	4,2	3,9	3,9	3,7
Туніс	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,6	1,4
<i>Центральна та Південна Африка</i>									
Ангола ^{§ 2}	2,6	3,6	2,4	2,9	4,2	2,6	4,7	4,1	3,7
Бенін	..	0,7	0,6	0,5	0,9	1,0	1,0	[1,1]	[1,0]
Ботсвана	3,5	3,0	3,0	3,5	3,8	3,6	3,2	2,9	2,7
Буркіна-Фасо [†]	[1,1]	[1,2]	[1,2]	1,1	1,1	1,0	1,1	1,1	1,2
Бурунді	6,6	6,3	6,0	8,0	7,2	7,3	6,6	6,2	4,7
Камерун [§]	1,4	1,4	1,3	1,3	1,3	1,4	1,4	1,3	1,4
Кабо-Верде	0,9	0,8	1,3	0,8	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6
ЦАР ^{‡ 3}	..	..	..	..	1,1	1,3	1,2	1,1	..
Чад	1,2	1,7	1,9	1,8	1,7	1,5	1,1	0,9	0,9
Республіка Конго [§]	..	..	..	1,4	1,7	1,9	1,7	1,4	1,2
ДРК ⁴	0,4	1,2	1,0	..	..	2,1	3,0	2,1	(1,9)
Кот-д'Івуар ⁵	..	..	..	..	..	1,5	1,6	1,5	1,5
Джібуті	4,4	4,2	4,0	3,9	4,2	..	..	..	..
Екваторіальна Гвінея	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Ерітрея	35,1	37,4	36,2	24,7	23,7	24,1	..	..	..
Ефіопія	6,7	10,7	9,6	4,7	3,6	2,9	2,8	2,6	2,1
Габон ⁶	..	..	1,8	1,9	2,0	1,8	1,7	1,3	1,1
Гамбія [†]	0,9	0,8	0,7	0,6	0,5	0,5	0,5	0,6	..
Гана ⁷	0,8	0,8	1,0	0,6	0,6	0,7	0,6	0,6	0,6
Гвінея ⁸	1,3	1,6	1,5	2,9	3,1	2,3	2,0	..	..
Гвінея-Бісау ⁹	1,4	..	4,4	3,1	3,1	3,1	..	3,9	..

Країна	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
<i>Центральна Америка</i>									
Беліз	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Коста-Ріка ¹⁹	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Сальвадор	0,8	0,8	0,9	0,8	0,8	0,7	0,7	0,6	0,6
Гватемала	0,7	0,7	0,8	0,9	0,7	0,7	0,4	0,3	0,4
Гондурас ^{† § 20}	..	..	0,6	0,7	0,8	0,8	0,7	0,6	0,6
Мексика ^{† 21}	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4
Нікарагуа ²²	0,7	0,7	0,8	0,7	0,8	0,9	0,7	0,7	0,7
Панама ²³	1,0	1,0	..	..	..	..	..	..	..
<i>Північна Америка</i>									
Канада	1,3	1,2	1,1	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	1,2
США ²⁴	3,1	3,0	3,1	3,1	3,4	3,8	4,0	4,0	4,0
<i>Південна Америка</i>									
Аргентина	1,3	1,4	1,3	1,4	1,2	1,2	1,1	1,0	0,9
Болівія ²⁵	2,1	1,8	1,7	2,1	1,9	1,9	1,7	1,6	1,4
Бразилія	[1,7]	[1,5]	1,6	1,8	1,9	1,5	1,4	1,4	1,5
Чилі ^{§ 26}	3,4	3,7	3,7	3,7	3,8	3,4	3,8	3,7	3,6
Колумбія ²⁷	[3,2]	[3,4]	[4,1]	[4,5]	3,7	3,9	3,9	4,0	4,0
Еквадор ²⁸	2,4	1,8	1,7	1,8	2,0	2,6	2,2	2,6	2,3
Гайана	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Парагвай ²⁹	1,3	1,2	1,1	1,0	1,0	0,8	0,9	0,8	0,8
Перу ³⁰	(1,6)	(1,6)	(1,7)	1,7	1,5	1,5	1,4	1,5	1,3
Уругвай	[1,6]	[1,8]	[1,5]	1,8	1,7	1,6	1,4	1,4	1,3
Венесуела ³¹	1,4	1,2	1,2	1,5	1,3	1,2	1,2	1,3	1,2
<i>Азія</i>									
<i>Середня Азія</i>									
Казахстан	1,1	0,8	0,8	1,0	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0
Киргизстан ³²	2,7	2,6	2,9	2,3	2,7	2,9	2,8	3,1	3,2
Таджикистан	1,7	1,4	1,2	1,2	2,1	2,2	2,2	..	..
Туркменістан ³³	3,1	2,9	..	..	..	..	..	..	..
Узбекистан ³⁴	..	1,6	..	0,8	..	0,5	..	..	..

<i>Східна Азія</i>										
Бруней	7,5	6,1	5,7	5,2	5,3	5,1	(3,6)	(3,9)	[3,5]	
Камбоджа	2,7	2,5	2,2	1,8	1,6	1,5	1,3	1,1	1,1	
Китай ³⁵	[1,7]	[1,8]	[1,8]	[2,0]	[2,1]	[2,1]	[2,0]	[1,9]	[2,1]	
Індонезія	1,1	0,9	1,0	1,0	1,0	1,3	1,4	[1,2]	[1,3]	
Японія ^{† 36}	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	
<i>Північна Корея</i>										
Південна Корея ^{† 37}	..	..	..	..	..	..	..	..	..	
Лаос	2,8	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,4	2,6	2,5	
Малазія	1,6	2,2	2,0	2,1	..	..	..	..	..	
Монголія	1,6	2,1	1,7	2,2	2,3	2,8	2,4	2,4	2,2	
М'янма ³⁸	1,9	1,8	2,4	2,0	2,1	1,8	1,7	1,6	1,5	
Філіппіни	2,3	2,0	2,3	1,8	1,3	..	..	..	..	
Сінгапур	1,2	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	
Тайвань	5,4	5,4	4,7	5,0	5,1	5,1	4,7	4,7	4,7	
Тайланд	3,2	2,7	2,4	2,5	2,2	2,2	2,2	2,2	2,0	
В'єтнам	1,9	1,6	1,4	1,5	1,4	1,3	[1,2]	[1,1]	[1,1]	
<i>Південна Азія</i>										
Афганістан ³⁹	..	..	..	..	..	..	..	..	..	
Бангладеш	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,1	1,5	1,5	
Індія ⁴⁰	2,8	3,1	3,1	3,0	2,9	2,8	2,6	2,8	2,7	
Непал ^{† 41}	0,8	0,9	0,9	1,1	1,5	1,6	1,8	1,9	[1,7]	
Пакистан [*]	4,8	3,9	3,7	3,9	3,9	3,7	3,5	3,4	3,2	
Шрі-Ланка ^{† 42}	4,1	3,6	4,5	3,9	3,1	2,7	2,8	2,6	2,9	
<i>Океанія</i>										
Австралія	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,8	1,9	1,8	1,9	
Фіджі ^{† 43}	1,5	1,3	1,9	1,6	1,6	1,3	1,1	1,3	1,4	
Нова Зеландія	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	
Папуа-Нова Гвінея	1,1	0,9	0,9	0,8	0,6	0,5	0,6	0,6	0,5	
Тонга	1,5	1,4	1,4	1,4	1,2	1,2	1,0	1,1	1,4	

Країна	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Європа									
Албанія ^{† 44}	1,2	1,2	1,2	1,3	1,3	1,3	1,4	1,3	1,6
Вірменія ^{† 45}	3,5	3,7	3,6	3,1	2,7	2,7	2,7	2,9	2,8
Австрія	[1,0]	[1,0]	[1,0]	[0,9]	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8
Азербайджан 	[2,4]	[2,6]	[2,3]	[2,3]	[2,2]	[2,4]	[2,6]	2,3	3,6
Білорусь	[1,5]	[1,4]	[1,3]	1,4	1,4	1,3	1,4	1,5	1,7
Бельгія	1,5	1,4	1,4	1,3	1,2	1,3	1,2	1,1	1,1
Боснія і Герцоговина ^{† 46}	..	..	..	..	4,3	2,8	2,3	1,8	1,7
Болгарія [†]	2,3	2,5	2,5	2,7	2,7	2,6	2,4	2,4	2,3
Хорватія	[6,6]	[5,2]	[3,6]	[3,2]	[3,2]	[2,4]	2,0	1,9	1,9
Кіпр [†]	3,4	2,0	2,0	2,3	1,6	1,5	1,4	1,4	1,4
Чехія ⁴⁷	1,9	2,0	2,0	1,9	2,0	2,1	1,9	2,0	1,7
Данія	1,6	1,6	1,5	1,6	1,5	1,5	1,7	1,3	1,4
Естонія	1,1	1,3	1,4	1,5	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6
Фінляндія	1,5	1,3	1,3	1,2	1,2	1,4	1,4	1,4	1,4
Франція ⁴⁸	2,7	2,7	2,5	2,5	2,5	2,6	2,6	2,5	2,4
Грузія ⁴⁹	[1,1]	[0,9]	[0,6]	[0,7]	1,0	1,1	1,4	3,3	5,2
Німеччина	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4	1,4	1,3
Греція	4,8	4,8	4,8	4,5	4,2	[3,4]	[3,6]	[3,8]	[3,8]
Угорщина	1,5	1,7	1,7	1,8	1,6	1,7	1,5	1,4	1,2
Ісландія	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ірландія	[0,9]	[0,8]	[0,7]	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,5
Італія ⁵⁰	1,9	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	1,9	1,8
Латвія ⁵¹	0,6	0,8	0,9	1,0	1,6	1,7	1,7	1,7	1,8
Литва ⁵²	[1,0]	[0,9]	[1,4]	[1,3]	1,4	1,4	1,4	1,2	1,2
Люксембург	0,7	0,7	0,6	0,8	0,8	0,8	[0,8]	[0,8]	[0,8]
Македонія ⁵³	2,2	1,8	1,9	6,6	2,8	2,5	2,5	2,2	2,0
Мальта [†]	0,8	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
Молдова ^{† 54}	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5
Чорногорія ⁵⁵	..	..	..	..	..	..	..	..	2,3
Нідерланди	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	1,6	1,5	1,5	1,5
Норвегія	2,2	2,1	1,7	1,7	2,1	2,0	1,9	1,6	1,5
Польща	2,0	1,9	1,9	2,0	2,0	2,0	2,0	2,1	2,0
Португалія	2,2	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	[2,1]	[2,0]	[1,9]

Румунія 	[3,0]	2,7	2,5	2,5	2,3	2,1	2,0	2,0	1,8
Росія ⁵⁶	[3,3]	[3,4]	[4,1]	[4,3]	[4,3]	[3,8]	[3,7]	[3,6]	[3,6]
Сербія ⁵⁷	4,4	4,5	4,7	4,8	3,8	3,3	2,6	2,8	2,8
Словаччина [†]	1,8	1,6	1,9	1,8	1,9	1,7	1,7	1,7	1,7
Словенія 	1,4	1,3	1,4	1,5	1,5	1,5	1,5	1,6	1,6
Іспанія	1,3	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1	1,0	1,2	1,2
Швеція ⁵⁸	2,1	2,0	1,9	1,8	1,7	1,6	1,5	1,5	1,5
Швейцарія ^{† 59}	1,2	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	0,8	0,8
Туреччина 	4,4	5,4	5,0	4,4	3,8	3,1	2,8	2,9	2,9
Велика Британія ⁶⁰	2,6	2,5	2,4	2,4	2,7	2,7	2,7	2,6	2,6
Україна [§]	3,4	3,0	2,9	2,8	2,8	2,8	2,6	2,8	2,8
Близький Схід									
Бахрейн ⁶¹	4,8	4,9	4,0	4,2	4,0	4,8	4,3	3,6	3,5
Єгипет	3,3	3,2	3,3	3,4	3,4	3,3	3,0	2,9	2,7
Іран ⁶²	2,4	3,0	3,8	4,0	2,5	2,9	3,3	4,6	4,6
Ірак ⁶³	..	..	..	..	..	..	..	(3,8)	(7,8)
Ізраїль ⁶⁴	8,6	8,5	8,0	8,4	9,5	8,8	7,9	7,9	8,0
Йорданія	[6,3]	6,3	6,3	5,9	5,4	6,0	5,1	4,8	5,0
Кувейт	8,8	7,6	7,2	7,7	7,4	6,5	5,9	[4,7]	[4,0]
Ліван	4,1	4,9	5,5	5,6	4,8	4,7	4,4	[4,5]	[4,6]
Оман [†]	12,5	11,4	10,6	12,2	12,3	12,1	12,0	11,8	11,2
Катар	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Саудівська Аравія ^{§ 65}	14,3	11,4	10,6	11,5	9,8	8,7	8,4	8,0	8,5
Сирія	[5,1]	4,8	5,5	4,9	4,7	5,5	6,0	5,3	5,1
ОАЕ ⁶⁶	5,1	4,3	3,4	3,4	3,3	2,8	2,3	1,9	..
Ємен	6,2	5,2	5,0	[5,6]	7,2	7,1	5,5	5,1	4,3

( ) – недостовірні дані; [ ] – оцінка СППР; | – зміна валюти; † – дані цих країн не враховують військові пенсії; ‡ – дані цих країн стосуються лише поточних витрат; § – дані цих країн стосуються ухвалених бюджетів, а не реальних витрат; ¶ – дані цих країн не враховують витрати на воєнізовані формування; || – ці країни змінили або деноминували валюту протягом зазначеного періоду; всі дані були конвертовані в нову валюту.

¹ У липні 2006р. Уряд Алжиру оприлюднив додатковий бюджет, де загальні витрати були збільшені на 35%. Невідомо, чи була якась частина цих додаткових коштів призначена на військові витрати.

² Ступінь виконання бюджету Анголи може значно змінюватися. Дані стосовно Анголи мають розглядатися в контексті високої невизначеності економічної статистики через вплив конфлікту на економіку країни.

- 3 Дані стосовно ЦАР враховують поточні витрати. Капіталовкладення за 2005р. перевищують 775 тис. ЦА франків.
- 4 Дані стосовно ДРК за 2006-2007рр. є перспективними оцінками МВФ і, вірогідно, занижені, з огляду на високий рівень інфляції у країні.
- 5 Дані стосовно Кот-д'Івуару у 2003р. враховують бюджетні, а не фактичні витрати.
- 6 Дані стосовно Габону не враховують позабюджетні витрати, що фінансуються Фондом *Provisions pour Investissements Hydrocarbures (PIH)* – інвестиційний фонд, що наповнюється за рахунок податкових надходжень від зарубіжних нафтових компаній, які працюють у Габоні.
- 7 Дані стосовно Гани з 2001р. стосуються ухваленого бюджету.
- 8 Дані стосовно Гвінеї можуть бути заниженими, оскільки МВФ доповідає про значні позабюджетні витрати на військові потреби.
- 9 Значне зростання оборонних витрат Гвінеї-Бісау (особливо у 2000р.) сталося внаслідок збройного конфлікту, що спалахнув у 1998р. Згідно з даними МВФ, це зростання фінансувалося за рахунок банківського кредиту та боргових зобов'язань. Через збройний конфлікт дані за 1999р. немає, а дані до та після 1999р. не є надійними.
- 10 Дані стосовно Малагаскару враховують витрати на жандармерію і національну поліцію.
- 11 Дані стосовно Намібії за 1999р. охоплюють лише бюджет Міністерства оборони. На додаток до цього бюджету, в 1999р. Міністерство фінансів надало напередбачені витрати, пов'язані з присутністю намібійських Збройних сил у ДРК, 104 млн. намібійських доларів. Дані за 2002р. враховують додаткові видатки на суму 78,5 млн. намібійських доларів.
- 12 Дані стосовно Нігерії до 1999р. є заниженими через використання військовим відомством сприятливого обмінного курсу.
- 13 Дані стосовно Руанди за 1998р. стосуються офіційного оборонного бюджету. За даними МВФ, існують додаткові джерела фінансування військових операцій – як безпосередньо з бюджету, так і через позабюджетні видатки. Дані за 2005-2006рр. охоплюють видатки на мінотворчі місії Африканського Союзу.
- 14 Дані стосовно Сенегалу не враховують витрати на воснізовані формування, що в 1998р. склали 21 100 млн. франків.
- 15 Даних стосовно Сьєрра-Леоне за 1998-1999рр. немає через виникнення державного військового перевороту та наступної громадянської війни.
- 16 Дані стосовно Судану стосуються витрат на оборону та безпеку.
- 17 Дані стосовно Замбії є приблизними, особливо в доларах США в постійних цінах та у відсотках ВВП, через значні темпи інфляції та неодноразові зміни валюти.
- 3 2004р. дані стосуються ухваленого бюджету, а не фактичних витрат.
- 18 Дані стосовно Зімбабве необхідно використовувати обережно через значні темпи інфляції у країні.
- 19 Коста-Ріка не має збройних сил. Витрати на воснізовані формування, прикордонну охорону, сили морського та повітряного спостереження складають менше 0,05% ВВП.
- 20 Дані стосовно Гондурасу не враховують військові пенсії та імпорт озброєнь. У 2005-2007рр. бюджетні витрати на військові пенсії склали 58,9, 73,6 та 107,4 млн. лемпіїв, відповідно.
- 21 Додаткові витрати Мексики на військові пенсії склали приблизно 3 млрд. песо щорічно протягом 2004-2007рр.
- 22 Дані стосовно Нікарагуа охоплюють військову допомогу, надану США та Тайванем. Протягом 2002-2007рр. вона складала 12,5; 16,9; 13,6; 11,1; 7,3 та 28,8 млн. кордоба за відповідні роки.
- 23 Сили оборони Панами розформовані в 1990р. та замінені Національною гвардією, яка складається з національної поліції, повітряних і морських служб.
- 24 Дані стосовно США стосуються фінансового (1 жовтня - 30 вересня), а не календарного року.
- 25 Дані стосовно Болівії враховують певні витрати на цивільну оборону.
- 26 Дані стосовно Чилі враховують прямі внески на закупівлю військової техніки від державної компанії з видобутку, переробки та реалізації мідної руди і продуктів переробки (*CODELCO, Corporación Nacional del Cobre*). З 2005р. ці внески суттєво зросли через зростання цін на мідь.

- 27 Дані стосовно Колумбії за 2002-2004рр. враховують додаткові надходження 2,6 млрд. песо, отримані від військового податку, запровадженого 12 серпня 2002р.
- 28 Екватор змінив валюту (із sucre на долар США) 13 березня 2000р. Дані відбивають військові витрати в доларах, обчислені з використанням ринкового валютного курсу (РВК) відповідного року.
- 29 Дані стосовно Парагваю за 2003р. стосуються ухваленого бюджету, а не фактичних витрат.
- 30 Дані стосовно Перу ґрунтуються на даних, наданих Міністерством оборони Перу, очевидно, на різних стадіях бюджетного процесу. Дані стосовно Перу за 2005р. не враховують 20% трансферу на утримання Збройних сил і національної поліції за рахунок прибутків від видобутку газу державної компанії *SAMISA*.
- 31 Дані стосовно Венесуели за 1998р., 2006р. і 2007р. стосуються ухваленого бюджету, а не фактичних витрат.
- 32 Дані стосовно Казахстану враховують витрати на внутрішню безпеку, які складають суттєву частку загальних військових витрат.
- 33 Структура даних стосовно Туркменістану постійно змінюється через зміни в системі національних рахунків.
- 34 Дані стосовно Узбекистану, наведені в доларах у постійних цінах, мають розглядатися з урахуванням суттєвої різниці між офіційним і неофіційним обмінними курсами.
- 35 Дані про Китай стосуються орієнтовних загальних військових витрат. Дані в національній валюті та відсотках ВВП за 1989-1998рр. див.: Wang, S., 'The military expenditure of China, 1989-1998', *SIPRI Yearbook 1999: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1999), pp.334-349. Оцінки за 1999-2002рр. обчислені, виходячи з відсоткових змін офіційних військових витрат, а також з припущення про повільне скорочення надходжень від комерційної діяльності Китайської Народної Армії.
- 36 Дані стосовно Японії враховують діяльність Спеціальної комісії з питань о.Окінава (*SACO*).
- 37 Дані стосовно Південної Кореї не враховують імпорт озброєнь.
- 38 Дані стосовно М'янми не наводяться в доларах США через значні коливання державного обмінного курсу к'ята.
- 39 Дані стосовно Афганістану відбивають головні бюджетні витрати на Афганську Національну Армію. Якщо враховувати зовнішній бюджет у формі прямої військової допомоги, то загальні військові витрати будуть у понад шість разів вищими.
- 40 Дані стосовно Індії враховують витрати на воєнізовані формування Прикордонних військ, Поліцейських сил центрального резерву, Стрілкові Ассаму та поліції індо-тибетської ділянки кордону, але не охоплюють витрати на військову ядерну діяльність.
- 41 Дані стосовно Непалу не охоплюють витрати на воєнізовані формування, які в 1998-1999ф.рр. сягали 3 315 млн. рупій.
- 42 Дані стосовно Шрі-Ланки за 2000р. не повністю враховують спеціальні видатки на бойові дії обсягом 28 млрд. рупій.
- 43 У 1998-2002рр. витрати ФІДЖІ на військові пенсії додатково складало близько 3,5% річних військових витрат.
- 44 Дані стосовно Албанії, починаючи з 2001р., відбивають бюджетні, а не фактичні витрати. Дані до 2006р. не повністю враховують військові пенсії.
- 45 З урахуванням військових пенсій витрати Вірменії є на 15-20% вищими.
- 46 Дані стосовно Боснії і Герцеговини з 2005р. враховують витрати на Армію Боснії і Герцеговини, створену у 2005р. на базі Хорватсько-Боснійської Армії Федерації Боснії і Герцеговини та Боснійсько-Сербської Армії Республіки Сербської. Дані стосовно Боснії і Герцеговини до 2005р. враховують витрати на обидві армії – Армію Федерації Боснії і Герцеговини та Армію Республіки Сербської. Дані не враховують витрати на імпорт озброєнь.
- 47 Дані стосовно Чехії не враховують військову допомогу Афганістану та Іраку. Допомога Афганістану складала 18,7 млн. крон – у 2004р. та 612,6 млн. крон – за перші сім місяців 2007р. Допомога Іраку у 2005р. складала 1,1 млн. крон.
- 48 Дані стосовно Франції за 2006р. розраховані за новою методикою через зміни в бюджетній системі та фінансовому законодавстві Франції.
- 49 Дані стосовно Грузії з 2002р. відбивають бюджетні витрати. Бюджетні дані за 2003р. є, вірогідно, дещо заниженими, порівняно з реальними, через політичну нестабільність протягом року.

- 50 Дані стосовно Італії охоплюють витрати на цивільну оборону, які зазвичай становлять близько 4,5% загальних.
- 51 Дані стосовно Латвії не враховують витрати на військові пенсії, сплачувані Росією протягом 1996-1998рр., що в середньому становили 27 млн. латів.
- 52 Дані стосовно Литви не враховують витрати на воєнізовані формування.
- 53 Визначення військових витрат у Македонії у 2006р. було змінене. Прикордонні війська були передані з Міністерства оборони до Міністерства внутрішніх справ, а частина військових пенсій, які раніше не враховувалися, зараз враховуються.
- 54 Якщо скласти всі військові статті бюджету Молдови, в т.ч. витрати на військові пенсії та воєнізовані формування, то загальні військові витрати за 2005-2007рр. склали б 343, 457 та 530 млн. лей за відповідні роки.
- 55 Чорногорія проголосила незалежність від Союзу Держав Сербії та Чорногорії 3 червня 2006р.
- 56 Про джерела, методи та показники військових витрат Росії див.: Cooper, J., 'The military expenditure of the USSR and the Russian Federation, 1987-97', *SIPRI Yearbook 1998: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1998), pp.243-259.
- 57 Чорногорія відокремилася від Союзу Держав Сербії і Чорногорії 3 червня 2006р. Дані стосовно Сербії до 2005р. відповідають даним стосовно Союзу Держав Сербії і Чорногорії (до лютого 2003р. більш відома назва – колишня Союзна Республіка Югославія), а з 2006р. – лише Сербії.
- 58 У 2001р. Швеція змінила систему звітування, що призвело до розбіжності статистичних даних у 2001-2002рр. і зумовило зменшення військових витрат у цьому періоді більш ніж на 1,4%.
- 59 Через зміни в системі обліку Швейцарії дані про скорочення витрат у 2005р. та 2006р. можуть бути завищеними.
- 60 Статистика Великої Британії за 2000р. і 2001р. має розбіжності, оскільки у 2001р. Велика Британія перевела систему обліку з "касового методу" на метод обчислення витрат за звітний період. Вплив цих змін на тенденції військових витрат Великої Британії поки що невідомий.
- 61 Дані стосовно Бахреїну за 2002-2004рр. відбивають бюджетні, а не фактичні витрати.
- 62 Дані стосовно Ірану не враховують витрати на воєнізовані формування, зокрема Революційну Гвардію.
- 63 Дані стосовно Іраку стосуються витрат на безпеку. Дані мають розглядатися з урахуванням нестабільної безпекової ситуації та високого рівня інфляції.
- 64 Дані стосовно Ізраїлю враховують військову допомогу з боку США, яка у 2007р. становила \$2,34 млрд.
- 65 Дані стосовно Саудівської Аравії враховують витрати на безпеку та оборону.
- 66 Дані стосовно ОАЕ не враховують військові витрати кожного з семи еміратів, що утворюють ОАЕ. За умови врахування цих витрат, загальні військові витрати могли б бути значно вищими.

Додаток 5Б. Розподіл військових витрат НАТО за категоріями

ПЕТТЕР ШТОЛЕНХАЙМ, ЯН ГРЕБЕ

Таблиця 5Б.1. Військові витрати НАТО на особовий склад та озброєння і військову техніку (ОВТ) у 1998-2007рр.

Дані наведені в \$ млн., у постійних цінах і за валютним курсом 2005р. Курсивом наведені відсоткові зміни, порівняно з попереднім роком. Дані стосовно Ісландії не наводяться, оскільки країна не витрачає коштів на військові цілі.

Країна	Категорія витрат	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
<i>Північна Америка</i>											
Канада	Особовий склад	4 896	4 945	5 000	5 104	5 329	5 458	5 784	6 103	6 433	6 545
	Особовий склад (зміни)	8,9	1,0	1,1	2,1	4,4	2,4	6,0	5,5	5,4	1,7
	ОВТ	1 247	960	1 413	1 320	1 642	1 651	1 732	1 563	1 629	2 668
	ОВТ (зміни)	8,6	-23,0	47,2	-6,5	24,4	0,6	4,9	-9,7	4,2	63,8
США	Особовий склад	128 080	125 401	129 085	124 894	139 629	159 029	165 465	175 384	171 754	157 770
	Особовий склад (зміни)	-2,6	-2,1	2,9	-3,2	11,8	13,9	4,0	6,0	-2,1	-8,1
	ОВТ	84 035	82 072	74 988	88 547	106 232	108 017	118 266	123 491	128 304	136 630
	ОВТ (зміни)	-3,8	-2,3	-8,6	18,1	20,0	1,7	9,5	4,4	3,9	6,5
<i>Європа</i>											
Бельгія	Особовий склад	3 233	3 274	3 148	3 143	3 168	3 261	3 230	3 174	3 160	3 258
	Особовий склад (зміни)	-1,3	1,3	-3,9	-0,1	0,8	2,9	-1,0	-1,7	-0,4	3,1
	ОВТ	278	313	277	327	314	239	241	269	248	290
	ОВТ (зміни)	-5,3	12,6	-11,4	17,9	-3,8	-24,0	1,1	11,3	-7,8	17,2
Болгарія	Особовий склад	..	..	..	..	..	..	349	335	326	344
	Особовий склад (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	-3,9	-2,7	5,6
	ОВТ	..	..	..	..	..	..	115	111	104	129
	ОВТ (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	-3,6	-6,3	23,9
Чехія	Особовий склад	..	..	885	928	965	961	1 108	1 043	1 050	1 038
	Особовий склад (зміни)	..	..	..	4,9	4,0	-0,5	15,3	-5,8	0,6	-1,1
	ОВТ	..	..	464	410	370	447	334	206	323	313
	ОВТ (зміни)	..	..	..	-11,6	-9,7	20,7	-25,3	-38,4	57,3	-3,2

Країна	Категорія витрат	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Данія	Особовий склад	2 220	2 206	1 940	1 975	1 940	1 865	1 945	1 908	1 847	1 898
	Особовий склад (зміни)	3,2	-0,6	-12,0	1,8	-1,8	-3,9	4,3	-2,0	-3,1	2,8
	ОВТ	512	419	525	633	503	583	698	388	584	509
Естонія	ОВТ (зміни)	1,9	-18,1	25,3	20,6	-20,6	15,9	19,8	-44,5	50,6	-12,8
	Особовий склад	..	..	..	..	..	..	62,5	59,6	58,2	74,2
	Особовий склад (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	-4,6	-2,3	27,5
Франція	ОВТ	..	..	..	..	..	..	24,0	24,3	32,4	49,8
	ОВТ (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	1,3	33,3	53,6
	Особовий склад	30 515	30 639	30 315	30 287	30 999	31 001	31 016	30 704	30 053	29 946
Німеччина	Особовий склад (зміни)	3,3	0,4	-1,1	-0,1	2,3	0,0	0,0	-1,0	-2,1	-0,4
	ОВТ	9 745	9 851	9 466	9 700	9 761	10 795	11 322	11 284	12 340	12 000
	ОВТ (зміни)	-14,4	1,1	-3,9	2,5	0,6	10,6	4,9	-0,3	9,4	-2,8
Греція	Особовий склад	25 061	25 003	24 959	24 408	24 127	24 065	23 006	22 168	21 200	20 935
	Особовий склад (зміни)	-2,2	-0,2	-0,2	-2,2	-1,2	-0,3	-4,4	-3,6	-4,4	-1,2
	ОВТ	5 200	5 519	5 559	5 677	5 706	5 505	5 743	5 395	5 571	5 659
Угорщина	ОВТ (зміни)	18,3	6,1	0,7	2,1	0,5	-3,5	4,3	-6,1	3,3	1,6
	Особовий склад	4 758	5 062	5 502	5 506	4 493	4 211	4 781	5 005	5 186	5 469
	Особовий склад (зміни)	5,8	6,4	8,7	0,1	-18,4	-6,3	13,5	4,7	3,6	5,5
Італія	ОВТ	1 625	1 597	1 569	1 308	870	603	454	1 032	1 047	1 205
	ОВТ (зміни)	15,8	-1,7	-1,7	-16,6	-33,5	-30,6	-24,8	127,4	1,4	15,2
	Особовий склад	..	641	736	796	798	849	797	768	745	660
Латвія	Особовий склад (зміни)	..	..	14,8	8,2	0,2	6,4	-6,2	-3,6	-3,0	-11,4
	ОВТ	..	288	187	175	180	179	191	135	129	166
	ОВТ (зміни)	..	..	-35,2	-6,6	3,1	-0,4	6,6	-29,6	-4,3	28,9
Латвія	Особовий склад	22 559	23 662	24 334	24 263	25 500	25 250	26 241	25 849	26 568	26 332
	Особовий склад (зміни)	0,5	4,9	2,8	-0,3	5,1	-1,0	3,9	-1,5	2,8	-0,9
	ОВТ	3 824	3 737	4 890	3 459	4 268	4 489	4 075	3 049	2 336	3 606
Латвія	ОВТ (зміни)	13,2	-2,3	30,8	-29,3	23,4	5,2	-9,2	-25,2	-23,4	54,4
	Особовий склад	..	..	..	..	..	..	78,5	101	115	118
	Особовий склад (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	29,2	13,1	2,8
Латвія	ОВТ	..	..	..	..	..	..	13,3	17,7	36,0	44,7
	ОВТ (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	32,9	103	24,3

Литва	Особовий склад	..	..	..	..	..	..	..	163	177	185	204
	Особовий склад (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	..	8,7	4,2	10,3
	ОВТ	..	..	..	..	..	..	39,2	46,5	57,4	71,5	24,6
	ОВТ (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	..	18,8	23,3	191
Люксембург	Особовий склад	144	145	147	166	173	180	187	187	184	188	191
	Особовий склад (зміни)	5,1	0,2	1,9	12,9	3,9	4,3	3,9	3,9	-1,8	2,3	1,6
	ОВТ	12,1	9,6	9,0	29,4	14,7	16,8	19,7	19,7	27,9	21,3	83,5
	ОВТ (зміни)	101	-21,4	-5,7	227	-50,1	14,7	16,8	16,8	41,9	-23,5	291
Нідерланди	Особовий склад	4 764	4 759	4 635	4 491	4 788	4 990	4 823	4 823	4 830	4 787	4 720
	Особовий склад (зміни)	-6,9	-0,1	-2,6	-3,1	6,6	4,2	-3,3	-3,3	0,1	-0,9	-1,4
	ОВТ	1 399	1 614	1 554	1 559	1 484	1 416	1 595	1 595	1 528	1 638	1 852
	ОВТ (зміни)	-2,9	15,4	-3,7	0,4	-4,9	-4,5	12,6	12,6	-4,2	10,1	10,1
Норвегія	Особовий склад	1 689	1 755	1 776	1 712	1 996	2 038	2 144	2 144	2 092	2 190	2 085
	Особовий склад (зміни)	4,5	3,9	1,2	-3,6	16,6	2,1	5,2	5,2	-2,4	4,7	-4,8
	ОВТ	1 120	1 017	846	928	1 248	1 105	1 188	1 188	1 029	936	1 185
	ОВТ (зміни)	8,3	-9,1	-16,8	9,7	34,5	-11,5	7,5	7,5	-13,4	-9,0	26,6
Польща	Особовий склад	..	3 064	2 959	3 121	3 119	3 258	3 233	3 233	3 173	3 128	3 442
	Особовий склад (зміни)	..	..	-3,4	5,5	-0,1	4,5	-0,8	-0,8	-1,9	-1,4	10,0
	ОВТ	..	546	416	428	534	624	776	776	808	1 058	1 585
	ОВТ (зміни)	..	..	-23,7	3,0	24,7	16,9	24,4	24,4	4,0	31,0	49,8
Португалія	Особовий склад	2 657	2 809	2 846	2 924	2 356	2 144	2 165	2 165	2 381	2 319	2 137
	Особовий склад (зміни)	1,3	5,7	1,3	2,7	-19,4	-9,0	1,0	1,0	9,9	-2,6	-7,8
	ОВТ	123	141	223	192	115	202	222	222	280	271	342
	ОВТ (зміни)	-54,6	15,2	57,9	-13,8	-40,0	74,9	10,0	10,0	25,9	-3,1	26,2
Румунія	Особовий склад	..	..	..	..	..	..	944	944	1 126	1 218	1 483
	Особовий склад (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	..	19,2	8,2	21,8
	ОВТ	..	..	..	..	..	..	477	477	394	489	456
	ОВТ (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	..	-17,4	23,9	-6,7
Словацьчина	Особовий склад	..	..	..	..	..	..	384	384	384	410	452
	Особовий склад (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	..	0,0	6,8	10,3
	ОВТ	..	..	..	..	..	..	79,0	79,0	122	106	161
	ОВТ (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	..	53,8	-12,7	51,7

Країна	Категорія витрат	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Словенія	Особовий склад	..	..	..	..	..	..	311	329	366	367
	Особовий склад (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	5,9	11,2	0,3
	ОВТ	..	..	..	..	..	..	93,4	48,6	74,3	43,5
	ОВТ (зміни)	..	..	..	..	..	..	..	-48,0	52,8	-41,4
Іспанія	Особовий склад	7 028	7 050	7 079	7 112	7 168	7 062	7 064	7 124	7 395	7 858
	Особовий склад (зміни)	0,3	0,3	0,4	0,5	0,8	0,8	0,0	0,8	3,8	6,3
	ОВТ	1 248	1 232	1 433	1 419	3 035	2 815	2 993	2 879	3 000	3 305
	ОВТ (зміни)	-13,4	-1,3	16,3	-1,0	11,4	-7,3	6,3	-3,8	4,2	10,2
Туреччина	Особовий склад	7 203	7 718	7 161	6 504	6 305	5 605	5 452	5 374	5 384	5 434
	Особовий склад (зміни)	4,8	7,2	-7,2	-9,2	-3,1	-11,1	-2,7	-1,4	0,2	0,9
	ОВТ	3 069	4 187	4 495	4 798	4 333	4 700	3 605	3 074	3 828	3 785
	ОВТ (зміни)	-19,9	36,4	7,4	6,8	-9,7	8,5	-23,3	-14,7	24,5	-1,1
Велика Британія	Особовий склад	18 301	18 048	18 436	19 408	19 866	20 127	19 931	23 249	23 034	22 111
	Особовий склад (зміни)	-2,9	-1,4	2,1	5,3	2,4	1,3	-1,0	16,6	-0,9	-4,0
	ОВТ	12 741	12 776	12 416	11 871	11 797	11 505	11 439	12 910	12 087	12 988
	ОВТ (зміни)	6,7	0,3	-2,8	-4,4	-0,6	-2,5	-0,6	12,9	-6,4	7,4
Європейські країни НАТО (23 країни)											
	Особовий склад	130 132	135 834	136 857	136 764	137 762	136 867	139 415	141 537	140 911	140 558
	Особовий склад (зміни)	0,3	4,4	0,8	-0,1	0,7	-0,6	1,9	1,5	-0,4	-0,3
	ОВТ	40 895	43 247	44 328	42 914	44 535	45 226	45 737	45 055	46 360	49 830
	ОВТ (зміни)	-1,1	5,8	2,5	-3,2	3,8	1,6	1,1	-1,5	2,9	7,5
16 європейських країн, що були членами НАТО до 2004р.											
	Особовий склад	130 132	135 834	136 857	136 746	137 762	136 867	137 123	139 024	138 234	137 515
	Особовий склад (зміни)	0,3	4,4	0,8	-0,1	0,7	-0,6	0,2	1,4	-0,6	-0,5
	ОВТ	40 895	43 247	44 328	42 914	44 535	45 226	44 896	44 291	45 461	48 874
	ОВТ (зміни)	-1,1	5,8	2,5	-3,2	3,8	1,6	-0,7	-1,3	2,6	7,5
13 європейських країн, що були членами НАТО до 1999р.											
	Особовий склад	130 132	132 129	132 227	131 900	132 879	131 799	131 985	134 040	133 311	132 375
	Особовий склад (зміни)	0,3	1,5	0,1	-0,3	0,7	-0,8	0,1	1,6	-0,5	-0,7
	ОВТ	40 895	42 413	43 261	41 901	43 450	43 975	43 594	43 144	43 951	46 810
	ОВТ (зміни)	-1,1	3,7	2,0	-3,1	3,7	1,2	-0,9	-1,0	1,9	6,5

НАТО загалом (25 країн)												
Особовий склад	263 107	266 181	270 942	266 743	282 719	301 354	310 664	323 023	319 098	304 872		
Особовий склад (зміни)	-1,0	1,2	1,8	-1,5	6,0	6,6	3,1	4,0	-1,2	-4,5		
ОВТ	126 177	126 279	120 729	132 781	152 409	154 894	165 735	170 109	176 293	189 128		
ОВТ (зміни)	-3,0	0,1	-4,4	10,0	14,8	1,6	7,0	2,6	3,6	7,3		
18 країн НАТО загалом, що були його членами до 2004р.												
Особовий склад	263 107	266 181	270 942	266 743	282 719	301 354	308 372	320 511	316 421	301 829		
Особовий склад (зміни)	-1,0	1,2	1,8	-1,5	6,0	6,6	2,3	3,9	-1,3	-4,6		
ОВТ	126 177	126 279	120 729	132 781	152 409	154 894	164 893	169 345	175 394	188 173		
ОВТ (зміни)	-3,0	0,1	-4,4	10,0	14,8	1,6	6,5	2,7	3,6	7,3		
НАТО загалом (15 країн, які були членами НАТО до 1999р.)												
Особовий склад	263 107	262 475	266 362	261 898	277 837	296 285	303 234	315 526	311 498	296 689		
Особовий склад (зміни)	-1,0	-0,2	1,5	-1,7	6,1	6,6	2,3	4,1	-1,3	-4,8		
ОВТ	126 177	125 445	119 662	131 768	151 324	153 643	163 592	168 198	173 884	186 108		
ОВТ (зміни)	-3,0	-0,6	-4,6	10,1	14,8	1,5	6,5	2,8	3,4	7,0		

Примітки. Дані таблиці розраховані на підставі статистики НАТО про розподіл загальних військових витрат за категоріями, виходячи з відсоткових часток витрат на особовий склад та ОВТ у загальних витратах на оборону, та конвертовані в долари США за постійними цінами 2005р. з використанням індексів споживчих цін МВФ, опублікованих в *International Financial Statistics*, <<http://www.imfstatistics.org/imf/>>.

До сумарних показників НАТО та європейських країн НАТО додані дані стосовно окремих країн, починаючи з року вступу (Польща, Угорщина та Чехія – з 1999р., Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина і Словенія – з 2004р.). З метою ілюстрації тенденцій, характерних для однорідної групи країн, наведені загальні відомості про витрати країн, які перебували у складі НАТО протягом періоду 1998-2007рр.: 13 європейських країн (Бельгія, Велика Британія, Данія, Греція, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Туреччина, Франція) і 15 – з урахуванням Канади та США); та періоду 1999-2007рр. (16 європейських країн і 18 – з урахуванням Канади та США).

У 2004р. країни НАТО погодилися на зміни в термінології військових витрат. З 2002р. всі країни, за винятком Італії, Люксембургу, Нідерландів і Франції, звітують за новою класифікацією, що не охоплює "Інші сили" – не призначені до реального розгортання. Дані, надані Італією, Люксембургом, Нідерландами та Францією, не повною мірою відповідають новій термінології. Стосовно Греції, Португалії, Угорщини та Туреччини зміни в термінології зумовили значні розбіжності – внаслідок звіттування за старою класифікацією до 2002р. включно, а стосовно особового складу – до 2003р. Через запізнення окремих країн зі змінами в термінології, виникли два розриви у вибірках даних: один – у 2001-2002рр.; і другий – у 2002-2003рр.

Джерела: NATO, 'Financial and economic data relating to NATO defence: defence expenditures of NATO countries (1980-2002)', Press Release M-DPC-2(2002)139, 20 Dec. 2002; NATO, 'Financial and economic data relating to NATO defence: defence expenditures of NATO countries (1980-2003)', Press Release (2003)146, 1 Dec. 2003; NATO, 'NATO-Russia compendium of financial and economic data relating to defence', Information for the press, 9 June 2005; NATO, 'NATO-Russia compendium of financial and economic data relating to defence: defence expenditures of NRC countries (1985-2005)', Press Release (2005)161, 9 Dec. 2005; NATO, 'NATO-Russia compendium of financial and economic data relating to defence: defence expenditures of NRC countries (1985-2006)', Press Release (2006)159, 18 Dec. 2006; and NATO, 'NATO-Russia compendium of financial and economic data relating to defence', Information for the press, 18 Dec. 2007. <http://www.nato.int/issues/defence_expenditures/>.

6. Виробництво озброєнь

СЕМ ПЕРЛО-ФРІМЕН, ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН

I. Вступ

Виробництво озброєнь у світі зростає. Обсяг продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками, що належать до Переліку СІПРІ 100, становив у 2006р. \$315 млрд., що на 9% у номінальних і на 5% у реальних цінах більше, ніж у 2005р. Темпи зростання були такими ж, як і в попередньому році, але значно поступалися темпам 2003р. та 2004р. На компанії з Переліку СІПРІ 100 припадає значна частка світового виробництва військових товарів і послуг, у т.ч. високотехнологічної продукції¹.

Крупним центром виробництва озброєнь, не представленим у Переліку СІПРІ 100, залишається Китай. Хоча оборонна промисловість Китаю швидко розвивається – як за розмірами, так і технологічно, – китайські оборонні підприємства не внесені до Переліку СІПРІ 100 через брак порівнянних фінансових даних². Брак доступної і надійної інформації про китайську оборонну промисловість ускладнює моніторинг її загального розвитку. В інших країнах також можуть бути компанії, які продають багато озброєнь, але не представлені в Переліку СІПРІ 100 через відсутність відповідної інформації. Проте, аналіз даних про компанії з цього Переліку дозволяє з'ясувати головні світові тенденції в сучасній оборонній промисловості (за винятком Китаю).

¹ За приблизною оцінкою, продаж озброєнь компаніями з Переліку СІПРІ 100 у 1995р. складав три чверті світового виробництва озброєнь. Відтоді частка цих компаній могла зрости через концентрацію виробництва після холодної війни. Див.: Sköns, E. and Dunne, J.P., 'Economics of arms production', ed. L. Kurtz, *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*, 2nd edition (Elsevier: Oxford, forthcoming 2008).

² За приблизною оцінкою, у 2003р. обсяг продажу озброєнь 11 найкрупнішими оборонними підприємствами Китаю склав 3,2-5,6% обсягу продажу компаній з Переліку СІПРІ 100. Ця оцінка зроблена, виходячи з припущення, що продаж озброєнь китайськими компаніями становить 20-35% їх загального обсягу продажу, який становив 315 млрд. юанів (\$38 млрд.). Величина частки продажу озброєнь взята з Білої книги Китаю з питань оборони за 2004р., де зазначено, що цивільна продукція становить понад 65% загального виробництва китайської оборонної промисловості, а також з дослідження, згідно з яким частка цивільної продукції кожного одинадцятого підприємства оцінюється в 65-90% загального обсягу. Див.: Surry, E., 'An estimate of the value of Chinese arms production', Paper presented at the 11th Annual Conference on Economics and Security, University of the West of England, 5-7 July 2007, <<http://www.sipri.org/contents/milap/milex/publications/unpublished.html>>. Див. також: Chinese State Council, *China's National Defence in 2004* (Information Office of the State Council of the People's Republic of China: Beijing, Dec. 2004), <<http://www.china.org.cn/e-white/20041227/>>; Medeiros, E., 'Analyzing China's defense industries and the implications for Chinese military modernization', Testimony presented to the US-China Economic and Security Review Commission, 6 Feb. 2004, RAND Corporation, Santa Monica, Calif., <<http://rand.org/pubs/testimonies/CT217/>>.

У Переліку СІПРІ 100 за кількісними та фінансовими показниками домінують американські компанії; від них дещо відстають західноєвропейські. Найвищі темпи зростання у 2006р. демонстрували компанії, що зосереджували увагу на ринках високотехнологічної продукції та аутсорсингу; водночас триваючий конфлікт в Іраку збільшив, порівняно з 2005р. попит на бронетехніку та інші озброєння для Збройних сил (ЗС) США. Російські компанії у 2006р. також демонстрували швидкі (порівняно з низьким початковим рівнем) темпи зростання продажів – насамперед у галузях аерокосмічної техніки та засобів протиповітряної оборони (ППО).

Злиття та поглинання зумовлюють подальшу концентрацію оборонної промисловості. Трансатлантичні злиття та поглинання у 2007р. майже цілком обмежувалися придбаннями британських компаній у США. Двома головними подіями в Західній Європі у 2007р. були політично мотивовані об'єднання військових суднобудівних компаній у Франції і Великій Британії та наступні політичні кроки в напрямі кооперації у сфері придбань озброєнь та інтеграції оборонної промисловості в межах ЄС. Уряд Росії намагався об'єднати ряд секторів оборонної промисловості під егідою великих державних холдингових компаній з метою зміцнення централізованого управління ними з боку Уряду та заохочення приватних інвестицій у промисловість.

У підрозділі II цього розділу аналізуються головні тенденції в компаніях з Переліку СІПРІ 100. У підрозділі III досліджуються злиття та поглинання в північноамериканській і західноєвропейській оборонній промисловості у 2007р., а також заходи з реструктуризації західноєвропейської і російської оборонної промисловості. В підрозділі IV наводяться висновки. В додатку 6А наведено перелік 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь (Перелік СІПРІ 100) у 2006р., а в додатку 6Б перелічені головні поглинання в оборонній промисловості Північної Америки та Західної Європи у 2007р.

II. Перелік СІПРІ 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь

Зростання найбільших у світі компаній-виробників озброєнь у 2006р. не уповільнилося. Сумарна вартість продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками, крім Китаю, склала у 2006р. \$315 млрд., порівняно з \$289 млрд. тими самими компаніями у 2005р. (таблиця 6.1). У Переліку СІПРІ 100 домінують компанії США – на 41 американську компанію у 2006р. припадало 63% продажу озброєнь компаніями з цього Переліку; на 34 західноєвропейські компанії – 29%. Це майже повністю відповідає даним за 2005р. Іншими країнами, чії компанії увійшли до Переліку СІПРІ 100, були Росія – вісім компаній (1,9%), Японія – чотири (1,7%), Ізраїль – чотири (1,5%) та Індія – три (1,1%). У 2006р. Перелік СІПРІ 100 поповнили 12 компаній, шість з яких внесені до Переліку вперше³.

³ Ці 12 компаній, присутні в Переліку СІПРІ 100 за 2006р., але відсутні – в Переліку за 2005р., який наводився у *Щорічнику СІПРІ 2007*. Серед шести компаній, що вперше з'явилися в Переліку СІПРІ 100, одна нова – *Chugach Alaska Corporation*. Див. додаток 6А цього видання.

Таблиця 6.1. Регіональні та національні частки у світовому продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками озброєнь у світі (за винятком Китаю^a) у 2006р., порівняно з 2005р.

Дані наведені в \$ млрд., у поточних цінах за валютним курсом. Сума складових може не збігатися з підсумком через округлення.

Кількість компаній	Регіон/ країна ^b	Продаж озброєнь ^c (\$ млрд.)		Зміни (%) у 2005-2006рр.		Частка в загальному продажу озброєнь у 2006 (%)
		2005 ^d	2006	номінальні ^e	реальні ^f	
42	Північна Америка	184,1	200,7	9	6	63,6
41	США	183,6	200,2	9	6	63,5
1	Канада	0,4	0,5	14	4	0,2
34	Західна Європа	85,6	92,1	8	4	29,2
11	Велика Британія	35,2	37,3	6	2	11,8
6	Франція	19,9	19,5	-2	-5	6,2
1	Транс'європейська ^g	9,6	12,6	32	28	4,0
5	Італія	10,6	11,0	4	1	3,5
5	Німеччина ^h	5,2	6,1	17	14	1,9
1	Швеція	2,1	2,3	7	4	0,7
2	Іспанія	1,6	1,9	13	8	0,6
1	Швейцарія	0,5	0,6	-8	-9	0,2
1	Фінляндія	0,3	0,5	41	38	0,2
1	Норвегія	0,4	0,5	22	18	0,1
8	Східна Європа	4,6	6,1	32	15	1,9
8	Росія	4,6	6,1	32	15	1,9
8	Інші країни ОЕСР	7,6	7,5	-1	0	2,4
4	Японія ⁱ	5,4	5,2	-2	2	1,7
3	Південна Корея ^j	1,7	1,8	4	-5	0,6
1	Австралія	0,5	0,5	2	0	0,2
8	Інші країни - не члени ОЕСР	7,6	9,0	19	15	2,9
4	Ізраїль	3,7	4,6	26	22	1,5
3	Індія ^k	3,0	3,5	19	15	1,1
1	Сінгапур	0,9	0,9	-6	-11	0,3
100	Всього	289,4	315,3	9	5	100,0

ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку.

^a Хоча відомо, що окремі китайські оборонні підприємства за їх розмірами можуть бути внесені до Переліку СІПРІ 100, вони не потрапили до нього через брак порівнянних і надійних даних. Компанії інших країн, зокрема Казахстану та України, за наявності даних, також могли б опинитись у Переліку СІПРІ 100.

^b Дані про країну чи регіон означають продаж озброєнь компаніями з Переліку СІПРІ 100, центральний офіс яких знаходиться у відповідній країні чи регіоні, в т.ч. їх закордонних дочірніх компаній; тому ці дані не відбивають продаж озброєнь, фактично вироблених у цій країні чи регіоні.

^c Продаж озброєнь охоплює продаж компаніями як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

^d Дані про продаж у стовпчику за 2005р. стосуються Переліку СІПРІ 100 за 2006р., а не за 2005р.

^e У цьому стовпчику наведені зміни в обсягах продажу протягом 2005-2006рр. у доларах за поточними цінами.

^f У цьому стовпчику наведені зміни в обсягах продажу протягом 2005-2006рр. у доларах США в постійних (2006р.) цінах.

^g Транс'європейською є компанія *EADS*. Див. додаток 6А цього видання.

^h Дані про Німеччину враховують приблизну оцінку для *ThyssenKrupp*.

ⁱ Дані про продаж озброєнь японськими компаніями є даними про нові військові контракти МО Японії, а не про реальні обсяги продажу за цей рік. Управління національної оборони Японії було реорганізоване в Міністерство оборони в січні 2007р.

^j Дані про компанії Південної Кореї є неточними.

^k Дані про Індію ґрунтуються на приблизній оцінці для *Indian Ordnance Factories*.

Джерело: додаток 6А цього видання, таблиця 6А.

Порівняно з попереднім роком, компанії, що потрапили у 2006р. до Переліку СІПРІ 100, збільшили сумарні обсяги продажу на 9% у номінальних цінах і на 5% – у реальних. Порівняно з обсягами продажу компаніями з Переліку СІПРІ 100 за 2004р., зростання було меншим: 8% у номінальних цінах і 4% – в реальних (таблиця 6.2)⁴.

Таблиця 6.2. Тенденції продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками озброєнь у світі (за винятком Китаю) у 2002-2006рр.

	2002	2003	2004	2005	2006	2002-2006
<i>Обсяги продажу озброєнь у поточних цінах за валютним курсом</i>						
Всього (\$ млрд.)	197	236	275	292	315	
Зміни (%)		20	16	6	8	60
<i>Обсяги продажу озброєнь у постійних цінах і за валютним курсом 2006р.</i>						
Всього (\$ млрд.)	240	268	292	302	315	
Зміни (%)		12	9	3	4	32

Примітка: дані в таблиці стосуються компаній з Переліку СІПРІ 100 за роками; це означає, що вони стосуються різних складів компаній, визначених відповідно до несуперечливого набору даних за відповідні роки. Тому показники за 2005р. тут відрізняються від показників, наведених у таблиці 6.1.
Джерело: додаток 6А цього видання; База даних СІПРІ про оборонну промисловість.

Компанії з найбільшим зростанням обсягів продажу озброєнь у 2006р.

У 2006р. вісім компаній збільшили продаж озброєнь більш ніж на \$1 млрд. (таблиця 6.3). 16 компаній збільшили продаж більш ніж на 30% (у т.ч. три з них – більш ніж на \$1 млрд.). Частково, таке збільшення було результатом злиття та поглинання, частково – наслідком природного зростання, особливо у виробництві бронетехніки та високотехнологічних засобів електроніки і зв'язку.

Шість компаній, які у 2006р. мали зростання обсягів продажу озброєнь понад \$1 млрд., належать до першої десятки Переліку СІПРІ 100 за 2006р., а одна з них – *EADS* – одночасно збільшила продаж озброєнь більш ніж на 30%. Три компанії з першої десятки – *Boeing*, *Lockheed Martin* та *Raytheon* – продемонстрували зростання до 10%. Збільшення продажу *L-3 Communications*

⁴ Зростання на 5% у реальних цінах стосується порівняння продажу озброєнь компаніями з Переліку СІПРІ 100 за 2006р., з продажем *тими самими* компаніями за 2005р. Зростання на 4% стосується порівняння продажу компаніями з Переліку СІПРІ 100 за 2006р. з продажем *іншими* компаніями – що складала Перелік СІПРІ 100 у 2005р. Перша величина майже завжди є вищою, оскільки темпи зростання у компаній, які щойно ввійшли до Переліку СІПРІ 100, є вищими, ніж у компаній, що залишили Перелік. Якби компанії в Переліку СІПРІ 100 не мінялися, ці величини були б однаковими.

Дані СІПРІ про компанії-виробники озброєнь постійно переглядаються, що означає, що вони не є порівнянними в різних виданнях *Щорічника СІПРІ*. Під час уточнень переглядаються не лише дані про окремі компанії – перелік даних також може змінюватися щороку через проблеми в отриманні даних чи достатньо якісних оцінок про певні компанії. Тому наведені тут дані про компанії з Переліку СІПРІ 100 за 2005р. можуть відрізнятися від даних, наведених у *Щорічнику СІПРІ 2007*. Але масив даних, використаний в кожному виданні *Щорічника*, залишається максимально послідовним для всіх країн і всіх періодів.

відбулося переважно завдяки тривалій стратегії придбань (у 2006р. їх було 14), що забезпечують “ключові можливості, технології і покупців”⁵. Темпи зростання *BAE Systems*, *Fimtec* та *Northrop Grumman* уповільнилися після швидкого розвитку у 2005р., а обсяг продажу озброєнь *Thales* у 2006р. зменшився.

Американські компанії

У 2006р. ряд американських компаній з виробництва бойових машин, у т.ч. *General Dynamics*, *Armor Holdings*⁶, *AM General* та *Oshkosh Truck*, другий рік поспіль демонстрували швидке зростання продажу озброєнь.

Таблиця 6.3. Компанії з Переліку СІПРІ 100, які мали найбільший приріст обсягів продажу озброєнь у 2006р.

Дані наведені в \$ млн., у поточних цінах за валютним курсом. Курсивом наведені відсотки.

Місце 2006	Компанія	Країна	Сектор	Продаж озброєнь (\$ млн.)		Зміни у 2005-2006рр.	
				2005	2006	\$ млн.	%
<i>Компанії з найбільшим абсолютним зростанням обсягів продажу озброєнь (понад \$1 млрд.)</i>							
7	EADS	Західна Європа	ЛА Ел Ра КА	9 580	12 600	3 020	31,5
6	General Dynamics	США	А Ел ВТЗ Ко	16 570	18 770	2 200	13,3
2	Lockheed Martin	США	ЛА Ел Ра КА	26 200	28 120	1 920	7,3
8	L-3 Communications	США	Ел	8 470	9 980	1 510	17,8
18	SAFRAN	Франція	Комп. (ЛА, Ел, Дв)	2 630	3 780	1 150	43,7
1	Boeing	США	ЛА Ел Ра КА	29 590	30 690	1 100	3,7
22	DRS Technologies	США	Ел	1 670	2 740	1 070	64,1
5	Raytheon	США	Ел Ра	18 500	19 530	1 030	5,6
<i>Компанії з найбільшим відносним зростанням обсягів продажу озброєнь (понад 30%)</i>							
75	МиГ	Росія	ЛА	240	570	330	137,5
89	Ceradyne	США	Комп (ін.)	240	510	270	112,5
22	DRS Technologies	США	Ел	1 670	2 740	1 070	64,1
82	ARINC	США	Комп. (Ел)	330	540	210	63,6
30	Armor Holdings	США	Комп. (ВТЗ, ін.)	1 190	1 930	740	62,2
48	Krauss-Maffei Wegmann	Німеччина	ВТЗ	750	1 190	440	58,7
85	Уфимское МПО	Росія	Дв	350	530	180	51,4
69	Корпорация ТРВ	Росія	Ра	430	650	220	51,2
100	Elettronica	Італія	Ел	300	440	140	46,7
18	SAFRAN	Франція	Комп. (ЛА, Ел, Дв)	2 630	3 780	1 150	43,7
93	Patria Industries	Фінляндія	ЛА ВТЗ СЗ/Б	340	480	140	41,0
39	Hindustan Aeronautics	Індія	ЛА Ра	1 100	1 550	450	40,1
43	Elbit Systems	Ізраїль	Ел	1 000	1 400	400	40,0
27	EDS	США	Комп. (ін.)	1 570	2 170	600	38,2
33	AM General	США	ВТЗ	1 280	1 700	420	32,8
7	EADS	Західна Європа	ЛА Ел Ра КА	9 580	12 600	3 020	31,5

А – артилерія; ВТЗ – військово-транспортні засоби; Дв – двигуни; Ел – електроніка; КА – космічні апарати; Ко – кораблі; ЛА – літальні апарати; Ра – ракети; СЗ/Б – стрілецька зброя/боєприпаси; Комп. (...) – комплектуючі, послуги або будь-які компоненти видів озброєнь (секторів), наведених у дужках.

Джерело: додаток 6А цього видання.

⁵ L-3, *Annual Report 2006* (L-3 Communications: New York, 2007), p.4, <<http://www.l-3com.com/investor-relations/financialreports.aspx>>.

⁶ Компанію *Armor Holdings* у травні 2007р. придбала компанія *BAE Systems*.

Це збільшення значною мірою зумовлене високим і зростаючим попитом на озброєння внаслідок конфлікту в Іраку, зокрема, зростанням потреб Армії США в термінових поставках машин з підвищеним захистом від мін і нападів із засідок (*mine-resistant ambush protected, MRAP*)⁷. Компанія *Force Protection*, що не належить до Переліку СІПРІ 100, виробник машин *MRAP Cougar* та *Buffalo*, які широко використовуються американськими військами в Іраку, у 2006р. також збільшила продаж – майже в чотири рази⁸. Від воєнних замовлень виграла також компанія *Ceradyne* – виробник бронезилетів.

Три інші американські компанії збільшили прибутки від продажу озброєнь у 2006р. на понад 30%: виробник військової електроніки *DRS Technologies*; *ARINC*, яка пропонує військові послуги з технічного, тилового забезпечення, технічного обслуговування та модернізації, системної інтеграції, а також комп'ютерні і тренажерні послуги; *EDS*, яка надає послуги з інформаційних технологій (ІТ) багатьом урядовим органам, у т.ч. МО США та Великої Британії. Другий рік поспіль продаж озброєнь *DRS Technologies* та *EDS* зростає на понад 30%⁹. Зростання продажу *DRS Technologies* у 2006р. значною мірою зумовлене придбанням у січні 2006р. компанії *Engineering Support Systems*, а також збільшенням власного продажу на 13,9%¹⁰.

Інші компанії – як США, так і інших країн, – що пропонують високотехнологічні засоби електроніки, зв'язку та військові послуги, також суттєво збільшили продаж озброєнь, чому сприяли підвищена увага військових планувальників до “мережоцентричної війни”, нагальні потреби американських військ в Афганістані та Іраку, а також довгострокова тенденція запровадження аутсорсингу військових послуг¹¹.

Європейські компанії

Попри постійні проблеми з управлінням і затримки програм, *EADS* у 2006р. збільшила продаж озброєнь на \$3 млрд., що в абсолютних величинах є рекордом. Хоча це зростання частково пояснюється зміцненням євро відносно долара, прибутки компанії зросли також переважно завдяки продажу військово-транспортних літаків, таких, як *Airbus A400M*, що подолав ряд важливих

⁷ Про збільшення військових витрат США внаслідок конфлікту в Іраку див. підрозділ III розділу 5 цього видання.

⁸ ‘Force Protection gears up new factory in NYC’, *Defense Industry Daily*, 18 July 2007; Force Protection, *Form 10-K Annual Report under Section 13 or 15(d) of the Securities Exchange Act of 1934 for the Fiscal Year ended December 31, 2006* (US Securities and Exchange Commission: Washington, DC, 16 Mar. 2007), <<http://www.sec.gov/edgar.shtml>>.

⁹ Про роль *EDS* в аутсорсингу та мережевих інформаційних технологіях див.: Шьон Е., Суррі І. “Виробництво озброєнь”, *Щорічник СІПРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.337-338.

¹⁰ Anderson, G., ‘DRS declares “best ever year”’, *Jane’s Defence Industry*, June 2007, p.12.

¹¹ Про тенденцію до аутсорсингу військових функцій див.: Perlo-Freeman, S. and Sköns, E., ‘The private military services industry’, SIPRI Research Paper, June 2008, <http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=361>.

виробничих і контрактних рубежів¹², а також завдяки невеликому зростанню продажу іншої продукції *EADS – Eurocopter*, військово-космічної продукції (*Astrium*) та *Eurofighter Typhoon*¹³.

У 2006р. на 30% і більше зросли продажі озброєнь інших європейських оборонно-промислових компаній, що працюють у секторах, де зростання на ринках інших регіонів світу було найбільшим: два виробники високотехнологічних засобів військової електроніки і зв'язку – *SAFRAN* (Франція) та *Elettronica* (Італія) – і два виробники бронемашин – *Krauss-Maffei Wegmann* (Німеччина) та *Patria* (Фінляндія). Компанія *BAE Systems* продемонструвала менше, але також суттєве зростання у продажу електроніки, ІТ, засобів забезпечення та наземних систем.

Російські компанії

Три російські компанії значно збільшили продаж озброєнь у 2006р.: виробники літаків – *МиГ*, ракет – *ТРВ*, двигунів – *Уфимское МПО*. *МиГ* подвоїв продаж озброєнь. Збільшення відбулося на фоні зростання останніми роками експорту російських озброєнь завдяки переважно крупним замовленням на бойові літаки, ракети та системи ППО¹⁴.

Інші великі російські компанії демонстрували менше, але значне зростання. До них належать виробники систем ППО – *Алмаз-Антей*, авіаційної електроніки – *Аэрокосмическое оборудование* та авіабудівні компанії *Иркут* (частково завдяки продажу Індії оснащення до літаків *Су-30 МК1*) та *Сухой* (завдяки поставкам винищувачів *Су-30 МК2* до Венесуели)¹⁵. У грошовому вимірі найбільшим російським експортером озброєнь у 2006р. була компанія *Алмаз-Антей* – завдяки продажу систем ППО Алжиру та Ірану¹⁶. Натомість, два російські суднобудівники – *Адмиралтейские верфи* та *Севмаш* – у 2006р. зменшили продаж озброєнь більш ніж удвічі та вибули з Переліку СІПРІ 100.

Загалом у 2006р. російська оборонна промисловість залишалася дуже залежною від експорту¹⁷. Ситуація може змінитися мірою виконання Державної програми розвитку озброєнь на 2007-2015рр. Ця програма

¹² У листопаді 2007р. *EADS* оголосила про затримку програми *A400M* на 6-12 місяців, відклавши перші поставки до 2010-2011рр. У 2007р. це коштувало компанії €1,2-1,4 млрд. (\$1,6-1,9 млрд.). Див.: 'Airbus A400M program delayed 6-12 months', *Defense Industry Daily*, 5 Nov. 2007; *EADS*, 'EDS announces charge estimate for revised A400M delivery schedule', Press release, Amsterdam, 5 Nov. 2007, <http://www.eads.com/1024/en/investor/News_and_Events/news_ir/2007.html>.

¹³ *EADS, Annual Review 2006* (*EADS: Schipol-Rijk*, 2007), pp.III, 41, <<http://www.reports.eads.net/2006/>>. *Eurofighter Typhoon* виготовляє консорціум трьох компаній: *Alenia Aeronautica*, *BAE Systems* та *EADS*.

¹⁴ Веземан С.Т. та ін. "Міжнародні поставки озброєнь", *Щорічник СІПРІ 2007* (посилання 9), с.372-378; див. також підрозділ III розділу 7 цього видання. Оскільки російські державні компанії не оприлюднюють річних звітів, важко проаналізувати джерела збільшення надходжень цих компаній. Це особливо стосується експорту, де зв'язок між замовленнями, поставками та надходженнями компанії не зрозумілий.

¹⁵ Про експорт літаків див.: Веземан (посилання 14), с.374-375.

¹⁶ Anderson, G., 'Almaz-Antei lead Russian exports', *Jane's Defence Industry*, July 2007, p.10.

¹⁷ Про зміни на російському експортному ринку див. підрозділ III розділу 7 цього видання.

переозброєння російських ЗС вартістю 5 трлн. руб. (\$189 млрд.) передбачає заміну до 2015р. 45% техніки. У 2007р. на закупівлі було виділено 300 млрд. руб. (\$11,3 млрд.)¹⁸.

Інші країни

У 2006р. індійські компанії з Переліку СІПРІ 100 значно збільшили продаж озброєнь завдяки зростанню військових витрат¹⁹. У відсотках найбільше зростання показала компанія *Hindustan Aeronautics*, яка зараз посідає 38 місце в Переліку СІПРІ 100 – найвище у своїй історії²⁰. Ізраїльські компанії також значно збільшили прибутки. Найбільш виразним було збільшення продажу озброєнь компанією *Elbit Systems* – виробника військової електроніки – переважно завдяки продажу Морській піхоті США наземних систем, а також надходженням від реалізації британської програми безпілотних літальних апаратів (БЛА, *unmanned aerial vehicle, UAV Watchkeeper*)²¹.

Компанії з надання військових послуг у Переліку СІПРІ 100

В оборонній промисловості зростає частка компаній, що спеціалізуються переважно на військових послугах, а не на товарах. Такі компанії часто називають приватними військовими (безпековими) компаніями (фірмами)²². Швидке зростання цього сегменту останніми десятиліттями пов'язане з тенденцією дедалі ширшого залучення сторонніх підрядників для виконання ряду військових завдань, які раніше виконували збройні сили або працівники міністерства оборони (аутсорсинг). Ця тенденція є найбільш виразною у США та Великій Британії, але помітна і в багатьох інших країнах. Аутсорсинг розвивається принаймні з 1980-х років, але конфлікт в Іраку прискорив цей процес. Це відбилось і на складі Переліку СІПРІ 100: у 2006р. 18 компаній з цього Переліку діяли переважно в галузі військових послуг (таблиця 6.4), порівняно з 11-13 компаніями в 1996-2002рр., що було характерним для того періоду²³.

¹⁸ Гаврилов Ю. “Армия сделала заказ: С.Иванов выбрал приоритетное оружие на ближайшие три года”, *Российская газета*, 12 сентября 2007г.; Saradzhyan, S., ‘Russia prepares for “wars of the future”’, *ISN Security Watch*, 12 Feb 2007, <<http://www.isn.ethz.ch/news/sw/details.cfm?ID=17240>>.

¹⁹ Див. підрозділ V розділу 5 цього видання.

²⁰ Зростання продажу *Hindustan Aeronautics* відбулося завдяки програмам ліцензійного виробництва бойових літаків *MiG-27 MK1* і *Jaguar*, програмі виробництва перспективного легкого вертольота *Dhruv* і модернізації транспортних літаків *DO-228*. Див.: *Hindustan Aeronautics*, ‘HAL turnover soars to R7,505 Crores’, Press release, 5 Apr. 2007, <<http://www.hal-india.com/press.asp>>.

²¹ *Elbit Systems, Management's Report for the Year ended December 31, 2006* (Elbit Systems: Haifa, 2007), pp.16-17, <<http://www.elbitsystems.com/investors.asp?id=953>>.

²² Про цю тенденцію див., зокрема: Holmqvist, C., *Private Security Companies: The Case for Regulation*, SIPRI Policy Paper no.9 (SIPRI: Stockholm, 2005), <<http://books.sipri.org/>>; Singer, P.W., *Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry* (Cornell University Press: Ithaca, N.Y., 2003); Wulf, H., *Internationalizing and Privatizing War and Peace: The Bumpy Ride to Peace Building* (Palgrave Macmillan: Houndmills, 2005), pp.169-170.

²³ База даних СІПРІ про оборонну промисловість. Дані за попередні роки можуть не збігатися з даними, наведеними в попередніх виданнях *Щорічника СІПРІ* – див. посилання 4.

Військові послуги охоплюють такі галузі, як: IT, утримання та технічне обслуговування техніки, управління військовими базами, тилове забезпечення, навчання, розвідку, охорону в зоні конфлікту. До військових послуг не належать послуги суто цивільного характеру (наприклад, охорона здоров'я), що надаються військовим споживачам²⁴. Замовниками таких військових послуг приватних компаній, як охорона в зоні конфлікту, можуть бути цивільні підрозділи урядів, багатонаціональні компанії, неурядові та міжурядові організації.

Тенденція зростання аутсорсингу викликає багато спорів, з точки зору як економічної доцільності, так і відповідальності за застосування сили. Занепокоєння цими питаннями особливо загострилось у зв'язку з широким залученням США і їх союзниками приватних підрядників в Афганістані та Іраку. Приватні безпекові фірми залучалися для надання як приватних озброєних формувань (наприклад, компанія *Blackwater*), так і допоміжних послуг (наприклад, компанія *Halliburton* – колишня дочірня компанія *KBR*)²⁵.

Китайські компанії

Китайські компанії-виробники озброєнь, окремі з яких за наявності достатніх даних могли б увійти до Переліку СППРІ 100, виробляють весь спектр військової техніки дедалі більшої технічної складності. Водночас, вони ще відстають від передових виробників і досі залежать від російських технологій – хоча дедалі меншою мірою²⁶.

Одним із свідчень технологічного розвитку китайської оборонної промисловості є очікуване прийняття на озброєння бойового літака четвертого покоління *J-11B*, створеного *Shenyang Aircraft Company* на основі російського *Su-27 СК* та озброєного самостійно розробленими загоризонтними ракетами “повітря-повітря” (*beyond-visual-range air-to-air missiles, BVRAAMs*) *PL-12*. Китай розробив нові артилерійські системи, високоточні ракети та бомби, а також розробляє систему командування, управління, зв'язку, комп'ютеризації, розвідки, спостереження та рекогносцировки (*command, control, communications, computers, intelligence, surveillance and reconnaissance, C⁴ISR*) з використанням нових розвідувальних супутників²⁷. У 2007р. тривали заходи з реструктуризації

²⁴ Перелік військових послуг, що надають приватні компанії, див. у таблиці 6А.1 додатка 6А цього видання.

²⁵ Про сегмент військових послуг і задіяні в ньому компанії див.: Perlo-Freeman and Sköns (посилання 11). Див. також: Holmqvist (посилання 22); Singer (посилання 22); Wulf (посилання 22).

²⁶ Medeiros, E.S. et al., *A New Direction for China's Defense Industry* (Rand Corporation: Santa Monica, Calif., 2005); Cordesman, A.H. and Kleiber, M., *Chinese Military Modernization: Force Development and Strategic Capabilities* (Center for Strategic and International Studies: Washington, DC, 2007).

²⁷ Minnick, W., 'China heightens Pacific challenge to U.S. forces', *Defense News*, 17 Sep. 2007, p.18; Wen, J., 'Details emerge of China's J-11B heavy fighter', *Jane's Defence Weekly*, 9 May 2007, p.38; Hewson, R., 'China unveils recent weapons developments', *Jane's Defence Weekly*, 16 May 2007, p.6.

Таблиця 6.4. Компанії з Переліку СПРІ 100, що спеціалізуються на військових послугах^a
Якщо не зазначено інше, компанії американські.

Місце 2006	Компанія (країна)	Продаж озброєнь, у 2006р. (\$ млн.)	Сектор послуг
8	L-3 Communications	9 980	ІТ, системне забезпечення, ТОПКР, навчання
12	Halliburton	6 630	Тилове забезпечення, управління об'єктами
13	Computer Sciences Corporation	6 300	ІТ, навчання, системне забезпечення, розвідка
14	SAIC	5 800	НДДКР, ІТ, системне забезпечення, навчання, тилове забезпечення, розвідка
27	EDS	2 170	ІТ
36	QinetiQ (Велика Британія)	1 610	НДДКР, ІТ, системне забезпечення, навчання
40	URS Corporation	1 530	Системне забезпечення, тилове забезпечення
44	VT Group (Велика Британія)	1 400	ТОПКР, управління об'єктами, тилове забезпечення, ІТ, навчання
47	CACI International	1 280	НДДКР, ІТ, тилове забезпечення, системне забезпечення, розвідка
49	Serco (Велика Британія)	1 170	Управління об'єктами, навчання, тилове забезпечення, системне забезпечення, ТОПКР
53	ManTech International	1 080	ІТ, системне забезпечення
57	DynCorp	900	ТОПКР, тилове забезпечення, управління об'єктами, системне забезпечення, охорона, розвідка
60	Babcock International Group (Велика Британія)	760	Управління об'єктами, ТОПКР, системне забезпечення
75	Cubic Corp.	560	Навчання, системне забезпечення
79	Chugach Alaska Corp.	550	Управління об'єктами
82	ARINC	540	ІТ, системне забезпечення, навчання
83	Mitre	540	НДДКР, ІТ, системне забезпечення
97	Jacobs Engineering Group	460	НДДКР, ІТ, системне забезпечення

ІТ – інформаційні технології; НДДКР – науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи; ТОПКР – технічне обслуговування, поточний і капітальний ремонт.

^a Американські компанії враховані як постачальники військових послуг, якщо понад 50% їх прямих контрактів з МО США у 2006р. (2005р. – у випадку *Cubic Corporation*) належали до категорії “Інші послуги”. Британські компанії віднесені до постачальників військових послуг, виходячи з характеристики їх діяльності, зазначеної в річних звітах, включаючи продажі їх підрозділів.

Джерело: додаток 6А цього видання; Perlo-Freeman, S. and Sköns, E., “The private military services industry”, SIPRI Research Paper, June 2008, <http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=361>.

китайської оборонної промисловості в напрямі корпоратизації, реорганізації державних підприємств в акціонерні компанії і допуску іноземних інвестицій із залишенням контрольного пакету за Урядом Китаю²⁸.

III. Реструктуризація оборонної промисловості у 2007р.

У 2007р., порівняно з 2006р., в оборонній промисловості було укладено значно більше угод про злиття та поглинання: зафіксовано принаймні сім мега-угод (на суму понад \$1 млрд.; див. таблицю 6.5 і додаток 6Б цього видання)²⁹.

²⁸ Chen, S.-C.J., ‘China to unleash market forces in arms sector’, Forbes.com, 26 June 2007, <http://www.forbes.com/2007/06/26/china-defense-stocks-markets-equity-cx_jc_0626markets1.html>.

²⁹ У 2006р. у світі в усіх галузях було укладено 172 транскордонні мега-угоди. Див.: United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), *World Investment Report 2007: Transnational Corporations, Extractive Industries and Development* (UNCTAD: New York, 2007), pp.5-6.

У 2006р. була лише одна така угода, у 2005р. – п'ять³⁰. Три мега-угоди у 2007р. були трансатлантичними, чотири – суто американськими. Вартість цих угод складала від \$1,1-4,8 млрд.

Чотири компанії, придбані у 2007р., належали до Переліку СІПРІ 100 за 2006р.: *Armor Holdings*, *EDO Corporation*, *United Industrial Corporation* та *ARINC*. Ще три колишні дочірні компанії, придбані у 2007р., мали достатні обсяги продажу озброєнь для внесення їх до цього Переліку: *Devonport Management Ltd (DML)*, у 2006р. продала озброєнь на \$780 млн.); *Smiths Aerospace* (\$1,3 млрд.); військовий суднобудівний підрозділ *Thales* (\$1,6 млрд.).

Усі компанії, крім однієї, придбані в результаті цих крупних угод, були американськими. Винятком є британська *Smiths Aerospace*, яку придбала американська *General Electric (GE)*. У 34 угодах з 53, наведених у додатку ББ цього видання, були придбані американські компанії.

Чинники та загальні тенденції злиття та поглинання в оборонній промисловості з часом змінилися. Одразу після холодної війни, коли значне зниження військових витрат призвело до скорочення оборонної промисловості, злиття та поглинання були однією зі стратегій пристосування компаній до цих змін. Її доповнювали інші стратегії: конверсії оборонної промисловості, її диверсифікації шляхом розвитку цивільного виробництва, внутрішньої реорганізації, – а також не завжди успішні спроби збільшення експорту озброєнь³¹. Наприкінці 1990-х років в оборонній промисловості США відбулася швидка концентрація, яку заохочували інвестиційні компанії та інші фінансові установи³². Водночас у Західній Європі транскордонні придбання компаній-виробників озброєнь стикалися з різноманітними юридичними, політичними та економічними перешкодами.

Нинішня тенденція злиття та поглинання має дещо інші рушії. В оборонній промисловості США злиття та поглинання спостерігаються переважно в перспективних галузях, де очікується багато нових замовлень. Їх мета – придбання компаній, що спеціалізуються на засобах зв'язку та ІТ для мережецентричних програм озброєнь. Хороші перспективи мають також приватні безпекові компанії, що отримують прибутки від аутсорсингу та переходу до приватних рук таких традиційно військових функцій, як тилове забезпечення та ІТ (про що

³⁰ Суррі І. “Таблиця поглинань у 2006р.”, *Щорічник СІПРІ 2007* (посилання 9), с.369-372; Суррі І. “Таблиця поглинань у 2005р.”, *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.454-456.

³¹ Шьон Е., Вайдахер Р. “Виробництво озброєнь”, *Щорічник СІПРІ 2000: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2001, с.284-290.

³² Markusen, A.R. and Costigan, S.S., ‘The military industrial challenge’; Oden, M., ‘Cashing in, cashing out, and converting: restructuring of the defence industrial base in the 1990s’, eds A.R. Markusen and S.S. Costigan, *Arming the Future: A Defense Industry for the 21st Century* (Council on Foreign Relations Press: New York, 1999).

Таблиця 6.5. Найважливіші поглинання в оборонній промисловості Північної Америки та Західної Європи у 2007р.

Дані наведені в \$ млн. у поточних цінах.

Компанія-покупець (країна)	Придбана компанія (країна)	Компанія-продавець (країна)	Вартість угоди (\$ млн.)
General Electric (США)	Smiths Aerospace (Велика Британія)	Smiths Group (Велика Британія)	4 800
BAE Systems (Велика Британія)	Armor Holdings (США)	Закрита компанія	4 532
URS Corporation (США)	Washington Group International (США)	Закрита компанія	3 100
Carlyle Group (США)	ARINC (США)	Приватна компанія	..
ITT Corporation (США)	EDO Corporation (США)	Закрита компанія	1 700
Meggitt (Велика Британія)	K&F Industries (США)	Закрита компанія	1 300
Veritas Capital (США)	Aeroflex (США)	Закрита компанія	1 300
Textron (США)	United Industrial Corporation (США)	Закрита компанія	1 100
Thales (Франція)	67% Alcatel Alenia Space (Франція) і 33% Telespazio (Італія)	Alcatel-Lucent (Франція)	895
DCN (Франція)	Військово-морський підрозділ Thales (Франція)	Thales (Франція)	714 ^a
Babcock International (Велика Британія)	Devonport Management Ltd (Велика Британія)	KBR (США)	699

^a Наведена вартість угоди ґрунтується на оцінці частки DCN. Див. додаток 6Б цього видання.
Джерело: додаток 6Б цього видання.

йшлося вище). Компанії традиційної оборонно-промислової спрямованості купують компанії, які мають міцні позиції в наданні послуг; з'являються й нові компанії, що спеціалізуються в сегменті послуг³³.

Інший важливий чинник – зростання військових видатків у США та відповідне збільшення військових контрактів Уряду США – зумовлює намагання неамериканських компаній отримати доступ до американського ринку шляхом придбання компаній у США. Вплив цього чинника обмежується суворими американськими правилами та політикою іноземних придбань. Як наслідок, більшість придбань здійснюються британськими компаніями завдяки тривалим і тісним оборонно-промисловим зв'язкам Великої Британії і США, але окремі інші європейські компанії, зокрема *EADS*, також інвестують в оборонну промисловість США значні кошти.

Новим явищем у реструктуризації оборонної промисловості є активна участь приватних інвестиційних компаній, які роблять інвестиції з метою збільшення вартості інвестиційних портфелів своїх акціонерів. Ця тенденція з'явилась у США в середині 1990-х років і поширилася на Європу. Вона свідчить про прибутковість купівлі та продажу акцій оборонно-промислових підприємств.

³³ Perlo-Freeman and Sköns (посилання 11).

Уряди також беруть участь у реструктуризації оборонної промисловості. Вони не лише купують великі обсяги озброєнь, але й забезпечують правові засади для блокування неконкурентної поведінки, а в окремих випадках – закордонних придбань. Іноді уряди активно підтримують злиття та поглинання, як це було у 2007р., під час масштабної реструктуризації військової суднобудівної промисловості у Франції та Великій Британії (див. нижче). Але підхід більшості урядів до участі в цьому процесі не є системним. Головним винятком останніми роками був Уряд Росії. Російська оборонна промисловість після холодної війни зазнала занепаду через різке зменшення Урядом військових витрат і майже повне припинення внутрішніх замовлень на продукцію оборонної промисловості. Але з кінця 1990-х років спостерігається поступове відродження російської оборонної промисловості, завдяки насамперед збільшенню внутрішніх замовлень, а також докорінній реструктуризації і консолідації промисловості³⁴. За Президента В.Путіна Уряд Росії брав активну участь у цих процесах.

Головні злиття та поглинання у 2007р. докладніше розглянуті в наступних підрозділах.

Злиття та поглинання у Сполучених Штатах

Найкрупнішою угодою про злиття та поглинання в оборонній промисловості США у 2007р. стало придбання *Washington Group International* корпорацією *URS* в листопаді 2007р. Це – компанії технічного обслуговування з відносно невеликою часткою військових замовлень: у 2006р. 36% – *URS* та 17% – *Washington Group*³⁵. *URS* надає конструкторські, будівельні та технічні послуги клієнтам державного сектору в усьому світі, а *Washington Group* – тепер *Washington Division URS* – надає такі самі послуги замовникам, зокрема, в гірничо-видобувній промисловості, енергетиці, а також збройним силам.

Два крупні придбання у 2007р. були здійснені приватними інвестиційними компаніями, що мають досвід інвестування в оборонну промисловість. *Carlyle Group* в липні погодилася за неназвану суму купити компанію з надання військових послуг *ARINC*³⁶. У серпні *Veritas Capital* за \$1,1 млрд. придбала

³⁴ Купер Дж. “Розвиток виробництва озброєнь у Росії”, *Щорічник СІПІ 2006* (посилання 30), с.457-474.

³⁵ URS Corporation, ‘URS Corporation completes acquisition of Washington Group International’, Press release, 15 Nov. 2007, <<http://www.urs-wng.com/pressReleases/>>. Військовий підрозділ *Washington Group* у 2006р. мав продажі у \$576 млн., але *Washington Group* не увійшла до Переліку СІПІ 100, оскільки діяльність військового підрозділу переважно стосувалася “демлітаризації” та “зменшення загроз” (у т.ч. охорони колишніх радянських ядерних арсеналів і знищення запасів хімічної та біологічної зброї), які за класифікацією СІПІ не є продажем озброєнь. Інша діяльність підрозділу, зокрема управління військовими базами, класифікується як продаж озброєнь. Див.: Washington Group International, *Form 10-K Annual Report under Section 13 or 15(d) of the Securities Exchange Act of 1934 for the Fiscal Year ended December 29, 2006* (US Securities and Exchange Commission: Washington, DC, 26 Feb. 2007), <<http://www.sec.gov/edgar.shtml>>.

³⁶ Anderson, G., ‘Carlyle reveals ARINC purchase’, *Jane’s Defence Industry*, Aug. 2007, p.15.

Aeroflex – швидко зростаючого виробника мікроелектроніки та випробувально-вимірювального обладнання, чії доходи з 2002р. зросли приблизно на 175%³⁷. У 2006р. *URS*, *Washington Group* та *ARINC* були серед крупних постачальників послуг для МО США.

Ще дві дуже крупні угоди на американському ринку у 2007р. були укладені в секторі військової електроніки і БЛА. Корпорація *ITT* погодилася придбати корпорацію *EDO*, долучившись до програм виробництва спільного ударного винищувача *F-35* і бойового корабля берегової охорони (*Littoral Combat Ship*)³⁸. Придбання компанією *Textron* компанії *United Industrial Corporation* поширило її діяльність на виробництво БЛА³⁹.

Згадані угоди відбивають зростання ділової активності та фінансового інтересу до головних підрядників військових послуг (тобто компаній, що безпосередньо співпрацюють з МО США) та їх крупних постачальників (субпідрядників, чи підрядників другого рівня) в ряді галузей, зокрема військової електроніки та аерокосмічних підсистем. Крім того, багато великих компаній, особливо виробників високотехнологічних засобів електроніки і зв'язку, здійснювали стратегію придбання малих і середніх фірм, що працюють у вузьких технологічних нішах (у ряді випадків – з кількома десятками працівників). Порівняно з 1990-ми роками, процес консолідації в оборонній промисловості США перемістився зі злиття та поглинання виробників основних систем на придбання субпідрядників і компаній в сегменті послуг.

Трансатлантичні злиття та поглинання

Два найбільші придбання 2007р. стосувалися британських та американських компаній: купівля американською компанією *General Electric (GE)* за \$4,8 млрд. британської компанії *Smiths Aerospace* у *Smiths Group* у травні 2007р. та купівля британською компанією *BAE Systems* за \$4,5 млрд. американської компанії *Armor Holdings* в липні 2007р. Перша угода означає суттєву консолідацію аерокосмічної промисловості на рівні субпідрядників. Сумарний продаж озброєнь *GE* та *Smiths Aerospace* у 2006р. склав \$4,5 млрд. – сума, достатня для того, щоб об'єднана компанія опинилася на 15 місці в Переліку СІПРІ 100 за 2006р.⁴⁰ За рахунок цієї угоди *GE* поширила діяльність з виробництва двигунів і надання послуг для військової і цивільної аерокосмічної галузі на авіаційну електроніку, яку виробляє *Smiths Aerospace*. *Armor Holdings* виробляє бронезахист для військово-транспортних засобів, підвищення попиту на який зумовлюється іракським конфліктом. У 2006р. компанія продала озброєнь на \$1,93 млрд. – у 32 рази більше, ніж до вторгнення до Іраку.

³⁷ Aeroflex, 'Acquisition of Aeroflex Incorporated completed', News release, 15 Aug. 2007, <<http://www.aeroflex.com/aboutus/investor/investor.cfm>>; 'Fast Track 50', *Defense News*, 20 Aug. 2007, p.14.

³⁸ Anderson, G., 'ITT enters into definitive agreement to purchase EDO', *Jane's Defence Industry*, Nov. 2007, p.13.

³⁹ Anderson, G., 'Textron enters accord to buy AAI Corporation', *Jane's Defence Industry*, Nov. 2007, p.13.

⁴⁰ Обсяг продажу *Smiths Aerospace* склав £1,3 млрд. (\$2,4 млрд.), з яких 54% (£702 млн., або \$1,3 млрд.) стосувалися військової продукції. Див.: *Smiths Group, Annual Report and Accounts 2006* (Smiths Group: London, 2006), pp.13, 16, <<http://reports.smiths.com/annualreport2006/>>.

Її придбання компанією *BAE Systems* суттєво розширить *Land and Armaments Group* – американський підрозділ *BAE Systems Inc.* Завдяки цьому придбанню *BAE Systems* перетворюється на ключового постачальника певних класів бронемашин для Армії США, а частка її експорту до США може зрости з 30% до 45%⁴¹. Підрозділ *Land and Armaments Group* компанії *BAE Systems* наближається за масштабами до підрозділу наземних систем *General Dynamics*⁴².

Британська компанія *Meggitt* з виробництва комплектуючих для аерокосмічної галузі та надання військових послуг придбала в червні 2007р. американську *K&F Industries* за \$1,8 млрд.⁴³ *K&F Industries* також виробляє аерокосмічні комплектуючі, зокрема колеса, гальма, системи керування гальмами та паливні баки. У 2006р. вона отримала від військового бізнесу 29% доходів, що склали \$424 млн.⁴⁴

Серед менш крупних угод варто зазначити активну діяльність з придбань у США компанії *QinetiQ*: у 2007р. нею було укладено або узгоджено п'ять угод загальною вартістю \$333 млн. (а також одна угода у Великій Британії на \$40 млн.). Найкрупнішим придбанням стала купівля компанії *Analex* за \$173 млн. *Analex*, чії доходи у 2006р. сягнули \$150 млн., надає послуги в галузях ІТ, обслуговування та забезпечення безпеки аерокосмічної техніки, допоміжної розвідувальної інформації для військових, розвідувальних і космічних програм⁴⁵.

Активність трансатлантичних процесів злиття та поглинання свідчить про розвиток зв'язків між британською та американською оборонною промисловістю та, зокрема про привілейоване становище британських компаній-виробників озброєнь у придбанні військових компаній у США, порівняно з іншими європейськими фірмами. Цьому сприяло укладення у 2007р. Договору про співробітництво у сфері військової торгівлі (*Defense Trade Cooperation Treaty*). В разі схвалення та набуття чинності Договір спростить передачу американської військової техніки та технологій Великій Британії завдяки відмові від прийнятих у США Правил міжнародної передачі озброєнь (*International Traffic in Arms Regulations*), які, зазвичай, вимагають отримання окремої експортної ліцензії за кожним контрактом⁴⁶.

⁴¹ Anderson, G., 'Unique fit justifies Armor pricing', *Jane's Defence Industry*, July 2007, p.15.

⁴² Сумарний продаж підрозділів *BAE Systems – Land and Armaments Group* і *Armor Holdings* – у 2006р. склав \$5,8 млрд., а продаж *Combat Systems* компанії *General Dynamics* – \$6 млрд. Див.: *BAE Systems, Annual Report 2006* (BAE Systems: London, 2007), <<http://production.investis.com/investors/rs/>>; *General Dynamics, United States Securities and Exchange Commission Form 10-K for the Fiscal Year ended December 31, 2006* (US Securities and Exchange Commission: Washington, DC, 23 Feb. 2007), <<http://www.sec.gov/edgar.shtml>>.

⁴³ *K&F Industries, 'Meggitt-USA Inc. completes acquisition of K&F Industries'*, Press release, 22 June 2007, <<http://www.kandfindustries.com/press/>>.

⁴⁴ *K&F Industries Holdings, Form 10-K Annual Report under Section 13 or 15(d) of the Securities Exchange Act of 1934 for the Fiscal Year ended December 31, 2006* (US Securities and Exchange Commission: Washington, DC, 2 Mar. 2007), <<http://www.sec.gov/edgar.shtml>>.

⁴⁵ 'QinetiQ buys Analox Corp., extends US footprint', *Defence Industry Daily*, 22 Jan. 2007.

⁴⁶ Договір між Урядом Сполучених Штатів Америки та Урядом Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії про співробітництво у сфері військової торгівлі підписаний 21 і 26 червня 2007р.; див.: <<http://www.state.gov/t/pm/rls/othr/misc/92770.htm>>. Див. також: Smith, K., 'US and UK reach defence accord', *Jane's Defence Weekly*, 27 June 2007, p.18. Чинну версію Правил міжнародної передачі озброєнь, виданих згідно із Законом про контроль над експортом озброєнь (*Arms Export Control Act*) 1976р., див.: <http://pmdtc.state.gov/itar_index.htm>.

Реструктуризація суднобудівної промисловості в Західній Європі

Хоча в Західній Європі у 2007р. було укладено небагато крупних міжнародних угод про злиття та поглинання, у Франції і Великій Британії уряди активно заохочували процеси консолідації в суднобудівній промисловості.

У Великій Британії *BAE Systems* та *VT Group* у липні 2007р. домовилися створити спільне підприємство, яке об'єднає всі їх потужності з будівництва надводних кораблів. На ці дві компанії припадає 85% суднобудування Великої Британії, й Уряд країни активно підтримував угоду, яка відповідає його Морській промисловій стратегії (*Maritime Industrial Strategy*), що заохочує консолідацію⁴⁷. Так, Міністр оборонних придбань П.Дрейсон (*Paul Drayson*) недвозначно назвав це об'єднання умовою ухвалення Урядом початку виробництва за новою британською авіаносною програмою (*Carrier Vessel Future, CVF*), ключовими учасниками якої є *BAE* та *VT*. Уряд Великої Британії підтвердив подовження програми *CVF* 25 липня 2007р. – в день оголошення створення спільного підприємства. За угодою, *BAE Systems* належатиме 55% спільного підприємства, *VT Group* – 45%, причому *BAE* матиме право через три роки викупити *VT*⁴⁸.

Іншою угодою 2007р., пов'язаною з програмою *CVF*, стало поглинання компанією *Babcock International* з надання військових (у т.ч. військово-морських) послуг власника Девонпортської верфі *Devonport Management Ltd (DML)*. Компанія *DML* – єдине підприємство з ремонту та обслуговування британських підводних човнів – була викуплена у спільного підприємства, 51% якого належало американській компанії *KBR*. Продаж був частково спричинений побоюваннями МО Великої Британії у зв'язку з емісією компанією *Halliburton* акцій *KBR* у грудні 2006р. Уряд Великої Британії попередив, що може використати свою “особливу акцію” в *DML* для отримання частки *KBR* у спільному підприємстві у випадку, якщо емісія акцій *KBR* буде загрожувати безпеці Великої Британії⁴⁹. З урахуванням даних за 2006р., придбання подвоїть обсяги продажу озброєнь компанії *Babcock*.

⁴⁷ Морська промислова стратегія є частиною Оборонно-промислової стратегії. Див.: British Ministry of Defence (MOD), *Defence Industrial Strategy: Defence White Paper*, Cm 6697 (MOD: London, Dec. 2005), pp.68-77.

⁴⁸ VT Group, ‘VT Group and BAE Systems to create a world-class provider of naval ships and through-life support’, Press release, 25 July 2007, <<http://www.vtplc.com/newsandevents/newsdetails.asp?ItemID=709>>; Anderson, G., ‘VT, BAE confirm alliance as UK approves carrier’, *Jane's Defence Weekly*, 1 Aug. 2007, p.22; Anderson, G., ‘Drayson stalls CVF Main Gate until industry consolidation occurs’, *Jane's Defence Weekly*, 3 Jan. 2007, p.19. Повідомлялося, що програма *CVF* може бути затримана на 18 місяців або більше через дефіцит оборонного бюджету, що робить сумнівним можливість цього злиття. Див.: Chuter, A., ‘U.K. may delay carrier 18 months’, *Defense News*, 10 Jan. 2008.

⁴⁹ British Office of Fair Trading, ‘Completed acquisition by Babcock International Group plc of Devonport Management Limited’, Decision, 3 Sep. 2007, <http://www.offt.gov.uk/advice_and_resources/resource_base/Mergers_home/decisions/2007/Babcock>; Anderson, G., Hammick, D. and Smith, K., ‘Babcock agrees to purchase DML’, *Jane's Defence Industry*, June 2007, p.13; ‘In brief: mergers and acquisitions’, *Jane's Defence Industry*, Aug. 2007, p.14.

У Франції державні суднобудівні компанії *DCN* та *Thales* нарешті домовились об'єднати активи – після отримання згоди Європейської Комісії. За умовами угоди, *DCN* отримує суднобудівні потужності *Thales*, розміщені лише у Франції⁵⁰. Своєю чергою, *Thales* придбала 25% акцій *DCN* і має можливість у 2009р. збільшити цю частку до 35%. Придбані *DCN* підприємства оцінюються у €514 млн. (\$645 млн.); крім того, *Thales* сплатив €55 млн. (\$69 млн.) в рамках угоди з придбання частки *DCN*. Відтепер *DCN* має назву *DCNS*⁵¹.

Уряд Франції привітав цю угоду як важливий крок не лише до консолідації вітчизняного суднобудування, але й до ширшої інтеграції військових суднобудівних компаній європейських країн. Втім, за словами президента *DCN* Ж-М.Пуамбьофа (*Jean-Marie Poimboeuf*), остання мета може бути досягнута лише протягом 3-5 років. Ж-М.Пуамбьоф вважає, що розбіжності у вимогах урядів-замовників і водночас великі обсяги суднобудування на фоні “дублювання та фрагментарності” у промисловості викликають сумніви в наявності політичної волі до інтеграції⁵².

Зміни в оборонно-промисловій політиці ЄС

У 2007р. в ЄС спостерігався політичний тиск з метою прискорити транскордонну інтеграцію національної оборонної промисловості та перетворити придбання озброєнь у межах ЄС на спільні та відкриті. Ці процеси підігриваються сумнівами в доцільності довгострокового збереження паралельних національних можливостей в галузях військових досліджень, технологій і виробництва на фоні обмеженості оборонних бюджетів країн ЄС.

Міністри оборони країн-учасниць Європейського оборонного агентства (ЄОА, *European Defence Agency, EDA*) погодили у 2007р. два політичні документи: стратегію побудови європейської оборонно-технологічної та оборонно-промислової бази; засади європейської стратегії військових наукових досліджень і технологій (НДТ, *research and technology, R&T*)⁵³.

Стратегія побудови європейської оборонно-технологічної та оборонно-промислової бази закликає зробити її “більш інтегрованою, менш надмірною і більш взаємозалежною”⁵⁴. Серед інших заходів з досягнення цієї мети

⁵⁰ Були придбані *Thales Naval France*, 50% компанії *Armaris* з виробництва морської техніки та 35% *MOPA2* – головного підрядника за програмою створення нового французького авіаносця *PA2*. Як наслідок, *DCN* залишилася єдиним акціонером *Armaris* та *MOPA2*. Див.: *DCN*, ‘The consolidation of naval activities in France between Thales and DCN is operational’, Press release, 29 Mar. 2007, <<http://www.dcn.fr/us/medias/popup.php?id=148>>.

⁵¹ Tran, P., ‘Thales pays less than expected for DCN stake’, *Defense News*, 2 Apr. 2007; Lewis, J.A.C., ‘Thales acquires 25% slice of DCN’, *Jane’s Defence Weekly*, 11 Apr. 2007, p.18.

⁵² Smith, K., ‘DCN, Thales and the French government sign naval accord’, *Jane’s Defence Industry*, May 2007, p.16; Smith, K., ‘Consolidation: no plain sailing’, *Jane’s Defence Weekly*, 21 Feb. 2007, p.23.

⁵³ Країнами-учасницями є члени ЄС, крім Данії. Повний перелік і стислу характеристику ЄОА див. у додатку Б цього видання.

⁵⁴ European Defence Agency, ‘A strategy for a European defence technological and industrial base’, Brussels, 14 May 2007, p.2, <<http://eda.europa.eu/genericitem.aspx?id=211>>.

є наступні: узгодження потреб країн ЄС на основі Плану розвитку військових можливостей (*Capability Development Plan*)⁵⁵; координація національних вимог до військової техніки; підвищення прозорості процесу придбання і відкритості його для конкуренції в межах ЄС; розширення спільного придбання озброєнь. Стратегія передбачає також започаткування співробітництва на ранніх етапах – під час визначення вимог, наукових досліджень і розробки технологій – і відхід від політики “справедливої компенсації” (*juste retour*), коли оборонна промисловість кожної країни отримує замовлення в рамках проекту пропорційно до фінансового внеску її уряду.

Засади стратегії НДТ ЄОА передбачають розробку пріоритетного переліку технологій⁵⁶. Стратегія також пропонує шляхи досягнення цієї мети, зокрема через посилення інтеграції військової і цивільної бази НДТ, підвищення ефективності співробітництва в галузі НДТ та визначення цільових витрат на НДТ і придбання озброєнь⁵⁷. В останньому випадку цілі були сформульовані наступним чином: збільшити частку військових витрат на придбання (в т.ч. на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР)) до 20% (з 19,4% у 2006р.) і на НДТ – до 2% (з 1,4%); збільшити частку витрат на придбання озброєнь за спільними європейськими програмами до 35% (з 21% у 2006р.); збільшити частку витрат на оборонні НДТ за спільними європейськими програмами до 20% (з 10%)⁵⁸. До цього спонукає, зокрема порівняння зі США: за статистикою ЄОА, у 2006р. спільні витрати ЄС на військові НДДКР склали одну шосту, а на військові НДТ – менше однієї п'ятої американських витрат⁵⁹.

Європейська Комісія, намагаючись підтримати конкурентний ринок ЄС, запропонувала у 2007р. дві нові директиви, спрямовані на досягнення цих цілей в оборонній промисловості. Перша директива визначає спільні правила

⁵⁵ Головними документами ЄС стосовно розвитку військових можливостей є: Гельсінська головна мета (*Helsinki Headline Goal*) 1999р., План дій з розвитку європейських військових можливостей (*European Capabilities Action Plan*) 2001р. та Головна мета 2010р. (*Headline Goal 2010*) 2004р. Див.: Helsinki European Council, Presidency Conclusions, 10-11 Dec. 1999, Annex 1 to Annex IV <http://europa.eu/european_council/conclusions/>; Council of the European Union, General Affairs, Statement on improving European military capabilities, 2386th Council meeting, Brussels, 19-20 Nov. 2001, <<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=PRES/01/414>>; Council of the European Union, General Affairs, Headline Goal 2010, 17 May 2004. Про роботу ЄОА над Планом розвитку військових можливостей див.: <<http://eda.europa.eu/genericitem.aspx?area=Organisation&id=115>>.

⁵⁶ European Defence Agency, ‘Framework for a European defence research & technology strategy’, 19 Nov. 2007, p.3, <<http://eda.europa.eu/newsitem.aspx?id=287>>.

⁵⁷ European Defence Agency (посилання 56), pp.4-7.

⁵⁸ European Defence Agency, ‘EU ministers adopt framework for joint European strategy in defence R&T’, Press release, 19 Nov. 2007, <<http://eda.europa.eu/newsitem.aspx?id=287>>.

⁵⁹ У 2006р. країни-учасниці ЄОА витратили €9,7 млрд. (\$12,2 млрд.) на військові НДДКР, порівняно з €58 млрд. (\$73 млрд.) у США. На НДТ країни ЄОА витратили €2,5 млрд. (\$3,1 млрд.), порівняно з €13,6 млрд. (\$17,1 млрд.) у США. Див.: European Defence Agency, ‘European–United States defence expenditure in 2006’, Brussels, 21 Dec. 2007, <<http://eda.europa.eu/facts.aspx>>. ЄОА визначає видатки на НДТ як “видатки на базові, прикладні дослідження та демонстрацію технологій, призначених для оборонних цілей”; водночас ширша категорія видатків на НДДКР охоплює витрати на всі “програми до моменту початку витрат на виробництво військової техніки”.

державних закупівель у військовому та безпековому секторах⁶⁰. У разі ухвалення вона забезпечить гнучкість процедур з урахуванням особливого характеру цих ринків і проблем захисту інформації та безпеки постачань. Завдяки вилученню з директиви положення про неприйнятність застосування загальних правил ЄС з придбання продукції до операцій з придбання озброєнь, Комісія намагається обмежити посилення країн-членів на Статтю 296 Римського договору 1957р., яка дозволяє країні вилучати контракти на придбання озброєнь з правил конкуренції ЄС з метою захисту “важливих інтересів національної безпеки”⁶¹. Друга запропонована директива має спростити правила експортного контролю стосовно поставок військової техніки та надання послуг у межах ЄС⁶².

ЄОА домоглася певного успіху в підтримці спільних проектів ЄС, але це стосується лише проектів з невеликою вартістю. Станом на грудень 2007р., завдяки розміщенню повідомлень в Електронному бюлетені можливих оборонних контрактів ЄОА (*Electronic Bulletin Board on Defence Contracts Opportunities, EBB*) було укладено вісім міжнародних контрактів на суму €44 млн. (\$55 млн.)⁶³. Під егідою ЄОА також започаткована спільна програма досліджень у галузі радіозв'язку з параметрами, що програмуються (*Software Defined Radio, SDR*), і спільна програма інвестування захисту сил (*Joint Investment Programme on Force Protection, JIP-FP*). Перші трирічні контракти в рамках *JIP-FP* вартістю €55 млн. підписані у грудні 2007р. і не застосовують принцип “справедливої компенсації”⁶⁴.

Проте, залишаються сумніви, в т.ч. у військового керівництва ЄС, з приводу актуальності масштабних змін у європейській оборонній промисловості. Залишаючи посаду, керівник ЄОА Н.Вітні (*Nick Witney*) в листопаді 2007р. нагадав про наявність в оборонній промисловості “великої інерції”, побоювання ризиків і нездатності керівництва перетворити політичні угоди

⁶⁰ European Commission, Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the coordination of procedures for the award of certain public works contracts, public supply contracts and public service contracts in the fields of defence and security, COM(2007) 766 final, Brussels, 5 Dec. 2007.

⁶¹ У попередніх роз'ясненнях були визначені межі застосування Статті 296. Див.: European Commission, Interpretative Communication on the application of Article 296 of the Treaty in the field of defence procurement, COM(2006) 779 final, Brussels, 7 Dec. 2006. Договір про створення Європейського економічного співтовариства (Римський договір, *Treaty Establishing the European Economic Community, Treaty of Rome*) був підписаний 25 березня 1957р. і набув чинності 1 січня 1958р. У 1992р. його назва офіційно змінена на Договір про створення Європейського співтовариства (*Treaty Establishing the European Community*). Оригінальний і чинний зі змінами тексти, див.: <<http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>>. Стаття 296 чинного Договору була Статтею 223 в первинному Договорі. Див. також: Шьон, Суррі (посилання 9), с.356-358.

⁶² European Commission, Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on simplifying terms and conditions of transfers of defence-related products within the Community, COM(2007) 765 final, Brussels, 5 Dec. 2007. Див. також підрозділ III розділу 11 цього видання.

⁶³ European Defence Agency, ‘EDA welcomes Commission communication on EU defence industry and market’, Press release, 5 Dec. 2007, <<http://eda.europa.eu/newsitem.aspx?id=299>>. Бюлетень див. на сайті ЄОА: <<http://eda.europa.eu/ebbweb/>>.

⁶⁴ Ці контракти стосувалися бронежилетів, мультисенсорної антиснайперської системи і приладів дистанційного виявлення хімічних, біологічних, радіологічних, ядерних і вибухових речовин (*chemical, biological, radiological, nuclear and explosive, CBRNE*). Див.: European Defence Agency, ‘EDA signs first contracts under R&T Joint Investment Programme on Force Protection’, Press release, 14 Dec. 2007, <<http://eda.europa.eu/newsitem.aspx?id=301>>.

на практичні зміни⁶⁵. В нещодавній доповіді Інституту досліджень безпеки ЄС (*EU Institute for Security Studies*) зазначено чимало проблем, що заважають спільним проектам озброєнь⁶⁶. Серед них – недостатня координація потреб: навіть країни, що поділяють Головну мету 2010р., часто висувають різні вимоги, зумовлені різними оборонними стратегіями чи структурами збройних сил; існують також складнощі із синхронізацією графіків поставок нових систем. Ще одна суттєва проблема, зазначена в доповіді, – подовження орієнтації країн-виробників на національну оборонно-промислову базу та підтримка “вітчизняного виробника”, що часто посилюється тісними зв’язками між урядом і промисловістю. Це може перекреслити обіцянки більш відкритої конкуренції: зокрема, конкретні вимоги урядового замовлення можуть бути сформульовані на користь національної промисловості. Застосування принципу “справедливої компенсації” також згадується в доповіді як одна з перешкод ефективному співробітництву.

Деякі нові члени ЄС, зокрема Польща, також обережно ставляться до планів розвитку інтеграції і конкуренції в ЄС, побоюючись, що їх промисловість не зможе конкурувати із західноєвропейською на відкритому ринку озброєнь ЄС⁶⁷. До цього додаються вимоги Європейської Комісії до Уряду Польщі – припинити субсидювання суднобудівної промисловості⁶⁸. Зважаючи на розвиток інтеграції британської та американської оборонної промисловості, а також з урахуванням можливого впливу наслідків розвитку європейського співробітництва на привілейований доступ британських компаній до американських ринків і технологій, Велика Британія може втратити інтерес до розвитку європейської кооперації. Зокрема, Велика Британія не бере участі у програмах *SDR* і *JIP-FP*⁶⁹.

Отже, попри політичний тиск установ ЄС, а також економічну та технологічну необхідність інтеграції з метою підтримання життєздатності європейської промисловості в умовах конкуренції зі США, поки мало є ознак того, що цього буде достатньо для подолання традиційної орієнтації європейських урядів на національну оборонну промисловість.

⁶⁵ Anderson, G., ‘Departing Witney refers to “massive inertia” in Europe’s defence industry’, *Jane’s Defence Industry*, Nov. 2007, p.4.

⁶⁶ Darnis, J.-P. et al., *Lessons Learned from European Defence Equipment Programmes*, Occasional Paper no.69 (EU Institute for Security Studies: Paris, Oct. 2007).

⁶⁷ Lentowicz, Z., ‘Polish labor unionist expresses concern about EU’s single arms production market’, *Rzeczpospolita*, 18 Dec. 2007, English translation in International Security & Counter Terrorism Reference Center, World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce.

⁶⁸ Thorpe, N., ‘Solidarity runs dry’, *From Our Own Correspondent*, BBC Radio 4, 28 July 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/6919518.stm>>.

⁶⁹ Г.Джордан (*Graham Jordan*) і Т.Вільямс (*Tim Williams*) розглядають розбіжності в національних поглядах на завдання СОА як одну з причин погіршення відносин між Великою Британією та СОА: Британія розглядає СОА як засіб виявлення прогалин у військових можливостях і пошуку рішень, а інші країни – як засіб заохочення кооперації у сфері озброєнь. Див.: Jordan, G. and Williams, T., ‘Hope deferred? The European Defence Agency after three years’, *RUSI Journal*, vol.152, no.3 (June 2007).

Ряд критиків побоюються, що рух ЄС до кооперації у сфері виробництва озброєнь свідчить про зростаючу мілітаризацію. Одним з елементів політики побудови європейської оборонно-технологічної та оборонно-промислової бази, який викликає особливе занепокоєння в певних колах, є намір ширшого залучення розробниками озброєнь ресурсів із джерел, що не належать до військових установ та оборонної промисловості, зокрема з університетів, що може створити для дослідників і наукових установ проблеми етичного характеру⁷⁰.

Консолідація державної військової промисловості в Росії

У рамках централізації державного управління оборонною промисловістю, Уряд Росії у 2007р. вжив нових заходів з консолідації літако- і суднобудування під егідою великих державних холдингових компаній.

У 2007р. почала діяти *Объединенная авиастроительная корпорация (ОАК)*, до якої увійдуть більшість цивільних і військових конструкторських і літакобудівних підприємств Росії⁷¹. Корпорація, більшість акцій якої належать державі, об'єднує 20 компаній. Головним учасником *ОАК* є компанія *Сухой*, яка вкладала в корпорацію 54% своїх активів на суму 96 млрд. руб. (\$3,5 млрд.). *ОАК* також належать 38% акцій корпорації *Иркут*, 86% – *Илюшин*, 91% – *Туполев* і по 26% – авіазаводів *КнААПО* та *НАПО*⁷². Згодом до *ОАК* мають приєднатися *МиГ* та *Казанское авиационное производственное объединение (КАПО)*⁷³.

Здається, створення *ОАК* переслідувало кілька цілей. Одна з них – активніша участь держави в управлінні галуззю. Про це свідчить обрання головою Правління першого віце-прем'єра і колишнього Міністра оборони С.Іванова⁷⁴. Іншою метою є економія коштів. Галузь страждає від хронічного надлишку потужностей; зокрема *Иркут* повідомляє про “надмірну кількість конструкторських бюро, виробничих заводів і об'єднань”⁷⁵. Третя мета – залучення інвестицій в галузь, що потерпає від старіння інфраструктури та обладнання.

⁷⁰ Хагелін Б. “Науково-технологічні інновації у військовій сфері: Сполучені Штати та Європа”, *Щорічник СІПРІ 2004: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, с.280-285. В іншому дослідженні йдеться про ширше залучення, особливо у Великій Британії, для військових досліджень науково-технічних кафедр університетів, що потенційно може обмежити академічну свободу. Див.: Langley, C., Parkinson, S. and Webber, P., *More Scientists in The Laboratory: The Militarisation of Science and Technology—An Update* (Scientists for Global Responsibility: Folkestone, Aug. 2007).

⁷¹ *ОАК* офіційно зареєстрована як акціонерне товариство в листопаді 2006р., після Указу Президента В.Путіна від лютого 2006р. Див.: Указ Президента РФ “Об акционерном обществе “Объединенная авиастроительная корпорация” №140 от 20 февраля 2006г., <<http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=032432>>.

⁷² United Aircraft Corporation, ‘About UAC’, <<http://www.uacrussia.ru/en/corporation/>>; Abdullaev, N., ‘A new Russian aerospace giant?’, *Defense News*, 20 Nov. 2006.

⁷³ Komarov, M. and Barrie, D., ‘Revolution deferred’, *Aviation Week & Space Technology*, 24-31 Dec. 2007, p.28.

⁷⁴ Abdullaev (посилання 72).

⁷⁵ Корпорація Иркут, *Годовой отчет за 2006г.* (Корпорація Иркут: Москва, 2007), с.23.

В березні 2007р. С.Іванов оголосив плани державного інвестування в обсязі \$7,7 млрд. у реструктуризацію оборонної промисловості⁷⁶. Крім того, у 2008р. очікується перша відкрита емісія акцій *ОАК* з метою залучення приватних інвестицій, за збереження в державній власності не менше 51% акцій⁷⁷.

Объединенная судостроительная корпорация (ОСК) створена Указом Президента від березня 2007р. та офіційно зареєстрована в листопаді 2007р. як повністю державна компанія⁷⁸. *ОСК* об'єднує всі верфі та конструкторські бюро з проектування надводних кораблів, які повністю чи частково належали державі. Прийняття рішень, що наразі здійснюється кількома установами галузі, буде централізоване⁷⁹.

Третій державний концерн, *Ростехнологии*, був утворений згідно із Законом Державної Думи в листопаді 2007р.⁸⁰ До нього ввійшли державна компанія з експорту озброєнь *Рособоронэкспорт* і кілька військових і цивільних підприємств, у т.ч.: *Оборонпром* – холдинг, під управлінням якого діє, зокрема, російська вертолітна промисловість; *Оборонительные системы* – виробник систем ППО та військової електроніки; *Оборонпромлизинг* – постачальник інженерної техніки; *АвтоВАЗ* – виробник автомобільної техніки; *ВСМПО-АВИСМА* – виробник титану⁸¹. Генеральний директор концерну *Ростехнологии* С.Чемезов (колишній керівник компанії *Рособоронэкспорт*) планує використати нову структуру для підтримки НДДКР і залучення приватного капіталу (за збереження в державній власності контрольного пакету 25% плюс одна акція), а також для координації експортної діяльності з каналами постачання сировини та комплектуючих для оборонної промисловості⁸².

Окремі спостерігачі стурбовані тим, що всі ці кроки до централізації державного управління, разом з новими правилами визначення великої кількості “стратегічних підприємств”, іноземна участь у яких обмежена, ускладнять залучення приватних інвестицій⁸³.

Паралельно з процесами консолідації і централізації в російській оборонній промисловості починає набирати обертів промислове та технологічне співробітництво з іншими країнами. У 2007р. уряди Індії і Росії підписали угоди про

⁷⁶ Anderson, G., ‘Ivanov reveals extent of Russian defence industrial restructuring’, *Jane’s Defence Weekly*, 21 Mar. 2007, p.20.

⁷⁷ Smith, K., ‘Russian UABC reveals scheme for IPO in 2008’, *Jane’s Defence Weekly*, 7 Mar. 2007, p.22.

⁷⁸ Указ Президента РФ “Об открытом акционерном обществе “Объединенная судостроительная корпорация” № 394 от 21 марта 2007г., <<http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=038538>>.

⁷⁹ Alyakrinskaya, N., ‘Big & bad boats are back’, *Moscow News Weekly*, 13 Apr. 2007; ИА РЕГНУМ, “Регистрация объединенной судостроительной корпорации завершилась” (Санкт-Петербург), 19 ноября 2007г., <<http://www.regnum.ru/news/917314.html>>; Abdullaev, N., ‘Shipyards next in line for Russian consolidation’, *Defense News*, 2 Apr. 2007.

⁸⁰ Закон РФ “О Государственной корпорации “Ростехнологии” №270 от 23 ноября 2007г., <<http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=042960>>.

⁸¹ ‘Rostekhnologii brings together Russia’s best defence assets’, ITAR-TASS, 26 Nov. 2007.

⁸² “Официальные российские источники заявляют о новой государственной корпорации, занимающейся оружейным экспортом”, *Независимая газета*, 29 ноября 2007г.; Петров Н. “Ростехнологии: суперкорпорация в оборонной промышленности”, *РИА Новости*, 4 декабря 2007г., <<http://en.rian.ru/analysis/20071204/90845337.html>>.

⁸³ Anderson, G., ‘Russia’s defence and aerospace industries and the new era of nationalisation’, *RUSI Defence Systems*, vol.9, no.3 (spring 2007).

спільну розробку бойових літаків п'ятого покоління та багатоцільового транспортного літака⁸⁴. Також були зроблені кроки в напрямі кооперації із західно-європейськими компаніями: *Rosoboronexport* та *Thales* у червні 2007р. уклали меморандум про порозуміння в галузі технічної, виробничої і торговельної кооперації у військовому суднобудуванні⁸⁵; *Rosoboronexport* і суднобудівна компанія *DCNS* (раніше *DCN*) у листопаді 2007р. уклали угоду про спільні дослідницькі проекти за участю *DCNS* і Науково-дослідного інституту суднобудування імені Крилова (Санкт-Петербург)⁸⁶.

IV. Висновки

У 2006р. тривала тенденція збільшення продажу озброєнь компаніями з Переліку СІПРІ 100, насамперед – американськими компаніями, які скористалися зростанням військових витрат США, в т.ч. у зв'язку з конфліктами в Афганістані та Іраку. Ці конфлікти не лише зумовили збільшення попиту на такі засоби, як бронемашини, бронезилети та військове майно, але й призвели до збільшення оборонного бюджету США, від чого виграла оборонна промисловість⁸⁷. Кілька крупних західноєвропейських компаній також збільшили продаж озброєнь. Це стосується насамперед трьох фірм: *EADS*, *BAE Systems* та *SAFRAN*. Завдяки великим експортним замовленням продаж озброєнь збільшили й російські виробники літаків і ракет.

Кількість крупних угод злиття та поглинання у 2007р. зросла, причому переважна їх більшість – принаймні шість найкрупніших – орієнтувалися на зростаючу оборонну промисловість США. За межами США лише британські компанії змогли скористатися перевагами придбання американських компаній. Двома найкрупнішими придбаннями 2007р. були трансатлантичні угоди за участі американських і британських компаній: поглинання американської *Armor Holdings* компанією *BAE Systems* та придбання американською компанією *General Electric* британської компанії *Smiths Aerospace*.

В ЄС продовжувалася діяльність з підтримки політики європейської інтеграції, до чого спонукали наявні та очікувані складнощі конкуренції з американськими компаніями. Проте, залишаються сумніви в готовності урядів відмовитися від захисту вітчизняної оборонної промисловості на користь інтеграції. В оборонній промисловості Росії були створені дві нові крупні державні холдингові компанії: *Ростехнологии* та *Объединенная судостроительная корпорация*. Почала працювати третя – *Объединенная авиастроительная корпорация*. Створення нових об'єднань свідчить про підвищення ролі держави в управлінні оборонною промисловістю, практичні наслідки чого ще належить з'ясувати.

⁸⁴ Див. підрозділ III розділу 7 цього видання.

⁸⁵ Thales, 'Thales and Rosoboronexport signed a memorandum of understanding for cooperation in the naval field', Press release, 29 June 2007.

⁸⁶ DCNS, 'Rosoboronexport and DCNS sign a purchase general contract for R&D', Press release, 25 Oct. 2007.

⁸⁷ Див. підрозділ III розділу 5 цього видання.

Додаток 6А. 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь у 2006р.

СЕМ ПЕРЛО-ФРИМЕН разом з МЕРЕЖЕЮ СІПРІ З ПИТАНЬ
ОБОРОННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ*

I. Критерії відбору та джерела даних

У таблиці 6А.2 наведені дані про обсяги продажу озброєнь у 2006р. 100 найкрупнішими у світі компаніями-виробниками озброєнь з Переліку СІПРІ 100 (за винятком Китаю). У таблиці подається інформація про продаж озброєнь компаніями у 2005-2006рр., а також підсумкові показники продажу, прибутку та зайнятості у 2006р. До переліку внесені компанії як державного, так і приватного секторів (за винятком підприємств зі складу збройних сил) з виробництва товарів військового призначення та надання відповідних послуг. Холдингові та інвестиційні компанії не згадуються. Через брак даних до Переліку не внесені китайські компанії. До нижніх рядків переліку могли б бути внесені компанії також інших держав – за умови наявності достатньої інформації про їх діяльність.

Публічно доступні дані про продаж озброєнь, фінансовий стан компаній і зайнятість в оборонній промисловості є дуже обмеженими. Наведені в таблиці 6А.2 дані отримані з наступних джерел: річні звіти та веб-сайти компаній; відповіді на анкету СІПРІ; новини в ділових рубриках газет, у військових журналах та Інтернет-виданнях, що спеціалізуються на військових питаннях. Як джерела даних використовувалися також прес-релізи, маркетингові звіти, публікації урядів про укладені контракти, а також загальні огляди стосовно різних країн. За відсутності даних із цих джерел, СІПРІ використовував власні оцінки. Тематичний і географічний спектр даних значною мірою залежить від наявності інформації. Всі дані постійно переглядаються, оновлюються та можуть відрізнятися у виданнях Щорічника СІПРІ за різні роки.

II. Визначення

СІПРІ визначає “продаж озброєнь” як продаж товарів і послуг військовим споживачам – як внутрішнім, так і зовнішнім. Товарами та послугами військового призначення вважаються такі, що розроблені спеціально для військових цілей, а також технології, пов’язані з виробництвом таких товарів і послуг. Дані про продаж озброєнь не охоплюють продаж товарів широкого вжитку (наприклад, мастильних матеріалів, електроенергії, офісних комп’ютерів, послуг з прибирання приміщень, постачання уніформи і взуття). Так само військовими

* Учасниками мережі у 2006р. були: Кен Еппс (*Ken Epps*, Project Ploughshares, Waterloo, Ontario), Джованні Гаспаріні (*Giovanni Gasparini*, Istituto Affari Internazionali, Rome), Гюлай Гюнлюк-Сенесен (*Gülay Günlik-Senesen*, Istanbul University), Жан-Поль Ебер (*Jean-Paul Hébert*, Centre Interdisciplinaire de Recherches sur la Paix et d’Études Stratégiques, Paris), Шінічі Коно (*Shinichi Kohno*, Mitsubishi Research Institute, Tokyo), Крістос Колліас (*Christos Kollias*, University of Thessaly, Volos), Пеєр Ортега (*Pere Ortega*, Centre d’Estudis per la Pau J. M. Delàs, Barcelona) і Руслан Пухов (Центр аналізу стратегій і технологій, Москва).

Таблиця 6А.1. Види військових послуг, що надаються приватними компаніями

Послуга	Опис	Приклади компаній
<i>Дослідження та аналіз</i>		
Науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи	Базові дослідження та розвиток технологій	SAIC, CACI, Battelle, Mitre
Аналіз і планування	Стратегічні дослідження і консалтинг, аналіз загроз, комп'ютерне моделювання тощо	SAIC, Booz Allen Hamilton
<i>Технічні послуги</i>		
Інформаційно-технологічні	Розробка комп'ютерних програм, обслуговування систем, створення інформаційно-технічної інфраструктури	EDS, Computer Sciences Corp., більшість крупних головних підрядників
Обслуговування систем	Підтримка роботи військового обладнання та систем	Головні підрядники, дослідницькі компанії
Обслуговування обладнання, ремонт і технічне обслуговування		Більшість головних підрядників
Менеджмент баз	Комплексний менеджмент військових баз	Babcock, Serco, Northrop Grumman, Chugach Alaska Corp.
<i>Оперативна підтримка</i>		
Логістика	Постачання військам матеріально-технічних засобів у бойових умовах	Halliburton
Навчання	Імітація бойових дій, обслуговування полігонів, тренажерів бойових систем	L-3 Communications, Northrop Grumman, Lockheed Martin, DynCorp
Розвідувальні послуги	Збір інформації, спостереження, проведення допитів, переклад, антитерористичні заходи	CACI, SAIC, Booz Allen Hamilton
Знищення та утилізація озброєнь	Очистка території від нерозірваних боєприпасів, очистка полігонів, збір та утилізація озброєнь, розмінування	Washington Group, Parsons, Shaw Group
<i>Озброєна охорона</i>		
Озброєний захист	Захист дипломатів і цивільних конвоїв у зонах конфліктів	Blackwater, DynCorp, Armor Group

Source: Perlo-Freeman, S. and Sköns, E., 'The private military services industry', SIPRI Research Paper, June 2008, <http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=361>.

послугами вважаються лише послуги суто військового характеру. Вони охоплюють технічні послуги (інформаційні технології; технічне обслуговування, ремонт і технічне обслуговування, технічне забезпечення оперативної діяльності) та послуги, пов'язані з діяльністю збройних сил (розвідка, навчання, логістика, менеджмент військових баз, озброєна охорона в зонах конфліктів). Вони не охоплюють надання послуг суто цивільного характеру в мирний час (охорону здоров'я, прибирання та харчування, транспортні послуги), але враховують транспортне забезпечення військ у зоні операцій. База даних СІПРІ про оборонну промисловість, на підставі якої визначаються 100 найкрупніших компаній, була оновлена з метою більш систематичного висвітлення сегменту військових послуг оборонної промисловості відповідно до наведеного вище визначення¹. В таблиці 6А.1 наведені головні види діяльності зазначених у базі

¹ Див також: Perlo-Freeman, S. and Sköns, E., 'The private military services industry', SIPRI Research Paper, June 2008, <http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=361>.

даних СППРІ компаній у сфері військових послуг, що ілюструє застосування визначення “продаж озброєнь” до військових послуг.

Визначення “продаж озброєнь” є базовим, але на практиці його важко застосувати. Ні кращих альтернатив, ні загальновизнаного стандартного визначення не існує. Наведені в таблиці 6А.2 дані про продаж озброєнь компаніями часто відбивають лише ту частку загального продажу, яку сама компанія вважає пов’язаною з військовою діяльністю. Тому порівняння компаній за цими даними є обмеженим.

Дані про загальний продаж, прибуток і зайнятість стосуються компанії в цілому, а не її “оборонних” підрозділів. Ці дані відбивають загальний обсяг продажу, включаючи продажі, здійснені національними та закордонними дочірніми підприємствами. Дані про прибуток означають суму, отриману після сплати податків. Дані про зайнятість наводяться станом на кінець року, за винятком компаній, що оприлюднюють лише середньорічні показники. Всі дані наводяться на підставі оцінок за фінансовий рік, поданих у щорічних звітах компаній.

III. Розрахунки

Часом дослідники СППРІ роблять власні оцінки продажів озброєнь. В окремих випадках СППРІ використовує дані про загальний продаж “оборонними” підрозділами компаній, хоча ці підрозділи частково можуть здійснювати продаж цивільної продукції, іноді невизначеного характеру. Коли компанії не надають дані про свої “оборонні” підрозділи, оцінки можуть робитися на підставі інформації про укладені контракти, чинні програми виробництва озброєнь або даних, оприлюднених офіційними представниками компаній у ЗМІ чи в інших джерелах.

Дані про продаж озброєнь використовуються для приблизного оцінювання щорічних обсягів їх виробництва. Для більшості компаній такі оцінки є реалістичними. Винятком є переважно суднобудівні компанії. В їх діяльності існують значні розбіжності між обсягами щорічного виробництва і продажу – через тривалий період побудови кораблів і невелику кількість одиниць продукції. Окремі суднобудівні компанії надають оцінки щорічних обсягів виробництва, які використовуються СППРІ.

Усі дані надходять у національних валютах за поточними цінами. Для конвертації національних валют у долари США СППРІ використовує дані МВФ про середньорічні ринкові валютні курси. Дані таблиці 6А.2 подані в доларах за поточними цінами. Річні зміни цих даних важко інтерпретувати, оскільки зміна доларової вартості має кілька складових: зміна обсягів продажу, рівень інфляції та коливання валютного курсу (стосується продажу в національній валюті). Продаж на міжнародних ринках озброєнь часто здійснюється в доларах. Коливання валютних курсів не впливають на доларову вартість, але значною мірою відбиваються на вартості в національних валютах. Якщо долар падає в ціні, то знижується дохід компанії в національній валюті, а якщо виробничі витрати здійснюються також у національній валюті (найчастіше так і буває), то це негативно впливає на обсяг прибутку компанії. Розрахунки в доларах за постійним валютним курсом складно робити, коли невідомо, яка частка озброєнь продається на внутрішньому ринку, а яка експортується. За цих умов неможливо дати точну оцінку вартісних обсягів торгівлі озброєннями. Тому ці дані слід використовувати обережно. Це особливо стосується країн, в яких коливання валютного курсу є відчутними.

Таблиця 6А.2. 100 найкрупніших у світі компаній-виробників озброєнь (за винятком Китаю) у 2006р.¹

Дані про обсяги продажу і прибутки наведені в \$ млн., у поточних цінах за валютним курсом.

Місце ²	Компанія (головна компанія)	Країна	Сектор ³	Продаж озброєнь		Загальний продаж, 2006	Продаж озброєнь у % загального продажу у 2006р.	Прибуток, 2006	Зайнятість (осіб), 2006
				2006	2005				
1	Boeing	США	Ла Ел Ра КА	30 690	29 590	61 530	50	2 215	154 000
2	Lockheed Martin	США	Ла Ел Ра КА	28 120	26 200	39 620	71	2 529	140 000
3	BAE Systems ⁴	Велика Британія	А Ла Ел Ра ВТЗ СЗ/Б Ко	24 060	23 230	25 327	95	1 189	88 600
4	Northrop Grumman ⁵	США	Ла Ел Ра Ко КА	23 650	23 330	30 148	78	1 542	122 200
5	Raytheon	США	Ел Ра	19 530	18 500	20 291	96	1 283	80 000
6	General Dynamics	США	А Ел ВТЗ Ко	18 770	16 570	24 063	78	1 856	81 000
7	EADS ⁶	Західна Європа	Ла Ел Ра КА	12 600	9 580	49 478	25	124	116 810
ДК	BAE Systems Inc. (BAE Systems, Велика Британія)	США	А Ел ВТЗ СЗ/Б	11 280	..	11 283	100	..	51 700
8	L-3 Communications	США	Ел	9 980	8 470	12 477	80	526	63 700
9	Finnmeccanica	Італія	А Ла Ел Ра ВТЗ СЗ/Б	8 990	8 770	15 649	57	1 280	58 060
10	Thales	Франція	Ел Ра СЗ/Б	8 240	8 940	12 878	64	487	52 160
11	United Technologies	США	Ел Дв	7 650	6 840	47 829	16	3 732	214 500
12	Halliburton ⁷	США	Комп (Ін.)	6 630	6 040	22 576	29	2 348	104 000
ДК	KBR (Halliburton) ⁷	США	Комп (Ін.)	6 630	6 040	9 633	69	168	56 000
13	Computer Sciences Corp.	США	Комп (Ін.)	6 300	6 100	14 857	42	..	79 000
14	SAIC ⁸	США	Комп (Ін.)	5 800	5 060	8 294	70	391	44 000
15	Honeywell	США	Ел	4 400	4 300	31 367	14	2 083	118 000
ДК	MBDA (BAE Systems, Велика Британія/ЕADS, Західна Європа/Финмеccаніca, Італія) ⁹	Західна Європа	Ра	4 140	4 080	4 141	100	..	10 400
16	Rolls-Royce ¹⁰	Велика Британія	Дв	3 960	3 470	13 167	30	1 829	38 000
17	SAFRAN	Франція	Комп (Ла Ел Дв)	3 780	2 630	13 602	28	222	61 360
ДК	Pratt & Whitney (United Technologies)	США	Дв	3 650	3 280	11 100	33	..	38 420
18	DCN ¹¹	Франція	Ко	3 400	3 520	3 396	100	279	12 460

Місце ²	2006	2005	Компанія (головна компанія)	Країна	Сектор ³	Продаж озброєнь		Загальний продаж, 2006	Продаж озброєнь у % загального продажу у 2006р.	Прибуток, 2006	Зайнятість (осіб), 2006
						2006	2005				
19	18		ITT	США	Ел	3 290	3 190	7 808	42	581	37 500
20	19		General Electric	США	Дв	3 260	3 000	163 000	2	20 829	319 000
ДК	ДК		AgustaWestland (Finmeccanica)	Італія	Ла	2 820	2 560	3 422	82	213	8 900
21	29		DRS Technologies ¹²	США	Ел	2 740	1 670	2 821	97	127	9 670
ДК	ДК		Eurocopter (EADS, Західна Європа)	Франція	Ла	2 580	2 120	4 772	54	0	13 420
22	22		Mitsubishi Heavy Industries ¹³	Японія	Ла Ра	2 390	2 190	26 376	9	420	62 200
23	24		Alliant Techsystems	США	СЗ/Б	2 350	2 060	3 565	66	184	16 000
ДК	ДК		MBDA France (MBDA, Західна Європа)	Франція	Ра	2 260	2 040	2 265	100	124	4 420
24	23		Saab	Швеція	Ла Ел Ра	2 250	2 110	2 855	79	..	13 560
25	26		Textron	США	Ла Ел Дв ВТЗ	2 180	1 800	11 490	19	706	40 000
26	31		EDS ¹⁴	США	Комп (Ін.)	2 170	1 570	21 268	10	470	131 000
ДК	ДК		Selex Sensors and Airborne Systems (Finmeccanica)	Італія	Комп (Ел)	2 060	1 580	2 183	94	98	7 170
27	25		Rockwell Collins	США	Ел	2 040	1 810	3 863	53	477	19 000
28	30		Алмаз-Антей ¹⁵	Росія	Ра	1 960	1 590	2 287	86	181	82 790
29	42		Armor Holdings	США	Комп (ВТЗ Ін.)	1 930	1 190	2 361	82	134 562	8 150
30	33		Israel Aerospace Industries ¹⁶	Ізраїль	Ла Ел Ра	1 820	1 520	2 800	65	130	15 000
ДК	ДК		Sikorsky (United Technologies)	США	Ла	1 820	1 550	3 200	57	..	11 420
31	27		Rheinmetall	Німеччина	А Ел ВТЗ СЗ/Б	1 810	1 740	4 553	40	154	18 800
32	41		AM General ¹⁷	США	ВТЗ	1 700	1 280	..	..	..	..
33	37		Harris	США	Ел	1 660	1 440	3 475	48	238	13 900
34	39		ThyssenKrupp ¹⁸	Німеччина	Ко	1 620	1 390	59 128	3	2 138	187 590
35	32		QinetiQ	Велика Британія	Комп (Ін.)	1 610	1 550	2 115	76	127	13 500
36	28		CEA	Франція	Ін.	1 590	1 710	4 141	38	..	15 330
37	21		Dassault Aviation	Франція	Ла	1 570	2 210	4 143	38	353	11 930
38	46		Hindustan Aeronautics ¹⁹	Індія	Ла Ра	1 550	1 100	1 717	90	385	..
39	38		URS Corp.	США	Ел	1 530	1 410	4 240	36	113	26 000
40	36		Smiths Group	Велика Британія	Ел	1 480	1 450	6 482	23	45	31 320
41	35		Goodrich Corp.	США	Комп (Ла)	1 470	1 510	5 878	25	482	23 400

ДК	ДК	Аlenia Aeronautica (Finmeccanica)	Італія	Ла	1 450	1 390	2 394	60	65	12 140
42	51	Elbit Systems ²⁰	Ізраїль	Ел	1 400	1 000	1 523	92	72	8 030
43	45	VT Group ²¹	Велика Британія	Ко	1 400	1 170	1 848	76	93	12 900
44	47	Oshkosh Truck	США	ВТЗ	1 320	1 060	3 427	38	326	9 390
45	40	Indian Ordnance Factories ²²	Індія	А СЗБ	1 300	1 300	1 589	82	..	116 910
ДК	ДК	EADS Astrium (EADS, Західна Європа) ²³	Франція	КА	1 290	960	4 030	32	..	11 930
46	43	SACI International	США	Комп (Ін.)	1 280	1 190	1 755	73	85	10 400
47	60	Krauss-Maffei Wegmann ²⁴	Німеччина	ВТЗ	1 190	750	1 255	95	..	2 800
48	49	Sergo ²⁵	Велика Британія	Ін.	1 170	1 030	4 688	25	146	40 090
49	50	Cobham	Велика Британія	Комп (Ла Ел)	1 140	1 010	1 869	61	273	9 510
50	44	Kawasaki Heavy Industries ¹³	Японія	Ла Дв Ра Ко	1 120	1 180	12 366	9	256	29 210
51	53	Navantia	Іспанія	Ко	1 110	970	1 404	79	-44	5 560
52	56	ManTech International Corp. ²⁶	США	Комп (Ін.)	1 080	930	1 137	95	51	5 600
53	48	Mitsubishi Electric ¹³	Японія	Ел Ра	1 010	1 040	33 143	3	1 058	102 840
54	59	Rafael ²⁷	Ізраїль	Ла Ра СЗ/Б Ін.	950	800	1 001	95	26	..
55	57	Nexter ²⁸	Франція	А ВТЗ СЗ/Б	900	910	903	100	98	2 490
56	58	DynCorp International ²⁹	США	Комп (Ін.)	900	870	2 082	43	27	14 000
57	55	ST Engineering	Сінгапур	Ла Ел ВТЗ СЗ/Б Ко	880	940	2 822	31	280	17 000
58	62	Diehl	Німеччина	Ра СЗ/Б	850	720	2 669	32	..	10 440
ДК	ДК	General Dynamics Land Systems, Канада (General Dynamics, США)	Канада	ВТЗ	820	420	..	..	..	1 700
ДК	ДК	Devonport Management Ltd (KBR, США) ³⁰	Велика Британія	Ко	780	800	835	94	59	5 190
59	70	Babcock International Group ³⁰	Велика Британія	Ко Ін.	760	610	1 818	42	83	9 640
60	66	Іркут ¹⁵	Росія	Ла	740	630	832	89	44	17 620
61	64	Indra	Іспанія	Ел	740	670	2 447	30	143	19 500
62	61	GKN	Велика Британія	Комп (Ла)	740	740	7 069	10	326	36 120
63	63	Samsung ³²	Південна Корея	А Ел ВТЗ Ко	720	710	87 841	1	8 150	222 000
64	52	NEC ¹³	Японія	Ел	710	980	42 377	2	-86	154 180
65	76	Bharat Electronics	Індія	Ел	660	560	872	76	158	..

Місце ²	2006	2005	Компанія (головна компанія)	Країна	Сектор ³	Продаж озброєнь		Загальний продаж, 2006	Продаж озброєнь у % загального продажу у 2006р.	Прибуток, 2006	Зайнятість (осіб), 2006
						2006	2005				
66	69		Fincantieri	Італія	Ко	660	610	3 051	22	74	9 400
67	71		EDO Corp. ³³	США	Ел	660	600	715	92	12	4 000
68	95		Корпорация ТРВ ¹⁵	Росія	Ра	650	430	688	95	55	21 360
69	74		Aerospace Corp. ³⁴	США	Комп (Ін.)	640	580	720	89	..	3 500
ДК	ДК		Selex Communications (Finmeccanica)	Італія	Комп (Ел Ін.)	630	680	788	80	..	4 910
70	68		MTU Aero Engines	Німеччина	Дв	610	610	3 032	20	112	7 080
71	80		Сухой ¹⁵	Росія	Ла	600	520	717	84	12	27 700
72	75		Curtiss-Wright Corp.	США	Комп (Ла Ко)	580	570	1 282	45	81	6 230
73	88		SRA International	США	Ел	580	470	1 179	49	63	4 960
74	-		МІГ ¹⁵	Росія	Ла	570	240	577	99	30	24 830
75	78		Cubic Corp.	США	Комп (Ел Ін.)	560	540	821	69	24	6 000
76	86		Moog	США	Комп (Ел Ра)	560	480	1 306	43	81	7 270
77	72		Korea Aerospace Industries ³⁵	Південна Корея	Ла	550	590	725	76	-114	2 720
78	81		Chugach Alaska Corp. ³⁶	США	Комп (Ін.)	550	520	890	62	..	6 300
79	87		United Industrial Corp.	США	Ла	550	480	564	97	47	2 320
80	73		RUAG	Швейцарія	А Ла Дв СЗ/Б	540	590	995	55	55	5 680
81	-		ARINC ³⁷	США	Комп (Ел)	540	330	919	58	10	3 200
82	83		Mitre	США	Ін.	540	500	1 025	53	..	6 310
83	89		Teledyne Technologies	США	Ел	540	470	1 433	38	80	7 700
84	-		Уфимское МПО ¹⁵	Росія	Дв	530	350	552	96	55	18 670
85	84		Ultra Electronics	Велика Британія	Ел	530	490	694	76	73	2 990
ДК	ДК		Thales Australia (Thales, Франція)	Австралія	А Ел Ра ВТЗ СЗ/Б Ко	530	500	625	85	..	3 340
86	82		Теліх ³⁸	Австралія	Ел СЗ/Б Ко	510	500	753	68	..	4 000
87	94		Северная верфь ¹⁵	Росія	Ко	510	440	637	80	1	3 330
88	-		Ceradyne Inc.	США	Комп (Ін.)	510	240	663	76	128	2 210
ДК	ДК		Samsung Techwin (Samsung)	Південна Корея	А Ел Дв ВТЗ	510	510	2 950	17	162	4 830
89	93		CAE	Канада	Ел	500	440	1 102	45	112	5 000
90	79		Avio	Італія	Дв	500	530	1 757	28	-29	4 840

91	97	Корп. Аэрокосмическое Оборудование ¹⁵	Росія	Ел	500	400	707	71	104	37 600
ДК	ДК	Thales Nederland (Thales, Франція)	Нідерланди	Ел	500	430	498	100	..	..
ДК	ДК	Santa Bárbara Sistemas (General Dynamics, США)	Іспанія	А ВТЗ СЗБ	500	480	502	100	..	1 980
92	-	Patria	Фінляндія	Ла ВТЗ СЗБ	480	340	562	85	32	2 450
93	-	Doosan ³⁹	Південна Корея		480	380	14 564	3	..	29 800
94	91	Meggitt	Велика Британія	Ін.	480	460	1 233	39	178	6 400
95	-	Gencorp	США	Ел Дв	480	380	621	77	-39	3 140
ДК	ДК	Doosan Infracore (Doosan Group)	Південна Корея	А Ра ВТЗ	480	380	3 376	14	140	..
96	85	Jacobs Engineering Group ⁴⁰	США	Комп (Ін.)	460	480	7 421	6	197	43 800
97	-	Kongsberg Gruppen	Норвегія	Ел Ра СЗБ	450	370	1 047	43	39	3 650
98	-	Israel Military Industries ⁴¹	Ізраїль	А ВТЗ СЗБ	440	340	460	95	..	3 080
99	-	Elettronica	Італія	Ел	440	300	439	100	13	800
ДК	ДК	General Dynamics Canada (General Dynamics, США)	Канада		440	250	437	100	0	2 100
ДК	ДК	Selex Sistemi Integrati (Fimmesanica)	Італія	Комп (Ел)	440	470	748	59	78	2 880
ДК	ДК	MBDA Italia (MBDA, Західна Європа)	Італія	Ра	440	410	437	100	56	1 410
100	99	Fiat ⁴²	Італія	ВТЗ	430	390	64 994	1	1 444	172 010
ДК	ДК	Iveco (Fiat)	Італія	ВТЗ	430	390	11 463	4	685	24 530
ДК	ДК	Oto Melara (Fimmesanica)	Італія	А ВТЗ Ра	430	380	427	100	4	1 360
ДК	ДК	Samsung Thales ⁴³	Південна Корея	Ел	430	400	475	90	23	1 000

¹ Хоча й відомо, що кілька китайських компаній-виробників озброєнь є досить потужними, щоб бути внесеними до Переліку СІПРІ 100, їх неможливо внести через брак достовірних даних, що підлягають порівнянню. Крім того, в інших країнах таких, як Казахстан і Україна, існують компанії досить крупні для того, щоб бути внесеними до Переліку за наявності даних, але це менш ймовірно.

² Місце компанії визначається на підставі вартості продажу озброєнь у 2006р. Компанії з позначкою ДК є дочірніми компаніями. (-) означає, що компанія або не здійснювала продажів озброєнь у 2005р., або не належала до Переліку СІПРІ 100 у 2005р., або даних за 2005р. немає. Назви і склад компаній наведені станом на 31 грудня 2006р. Інформація про наступні зміни наводиться в посиланнях. Місце компанії у 2005р. може відрізнятися від зазначеного в Щорічнику СІПРІ 2007 через уточнення даних – найчастіше через уточнення інформації самими компаніями або розрахунків СІПРІ. Найбільш значні уточнення пояснені в посиланнях.

³ Найменування секторів та їх скорочення: А – артилерія, ЛА – літальні апарати, Ел – електроніка, Дв – двигуни, Ра – ракети, ВТЗ – військові транспортні засоби, СЗБ – стрілецька зброя/босприпаси, КА – космічні апарати, Ко – кораблі, Ін. – інше, Комп (...) – компоненти продукції, поданої в дужках (стосується лише компаній, що не виробляють кінцевої продукції).

- 4 *BAE Systems* завершила процес відчуження 20% акцій *Airbus* у жовтні 2006р. Дані про *Airbus* вилучені з публічного фінансового звіту компанії і з даних СІПРІ. *BAE Systems* виробляє незначну частину цивільної продукції, військові продажі оцінюються обсягом 95% загального виробництва.
- 5 Частка військового продажу в загальному обсязі для *Northrop Grumman* наведена за даними *Defense News Top 100* за 2006р.
- 6 Станом на 31 грудня 2007р., 22,52% акцій *EADS* (*European Aeronautic Defense and Space Company*) належали *DaimlerChrysler* (Німеччина), 27,53% – *SOGEA DE* (акціонерний капітал якої належить *Lagardère* та Уряду Франції) і 5,49% – іспанській державній компанії *SEPI*. Компанія *EADS* зареєстрована в Нідерландах. 9 лютого 2007р. Компанія *DaimlerChrysler* домовилася з консорціумом приватних і державних інвесторів про майбутнє зменшення пакету акцій в *EADS* на 7,5%.
- 7 Дані про обсяг продажу озброєнь *Halliburton* стосуються дочірньої компанії *KBR*, що зареєстрована як незалежна у квітні 2007р. *Halliburton* була внесена до Переліку СІПРІ 100 за 2006р., оскільки, станом на 31 грудня 2006р., вона ще володіла *KBR*. Дані про обсяг продажу озброєнь *KBR* є оціночними даними, що ґрунтуються на даних про: найкрупніші контракти з МО США, прибутки *DK KBR – Devopment Ltd (DML)*, виплати МО Великої Британії іншим підрозділам *KBR*, а також, меншою мірою, оцінки цивільних контрактів з Армією США на відбудову нафтовидобувних свердловин в Іраку. *KBR* продавала *DML* компанії *Vabcock* у червні 2007р.
- 8 Дані про обсяг продажу озброєнь *SAIC* ґрунтуються на оцінках частки військового продажу за даними *Defense News Top 100* за 2006р.
- 9 Власниками компанії *MBD A* є *BAE Systems*, *EADS* (по 37,5%) і *Fimsecanica* (25%).
- 10 Дані про обсяг продажу озброєнь *Rolls-Royce* є оціночними, оскільки компанія не оприлюднює інформацію про цивільно-військовий розподіл продажів *Marine Division* і не надала відповіді на запит стосовно цієї інформації.
- 11 *DCN* була перейменована на *DCNS* після її придбання “морським” підрозділом компанії *Thales* у квітні 2007р.
- 12 Дані про обсяг продажу озброєнь *DRS Technologies* ґрунтуються на оцінках загального обсягу продажу та незначних обсягів невійськових продажів компанії.
- 13 Дані про японські компанії стосуються, скоріше, нових військових контрактів, а не продажу озброєнь.
- 14 Дані про обсяг продажу озброєнь *EDS* ґрунтуються на даних про найкрупніші контракти з МО США та на консервативних оцінках контрактів з МО Великої Британії обсягом £500 млн. У даних *UK Defense Statistics* компанія *EDS* зазначена як така, що отримала від МО у 2006р. не менше £500 млн.
- 15 Це вже п’ятий рік поспіль, коли російські компанії потрапляють до Переліку СІПРІ 100. Можливо, існують також інші російські компанії, що мають на це право, але доступні дані про них є неповними. Ситуація в російській оборонній промисловості досі є дуже мінливою, до чого додається часта зміна назв компаній під час їх реструктуризації. Наприклад, значна кількість російських компаній-виробників озброєнь зараз стали дочірніми компаніями великих державних конгломератів; див. підрозділ III розділу 6 цього видання. Компанії *Іркут* і *Сухой* наводять на своїх сайтах докладну інформацію, що збігається з їх фінансовими звітами. Всі дані про *Іркут* взяті з її зведених фінансових звітів. Стосовно решти російських компаній з Переліку СІПРІ 100 дані про загальний продаж і прибутки у 2006р. отримані від російської рейтингової компанії *Експерт РА*, а інформація про частки оборонного продажу та зайнятість – від Центру аналізу стратегій і технологій (Москва).
- 16 Частка військових продажів у загальному обсязі для *Israel Aerospace Industries* ґрунтується на даних за 2005р.
- 17 Окремі фінансові показники *AM General* оприлюднюються у відкритих джерелах. Оцінка СІПРІ обсягу продажу озброєнь ґрунтується на середньому за три роки показнику даних про найкрупніші контракти з МО США та оцінках експорту.
- 18 Дані про обсяг продажу озброєнь *ThyssenKrupp* є приблизною оцінкою, зробленою на підставі відомих даних про дві третини прибутків її “морського” підрозділу – *Marine Division*. Компанія не оприлюднює інформацію про цивільно-військовий розподіл продажів цього підрозділу і не надала відповіді на запит стосовно такої інформації.
- 19 Частка військових продажів у загальному обсязі для *Hindustan Aeronautics* наведена за даними *Defense News Top 100* за 2006р.
- 20 Дані про обсяг продажу озброєнь *Elbit Systems* ґрунтуються на оцінках загального обсягу продажу та незначних обсягів невійськових продажів компанії.
- 21 Дані про обсяг продажу озброєнь *VT Group* є приблизними оцінками, оскільки компанія не оприлюднює інформацію про цивільно-військовий розподіл своїх прибутків і не надала відповіді на запит стосовно такої інформації.
- 22 Частка військових продажів у загальному обсязі для *Indian Ordnance Factories* відповідає даним за 2005р. Дані про загальний обсяг продажу є оціночними.

- ²³ *EADS Astrium* була раніше відома як *EADS Space*.
- ²⁴ Дані про обсяг продаж озброєнь *Krauss-Maffei Wegmann* ґрунтуються на оцінках загального обсягу продажу та незначних обсягів невійськових продажів компанії.
- ²⁵ *Serco* знову внесена до Переліку СІПРІ 100 після проведення СІПРІ огляду, оскільки її діяльність з військового аутсорсингу була перекваліфікована, згідно з новим визначенням СІПРІ, як "продаж озброєнь".
- ²⁶ Дані про обсяг продажу озброєнь *ManTech* ґрунтуються на оцінках загального обсягу продажу та незначних обсягів невійськових продажів компанії.
- ²⁷ Дані про обсяг продажу озброєнь *Rafael* ґрунтуються на оцінках загального обсягу продажу та незначних обсягів невійськових продажів компанії.
- ²⁸ *Nexter* є дочірньою компанією французької державної компанії з виробництва наземних озброєнь *GIAT Industries*. *Nexter* була створена під час реструктуризації *GIAT* у вересні 2006р. і зберігає напрями попередньої діяльності *GIAT*, яка залишається холдинговою компанією.
- ²⁹ *DynCorp* заснована компанією *Veritas Capital* у травні 2006р. як незалежна компанія. Дані про обсяг продажу озброєнь є оцінками надходжень від МО США. Вони можуть бути заниженими, оскільки деякі безпечкові контракти Державного департаменту США, очевидно, мали б класифікуватися як військові, а тому, за визначенням СІПРІ, підпадають під "продаж озброєнь".
- ³⁰ *KBR* продала *Devonport Management Ltd* компанії *Babcock* у червні 2007р. Див. посилання 6.
- ³¹ Дані про обсяг продажу озброєнь *Babcock* були надані на спеціальний запит до компанії.
- ³² Дані про обсяг продажу озброєнь *Samsung* є неточними. Оцінки ґрунтуються на приблизних даних про продаж озброєнь *Samsung Technwin* і 50% – *Samsung Thales*, половина акцій якої належить *Samsung*.
- ³³ Дані про обсяг продажу озброєнь *EDO* ґрунтуються на оцінках загального обсягу продажу та незначних обсягів невійськових продажів компанії.
- ³⁴ Компанія *Aerospace Corporation* керує фінансованим державою Науково-дослідним центром Військово-Повітряних Сил США.
- ³⁵ Частина військових продажів у загальному обсязі для *Korea Aerospace Industries* наведена за даними *Defense News Top 100* за 2006р.
- ³⁶ Дані про обсяг продажу озброєнь *Chugach Alaska* ґрунтуються на даних про найкрупніші контракти з МО США.
- ³⁷ Частина військових продажів у загальному обсязі для *ARINC* наведена за даними *Defense News Top 100* за 2006р.
- ³⁸ Частина військових продажів у загальному обсязі для *Tenix* наведена за даними *Australian Defence Magazine Top 40 Australian Defence Contractors* за 2006р.
- ³⁹ Дані про обсяг продажу озброєнь *Doosan* стосуються дочірньої компанії *Doosan Infracore* – нова назва *Daewoo Heavy Industries & Machinery*; перейменована у 2005р. після її придбання компанією *Doosan*.
- ⁴⁰ Дані про обсяг продажу озброєнь *Jacobs Engineering Group* ґрунтуються на даних про найкрупніші контракти з МО США.
- ⁴¹ Дані про обсяг продажу озброєнь *Israel Military Industries* ґрунтуються на оцінках загального обсягу продажу та незначних обсягів продажу невійськової продукції для захисту національної території (*Homeland Security*).
- ⁴² Дані про обсяг продажу озброєнь *Fiat* стосуються підрозділу з виробництва вантажних автомобілів *Leaso*, який продає певну кількість військових транспортних засобів.
- ⁴³ Дані про обсяг продажу озброєнь *Samsung Thales* ґрунтуються на оцінках загального обсягу продажу та незначних обсягів невійськових продажів компанії.

Додаток 6Б. Таблиця поглинань у 2007р.

СЕМ ПЕРЛО-ФРІМЕН

У таблиці 6Б наведені дані про найважливіші поглинання компаній в оборонній промисловості Північної Америки та Західної Європи, що були оголошені або завершені в період з 1 січня до 31 грудня 2007р. Наведений перелік не є вичерпним, але дає загальне уявлення про стратегічно та фінансово важливі операції.

Таблиця 6Б.1. Найважливіші поглинання в оборонній промисловості Північної Америки та Західної Європи у 2007р.

Дані наведені у \$ млн. у поточних цінах. Північноамериканські компанії розташовані в США, якщо не зазначено інше.

Компанія-покупець (країна)	Придбана компанія (країна)	Продавець (країна) ¹	Вартість продажу (\$ млн.) ²	Річний дохід/число працівників ³
<i>У Північній Америці</i>				
URS Corp.	Washington Group International	BAT	3 100	\$3 398 млн.
Carlyle Group	ARINC	ЗАТ	..	\$918 млн.
ПТ	EDO Corp.	BAT	1 700	\$715 млн.
Veritas Capital	Aeroflex	BAT	1 300	\$552 млн.
Textron	United Industrial Corp.	BAT	1 100	\$564 млн.
Harris	Multimax	ЗАТ	400	\$315 млн.
Esterline Technologies	CMC Electronics (Канада)	ONCAP	335	\$295 млн.
General Dynamics	SNC Technologies (Канада)	SNC Lavalin (Канада)	275	..
Alliant Techsystems	Swales Aerospace	У власності працівників	..	\$193 млн.
Honeywell	Dimensions International	ЗАТ	230	\$173,5 млн.
ManTech International Corp.	SRS Technologies	ЗАТ	>170 ⁴	\$175 млн.
CACI	Athena Innovative Solutions	Veritas Capital	..	\$110 млн.
CACI	Wexford Group International	У власності працівників	..	\$100 млн.
L-3 Communications	Global Communications Solutions	ЗАТ	..	\$90 млн.
Lockheed Martin	Management Systems	У власності працівників	..	600 працівників
ManTech International Corp.	McDonald Bradley	ЗАТ	76	\$50 млн.
ViaSat	Intelligent Compression Technologies	ЗАТ	54,6	..
Raytheon	Oakley Networks	ЗАТ	..	200 працівників
Moog	Quickset International	ЗАТ	41	\$27 млн.
Rockwell Collins	ITAC	ЗАТ	38	..

Teledyne Technologies	D.G.O'Brien	ЗАГ	36	\$26,2 млн.
SAE (Канада)	Engenuity Technologies (Канада)	BAT	20	..
ПТТ	Dolphin Technology	ЗАГ	..	\$15 млн.
L-3 Communications	Geneva Aerospace	ЗАГ	..	\$12 млн.
<i>Трансатлантичні: Західноєвропейські компанії придбали в Америці</i>				
BAE Systems (Велика Британія) ⁵	Ammor Holdings	BAT	4 532	\$2 361 млн.
Meggitt (Велика Британія) ⁶	K&F Industries	BAT	1 300	\$424 млн.
QinetiQ (Велика Британія) ⁷	Analex	BAT	173	\$150,3 млн.
GKN (Велика Британія)	TAMG	Teleflex Inc.	..	\$135 млн.
QinetiQ (Велика Британія) ⁷	ITS Corp.	Riordan, Lewis & Hayden	90	\$77 млн.
QinetiQ (Велика Британія) ⁷	3N Technologies	ЗАГ	52	\$33 млн.
Sobham (Велика Британія) ⁸	Patriot Antenna Systems	ЗАГ	45	..
VT Group (Велика Британія) ⁸	Milcom	ЗАГ	42,5	\$100 млн.
Nammo (Норвегія)	Talley Defense Systems	ЗАГ	..	\$60 млн.
Ultra Electronics (Велика Британія)	Criticom	ЗАГ	33	\$19 млн.
QinetiQ (Велика Британія) ⁷	Allied Perception	ЗАГ	9,2	..
QinetiQ (Велика Британія) ⁷	Automatika	ЗАГ	9,2	..
Rolls-Royce (Велика Британія)	Seaworthy Systems	ЗАГ	..	58 працівників
<i>Трансатлантичні: придбання компанії, розташованих у Західній Європі</i>				
General Electric	Smiths Aerospace (Велика Британія)	Smiths Group (Велика Британія)	4 800	\$2 400 млн.
United Technologies ⁹	PZL Mielic (Польща)	Уряд Польщі	84,1	..
ViaSat	JAST Antenna Systems (Швейцарія)	ЗАГ	6,5	..
<i>У Західній Європі</i>				
Thales (Франція)	67% Alcatel Alenia Space (Франція) і 33% Telespazio (Італія) ¹⁰	Alcatel-Lucent (Франція)	895	\$841 млн.
DCN (Франція)	Thales's naval operations (Франція)	Thales (Франція)	714 ¹¹	\$2 000 млн.
Babcock International Group (Велика Британія)	Devonport Management Ltd (UK)	KBR (USA)	699	\$835 млн.
KN Finance (Велика Британія)	Smiths Marine Systems business (Велика Британія)	Smiths Group (Велика Британія)	109,4	..
Chemring Group (Велика Британія)	Simmel Difesa (Італія)	BAT	102	\$53 млн.
MBDA (Західна Європа)	Wauert-Chemie (Німеччина)	EADS (Зах. Європа, 50%) та Thales (Франція, 50%)	66	\$53 млн.

Компанія-покупель (країна)	Придбана компанія (країна)	Продавець (країна) ¹	Вартість продажу (\$ млн.) ²	Річний дохід/число працівників ³
Cohort (Велика Британія)	Sea Group (Велика Британія)	ЗАТ	51,7	\$33 млн.
QinetiQ (Велика Британія)	Bolden James Holdings (Велика Британія)	ISIS Equity Partners (Велика Британія)	40	\$36 млн.
Finmeccanica (Італія)	Datamat (Італія)	ВАТ	30	\$28 млн.
Mazel Group (Іспанія)	Engineering Services & Design Technology (Іспанія)	ІТР Group (Іспанія)	..	\$28 млн.
Saab (Швеція)	Seaeue (Велика Британія)	ЗАТ	25,6	\$22 млн.
Chemring Group (Велика Британія)	Richmond Electronics & Engineering (Велика Британія)	ЗАТ	23	\$11 млн.
Ultra Electronics (Велика Британія)	Atkins & Partners (Велика Британія)	ЗАТ	8	\$7 млн.

¹ ВАТ (*publicly listed*) – мається на увазі, що компанія не має єдиного власника контрольного пакета, а її акції продаються на фондових біржах. ЗАТ (*privately owned*) – мається на увазі, що компанія була придбана одним або кількома приватними акціонерами, а її акції не продаються на фондових біржах.

² У випадках, якщо вартість угоди наводилася не в доларах США, дані конвертуються на підставі середнього валютного курсу за даними МВФ, станом на місяць здійснення операції. Компанії не завжди ототожують вартість операції.

³ У випадках, якщо вартість угоди невідома, вказується річний дохід компанії, якщо відомий фактичний дохід за 2006р. або очікуваний дохід за 2007р. Якщо річний дохід вказаний не в доларах США, дані конвертуються на підставі середнього валютного курсу за даними МВФ за поточний рік. У випадках, якщо не відомі ні вартість угоди, ні річний дохід компанії, зазначається число працівників придбаної компанії. У кожній регіональній категорії дані про придбання розташовані спочатку в порядку зменшення вартості угоди (якщо відомо), потім – за обсягами річного доходу придбаних компаній (якщо відомо). У випадках, коли відоме лише число працівників, дані про придбання розташовані відповідно до консервативної оцінки можливого доходу придбаної компанії.

⁴ Згідно з інформацією *ManTech*, компанія використала наявні кошти та \$170 млн., заповичені через нову велику кредитну лінію у \$300 млн., наданих для фінансування придбання. Див.: *ManTech*, "ManTech completes the acquisition of SRS Technologies, Inc.", Press release, 8 May, 2007, <<http://www.mantech.com/news/>>.

⁵ *BAE Systems* завершила придбання *Armor Holdings* через дочірню компанію у США *BAE Systems Inc. Armor Group*, яка ввійшла до складу підприємства *BAE* з виробництва наземних систем та озброєнь, розташованого в м. Арлінгтон (штат Вірджинія).

⁶ *Meggitt* завершила придбання *K&F Industries* через дочірню компанію у США *Meggitt USA Inc.*

⁷ *QinetiQ* завершила придбання через дочірню компанію у США *QinetiQ North America* та її філії.

⁸ *VT* завершила придбання *Milcom* через дочірню компанію у США *VT Services Inc.*

⁹ *United Technologies* придбала *PZL Mielc* через дочірню компанію *Sikorsky*.

¹⁰ *Alcatel Alenia Space* та *Telespazio* були спільними підприємствами *Alcatel-Lucent* та *Finmeccanica*, яким належить 33% акцій *Alcatel Alenia Space* та 67% акцій *Telespazio*. Разом з *Thales* та *Finmeccanica* вони формують *New Space Alliance* між *Alcatel Alenia Space* була перейменована на *Thales Alenia Space*.

¹¹ *DCN* придбала у *Thales* наступні сектори: *Thales Naval France* – 50% акцій морської компанії *Armaris* і 35% акцій компанії *MOR42* – головного підрядника *P42* (французька програма побудови нового авіаносця). Ці операції опіновалися у €514 млн. (\$645 млн.). В обмін на ці компанії та виплату компанії *DCN* €55 млн. (\$69 млн.), *Thales* отримала 25% акцій *DCN*. *DCN* зараз відома під назвою *DCNS*.

7. Міжнародні поставки озброєнь

ПОЛ ХОЛТОМ, МАРК БРОМЛІ, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН

I. Вступ

Хоч у 2007р. обсяг поставок основних видів звичайних озброєнь значно зменшився, порівняно з 2006р., загальна тенденція зростання обсягів поставок, започаткована у 2003-2004рр., досі зберігається – обсяги поставок у 2003-2007рр. на 7% перевищили аналогічні показники за 2002-2006рр. П'ятьма найкрупнішими постачальниками у 2003-2007рр. були США, Росія, Німеччина, Франція і Велика Британія, які здійснили близько 80% усіх поставок. Головними отримувачами в цьому періоді були провідні країни Азії (Індія, Китай та Південна Корея), країни НАТО (Греція і Туреччина), а також союзники США в Азії та на Близькому Сході у “глобальній війні з тероризмом”, які є отримувачами військової допомоги США. Як країни-постачальники, так і країни-отримувачі аргументують поставки озброєнь рядом політичних, фінансових і пов'язаних з державною безпекою чинників, які зрештою сприяли подовженню тенденції збільшення обсягів цих поставок. В окремих країнах Африки, Близького Сходу та Південної Америки прибутки від постачання природних ресурсів сприяли зростанню оборонних бюджетів, що, своєю чергою, викликало значне збільшення обсягів замовлень на поставку озброєнь¹.

У підрозділі II цього розділу окреслюються основні тенденції у світових поставках озброєнь у 2003-2007рр., а також приблизна оцінка фінансової вартості світової торгівлі озброєннями у 2006р. У підрозділі III наведена докладна інформація про зміни в поставках п'яти найкрупніших постачальників озброєнь у 2007р. У підрозділі IV аналізується зростання у 2003-2007рр. обсягів поставок озброєнь до Південної Америки, насамперед до Чілі, Венесуели і Бразилії. У підрозділі V розглядаються міжнародні поставки до зон конфліктів – Афганістану та Дарфуру (Судан). У підрозділі VI наведені висновки.

У додатку 7А представлені дані про отримувачів і постачальників основних видів звичайних озброєнь у 2003-2007рр. У додатку 7Б наведені офіційні дані про фінансову вартість світової торгівлі озброєннями за 1998-2006рр. Інформація про поставки основних видів звичайних озброєнь і контракти на них взята з бази даних СІПРІ про поставки озброєнь².

¹ Див. підрозділ V розділу 5 цього видання. Про оборонні бюджети Південної Америки див. також: Штоленхайм П., Пердомо К., Шьон Е. “Військові витрати”, *Щорічник СІПРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.282-283.

² Базу даних СІПРІ про поставки озброєнь див.: <<http://armstrade.sipri.org/>>. У розділі використані дані з Реєстру поставок основних видів звичайних озброєнь 2007р. (*Register of major conventional weapon transfers*), який можна знайти за вказаною вище адресою. Дані в Реєстрі наведені станом на 13 лютого 2008р.

Таблиця 7.1. П'ять найкрупніших постачальників основних видів звичайних озброєнь та їх головні отримувачі у 2003-2007рр.

Країна	Частка у світових поставках (%)	Кількість отримувачів	Головні отримувачі (частка в поставках постачальника, %)
США	31	71	Південна Корея (12), Ізраїль (12), ОАЕ (9), Греція (8)
Росія	25	45	Китай (45), Індія (22), Венесуела (5), Алжир (4)
Німеччина	10	49	Туреччина (15), Греція (14), Південна Африка (12), Австралія (9)
Франція	9	43	ОАЕ (41), Греція (12), Саудівська Аравія (9), Сінгапур (7)
Велика Британія	4	38	США (17), Румунія (9), Чілі (9), Індія (8)

Джерело: База даних СІПРІ про поставки озброєнь, <<http://armstrade.sipri.org/>>.

II. Головні тенденції у міжнародних поставках озброєнь

У рамках Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь ведеться відповідна база даних, яка містить інформацію про поставки основних видів звичайних озброєнь державам, міжнародним організаціям і недержавним озброєним угрупованням, починаючи з 1950р.³ Вартість поставок за кожним типом озброєнь або їх складових, внесених до бази даних СІПРІ, оцінюється за вартісним тренд-індикатором. На підставі цих оцінок і з використанням даних про кількість систем озброєнь або підсистем, поставлених протягом звітнього року, СІПРІ обчислює обсяги поставок від/до вказаних вище суб'єктів⁴. Показники вартісного тренд-індикатора не відбивають фінансову вартість поставок озброєнь; вони визначають лише обсяги поставок. Тому безпосередні посилання на ці показники мають супроводжуватися відповідними застереженнями. Найкращим чином їх можна використовувати як вихідні дані для визначення тенденцій у міжнародних поставках озброєнь у певних часових періодах, для оцінки питомої ваги постачальників та отримувачів у загальному обсязі міжнародних поставок або в поставках від/до конкретних держав.

Тенденції у міжнародних поставках озброєнь у 2003-2007рр.

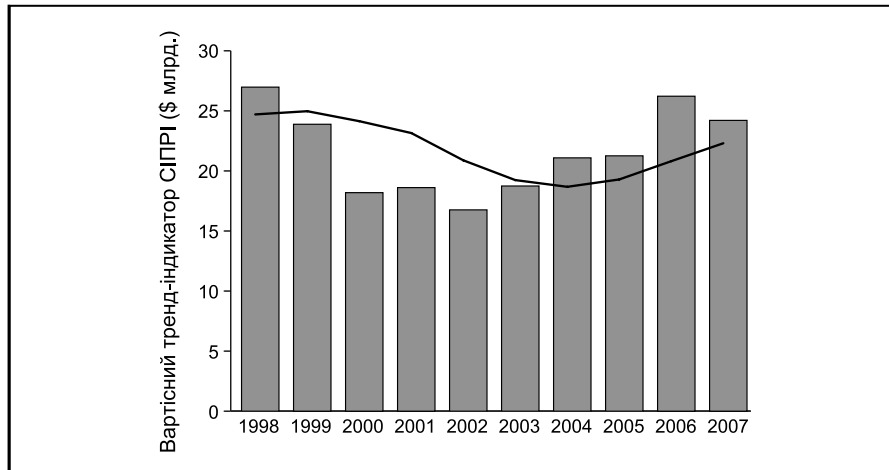
У 2003-2007рр. п'ятьма найкрупнішими постачальниками основних видів звичайних озброєнь були США, Росія, Німеччина, Франція і Велика Британія (таблиця 7.1). Головними отримувачами були Китай (12% усіх міжнародних поставок), Індія (8%), ОАЕ (7%), Греція (6%) і Південна Корея (5%). Провідними регіонами-отримувачами були Азія (37%), Європа (23%) і Близький Схід (22%)⁵. Протягом п'ятирічного періоду 2003-2007рр., порівняно з 2000-2004рр.,

³ У Базі даних СІПРІ про поставки озброєнь не реєструються міжнародні поставки ядерної, біологічної, хімічної і стрілецької зброї, хоча дані про окремі озброєння малого калібру реєструються в Базі.

⁴ Докладна інформація про обчислення вартісного тренд-індикатора наведена на сайті Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь: <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/atmethods.html>>. Через постійне оновлення бази даних СІПРІ про поставки озброєнь, величини тренд-індикатора в цьому розділі можуть відрізнятися від наведених у попередніх виданнях *Щорічника СІПРІ*.

⁵ Про отримувачів і постачальників озброєнь див. додаток 7А цього видання.

Діаграма 7.1. Тенденція у поставках основних видів звичайних озброєнь у 1998-2007рр.

Примітка: Пояснення стосовно вартісного тренд-індикатора СІПРІ див. у додатку 7В цього видання. Стовпчики гістограми відбивають щорічні сукупні показники, а крива – поточні середні показники за п'ятиріччя, обчислені наприкінці кожного п'ятирічного періоду.

Джерело: База даних СІПРІ про поставки озброєнь, <<http://armstrade.sipri.org/>>.

обсяги міжнародних поставок основних видів звичайних озброєнь продовжували зростати, попри те, що у 2007р. вони зменшилися на 8%, порівняно з 2006р. (діаграма 7.1). Головною причиною цього було значне скорочення у 2007р., порівняно з 2006р., поставок до двох найкрупніших отримувачів – Китаю та ОАЕ, відповідно, на 62% та 50%⁶.

Попри зменшення поставок до Китаю, Азія залишається головним регіоном-отримувачем за рахунок поставок до Індії, Індонезії, Південної Кореї, Тайваню та ряду інших азійських держав, що мають амбітні програми придбання озброєнь з великою часткою імпорту систем озброєнь та їх складових. Провідні постачальники продовжують активну конкурентну боротьбу за замовлення на експорт до країн Азії і Близького Сходу, де на позиції провідних отримувачів можуть знову вийти Лівія і Саудівська Аравія.

Фінансові показники міжнародної торгівлі озброєннями у 2006р.

Точні цифри фінансових показників міжнародної торгівлі озброєннями вказати неможливо. Однак, підсумувавши фінансові дані про вартість експортних операцій головних постачальників, можна зробити орієнтовні оцінки. Оціночна вартість операцій у міжнародній торгівлі озброєннями за 2006р. складає \$45,6 млрд., що становить 0,4% світової торгівлі⁷. У 2006р. за фінансовими

⁶ Оскільки обсяги щорічних поставок основних видів звичайних озброєнь можуть значною мірою коливатися, як більш-менш стабільний засіб вимірювання тенденцій міжнародних поставок використовується п'ятирічний середній показник.

⁷ Цей показник, схоже, є нижчим за реальний, оскільки ряд крупних експортерів, зокрема Китай, не оприлюднюють дані про фінансову вартість своїх угод з експорту озброєнь. Загальний обсяг операцій у світовій торгівлі за 2006р. сягнув \$12 трлн. Див.: Міжнародний Валютний Фонд, Міжнародна фінансова статистика, <<http://www.imfstatistics.org/imf/>>.

показниками найкрупнішим постачальником із загальним експортом \$14 млрд. були США; Росія посіла друге місце – \$6,5 млрд.; на третьому місці була Франція – \$5,1 млрд.; четвертою була Велика Британія – \$3,8 млрд.; п'яте місце посів Ізраїль – \$3 млрд.⁸

Оцінки фінансової вартості міжнародної торгівлі озброєннями надаються СІПРІ на підставі офіційних даних, наведених в урядових звітах про експорт озброєнь або в публічних заявах урядовців⁹. У використанні офіційних звітів з оцінками фінансової вартості угод у сфері міжнародної торгівлі озброєннями існують значні труднощі. По-перше, в міжнародній практиці немає узгодженого визначення поняття “озброєння”, тому уряди під час збору інформації та надання звітів про фінансову вартість державних угод з експорту озброєнь використовують різні переліки товарів. По-друге, не існує стандартизованої методології збору даних і звітування, тому одні уряди звітують про видані та використані ліцензії, інші – наводять дані митних органів. По-третє, окремі уряди надають кілька пакетів даних, кожен з яких складено за різними переліками товарів або за різними методиками.

III. Крупні постачальники: головні події 2007р.

У 2007р. відбувалися помітні зміни у відносинах між крупними постачальниками та отримувачами, спричинені рядом внутрішніх і міжнародних політичних заходів, викликаних стурбованістю стосовно поставок до окремих отримувачів, зміною планів закупівель озброєнь і конкурентною боротьбою між п'ятьма найкрупнішими постачальниками на ринках Азії, Близького Сходу та Північної Африки.

США

У 2003-2007рр. переважну частку поставок озброєнь зі США отримали три регіони: Близький Схід (32%), Азія (31%) та Європа (27%). Конгрес США висловлював стурбованість стосовно пропозицій з продажу озброєнь та надання військової допомоги країнам як в Азії, так і на Близькому Сході¹⁰. Крім того, в січні 2008р. США запровадили обмеження на експорт озброєнь,

⁸ Див. додаток 7Б цього видання.

⁹ Станом на січень 2008р., 31 держава оприлюднила урядові звіти про експорт озброєнь; у січні 1998р. таких країн було лише шість. Дані урядових звітів про фінансову вартість експорту озброєнь див. у додатку 7Б цього видання. Крім фінансових даних, певні звіти містять інформацію про типи, кількість експортованої продукції, а в окремих випадках – про кінцевого користувача. У 2007р. державні звіти про експорт озброєнь вперше були надані Болгарії, Чорногорії і Сербії. Всі наявні офіційні звіти про експорт озброєнь див.: <http://www.sipri.org/contents/armstrad/atlinks_gov.html>.

¹⁰ Наприклад, у Конгресі США в Резолюції №372 Сенат висловив занепокоєння оголошенням 8 листопада 2007р. надзвичайного стану в Пакистані. Див.: <<http://www.govtrack.us/congress/bill.xpd?tab=main&bill=sr110-372>>.

у т.ч. часткові та всеохопні ембарго, стосовно 25 країн¹¹. Попри це, у 2007р. США залишалися найкрупнішим у світі постачальником основних видів звичайних озброєнь.

Предметом особливої уваги були поставки до азійських країн – Тайваню та Пакистану. Тайвань – сьомий за рейтингом найкрупніших отримувачів (5%) поставок США протягом 2003-2007рр. – оголосив у 2007р. про початок виділення коштів на придбання 30 бойових вертольотів *AH-64D*, 12 морських патрульних літаків *P-3CUP*, чотирьох зенітних ракетних комплексів *Patriot Advanced Capability-3 (PAC-3)* та 66 бойових літаків *F-16C*¹². На відміну від вертольотів, патрульних літаків та ракетних комплексів, запропонованих Сполученими Штатами Тайваню, стосовно поставки літаків *F-16* Уряд США виявив певну непоступливість через побоювання спровокувати Китай¹³. Протягом 2003-2007рр. США здійснили близько 97% усіх поставок до Тайваню, решта 3% припадає на Францію.

У 2003-2007рр. Пакистан був 13 найкрупнішим отримувачем (2%) поставок зі США. Цей відсоток має значні шанси відчутно зрости в майбутньому, оскільки у 2006р. США погодилися поставити 26 бойових літаків *F-16* (що були у використанні, але модернізованих до стандартів *F-16C*) та 20 бойових вертольотів *AH-1F* у вигляді військової допомоги. США також надали дозвіл на продаж 18 нових бойових літаків *F-16C* (з можливістю поставки ще 18). Проте, ці поставки залежать від розвитку політичної ситуації в Пакистані. У відповідь на оголошення Президентом Пакистану П.Мушаррафом (*Pervez Musharraf*) у листопаді 2007р. надзвичайного стану окремі члени Конгресу США закликали до обережного перегляду пакету військової допомоги США Пакистану та призупинення поставок, які безпосередньо не стосуються боротьби проти Аль-Каїди та Талібана¹⁴. Протягом 2003-2007рр. США здійснили 36% усіх поставок до Пакистану, Китай – 27%, Франція – 16%.

Протягом 2003-2007рр. найкрупнішими на Близькому Сході отримувачами поставок зі США були Ізраїль, ОАЕ та Єгипет¹⁵. За цей період Ірак був сьомим серед найкрупніших отримувачів поставок США в регіоні. Поставки до Ізраїлю та Єгипту фінансувалися переважно з фондів військової допомоги США. В липні 2007р. Державний секретар США К.Райс (*Condoleezza Rice*)

¹¹ US Department of State, Directorate of Defense Trade Controls, 'Embargoed countries', Dec. 2007, <<http://pmdtc.state.gov/country.htm>>. Із 26 ембарго, запроваджених США, 11 були ухвалені ООН. Про вплив ембарго ООН на поставки озброєнь див.: Fruchart D. et al., *United Nations Arms Embargoes: Their Impact on Arms Flows and Target Behaviour* (SIPRI/Uppsala University: Stockholm, 2007).

¹² Minnick W., 'Taiwan to purchase Patriots, Apaches', *Defense News*, 7 Jan. 2008, p.4; Griffin C., 'Boom and bust: the strengths and weaknesses of Taiwan's defense strategy emerge', *Armed Forces Journal*, Jan. 2008.

¹³ Хоча США продовжують постачати озброєння до Тайваню, ці дані ними не подаються до Реєстру звичайних озброєнь ООН (*UN Register of Conventional Arms (UNROCA)*). Правила надання інформації до *UNROCA* змінились у 2006р. – обмін інформацією здійснюється лише між країнами-членами ООН. Внаслідок цих змін, у 2007р. Китай надав перший з 1997р. звіт до *UNROCA*.

¹⁴ Конгрес США (посилання 10).

¹⁵ Єгипет отримав 7% поставок США. Про Ізраїль та ОАЕ див. таблицю 7.1.

оголосила про заплановане Урядом збільшення обсягів військової допомоги Ізраїлю та Єгипту: до \$30 млрд. Ізраїлю (збільшення на 25%) та до \$13 млрд. Єгипту на період 2009-2018рр.¹⁶ К.Райс заявила також про плани продажу державам-членам Ради співробітництва держав Перської затоки (РСПЗ, *Gulf Cooperation Council, GCC*) розташованого за кордоном військового майна США на загальну суму близько \$20 млрд. з метою “сприяння зміцненню сил стримування, а також підтримки розширеної стратегії протидії негативному впливу Аль-Каїди, Хезболи, Сирії та Ірану”¹⁷. До переліку озброєнь, запланованих до продажу державам-членам РСПЗ, увійшли системи *PAC-3*, що будуть поставлені Кувейту та ОАЕ, вдосконалені авіаційні бортові засоби раннього попередження – Саудівській Аравії та ОАЕ, а також удосконалені ракети “повітря-земля” – також Саудівській Аравії та ОАЕ для поставлених їм раніше зі США бойових літаків¹⁸. Представники Демократичної і Республіканської партій у Конгресі США, які, як правило, не особливо жорстко ставляться до більшості запропонованих угод, висловили занепокоєння планами продажу Саудівській Аравії 900 керованих бомб *JDAM (Joint Direct Attack Munition)* на суму близько \$123 млн. Конгресмени вимагали здійснити продаж лише тоді, коли Президент США Дж.Буш (*George W. Bush*) зможе гарантувати, що ці бомби не застосовуватимуться проти США або Ізраїлю¹⁹. Поставки згаданих вище озброєнь могли б стати запорукою збереження в майбутньому нинішнього високого рівня постачань зі США до країн Близького Сходу. Крім США, інші чотири найкрупніші постачальники також прагнуть значно поширити вплив на ринках Близького Сходу (див. нижче)²⁰.

Попри загалом крупні програми військової допомоги США на Близькому Сході, Ірак протягом 2003-2007рр. отримував менше 1% загального обсягу поставок Сполучених Штатів. Поставки зі США становили 25% імпорту до Іраку основних видів звичайних озброєнь за цей період та охоплювали постачання 398 бронетранспортерів (БТР) *Badger* і 16 транспортних вертольотів *UH-1H*. США також фінансували поставки до Іраку військової техніки

¹⁶ Військова допомога США Ізраїлю складала \$2,2 млрд. у 2005р. та \$2,26 млрд. – у 2006р. Ізраїльська сторона попросила надати допомогу в розмірі \$2,34 млрд. у 2007р. та \$2,4 млрд. – у 2008р. Військова допомога США Єгипту складала близько \$1,3 млрд. у 2005р. та 2006р., на таку суму були отримані запити на 2007-2008рр. Див.: US Department of State, ‘Foreign military financing account summaries’, <<http://www.state.gov/t/pm/ppa/sat/c14560.htm>>; AFX News Limited, ‘Israeli PM announces 30 billion US dollar US defence aid’, Forbes.com, 29 July 2007, <<http://www.forbes.com/markets/feeds/afx/2007/07/29/afx3963706.html>>.

¹⁷ US Department of State, ‘Assistance agreements with Gulf states, Israel and Egypt’, 30 July 2007, <<http://www.state.gov/secretary/rm/2007/89600.htm>>; Miles, D., ‘Arms sale to help bolster long-term Gulf security’, US Department of Defense, American Forces Press Service, 30 July 2007, <<http://www.defenselink.mil/news/newsarticle.aspx?id=46882>>. Перелік держав-членів та стислу інформацію про РСПЗ див. у додатку Б цього видання.

¹⁸ Blanchard, C.M. and Grimmett, R.F., *The Gulf Security Dialogue and Related Arms Sale Proposals*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RL34322 (US Congress, CRS: Washington, DC, 14 Jan. 2008).

¹⁹ Matthews, W., ‘Lawmakers caution White House on proposed JDAM sale to Saudi Arabia’, *Defense News*, 19 Nov. 2007.

²⁰ Про придбання озброєнь державами-членами РСПЗ та Іраном див.: Веземан С.Т. та ін. “Міжнародні поставки озброєнь”, *Щорічник СШПІ 2007* (посилання 1), с.383-389.

з країн Центральної і Східної Європи (ЦСЄ). Наприклад, у вересні 2007р. Уряд США оголосив про план закупівлі для Збройних сил Іраку 336 нових бойових машин піхоти (БМП) *BTR-3E1* у Україні²¹. Проте, фінансування США поставок додаткової військової техніки з країн ЦСЄ було здійснене із запізненням, а якість поставлених озброєнь виявилася низькою. Контроль над поставками також був слабким. Наприклад, у 2007р. було оголошено, що угоди на закупівлю близько 110 тис. автоматів Калашникова та 80 тис. пістолетів, придбаних США та поставлених для іракських сил безпеки, не були враховані²². Подібні проблеми спостерігалися в поставках США для сил безпеки Афганістану (див. підрозділ V).

Росія

Більшість крупних поставок основних видів звичайних озброєнь Росія здійснила до Азії: 74% загального обсягу поставок за 2003-2007рр. Маючи можливість пропонувати на продаж широкий спектр систем озброєнь за нижчими цінами, ніж у інших постачальників, а також продавати їх до країн, на які поширюються обмеження режимів експортного контролю США та країн-членів ЄС²³, Росія зарекомендувала себе як безвідмовного партнера на традиційних і нових ринках Азії, Близького Сходу, Північної Африки та Південної Америки. Занепокоєння, що висловлювалося російськими посадовцями стосовно низької якості продукції російських підприємств-виробників озброєнь і недостатнього контролю якості, тепер лунає і в заявах провідних отримувачів російських озброєнь – Китаю, Індії, Алжиру²⁴. Наприклад, Алжир, який в березні 2006р. уклав угоду з Росією на постачання озброєнь вартістю близько \$8 млрд., припинив поставки бойових літаків *MiG-29СМТ* та обговорював можливість повернення до Росії перших партій поставлених літаків через невдоволення їх якістю²⁵.

Запроваджені ЄС і США обмеження на експорт озброєнь і пов'язаних з ними технологій, а також готовність США запровадити санкції проти держав, що постачають до Китаю озброєння та пов'язані з ними технології, звужили

²¹ US Department of Defense, Defense Security Cooperation Agency, 'Iraq: various vehicles, small arms ammunition, explosives and communications equipment', News release, 25 Sep. 2007.

²² US Government Accountability Office (GAO), *Stabilizing Iraq: DOD Cannot Ensure that US-Funded Equipment Has Reached Iraqi Security Forces*, GAO-07-711 (GAO: Washington, DC, 31 July 2007), p.11.

²³ Веземан (посилання 20), с.378-382.

²⁴ Останніми роками Міністр оборони Росії С.Іванов, Управління озброєнь Міністерства оборони Росії та *Рособоронзаказ* надавали велику увагу цим проблемам. Див.: Купер Дж. "Розвиток виробництва озброєнь у Росії", *Щорічник СППІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.470-472; "Russians need to improve the quality of their weapons", says expert', *Jane's Defence Industry*, Apr. 2005, p.4. Створення Агентства *Ростехнологии* спрямоване на розв'язання проблем якості продукції на російських підприємствах-виробниках озброєнь, а також зміцнення мереж постачання та заохочення розвитку досліджень і розробок. Див. підрозділ III розділу 6 цього видання.

²⁵ Грицкова А., Киселева Е., Лантратов К. "Алжир закупил российское оружие", *Коммерсантъ*, 18 февраля 2008г.

коло постачальників до Китаю²⁶. Росія також виконує цю вимогу – при тому, що протягом 2003-2007рр. 94% поставок до Китаю основних видів звичайних озброєнь здійснені Росією, – але у 2007р. жодного нового контракту на поставку літаків або кораблів укладено не було. Брак нових замовлень від Китаю пояснюється його прагненням розвивати власні потужності з виробництва озброєнь, а також невдоволенням з приводу зволікання виконання замовлень разом з низькою якістю поставленої техніки²⁷. Попри це, наприкінці 2006р. повідомлялося про плани Китаю закупити близько 50 бойових літаків Су-33 та збільшити закупівлю кораблів²⁸. Серед російських посадовців існують певні розбіжності стосовно таких поставок як з огляду на майбутні сценарії у сфері безпеки, так і через побоювання, що Китай має намір скопіювати провідні технології розробки систем озброєнь після придбання їх обмеженої кількості²⁹. Втім, ці побоювання ще не підтвердились, оскільки в окремих секторах виробництва озброєнь Китай залежить від ліцензованого Росією виробництва та поставок складових, зокрема для бойових літаків і ракет (наприклад, двигунів *AL-31FN* для бойових літаків *J-10*). Крім того, Китай офіційно звернувся та отримав згоду від Росії на реекспорт двигунів російського виробництва *RD-93* (невід'ємної складової китайських бойових літаків *JF-17*) до ряду країн Африки та Азії³⁰.

Індія є зразком країни, для якої, попри конкуренцію із західними постачальниками, Росія залишається домінуючим постачальником. У 2003-2007рр. Росією здійснено 70% поставок до Індії, порівняно з 14% поставок – країнами-членами ЄС, 6% – Ізраїлем та 2% – США. У 2007р. Індія, подібно до Алжиру та Китаю, висувала скарги стосовно російських поставок. Росія оголосила про затримку постачання авіаносця *Адмірал Горшков* і трьох фрегатів класу *Talwar*, а Індія через низьку якість робіт призупинила оплату модернізації літака морського патрулювання *Ил-38* і відмовилася від поставки підводного човна класу *Kilo* через технічні проблеми з ракетами для ураження наземних об'єктів *Klub*, якими оснащений цей підводний човен³¹. Попри ці інциденти, у 2007р. було оголошено про нові угоди з постачання або ліцензійного виробництва 40 бойових літаків Су-30МКИ, 24 реактивних систем залпового вогню *Смерч*, 347 танків *T-90С* і 80 вертольотів *Ми-17*, а також вдосконалення 172 вертольотів *Ми-8/Ми-17* та 67 бойових літаків *МиГ-29*. Була також укладена угода про заміну 18 літаків Су-30 на Су-30МКИ. Ці угоди, особливо на бойові літаки, поновили сподівання Росії на перемогу бойового літака *МиГ-35*

²⁶ SIPRI Arms Transfers Project, 'EU and other multilateral arms embargoes', <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/embargoes.html>>; US Department of State (посилання 11). Наприклад, у 2005р. США запровадили санкції до ізраїльських виробників озброєнь після продажу Ізраїлем у 2000р. та 2002р. безпілотних літальних апаратів *Harpy* та запчастин Китаю. Хагелін Б., Бромлі М., Веземан С.Т. "Міжнародні поставки озброєнь", *Щорічник СІПРІ 2006* (посилання 24), с.482.

²⁷ Петров Н. "Проблемы российско-китайского военно-технического сотрудничества", РИА Новости, 25 сентября 2007г., <<http://en.rian.ru/analysis/20070925/80780903.html>>.

²⁸ Веземан (посилання 20), с.378-380.

²⁹ Литовкин В. "Военно-экспортный тупик", *Независимая газета*, 29 января 2008г.

³⁰ "Китай хочет реэкспортировать российские авиационные двигатели", *Коммерсантъ*, 20 ноября 2007г. На початку 2008р. Пакистан був єдиною країною, яка замовила літак *JF-17*.

³¹ Unnithan, S., 'Dud missile', *India Today*, 10 Jan. 2008.

у тендері на контракт вартістю \$10 млрд., оголошеному Індією на поставку 126 багатоцільових бойових літаків³². *MiG-35* конкуруватиме зі шведським *JAS-39 Gripen*, французьким *Rafale*, пан'європейським *Eurofighter Typhoon* (спільне виробництво Великої Британії, Німеччини, Італії та Іспанії) та американськими *F-16* і *F/A-18*³³. Поставки індійській армії перших крилатих ракет *BrahMos* у 2007р. є одним з найбільш красномовних прикладів прагнення Росії передати технологію і розпочати з Індією спільне виробництво ракет такого класу³⁴. У 2008р. Індія очікує на укладення перших контрактів на експорт ракет *BrahMos* до Малайзії, яку називають однією з найбільш зацікавлених держав³⁵. У жовтні та листопаді 2007р. укладені індо-російські міжурядові угоди про військово-технічне співробітництво (ВТС) у спільній розробці і створенні, відповідно, бойових літаків п'ятого покоління та багатофункціональних транспортних літаків, що стало ознакою подовження співпраці у сфері озброєнь³⁶.

Іншою важливою угодою на поставку озброєнь до азійського регіону була кредитна домовленість про закупівлю озброєнь Індонезією вартістю \$1 млрд.³⁷ Запропоновані поставки до Індонезії – як і у випадках з Алжиром, Іраном, Малайзією і Венесуелою – є елементом міжурядових торговельних відносин, що охоплюють угоди про спільну розвідку природних ресурсів та проекти розвитку енергетики. Найбільш суперечливими є відносини з Іраном – з огляду на Резолюцію Ради Безпеки (РБ) ООН №1747, яка закликає до “пильності і стриманості” в поставках основних видів звичайних озброєнь, наданні пов'язаних з ними послуг і промислової підтримки Ірану³⁸. Після засідання ірано-російської міжурядової комісії з питань ВТС у грудні 2007р. Міністр оборони Ірану М.Наджар (*Mustapha Mohammad Najjar*) оголосив про наміри Росії поставити Ірану у 2008р. певну кількість зенітних ракетних систем *C-300ПМУ-1 (SA-10)*³⁹. Проте, Росія негайно спростувала цю заяву, наголосивши, що це

³² “Корпорация МиГ уверена в победе в индийском тендере на поставку 126 средних многоцелевых боевых самолетов”, АРМС-ТАСС, 11 ноября 2007г., <<http://arms-tass.ru/?page=article&aid=47669&cid=43>>.

³³ Government of India Press Information Bureau, ‘Request for proposal for 126 medium multi-role combat aircraft issued’, 28 Aug. 2007, <<http://pib.nic.in/release/release.asp?relid=30522&kwd=>>.

³⁴ ‘Address of the President of India, H.E. Dr. A.P.J. Abdul Kalam, during the commencement of the delivery of BRAHMOS missile systems to the Indian army’, Embassy of the Russian Federation in India, New Delhi, 21 June 2007, <http://www.india.mid.ru/sp_84_e.html>.

³⁵ “Индия готова поставить ракеты BrahMos Малайзии”, АРМС-ТАСС, 8 октября 2007г., <<http://arms-tass.ru/?page=article&aid=46024&cid=25>>.

³⁶ Government of India Press Information Bureau, ‘India and Russia sign landmark agreement for joint development and production of fifth generation fighter aircraft’, 18 Oct. 2007, <http://pib.nic.in/release/rel_print_page.asp?relid=32016>; ‘List of agreements signed between India and Russia during Prime Minister’s visit to Moscow’, Government of India Press Information Bureau, 12 Nov. 2007, <http://pib.nic.in/release/rel_print_page.asp?relid=32746>.

³⁷ За наявною інформацією, ця кредитна домовленість має бути використана для придбання 10 вертольотів *Mi-17* та п'яти – *Mi-35*, 20 *БМП-3* та двох підводних човнів. У серпні 2007р. Індонезія підписала контракт на поставку трьох літаків *Су-27СКМ* і трьох – *Су-30МК2*; цей контракт не охоплюється кредитом в \$1 млрд. Див.: “Атом, туризм, оружие”, *Независимая газета*, 5 сентября 2007г.

³⁸ Резолюція РБ ООН №1747 від 24 березня 2007р. Документи ООН про ембарго на поставки озброєнь до Ірану див.: <<http://www.un.org/sc/committees/1737/>>. Див. також підрозділ II розділу 8 цього видання.

³⁹ “Россия поставит комплексы С-300 Ирану, *Коммерсантъ*, 26 декабря 2007г.

питання “не стояло на порядку денному, не розглядається та зараз не обговорюватиметься з Іраном”⁴⁰. Іран і Росія не оприлюднювали дані про укладення у 2007р. нових контрактів на постачання основних видів звичайних озброєнь, хоча протягом 2007р. у ЗМІ з’являлися повідомлення про плани Ірану придбати у Росії бойові літаки та інші озброєння⁴¹.

Німеччина, Франція і Велика Британія

Країни-члени ЄС – Німеччина, Франція і Велика Британія – становлять наступну, після провідних експортерів озброєнь (США та Росії), групу світових постачальників. Найкрупнішими регіонами-реципієнтами цієї групи у 2003-2007рр. були: Європа (39%), Близький Схід (22%) та Азія (17%). У межах ЄС діють два механізми, що можуть вплинути на поставки з країн-членів. По-перше, Рада ЄС може закликати до запровадження ембарго на поставки озброєнь. Станом на січень 2008р., ембарго ЄС запроваджувалося до 14 країн; останнім у цьому переліку був Іран⁴². По-друге, Кодекс поведінки ЄС стосовно експорту озброєнь (*EU Code of Conduct on Arms Exports*) передбачає інформування країн-членів про запити на отримання ліцензій⁴³. Проте, уряди країн-членів зберігають за собою право на остаточне прийняття рішень про поставки та заохочують експорт вітчизняних компаній⁴⁴. Існують певні відмінності в політичних підходах урядів до обмежень експорту озброєнь і конкуренція між країнами-членами ЄС за отримання замовлень.

За результатами 2003-2007рр., третім найкрупнішим постачальником основних видів звичайних озброєнь була Німеччина. 62% її поставок здійснювалися до отримувачів з країн ЄС або НАТО. Між Німеччиною та іншими членами ЄС існує конкуренція на замовлення з країн світу – наприклад, з Францією на поставку до Пакистану трьох підводних човнів на суму близько \$1,5 млрд.⁴⁵ Проте, в листопаді 2007р. Міністр закордонних справ Німеччини Ф.-В.Штайнмайєр (*Frank-Walter Steinmeier*) оголосив, що Уряд, у відповідь на рішення Президента П.Мушаррафа запровадити

⁴⁰ Российская Федеральная Служба военно-технического сотрудничества “О поставке Ирану ЗРС С-300: в связи с сообщениями в прессе о ВТС России и Ирана”, 27 декабря 2007г., <<http://www.fsvts.gov.ru/db/kvts-portal/CDA393755C69C872C32573BE004E3240/ddb/heap/doc.html>>. Висловлювалося припущення, що Білорусь веде переговори про продаж Ірану ще двох систем С-300ПТ (SA-10A). Див.: Harrington, M., ‘Iran set to acquire S-300PTs from Belarus’, *Jane’s International Defence Review*, Feb. 2008, p.6.

⁴¹ Hughes, R., ‘Iran set to obtain Pantsyr via Syria’, *Jane’s Defence Weekly*, 23 May 2007, p.5; Лантратов К. и др. “МиГи будут оборонять Сирию и Иран”, *Коммерсант*, 19 июня 2007г.

⁴² Council Common Position 2007/246/CFSP of 23 April 2007 amending Common Position 2007/140/CFSP concerning restrictive measures against Iran, *Official Journal of the European Union*, L106 (24 Apr. 2007). Зміни в ембарго ЄС на постачання озброєнь див. на Інтернет-сторінці Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь (посилання 26).

⁴³ Council of the European Union, ‘European Union Code of Conduct on Arms Exports’, document 8675/2/98, Rev. 2, Brussels, 5 June 1998. Див. підрозділ III розділу 11 цього видання.

⁴⁴ Bromley, M., *The Impact on Domestic Policy of the EU Code of Conduct on Arms Export: The Czech Republic, the Netherlands and Spain*, SIPRI Policy Paper no.21 (SIPRI: Stockholm, 2008).

⁴⁵ Grevast, J. and Lewis A.C., ‘Pakistan delays sub design selection, says source’, *Jane’s Defence Industry*, July 2007, p.4.

надзвичайний стан у державі, має переглянути поточні поставки озброєнь до Пакистану⁴⁶. Внаслідок цього, поставки БТР *M-113* і безпілотних літальних апаратів (БЛА, *unmanned aerial vehicles, UAVs*) *Luna* до Пакистану були тимчасово призупинені⁴⁷. Ф.-В.Штайнмайєр також висловив негативне ставлення до запропонованих США в липні 2007р. комплексних поставок озброєнь до Близького Сходу, заявивши, що “нарошування військових потенціалів навряд чи можна визнати найкращим вирішенням проблеми нестабільності Близького Сходу”⁴⁸. Крім того, члени урядової коаліції Німеччини піддали критиці військово-співробітництво Франції з Лівією. Водночас, німецькі компанії беруть участь у консорціумі *Eurofighter*, який через Велику Британію постачатиме 72 винищувачі *Eurofighter Typhoon* Саудівській Аравії, а також у спільному виробництві ракет *Milan*, які через Францію мають постачатися Лівії (див. нижче)⁴⁹.

Франція – четвертий найкрупніший у 2003-2007рр. постачальник основних видів звичайних озброєнь – жила у 2007р. важливих заходів із заохочення національного експорту озброєнь. Міністр оборони Франції Е.Морін (*Hervé Morin*) після свого призначення на посаду в червні 2007р. визначив зростання обсягів французького експорту озброєнь як питання найвищої пріоритетності; у вересні 2007р. в Адміністрації Президента створена спеціальна група, завданням якої є заохочення експорту озброєнь⁵⁰. Вважаючи зусилля із заохочення експорту озброєнь не ефективними, Уряд Франції заявив про наміри збільшити його обсяги до розмірів внутрішнього замовлення – €8-10 млрд. (\$11-14 млрд.)⁵¹. У грудні 2007р. була оприлюднена урядова заява про плани спрощення і вдосконалення системи ліцензування експорту озброєнь Франції з метою підтримання експортної діяльності вітчизняних підприємств-виробників озброєнь⁵².

Президент Франції Н.Саркозі (*Nicolas Sarkozy*) після свого обрання на посаду відіграв значну роль у просуванні експорту озброєнь до Близького Сходу та Північної Африки. Протягом 2007р. він двічі зустрічався з лівійським лідером М.Каддафі (*Muammar Qadhafi*) з метою обговорення можливості продажу 14 бойових літаків *Rafale*, восьми бойових вертольотів *Tiger*, двох корветів

⁴⁶ Steinmeier, F.-W., German Minister of Foreign Affairs, Speech concerning recent developments in Pakistan, German Bundestag, Berlin, 8 Nov. 2007, *Die Bundesregierung*, Bulletin no.123-3 <http://www.bundesregierung.de/nn_1514/Content/DE/Bulletin/2007/11/123-3-bmaa-bt-pakistan.html>.

⁴⁷ Lurz, A., ‘Gefährliche militärhilfe? Deutsche Rüstungsexporte nach Pakistan’ [Dangerous military assistance? German arms exports to Pakistan], *Streitkräfte und Strategien*, 12 Jan. 2008.

⁴⁸ Reuters, ‘German FM criticizes proposed U.S. arms sale to Middle East’, *Haaretz*, 1 Aug. 2007.

⁴⁹ ‘Germany knew of Libya arms deal, says spokesman’, *Deutsche Welle*, 7 Aug. 2007; Lewis, J.A.C., ‘Dassault holds talks with Libya over Rafale sale’, *Jane’s Defence Weekly*, 5 Sep. 2007, p.9.

⁵⁰ Tran, P., ‘France works to revive flagging arms exports’, *Defense News*, 17 Dec. 2007, p.9; Agence France-Presse, ‘France sets up special arms sales task force’, *ABCmoney.co.uk*, 24 Oct. 2007, <<http://www.abcmoney.co.uk/news/242007151151.htm>>.

⁵¹ Cabirol, M., ‘La Défense vise 8 à 10 milliards d’euros d’exportations’ [Defence aims at 8 to 10 billion euros’ worth of exports], *La Tribune*, 3 Sep. 2007.

⁵² French Ministry of Defence, ‘La stratégie de relance des exportations du Ministère de la Défense’ [The strategy for the relaunch of exports of Ministry of Defense], Press Dossier, 13 Dec. 2007, <http://www.defense.gouv.fr/ministre/prises_de_parole/dossier_de_presse/la_strategie_de_relance_des_exportations_du_ministere_de_la_defense>.

Gowind, а також протитанкових ракет *Milan*⁵³. У січні 2008р. Н.Саркозі відвідав Саудівську Аравію з метою підтримання зусиль в укладенні контрактів на поставки військових кораблів і систем охорони кордонів⁵⁴. Потягом 2003-2007рр. частка Саудівської Аравії в експорті озброєнь Франції становила 9%, і протягом 2006-2007рр. Франція отримала від Саудівської Аравії замовлення на поставку артилерії, зенітних ракет і літаків-заправників. Традиційно Франція жорстко конкурує із США і країнами-членами ЄС за отримання замовлень від Саудівської Аравії на озброєння; крім того, у 2007р. потенційним конкурентом на замовлення Саудівської Аравії виступає Росія⁵⁵. Наприкінці 2007р. експортний портфель Франції був наповнений замовленнями на фрегати, вертольоти, ракети та підводні човни, але позбувся замовлень на нові бойові літаки. Хоча протягом 2003-2007рр. Франція здійснила поставку 87 бойових літаків, у 2007р. французький *Rafale* програв тендери в Марокко та Саудівській Аравії, які віддали перевагу, відповідно, американському винищувачу *F-16* та *Eurofighter Typhoon*.

Велика Британія – п'ятий найкрупніший у 2003-2007рр. постачальник основних видів звичайних озброєнь – також створила у 2007р. орган з питань стимулювання експорту озброєнь. У грудні 2007р. Державний секретар Великої Британії з питань бізнесу, підприємництва та реформування регуляторної системи Д.Хаттон (*John Hutton*) заявив, що Національне агентство з питань експорту оборонної продукції (*Defence Export Services Organization*) перетвориться з 1 квітня 2008р. на Групу з питань оборони та безпеки (*Defence and Security Group*) у складі Департаменту з питань підприємництва, торгівлі та інвестування Великої Британії (*British Department of Enterprise, Trade and Investment*)⁵⁶. Подібно до Президента Франції, лідери Великої Британії також відігравали активну роль у просуванні експорту озброєнь до Лівії і Саудівської Аравії – двох країн, що раніше вважалися перспективними ринками для експорту озброєнь⁵⁷. У травні 2007р. Прем'єр-міністр Великої Британії Т.Блер (*Tony Blair*) зустрівся з М.Каддафі з метою обговорення можливості поставок зенітних ракетних систем та укладення угоди на розвідку природних ресурсів між *British Petroleum* і Лівією на суму \$900 млн.⁵⁸ У вересні 2007р. Велика Британія оголосила про укладення контракту під назвою *Project Al Salam* на поставку до Саудівської Аравії 72 бойових літаків *Eurofighter Typhoon*. Якщо угоду вдасться укласти на 25-річний період, то її вартість становитиме близько £20 млрд. (\$40 млрд.)⁵⁹.

⁵³ Hall, B., 'Gadaffi's visit to France sparks protests', *Financial Times*, 10 Dec. 2007.

⁵⁴ Pirot, L., 'French offer Saudi nuclear energy help', Associated Press, 13 Jan 2008, <<http://abcnews.go.com/print?id=4128864>>.

⁵⁵ Наприклад, повідомлялося, що Росія, а не Франція отримала контракт на поставку Саудівській Аравії 150 вертольотів на суму \$2,2 млрд. Див.: Kahwaji, R., 'Saudis to buy 150 Russian Helos', *Defense News*, 5 Nov. 2007.

⁵⁶ Hutton, J., Secretary of State for Business, Enterprise and Regulatory Reform, 'Defence exports', Statement to the British House of Commons, *Commons Hansard*, Column 16WS-17WS, 11 Dec. 2007, <<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmhansrd/cm071211/wmsindx/71211-x.htm>>.

⁵⁷ SIPRI Arms Transfers Project (посилання 26), 'International arms embargoes'.

⁵⁸ Chuter, A., 'Libya buys U.K. firm's communication system', *Defense News*, 4 June 2007.

⁵⁹ Ripley, T., 'Typhoon: deal of the decade', *Jane's Defence Weekly*, 26 Sep. 2007, p.23.

IV. Поставки озброєнь до Південної Америки

У 2003-2007рр. Південна Америка отримала лише 5% загального обсягу міжнародних поставок озброєнь; проте, обсяг постачань до цього регіону протягом згаданого періоду на 47% перевищив рівень 1998-2002рр. У цьому підрозділі стисло розглядаються нещодавні та очікувані поставки до Чілі, Венесуели (двох країн, що останніми роками значно збільшили імпорт озброєнь) і Бразилії (яка протягом 2007р. зробила ряд заяв, пов'язаних з придбанням основних видів звичайних озброєнь), а також – наводяться міркування стосовно гонки озброєнь у регіоні.

У вересні 2006р. Президент Коста-Ріки О.Санчес (*Óscar Arias Sánchez*), нагадуючи про нещодавні придбання озброєнь Чілі, Венесуелою та іншими державами, заявив, що регіон “щойно розпочав нову гонку озброєнь”⁶⁰. Попри наявність певних ознак конкурентної поведінки (наприклад, очевидне прагнення Бразилії здійснювати модернізацію озброєнь темпами, не нижчими, ніж у Венесуелі) та потенційне зростання напруженості в регіоні (зокрема, відповідь Колумбії на закупівлі озброєнь Венесуелою), застосування для адекватного опису подій в регіоні виразу “гонка озброєнь” в його класичному тлумаченні є сумнівним⁶¹. Придбання країнами озброєнь були спричинені, насамперед, зусиллями, спрямованими на: заміну або модернізацію військової техніки з метою утримання на належному рівні наявних можливостей; відповідь загрозам безпеці національного масштабу; посилення зв'язків з урядами-постачальниками; розвиток вітчизняного виробництва озброєнь; участь у миротворчих місіях; зміцнення міжнародного або регіонального іміджу країни. Водночас, позитивну роль у нейтралізації негативного впливу придбань озброєнь відіграли офіційні та неофіційні заходи зміцнення довіри (*confidence-building measures, CBMs*). Проте, рівні сприйняття та застосування цих заходів є неоднаковими – з переважанням участі в них країн Південної Америки (Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю, Чілі), порівняно з країнами району Анд⁶².

⁶⁰ Oppenheimer, A., ‘Just what Latin America needed—a new arms race’, *Miami Herald*, 17 Sep. 2007, p.16A. Стурбованість з цього приводу висловлювалась у всьому світі. Див., наприклад: Malamud, C. and García Encina, C., ‘Rearmament or renovation of military equipment in Latin America’, Working Paper 31/2006, Real Instituto Elcano, 1 Feb. 2007, <<http://www.realinstitutoelcano.org/documentos/283.asp>>; Downie, A., ‘A South American arms race?’, *Time*, 21 Dec. 2007.

⁶¹ Класичне поняття “гонка озброєнь” означає ситуацію, коли певна держава намагається придбати озброєнь тим більше, чим більше їх у її противника та чим сильніша її ворожість до нього; але держава може придбати озброєнь тим менше, чим більшу їх кількість вона має зараз. Richardson, L.F., *Arms and Insecurity: A Mathematical Study of Causes and Origins of War* (Boxwood Press: Pittsburgh, Pa., 1960). Проте, така модель придатна для ситуацій, для яких існують статистичні дані за 20-30 років. Для ситуацій, що розвиваються та лише почали піддаватися аналізу, єдиним методом може бути аналіз мотивацій закупівлі окремих видів озброєнь і пошук ознак конкурентної поведінки.

⁶² Bromley, M. and Perdomo, C., ‘CBMs in Latin America and the effect of arms acquisitions by Venezuela’, Working Paper 41/2005, Real Instituto Elcano, 22 Sep. 2005, <<http://www.realinstitutoelcano.org/documentos/216.asp>>.

Нещодавні придбання Чілі

Оборонний бюджет Чілі збільшився останніми роками переважно за рахунок невинного зростання вартості міді⁶³. Завдяки збільшенню кількості поставок озброєнь, країна з 38 у 1998-2002рр. перемістилася у 2003-2007рр. на 12 позицію серед найкрупніших у світі отримувачів озброєнь і першу – серед країн Південної Америки⁶⁴. За останній період 82% поставок основних видів звичайних озброєнь надійшли до Чілі від країн-членів ЄС, 15% – від США та 3% – від Ізраїлю. Протягом 2006-2007рр. Чілі отримала 10 нових бойових літаків *F-16C* від США; 18 бойових літаків *F-16AM*, два фрегати *Doorman* та два фрегати *Van Heemskerck* (всі – були у використанні) від Нідерландів; три фрегати *Type-23*, що були у використанні, від Великої Британії; 24 155-мм самохідні гармати *M-109*, що були у використанні, від Швейцарії; перші п'ять із 136 танків *Leopard-2*, що були у використанні, від Німеччини; другий з двох підводних човнів *Scorpene*, побудованих Францією та Іспанією; крім того, Чілі отримала певну кількість ракет класу “повітря-повітря” *Derby* та *Python-4* від Ізраїлю.

Закупівлі озброєнь Чілі спрямовані переважно на заміну застарілих і списаних систем. Наприклад, літаки *F-16* замінили бойові літаки *Mirage*, а підводні човни *Scorpene* – дві субмарини *Oberon*, прийняті на озброєння ще в 1976р. Водночас, закупівля літаків *F-16*, підводних човнів *Scorpene* і танків *Leopard-2* вказує на якісне просування, особливо, порівняно зі збройними силами інших країн регіону. Чілі може стати першою країною Південної Америки, яка матиме збройні сили “за стандартом НАТО”⁶⁵.

Закупівлі озброєнь Чілі викликали певне занепокоєння країн регіону, зокрема, Болівії та Перу, які мають тривалі спори з Чілі з питань кордонів⁶⁶. У відповідь на напруженість у регіоні Чілі разом зі своїми сусідами розробили ряд заходів зміцнення довіри у сфері оборони та безпеки. Міністри оборони і закордонних справ Аргентини, Чілі та Перу організували зустріч для обміну інформацією⁶⁷. Відносини між Болівією і Чілі, заморожені на кілька років, у 2007р. також покращилися⁶⁸. Співробітництво між Чілі та Аргентиною є найбільш міцним та охоплює закупівлю нових фрегатів і створення спільного батальйону з метою його наступного використання в миротворчих операціях ООН⁶⁹. Аргентина, Болівія і Перу нещодавно оголосили програми модернізації

⁶³ Згідно із Законом про обмеження операцій з міддю (Law no.13 196 of 29 Oct. 1958, most recently modified in 1987), 10% загального прибутку від експорту міді спрямовується на фінансування військових закупівель.

⁶⁴ Протягом 2003-2007рр. Чілі отримала 2% світових поставок основних видів звичайних озброєнь.

⁶⁵ Gonzalez Cabrera, P., ‘Chilean military plans to be NATO-standard force by 2010’, *El Mercurio*, 18 July 2005.

⁶⁶ Higuera, J., ‘Chile confirms plans to buy second-hand F-16s’, *Jane's Defence Weekly*, 6 July 2005, p.8.

⁶⁷ ‘Thawing relations with Peru’, *Latin American Security & Strategic Review*, Sep. 2007, p.9; ‘Defence agreements with Argentina and China’, *Latin American Security & Strategic Review*, Sep. 2006, p.8.

⁶⁸ ‘Rapprochement with Bolivia’, *Latin American Security & Strategic Review*, Sep. 2007, p.9.

⁶⁹ Cavas, C. P., ‘Leading Latin nations share budget data, costs’, *Defense News*, 25 Apr. 2005, p.1; Higuera, J., ‘Turning up the heat’, *Jane's Defence Weekly*, 9 Jan. 2008, p.26.

власних збройних сил. Їх програми спрямовані насамперед на відновлення бойової готовності власної військової техніки, а не на досягнення рівня Чілі в закупівлях озброєнь⁷⁰.

Нещодавні придбання Венесуели

У 2007р. оборонний бюджет Венесуели склав \$2,57 млрд., який виявився на 78% більшим, ніж у 2003р., і характеризувався найбільшими темпами зростання в Південній Америці⁷¹. Водночас, за результатами 2003-2007рр., Венесуела піднялася в рейтингу найкрупніших отримувачів на 24 позицію, порівняно з 56 – в 1998-2002рр. Останнім часом 92% поставок основних видів звичайних озброєнь надійшли до Венесуели від Росії, 3% – від Китаю і 2% – від Ізраїлю.

Зростання оборонного бюджету стало можливим завдяки зростанню світових цін на нафту і сприяло крупним закупівлям, здійсненим Венесуелою протягом 2005-2007рр., у т.ч. укладенню угод з Росією на загальну суму \$4 млрд.⁷² До таких угод можна віднести угоди на поставку 10 бойових вертольотів *Mi-35*, трьох важких транспортних вертольотів *Mi-26*, 40 багатофункціональних вертольотів *Mi-17*, 100 тис. автоматів *AK-103*, 24 винищувачів *Su-30MK* та, можливо, кілька зенітних ракетних систем *TOP-MI*. Венесуела також закупує чотири патрульні судна та чотири корвети в Іспанії, а також три радары *JY-1* у Китаї. До кінця 2007р. були поставлені всі вертольоти *Mi-35* і *Mi-26*, половина вертольотів *Mi-17* та 18 з 24 винищувачів *Su-30MK*. Протягом 2007р. поширювалися чутки про нову партію закупівель у Росії, в т.ч. винищувачів *Su-35* та *Su-39*, транспортних літаків *An-74* та *Ил-76*, бойових вертольотів *Mi-28*, а також підводних човнів класу *Kilo*. Проте, нові контракти не були укладені, через що виникли питання стосовно спроможності Венесуели фінансувати наступні крупні закупівлі⁷³.

Закупівля Венесуелою озброєнь спрямована на досягнення кількох цілей. Як і в Чілі, багато зразків закуплено для заміни фізично та морально застарілих систем озброєнь. Президент Венесуели У.Чавес (*Hugo Chávez*) також неодноразово заявляв про очікувану загрозу з боку США і плани Білого Дому повалити його Уряд. Це спонукало Венесуелу до створення значного резерву сил, озброєних автоматами *AK-103* для проведення партизанських операцій на випадок вторгнення⁷⁴. Загроза вторгнення США використовувалася також як аргумент для виправдання закупівель зенітних ракетних систем і бойових літаків⁷⁵. Водночас, придбання вертольотів має за мету зміцнення військової

⁷⁰ Baranauskas, T., 'Bolivian air force to get various aircraft', Forecast International Government & Industry Group, 26 Feb. 2007; Cruz Tantalean, C., 'Peru's upgrade plan shifts focus', *Jane's Defence Weekly*, 10 Oct. 2007, p.31; Barragán, J.M. and Higuera, J., 'Buenos Aires announces forces funding boost', *Jane's Defence Weekly*, 31 Oct. 2007, p.32; Baranauskas, T., 'New Peruvian government will not try to match Chilean arms upgrades', Forecast International Government & Industry Group, 13 Sep. 2006.

⁷¹ Див. розділ 5 та додаток 5А цього видання.

⁷² 'Russia plans to double the volume of arms deliveries to Venezuela', ARMS-TASS, 30 Oct. 2007, <<http://arms-tass.su/?page=article&aid=47060&cid=43>>.

⁷³ Abdullaev, N. and Cavas, C. P., 'Russia, Venezuela hint at submarine deal', *Defence News*, 16 July 2007.

⁷⁴ 'Russian rifles for snipers', *Latin American Security & Strategic Review*, Sep. 2007, p.17.

⁷⁵ 'Defending Venezuela', *Jane's Intelligence Review*, Jan. 2007, p.66.

присутності вздовж 2 000-км кордону Венесуели з Колумбією⁷⁶. Інші, згадувані в коментарях цілі Венесуели, охоплюють зміцнення зв'язків Уряду з військовими колами, залякування сусідів і зміцнення зв'язків з Росією⁷⁷. Вибір Венесуели в закупівлях озброєнь та отримання нею поставок значною мірою визначалися умовами ембарго США, запровадженого в серпні 2006р.⁷⁸

Особлива увага надавалася іншими країнами, особливо Колумбією, закупівлям Венесуелою бойових літаків *Su-30МК*. У відносинах між Колумбією і Венесуелою часто виникала напруженість, зокрема тривалі спори стосовно територіальних вод, а також через збройний конфлікт Колумбії з партизанським рухом *FARC* (Революційні збройні сили Колумбії, *Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia*). Відносини між Президентом Колумбії А.Урібе (*Álvaro Uribe*) та Президентом У.Чавесом кілька років були ворожими та ще більше загострилися у 2007р.⁷⁹ В серпні 2007р. Уряд Колумбії оголосив про плани збільшення військових витрат до найвищого за останні 30 років рівня⁸⁰. Офіційні особи Колумбії відкинули звинувачення в тому, що цей крок був відповіддю на закупівлі озброєнь Венесуелою, наголошуючи на тому, що єдиним мотивом такого рішення є приборкання очолюваного партизанами повстання⁸¹. Неформальні обміни інформацією та інші заходи зміцнення довіри між Колумбією та Венесуелою дозволили знизити взаємні підозри, хоча ці механізми розвинуті набагато менше, порівняно з тими, що вживаються Чілі та її країнами-сусідами⁸².

Нещодавні придбання Бразилії

Бразилія, яка в 1998-2002рр. посідала 21 місце в рейтингу країн - найкрупніших отримувачів військової техніки, у 2003-2007рр. опустилася на 32. Протягом 2003-2007рр. 64% поставок основних видів звичайних озброєнь до Бразилії були здійснені країнами-членами ЄС, 17% – США та 7% – Канадою. Поставки основних видів звичайних озброєнь до Бразилії протягом 2006-2007рр. були за обсягами меншими, ніж до Чілі або Венесуели. Поставки охоплювали постачання восьми з 12 запланованих бойових літаків *Mirage-2000С*, що були

⁷⁶ 'Venezuela reportedly finalizes \$1B deal for helicopters, SU-30s', *Defense Industry Daily*, 27 July 2006.

⁷⁷ De Franceschi, J., 'Russia arms Latin America', *VOA News Now*, Voice of America, 27 Apr. 2007, Transcript <<http://www.voanews.com/english/archive/2007-04/2007-05-02-voa4.cfm>>; 'Venezuela reportedly finalizes \$1B deal for helicopters, SU-30s' (посилання 76).

⁷⁸ Murphy, J., 'US extends arms embargo on Venezuela', *Jane's Defence Weekly*, 30 Aug. 2006, p.19. Експортні обмеження США та політичний тиск заблокували спроби Венесуели отримати військову техніку від інших постачальників, у т.ч. Бразилії, Ізраїлю, Іспанії і Швеції.

⁷⁹ Mander, B. and Lapper, R., 'Chávez puts Colombia relations in "freezer"', *Financial Times*, 26 Nov. 2007.

⁸⁰ Bedoya, J., 'Movilidad de las tropas sera prioridad en gasto de \$8,2 billiones recogidos por impuestode guerra' [Troop mobility will be the priority in the allocation of \$8.2 billion collected under war tax], *El Tiempo* (Bogota), 6 Aug. 2007.

⁸¹ 'Colombia aprueba plan de 3.370 mln dlr para gasto militar' [Колумбія задовольняє запит на \$3 370 млн. на військові витрати], Reuters América Latina, 27 Feb. 2007.

⁸² 'Caracas to deploy troops & new radar on the border', *Latin American Security & Strategic Review*, June 2006, p.9; 'US intelligence chiefs see no major security threat from Latin America', *Latin American Security & Strategic Review*, Mar. 2007, p.1.

у використанні, від Франції; семи з 12 транспортних літаків *C-295M* від Іспанії; крім того, були поставлені шість вертольотів *S-70 Blackhawk* від США. Бразилія також здійснює модернізацію парку бойових літаків *F-5E*, обладнуючи їх ракетами *Derby*, отриманих від Ізраїлю. Наприкінці 2007р. Бразилія придбала також у бразильської компанії *Embraer* 50 із 99 тренувальних і бойових літаків *EMB-314 Super Tucano*⁸³.

Дві заяви, зроблені у 2007р., можуть значно змінити як рівень розвитку військових можливостей Бразилії, так і її місце у світовому рейтингу найкрупніших отримувачів військової техніки. По-перше, в липні Уряд країни проголосив поновлення довгострокового проекту будівництва підводного човна з атомним двигуном. Бразилія планує протягом восьми років інвестувати 1 млрд. реалів (\$560 млн.) у придбання французької або німецької технології будівництва підводного човна та в розробку ядерної силової установки для нього⁸⁴. По-друге, в листопаді 2007р. Уряд проголосив поновлення програми розвитку парку бойових літаків *F-X*; таким чином, він надав “зелене світло” початку в січні 2008р. процесу вибору проектів і виділив \$2,2 млрд. для закупівлі до 36 літаків⁸⁵. Ці закупівлі стануть можливими за умов збільшення оборонного бюджету Бразилії, розрахованого на зростання з 6,5 млрд. реалів (\$3,64 млрд.) у 2007р. до 10 млрд. реалів (\$5,6 млрд.) у 2008р.⁸⁶

Офіційні особи країни аргументують нові придбання наступними потребами: відновлення рівня боєготовності Збройних сил Бразилії, що знизився внаслідок кількох скорочень оборонного бюджету; зміцнення оборонної промисловості країни; підтримки експорту озброєнь. У вересні 2007р. Президент Бразилії Л.Сільва (*Lula da Silva*) оголосив про створення робочої групи з розробки проекту Національної оборонної стратегії з метою прискорити відновлення “боєготовності наших Збройних сил і технологічних переваг, які ми колись мали в певних галузях”. Робочій групі надано 12 місяців для розробки плану

⁸³ Embraer, ‘Embraer delivers 50th A-29 Super Tucano to Brazilian air force’, Press release, 19 Sep. 2007, <http://www.embraer.com/english/content/imprensa/press_releases_detalhe.asp?id=1670>; ‘Brazil confirms Derby BVR AAM procurement’, *Jane’s Missiles and Rockets*, Jan. 2007, p.16.

⁸⁴ Reuters, ‘Brazil to build \$500m nuclear sub’, 11 July 2007, <<http://www.news.com.au/story/0,23599,22054761-23109,00.html>>. Вперше Бразилія порушила перспективне питання про будівництво підводного човна з атомним двигуном у 1979р., і з того часу цей план є предметом політичних дебатів. Наприклад, у листопаді 2006р. повідомлялося, що виконання плану перенесено на невизначений термін, а перевагу віддано будівництву підводного човна *Type-214* за ліцензією Німеччини та модернізації п’яти наявних субмарин *Type-209* загальною вартістю 2,71 млрд. реалів (\$1,24 млрд.). Як ці плани можуть змінитися після заяв Уряду Бразилії в липні 2007р., залишається не з’ясованим. Див.: Squassoni, S. and Fite, D., ‘Brazil as litmus test: resending and restrictions on uranium enrichment’, *Arms Control Today*, Oct. 2005; ‘Brazilian navy postpones indefinitely its nuclear submarine construction program’, *O Estado de S. Paulo*, 15 Nov. 2006, Translation from Portuguese, Forecast International Market Alert News Center; ‘Brazil’s navy wants to buy at least 33 ships’, *O Estado de S. Paulo*, 13 May 2007, Translation from Portuguese, Forecast International Market Alert News Center.

⁸⁵ ‘Fighter deal green light to update Brazilian air force’, *Flight International*, 12 Nov. 2007. Перша програма *F-X* була скасована у 2005р. зі спрямуванням фондів на план *Fome Zero*. Див.: Stålenheim, P., Perdomo, C. and Sköns, E., ‘Military expenditure’, *SIPRI Yearbook 2007: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2007), p.286.

⁸⁶ ‘Brazil denies “arms race” with Venezuela’, *Xinhua*, 31 Oct. 2007, <http://news.xinhuanet.com/english/2007-11/01/content_6988196.htm>.

розвитку системи національної оборони на 10-15 років⁸⁷. Для припинення попередньої практики скорочень оборонного бюджету керівництво держави зосередило увагу на підвищенні рівня боєготовності армії і забезпеченні правопорядку в районі широкої прибережної смуги та у віддалених прикордонних районах, особливо в басейні Амазонки⁸⁸. Станом на листопад 2007р., лише 267 із 719 літаків Повітряних сил Бразилії були визнані придатними для польотів⁸⁹.

Уряд Бразилії заявив, що угоди із закупівлі озброєнь, укладені у 2007р., міститимуть умови виробництва озброєнь у Бразилії і передачі технологій, що розглядається як важлива передумова зміцнення вітчизняної оборонної промисловості⁹⁰. У 1980-х роках Бразилія була крупним експортером озброєнь, і Уряд з оптимізмом розглядає перспективи збільшення експорту озброєнь⁹¹. Зміцнення національної оборонної промисловості шляхом закупівлі передових оборонних технологій із-за кордону є політикою, до якої вже вдавалися Бразилія та інші країни, що розвиваються, – причому, з неоднозначними результатами⁹².

Проголошення планів закупівель у 2007р. супроводжувалося коментарями бразильських аналітиків і колишніх урядовців, в яких порушувалися питання стосовно закупівель озброєнь Венесуелою⁹³. Відносини між президентами Бразилії Л.Сільвою і Венесуели У.Чавесом були доволі теплими, але погіршилися через підтримку Венесуелою націоналізації нафтогазової промисловості, здійсненої Урядом Болівії у травні 2006р.⁹⁴ Під час оголошення нових планів закупівель, бразильські посадовці змушені були доводити, що до зміни цих планів їх спонукали інші причини, а не закупівлі озброєнь Венесуелою⁹⁵.

⁸⁷ 'Brazil to boost defense industry and acquire 36 fighter jets', *Mercopress*, 6 Nov. 2007; Guevara, I., 'Brazil eyes new defence doctrine', *Jane's Defence Weekly*, 26 Sep. 2007, p.7.

⁸⁸ 'Brazil to boost defense industry and acquire 36 fighter jets' (посилання 87).

⁸⁹ 'Fighter deal green light to update Brazilian air force' (посилання 85).

⁹⁰ 'Brazil to boost defense industry and acquire 36 fighter jets' (посилання 87).

⁹¹ Lehman, S., 'Brazil plans comeback of its once-lucrative defense industry', Associated Press, 7 Mar. 2005; 'Brazil looks for weapons export gains', *Jane's Defence Weekly*, 4 May 2005, p.10. Протягом 1984-1988рр. Бразилія була 11 найкрупнішим експортером озброєнь, при цьому 41% її поставок припадали на Ірак. Після завершення ірано-іракської війни 1980-1988рр. бразильський експорт значно зменшився і, попри володіння значною часткою ринку в галузі аерокосмічних технологій і стрілецької зброї, Бразилія так і не змогла досягти рівня експорту середини 1980-х років.

⁹² Brauer J. and Dunne, J.P. (eds), *Arms Trade and Economic Development: Theory, Policy and Cases in Arms Trade Offsets* (Routledge: London, 2004).

⁹³ Колишні Міністр закордонних справ С.Ляфер (*Celso Lafer*) і Президент Бразилії Х.Сарні (*José Sarney*) висловили занепокоєння закупівлями Венесуелою озброєнь у 2006р. та заявили про необхідність адекватної відповіді Бразилії. Див.: 'Latin America: press sees Chavez's arms deals as potential threat', *World News Connection*, 18 Aug. 2006; 'No arms race, no response to Venezuela', *Latin American Security & Strategic Review*, Nov. 2007, p.11.

⁹⁴ 'How gas is realigning South America', *Latin American Security & Strategic Review*, Aug. 2006, p.12. Див. також: 'Lula and Chávez compete for alliances across the region', *Latin American Security & Strategic Review*, Aug. 2007, pp.1-2; 'Brazil and Chile lead strategies to contain Chávez without isolating him', *Latin American Security & Strategic Review*, Sep. 2007, pp.1-2.

⁹⁵ 'Brazil rules out Venezuelan arms race', *El Universal*, 4 July 2007.

V. Міжнародні поставки озброєнь до зон конфліктів: Афганістану та Судану

У першому виданні *Щорічника СІПРІ* наводилися три підстави, що мотивують постачальників озброєнь задовольняти спричинені конфліктами потреби в озброєннях: (а) отримання важелів політичного впливу; (б) заміна прямої військової присутності третіх зацікавлених сторін у зоні конфлікту; (в) отримання економічних важелів сприяння продажу озброєнь⁹⁶. Крім того, поставки озброєнь, іншої військової техніки, надання послуг з підготовки персоналу можуть сприяти отриманню чи забезпеченню доступу до природних ресурсів або їх транзиту⁹⁷. Дотепер, виходячи з певних економічних та ідеологічних міркувань, уряди продовжують відкрито або приховано постачати озброєння сторонам конфліктів – при тому, що міжнародні миротворчі сили часто змушені домагатися надання їм достатньої кількості озброєнь і військової техніки⁹⁸. У цьому підрозділі на прикладах поставок озброєнь до Афганістану та Судану робиться спроба відповісти на питання: “Хто постачає озброєння, як і чому?”.

Афганістан

Після вторгнення Радянського Союзу в 1979р. до Афганістану країна перетворилася на своєрідне міжнародне “сховище озброєнь”, оскільки велика кількість основних видів звичайних озброєнь, стрілецької зброї і легких озброєнь (СЗЛО, *small arms and light weapons, SALW*) надходили через руки тих, хто протягом 1980-х і 1990-х років отримував їх для ведення бойових дій. Якщо у 2003-2007рр. Афганістан посідав 79 позицію в рейтингу крупних отримувачів основних видів звичайних озброєнь, то в 1988-1992рр. він був п'ятим серед найкрупніших отримувачів. У цьому підрозділі розглядаються зміни, що відбувались у 2007р. з урахуванням міжнародних поставок озброєнь недержавним суб'єктам, Афганській Національній Армії (АНА, *Afghan National Army, ANA*) та національним озброєним формуванням, що беруть участь у багатонаціональних Міжнародних силах сприяння безпеці (*International Security Assistance Force, ISAF*)⁹⁹.

Озброєні недержавні суб'єкти

Починаючи з 2005р., в Афганістані спостерігалось значне зростання збройного насильства, до якого вдавалися недержавні суб'єкти¹⁰⁰. Згідно з урядовою

⁹⁶ ‘The third world: military expenditure and the trade in major weapons’, *SIPRI Yearbook of World Armaments and Disarmament 1968/69* (Almqvist and Wiksell: Stockholm, 1969), pp.53-55.

⁹⁷ Klare, M. T., *Blood and Oil: The Dangers and Consequences of America's Growing Petroleum Dependency* (Penguin: London, 2005); Stokes, D., “‘Blood for oil?’ global capital, counter-insurgency and the dual logic of American energy security”, *Review of International Studies*, vol.22, no.2 (2007), pp.245-264.

⁹⁸ Див. розділ 3 цього видання.

⁹⁹ У підрозділі стосовно недержавних озброєних суб'єктів наводяться відомості про випадки міжнародних поставок СЗЛО, дані про які не надходять до бази даних СІПРІ про поставки озброєнь. Про міжнародні поставки основних видів звичайних озброєнь до АНА та *ISAF* див. Базу даних СІПРІ про поставки озброєнь (посилання 2).

¹⁰⁰ Ліндберг С., Мелвін Н. Дж. “Крупні збройні конфлікти”, *Щорічник СІПРІ 2007* (посилання 1), с.68-72.

Програмою Афганістану з розпуску незаконних озброєних угруповань (*Afghan Government's Disbandment of Illegal Armed Groups programme*), в Афганістані їх налічується понад 1 800, у т.ч. повстанські, такі, як Талібан, і місцеві ополчення та нарко-кримінальні угруповання, такі, як Сили Ісламської партії (*Hizb i-Islami*) Г.Хекматіяра (*Gulbuddin Hekmatyar*)¹⁰¹. Водночас, Талібан є єдиним угрупованням з діючих в Афганістані, стосовно якого запроваджене обов'язкове ембарго ООН на поставки озброєнь¹⁰². Попри ембарго та зусилля Уряду Афганістану, складається враження, що у 2007р. обмеження доступу до озброєнь не забезпечувалося.

У лютому 2007р. провідний командир сил Талібана мула Дадулла (*Mullah Dadullah*) заявив, що тенденція зростання збройного насильства триватиме, оскільки Талібан отримав “додаткові озброєння”, в т.ч. здатні вести боротьбу з вертольотами¹⁰³. В заяві Дадулли безпосередньо йдеться про переносні зенітні ракетні комплекси (ПЗРК, *man-portable air defence systems, MANPADS*), але головними озброєннями, які використовували сили повстанців у 2007р., були насамперед стрілецька зброя, міномети, протитанкові ракети та саморобні вибухові пристрої¹⁰⁴. Припускається, що родоплемінні території з федеральним адміністративним управлінням (*Federally Administered Tribal Areas*) у Пакистані використовувалися для накопичення озброєнь, їх транзиту та постачання Талібану¹⁰⁵. У доповідях за 2007р. наводилися дані про те, що потік озброєнь через афгансько-іранський кордон значно зріс. Уряди Великої Британії і США визначили Іран як державу походження та транзиту озброєнь, захоплених силами АНА та *ISAF*, та звинуватили Іран у прихованому постачанні озброєнь Талібана¹⁰⁶. Уряд Великої Британії підозрював Китай в нелегальних поставках Талібана озброєнь китайського виробництва через Іран¹⁰⁷. Зі свого боку, Іран

¹⁰¹ Government of Afghanistan, Disbandment of Illegal Armed Groups, <<http://www.diag.gov.af/>>.

¹⁰² Ембарго ООН на поставки озброєнь до Афганістану під час правління Талібана було запроваджене 19 грудня 2000р. 16 січня 2002р. було запроваджене обов'язкове ембарго ООН на поставки озброєнь до будь-яких територій перебування Талібана. Див.: Резолюції РБ ООН №1333 від 19 грудня 2000р. та №1367 від 16 січня 2002р. Див. також: Fruchart et al. (посилання 111); Holtom, P., ‘United Nations arms embargoes: their impact on arms flows and target behaviour—Case study: The Taliban’, SIPRI, Stockholm, 2007, <http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=356>.

¹⁰³ Achakzai, S.A., ‘Afghan Taliban say rearmed, ready for war’, Reuters, 23 Feb. 2007, <<http://www.reuters.com/article/featuredCrisis/idUSSP100413>>.

¹⁰⁴ Ця заява базується на відомостях, отриманих від захоплених повстанців. Див.: Combined Joint Task Force 82, Operation Enduring Freedom, <<http://www.cjtf82.com/>>; див. також: Шостий звіт Групи ООН з аналітичної підтримки та моніторингу санкцій; Група створена згідно з резолюціями РБ ООН №1526 від 2004р. та №1617 від 2005р., що стосуються, відповідно, Аль-Каїди та Талібана, а також пов'язаних з ними фізичних та юридичних осіб. Див.: UN Document S/2007/132, 8 Mar. 2007, p.32.

¹⁰⁵ Norell, M., *The Taliban and the Muttahida Majlis-e-Amal (MMA)*, Memo 2021 (Swedish Defence Agency: Stockholm, Mar. 2007), p.37; Rashid, A., ‘Dangerous neighbours’, *Far Eastern Economic Review*, 9 Jan. 2003, p.19; Другий звіт (посилання 104), див.: UN Document S/2005/83, 15 Feb. 2005, pp.32-34.

¹⁰⁶ Audio: Des Browne on Afghanistan and Iraq’, Podcast, *The Guardian*, 16 Aug. 2007, <http://blogs.guardian.co.uk/podcasts/2007/08/des_browne_on_afghanistan_and.html>; Miles, D., ‘Gates, Karzai share optimism about Afghanistan’s course’, US Department of Defense, American Forces Press Service, 4 June 2007, <<http://www.defenselink.mil/news/newsarticle.aspx?id=46276>>.

¹⁰⁷ Danahar, P., ‘Taliban “getting Chinese weapons”’, BBC News, 3 Sep. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/6975934.stm>>.

відкинув будь-які звинувачення стосовно своєї участі в озброєнні Талібана¹⁰⁸, а Китай офіційно заявив, що не експортував озброєння до Афганістану¹⁰⁹. Труднощі з визначенням джерел походження озброєнь, що були знайдені в Афганістані або потрапили туди контрабандою, збільшуються через невідомість сторін-отримувачів озброєнь – таку точку зору висловили багато коментаторів у відповідь на заяви урядів Великої Британії і США про те, що захоплені озброєння призначалися для Талібана¹¹⁰.

Афганська Національна Армія

Міністерство оборони (МО) США, відповідальне за контроль над підготовкою та оснащенням АНА, із самого початку прийняло рішення про поставку АНА озброєнь радянського виробництва, отриманих під час реалізації проєктів роззброєння, демобілізації, реінтеграції та розташування важких озброєнь в Афганістані (*Afghanistan's Disarmament, Demobilization and Reintegration and Heavy Weapons Cantonment*), а також від союзників по коаліції¹¹¹. МО США схвалило такий підхід, оскільки: (а) ці озброєння були знайомі військовослужбовцям АНА; (б) окремі союзники по коаліції мали намір здійснити поставку таких озброєнь¹¹². Як і в Іраку, за офіційними доповідями США, до Афганістану постачалася стара та несправна військова техніка з перевищенням термінів контрактів і за завищеною ціною¹¹³. З метою сприяння модернізації АНА, починаючи з 2007р., МО США здійснило поставки вироблених у США військової техніки, озброєнь та елементів інфраструктури, в т.ч. 2 500 маневрених багатоцільових військових машин і “десятків тисяч” гвинтівок *M-16* на суму близько \$2 млрд.¹¹⁴ Бюджет США на 2008р. передбачає в майбутньому витратити \$2,7 млрд. на підготовку та оснащення АНА та Афганської Національної Поліції (*Afghan National Police*)¹¹⁵.

¹⁰⁸ Khilwatgar, N., ‘No evidence of arms supply from other countries: ISAF’, *Pajhwok Afghan News*, 18 July 2007.

¹⁰⁹ Chinese Ministry of Foreign Affairs, ‘Foreign Ministry spokesman Qin Gang’s regular press conference on 10 July 2007’, 11 July 2007, <<http://www.fmprc.gov.cn/eng/xwfw/s2510/2511/t339160.htm>>.

¹¹⁰ Wright, J., ‘Outside assistance: is Iran supporting the Afghan insurgency’, *Jane’s Intelligence Review*, Sep. 2007, pp.38-43.

¹¹¹ US Government Accountability Office (GAO), *Afghanistan Security: Efforts to Establish Army and Police Have Made Progress, But Future Plans Need to be Better Defined*, GAO-05-575 (GAO: Washington, DC, June 2005), pp.15-16.

¹¹² US Government Accountability Office (посилання 111), p.16.

¹¹³ Garamone, J., ‘Justice, defense agencies examine contracting problems’, US Department of Defense, American Forces Press Service, 28 Aug. 2007, <<http://www.defenselink.mil/news/newsarticle.aspx?id=47209>>; McCaffrey, B.R., ‘Academic report—trip to Afghanistan and Pakistan’, 3 June 2006, pp.6-7, <http://www.washingtonspeakers.com/prod_images/pdfs/McCaffreyBarry.VisitToAfghanistan.05.06.pdf>.

¹¹⁴ Tran, T., ‘Afghanistan to get \$2 billion in US gear’, Associated Press, 4 July 2006, <<http://www.afghannews.net/index.php?action=show&type=news&id=844.com>>.

¹¹⁵ US Office of Management and Budget, *Budget of the United States Government, Fiscal Year 2008, Appendix, Detailed Budget Estimates* (Government Printing Office: Washington, DC, 2007), pp.247-248, <<http://www.whitehouse.gov/omb/budget/fy2008/appendix.html>>.

У листопаді 2006р. Міністр оборони Афганістану А.Вардак (*Abdul Rahim Wardak*) заявив про намір оснастити АНА “технікою, яка була б придатною для застосування також підрозділами [*ISAF*] і НАТО”¹¹⁶. У 2007р. Туреччина поставила АНА першу партію артилерійських систем за стандартами НАТО з безоплатною передачею 24 гаубиць калібру 155 мм. Греція оголосила у 2007р. про намір поставити АНА 13 танків *Leopard-1*; Австралія, Канада та Норвегія є потенційними кандидатами на майбутню поставку танків *Leopard*, що були у використанні¹¹⁷. США також вживатимуть заходів з досягнення домовленості про поставку транспортних і розвідувальних літаків, транспортних і бойових вертольотів, а також легких бойових літаків, завдяки чому Повітряні сили (ПС) Афганістану у 2015р. матимуть 112 придатних до експлуатації одиниць авіаційної техніки¹¹⁸. Планується, що вертольоти розробки колишнього СРСР і надалі складатимуть певну частку поставок; у 2007р. поставлено вертольоти *Mi-17* з Чехії. У 2008р. США фінансуватимуть поставку ще трьох вертольотів *Mi-17* та шести вертольотів *Mi-35* з Чехії, одного *Mi-17* із Словаччини, дев’яти *Mi-17* через ОАЕ та чотирьох модернізованих транспортних літаків *An-32* з України. Крім того, США планують поставити у 2009р. ПС Афганістану 20 транспортних літаків *C-27*, придбаних у Італії¹¹⁹.

Міжнародні сили сприяння безпеці

Отриманий досвід значно вплинув на плани закупівлі озброєнь для національних озброєних формувань, що беруть участь в *ISAF* з наданням пріоритету підвищенню можливостей із забезпечення стратегічних повітряних перевезень, а також придбанню вертольотів, броньованих машин і БЛА. Це відповідає Декларації Ризького саміту НАТО 2006р., в якій визнана потреба підвищення можливостей зі стратегічних повітряних перевезень “з метою забезпечення проведення та підтримки багатонаціональних спільних експедиційних операцій на віддалених територіях”¹²⁰. Внаслідок цього у 2006-2007рр. у країнах-членах НАТО значно зросли обсяги замовлень транспортних літаків *C-17*¹²¹. Важкі транспортні вертольоти також користуються попитом: у лютому

¹¹⁶ US Department of Defense, ‘DoD news briefing with LTG Eikenberry and Minister of Defense Wardak at the Pentagon’, 21 Nov. 2006, <<http://www.defenselink.mil/transcripts/transcript.aspx?transcriptid=3816>>.

¹¹⁷ ‘Afghanistan may get Norwegian tanks’, *Norway Post*, 25 Oct. 2006; NATO, ‘Fact sheet: NATO support to Afghan national army (ANA)’, Oct. 2007, <<http://www.nato.int/isaf/topics/factsheets/nato-support-to-ana-factsheet.pdf>>; Pugliese, D., ‘Canada may supply Afghan military with Leopard tanks’, *CanWest News Service*, 21 May 2007.

¹¹⁸ US Department of Defense, ‘DoD Press Briefing with Brig. Gen. Lindell at the Pentagon, Arlington, Va.’, 24 Jan. 2008, <<http://www.defenselink.mil/transcripts/transcript.aspx?transcriptid=4126>>.

¹¹⁹ Khilwatgar, N., ‘AAF to get 26 aircraft this year’, *Pajhwok Afghan News*, 17 Jan. 2008, <<http://www.pajhwok.com/viewstory.asp?lng=eng&id=48767>>; US Department of Defense (посилання 118).

¹²⁰ NATO, ‘Riga Summit Declaration’, Press Release (2006)150, 29 Nov. 2006, <<http://www.nato.int/docu/pr/2006/p06-150e.htm>>.

¹²¹ У 2007р. Велика Британія замовила та отримала п’ятий та шостий *C-17*, а Канада отримала перші два з чотирьох цих літаків. Три або чотири літаки *C-17* планує придбати консорціум з 15 країн-членів НАТО за участю Фінляндії і Швеції. Див.: NATO, ‘Allies agree on Strategic Airlift Capability initiative’, Press Release (2007)075, 20 June 2007, <<http://www.nato.int/docu/pr/2007/p07-075e.html>>.

2007р. Нідерланди оголосили про плани закупівлі шести вертольотів *CH-47F* виробництва США та модернізації ще 11 наявних вертольотів *CH-47D* до стандарту *CH-47F*; у грудні 2007р. Велика Британія також оголосила про модернізацію восьми вертольотів *CH-47*. Ситуація з тактичною транспортною авіацією є настільки складною, що НАТО уклав угоду на \$37 млн. з приватною американською компанією про надання нею вертольотів і літаків для здійснення повітряних перевезень¹²².

Національні озброєні формування, що діють в Афганістані, також прагнули придбати важку броньовану техніку, через що Канада відклала на невизначений термін плани поставки 66 105-мм самохідних артилерійських систем *Stryker/LAV-III* та запропонувала замість цього замінити 114 старих танків *Leopard-C2* на 20 орендованих у Німеччині *Leopard-2A6M* і 100 *Leopard-2A4/6*, що були у використанні, з Нідерландів. Ситуація в Афганістані зумовлює підвищення масштабів застосування та обсягів замовлення БЛА; при цьому Ізраїль перетворився на одного з провідних, на рівних зі США, постачальників *ISAF*. У 2007р. Ізраїль поставив британським силам в Афганістані великі БЛА *Hermes-450*. У жовтні 2007р. Велика Британія також оснастила війська першими, поставленими зі США до Афганістану БЛА *M-Q9* зі зброєю на борту; у 2007р. Данія придбала міні-БЛА *Raven-B* виробництва США. Розгортання нових поколінь БЛА різних розмірів в Афганістані є, можливо, одним з найбільш очевидних прикладів використання театру воєнних дій як випробувального полігону для перевірки нових видів озброєнь.

Судан

Від самого початку конфлікту в Дарфурі недержавні озброєні суб'єкти в регіоні застосовували переважно СЗЛО, тоді як Збройні сили Судану – основні види звичайних озброєнь. У 1998-2002рр. Судан посідав 66 позицію в рейтингу крупних отримувачів основних видів звичайних озброєнь і 44 – у 2003-2007рр. У підрозділі розглядаються найважливіші зміни, що відбулися у 2007р. з акцентом на міжнародних поставках озброєнь недержавним озброєним суб'єктам, урядовим Збройним силам і силам Спільної операції Африканського Союзу / ООН у Дарфурі (*African Union/United Nations Hybrid Operation in Darfur, UNAMID*)¹²³.

Недержавні озброєні суб'єкти

У відповідь на конфлікт у регіоні Дарфур (Судан), 30 липня 2004р. РБ ООН Резолюцією №1556 запровадила ембарго на поставки озброєнь і військової

¹²² Fiorenza, N., 'NATO outsources additional airlift for Afghanistan', *Jane's Defence Weekly*, 2 Jan. 2008, p.6.

¹²³ Відомості про міжнародні поставки СЗЛО недержавним суб'єктам у Дарфурі та Уряду Судану, що обговорюються тут, не внесені до бази даних СІПРІ про поставки озброєнь. База даних містить інформацію про міжнародні поставки Уряду Судану основних видів звичайних озброєнь.

техніки недержавним суб'єктам у Дарфурі¹²⁴. У 2007р. одна з експертних груп ООН дійшла висновку, що Уряд Еритреї здійснив прямі поставки озброєнь і військової техніки недержавним суб'єктам у Дарфурі¹²⁵. Є також підозра, що високопосадовці урядів Чаду та Лівії досягли домовленості про військову підтримку недержавних суб'єктів у Дарфурі. Недержавні озброєні суб'єкти оснастили свої сили озброєннями та військовою технікою, викраденими в суданських урядових Збройних сил, і стрілецькою зброєю, поставленою до Дарфуру контрабандою із сусідніх країн¹²⁶. Є також вагомі докази того, що Уряд Судану використовує місцеву міліцію, що комплектується джанджавідами (*Janjaweed*), – арабами-жителями Дарфуру, – здійснюючи її організаційне, фінансове та технічне забезпечення¹²⁷.

Суданські урядові Збройні сили

У 2005р. Резолюцією РБ ООН №1591 було розширене ембарго на поставки озброєнь до Дарфуру із забороною передачі військової техніки всім воюючим сторонам у Дарфурі, в т.ч. й суданським урядовим Збройним силам, розташованим у Дарфурі¹²⁸. У 2003-2007рр. питома вага Уряду Судану в отриманні міжнародних поставок була незначною. Головним постачальником основних видів звичайних озброєнь Уряду Судану в цей період була Росія, яка здійснювала близько 87% поставок; частка Китаю складала лише 8%. Протягом цього періоду Росія поставила 20 бойових вертольотів і 12 бойових літаків *МиГ-29С*; Китай поставив щонайменш шість легких бойових літаків *К-8* і три *А-5*. Крім того, починаючи з 1990-х років, компанії Ірану, Китаю і Росії підтримували розширення власних потужностей Судану із збирання та виробництва легких озброєнь, артилерії і броньованих машин¹²⁹. За наявними даними, протягом 1992-2005рр. Китай та Іран здійснили до Судану понад 95% поставок легких озброєнь і боеприпасів¹³⁰. Серед інших постачальників озброєнь можна відзначити Індію і Туреччину; з ними Судан уклав військові угоди, відповідно, у 2003р. та 2006р.¹³¹

¹²⁴ Резолюція РБ ООН №1556 від 30 липня 2004р. Аналіз конфлікту в Дарфурі див. у підрозділі IV розділу 2 цього видання. Результати більш глибоких досліджень з питань поставок озброєнь до Судану до та після ембарго ООН див.: Wezeman, P., 'United Nations arms embargoes: their impact on arms flows and target behaviour—Case study: Darfur (Sudan)', SIPRI, Stockholm, 2007, <http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=356>.

¹²⁵ Підсумкова доповідь експертної групи ООН на запит РБ, згідно з §2 Резолюції №1665 від 2006р.: UN Document S/2007/584, 3 Oct. 2007, pp.27-28.

¹²⁶ Amnesty International, 'Sudan: arming the perpetrators of grave abuses in Darfur', 16 Nov. 2004, p.26, <<http://www.amnesty.org/en/library/info/AFR54/139/2004>>.

¹²⁷ UN Document (посилання 125), p.56.

¹²⁸ Резолюція РБ ООН №1591 від 29 березня 2005р.

¹²⁹ Перелік озброєнь розробки Ірану, Китаю та Росії, що виготовляються в Судані, див. на Інтернет-сторінці суданської Корпорації військової промисловості (*Sudanese Military Industry Corporation*): <<http://mic.sd/english/abouten.htm>>.

¹³⁰ Small Arms Survey, 'The militarization of Sudan', Sudan Issue Brief: Human Security Baseline Assessment no.6 (Apr. 2007).

¹³¹ 'Sudan, Turkey ink military cooperation accord', *Sudan Tribune*, 1 Aug. 2006; 'India offers defence help to Sudan', *The Hindu*, 15 Dec. 2003.

Уряд Судану проігнорував ембарго РБ ООН, запроваджене Резолюцією №1591, придбавши озброєння та військову техніку китайського та російського виробництва для урядових Збройних сил у Дарфурі без попередньої згоди Комітету із санкцій ООН (*UN Sanctions Committee*), створеного для моніторингу дотримання Резолюції¹³². Попри порушення Резолюції Урядом Судану, Китай і Росія виступили проти закликів до запровадження ООН всеохопного ембарго на поставки озброєнь Судану¹³³. Можна окреслити кілька можливих мотивів Росії і Китаю. По-перше, Китай і Росія вже виступали проти запровадження ембарго ООН на поставки озброєнь урядам, звинуваченим у насильстві проти своїх громадян – серед останніх прикладів можна згадати М'янму (Бірму), – посиляючись на принцип невтручання у внутрішні справи суверенних держав¹³⁴. По-друге, поставки озброєнь значно посилили зв'язки між урядами Судану, Китаю і Росії; завдяки цим обставинам Китай отримав доступ до родовищ нафти в Судані та інші економічні вигоди. Доступ до суданської нафтової індустрії є важливим аспектом енергетичної політики Китаю, і він вже здійснив значні інвестиції в розвідку родовищ нафти в Судані¹³⁵. По-третє, запровадження ембарго могло б означати втрату надходжень від продажу озброєнь, хоча цей мотив має невелику вагу, оскільки поставки озброєнь з Китаю і Росії до Судану складають лише близько 2% поставок цими країнами основних видів звичайних озброєнь у 2003-2007рр.

Сили Спільної операції Африканського Союзу / ООН у Дарфурі (UNAMID)

На відміну від безперервних поставок озброєнь воюючим сторонам у Дарфурі, африканські збройні сили, розгорнуті у складі сил міжнародних миротворчих операцій в регіоні, доповідають про значний дефіцит військової техніки. В листопаді 2007р. *UNAMID* не вистачало двох середніх транспортних літаків, трьох підрозділів середніх вертольотів забезпечення та одного підрозділу легких тактичних вертольотів. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун (*Ban Ki-Moon*), звернувся до “країн-членів ООН, які здатні надати такі засоби, зробити це”¹³⁶. На прикладі *UNAMID* можна чітко побачити проблему із заохоченням міжнародною спільнотою країн Африки надавати значну частину

¹³² UN Document (посилання 125), pp.28-42, 60-64.

¹³³ Наприклад, Китай і Росія утрималися від голосування під час ухвалення Резолюції РБ ООН №1591. Китай також утримався від голосування за Резолюцію №1556. Звіти про голосування в РБ ООН див.: UN Bibliographic Information System (UBISNET), <<http://unbisnet.un.org/>>.

¹³⁴ Після 1997р. Китай і Росія неодноразово підтверджували однакове тлумачення цього принципу у спільних заявах. Останнім прикладом є Спільна заява Російської Федерації і Китайської Народної Республіки з питань міжнародного права у XXI сторіччі від 1 липня 2005р. Див.: Інтернет-сайт Міністерства закордонних справ РФ <<http://www.mid.ru/>>.

¹³⁵ Small Arms Survey, ‘Arms, oil and Darfur’, Sudan Issue Brief: Human Security Baseline Assessment no.7 (July 2007); Taylor, I., ‘China’s oil diplomacy in Africa’, *International Affairs*, vol.82, no.5 (2006), pp.937-959.

¹³⁶ Доповідь Генерального секретаря ООН про розгортання сил Спільної операції Африканського Союзу / ООН у Дарфурі: UN Document S/2007/653, 5 Nov. 2007, p.3. Командувач *UNAMID* заявив, що сили, задіяні в операції, потребують поставки від розвинутих країн, визначених донорами, як мінімум 12 бойових вертольотів, 18 військових транспортних вертольотів і відповідної кількості броньованої техніки. Див.: ‘Darfur peacekeeper warns of high expectations’, allAfrica.com, 6 Nov. 2007, <<http://allafrica.com/stories/200711060094.html>>.

підрозділів до складу розгорнутих на африканському континенті миротворчих сил, маючи на увазі, зокрема, що країни Західної Африки мають збройні сили, недостатньо оснащені для виконання таких місій¹³⁷. ЄС, його країни-члени та Канада надали певну військову допомогу, включаючи навчання особового складу, передачу вертольотів для виконання невоєнних транспортних завдань і кілька броньованих машин для зміцнення потенціалу африканського миротворчого контингенту¹³⁸. Військова допомога США в рамках оголошеної Білим Домом “глобальної війни з тероризмом”, спрямована насамперед на посилення африканських збройних сил, також сприяє зміцненню африканського миротворчого контингенту¹³⁹. Водночас, фінансові ресурси країн Західної Африки є надто обмеженими для здійснення закупівель озброєнь, і більшість їх потреб у цій сфері задовольняються поставками переважно з Китаю і країн Східної Європи.

VI. Висновки

За останні 15 років (1993-2007рр.) склад п'ятірки найкрупніших постачальників основних видів звичайних озброєнь не змінився: США, Росія, Німеччина, Франція та Велика Британія. Хоча ці постачальники продовжують демонструвати наміри утримати провідні позиції на ринку міжнародних поставок озброєнь, у 2007р. висловлювалися певні побоювання стосовно перспектив експорту озброєнь Франції і Росії. Водночас, замовлення на основні види звичайних озброєнь, про які повідомлялось у 2007р., свідчать про те, що обсяг міжнародних поставок озброєнь і надалі зростатиме. Події 2007р. дають підстави для прогнозування протягом наступних 5-15 років певних змін у складі найкрупніших отримувачів – із значним підвищенням рейтингів Саудівської Аравії, Лівії і Тайваню.

Попри кричущі заголовки в мас-медіа, несхоже, що Південна Америка перебуває зараз у стані класичної гонки озброєнь. Є певні свідчення того, що програми закупівель озброєнь Бразилії, Чилі та Венесуели зазнали певного впливу через дії сусідніх країн і самі вплинули на прийняття урядами інших країн регіону рішень про закупівлю озброєнь. Водночас, інші місцеві чинники, в т.ч. потреба в заміні або модернізації наявної військової техніки для виконання нових завдань, участі в миротворчих операціях і традиційної національної оборони, сприймаються як головні аргументи для пояснення причин зростання поставок озброєнь. Крім того, вдосконалення систем обміну інформацією та інші заходи зміцнення довіри сприяли обмеженню негативних наслідків, спричинених закупівлями озброєнь. Нарешті, окремі країни або мають бажання,

¹³⁷ Див. розділ 3 цього видання.

¹³⁸ Canadian Ministry of National Defence, 'Operation AUGURAL', 16 Apr. 2007, <http://www.mdn.ca/site/Operations/augural/index_e.asp>; EU Council Secretariat, 'EU support to the African Union Mission in Darfur-AMIS', Fact sheet, May 2007, <http://www.consilium.europa.eu/cms3_fo/showPage.asp?id=1087&lang=en>.

¹³⁹ The doves of war', *The Economist*, 24 Nov. 2007, pp.52-53.

або спроможні конкурувати з Чілі та Венесуелою, закупівля озброєнь якими забезпечується за рахунок прибутків від продажу сировини, а також з Бразилією, яка має потужний економічний потенціал.

Міжнародні поставки озброєнь до зон конфліктів в Афганістані та Судані демонструють одразу кілька тенденцій. По-перше, запроваджені ООН ембарго на постачання озброєнь насамперед до недержавних суб'єктів в Афганістані та Судані, не досягли цілі. По-друге, провідні постачальники озброєнь прагнули продемонструвати підтримку урядів Афганістану та Судану шляхом прямих поставок озброєнь для них. У випадку з Афганістаном акцент у поставках для АНА перемістився з радянського озброєння на озброєння виробництва США та західних країн. Китай і Росія продовжують підтримку Судану, постачаючи озброєння і блокуючи впровадження всеохопного ембарго ООН проти Судану. По-третє, хоч і *ISAF*, і *UNAMID* продовжують голосно заявляти про дефіцит бойових і транспортних вертольотів, занепокоєння та претензії *UNAMID* стосовно військової техніки мають зовсім інший порядок, порівняно з претензіями *ISAF*.

Додаток 7А. Постачальники та отримувачі основних видів звичайних озброєнь

ПРОЕКТ СІПРІ З ПИТАНЬ ПОСТАВОК ОЗБРОЄНЬ

Проект СІПРІ з питань поставок озброєнь має базу даних про поставки озброєнь, яка містить інформацію про поставки основних видів звичайних озброєнь державам, міжнародним організаціям та недержавним озброєним угрупованням з 1950р. (див.: <<http://armstrade.sipri.org>>). До кожного зразка озброєнь чи підсистеми, що вноситься до бази даних, СІПРІ застосовує вартісний тренд-індикатор. На підставі даних про кількість зразків або підсистем, що були поставлені в конкретному році, та величини вартісного тренд-індикатора СІПРІ обчислює вартість поставок до конкретних держав, організацій чи угруповань, від них, або між ними. Показники вартісного тренд-індикатора не відбивають фінансову вартість поставок озброєнь; вони визначають лише обсяги поставок. Тому безпосередні посилення на ці показники мають супроводжуватися відповідними застереженнями. Найкращим чином їх можна використовувати як вихідні дані для визначення тенденцій у міжнародних поставках озброєнь у певних часових періодах, для оцінки питомої ваги постачальників та отримувачів у загальному обсязі міжнародних поставок або у поставках від/до конкретних держав.

У таблиці 7А.1 наводяться джерела поставок основних видів звичайних озброєнь до 10 найкрупніших отримувачів за період 2003-2007рр. У таблиці 7А.2 наведено регіональний розподіл експорту 10 найкрупніших постачальників основних видів звичайних озброєнь у 2003-2007рр. У таблиці 7А.3 містяться дані про величини тренд-індикатора СІПРІ для всіх отримувачів основних видів звичайних озброєнь за період 2003-2007рр., а в таблиці 7А.4 – для всіх постачальників за той самий період.

Таблиця 7А.2. 10 найкрупніших постачальників основних видів звичайних озброєнь і місця призначення за регіонами за період 2003-2007рр. Цифри відбивають питому вагу поставачальника в сукупному експорті до регіону. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення. Про держави, що належать до кожного регіону див. додаток 5А цього видання.

Регіон отримувача	Постачальник									
	США	Росія	Німеччина	Франція	Велика Британія	Нідерланди	Італія	Швеція	Китай	Україна
Африка	<1	10	13	1	6	<1	5	-	14	17
Північна Африка	<1	5	1	<1	<1	-	<1	-	-	13
Західна Африка	<1	5	12	1	6	<1	5	-	14	4
Америка	5	5	4	5	32	27	35	3	2	5
Південна Америка	2	5	3	4	9	21	33	2	2	-
Азія та Океанія	36	74	17	28	23	13	14	16	52	35
Центральна Азія	<1	<1	-	-	-	-	-	-	-	2
Східна Азія	27	51	8	18	13	9	6	1	8	21
Океанія	5	-	8	2	1	3	-	14	-	-
Південна Азія	3	23	1	8	9	1	8	1	44	12
Європа	27	3	62	16	33	55	46	81	1	16
Центральна Європа	4	<1	7	1	10	7	10	40	-	<1
Східна Європа	-	1	-	<1	<1	-	-	-	-	16
Західна Європа	23	1	55	15	23	49	36	41	1	<1
Близький Схід	32	8	4	50	6	5	<1	-	31	24
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Примітки до таблиць 7А.1 та 7А.2: «-» – від 0 до 0,5; <1 – від 0,5 до 1.
Джерело для таблиць 7А.1 та 7А.2: База даних СІПТІ про поставки озброєнь, <<http://armstrade.sipri.org>>.

Таблиця 7А.3. Отримувачі основних видів звичайних озброєнь у 2003-2007рр.

Таблиця містить дані про обсяги імпорту основних видів звичайних озброєнь усіх країн/недержавних суб'єктів протягом 2003-2007рр. Країни наведені в порядку зменшення обсягів сукупного імпорту у 2003-2007рр. Дані є вартісними тренд-індикаторами, наведеними в \$ млн. у постійних цінах 1990р. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

Позиція		Отримувач	Обсяги імпорту					2003-2007	% частка 2003-2007
2003-2007	2002-2006 ^a		2003	2004	2005	2006	2007		
1	1	Китай	2 068	2 906	3 346	3 719	1 424	13 463	12
2	2	Індія	2 870	2 331	1 182	1 404	1 318	9 105	8
3	3	ОАЕ	700	1 436	2 224	2 067	1 040	7 467	7
4	4	Греція	2 226	1 498	540	817	2 089	7 170	6
5	6	Південна Корея	575	967	661	1 527	1 807	5 536	5
6	7	Ізраїль	292	845	1 108	1 102	891	4 239	4
7	5	Єгипет	816	752	736	1 020	418	3 743	3
8	8	Австралія	864	558	560	765	685	3 432	3
9	9	Туреччина	433	174	984	317	944	2 853	3
10	10	США	501	523	476	514	587	2 601	2
11	11	Пакистан	592	385	333	321	715	2 347	2
12	17	Чілі	175	57	403	1 034	615	2 283	2
13	13	Японія	465	412	299	477	519	2 171	2
14	19	Польща	376	242	97	424	985	2 123	2
15	15	Велика Британія	787	135	16	332	698	1 969	2
16	16	Італія	516	434	136	702	176	1 965	2
17	12	Тайвань	101	341	794	608	3	1 846	2
18	21	Сінгапур	70	384	543	47	707	1 751	2
19	30	Південна Африка	2	2	187	689	855	1 734	2
20	18	Іспанія	110	245	391	537	385	1 669	2
21	14	Саудівська Аравія	159	952	148	185	72	1 517	1
22	27	Алжир	197	272	152	125	700	1 446	1
23	26	Малайзія	137	81	16	646	550	1 429	1
24	39	Венесуела	13	13	27	477	887	1 417	1
25	24	Канада	127	317	110	120	623	1 296	1
26	22	Німеччина	62	254	248	560	85	1 209	1
27	23	Іран	198	136	86	450	297	1 168	1
28	25	Румунія	25	292	553	140	70	1 081	<1
29	38	Індонезія	358	101	27	46	475	1 007	<1
30	40	Норвегія	4	6	4	457	483	953	<1
31	28	Португалія	57	43	391	429	2	922	<1
32	33	Бразилія	71	118	277	177	175	818	<1
33	32	Чехія	104	7	622	65	15	813	<1
34	35	Перу	22	47	368	193	172	801	<1
35	29	В'єтнам	32	259	336	152	1	779	<1
36	31	Нідерланди	172	151	119	90	210	742	<1
37	20	Ємен	40	314	308	57	-	720	<1
38	44	Данія	46	216	103	141	201	708	<1
39	46	Ірак	-	46	152	254	244	695	<1
40	34	Йорданія	300	203	32	76	83	695	<1
41	42	Фінляндія	231	76	96	130	110	642	<1
42	43	Швейцарія	91	175	159	70	126	621	<1
43	37	Оман	32	41	100	415	4	591	<1

Позиція			Обсяги імпорту					% частка	
2003- 2007	2002- 2006 ^a	Отримувач	2003	2004	2005	2006	2007	2003- 2007	2003- 2007
44	36	Судан	140	299	81	49	–	569	<1
45	41	Ерїтрея	–	280	271	–	–	551	<1
46	56	Угорщина	–	3	13	277	192	485	–
47	64	Австрія	43	55	21	–	335	455	–
48	48	Ефіопія	193	199	–	–	–	392	–
49	50	Швеція	63	48	62	125	85	383	–
50	45	Таїланд	153	117	58	38	9	375	–
51	47	Мексика	9	253	36	53	11	362	–
52	55	Франція	57	93	–	121	63	334	–
53	51	Бангладеш	9	33	29	240	17	329	–
54	58	Білорусь	–	–	6	254	–	260	–
55	61	Нова Зеландія	108	50	8	8	70	244	–
56	59	Аргентина	12	162	4	17	41	236	–
57	60	Болгарія	2	12	158	20	38	231	–
58	77	Бельгія	27	18	–	4	171	220	–
59	54	Азербайджан	–	3	45	142	27	218	–
60	52	Марокко	7	–	96	65	44	212	–
61	53	Колумбія	128	11	10	22	38	210	–
62	63	Лівія	145	–	–	45	3	192	–
63	76	Кувейт	49	1	19	–	117	186	–
64	57	Туніс	–	–	168	18	–	186	–
65	65	Грузія	1	45	70	62	4	183	–
66	75	Намібія	–	13	–	72	72	157	–
67	66	Вірменія	–	151	–	–	–	151	–
68	62	Бахрейн	6	10	57	60	15	149	–
69	67	Казахстан	–	46	32	42	21	142	–
70	49	М'янма (Бірма)	71	11	25	20	–	126	–
71	68	Литва	1	58	14	45	4	122	–
72	72	Сірія	46	19	7	18	30	119	–
73	70	НАТО	–	–	–	116	–	116	–
74	83	Латвія	28	15	7	11	51	111	–
75	78	Філіппіни	8	37	14	20	28	108	–
76	69	Шрі-Ланка	12	26	25	42	1	107	–
77	73	Еквадор	–	9	45	45	–	99	–
78	79	Афганістан	17	–	31	3	37	88	–
79	80	Нігерія	54	10	–	9	15	88	–
80	71	Кот-д'Івуар	68	14	–	–	–	82	–
81	90	Естонія	15	7	16	6	30	75	–
82	81	Танзанія	56	–	9	9	–	73	–
83	86	Зімбабве	23	–	20	20	–	63	–
84	106	Камбоджа	–	–	24	–	36	60	–
85	94	Уругвай	–	–	20	7	33	60	–
86	87	АС	–	–	49	8	–	57	–
87	84	Ірландія	–	28	4	11	13	55	–
88	92	Гана	6	33	–	–	13	53	–
89	85	Кіпр	6	–	20	26	–	52	–
90	102	Габон	–	5	–	23	21	49	–
91	91	Албанія	2	–	42	–	5	49	–
92	82	Уганда	19	8	17	5	–	48	–

Позиція		Отримувач	Обсяги імпорту					2003-2007	% частка 2003-2007
2003-2007	2002-2006 ^a		2003	2004	2005	2006	2007		
93	97	Хорватія	24	8	–	–	14	46	–
94	88	Непал	9	32	5	–	–	46	–
95	74	Ангола	3	8	26	4	–	41	–
96	95	Ямайка	–	–	13	25	1	39	–
97	93	Північна Корея	10	9	5	5	9	38	–
98	96	Словенія	15	15	2	2	2	38	–
99	89	ДРК	–	15	–	17	–	32	–
100	98	Домініканська Республіка	3	27	2	–	–	32	–
101	100	Туркменістан	20	10	–	–	–	30	–
102	105	Замбія	–	–	–	23	3	26	–
103	103	Кенія	–	–	25	–	–	25	–
104	109	Буркіна-Фасо	–	–	19	1	4	24	–
105	122	Екваторіальна Гвінея	–	8	–	–	15	22	–
106	108	Сенегал	–	–	6	15	–	22	–
107	110	Чад	–	–	–	18	3	21	–
108	114	Болівія	–	1	9	5	5	21	–
109	116	Малі	–	–	13	–	7	20	–
110	111	Киргизстан	9	5	3	1	–	18	–
111	113	Мальта	–	–	18	–	–	18	–
112	112	Ботсвана	7	9	–	–	–	16	–
113	117	Нігер	14	–	–	–	–	14	–
114	118	Таджикистан	–	–	–	13	–	13	–
115	115	Ліван/Хезбола ^b	–	1	–	11	–	13	–
116	107	Кагар	12	–	–	–	–	12	–
117	121	ЦАР	–	–	–	9	–	9	–
118	104	Сальвадор	9	–	–	–	–	9	–
119	120	Джібуті	–	–	8	–	–	8	–
120	123	Гамбія	–	7	–	–	–	7	–
121	101	Мавританія	7	–	–	–	–	7	–
122	119	Камерун	–	–	5	–	–	5	–
123	126	Конго	–	–	4	1	–	5	–
124	127	Лаос	–	–	4	–	–	4	–
125	128	Парагвай	–	4	1	–	–	4	–
126	99	Словаччина	–	–	4	–	–	4	–
127	129	Росія	–	–	–	4	–	4	–
128	131	Маврікій	–	–	–	4	–	4	–
129	139	Ліван	–	–	1	–	3	4	–
130	125	Бенін	–	–	–	–	3	3	–
131	133	Руанда	–	–	–	3	–	3	–
132	132	Бруней	–	–	1	2	–	3	–
133	134	ООН	–	1	1	1	–	3	–
134	135	Лесото	–	1	–	1	–	2	–
135	147	Палестина	–	–	–	–	2	2	–
136	136	Гвінея	1	–	–	–	–	1	–
137	137	Люксембург	1	–	–	–	–	1	–
138	146	Багамські Острови	–	–	–	–	1	1	–

Позиція			Обсяги імпорту					% частка	
2003-2007	2002-2006 ^a	Отримувач	2003	2004	2005	2006	2007	2003-2007	2003-2007
139	138	Мозамбiк	1	–	–	–	–	1	–
140	141	Сомалi/СiС ^b	–	–	–	–	–	–	–
141	143	Македонiя	–	–	–	–	–	–	–
142	144	Шрi-Ланка/ТВТЕ ^b	–	–	–	–	–	–	–
143	145	Бутан	–	–	–	–	–	–	–
144	140	Панама	–	–	–	–	–	–	–
146	142	Уганда/ГАО ^b	–	–	–	–	–	–	–
147	124	Узбекистан	–	–	–	–	–	–	–
148	130	Бурундi	–	–	–	–	–	–	–
–	–	Невiдомi краiни ^c	–	–	–	–	–	–	–
–	–	Невiдомi повстанськi угруповання ^c	–	–	–	–	–	–	–
Всього			18 750	21 089	21 256	26 223	24 210	111 528	100

“–” – вiд 0 до 0,5; <1 – вiд 0,5 до 1,0; АС – Африканський Союз; ДРК – Демократична Республiка Конго; ЦАР – Центральнoафриканська Республiка.

Примiтки: Данi СiПРi вiдбивають фактичнi поставки основних видiв звичайних озброєнь. Для порiвняння даних про поставки рiзних видiв озброєнь i виявлення тенденцiй СiПРi використовує вартiсний тренд-iндикатор. Оцiнки СiПРi, таким чином, вiдбивають лише обсяг мiжнародних поставок озброєнь, а не реальнi фiнансовi характеристики таких поставок. Тому вони не можуть порiвнюватися з такими показниками економiчної статистики, як ВВП або експорт/iмпорт. Метод розрахунку з використанням вартiсного тренд-iндикатора див. на сайтi Проекту СiПРi з питань поставок озброєнь: URL <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/atmethods.html>>.

^a Позицiї отримувачiв у 2002-2006рр. вiдрiзняються вiд опублiкованих у Щорiчнику СiПРi 2007 внаслiдок перегляду та уточнення даних.

^b Недержавнi суб'єкти/повстанськi угруповання: ГАО – Господня армiя опору (*Lord's Resistance Army, LRA*); ТВТЕ – Тигри визволення Тамiл Еламу (*Liberation Tigers of Tamil Eelam, LTTE*); СiС – Союз iсламських судiв (*Union of Islamic Courts, UIC*).

^c Одна чи кiлька невiдомих краiн або повстанськiх угруповань.

Джерело: База даних СiПРi про поставки озброєнь; <<http://armstrade.sipri.org>>.

Таблиця 7А.4. Постачальники основних видів звичайних озброєнь у 2003-2007рр.

Таблиця містить дані про обсяги експорту основних видів звичайних озброєнь усіх країн і недержавних суб'єктів протягом 2003-2007рр. Країни наведені в порядку зменшення обсягів сукупного експорту у 2003-2007рр. Дані є вартісними тренд-індикаторами, наведеними в \$ млн. у постійних цінах 1990р. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

Позиція			Обсяги експорту					% частка	
2003- 2007	2002- 2006 ^a	Постачальник	2003	2004	2005	2006	2007	2003- 2007	2003- 2007
1	1	США	5 581	6 616	7 026	7 821	7 454	34 499	31
2	2	Росія	5 355	6 400	5 576	6 463	4 588	28 382	25
3	3	Німеччина	1 706	1 017	1 879	2 891	3 395	10 889	10
4	4	Франція	1 313	2 267	1 688	1 586	2 690	9 544	9
5	5	Велика Британія	624	1 143	871	978	1 151	4 766	4
6	6	Нідерланди	342	218	611	1 575	1 355	4 101	4
7	7	Італія	311	210	818	694	562	2 596	2
8	10	Швеція	468	287	536	437	413	2 141	2
9	8	Китай	580	288	271	562	355	2 057	2
10	9	Україна	397	354	308	563	109	1 731	2
11	12	Іспанія	158	56	133	825	529	1 701	2
12	11	Ізраїль	309	561	280	246	238	1 635	1
13	13	Канада	276	302	206	210	343	1 337	1
14	14	Швейцарія	120	217	196	208	211	952	<1
15	16	Польща	72	43	17	255	135	522	<1
16	15	Узбекистан	340	170	4	–	–	514	<1
17	22	Південна Корея	104	20	32	80	214	450	–
18	18	Південна Африка	43	71	24	140	80	358	–
19	17	Бельгія	15	47	171	58	10	301	–
20	21	Данія	59	173	1	1	5	238	–
21	30	Чорногорія ^б	..	..	..	126	85	211	–
22	24	Туреччина	38	20	51	56	33	198	–
23	25	Фінляндія	23	21	27	97	24	192	–
24	20	Білорусь	80	50	24	35	–	190	–
25	19	Норвегія	83	79	12	14	–	187	–
26	23	Чехія	64	1	68	38	13	183	–
27	27	Лівія	23	60	45	21	9	158	–
28	28	Австрія	3	3	3	62	86	156	–
29	26	Болгарія	48	16	66	5	7	141	–
30	33	Бразилія	–	44	10	32	24	110	–
31	31	Австралія	40	2	50	4	1	97	–
32	34	Киргизстан	92	–	–	–	–	92	–
33	29	Словаччина	–	79	–	7	–	86	–
34	36	Греція	6	32	13	23	–	74	–
35	39	Угорщина	–	–	68	–	6	74	–
36	40	Йорданія	–	42	17	–	13	71	–
37	37	Сінгапур	–	66	3	–	–	70	–
38	45	Румунія	24	–	2	8	16	50	–
39	43	Індія	4	22	4	14	–	43	–
40	35	Індонезія	–	25	8	8	–	41	–
41	41	Пакистан	9	9	11	9	–	37	–
42	44	Саудівська Аравія	–	–	36	–	–	36	–
43	46	ОАЕ	–	2	25	7	3	36	–

Позиція		Постачальник	Обсяги експорту					% частка	
2003-2007	2002-2006 ^a		2003	2004	2005	2006	2007	2003-2007	2003-2007
44	64	Португалія	–	–	–	–	30	30	–
45	38	Північна Корея	13	13	–	–	–	26	–
46	47	Іран	9	1	–	10	–	21	–
47	48	Казахстан	–	5	–	12	–	18	–
48	49	Мальта	–	10	–	–	–	10	–
49	50	Таїланд	5	5	–	–	–	10	–
50	51	Сербія ^b	–	4	–	5	–	9	–
52	32	Грузія	–	7	–	–	–	7	–
52	52	Венесуела	–	1	–	5	1	7	–
53	53	Катар	–	–	–	6	–	6	–
54	54	Перу	–	5	–	–	–	5	–
55	56	Молдова	–	–	4	–	–	4	–
56	63	Філіппіни	–	–	–	–	4	4	–
57	57	Сірія	–	–	–	3	–	3	–
58	59	Нова Зеландія	–	1	–	–	–	1	–
59	62	Оман	–	–	1	–	–	1	–
60	60	Чілі	–	–	–	–	–	–	–
61	42	Ліван	–	–	–	–	–	–	–
62	58	Литва	–	–	–	–	–	–	–
63	61	Ангола	–	–	–	–	–	–	–
64	55	Боснія і Герцеговина	–	–	–	–	–	–	–
–	–	Невідомі країни ^c	14	4	61	25	18	121	–
Всього			18 750	21 089	21 256	26 223	24 210	111 528	100

“–” – від 0 до 0,5; <1 – від 0,5 до 1,0.

Примітки: Дані СІПРІ відбивають фактичні поставки основних видів звичайних озброєнь. Для порівняння даних про поставки різних видів озброєнь і виявлення тенденцій СІПРІ використовує вартісний тренд-індикатор. Оцінки СІПРІ, таким чином, відбивають лише обсяг міжнародних поставок озброєнь, а не реальні фінансові характеристики таких поставок. Тому вони не можуть порівнюватися з такими показниками економічної статистики, як ВВП або експорт/імпорт. Метод розрахунку з використанням вартісного тренд-індикатора див. на сайті Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь: URL <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/atmethods.html>>.

^a Позиції постачальників у 2002–2006рр. відрізняються від опублікованих у *Щорічнику СІПРІ 2007* внаслідок перегляду та уточнення даних.

^b Чорногорія вийшла із Союзної держави Сербія і Чорногорія 3 червня 2006р. Дані про Сербію до 2005р. стосуються Союзної держави Сербія і Чорногорія (до лютого 2003р. – Федеративної Республіки Югославія), а станом на 2006р. і далі – лише Сербії.

^c Одна чи кілька невідомих країн.

Джерело: База даних СІПРІ про поставки озброєнь; <<http://armstrade.sipri.org>>.

Додаток 7Б. Фінансова вартість торгівлі озброєннями

МАРК БРОМЛІ

Таблиця 7Б.1. Фінансова вартість поставок озброєнь за інформацією з урядових і промислових джерел у 1998-2006рр.

Дані наведені в \$ млн., у постійних цінах 2006р. Конвертація в долари здійснена за ринковим валютним курсом звітного року та індексом споживчих цін США (*US consumer price index, CPI*).

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	Дані охоплюють
Загалом у світі^а	43 803	41 510	33 660	28 796	31 626	37 716	43 037	39 704	45 628	Експорт озброєнь (дані за 2003р. – з 1 липня 2003р. до 30 червня 2004р.)
Австралія	11	403	25	58	276	421	..	..	..	Ліцензії на експорт озброєнь
Австрія	287	509	607	393	247	304	21	329	384	Ліцензії на експорт озброєнь
Бельгія	893	802	840	865	1 209	824	721	329	1 103	Експорт озброєнь
Бразилія	87	483	210	330	187	54	304	294	..	Експорт озброєнь
Канада	351	354	377	435	484	566	528	274	..	Експорт озброєнь (у т.ч. експорт до США)
Чехія	126	116	94	61	81	103	119	113	117	Експорт озброєнь
Данія	..	..	..	78	120	99	135	113	164	Ліцензії на експорт озброєнь
Фінляндія	43	52	25	41	57	61	56	132	67	Експорт озброєнь
Франція	7 715	4 708	2 820	3 114	4 494	5 127	9 150	4 819	5 061	Експорт озброєнь
Німеччина	856	1 875	733	374	335	1 649	1 496	2 092	1 724	Експорт озброєнь (дані стосуються лише "воєнних озброєнь")
Греція	..	58	23	52	55	139	20	37	110	Ліцензії на експорт озброєнь
Угорщина	..	..	20	10	8	14	12	15	20	Експорт озброєнь
Індія	41	21	..	..	53	103	75	59	95	Експорт озброєнь (дані за 2006р. – з 1 квітня 2006р. до 31 березня 2007р.)
Ірландія	28	77	33	55	38	43	36	39	58	Ліцензії на експорт озброєнь
Ізраїль	2 324	1 944	2 065	2 277	2 241	2 575	2 775	2 864	3 000	Експорт озброєнь
Італія	1 385	1 142	651	564	514	779	636	1 067	1 217	Експорт озброєнь
Південна Корея	182	238	64	228	157	263	448	268	250	Експорт озброєнь
Нідерланди	593	472	450	663	475	1 423	827	1 508	1 411	Ліцензії на експорт озброєнь
Норвегія	170	190	141	203	322	468	319	394	455	Експорт озброєнь

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	Дані охоплюють
Пакистан	..	36	47	91	112	110	107	206	..	Експорт озброєнь
Польща	..	..	47	57	90	226	349	372	345	Ліцензії на експорт озброєнь
Португалія	21	14	14	11	6	31	16	9	1	Експорт озброєнь
Румунія	69	81	44	28	49	77	45	37	..	Експорт озброєнь
Росія	3 215	4 103	4 308	4 218	5 402	5 918	6 169	6 323	6 500	Експорт озброєнь
Словаччина	45	67	52	106	35	47	86	64	80	Експорт озброєнь
Південна Африка	145	217	234	230	273	449	452	..	..	Ліцензії на експорт озброєнь
Іспанія	225	182	149	235	290	474	538	538	1 060	Експорт озброєнь
Швеція ^б	547	535	559	337	396	878	1 059	1 192	1 406	Експорт озброєнь
Швейцарія	182	187	148	174	200	308	345	214	317	Експорт озброєнь
Туреччина	99	102	144	153	278	363	209	348	..	Експорт озброєнь
Велика Британія ^б	4 030	1 921	3 048	2 511	1 583	1 776	2 719	2 609	3 792	Експорт озброєнь
Україна	371	..	585	569	560	548	..	..	..	Експорт озброєнь
США ^б	19 265	20 265	14 809	10 274	11 141	11 584	12 239	11 865	14 008	Експорт озброєнь

Примітка: Таблиця містить дані лише про ті країни, які надіслали офіційну інформацію про експорт озброєнь, використані дані про вартість ліцензій на експорт. СІПРІ вважає, що експорт \$5 млн. Для окремих країн через відсутність даних про вартість експорту озброєнь, використані дані про вартість ліцензій на експорт. СІПРІ вважає, що експорт наведених у таблиці країн разом становить понад 90% загального експорту звичайних озброєнь. Сума фінансової вартості експорту цих країн практично визначає обсяг всієї світової торгівлі озброєннями. Дані про експорт країн у цій таблиці не є цілком достовірними та порівнянними за роками.

^а Під час обчислення щорічних узагальнених показників, національні дані беруться за календарний рік, із розрахунку річного розподілу витрат за роками. У випадку відсутності даних, узагальнені показники обчислюються на підставі усередненого темпу змін усієї вибірки даних.

^б Ці країни додатково надали дані про більшу вартість експорту озброєнь. Див.: <http://www.sipri.org/contents/armstrad/at_gov_ind_data.html>.

Джерела: дані ґрунтуються на оприлюдненій інформації від урядів, офіційних представництв промисловості або відповідях на запити. Повний перелік джерел і доступних фінансових даних про експорт озброєнь див.: <http://www.sipri.org/contents/armstrad/at_gov_ind_data.html>.

Додаток 7В. Джерела та методи аналізу даних про поставки озброєнь

ПРОЕКТ СІПРІ З ПИТАНЬ ПОСТАВОК ОЗБРОЄНЬ

Проект СІПРІ з питань поставок озброєнь містить інформацію про міжнародні потоки звичайних озброєнь. Оскільки оприлюднена інформація не дає змоги відстежити обіг усіх видів озброєнь і військової техніки, СІПРІ розглядає лише ті, що підпадають під визначення основних видів звичайних озброєнь. Дані збираються з відкритих джерел і вносяться до бази даних СІПРІ про поставки озброєнь та подаються в реєстрі, що містить інформацію про постачальників, отримувачів і поставки озброєнь¹, а також у таблицях, де наводяться дані про головні тенденції загального обігу основних видів звичайних озброєнь та їх географічний розподіл. СІПРІ розробив унікальну систему визначення вартості за допомогою тренд-індикатора. Ця система оцінок не може порівнюватися з офіційною економічною статистикою стосовно, наприклад, валового внутрішнього продукту, державних витрат, показників експорту/імпорту.

База даних охоплює період з 1950р. Збір інформації та її аналіз – це постійний і безперервний процес. Щойно з'являється нова інформація, база даних оновлюється за всі попередні роки².

I. Перегляд методів у 2007р.

Нова оприлюднена технічна інформація про конкретні озброєння може зумовити необхідність нових обчислень відповідних тренд-індикаторів. Проте, час від часу до бази вносяться більш суттєві зміни та новації – з метою кращого врахування змін у сфері поставок озброєнь або забезпечення використання нових джерел інформації. Наприклад, у 2006р. до бази даних були додатково внесені башти для броньованої техніки та кораблів, і, відповідно, були переглянуті та відкориговані розрахунки тренд-індикаторів СІПРІ для ліцензованої продукції. Ці зміни мали й ретроспективний характер у рамках усієї бази даних – з метою збереження адекватності вибірок даних за різні часові періоди.

У 2007р. кількість категорій бази даних була збільшена з метою охоплення керованих, але не обладнаних власними двигунами бомб і снарядів. Останніми роками спостерігалось істотне розповсюдження цієї зброї, яка, з точок зору технологічності, співвідношення ціна/ефективність і впливу на воєнну думку, набула не меншого значення, ніж керовані ракети малої дальності.

¹ Реєстр поставок основних видів звичайних озброєнь, що друкувався в попередніх виданнях *Щорічника СІПРІ*, можна переглянути на сайті СІПРІ у двох форматах: (1) як реєстр з даними для аналізу, результати якого наведені в цьому розділі; (2) як більш гнучка пошукова база даних з найоновлішою інформацією. База даних СІПРІ постійно оновлюється в режимі *on-line*. Див.: URL <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/>>.

² Отже, дані кількох видань *Щорічника СІПРІ* або інших публікацій СІПРІ не можуть бути об'єднані або порівняні між собою. Повні, найоновліші дані містяться в базі даних СІПРІ про поставки озброєнь (посилання 1).

II. Критерії відбору і джерела інформації

Критерії відбору

СППРІ використовує термін “поставка”, а не “торгівля”, оскільки останній, як правило, асоціюється з “продажем”. СППРІ розглядає не лише продаж озброєнь, включаючи ліцензії на виготовлення, але й інші форми поставок озброєнь, зокрема, у вигляді допомоги та подарунків.

Озброєння, що постачаються, мають бути призначені для отримання збройними силами, військовими формуваннями або розвідувальними органами іншої держави. Озброєння, поставлені повстанським силам (або ними), що беруть участь у збройному конфлікті, розглядаються як поставка окремим повстанським силам (або окремими повстанськими силами), позначеним(и) як окремі “постачальники” або “отримувачі”. Так само враховуються поставки міжнародним організаціям (або від них). У випадках, коли поставка зафіксована, а постачальника чи отримувача ідентифікувати з належним рівнем достовірності неможливо, поставки реєструються як здійснені “невідомим постачальником” або спрямовані “невідомому отримувачу”. Категорія “кілька постачальників” використовується лише у випадках наявності контракту на поставку озброєнь, що виробляються кількома країнами, причому не зрозуміло, яка саме країна здійснює поставку.

Озброєння мають передаватися постачальником добровільно. Це правило поширюється на озброєння, поставлені нелегально (без належного дозволу уряду країни-постачальника чи країни-отримувача), але не поширюється на захоплені озброєння та ті, що отримані від перебіжчиків. Нарешті, озброєння повинні мати військове призначення. Такі засоби, як літаки, що використовуються переважно іншими державними структурами, але знаходяться на балансі збройних сил, не вносяться до реєстру СППРІ. Озброєння, поставлені лише для технічних і передпродажних оцінок, також не вносяться до реєстру.

Основні види звичайних озброєнь: категорії

СППРІ розглядає лише ті озброєння, які підпадають під поняття *основних видів звичайних озброєнь* і до яких належать:

1. *Літальні апарати*: всі повітряні судна з фіксованим крилом і вертольоти, включаючи безпілотні літаки розвідки/спостереження, за винятком мало-розмірних надлегких літаків, планерів (як з двигунами, так і без) та безпілотних літаків-мішеней.
2. *Броньовані машини*: всі машини із вбудованим броньованим захистом, включаючи всі типи танків, протитанкових засобів, броньовані машини, бронетранспортери, броньовані машини підтримки та бойові машини піхоти. Машини з дуже легким броньованим захистом (такі, як вантажівки з легкоброньованою кабіною) до реєстру не вносяться.
3. *Артилерія*: морські, стаціонарні, самохідні та буксировані гармати, гаубиці, реактивні системи залпового вогню та міномети калібру 100 мм і більше.
4. *Засоби виявлення*: (а) всі активні радіолокатори та пасивні (тобто електрооптичні) станції спостереження наземного, повітряного та морського базування

з дальністю виявлення не менше 25 км, за винятком навігаційних і метеорологічних радарів; (б) всі радіолокатори управління вогнем, за винятком далекомірів; (в) протичовнові та протикорабельні гідролокаційні системи для суден і вертольотів. У випадках, коли система встановлена на базовій рухомій платформі (машині, літаку або кораблі), до реєстру вносяться лише ті системи, що були поставлені постачальником, який не є постачальником самої платформи.

5. *Системи протиповітряної оборони:* (а) всі зенітні ракетні системи (*SAM, surface-to-air missile systems*) наземного базування; (б) всі зенітні гармати калібру понад 40 мм. До цієї категорії належать також самохідні системи на броньованому або неброньованому шасі.

6. *Ракети:* всі керовані ракети та торпеди з силовою установкою та звичайною боеголовкою. Некеровані ракети, керовані ракети без силової установки та керовані бомби, авіаційні боеприпаси вільного падіння, протичовнові ракети та літаки-мішені до реєстру не вносяться.

7. *Кораблі:* (а) всі кораблі зі стандартною тоннажністю від 100 т і більше; (б) всі кораблі, озброєні артилерією калібру 100 мм і більше, торпедами або керованими ракетами, за винятком більшості гідрографічних суден, буксирів та окремих транспортних суден.

8. *Двигуни:* (а) двигуни для військової авіації, наприклад, літаків, придатних для ведення бойових дій, великих транспортних літаків і літаків підтримки, включаючи вертольоти; (б) двигуни для бойових кораблів, у т.ч. швидких штурмових катерів, корветів, фрегатів, есмінців, крейсерів, авіаносців і підводних човнів; (в) двигуни для більшості броньованих машин – переважно двигуни потужністю понад 200 кінських сил. У випадках, коли система встановлена на базовій рухомій платформі (машині, літаку або кораблі), у реєстрі відзначаються лише ті системи, що були поставлені постачальником, який не є постачальником самої платформи.

9. *Інші:* (а) всі башти для броньованих машин з гарматою (кулеметом) калібру не менше 20 мм або керованими протитанковими ракетами; (б) всі корабельні башти з гарматами калібру не менше 57 мм; (в) всі корабельні башти з кількома гарматами загальним калібром не менше 57 мм. У випадках, коли система встановлена на базовій рухомій платформі (машині або кораблі), до реєстру вносяться лише ті системи, що були поставлені постачальником, який не є постачальником самої платформи.

Статистичні дані, що надаються, стосуються лише поставок озброєнь за цими дев'ятьма категоріями. Поставки іншої військової техніки: стрілецької зброї і легких озброєнь, вантажівок, гармат калібру менше 100 мм, боеприпасів, допоміжних засобів і запасних частин, а також сервісного та технологічного обладнання, – до реєстру не вносяться.

III. Тренд-індикатор СІПРІ

Система оцінки вартості поставок озброєнь СІПРІ розроблена як засіб оцінки тенденцій. Вона дозволяє оцінити зміни в обігу основних видів звичайних озброєнь та їх географічному розташуванні. Тенденції, представлені в таблицях

вартісними тренд-індикаторами СІПРІ, ґрунтуються лише на фактичних поставках протягом року/років, наведених у відповідних таблицях і схемах, але не на даних, що містяться в замовленнях, підписаних протягом року.

Система вартісного тренд-індикатора, в якій схожі озброєння мають схожі вартості, оцінює як кількість, так і якість поставлених озброєнь – іншими словами, вона описує передачу бойових потенціалів. Вартісний тренд-індикатор не відбиває грошову (чи сплачену) вартість поставлених озброєнь. Це зумовлено трьома причинами. По-перше, відсутністю в більшості випадків надійних даних про вартість поставок. По-друге, навіть якщо вартість поставки відома, то майже в кожному випадку це – загальна вартість контракту, який може стосуватися не лише самих озброєнь, але й іншої продукції, пов'язаної з ними (комплектуючих і запасних частин, боєприпасів), систем забезпечення (наприклад, спеціальних машин) і продукції, пов'язаної з інтегруванням різних озброєнь у рамках збройних сил (засобів навчання або програмного забезпечення існуючих систем). По-третє, навіть за наявності даних про вартість поставки, залишаються, як правило, невідомими важливі фінансові деталі контрактів на поставку (наприклад, ставки кредиту/позики чи знижки)³.

Оцінка військових наслідків поставок озброєнь вимагає зосередження уваги на вартості бойового потенціалу. Цю оцінку можна було б здійснити на підставі грошової вартості поставлених озброєнь, припускаючи, що ця вартість цілком відбиває військові можливості озброєнь. Однак, і в цьому випадку зазначені вище проблеми залишаються. Наприклад, дуже дорогі озброєння можуть поставлятися як допомога, безоплатно – і тому не будуть вказані у фінансовій статистиці, залишаючись, однак, важливою поставкою, з точки зору бойових потенціалів. СІПРІ використовує систему, в якій вимірювання бойового потенціалу передбачає оцінку технічних параметрів зразка озброєнь. Оцінюються призначення та властивості зразка озброєнь, на підставі чого йому присвоюється індексована вартість – як відносна вартість його бойового потенціалу, порівняно з іншими озброєннями. Це можна зробити за наявності певної кількості опорних точок (орієнтирів), тобто шляхом присвоєння окремим озброєнням фіксованої індексованої вартості. Ці озброєння вважаються типовими, з якими порівнюються всі інші.

У стислому вигляді, процес обчислення вартісного тренд-індикатора СІПРІ для конкретних озброєнь виглядає наступним чином. Середні величини купівельних цін на зразки окремих видів озброєнь можна отримати з відкритих джерел. Припускається, що така реальна ціна опосередковано відбиває вартість бойового потенціалу системи озброєнь. Наприклад, можна припустити, що бойовий літак, придбаний за \$10 млн., може мати вдвічі більший потенціал, ніж літак, придбаний за \$5 млн., а підводний човен, що коштує \$100 млн., – у 10 разів більший потенціал, ніж військовий літак за \$10 млн. Озброєння,

³ Дуже приблизне уявлення про економічний чинник можна скласти на підставі доступної фінансової статистики більшості країн-експортерів зброї. Але більшості статистичних даних бракує суттєвих деталей. Такі дані можна отримати через Проект СІПРІ з питань поставок озброєнь: <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/>>.

реальна ціна яких відома, використовуються як типові для здійснення оцінок. Озброєння, ціна яких невідома, порівнюються з типовими. Таке порівняння здійснюється в кілька етапів.

1. Опис зразка озброєнь, що оцінюється, порівнюється з описом типових видів озброєнь. У випадку, якщо жоден з типових видів озброєнь не відповідає точно виду, що оцінюється, то підшукується пара з найбільш близькими характеристиками.

2. Стандартні геометричні характеристики та властивості (вага, швидкість, дальність, бойове навантаження) оцінюваного зразка порівнюються з аналогічними характеристиками відповідних типових озброєнь. Наприклад, військовий літак вагою 15 т буде порівнюватися з військовим літаком подібної ваги.

3. Порівнюються інші характеристики: типи електроніки, завантажувальних/розвантажувальних механізмів, двигунів, гусениць чи коліс, складових частин, матеріалів.

4. Озброєння порівнюються з типовим видом озброєнь одного покоління.

Вартість озброєнь, що були у використанні, оцінюється за стандартом – 40% вартості нових озброєнь. Вартість озброєнь, що були у використанні, але суттєво модернізовані чи модифіковані постачальником до здійснення поставки (отже, з відновленим бойовим потенціалом), оцінюється в 66% вартості нових озброєнь. Насправді, може існувати величезна різниця у вартості бойових потенціалів озброєнь, що були у використанні, залежно від умов експлуатації і модифікацій протягом строку служби.

Тренд-індикатор не враховує умови експлуатації озброєнь (наприклад, бойовий літак *F-16*, що використовується в добре злагоджених, підготовлених та організованих збройних силах, має набагато більшу військову цінність, ніж такий самий літак, що використовується у збройних силах держав, що розвиваються; тобто бойові потенціали – ті самі, але ефективність – різні). Також вважається, що ціни на типові озброєння є реальними, а не охоплюють витрати, які (хоч офіційно і є частиною програми придбання озброєнь) не стосуються безпосередньо самих озброєнь. Наприклад, можлива така ситуація, коли видатки, нібито призначені для виконання складової програми озброєнь, насправді можуть стосуватися додаткового устаткування, запасних частин або розвитку базових технологій, які можуть бути частиною інших програм (без грошових витрат), але для зручності офіційно реєструються лише в одній із них; крім того, такі видатки можуть бути прихованими урядовими субсидіями на підтримку промисловості шляхом виплати суми, більшої, ніж реальна вартість озброєнь.

У випадках, коли такі підсистеми, як радіолокаційні системи або двигуни виготовлені та поставлені постачальниками, які не поставляли платформи, на яких вони встановлені, величина тренд-індикатора зразка озброєння зменшується на величину вартості підсистем. Величина тренд-індикатора складових частин буде вказана лише стосовно їх постачальника, а не постачальника платформи.

IV. Джерела

У Проекті з питань поставок озброєнь використовується широкий набір джерел інформації: газети; періодичні видання та журнали; книги; монографії і щорічні довідкові матеріали; офіційні національні та міжнародні документи. Загальним критерієм відбору джерел є їх відкритість, тобто доступність для широкої аудиторії.

Така відкрита інформація, проте, не може дати повної картини світових поставок озброєнь. Опубліковані доповіді містять лише часткову інформацію; між наведеними в них даними існують, як правило, суттєві розбіжності. Не завжди можна точно визначити дати замовлень і поставок, реальні обсяги та навіть типи замовлених і відправлених озброєнь або визначити постачальника та отримувача. Тому процедури експертних рішень і повідомних оцінок є важливими елементами створення бази даних СІПРІ про поставки озброєнь. Оцінки у відкритих джерелах робляться з великою похибкою і тому можуть бути заниженими.

Усі джерела даних, а також розрахунки та оцінки, якщо й не опубліковані в документах СІПРІ, то задокументовані в його базі даних.

**Частина III. Нерозповсюдження, контроль
над озброєннями, роззброєння у 2007р.**

**Розділ 8. Контроль над ядерною зброєю
і нерозповсюдження**

**Розділ 9. Зменшення загрози безпеці від хімічних
і біологічних речовин**

Розділ 10. Контроль над звичайними озброєннями

**Розділ 11. Контроль над міжнародними поставками,
пов'язаними з безпекою**

8. Контроль над ядерною зброєю і нерозповсюдження

ШЕННОН Н.КАЙЛ

I. Вступ

У 2007р. у центрі міжнародних дискусій навколо розповсюдження ядерної зброї залишилися ядерні програми двох держав – Ірану та Північної Кореї. Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) домоглося певного прогресу у з'ясуванні історії чутливих видів діяльності Ірану у сфері ядерного паливного циклу (в т.ч. збагачення урану), через які виникали сумніви в мирному характері ядерної програми Тегерана. Водночас Іран продовжує відмовлятися виконувати резолюції Ради Безпеки (РБ) ООН, що вимагають припинення програми збагачення урану. У Східній Азії відбувся прорив у багатосторонніх переговорах стосовно ядерної програми Корейської Народно-Демократичної Республіки (КНДР, або Північної Кореї), яка в лютому 2007р. погодилася на План дій з поступового виведення з ладу ядерної інфраструктури. Крім того, точилися спори навколо американо-індійської Ініціативи співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики (*Indian-United States Civil Nuclear Cooperation Initiative, CNCI*) та запропонованого в ній скасування обмежень, запроваджених до Індії з боку США, та багатосторонніх обмежень на ядерні поставки. В Женеві на Конференції з роззброєння були поновлені, але, як виявилось, без будь-якого успіху, зусилля з проведення переговорів з питань глобального договору про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів (*global fissile material cut-off treaty, FMCT*).

У цьому розділі зроблено огляд головних подій 2007р. у сфері контролю над ядерною зброєю і нерозповсюдження. В підрозділі II описується розвиток ситуації навколо ядерної програми Ірану і стисло наводяться результати досліджень МАГАТЕ з питань попередньої і поточної ядерної діяльності Тегерана. В підрозділі III розглядається досягнута під час Шестисторонніх переговорів дипломатична домовленість, відповідно до якої Північна Корея бере на себе зобов'язання відмовитися від використання своєї ядерної інфраструктури в обмін на преференції в економічній і безпековій сферах. У підрозділі IV описується дискусія навколо американо-індійської домовленості з ядерних питань з акцентом на перешкодах, що заважають її реалізації. В підрозділі V підбиваються підсумки зусиль, вжитих на Конференції з роззброєння і спрямованих на вихід з глухого кута, в якому понад 10 років перебуває питання відкриття переговорів про *FMCT*. У підрозділі VI розглядаються міжнародні ініціативи,

спрямовані на посилення ядерної безпеки та забезпечення безпечної утилізації надлишкових розщеплюваних матеріалів. Висновки наведені в заключному підрозділі VII.

У таблицях додатка 8А наводиться інформація про ядерні сили США, Росії, Великої Британії, Франції, Китаю, Індії, Пакистану, Ізраїлю та Північної Кореї. В додатку 8Б міститься докладна інформація про глобальні запаси розщеплюваних матеріалів. Головні програми протиракетної оборони США, що знаходяться на стадії виконання, розглянуті в додатку 8В. Методи ядерної криміналістики та їх застосування для перевірки дотримання вимог міжнародних договорів наведено в додатку 8Г.

II. Іран і занепокоєння ядерним розповсюдженням

У 2007р., коли Іран швидко відновив діяльність зі збагачення урану, на міжнародному рівні поживилася полеміка стосовно масштабу та характеру його ядерної програми. Ця полеміка точиться з кінця 2002р. і ґрунтується на зроблених МАГАТЕ висновках про порушення Іраном упродовж двох десятиліть обов'язку декларувати важливі види ядерної діяльності, що впливає з його Угоди з МАГАТЕ про всеохопні гарантії, укладеної згідно з Договором 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, Non-Proliferation Treaty, NPT*)¹. Полеміка загострилась у 2004р. після виявлення фактів придбання Іраном ядерних технологій та устаткування через нелегальну мережу, організовану провідним пакистанським ядерником А.Ханом (*Abdul Qadeer Khan*)². Іран наполягає на тому, що його ядерна програма призначена винятково для мирних цілей, і що будь-які порушення угоди про гарантії безпеки були невинними та незначними. Водночас, у Європі, США та інших країнах існують підозри, що Іран намагається під прикриттям цивільної ядерної енергетичної програми ввести в дію чутливі установки ядерного паливного циклу, необхідні для виробництва плутонію та високозбагаченого урану (ВЗУ, *highly enriched uranium, HEU*) для виготовлення ядерної зброї. Починаючи з жовтня 2003р., три члени ЄС – Франція, Німеччина та Велика Британія (Трійка ЄС), – очолили зусилля, спрямовані на врегулювання спірної ситуації навколо ядерної програми Ірану шляхом переговорів. Започаткований переговорний процес передбачає також участь Високого представника ЄС з питань Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗППБ, *Common Foreign and Security Policy, CFSP*) Х.Солани (*Javier Solana*)³.

¹ Іран приєднався до ДНЯЗ як неядерна держава 2 лютого 1970р. Його Угода з МАГАТЕ про всеохопні гарантії (*INFCIRC/214*) набула чинності 15 травня 1974р. Стислий опис ДНЯЗ див. у додатку А цього видання.

² Про мережу А.Хана див.: International Institute for Strategic Studies (IISS), *Nuclear Black Markets: Pakistan, A.Q. Khan and the Rise of Proliferation Networks*, IISS Strategic Dossier (Routledge: Abingdon, 2007).

³ Про європейську та іранську позиції стосовно ядерної програми Ірану див.: Kile, S.N. (ed.), *Europe and Iran: Perspectives of Non-proliferation*, SIPRI Research Report no.21 (Oxford University Press: Oxford, 2005).

Ігнорування Іраном резолюцій РБ ООН

На початку 2007р. Іран продовжував ігнорувати резолюції РБ ООН №1696 та №1737, які вимагали від Тегерана негайного припинення всіх видів діяльності, пов'язаних зі збагаченням урану та переробкою плутонію⁴. Згідно з Резолюцією №1737 до Ірану було запроваджено обмежені економічні та політичні санкції, відповідно до статті 41 Розділу VII Статуту ООН⁵. Іран негативно поставився до цієї Резолюції – як “безпідставної” і “незаконної” та пообіцяв переглянути своє співробітництво з МАГАТЕ⁶.

У лютому 2007р. Генеральний директор МАГАТЕ М.Ель-Барадей (*Mohamed ElBaradei*) надіслав до Правління МАГАТЕ доповідь про те, що Іран не зупинив ні свою діяльність зі збагачення урану, ні інші чутливі види діяльності, що стосуються ядерного паливного циклу⁷. В доповіді зазначається, що Організація з атомної енергії Ірану (*Atomic Energy Organization of Iran, AEOI*) встановила додаткові газові центрифуги *P-1* як на пілотному збагачувальному заводі (*Pilot Fuel Enrichment Plant, PFEP*), так і на збагачувальному заводі (*Fuel Enrichment Plant, FEP*) поблизу м.Наганц. Іранські інженери на *PFEP* продовжили роботу на окремих центрифугах, а також на каскадах з 10, 24 і 164 центрифуг з “періодичним” їх завантаженням гексафторидом урану (UF_6)⁸. Іран поінформував МАГАТЕ про намір встановити додаткові каскади центрифуг на *FEP* і плани завантажувати UF_6 вже встановлені на заводі каскади. В доповіді також зазначено, що Іран збільшив виробництво UF_6 на установці з переробки урану в м.Ісфаган. Крім того, Тегеран продовжив будівництво важководного реактора *IR-40* з тепловою потужністю 40 МВт (тепл.) поблизу м.Арак⁹. Після ознайомлення з доповіддю Правління МАГАТЕ проголосувало за часткове або повне припинення реалізації 22 з 55 проектів технічного співробітництва Агентства з Іраном¹⁰.

⁴ Про рішення РБ ООН стосовно ядерних проблем Ірану див.: Кайл Ш.Н. “Контроль над ядерною зброєю і нерозповсюдження”, *Щорічник СІПРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.463-468.

⁵ Резолюція РБ ООН №1737 від 23 грудня 2006р. Документи ООН див.: <<http://documents.un.org/>>.

⁶ ‘UN votes for Iran nuclear sanctions’, *Al Jazeera*, 23 Dec. 2006, <<http://english.aljazeera.net/NR/exeres/A742D5DB-379A-4A0F-8DFA-40213800A37C.htm>>. За повідомленнями, в січні 2007р. Іран намагався відмовити у видачі віз інспекторам МАГАТЕ, які були громадянами країн, що проголосували за Резолюцію №1737. Див.: ‘Iran bars 38 IAEA inspectors from entering country for nuke check’, *RIA Novosti*, 22 Jan. 2007, <<http://en.rian.ru/world/20070122/59499341.html>>

⁷ IAEA, Board of Governors, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement and relevant provisions of Security Council Resolution 1737 (2006) in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General, GOV/2007/8, 22 Feb. 2007, pp.1, 5. Документи та публікації МАГАТЕ див.: <<http://www.iaea.org/>>.

⁸ Гексафторид урану (UF_6) є вихідним матеріалом, що використовується в більшості технологій збагачення урану, в т.ч. з використанням газових центрифуг. Див.: Krass, A. et al., SIPRI, *Uranium Enrichment and Nuclear Weapon Proliferation* (Taylor & Francis: London, 1983), <http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=286>.

⁹ IAEA (посилання 7), р.1. Цей тип реактора добре пристосований для виробництва збройового плутонію. За оцінками, після завершення у 2010р. будівництва реактора, кількості відпрацьованого на ньому палива із вмістом плутонію буде достатньо для виготовлення двох ядерних вибухових пристроїв щороку.

¹⁰ ‘IAEA cuts technical aid to Iran’, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 8 Mar. 2007, <<http://www.rferl.org/featuresarticle/2007/3/66AACED3-C509-4233-AC46-EE1E61911F8B.html>>. Див. також: Boureston, J. and Lacey, J., ‘Nuclear technical cooperation: a right or privilege?’, *Arms Control Today*, vol.37, no.7 (Sep. 2007).

24 березня 2007р. РБ ООН одностайно ухвалила Резолюцію №1747, що посилила запроваджені до Ірану санкції і ще раз підтвердила свою позицію стосовного того, що Тегеран без жодних зволікань має вжити заходів згідно з вимогами Правління МАГАТЕ, зокрема повністю та остаточно припинити всі види діяльності, пов'язані зі збагаченням і переробкою ядерних матеріалів, а також ратифікувати та імплементувати Додатковий протокол¹¹. РБ надіслала Генеральному директору МАГАТЕ запит з проханням упродовж 60 днів підготувати нову доповідь. РБ пообіцяла призупинити санкції, “якщо Іран припинить усі види діяльності, пов'язані зі збагаченням та переробкою ядерних матеріалів, у т.ч. науково-дослідні роботи, що, за умов підтвердження цього факту МАГАТЕ, дозволить розпочати переговори в дусі доброї волі”¹².

Офіційні особи Ірану піддали різкій критиці Резолюцію №1747, охарактеризувавши її як таку, що виходить за межі правових повноважень РБ, та попередили, що Іран обмежить співробітництво з МАГАТЕ, якщо до країни буде застосовано санкції¹³. Міністр закордонних справ Ірану М.Моттакі (*Manouchehr Mottaki*) висловив невдоволення з приводу неправомірного вжиття РБ “незаконних, непотрібних і невинуватих заходів” проти мирної іранської програми, яка “жодним чином не загрожує міжнародному миру та безпеці, а відтак не підпадає під мандат РБ, визначений Статутом ООН”¹⁴.

29 березня Іран поінформував МАГАТЕ про призупинення реалізації положень, передбачених зміненним текстом пункту 3.1 Загальної частини Додаткових положень (*Subsidiary Arrangements General Part, Code 3.1*) стосовно своєчасного надання проектної інформації, а також про продовження реалізації положень, зазначених у попередньому тексті, узгодженому в 1976р., згідно з якими Іран повинен надавати проектну інформацію про нові установки “не пізніше 180 днів до дати першого запланованого прийняття ядерного матеріалу на майданчику установки”¹⁵. Іран також поінформував МАГАТЕ, що надалі

¹¹ Резолюція РБ ООН №1747 від 24 березня 2007р. Про визначені в ній санкції див. розділ 11 цього видання. У грудні 2003р. Іран підписав Додатковий протокол до Угоди з МАГАТЕ про всеохопні гарантії, відповідно до якого інспекторам Агентства надаються посилені повноваження з розслідування незадекларованої ядерної діяльності. В лютому 2006р. Іран заявив, що припиняє виконання положень Додаткового протоколу, який ще не був ратифікований Меджлісом (Парламентом), – на знак протесту проти рішення Правління МАГАТЕ про передачу ядерного дос'є Ірану до РБ ООН.

¹² Резолюція РБ ООН №1747 (посилання 11).

¹³ Islamic Republic News Agency, ‘Leader warns of consequences of illegal actions against Iran’, 22 Mar. 2007, <<http://www2.irna.ir/en/news/view/line-17/0703225333091859.htm>>.

¹⁴ UN Security Council, ‘Security Council toughens sanctions against Iran, adds arms embargo with unanimous adoption of Resolution 1747 (2007)’, Press release, 24 Mar. 2007, <<http://www.un.org/News/Press/docs/2007/sc8980.doc.htm>>.

¹⁵ Про реакцію Ірану див.: IAEA, Board of Governors, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement and relevant provisions of Security Council Resolutions in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General, GOV/2007/22, 23 May 2007, р.3. Змінений текст пункту 3.1, узгоджений Іраном і МАГАТЕ в лютому 2003р., після виявлення збагачувального заводу в Натанці, вимагав від Ірану надавати до МАГАТЕ проектну інформацію про нові ядерні установки “відразу після прийняття рішення або про їх будівництво, або про дозвіл на таке будівництво, незалежно від послідовності цих рішень”. Докладніше про вимоги декларування ядерних об'єктів див. підрозділ III додатка 8Д цього видання.

не надаватиме дозволу інспекторам МАГАТЕ на перевірку проектної інформації на реактор *IR-40*, яка подавалась Іраном на виконання положень зміненого пункту 3.1¹⁶.

Рішення Ірану призвело до проблем як юридичного, так і політичного характеру. МАГАТЕ заявило про те, що Угода з Іраном про всеохопні гарантії (*INFCIRC/214*) не передбачає механізму одностороннього припинення чинності узгоджених Додаткових положень (див. вище), і що надане Агентству право на перевірку проектної інформації є безстроковим і не залежить від фази будівництва установки¹⁷. США також висловили невдоволення, стверджуючи, що дії Тегерана викликають ще більше сумнівів у задекларованих намірах іранського керівництва та посилюють занепокоєння “можливістю прихованого будівництва Іраном нових чутливих, з точки зору розповсюдження, ядерних установок з наданням МАГАТЕ інформації про це лише перед початком їх експлуатації”¹⁸.

Глухий кут дипломатії з питань нових санкцій

25 квітня 2007р. Х.Солана зустрівся з А.Ларіджані (*Ali Larijani*), секретарем Верховної ради національної безпеки Ірану (*Supreme National Security Council*) для обговорення можливостей відновлення переговорів з ядерних проблем¹⁹. Цій зустрічі передувало рішення Ради ЄС із запровадження до Ірану санкцій додатково до передбачених резолюціями №1737 та №1747, у т.ч. повного ембарго на продаж озброєнь²⁰. Як повідомлялося, Х.Солана запропонував формулу “подвійного призупинення” (“*double suspension*”), відповідно до якої Іран погоджується припинити діяльність зі збагачення урану, а ЄС і РБ призупиняють дію своїх санкцій в очікуванні результатів переговорів про довгострокове врегулювання проблеми²¹. Однак, зустріч завершилася безрезультатно. Президент Ірану М.Ахмадінеджад (*Mahmoud Ahmadinejad*) відкинув ідею “подвійного призупинення”, наполягаючи на тому, що Іран не збирається припинити те, що вважає законною ядерною діяльністю²².

¹⁶ IAEA (посилання 15). Іран стверджував, що відповідно до пункту 3.1 в редакції 1976р., до якої він “повернувся”, перевірка такої інформації в умовах підготовчої фази будівництва є невинуватеною.

¹⁷ IAEA (посилання 15).

¹⁸ US Mission to International Organizations in Vienna, ‘Iran’s denials of design information and verification: more cause for international concern’, June 2007, <http://vienna.usmission.gov/_unvie/speeches_and_related_documents/Anti-Narcotics-Trafficking-Programs-and-Initiatives/1698.php>.

¹⁹ Islamic Republic News Agency, ‘Iran welcomes correct, precise talks: Larijani’, 25 Apr. 2007, <<http://www.globalsecurity.org/wmd/library/news/iran/2007/iran-070425-irna02.htm>>.

²⁰ Спільна позиція Ради ЄС (2007/246/CFSP) від 23 квітня 2007р. доповнює Спільну позицію (2007/140/CFSP) обмежувальними заходами проти Ірану; див.: *Official Journal of the European Union*, L106 (24 Apr. 2007), pp.67-75.

²¹ Weitz, R., ‘European Union–Iranian negotiations: what’s next?’, *WMD Insights*, May 2007.

²² Hafezi, P., ‘Ahmadinejad says Iran won’t back down in atom row’, Reuters, 23 Apr. 2007, <<http://uk.reuters.com/article/oilRpt/idUKDAH34040120070423>>.

Ігнорування Іраном резолюцій №1737 та №1747 призвело до тривалих дискусій між Китаєм, Францією, Німеччиною, Росією, Великою Британією і США (група P5+1) стосовно шляхів переконання або примушення керівництва Ірану до виконання вимог РБ. Дискусії розгорнулись у зв'язку з травневою доповіддю М.Ель-Барадея, в якій повідомлялося про активізацію Іраном діяльності зі збагачення урану та подовження робіт на реакторі IR-40 на порушення Резолюції РБ ООН²³. Під час прес-конференції напередодні оприлюднення доповіді, жваву полеміку спричинила заява М.Ель-Барадея про те, що “з точки зору розповсюдження, події в Ірані, по суті, випередили одну з цілей висунутих пропозицій – запобігти опануванню Іраном центрифуговою технологією”²⁴.

Попри наявність загального консенсусу з приводу необхідності вжиття РБ заходів з реалізації своїх повноважень, залишалися розбіжності стосовно заходів, що мають міститися в будь-якій новій резолюції. Трійка ЄС і США наполягали на запровадженні РБ до Ірану додаткових санкцій. Однак, Трійка ЄС знову повернулася до запропонованих Ірану під час переговорів P5+1 у червні 2006р. політичних та економічних стимулів²⁵. З іншого боку, Китай і Росія продовжували чинити опір ініціативам США із застосування третього набору санкцій, аргументуючи свої позиції тим, що дипломатичні заходи вимагають тривалішого часу для реалізації. 20 червня Міністр закордонних справ Росії С.Лавров заявив, що нова резолюція РБ “буде ухвалена лише після заяви Генерального директора [МАГАТЕ] про вичерпання можливостей розв'язання проблем, що залишилися”²⁶. С.Лавров підкреслив, що спірні ядерні проблеми слід розв'язувати в рамках співробітництва МАГАТЕ–Іран.

У 2007р. США зробили заяву про пакет санкцій, спрямованих на скорочення міжнародної комерційної і банківської діяльності в Ірані. Крім того, в цій заяві Корпус стражів ісламської революції (*Islamic Revolutionary Guard Corps*) був визнаний “розповсюджувачем” зброї масового ураження (ЗМУ), внаслідок чого він перетворився на об'єкт застосування широкого набору санкцій²⁷. Заява була оприлюднена тоді, коли Адміністрація США продовжувала чинити тиск на ЄС з приводу ухвалення правил, які б забороняли торгівлю з Іраном або інвестиції в його економіку, подібно до практики, прийнятої в американському законодавстві²⁸. Нещодавно обраний Президент Франції Н.Саркозі (*Nicolas Sarkozy*) зробив кроки до застосування Францією більш жорсткого підходу до проблем іранської ядерної програми, прихильниками якого виступають США, аргументуючи це тим, що у протилежному випадку ядерні амбіції Ірану

²³ IAEA (посилання 15), pp.2, 4.

²⁴ Heinrich, M., ‘World should adapt to Iran atom advances: ElBaradei’, Reuters, 15 May 2007, <<http://www.reuters.com/article/worldNews/idUSL1544636620070515>>.

²⁵ Kerr, P., ‘U.S. allies await Iran’s response to nuclear offer’, *Arms Control Today*, vol.36, no.6 (July/Aug. 2006).

²⁶ ‘Lavrov sets condition for new UN move’, Reuters, 20 June 2007, <<http://www.reuters.com/article/topNews/idUSL2092290920070620>>.

²⁷ Wright, R., ‘U.S. to impose new sanctions targeting Iran’s military’, *Washington Post*, 25 Oct. 2007. США визнали Корпус стражів ісламської революції терористичною організацією.

²⁸ MacAskill, E., ‘US steps up effort to stop EU firms trading with Iran’, *The Guardian*, 20 July 2007.

призведуть “або до іранської [ядерної] бомби, або до бомбардування Ірану”²⁹. Але Німеччина та інші члени ЄС, які мають значні торговельні зв’язки з Іраном, не виявили бажання в односторонньому порядку запроваджувати санкції проти Ірану³⁰. Така позиція була підтримана кількома членами ЄС, занепокоєними можливістю послаблення ролі РБ ООН через запровадження ЄС односторонніх санкцій.

Росія продовжує загальну підтримку Ірану, зокрема завершення ним будівництва легководного енергетичного реактора з електричною потужністю 1 000 МВт(е) поблизу м.Бушер на узбережжі Перської затоки. Раніше Росія неодноразово висловлювала свою позицію (всупереч запереченням США), яка полягала в тому, що будь-яка резолюція РБ про санкції не повинна стосуватися проекту будівництва атомної електростанції (АЕС) в Бушері. 16 грудня 2007р. Росія поставила Ірану першу партію ядерного палива для Бушерського реактора³¹. За тиждень до цього Іран і Росія досягли домовленості про графік завершення будівництва АЕС після років затримки, зумовленої, на думку російських офіційних осіб, заборгованістю Ірану за контрактом на будівництво АЕС на суму \$1 млрд.³² Заплановано, що паливо постачатиметься кількома партіями протягом двох місяців³³. За інформацією головного російського підрядника, компанії *Атомстройэкспорт*, АЕС буде готова до експлуатації не раніше, ніж через шість місяців після поставки всіх паливних елементів для реактора³⁴. За повідомленнями, невдовзі після доповіді американської розвідки про ядерну програму Ірану (див. далі), офіційні особи Адміністрації США висловили невдоволення з приводу згаданого вище контракту, вважаючи, що він сприятиме посиленню непримиренної позиції Ірану в РБ³⁵.

Після першої поставки ядерного палива С.Лавров зазначив, що для Ірану надалі не існує жодних раціональних економічних причин продовжувати свою програму збагачення урану, оскільки Росія вже постачає паливо для реактора в Бушері³⁶. Попри це, на думку Г.Агазаде (*Gholamreza Aghazadeh*), керівника

²⁹ Samuel, H., ‘Nicolas Sarkozy warns of Iran’s nuclear crisis’, *Daily Telegraph*, 31 Aug. 2007; ‘France fails to sell EU sanctions against Iran’, *Global Security Newswire*, 16 Oct. 2007, <http://www.nti.org/d_newswire/issues/2007_10_16.html>.

³⁰ ‘Berlin says US and France guilty of hypocrisy’, *Der Spiegel*, 24 Sep. 2007. У 2006р. Німеччина була найбільшим експортером до Ірану із загальним обсягом експорту понад €4,1 млрд. (\$5,1 млрд.). Див.: Jones, G., ‘Germany’s pivotal role in the Iranian nuclear standoff’, *Proliferation Analysis*, Carnegie Endowment for International Peace, 20 Nov. 2007, <<http://www.carnegieendowment.org/hpp/publications/index.cfm?fa=view&id=19720>>.

³¹ ‘Russia ships nuclear fuel to Iran’, *BBC News*, 17 Dec. 2007 <<http://news.bbc.co.uk/2/7147463.stm>>.

³² “Пуск Бушерской атомной станции задерживается по причине кризиса в российско-иранских отношениях”, *Правда*, 27 июля 2007г.

³³ “Бушер получил вторую партию ядерного топлива из России”, *Nuclear.ru*, 28 декабря 2007г., <http://www.nuclear.ru/eng/press/nuclear_power/2108595>.

³⁴ Cooper, H., ‘Iran receives nuclear fuel in blow to U.S.’, *New York Times*, 18 Dec. 2007.

³⁵ Daragahi, B. and Stack, M., ‘Russian nuclear fuel lands in Iran’, *Los Angeles Times*, 18 Dec. 2007.

³⁶ “Россия не видит необходимости для Ирана продолжать обогащение урана”, РИА Новости, 26 декабря 2007г., <<http://en.rian.ru/russia/20071226/94168822.html>>.

Організації з атомної енергії Ірану, Тегерану необхідно виробляти паливо в Натанці для іранського реактора потужністю 360 МВт(е), який буде збудований в м.Дарховін, у південно-західній частині провінції Хузестан³⁷. Організація з атомної енергії Ірану розпочала будівництво АЕС у Дарховіні, але, як очікується, це забере не менше 10 років³⁸.

План роботи МАГАТЕ–Іран

21 серпня 2007р. Іран і МАГАТЕ підготували остаточну версію Плану роботи, який має на меті отримання відповідей на відкриті питання про відповідність ядерної діяльності Ірану положенням його Угоди з Агентством про всеохопні гарантії. План було розроблено після серії обговорень у Тегерані, очолюваних М.Ель-Барадеєм і керівником делегації Ірану на переговорах з ядерних питань А.Ларіджані³⁹. Цей документ визначає спрямованість і графік работ МАГАТЕ та Ірану з розв'язання проблем, що стосуються розслідування МАГАТЕ попередньої ядерної діяльності Ірану. МАГАТЕ погодилося до 15 вересня 2007р. поставити в письмовому вигляді всі свої питання, а Іран дав згоду надати “потрібні пояснення та іншу інформацію” у визначені домовленостями терміни⁴⁰.

Відповідно до графіка, МАГАТЕ та Іран повинні зробити висновки та закрити в погодженому сторонами порядку шість невирішених питань. При цьому, МАГАТЕ заявляло, що “стосовно попередньої ядерної програми та ядерної діяльності Ірану питань і невизначеностей вже не залишилося”⁴¹. Перше з цих питань, що стосувалося дат проведених, але не задекларованих Іраном експериментів із виділення плутонію, було закрито 20 серпня, коли МАГАТЕ підтвердило, що попередні заяви, зроблені Іраном, збігаються з результатами, отриманими Агентством⁴². Для розв'язання інших проблем, МАГАТЕ погодилося надати на розгляд Ірану свої питання стосовно: (а) походження частинок збагаченого урану, виявлених у пробах довкілля поблизу “технічного університету в Ірані”⁴³; (б) заяв Ірану про придбання проектною документації

³⁷ Соорег (посилання 34). Наводяться різні місця розташування реактора, зокрема Ахваз, Дарховін, Естехлал, Карум.

³⁸ ‘Iran’s first home-made nuclear power plant to be operational in 9 years’, Xinhua, 24 Dec. 2007, <http://news.xinhuanet.com/english/2007-12/25/content_7306339.htm>; ‘Iran starts second atomic power plant: report’, Reuters, 8 Feb. 2008, <<http://www.reuters.com/article/topNews/idUSL0812863720080208>>.

³⁹ IAEA INFCIRC/711, 27 Sep. 2007. Повідомлення постійного представництва Ісламської Республіки Іран при МАГАТЕ від 27 серпня 2007р. про текст Домовленостей між Ісламською Республікою Іран і МАГАТЕ стосовно можливостей розв'язання існуючих проблем.

⁴⁰ INFCIRC/711 (посилання 39), р.6. Див. також: Squassoni, S. and Gerami, N., ‘Iran’s plan for nuclear compliance’, Carnegie Endowment for International Peace, 6 Sep. 2007 <http://www.carnegieendowment.org/files/iran_timeline4.pdf>.

⁴¹ INFCIRC/711 (посилання 39), р.6.

⁴² Там само, р.2.

⁴³ Докладніше про проблему радіоактивного забруднення див.: IAEA, Board of Governors, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General, GOV/2004/83, Vienna, 15 Nov. 2004, pp.8-10.

на центрифуги *P1* та *P2*, комплектуючих і пов'язаного з цією технологією супутнього обладнання через мережу міжнародних посередників, а також масштабів і часових рамок науково-дослідних робіт Ірану з питань центрифугової технології⁴⁴; (є) документа, виявленого у 2005р. в Ірані інспекторами МАГАТЕ, в якому описуються “технологічні процеси перетворення UF_6 на невеликі кількості металевго урану, а також отримання напівсфер зі збагаченого і збідненого урану шляхом лиття”⁴⁵; (є) спрямованості іранських експериментів з полонієм-210; (д) окремих робіт Ірану на урановому руднику у Гчіне (*Gchine*). МАГАТЕ також погодилося надати Ірану отриману Агентством від США документацію про так званий проєкт “Зелена сіль” (*Green Salt Project*), у рамках якого, за непідтвердженими даними, проводилися роботи з переробки діоксиду урану на тетрафторид урану (“зелену сіль”), випробування, пов'язані з потужними вибуховими пристроями, а також розробка позаатмосферної ракети-носія. Іран продовжував відкидати ці підозри як безпідставні та політично вмотивовані, але на знак доброї волі дав згоду розглянути наведені факти⁴⁶.

На додаток до Плану роботи Іран дав згоду на співробітництво з МАГАТЕ в розробці підходу до запровадження гарантій, а також додатка стосовно заводу *FEP* в Натанці (набув чинності 30 вересня 2007р.)⁴⁷. Іран також погодився дозволити МАГАТЕ відновити інспекції Агентства на майданчик реактора *IR-40*, що будується поблизу м.Арак. Свого часу Тегеран заборонив інспекції МАГАТЕ у відповідь на ухвалення РБ ООН Резолюції №1747.

США та багато країн ЄС без ентузіазму сприйняли оголошення Плану роботи – як здачу позицій, зроблену під тиском Ірану⁴⁸. Це зумовило хвилю критики на адресу М.Ель-Барадея з приводу, начебто, перевищення ним визначених Статутом МАГАТЕ повноважень Генерального директора Агентства, тобто проведення ним самостійно переговорів про політичну угоду з Іраном⁴⁹. Сприймаючи цілі Плану роботи, західні дипломати висловлювали стурбованість тим, що цей документ ігнорує вимоги РБ про негайне припинення Іраном

⁴⁴ Докладніше про іранські програми центрифугового збагачення урану див.: International Institute for Strategic Studies (IISS), *Iran's Strategic Weapons Programme: A Net Assessment* (Routledge: Abingdon, 2005), pp.45-56.

⁴⁵ План роботи не визначив часові рамки для з'ясування цього питання. Існування такого документа є предметом занепокоєння міжнародного співтовариства, оскільки напівсфери з металевго урану можуть бути використані для виготовлення сердечника ядерного боєзаряду імпульсивного типу.

⁴⁶ INFCIRC/711 (посилання 39), р.7.

⁴⁷ Підхід до запровадження гарантій визначає типи механізмів верифікації, які можуть бути застосовані на заводі в Натанці. Додаток стосовно заводу визначає способи реалізації цих механізмів. Див.: IAEA, Board of Governors, 'Implementation of the NPT safeguards agreement and relevant provisions of Security Council resolutions 1737 (2006) and 1747 (2007) in the Islamic Republic of Iran', Report by the Director General, GOV/2007/58, 15 Nov. 2007, p.6.

⁴⁸ Heinrich, M., 'Developing states rap "interference" in Iran deal', Reuters, 11 Sep. 2007, <<http://www.reuters.com/article/worldNews/idUSL1154089720070911>>. 11 вересня 2007р. в заяві на адресу Правління МАГАТЕ ЄС повідомив, що “прийняв до уваги” План роботи, але не готовий висловити свою підтримку або схвалення.

⁴⁹ 'Rogue regulator', *Washington Post*, 5 Sep. 2007.

програми збагачення урану та поновлення чинності Додаткового протоколу⁵⁰. Дипломати та провідні неурядові експерти висловили також занепокоєння послідовністю заходів Плану, яка, зокрема надає Ірану можливість виграти час для подовження діяльності зі збагачення урану шляхом зволікання розв'язання існуючих проблем⁵¹. Крім того, на думку прихильників такої точки зору, текст документа може призвести до порушення фундаментального принципу гарантій МАГАТЕ – заздалегідь заперечуючи можливість для Агентства та його членів повернутися знову до розгляду зазначених проблем за умови, якщо рішення про закриття відповідних досьє вже були прийняті⁵²; причому, ця умова має виконуватися навіть у тому випадку, коли стає відомою нова інформація.

Глухий кут у переговорах Трійка ЄС (3)-ЄС-Іран

Коли влітку 2007р. позиції Ірану та США з проблеми припинення ядерної програми стали найбільш непоступливими, Трійка ЄС, як повідомлялося, розпочала розгляд пропозицій про компромісну угоду, яка б зробила можливим “менш ніж повне” припинення Іраном програми збагачення урану⁵³. 23 жовтня 2007р. Х.Солана зустрівся в Римі з новим головним переговорником з ядерних питань С.Джалілі (*Saeed Jalili*), який успадкував посаду свого попередника А.Ларіджані, звільненого за кілька днів до зустрічі⁵⁴. Х.Солана висунув пропозицію “подвійного заморожування” (*double freeze*), відповідно до якої РБ ООН має припинити розгляд додаткових санкцій, якщо Іран погодиться на тимчасове зупинення процесу розширення програми збагачення урану, – захід, спрямований на зміцнення довіри⁵⁵. Після цього має бути забезпечене повне припинення Іраном збагачувальної програми, що супроводжуватиметься одночасним припиненням дії санкцій. Послідовність дипломатичних дій, передбачена пропозицією Х.Солани, є відходом від попередніх пропозицій Трійки ЄС, згідно з якими переговори могли розпочатися лише після припинення Іраном усіх робіт зі збагачення урану. Ця зміна відбиває новий європейський підхід, що враховує реальні збагачувальні можливості Ірану, але передбачає, наскільки це можливо, їх обмеження. Проте, С.Джалілі відмовився піти на будь-які поступки стосовно іранської збагачувальної програми. За результатами

⁵⁰ Webb, G., ‘Iran–IAEA nuclear plan receives qualified Western support’, Global Security Newswire, 12 Sep. 2007, <http://www.nti.org/d_newswire/issues/2007/9/12/4f722640-1feb-401d-bcc9-2d876f8433fe.html>.

⁵¹ Albright, D. and Shire, J., ‘A flawed IAEA–Iran agreement on resolving outstanding issues’, ISIS Report on Iran, 28 Aug. 2007, <<http://www.isis-online.org/publications/iran/flawedagreement.pdf>>.

⁵² Albright and Shire (посилання 51).

⁵³ ‘Key U.S. allies exploring compromise enrichment suspension deal with Iran’, *International Herald Tribune*, 22 June 2007.

⁵⁴ Призначення С.Джалілі, активного прихильника Президента М.Ахмадінеджада, було розцінено окремими спостерігачами як зростаючий вплив М.Ахмадінеджада всередині іранського істеблшменту на процес прийняття рішень у зовнішній політиці. Див.: Posch, W., ‘Only personal? The Larjani crisis revisited’, Policy Brief no.3, Centre for Iranian Studies, Durham University, <http://www.dur.ac.uk/resources/iranian.studies/larjani_final01.pdf>.

⁵⁵ Walker, S., ‘Iran and EU face tough nuclear talks’, Reuters, 29 Nov. 2007, <<http://www.reuters.com/article/worldNews/idUSL2735773820071129>>.

переговорів, Трійка ЄС оприлюднила заяву, в якій висловила невдоволення “відсутністю з боку Ірану будь-яких жестів доброї волі в Римі, запереченням ним як “подвійного заморожування”, так і “подвійного призупинення”⁵⁶. 30 листопада Х.Солана та С.Джалілі зустрілися для проведення другого раунду переговорів, які також завершилися безрезультатно⁵⁷.

Оцінка Генеральним директором МАГАТЕ ядерної програми Ірану

15 листопада М.Ель-Барадей надіслав до Правління МАГАТЕ останню із серії доповідь, в якій наводиться досить складний процес уточнення Агентством даних про попередню та поточну ядерну діяльність Ірану. Доповідь у цілому дає позитивну оцінку співробітництву Тегерана з МАГАТЕ під час виконання серпневого 2007р. Плану роботи, зазначаючи, що “Іран забезпечив достатню можливість спілкування з певними особами та своєчасно надавав відповіді на питання, а також уточнення та розгорнуті пояснення стосовно проблем, які виникали в контексті Плану роботи”⁵⁸. В результаті МАГАТЕ дійшло висновку, що відповіді Ірану про виконання програм розробки центрифуг *P1* та *P2* збігаються з результатами, отриманими Агентством про ці програми. В доповіді зазначається, що, відповідно до Плану роботи, МАГАТЕ надіслало до Ірану запити про інші не вирішені питання та очікує на пояснення та уточнення. Загалом, у доповіді повідомляється, що Іран забезпечив інспекторам МАГАТЕ доступ до задекларованих ядерних матеріалів і надав зазубрені облікові звіти, щоб інспектори впевнились у відсутності нецільового використання Іраном ядерних матеріалів⁵⁹. Постійний представник Ірану при МАГАТЕ А.Солтані (*Ali-Asghar Soltanieh*) привітав такі висновки, назвавши їх доказом демонстрації Іраном “доброї волі у з’ясуванні невизначеностей стосовно мирної ядерної діяльності”, і заявив, що після цього Правління МАГАТЕ не має жодних підстав для передачі іранського ядерного досю до РБ⁶⁰.

Водночас, у доповіді М.Ель-Барадея стверджується, що співробітництво Ірану з наданням відповідей на питання МАГАТЕ було “скоріше демонстративно активним, ніж насправді ініціативним”, а також підкреслюється, що “активна співпраця та повна прозорість Ірану необхідні для повного і своєчасного виконання Плану роботи”⁶¹. Доповідь містить також застереження стосовно того, що МАГАТЕ ще не може гарантувати, що Іран не має незадекларованих ядерних матеріалів і не здійснює незадекларовану ядерну діяльність. У доповіді зазначено, що “з початку 2006р. Агентство не отримувало інформацію, яку Іран до того часу надавав відповідно до Додаткового протоколу”, що означає зниження рівня поінформованості МАГАТЕ про поточну ядерну програму Ірану⁶².

Адміністрація США, скориставшись останніми висновками, поновила тиск з метою застосування нових санкцій проти Ірану⁶³. За оцінкою Г.Шулте (*Gregory*

⁵⁶ Walker (посилання 55).

⁵⁷ ‘Iran rejects EU “disappointment”’, BBC News, 1 Dec. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/122440.stm>>.

⁵⁸ IAEA (посилання 47), p.8.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ ‘Iran showed goodwill in clearing up ambiguities’, *Tehran Times*, 24 Nov. 2007, pp.1, 15.

⁶¹ IAEA (посилання 47), p.8.

⁶² Там само, p.9.

⁶³ Wright, R., ‘US to seek new sanctions against Iran’, *Washington Post*, 16 Nov. 2007.

Schulte), постійного представника США при МАГАТЕ, доповідь засвідчила, що співробітництво Ірану з МАГАТЕ залишилося “вибірковим і неповним”, і що Іран не пішов назустріч “міжнародним очікуванням повної відкритості”⁶⁴. Крім того, Трійка ЄС і США стверджували, що доповідь М.Ель-Барадея не внесла змін до розгляду фундаментальної проблеми, яка посідає центральне місце в полеміці, а саме – невиконання Іраном двох юридично зобов’язуючих резолюцій РБ.

У доповіді М.Ель-Барадея повідомляється, що Іран не зупинив діяльність, пов’язану зі збагаченням урану, включаючи науково-дослідні роботи з розробки центрифуг *P2*, а також подовжив експлуатацію установок у Натанці⁶⁵. Іран домігся заявленої ним мети – створення на *FEP* повного центрифугового модулю у складі 18 каскадів по 164 центрифуги (тобто, загалом 2 952 центрифуги)⁶⁶. Це, фактично, перетворило *FEP* на експериментальний завод, оскільки 18-каскадний модуль був встановлений на ньому ще до демонстрації Іраном можливості експлуатації одного каскаду на *PFEP*⁶⁷.

У доповіді також зазначається, що Іран завантажив UF_6 до всіх каскадів, але при цьому “швидкість подачі палива для установки такого типу залишилася нижчою за очікувану”⁶⁸. В період 13 серпня - 3 листопада 2007р. швидкість подачі поступово нарощувалася завдяки збільшенню кількості працюючих каскадів від 12 до 18⁶⁹. За однією з оцінок, упродовж цього періоду *FEP* виробляв у середньому 22 кг палива з низькозбагаченого урану (НЗУ) на місяць⁷⁰. Цей обсяг виявився значно нижчим за повну потенційну потужність модулю і є свідченням того, що Іран ще не розв’язав технічні проблеми одночасної експлуатації великої кількості паралельно підключених каскадів. У доповіді М.Ель-Барадея зазначено, що інспектори МАГАТЕ не помітили підготовчої роботи на *FEP* з установки центрифуг або трубопроводів центрифуг за межами первинного 18-каскадного модулю⁷¹. Це дає підстави припустити, що Іран міг прийняти рішення тимчасово призупинити роботи на одному модулі, не відмовляючись при цьому від мети – створити завод на 54 тис. центрифуг. Ключовим моментом для багатьох аналітиків стала відповідь на питання:

⁶⁴ Schulte, G., US Permanent Representative to the United Nations and International Organizations in Vienna, ‘Failing the test of full disclosure’, 15 Nov. 2007, <http://vienna.usmission.gov/_unvie/speeches_and_related_documents/Iran/1723.php>.

⁶⁵ IAEA (посилання 47), р.8. Крім того, Іран подовжив будівництво реактора *IR-40* поблизу Араку.

⁶⁶ Там само, р.6. Це становило 10-кратне зростання кількості центрифуг, порівняно з листопадом 2006р.

⁶⁷ International Institute for Strategic Studies, ‘Nuclear Iran: how close is it?’, *IISS Strategic Comments*, vol.13, no.7 (Sep. 2007), р.2. Багатьма експертами поділяється думка стосовно того, що Президент М.Ахмадінежад прийняв політичне рішення встановити максимально можливу кількість центрифуг з метою посилення дипломатичних позицій Ірану на переговорах.

⁶⁸ IAEA (посилання 47), р.6.

⁶⁹ Там само. У цей період Іран спожив 550 кг UF_6 – майже стільки, скільки було ним спожито протягом лютого-серпня 2007р. (690 кг).

⁷⁰ Albright, D. and Shire, J., ‘November IAEA report: centrifuge file not closed; Natanz enrichment expands’, *ISIS Issue Brief*, 15 Nov. 2007, <<http://www.isis-online.org/publications/iran/ISISIssueBriefIran15Nov2007.pdf>>.

⁷¹ IAEA (посилання 47), р.6.

“Чи призупинив Іран роботи з установки [центрифуг] через брак потужностей з виробництва ядерного палива в масштабах, значно більших за потрібні для вже встановлених 3 000 центрифуг, чи це було зроблено внаслідок політичних і дипломатичних причин?”⁷².

Оцінка іранської ядерної проблеми Національною розвідкою США

3 грудня 2007р. директор Національної розвідки США М.МакКоннелл (*Mike McConnell*) оприлюднив несекретні висновки нової Оцінки Національної розвідки США (ОНР, *National Intelligence Estimate, NIE*) про наміри та можливості Ірану в ядерній сфері. В ОНР, яка містить узгоджену думку 16 розвідувальних органів США, “з великою впевненістю” було зроблено висновок, що Іран припинив програму ядерної зброї чотири роки тому, восени 2003р., і станом на середину 2007р. не поновлював роботи зі створення ядерної зброї⁷³. За повідомленнями, цей висновок, серед іншого, було зроблено на підставі перехоплення розвідувальними органами США іранських військових повідомлень⁷⁴. Такий висновок значно відрізнявся від попередньої ОНР, представленої у травні 2005р., в якій стверджувалося, що Іран таємно виконує програму ядерної зброї. В новій Оцінці повідомляється, що рішення Ірану припинити цю програму наводить на думку, що Тегеран виявився “менш налаштованим на створення ядерної зброї, ніж ми вважали, починаючи з 2005р.”. В новій Оцінці також робиться висновок, що “це припинення, з високою вірогідністю, стало відповіддю на посилення пильності та тиску з боку міжнародного співтовариства, зумовлених оприлюдненням фактів незаявленої ядерної діяльності Ірану попередніми роками”; своєю чергою, це може свідчити про “більшу чутливість Ірану до зовнішнього впливу”, ніж вважалося раніше⁷⁵.

В ОНР 2007р. визнається, що розвідувальне співтовариство США не знало, чи мав намір Іран створювати ядерну зброю, але припускало, що Тегеран у майбутньому зробить саме такий вибір. У документі стверджується, що “іранські організації” продовжували “розробку певних технічних можливостей, які могли бути використані для виробництва ядерної зброї” у випадку прийняття відповідного рішення. Проте, залишилося нез’ясованим, чи вирішило керівництво Ірану “залишити чинним рішення про припинення програми ядерної зброї на необмежений термін”, чи воно мало намір запровадити або вже “запровадило специфічні критерії, які нададуть поштовху до відновлення програми”. В ОНР міститься попередження, що “процес переконання іранського

⁷² Fitzpatrick, M., ‘Can Iran’s nuclear capability be kept latent?’, *Survival*, vol.49, no.1 (spring 2007), pp.50-51; Albright, D. and Shirer, J., ‘A witch’s brew? Evaluating Iran’s uranium-enrichment progress’, *Arms Control Today*, vol.37, no.9 (Nov. 2007).

⁷³ Див. “ключові судові рішення”: US Director of National Intelligence, ‘National Intelligence Estimate—Iran: nuclear intentions and capabilities’, Nov. 2007, p.8, http://www.dni.gov/press_releases/20071203_release.pdf.

⁷⁴ Linzer, D. and Warrick, J., ‘U.S. finds that Iran halted nuclear arms bid in 2003’, *Washington Post*, 4 Dec. 2007.

⁷⁵ US Director of National Intelligence (посилання 73), p.5.

керівництва в тому, щоб воно відмовилося від розробки ядерної зброї” буде важким, “враховуючи, що багато хто з керівників, напевно, бачать зв’язок між розробкою ядерної зброї і ключовими цілями забезпечення національної безпеки та зовнішньої політики Ірану”⁷⁶.

Нова ОНР не внесла суттєвих змін стосовно можливих термінів готовності Іраном створити ядерну зброю, порівняно з попередніми оцінками розвідувальних органів США. В документі з “упевненістю середнього рівня” стверджується, що найближчою датою появи у Ірану “технічної спроможності” виробляти ВЗУ в кількостях, достатніх для створення ядерної зброї, є 2009р. Але, більш імовірно, що такої спроможності Іран набуде протягом 2010-2015рр. або навіть пізніше, з огляду на постійні технічні проблеми в його програмі зі збагачення урану⁷⁷.

Оприлюднення головних результатів ОНР 2007р. викликало неоднозначну реакцію на міжнародній арені. Окремі уряди піддали сумніву її головні висновки. Зокрема, офіційні представники Ізраїлю (досить рідкісний випадок в американо-ізраїльських відносинах з питань розвідки) наполягають на існуванні “чітких і надійних розвідувальних даних” про продовження Іраном розробки ядерної зброї⁷⁸. Навпаки, Міністр закордонних справ Росії С.Лавров заявив, що немає жодних свідчень про здійснення будь-коли Іраном програми ядерної зброї. Він високо оцінив готовність керівництва Ірану співпрацювати з МАГАТЕ у з’ясуванні невирішених питань, пов’язаних з його попередньою ядерною діяльністю⁷⁹. Президент Ірану М.Ахмадінежад назвав доповідь розвідувальних органів США “перемогою” своєї країни та висловив думку, що ця доповідь руйнує правову основу розгляду РБ ООН іранського ядерного досьє⁸⁰.

Видання оновленої ОНР миттєво змінило динаміку політичних дебатів у Європі та США навколо ядерної програми Ірану. У США один з висновків ОНР – про те, що сьогодні Тегеран не виконує програму ядерної зброї, – був оцінений багатьма експертами як послаблення політичної підтримки можливої військової акції США проти Ірану. В жовтні 2007р. Президент Дж.Буш застеріг, що Іран з ядерною зброєю може спричинити “третю світову війну”, після чого стали поширюватися припущення про підготовку США до військової операції зі знищення іранських ядерних установок та інших цілей у випадку відсутності результатів дипломатичних зусиль⁸¹. Висновки, зроблені в ОНР, були розцінені як перешкода зусиллям США та окремих європейських країн у РБ ООН, що мають намір розпочати наступний етап запровадження санкцій

⁷⁶ US Director of National Intelligence (посилання 73), р.6.

⁷⁷ Там само, рр.6, 8. Згідно з ОНР, “для виробництва збройового високозбагаченого урану Іран, імовірно, використовуватиме приховані установки, а не задекларовані ядерні об’єкти”.

⁷⁸ Mitnik, J., ‘Israel challenges report on nukes’, *Washington Times*, 5 Dec. 2007.

⁷⁹ Associated Press, ‘Lavrov: “No proof Iran had nuke program”’, *Jerusalem Post*, 5 Dec. 2007.

⁸⁰ Dareini, A. A., ‘Ahmadinejad: report a “victory”’, *Washington Times*, 5 Dec. 2007.

⁸¹ Spetalnick, M., ‘Bush: threat of World War III if Iran goes nuclear’, Reuters, 17 Oct. 2007, <<http://www.reuters.com/article/newsOne/idUSN1732974320071017>>.

до Ірану. Офіційні представники Китаю і Росії заявили, що документ піддає сумніву необхідність нової резолюції РБ про застосування додаткових санкцій⁸².

III. Ядерна програма Північної Кореї і Шестисторонні переговори

У 2007р. вдалося домогтися певного прогресу на шляху усунення міжнародної конфронтації навколо програми ядерної зброї Північної Кореї. Спори виникли у 2002р., коли ряд заходів, вжитих як Північною Кореєю, так і США за принципом “зуб за зуб”, призвели до колапсу Рамкової угоди 1994р. та видворення спостерігачів з Північної Кореї⁸³. Наступним кроком став офіційний вихід КНДР із ДНЯЗ⁸⁴. 9 жовтня 2006р. Пхеньян ще більше підвищив ставки у протистоянні, коли здійснив підземне ядерне випробування⁸⁵. Воно зумовило одностайне ухвалення РБ ООН Резолюції №1718, яка вимагала відмови Північної Кореї у спосіб, що піддається перевірці, від усіх програм створення ЗМУ та балістичних ракет⁸⁶. Резолюція вимагає також від усіх держав-членів ООН вжиття всіх можливих заходів для обмеження потрапляння на територію КНДР певних систем звичайних озброєнь, а також матеріалів і товарів подвійного використання⁸⁷.

Прогрес у Шестисторонніх переговорах

На початку 2007р. існувала невизначеність стосовно наступного прогресу Шестисторонніх переговорів між Китаєм, Японією, Північною Кореєю, Південною Кореєю, Росією і США. Переговори розпочалися в серпні 2003р. та мали на меті вихід з дипломатичного глухого кута, в якому опинилася ситуація навколо ядерної програми КНДР⁸⁸. 19 грудня 2005р. сторони домоглися очевидного прориву, коли була досягнута домовленість про Спільну заяву стосовно керівних принципів майбутніх переговорів навколо “створення в мирний

⁸² Sciolino, E., ‘Europeans see murkier case for sanctions’, *New York Times*, 4 Dec. 2007; ‘China questions UN Iran sanctions’, *BBC News*, 5 Dec. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/7128183.stm>>; Darcini (посилання 80).

⁸³ Північна Корея приєдналася до ДНЯЗ як держава, що не володіє ядерною зброєю, 12 грудня 1985р. Її вихід з Договору набув чинності 10 квітня 2003р. Вважається, що з цієї дати втратила чинність Угода Північної Кореї з МАГАТЕ про всеохопні гарантії (*INFCIRC/403*).

⁸⁴ Про розірвання Рамкової угоди між Північною Кореєю і США див.: Kile, S.N., ‘Nuclear arms control, non-proliferation and missile defence’, *SIPRI Yearbook 2003: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2003), pp.578-592.

⁸⁵ Про випробування та методи, що застосовувалися для з’ясування факту вибуху, див.: Федченко В., Ферм Хелгрєн Р. “Ядерні вибухи протягом 1945-2006рр.”, *Щорічник СІПРІ 2007* (посилання 4), с.500-502; а також підрозділ III додатка 8Д цього видання.

⁸⁶ Резолюція РБ ООН №1718 від 14 жовтня 2006р.

⁸⁷ Ентоні Я., Бауер С. “Контроль над міжнародними поставками, пов’язаними з безпекою”, *Щорічник СІПРІ 2007* (посилання 4), с.588-593.

⁸⁸ Zissis, C., ‘The Six-Party Talks on North Korea’s nuclear program’, *Backgrounder*, US Council on Foreign Relations, updated 4 Dec. 2007, <<http://www.cfr.org/publication/13593>>.

спосіб контролюваної без'ядерної зони на Корейському півострові”⁸⁹. Проте, одразу після оприлюднення Спільної заяви, два головні опоненти – Північна Корея і США – оприлюднили суперечливі бачення справжніх результатів домовленостей, особливо в частині послідовності дій з демонтажу ядерної інфраструктури КНДР у рамках можливої угоди⁹⁰. Перспективи знайти вихід із суперечливої ситуації погіршувалися через нові обмеження на торговельну та фінансову діяльність Пхеньяна, запроваджені Вашингтоном у вересні 2005р. Білий дім стверджував, що ці санкції були спричинені діями Північної Кореї з відмивання грошей, не пов'язаними з ядерними проблемами. На ці заходи США Пхеньян відповів річним бойкотом Шестисторонніх переговорів. Як повідомлялося, під тиском Китаю Північна Корея у грудні 2006р. повернулася до переговорів, але наполягла на скасуванні США фінансових санкцій до завершення розгляду нею нової пропозиції Вашингтона про без'ядерну зону⁹¹.

У січні 2007р. Пхеньян і Вашингтон поновили прямі контакти, що зумовило появу надій на прогрес у Шестисторонніх переговорах завдяки налагодженню відносин між ними. Посадовці Міністерства фінансів США зустрілися з представниками зовнішньоторговельного відомства КНДР для обговорення часткового скасування фінансових санкцій США, яке розморозило б північно-корейські активи в *Banco Delta Asia* в Макао⁹². Крім того, помічник Державного секретаря США з питань Східної Азії і Тихоокеанського регіону К.Хілл (*Christopher R. Hill*) та віце-міністр закордонних справ КНДР Кім Гі Гван (*Kim Gye Gwan*) провели переговори, під час яких, за повідомленнями, Пхеньян продемонстрував серйозні наміри поновити обговорення питань припинення ядерної програми на заміну допомоги в економічній та енергетичній сферах⁹³. Переговори відбувалися на фоні попереджень – з боку ООН та інших міжнародних організацій з питань надання допомоги – про зростання у країні дефіциту продуктів та енергоресурсів⁹⁴.

Лютневий 2007р. План дій

13 лютого 2007р. п'ятий раунд Шестисторонніх переговорів завершився укладенням угоди про План дій, що складався з ряду заходів і мав за мету започаткування імплементації положень вересневої 2005р. Спільної заяви⁹⁵.

⁸⁹ US Department of State, Office of the Spokesman, 'Joint Statement of the Fourth Round of the Six-Party Talks', Washington, DC, 19 Sep. 2005, <<http://www.state.gov/t/pa/prs/ps/2005/53490.htm>>.

⁹⁰ Кайл Ш.Н. "Контроль над ядерними озброєннями та нерозповсюдження", *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.578-581.

⁹¹ Kerr, P. 'No progress at North Korea talks', *Arms Control Today*, vol.37, no.1 (Jan./Feb. 2007).

⁹² Associated Press, 'Glaser to meet with N.Korean officials', *Washington Post*, 28 Jan. 2007.

⁹³ Lee, J., 'N.K. shows flexibility at talks', *Korea Herald*, 9 Feb. 2007.

⁹⁴ 'Food aid key to N Korea talks', BBC News, 7 Feb. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/6338941.stm>>; Fifield, A., 'Ailing power grid puts Nkoreans in the dark', *Financial Times*, 13 Feb. 2007, p.3.

⁹⁵ Перший раунд Шестисторонніх переговорів відбувся 27-29 серпня 2003р.; другий – 25-28 лютого 2004р.; третій – 23-26 червня 2004р.; четвертий – 26 липня - 7 серпня та 13-19 вересня 2005р.; п'ятий – 9-11 листопада 2005р., 18-22 грудня 2006р. та 8-13 лютого 2007р. У 2007р. відбувся шостий раунд: 19-22 березня, 18-20 липня і 27-30 вересня. Див.: Chinese Ministry of Foreign Affairs, 'Initial actions for the implementation of the Joint Statement', 13 Feb. 2007, <<http://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx/t297463.htm>>.

Протягом двомісячного “періоду початкових заходів” Північна Корея зобов’язалася зупинити та законсервувати 5 Мвт (є) дослідницький графітовий ядерний реактор, а також установку з переробки відпрацьованого ядерного палива в Йонгбені “з метою їх наступного закриття”⁹⁶. Перед інспекторами МАГАТЕ було поставлене завдання провести “необхідний моніторинг і верифікацію” процесу зупинки установок. Пхеньян також погодився надати іншим сторонам Шестисторонніх переговорів перелік усіх своїх ядерних програм (у т.ч. інформацію про “плутоній, виділений зі стержнів відпрацьованого ядерного палива”), які мають бути згорнуті відповідно до Спільної заяви.

Своєю чергою, інші сторони переговорів взяли зобов’язання надати негайну енергетичну допомогу Північній Кореї, еквівалентну поставці 50 тис. т паливного мазуту⁹⁷. У Плані дій передбачалося, що ця допомога буде надана протягом початкового 60-денного періоду, але офіційні представники США наполягли на внесенні додаткової умови надання цієї допомоги – попередньої зупинки Пхеньяном своїх ядерних установок⁹⁸. План дій містив також положення про те, що Північна Корея та США розпочнуть двосторонні переговори з метою розв’язання проблем у двосторонніх відносинах і досягнення прогресу в налагодженні повномасштабних дипломатичних відносин⁹⁹. Учасники Шестисторонніх переговорів погодилися зустрітися знову наступного місяця, заслухати доповіді робочих груп та обговорити “дії наступного етапу”¹⁰⁰.

У Плані дій в загальному вигляді визначався графік наступного, другого етапу. Згідно з графіком, Північна Корея мала надати “повну та коректну декларацію” про всі ядерні програми та вивести з ладу всі існуючі ядерні установки¹⁰¹. Своєю чергою, інші учасники переговорів взяли на себе зобов’язання надати “економічну, енергетичну та гуманітарну допомогу, еквівалентну”

⁹⁶ Chinese Ministry of Foreign Affairs (посилання 95). Як повідомлялося, перший проект документа передбачав, що Північна Корея на початковому етапі відмовляється від своєї ядерної програми – вимога, яку представники КНДР на переговорах відхилили. Див.: ‘Negotiators watered down North Korea nuclear stand’, Global Security Newswire, 26 Feb. 2007, <http://www.nti.org/d_newswire/issues/2007_2_26.html>.

⁹⁷ Chinese Ministry of Foreign Affairs (посилання 95).

⁹⁸ Yardley, J. and Sanger, D., ‘Nuclear talks on North Korea hit roadblock’, *New York Times*, 12 Feb. 2007. Південна Корея погодилася надати енергетичну допомогу.

⁹⁹ Chinese Ministry of Foreign Affairs (посилання 95). США зобов’язалися розпочати процес вилучення Північної Кореї зі списку держав, що підтримують тероризм, і скасування торговельних санкцій, запроваджених згідно із Законом США “Про торгівлю з неприязнем” (*Trading with the Enemy Act*) від 1917р.

¹⁰⁰ Chinese Ministry of Foreign Affairs (посилання 95). Робочі групи розглянули питання: (а) перетворення Корейського півострова на без’ядерну зону; (б) нормалізації відносин між Північною Кореєю та США; (є) нормалізації відносин між Північною Кореєю та Японією; (з) економічного та енергетичного співробітництва; (д) механізмів забезпечення миру та безпеки в північно-східному регіоні Азії.

¹⁰¹ На думку двох незалежних експертів, термін “виведення з ладу” (*disablement*) тлумачиться сьогодні як “усвідомлений, взаємно погоджений захід або комплекс заходів, що роблять процес відновлення експлуатації установки після її зупинки неприйнятно важким і тривалим”; іноді замість нього використовується термін “демонтаж” (*dismantlement*) ядерних установок. Див.: Albright, D. and Brannan, P., ‘Disabling DPRK nuclear facilities’, Working paper, United States Institute of Peace, 23 Oct. 2007, <http://www.usip.org/pubs/working_papers/wp5_dprk.pdf>.

поставці 1 млн. т паливного мазуту, включаючи першу поставку, еквівалентну 50 тис. т паливного мазуту¹⁰². Відповідно до Плану дій, способи надання допомоги мають визначитися робочою групою з питань економічного та енергетичного співробітництва “шляхом проведення консультацій і відповідних оцінок”.

Хоча розробка Плану дій була проголошена проривом у переговорах, ряд ключових питань залишилися без відповідей. Зокрема, не було визначено спосіб виведення з ладу північно-корейських ядерних установок у Йонгбені та верифікації цього процесу¹⁰³. План також не визначив, чи повинна Північна Корея позбутися запасів виділеного плутонію, ядерної зброї, а також ядерних установок.

Крім того, План дій не вирішив спірні питання стосовно проблемної діяльності Північної Кореї зі збагачення урану¹⁰⁴. Саме невідомі заяви офіційних осіб США в жовтні 2002р. про виконання Північною Кореєю, на порушення Рамкової угоди, таємної програми збагачення урану центрифуговим методом безпосередньо призвели до зриву домовленості. Згадані вище заяви були викликані, зокрема свідченнями про потрапляння до Північної Кореї – через мережу незаконної торгівлі ядерними матеріалами та технологіями, в центрі якої знаходився пакистанський вчений-ядерник А.Хан, – креслень і певної кількості комплектів центрифуг *PI*¹⁰⁵. Але на початку 2007р. розвідувальне співтовариство США відмовилося від звинувачень Пхеньяна в розвитку можливостей зі збагачення урану¹⁰⁶.

Виконання Плану дій

Виконання початкового етапу Плану дій, який мав завершитися протягом 60 днів з моменту досягнення домовленості, було затримано через процедурні перешкоди, пов’язані з поверненням Північній Кореї коштів, заморожених у банку *Banco Delta Asia*. Північна Корея відмовилася від зупинення ядерних установок, доки не отримає всієї суми \$25 млн. зі свого рахунку в цьому банку¹⁰⁷.

Виконання Плану дій розпочалося влітку 2007р., після укладення за посередництва Росії угоди про завершення переказу коштів. Під час візиту до Північної Кореї 14-17 липня 2007р. інспектори МАГАТЕ перевірили факт зупинки Північною Кореєю 5 МВт (е) дослідницького реактора, радіохімічної лабораторії та заводу (у складі комплексу в Йонгбені) з виготовлення ядерного

¹⁰² Chinese Ministry of Foreign Affairs (посилання 95). Японія відмовилася допомагати Північній Кореї, доки Пхеньян не визнає повністю факти викрадення ним японських громадян у 1970-их роках.

¹⁰³ Klingner, B., ‘North Korea: worrisome gaps in Six-Party Talks’ joint statement’, Web Memo no.1655, Heritage Foundation, 4 Oct. 2007, <<http://www.heritage.org/Research/AsiaandthePacific/wm1655.cfm>>.

¹⁰⁴ Pinkston, D. and Spector, L., ‘Six-parties adopt steps for North Korean denuclearization but uranium enrichment controversy looms as major obstacle’, *WMD Insights*, Apr. 2007.

¹⁰⁵ International Institute for Strategic Studies (посилання 2), pp.72-76.

¹⁰⁶ Kerr, P., ‘Doubts rise on North Korea’s uranium-enrichment program’, *Arms Control Today*, vol.37, no.3 (Apr. 2007); Gumbel, A., ‘CIA blunder “prompted Korean nuclear race”’, *Independent on Sunday*, 2 Mar. 2007.

¹⁰⁷ ‘N. Korea nuclear deadline in doubt’, BBC News, 4 Apr. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/6525145.stm>>.

палива¹⁰⁸. Інспектори також підтвердили відсутність будівельних робіт як на 50 МВт (е) реакторі в Йонгбені, так і на 200 МВт (е) реакторі в Течоні; обидва реактори залишилися недобудованими. Крім верифікації зупинки установок в Йонгбені, інспектори опломбували обладнання і встановили прилади для спостереження, які дозволяють МАГАТЕ здійснювати дистанційний моніторинг стану комплексу. Під час візиту до Пхеньяна групи експертів МАГАТЕ 26-29 червня 2007р. Агентство та Північна Корея погодили методи і процедури моніторингу, а також заходи зі збереження ядерних матеріалів і нагляду за ними¹⁰⁹.

Виведення з ладу ядерних установок Північної Кореї

3 жовтня 2007р. держави-учасниці Шестисторонніх переговорів оприлюднили заяву про початок “другого етапу дій”, в межах якого Північна Корея погодилася до 31 грудня 2007р. вивести з ладу ядерні установки в Йонгбені та надати “повну та коректну декларацію про всі ядерні програми”¹¹⁰. Сторони переговорів утворили експертну групу для розробки рекомендацій стосовно заходів з виведення з ладу ядерних установок, які, відповідно до вимог “безпеки, могли б бути перевірені та відповідали міжнародним стандартам”. Сполученим Штатам було запропоновано очолити роботи з виведення з ладу ядерних установок і забезпечити їх початкове фінансування¹¹¹.

У середині жовтня 2007р. для продовження обговорення з північно-корейськими технічними експертами плану виведення з ладу ядерних установок до Пхеньяна прибула група урядовців США. Під час дискусій ключовим стало питання: “Який ступінь незворотності мають забезпечити запропоновані заходи?”. Північна Корея наполягала на неруйнівних заходах – фізичній зупинці установок, – процес здійснення яких можна поновити протягом тижнів або кількох місяців. Натомість, помічник Державного секретаря США К.Хілл висловив позицію американських експертів, які наполягали переважно на руйнівних заходах, внаслідок яких відновлення дієздатності установок вимагало б щонайменше 12 місяців¹¹². Окремі незалежні аналітики попереджали про необхідність ретельного вибору кроків з виведення з ладу ядерних установок, оскільки внаслідок руйнівних заходів можуть бути пошкоджені компоненти північно-корейського обладнання, потрібного для наступної верифікації, зокрема для перевірки коректності та повноти декларації КНДР про запаси розщеплюваних матеріалів¹¹³.

¹⁰⁸ IAEA, Board of Governors and General Conference, ‘Application of safeguards in the Democratic People’s Republic of Korea (DPRK)’, Report by the Director General, GOV/2007/45–GC(51)/19, 17 Aug. 2007.

¹⁰⁹ IAEA, Board of Governors, ‘Monitoring and verification in the Democratic People’s Republic of Korea’, Report by the Director General, GOV/2007/36, 3 July 2007.

¹¹⁰ Chinese Ministry of Foreign Affairs ‘Second-phase actions for the implementation of the Joint Statement’, 3 Oct. 2007, <<http://wcm.fmprc.gov.cn/ce/cgsf/eng/xw/t369084.htm>>.

¹¹¹ Chinese Ministry of Foreign Affairs (посилання 110).

¹¹² US State Department, ‘On-the-record briefing: Assistant Secretary of State for East Asian and Pacific Affairs and Head of the U.S. Delegation to the Six-Party Talks Christopher R.Hill’, Washington, DC, 3 Oct. 2007, <<http://www.state.gov/p/eap/rls/rm/2007/93234.htm>>.

¹¹³ Albright and Brannan (посилання 101), p.19.

Як повідомлялось, американські та північно-корейські експерти зрештою узгодили план виведення з ладу ядерних установок, що складався з 10 окремих кроків на трьох установках в Йонгбені; процес розпочався на початку листопада 2007р. Перший крок з виведення з ладу 5 МВт (е) реактора в Йонгбені, що передбачав видалення та переміщення всіх 8 000 опромінених паливних стрижнів до прилеглого охолоджувального басейну, виявився більш тривалим, ніж передбачалось, оскільки басейн був забруднений радіоактивними уламками, а хімічний склад води не відповідав умовам довгострокового зберігання¹¹⁴. На той момент не було зрозуміло, які додаткові заходи будуть потрібні, оскільки обидві сторони погодилися не розкривати інформацію до завершення відповідних робіт¹¹⁵.

1 грудня 2007р. Президент США Дж.Буш звернувся з особистим листом до лідера Північної Кореї Кім Чен Іра (*Kim Jong Il*). Американські політичні коментатори відзначили той факт, що дружній тон цього листа дуже відрізнявся від тону попередніх заяв Дж.Буша стосовно дій Кім Чен Іра¹¹⁶. За повідомленнями, Дж.Буш запропонував перспективу нормалізації відносин зі США, якщо Північна Корея повністю згорне свої ядерні програми¹¹⁷. Він підкреслив важливість декларування Північною Кореєю кількості виготовлених боєголовок та обсягу накопиченого збройового розщеплюваного матеріалу. Дж.Буш також закликав лідера КНДР зробити доступною для МАГАТЕ всю інформацію про ядерні матеріали, обладнання та ноу-хау, які, можливо, були передані Північною Кореєю до інших країн.

Останнє питання набуло особливого значення після оприлюднення фактів про авіаційний удар Ізраїлю по території Сирії 6 вересня 2007р.¹¹⁸. Офіційні представники Ізраїлю та США повідомили деякі подробиці інциденту, але наполягали на тому, що цей удар був завданий по частково збудованому не задекларованому ядерному реактору, що створювався, за непідтвердженими даними, за зразком 5 МВт (е) графітового реактора, який Північна Корея використовувала для виготовлення плутонію для ядерної зброї¹¹⁹. Сирія підтвердила факт авіаційного нападу Ізраїлю, але заперечила те, що його мішенню була ядерна установка та що жертвами нападу стали північно-корейські спеціалісти, які працювали на об'єкті¹²⁰. Північна Корея відкинула звинувачення в таємній співпраці з Сирією та жорстко засудила ізраїльський напад¹²¹.

¹¹⁴ Crail, P., 'Disablement begins but process unclear', *Arms Control Today*, vol.37 no.10 (Dec. 2007); Lewis, J., 'It's all about water chemistry', *Arms Control Wonk*, 14 Jan. 2008, <<http://www.armscontrolwonk.com/1767/its-all-about-water-chemistry>>.

¹¹⁵ Crail (посилання 114).

¹¹⁶ 'Bush's secret letter to Kim', *Washington Post*, 7 Dec. 2007.

¹¹⁷ Cooper, H., 'A new Bush tack on North Korea', *New York Times*, 6 Dec. 2007.

¹¹⁸ Israel admits air strike on Syria', *BBC News*, 2 Oct. 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/7024287>>; Hersch, S., 'A strike in the dark', *New Yorker*, 11 Feb. 2008.

¹¹⁹ 'Report: IDF raid seized nuclear material before Syria air strike', *Haaretz*, 23 Sep. 2007; Sanger, D. and Mazzetti, M., 'Israel struck Syrian nuclear project, analysts say', *New York Times*, 14 Oct. 2007.

¹²⁰ 'Syria says Israeli air raid aimed at justifying attack', *Agence France-Presse*, 29 Sep. 2007, <<http://afp.google.com/article/ALeqM5hcd8yNVwB0Z6ZOjoi1YKbiWlremw>>.

¹²¹ Korean Central News Agency, 'Israel condemned for intrusion into Syria's territorial air', 11 Sep. 2007, <<http://www.kcna.co.jp/item/2007/200709/news09/12.htm>>; and Korean Central News Agency, 'Rumor about "secret nuclear cooperation" between DPRK and Syria dismissed', 18 Sep. 2007, <<http://www.kcna.co.jp/item/2007/200709/news09/19.htm>>.

Зрив Північною Кореєю графіка робіт

2007р. завершився тим, що Пхеньян не виконав зобов'язання з виведення з ладу до 31 грудня всіх ядерних установок в Йонгбені. Затримка робіт на 5 МВт (є) графітовому реакторі була очікуваною через проблеми із забезпеченням безпеки вивантаження опромінених паливних стрижнів¹²². Проте, Державний департамент США повідомив, що технічні проблеми були не єдиними причинами уповільнення Південною Кореєю демонтажу реактора¹²³. Речник Міністерства закордонних справ КНДР підтвердив, що Північна Корея, реагуючи за принципом “дія у відповідь на дію”, була змушена “скоригувати темпи демонтажу окремих ядерних установок” через затримку поставок паливного мазуту та енергетичного обладнання до КНДР. Він також додав, що вивантаження відпрацьованих паливних стрижнів буде завершено “протягом приблизно 100 днів”¹²⁴.

Крім того, до визначеного терміну (кінець року) Північна Корея не надала іншим учасникам Шестисторонніх переговорів повну декларацію про ядерні програми. За інформацією речника Міністерства закордонних справ, Північна Корея “підготувала доповідь з питань ядерної декларації” у листопаді 2007р. та “поінформувала американську сторону про її зміст”, але США наполягали на “подовженні консультацій”¹²⁵. Головною причиною розбіжностей було заперечення Північною Кореєю інформації про приховане виконання нею програми збагачення урану¹²⁶. Цілком очевидно, що це суперечило факту виявлення американськими вченими слідів збагаченого урану в розплавлених алюмінієвих трубах, зразок яких був наданий Північною Кореєю¹²⁷. Пхеньян визнав, що значна партія високоміцних алюмінієвих труб була імпортована в червні 2002р. з Росії, але запевнив, що ці труби жодним чином не пов'язані зі збагаченням урану¹²⁸. На додаток до спору навколо можливої діяльності зі збагачення урану, Північна Корея, за повідомленнями, мала намір задекларувати наявність у неї 30 кг виділеного плутонію, що суттєво менше кількості цього матеріалу за оцінками США – понад 50 кг¹²⁹.

Уряди Японії, Південної Кореї та США висловили розчарування з приводу невиконання Північною Кореєю вимог до терміну подання декларації. Попри це, офіційні представники Державного департаменту США закликали до терпимості в цьому питанні та підкреслили, що повнота та точність декларації є більш важливими, ніж сам факт її вчасного подання¹³⁰.

¹²² Mohammed, A. and Plemming, S., ‘North Korea resists Dec 31 declaration deadline’, Reuters, 20 Dec. 2007, <<http://www.alertnet.org/thenews/newsdesk/N20203654.htm>>.

¹²³ Casey, T., Deputy Spokesman, US State Department, ‘North Korea declaration’, Press statement, Washington, DC, 30 Dec. 2007, <<http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2007/dec/98147.htm>>.

¹²⁴ Korean Central News Agency, ‘DPRK Foreign Ministry spokesman on issue of implementation of October 3 agreement’, 4 Jan 2008, <<http://www.kcna.co.jp/item/2008/200801/news01/05.htm>>. Речник також висловив жаль з приводу того, що США не дотрималися власної обіцянки про вилучення Північної Кореї з переліку країн, що підтримують тероризм.

¹²⁵ Korean Central News Agency (посилання 124).

¹²⁶ North Korea again denies uranium enrichment program’, Yonhap, 27 Dec. 2007.

¹²⁷ Kessler, G., ‘Uranium traces found on N. Korean tubes’, *Washington Post*, 21 Dec. 2007.

¹²⁸ Korean Central News Agency (посилання 124); Kessler (посилання 127).

¹²⁹ Choe, S., ‘North Korea may miss nuclear deadline’, *International Herald Tribune*, 20 Dec. 2007.

¹³⁰ ‘NKorea says it declared nuclear programmes’, Agence France-Presse, 4 Jan. 2008; Choe (посилання 129).

IV. Американсько-індійська ініціатива співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики

У 2007р. Індія та США зробили певні кроки з реалізації Ініціативи співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики (*CNCI*), започаткованої в липні 2005р.¹³¹ Метою *CNCI* є відновлення “повномасштабного співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики” між США та Індією. Це було поворотом на 180° у політиці США з нерозповсюдження, яка протягом останніх трьох десятиліть була спрямована на запобігання поставок до Індії ядерного палива та сучасних реакторів зі США та інших країн - ядерних постачальників після проведення Індією випробувань ядерної зброї в 1974р.¹³² Адміністрація США стверджувала при цьому, що зростаюча стратегічна роль Індії і швидкий прогрес її двосторонніх відносин зі США можуть бути виправданням для одноразового винятку з правил забезпечення ядерного нерозповсюдження та регуляторних документів¹³³. Попри це, запропонована ініціатива піддається критиці у США за те, що вона в неявному вигляді заохочує до подальшого зростання індійського ядерного арсеналу (якщо безпосередньо не сприяє цьому) та суперечить цілям США у сфері нерозповсюдження. Своєю чергою, різні політичні сили в Індії критикують ініціативу за те, що вона створює обмеження для військової ядерної програми та зазіхає на суверенітет держави.

У грудні 2006р. Конгрес США ухвалив Закон Г.Хайда (*Henry J. Hyde*) “Про мирне співробітництво США та Індії в галузі цивільної ядерної енергетики”, названий ім'ям головного автора законопроекту – члена Палати представників Конгресу. Закон Хайда передбачає поправки до Закону США “Про атомну енергію” шляхом внесення до окремих його положень винятків стосовно Індії¹³⁴. Внесення цих поправок є передумовою укладення на переговорах між США та Індією так званої “Угоди 123”, яка б визначила умови передбаченого *CNCI* відновлення торгівлі ядерними матеріалами та технологіями¹³⁵. Закон

¹³¹ The White House, ‘Joint statement between US President George W. Bush and Indian Prime Minister Manmohan Singh’, News release, Washington, DC, 18 July 2005, <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2005/07/20050718-6.html>>. Про історію підготовки ініціативи див.: Ahlström, C., ‘Legal aspects of the Indian–US Civil Nuclear Cooperation Initiative’, *SIPRI Yearbook 2006: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2003), pp.669-685.

¹³² Поширеною є точка зору, що в індійському ядерному вибуховому пристрої були використані ядерні технології, поставлені до Індії США та іншими країнами з мирними цілями. Про історію індійської ядерної програми див.: Perkovich, G., *India's Nuclear Bomb: The Impact on Global Proliferation* (University of California Press: Berkeley, Calif., 1999).

¹³³ Див., наприклад: Burns, N., ‘America's strategic opportunity with India’, *Foreign Affairs*, vol.86, no.6 (Nov./Dec. 2007).

¹³⁴ Закон Хайда “Про мирне співробітництво США та Індії в галузі цивільної ядерної енергетики” (109-401), ухвалений 18 грудня 2006р. див.: <<http://thomas.loc.gov/cgi-bin/bdquery/z?d109:HR05682:>>. Див. також: Кайл (посилання 4), с.468-470.

¹³⁵ McGoldrick, F., Bengelsdorf, H. and Scheinman, L., ‘The U.S.–India nuclear deal: taking stock’, *Arms Control Today*, vol.35, no.8 (Oct. 2005). Розділ 123 Закону США 1954р. “Про атомну енергію” (42 USC 2153) вимагає від Уряду США укладення угоди, яка має містити ряд обов'язкових умов і гарантій, в т.ч. наявність угоди про застосування гарантій до всієї ядерної діяльності (всеохопних гарантій) – як передумови для будь-якого суттєвого співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики з будь-якою державою, офіційно не визнаною згідно з ДНЯЗ такою, що володіє ядерною зброєю.

Хайда вимагає виконання ряду умов із забезпечення відповідності американо-індійської Угоди 123 до Закону США “Про атомну енергію” та пов’язаних з ним інших законодавчих актів¹³⁶.

Для набуття чинності угодою, стосовно якої ведуться переговори між урядами Індії та США, вона має бути ухвалена Конгресом США. Але, відповідно до Закону Хайда, ще до офіційного розгляду Конгресом Угоди 123 необхідно зробити два додаткових кроки. По-перше, МАГАТЕ та Індія повинні укласти, а Правління МАГАТЕ – має ухвалити Угоду про гарантії, що застосовуються до всіх цивільних індійських ядерних реакторів¹³⁷. По-друге, Група ядерних постачальників (ГЯП) має затвердити на основі консенсусу рішення про вилучення Індії з правила, прийнятого ГЯП у 1992р., відповідно до якого ядерний експорт забороняється до держав, що не уклали угоду з МАГАТЕ про всеохопні гарантії (*INFCIRC/153*) стосовно всіх своїх ядерних об’єктів¹³⁸. У ГЯП, крім США, запропоновану угоду підтримали Франція, Росія та Велика Британія¹³⁹. Водночас, ідея зробити виняток для Індії була піддана різкій критиці з боку деяких інших держав-учасниць ГЯП, зокрема Ірландії і Швеції. Як повідомлялося, ГЯП, яка ухвалює рішення за принципом консенсусу, вирішила не обговорювати запит США, доки Індія не завершить паралельні переговори зі США – стосовно Угоди 123, та МАГАТЕ – стосовно угоди про гарантії¹⁴⁰.

Ці вимоги ускладнюють перспективи швидкої імплементації *CNCI* навіть у випадку, якби Угода 123 розв’язала всі суттєві проблеми, стосовно яких точаться дискусії як в Індії, так і в США. Багато прихильників та опонентів цієї Угоди вважають, що її шанси на успіх пов’язані з виконанням термінових заходів. Зосередження уваги у США на президентській політиці напередодні виборчої кампанії 2008р. дає підстави для висновку про те, що наприкінці року Конгрес навряд чи опікуватиметься укладенням Угоди 123 і вона може “не пережити” змін у Білому домі¹⁴¹.

Американо-індійська Угода 123

27 липня 2007р. США та Індія заявили, що в результаті переговорів, які тривали понад рік, було підготовлено проект Угоди 123, спрямованої на створення підґрунтя для двостороннього співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики, включаючи гарантоване постачання палива, передачу технологій,

¹³⁶ Див. Кайл (посилання 4), с.498-501.

¹³⁷ У березні 2006р. Індія та США дійшли згоди стосовно плану відокремлення в індійській ядерній програмі цивільного та військового компонентів. До цивільних Індія віднесла 14 з 22 своїх ядерних реакторів. Див.: Кайл (посилання 4), с.468-470.

¹³⁸ Про структуру та діяльність ГЯП див.: Anthony, I., Ahlström, C. and Fedchenko, V., *Reforming Nuclear Export Controls: The Future of the Nuclear Suppliers Group*, SIPRI Research Report no.22 (Oxford University Press: Oxford, 2007). Перелік 45 держав-учасниць ГЯП див. у додатку Б цього видання.

¹³⁹ ‘China not to oppose nuclear deal: US’, *Dawn*, 20 Dec. 2006.

¹⁴⁰ Hibbs, M., ‘More delays loom over NSG trade sanctions and India’, *Nuclear Fuel*, vol.32, no.1 (1 Jan. 2007), pp.11-12.

¹⁴¹ Horner, D., ‘Singh’s pullback sparks speculation on prospects of US–India nuclear deal’, *Nuclear Fuel*, vol.32, no.22 (22 Oct. 2007), pp.1, 9-10.

а також домовленості про гарантії¹⁴². У відповідь на зростання занепокоєння в обох країнах з приводу цієї Угоди, Вашингтон і Нью-Делі намагалися підкреслити її переваги для національних інтересів США та Індії¹⁴³. З огляду на зусилля в цих напрямках, окремі критики запідозрили сторони Угоди 123 в різному тлумаченні деяких ключових положень, що створює передумови для майбутніх розбіжностей в американо-індійських відносинах¹⁴⁴. Інші опоненти цієї Угоди стверджували, що завзятість, з якою Білий дім домагався прогресу в її укладенні, призвела до капітуляції Адміністрації США перед вимогами індійської сторони з більшості пунктів документа, а також до ухвалення Угоди за ігнорування умов, визначених Законом Хайда, які Індія, здається, вважає “вбивчими для угоди”¹⁴⁵.

Ключові положення запропонованої Угоди 123 між США та Індією відбивають результати переговорів стосовно чотирьох головних пунктів її змісту¹⁴⁶.

Припинення співробітництва та відмова від нього у випадку проведення Індією ядерного випробування. За наполяганням Уряду Індії, текст не містить в явному вигляді положення про право США зупинити співробітництво в ядерній галузі та вимагати від Індії повернення поставлених США матеріалів, компонентів та обладнання у випадку проведення Індією випробування ядерної зброї¹⁴⁷. Дійсно, у Статті 14(2) Угоди в загальному вигляді передбачене *право на відмову*, а також так зване *право на повернення* (поставлених раніше ядерних матеріалів та обладнання). Цим положенням передбачено, що сторона, яка має намір відмовитися від співробітництва, повинна не пізніше ніж за рік сповістити про це іншу сторону, але перед цим обидві сторони мають “ретельно розглянути”, чим спричинена відмова: змінами в безпековому середовищі чи “діями інших держав, які можуть вплинути на національну безпеку”, – досить прозорий натяк на можливе випробування ядерної зброї Пакистаном. На думку окремих спостерігачів, це вказує на те, що за певних умов, наприклад,

¹⁴² ‘India and US confirm nuclear pact’, BBC News, 27 July 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/6919552.stm>>.

¹⁴³ Див.: US Department of State, Office of the Spokesman, ‘U.S.–India Civil Nuclear Cooperation Initiative: bilateral agreement on peaceful nuclear cooperation’, Fact sheet, Washington, DC, 27 July 2007, <<http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2007/89552.htm>>; Indian Ministry of External Affairs, ‘Fact sheet on the India–US civil nuclear energy co-operation: conclusion of the “123” Agreement’, New Delhi, 27 July 2007, <<http://www.meaindia.nic.in/pressrelease/2007/07/27pr01.htm>>.

¹⁴⁴ Krepon, M. and Stolar, A., ‘The US–India 123 Agreement: from bad to worse’, Henry L. Stimson Center, 23 Aug. 2007, <<http://www.stimson.org/print.cfm?SN=SA200708221446>>.

¹⁴⁵ Див.: ‘Courses of action for Congress and the Nuclear Suppliers Group: a conversation with the Hon. Edward J. Markey on nuclear cooperation between the United States and India’, Council on Foreign Relations, Washington, DC, 13 Sep. 2007, <http://www.cfr.org/publication/14213/courses_of_action_for_congress_and_the_nuclear_suppliers_group.html>.

¹⁴⁶ Agreement for cooperation between the Government of India and the Government of the United States of America concerning peaceful uses of nuclear energy, 3 Aug. 2007, <<http://www.state.gov/documents/organization/90157.pdf>>.

¹⁴⁷ У Розділі 123а(4) Закону США 1954р. “Про атомну енергію” визначено, що будь-яка угода про співробітництво в ядерній галузі між США та іноземним урядом має передбачати право США вимагати повернення ядерного матеріалу та обладнання, які є предметом угоди, в т.ч. будь-які спеціальні розщеплювані матеріали, отримані з використанням зазначених матеріалів та обладнання, у випадку проведення країною-реципієнтом ядерного випробування.

у випадку випробування Пакистаном ядерної зброї, відновлення Індією ядерних випробувань не обов'язково буде підставою для відмови США від співробітництва з нею в ядерній галузі або для вимог про повернення матеріалів та обладнання, поставлених США, як цього вимагає Закон Хайда¹⁴⁸. Крім того, інші положення Статті 14 містять ряд важко здійснених юридичних вимог, включаючи угоди з питань компенсацій та безпеки, які мають бути вирішені до того, як може бути застосоване право на повернення¹⁴⁹.

Гарантії поставок ядерного палива для Індії. Однією з головних цілей Уряду Індії в переговорах про Угоду 123 було забезпечення “безперервної роботи” індійських цивільних ядерних реакторів за рахунок гарантованого постачання палива протягом усього терміну їх експлуатації¹⁵⁰. Статтею 5(6)b запропонованої Угоди США беруть на себе зобов'язання “підтримувати зусилля Індії зі створення стратегічного резерву ядерного палива з метою захисту від будь-якої перерви в його постачанні протягом усього терміну експлуатації індійських реакторів”. США також зобов'язуються надавати допомогу Індії в пошуках альтернативних джерел постачання ядерного палива у випадку переривання постачань зі США, скликаючи для допомоги “групу дружніх країн-постачальників – Росії, Франції та Великої Британії”. Ці гарантії США були сприйняті в Індії як безумовні. Але у США вони були піддані критиці, оскільки, на думку опонентів, такі гарантії суперечать Закону Хайда, який зазначає, що гарантії постачання палива, на які погодилися США, стосуються лише перерв у постачанні, що виникають “внаслідок збоїв на ринку або інших подібних причин, і не стосуються таких дій Індії, як ядерні випробування”¹⁵¹.

Гарантії ядерного нерозповсюдження. За Статтею 5(6)c Угоди Індія взяла на себе зобов'язання поширити на всі цивільні ядерні установки “специфічні для Індії гарантії безпеки на необмежений термін”, а також сісти за стіл переговорів з укладення “відповідної угоди з МАГАТЕ про гарантії”¹⁵². Передбачається, що угода про гарантії охоплюватиме 14 ядерних реакторів, віднесених Індією

¹⁴⁸ Kimball, D. and McGoldrick, F., ‘U.S.–Indian nuclear agreement: a bad deal gets worse’, *Arms Control Today*, vol.37, no.6 (Aug. 2007). Розділ 104(a) Закону Хайда зазначає, що у випадку проведення Індією ядерного випробування, США мають припинити співробітництво з нею в ядерній галузі, а до Індії має бути висунута вимога повернення матеріалів та обладнання американського виробництва, які вона могла отримати в рамках угоди, а також будь-яких матеріалів, які були виготовлені Індією з використанням зазначених вище матеріалів та обладнання.

¹⁴⁹ Varadarajan, S., ‘Insulating India’s reactors from fuel disruption reality check’, *The Hindu*, 8 Aug. 2007.

¹⁵⁰ Varadarajan, S., ‘Lifetime fuel guarantee remains a sticking point in “123” talks with U.S.’, *The Hindu*, 13 Dec. 2006. Окремі індійські офіційні особи наводять як прецедент угоду з Росією про реактори в Куданкуламі, згідно з якою Індія отримала від Росії безумовні державні гарантії на постачання палива протягом терміну експлуатації реакторів, імпортованих з Росії.

¹⁵¹ Kimball and McGoldrick (посилання 148).

¹⁵² 21 листопада 2007р. Генеральний директор МАГАТЕ М.Ель-Барадей та голова Комісії з атомної енергії Індії (*Indian Atomic Energy Commission, AEC*) А.Какодкар (*Anil Kakodkar*) провели зустріч з метою започаткування консультацій з питань спеціальної угоди про гарантії безпеки між Індією та МАГАТЕ. Див.: IAEA, ‘IAEA–India to launch consultations for India-specific safeguards agreement’, Press release 2007/21, 21 Nov. 2007, <<http://www.iaea.org/NewsCenter/PressReleases/2007/prm200721.html>>.

до цивільних¹⁵³. При цьому, Індія залишила за собою право вжити “коригуючих заходів” для забезпечення “безперервної роботи цивільних ядерних реакторів”. Хоч Угода не визначає, що мається на увазі під словами “специфічна для Індії” або “коригуючі заходи”, багато спостерігачів висловили думку, що Індія намагалася досягти таких домовленостей про гарантії, які дозволяли б призупинити дію “постійних” гарантій у випадку переривання постачань ядерного палива із-за кордону¹⁵⁴.

Переробка Індією відпрацьованого ядерного палива американського походження. Запропонована Угода надає Індії довгострокове право на переробку відпрацьованого ядерного палива, поставленого США. Це є суттєвою зміною в політиці, яку США тривалий час використовували з метою відмови іншим країнам у розширенні прав на переробку відпрацьованого ядерного палива: раніше лише Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом, *European Atomic Energy Community, Euratom*) та Японія отримали в рамках відповідних угод 123 згоду від США на переробку відпрацьованого ядерного палива¹⁵⁵. Угода з Індією передбачає, що для використання відпрацьованого ядерного палива американського походження Індія має побудувати нову переробну установку, на яку поширюватимуться гарантії МАГАТЕ. Крім того, уряди обох держав повинні погодити “домовленості та процедури”, згідно з якими могла б відбуватися переробка Індією відпрацьованого ядерного палива американського походження.

Угода також надає можливість обом країнам укласти в майбутньому домовленості про торгівлю переробними і збагачувальними технологіями. Закон Хайда обмежує передачі таких технологій для ядерних установок, створених за багатосторонньої участі та залучених до погоджених МАГАТЕ проєктів, або для ядерних установок, залучених до багатосторонніх проєктів з розробки стійкого до ядерного розповсюдження ядерного паливного циклу.

Політичний опір в Індії

Повідомлення про укладення Угоди 123 призвело до відновлення в Індії опору американо-індійському співробітництву в запропонованому форматі з боку як правих, так і лівих політичних сил. Лідер головної опозиційної сили *Bharatiya Janata Party* закликав до нових переговорів навколо Угоди, стверджуючи, що в такому вигляді вона обмежуватиме можливості Індії з проведення ядерних випробувань і призведе до її “стратегічного поневолення” Сполученими Штатами¹⁵⁶. Ще більш критичною виявилася позиція чотирьох комуністичних

¹⁵³ До них належать шість енергетичних реакторів, паливо для яких постачається із-за кордону і стосовно яких Індія вже дала згоду на запровадження специфічних для кожної установки гарантій безпеки, згідно з документом *INFCIRC/66*.

¹⁵⁴ Kimball and McGoldrick (посилання 148); Varadarajan (посилання 150).

¹⁵⁵ Згода на переробку відпрацьованого палива в Європі та Японії передувала політиці США з обмеження прав на переробку відпрацьованого ядерного палива під час укладення угод в ядерній галузі, запровадженій Законом США 1978р. “Про ядерне нерозповсюдження” (*Nuclear Non-proliferation Act*).

¹⁵⁶ George, V., ‘Renegotiate 123: Advani gives in to pressure from party’, *Indian Express*, 31 Aug. 2007.

партій (відомих як Ліві партії), які не належать до складу правлячої коаліції, але підтримують її в Парламенті. Ці партії пообіцяли відмовитися від підтримки Уряду, головною політичною силою якого є Об'єднаний прогресивний альянс (*United Progressive Alliance, UPA*), якщо останній продовжить політику реалізації ядерної угоди зі США, внаслідок чого суттєво зростає можливість дострокових виборів. Ліві партії заявили, що вони “не можуть погодитися” з Угодою 123 з огляду на “бурхливий розквіт стратегічного альянсу” зі США, а також висунули Уряду вимогу не робити кроків з реалізації Угоди, доки її не розгляне Парламент¹⁵⁷. Найкрупніша з цих партій, Комуністична партія Індії (марксистська), 23 серпня ухвалила резолюцію, в якій попереджає, що Угода “прив’яже Індію до стратегічного союзу зі США, що матиме довгострокові наслідки для незалежної зовнішньої політики країни”, і закликає Уряд переглянути домовленості¹⁵⁸.

У жовтні, після заяви Прем’єр-міністра Індії М.Сінгха про небажання ризикувати отриманням вотуму недовіри через початок переговорів з МАГАТЕ з питань угоди про гарантії безпеки, здавалося, що Лівим партіям вдалося “поховати” ядерну угоду зі США¹⁵⁹. Але вже 17 листопада чотири Лівих партії погодилися дозволити Уряду розпочати переговори з Секретаріатом МАГАТЕ за умови, що будь-який проект угоди про гарантії безпеки не може бути підписаний ні МАГАТЕ, ні Індією, якщо перед цим його не буде розглянуто в Комітеті з питань співробітництва між Індією та США в галузі цивільної ядерної енергетики, до складу якого належать представники *UPA* та Лівих партій¹⁶⁰. Цей Комітет, створений у вересні лідерами *UPA* та Лівих партій з метою розв’язання політичних проблем навколо ядерної угоди зі США, має розглянути “вплив положень Закону Хайда та Угоди 123 на Угоду з МАГАТЕ про гарантії безпеки” та врахувати його під час “підготовки остаточних висновків”. Окремі індійські спостерігачі висловили думку, що найбільш імовірним результатом зазначеного розгляду в Комітеті буде те, що угоді про гарантії нададуть можливість “вмерти” з метою підтримати меншість в Уряді, провідну роль в якому відіграє *UPA*¹⁶¹.

V. Договір про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів

У 2007р. Конференція з роззброєння за участі 65 делегацій не спромоглася вже 11-й рік поспіль розпочати переговори з питань “недискримінаційного, багатостороннього, з ефективними механізмами верифікації договору про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів для ядерної зброї або для інших

¹⁵⁷ ‘Left “unable to accept” 123 agreement’, *The Hindu*, 8 Aug. 2007.

¹⁵⁸ ‘CPI(M) Central Committee resolution on nuclear deal’, *The Hindu*, 23 Aug. 2007.

¹⁵⁹ Page, J., ‘Phone call derails controversial deal to attract India into nuclear fold’, *The Times*, 16 Oct. 2007.

¹⁶⁰ Kumar, V., ‘Government can go to IAEA’, *The Hindu*, 17 Nov. 2007.

¹⁶¹ Kumar (посилання 160).

ядерних вибухових пристроїв” (*FMCT*), як це передбачено так званім мандатом Шеннона (*Shannon mandate*), ухваленим на Конференції 1995р.¹⁶² На першій сесії Конференції з роззброєння 2007р. на підґрунті успіхів, досягнутих у 2006р., поновилися зусилля з пошуку виходу з глухого кута, що утворився навколо програми роботи Конференції¹⁶³. 23 березня група Р6 (посли Південної Африки, Шрі-Ланки, Іспанії, Швеції, Швейцарії та Сирії, які виконували обов’язки шести головуєчих на сесіях Конференції у 2007р.) висунули для обговорення проект рішення, згідно з яким Конференції пропонувалося, “не створюючи перешкод для подальшої роботи та переговорів про пункти порядку денного”, погодитися на призначення чотирьох “координаторів”, які головували б на переговорах з питань припинення виробництва розщеплюваних матеріалів, а також з трьох інших питань, внесених до порядку денного Конференції¹⁶⁴. Р6 закликала розпочати переговори з питань *FMCT*, вилучивши розгляд спірного питання: “Чи будуть обмеження стосуватися лише майбутнього виробництва розщеплюваного матеріалу для створення зброї, чи метою буде також запобігання використанню існуючих запасів таких матеріалів для виготовлення нової зброї?”. Пропозиції Р6 також оминали розгляд питання: “Чи буде запропонований договір містити положення про офіційний режим верифікації?”. Внесенню такого положення заперечували США¹⁶⁵. Натомість, Р6 закликала сісти за стіл переговорів “без будь-яких попередніх умов”, передбачаючи, що спори навколо верифікації і сфери застосування договору будуть вирішуватися під час переговорів¹⁶⁶.

Пропозиція Р6, здавалось, отримала широку підтримку під час Конференції, проте, прориву в переговорах не сталося. Індія та інші держави з Групи 21 (*G21*, держави руху неприєднання) висловили ряд змістовних і процедурних зауважень, але запевнили, що не будуть блокувати прийняття документа через процедуру досягнення консенсусу¹⁶⁷. Але Китай, Іран і Пакистан висловили заперечення, які Р6 не змогла врахувати в додатковій заяві¹⁶⁸. Головною

¹⁶² Доповідь на Конференції з роззброєння Посла Канади Дж.Шеннона (*Gerald Shannon*) про консультації з питань найбільш прийнятних заходів, спрямованих на забезпечення переговорів стосовно договору про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів для ядерної зброї або для інших ядерних вибухових пристроїв. Див.: CD/1299, 24 Mar. 1995, <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/shannon.html>>. Стислий опис перебігу Конференції і список її учасників див. у додатку Б цього видання.

¹⁶³ Див.: Кайл (посилання 4), с.483-484.

¹⁶⁴ Conference on Disarmament, Presidential Draft Decision, CD/2007/L.1, 23 Mar. 2007; ‘CD edges closer to a work programme’, *Disarmament Diplomacy*, no.84 (spring 2007).

¹⁶⁵ Адміністрація Дж.Буша у 2004р. зробила висновок, що *FMCT* не “піддається перевіркам”, чого вимагає мандат 1995р., отже, не повинен містити положень про механізм верифікації. Див.: US Department of State, ‘US proposal to the Conference on Disarmament’, Remarks by Jackie W.Sanders, Permanent Representative to the Conference on Disarmament and Special Representative of the President for the Nonproliferation of Nuclear Weapons, Geneva, 29 July 2004, <<http://www.state.gov/t/ac/rls/rm/2004/34929.htm>>.

¹⁶⁶ Meyer, P., ‘Is there any fizz left in the fissban? Prospects for a fissile material cut-off treaty’, *Arms Control Today*, vol.37, no.10 (Dec. 2007).

¹⁶⁷ Conference on Disarmament, ‘Presidential report to the Conference on Disarmament on part III of the 2007 session’, CD/1828*, 30 Aug. 2007, p.2; Varadarajan, S., ‘Fissile material ban talks inch towards consensus’, *The Hindu*, 2 July 2007.

¹⁶⁸ Conference on Disarmament, ‘Complementary presidential statement reflecting an understanding of the Conference on the implementation of CD/2007/L.1**’, CD/2007/CRP5*, 29 June 2007.

причиною заперечень цих трьох країн, була вимога жорсткої відповідності будь-яких переговорів про припинення виробництва розщеплюваних матеріалів для військових цілей мандата Шеннона 1995р. Вони підкреслювали, що зазначений мандат недвозначно передбачає наявність офіційного механізму верифікації. Пакистан та Іран також наполягали на тому, що завдання переговорів про сферу застосування *FMCT* не мають обмежуватися припиненням виробництва розщеплюваних матеріалів і повинні поширюватися на існуючі запаси таких матеріалів¹⁶⁹. Що стосується Китаю, то його небажання прийняти пропозицію *P6* збіглося із загальною відсутністю у Пекіна ентузіазму стосовно запровадження щонайменш на найближчий період обмежень на виробництво розщеплюваних матеріалів для військових цілей¹⁷⁰.

VI. Міжнародне співробітництво з метою підвищення рівня захищеності ядерних об'єктів¹⁷¹

У 2007р. інвестиції у програми Міжнародної допомоги у сферах нерозповсюдження та роззброєння (МНДР, *international non-proliferation and disarmament assistance, INDA*), що виконувалися переважно в Росії, залишилися приблизно на тому ж рівні, що й попередніми роками¹⁷². Найбільш важливою ініціативою в рамках МНДР є запроваджене “Великою вісімкою” (*G8*) Глобальне партнерство у протидії розповсюдженню зброї і матеріалів масового ураження, що перетнуло позначку половини узгодженого 10-річного терміну, відведеного на досягнення його цілей¹⁷³. У 2007р., на щорічному саміті *G8* у Хайлігендаммі (Німеччина) її члени знову підтвердили своє зобов'язання в рамках Глобального партнерства – довести до 2012р. обсяг фінансування пріоритетних проектів

¹⁶⁹ Statement by Ambassador Seyed Mohammad Kazem Sajjadpour, Iran's Permanent Representative at the Conference on Disarmament, Geneva, 21 June 2007, <http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches07/2session/June21Iran.html> та Statement by Ambassador Masood Khan, Pakistan's Permanent Representative at the Conference on Disarmament, Geneva, 13 Sep. 2007, <http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches07/3session/Sept13Pakistan.pdf>.

¹⁷⁰ Див., наприклад: Meyer (посилання 166).

¹⁷¹ В.Федченко, науковий співробітник СІПРІ, написав цей підрозділ за участі К.Худіної, стажера СІПРІ. Див. також: Фейвізон Г. та ін. “Розщеплювані матеріали: світові запаси, виготовлення та знищення”, *Щорічник СІПРІ 2007* (посилання 4), с.506-527; Федченко В. “Багатосторонній контроль над ядерним паливним циклом”, *Щорічник СІПРІ 2006* (посилання 90), с.596-618; підрозділ V розділу 9 цього видання.

¹⁷² США – як головний донор програм МНДР – виділили зі свого бюджету для фінансування цих програм на 2008ф.р. \$1,91 млрд., що дещо перевищує суму 2007ф.р. (\$1,86 млрд.). Див.: Project on Managing the Atom, Interactive Threat Reduction Budget database, http://www.nti.org/e_research/cnwm/charts/cnm_funding_interactive.asp.

¹⁷³ Глобальне партнерство започатковане *G8* у 2002р. на саміті в Кананаскісі (Канада), з метою підтримки спільних проектів (на першому етапі лише в Росії), спрямованих на розв'язання проблем нерозповсюдження, роззброєння та ядерної безпеки. Див.: *G8 Kananaskis Summit 2002, 'The G8 Global Partnership against the Spread of Weapons and Materials of Mass Destruction'*, 27 June 2002, <http://www.g8.gc.ca/2002Kananaskis/globpart-en.asp>. Див. також: Ентоні Я., Федченко В. “Міжнародна допомога у сферах нерозповсюдження та роззброєння”, *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.597-620.

до \$20 млрд.¹⁷⁴ Держави-члени G8 повідомили, що протягом попередніх п'яти років було досягнуто значного прогресу у знищенні хімічної зброї, демонтажу атомних підводних човнів, працевлаштуванні колишніх вчених-зброярів і забезпеченні фізичного захисту ядерних матеріалів¹⁷⁵. Серед пріоритетних напрямів діяльності найменш успішним було визнано процес утилізації розщеплюваних матеріалів, зокрема плутонію.

Співробітництво між Росією та США з питань утилізації ядерних матеріалів

Після завершення холодної війни утилізація запасів ВЗУ і збройового плутонію стала пріоритетним завданням як для Росії, так і для США, оскільки обидві країни володіли запасами цих матеріалів в обсягах, що значно перевищували їх оборонні потреби. Питання утилізації 500 т ВЗУ, отриманого з російських ядерних боєприпасів, було ефективно вирішене в рамках виконання російсько-американської угоди 1993р. за рахунок викупу ВЗУ¹⁷⁶. На 30 вересня 2007р. 315 т ВЗУ (еквівалентно приблизно 12 615 ядерним боєголовкам) були піддані розбавленню, внаслідок чого отримано 9 200 т НЗУ для використання в якості ядерного палива для реакторів¹⁷⁷.

Процес утилізації надлишків збройового плутонію виявився більш проблематичним. У 2000р. Росія та США підписали Угоду про поводження з плутонієм та його утилізацію (*Plutonium Management and Disposition Agreement, PMDA*), згідно з якою кожна з країн погодилась утилізувати не менш ніж 34 т надлишкового збройового плутонію¹⁷⁸. В рамках цієї Угоди сторони домовилися про можливість використання двох методів утилізації плутонію: перетворення на *MOX*-паливо для ядерних енергетичних реакторів; вилучення з використання з наступним розміщенням у сховищах довгострокового зберігання у спосіб, що усуває можливість використання матеріалу для виготовлення ядерної зброї. Росія зробила вибір на користь *MOX*-палива¹⁷⁹. Натомість, США спочатку мали намір використовувати обидва методи, але у 2001р., після перегляду політики нерозповсюдження, Адміністрація Дж.Буша визнала цей спосіб занадто витратним і розробила план перетворення майже всього

¹⁷⁴ Програма Глобального партнерства визначила чотири головні пріоритети: знищення хімічної зброї, демонтаж списаних атомних підводних човнів, утилізація розщеплюваних матеріалів і працевлаштування в невійськових галузях колишніх вчених-зброярів.

¹⁷⁵ G8 Heiligendamm Summit 2007, 'Report on the G8 Global Partnership' та додаток А, 'Consolidated report data', 8 June 2007, <<http://www.g-8.de/Webs/G8/EN/G8Summit/SummitDocuments/summit-documents.html>>.

¹⁷⁶ Угода між Урядом Сполучених Штатів Америки та Урядом Російської Федерації про використання високотбагаченого урану, вилученого з ядерної зброї, була підписана 18 лютого 1993р. Текст Угоди див.: <<http://www.nti.org/db/nisprofs/russia/fulltext/heudeal/heufull.htm>>. Див. також: Timbie, J., 'Energy from bombs: problems and solutions in the implementation of a high-priority nonproliferation project', *Science and Global Security*, vol.12, no.3 (2004), pp.165-192.

¹⁷⁷ United States Enrichment Corporation, 'US-Russian Megatons to Megawatts Program status report', 30 Sep. 2007, <http://www.usec.com/v2001_02/HTML/megatons_howitworks.asp>.

¹⁷⁸ The Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the Russian Federation concerning the Management and Disposition of Plutonium Designated as No Longer Required for Defense Purposes and Related Cooperation was signed on 1 Sep. 2000. Текст Угоди див.: <<http://www.state.gov/documents/organization/18557.pdf>>.

¹⁷⁹ Згідно з оцінками, Росія володіє запасом у 145 т виділеного збройового плутонію. Див. додаток 8Б цього видання.

надлишкового плутонію на *MOX*-паливо¹⁸⁰. 1 серпня 2007р. Міністерство енергетики США розпочало будівництво установки для виготовлення *MOX*-палива на майданчику Саванна Рівер поблизу м.Айкен (Південна Кароліна)¹⁸¹.

Спочатку *PMDA* передбачала, що утилізація плутонію розпочнеться не пізніше 31 грудня 2007р. і триватиме впродовж 20 років з інтенсивністю щонайменше 2 т матеріалу на рік. Але, внаслідок виникнення двох спірних питань, програма у 2007р. не розпочалася. Перше – було пов'язане зі страхуванням відповідальності осіб, найнятих США для виконання проекту, а також відшкодуванням збитків, спричинених їх діяльністю¹⁸². Воно було вирішене шляхом укладення нової угоди про відповідальність¹⁸³, підписаної 15 вересня 2006р. як протоколу до *PMDA*.

Друге – стосувалося планів Росії опромінювати *MOX*-паливо в реакторах на швидких нейтронах (швидких реакторах), а не в легководних реакторах (ЛВР, *light-water reactor, LWR*), і впливало із самої *PMDA*. Росія наполягає на тому, що запаси плутонію можуть бути використані для виробництва енергії в рамках її довгострокової стратегії створення замкнутого ядерного паливного циклу на базі реакторів-брідерів на швидких нейтронах¹⁸⁴. Виходячи з цього, Росія не погоджувалася використовувати ЛВР для утилізації плутонію, пропонуючи замість цього опромінювання *MOX*-палива в існуючих реакторах на швидких нейтронах *БОР-60* та *БН-600*, а також у запланованому до будівництва реакторі *БН-800*. США – як головний донор утилізації плутонію в Росії – заперечили такий підхід, вважаючи його більш витратним (проектна вартість *БН-800* становить \$1,3 млрд.) і більш уразливим до ядерного розповсюдження.

У березні 2007р. глава Російського федерального агентства з атомної енергії (*Росатом*) С.Кірієнко запропонував новий підхід до утилізації плутонію, який полягає у відмові від опромінювання *MOX*-палива в ЛВР на користь використання для цього трьох швидких реакторів, а також у відмові Росії від допомоги з боку США з фінансування будівництва реактора *БН-800*¹⁸⁵.

¹⁸⁰ Wolf, A., US Congress, Congressional Research Service (CRS), *Nonproliferation and Threat Reduction Assistance: U.S. Programs in the Former Soviet Union*, CRS Report for Congress RL31957 (CRS: Washington, DC, 28 Nov. 2007), pp.43-44.

¹⁸¹ US Department of Energy, National Nuclear Security Administration, 'NNSA starts construction on MOX fuel fabrication facility in South Carolina', Press release, Washington, DC, 1 Aug. 2007, <<http://nnsa.energy.gov/news/1016.htm>>.

¹⁸² Докладніше про питання відповідальності див.: Кайл (посилання 90), с.582-583.

¹⁸³ US Department of Energy, 'U.S. and Russia sign liability protocol', Press release, Washington, DC, 15 Sep. 2006, <<http://www.energy.gov/print/4160.htm>>.

¹⁸⁴ Замкнутий ядерний паливний цикл характеризується тим, що в ньому відпрацьоване ядерне паливо після опромінення в реакторі піддається переробці з метою забезпечення багаторазового використання урану і плутонію у складі ядерного палива. "Замкнутість" ядерного паливного циклу може досягатися кількома способами, зокрема шляхом використання плутонію в реакторах-брідерах на швидких нейтронах, як це планує робити Росія. Загалом, швидкі реактори розраховані на використання плутонієвого палива та можуть працювати в режимах як "розмноження", так і "випалювання". В режимі "розмноження" швидкий реактор шляхом трансмутації *U-238* напрацьовує палива більше, ніж споживає. В режимі "випалювання" реактор споживає плутоній з одночасним перетворенням його атомів на маложивучі ізотопи.

¹⁸⁵ MacLachlan, A., 'Russia, US could take decisive step in plutonium disposition program', *Nuclear Fuel*, 21 May 2007, p.1, 5-6. У 2006р. Уряд Росії поновив фінансування з Державного бюджету будівництва реактора *БН-800*. 'Correction: nuclear power future lies in fast neutron reactors-Kiriyenko', RIA Novosti, 14 Dec. 2005, <<http://en.rian.ru/russia/20051214/42490704.html>>.

19 листопада 2007р. С.Кірієнко та Міністр енергетики США С.Бодмен (*Samuel W. Bodman*) підписали спільну заяву, яка окреслює і схвалює запропонований план: *Rosatom* розпочне утилізацію плутонію шляхом опромінення *MOX*-палива в реакторах *БН-600* та *БН-800* після завершення, відповідно, технічної модифікації та будівництва цих установок¹⁸⁶. Продуктивність утилізації плутонію в реакторах становитиме щонайменше 1,5 т на рік. Утилізація плутонію в *БН-600* розпочнеться протягом 2012р., а в *БН-800* – “невдовзі після цього”. Офіційні представники США підкреслили американську позицію, яка полягає в тому, що зазначені реактори мають працювати як “випалювачі”, а не як “розмножувачі”, і не створювати нових запасів виділеного плутонію¹⁸⁷.

VII. Висновки

У 2007р. найбільше занепокоєння міжнародної спільноти, з точки зору розповсюдження ядерної зброї викликали ядерні програми Ірану та Північної Кореї. У випадку Ірану гострота проблеми дещо зменшилася внаслідок появи висновку розвідувального співтовариства США про те, що Іран припинив свою приховану програму ядерної зброї ще у 2003р. і станом на середину 2007р. не поновлював науково-дослідні роботи у сфері озброєння. Цей висновок мав наслідком значне зниження підтримки планів Адміністрації США завдати удару по іранських ядерних установках. Водночас, у цьому висновку зазначається нагальна необхідність перегляду міжнародних норм нерозповсюдження, які мають сприяти розв’язанню проблеми, яка, на думку багатьох політиків та експертів, є структурним недоліком ДНЯЗ, а саме: держави, які не володіють ядерною зброєю, під прикриттям мирних ядерних енергетичних програм можуть приховано розвивати технічні можливості зі створення ядерної зброї шляхом введення в дію установок, що можуть бути використані для виробництва збройових ядерних матеріалів.

У цьому контексті розв’язання проблем навколо ядерних програм Ірану та Північної Кореї вимагає запровадження постійно діючої заборони будівництва нових, контрольованих лише на національному рівні установок для виробництва розщеплюваних матеріалів. Запровадження такої заборони могло б одночасно супроводжуватися створенням банків ядерного палива в запропонованому МАГАТЕ вигляді, а також іншими гарантіями поставок ядерного палива. Багато експертів у сфері нерозповсюдження поділяють думку, що довгостроковою метою має стати укладення багатосторонніх або міжнародних домовленостей про контроль над видами діяльності у сфері ядерного паливного циклу, що викликають найбільшу стурбованість, – збагачення урану та переробка плутонію, – а також над поведженням з відпрацьованим ядерним паливом та утилізацією відходів. Хоча викладений вище підхід не може вважатися новим, його актуальність сьогодні значно підвищилася, з точки зору посилення та розширення режиму ядерного нерозповсюдження.

¹⁸⁶ US Department of Energy, ‘US and Russia sign plan for Russian plutonium disposition’, Press release, 19 Nov. 2007, <<http://www.energy.gov/nationalsecurity/5742.htm>>. На цю діяльність Міністерство енергетики США планує виділити \$400 млн.

¹⁸⁷ Horner, D., ‘US officials provide details on plutonium disposition pact with Russia’, *Nuclear Fuel*, 17 Dec. 2007, pp.1, 17-18.

Додаток 8А. Світові ядерні сили у 2008р.*

ШЕННОН Н.КАЙЛ, ВІТАЛІЙ ФЕДЧЕНКО,
ХАНС М.КРІСТЕНСЕН

I. Вступ

Протягом 2007р. увага світової спільноти зосереджувалася на ядерних випробуваннях Північної Кореї і програмі збагачення урану в Ірані – в той час, як вісім ядерних держав мають у розпорядженні майже 10,2 тис. боєздатних одиниць ядерної зброї (таблиця 8А.1). Кілька тисяч одиниць ядерної зброї утримуються у високих ступенях готовності до застосування (протягом хвилини). Якщо підрахувати всі ядерні боєголовки – оперативної готовності, резервні та ті, що перебувають у режимі активного або неактивного зберігання, – то США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай, Індія, Пакистан та Ізраїль мають запаси обсягом понад 25 тис. боєголовок (таблиці 8А.2-9).

Усі п'ять ядерних держав, визначених Договором 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Treaty on the Non-proliferation of Nuclear Weapons, Non-Proliferation Treaty, NPT*)¹, схоже, мають наміри зберегти в осяжному майбутньому свої ядерні сили та розробляють або вже мають плани їх модернізації. В Росії та США тривають процеси скорочення розгорнутих ядерних сил – як результат двох двосторонніх договорів: Договору 1991р. про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1, *Treaty on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, START I*) та Договору 2002р. про скорочення стратегічних наступальних потенціалів (СНП, *Strategic Offensive Reductions Treaty, SORT*)².

Дані, наведені в додатку, є оцінками, які ґрунтуються на відкритій інформації і містять певні неточності, про що йдеться в посиланнях до таблиць.

Таблиця 8А.1. Світові ядерні сили, за кількістю розгорнутих боєголовок, станом на січень 2008р.

Усі дані є приблизними.

Країна ^a	Стратегічні боєголовки	Нестратегічні боєголовки	Загалом боєголовок
США	3 575	500	4 075 ^b
Росія	3 113	2 076	5 189 ^c
Велика Британія	185 ^d	–	185
Франція	348	–	348
Китай	161	15	176
Індія	–	–	60-70 ^e
Пакистан	–	–	60 ^e
Ізраїль	–	–	80 ^e
Всього			10 183

¹ ДНЯЗ був відкритий для підписання 1 липня 1968р. та набув чинності 5 березня 1970р. Згідно з Договором ядерними державами визнаються лише ті, що до 1 січня 1967р. виготовили та випробували ядерний пристрій. За цим визначенням, ядерними державами-сторонами ДНЯЗ вважаються Велика Британія, Китай, Росія, США і Франція.

² Договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1, *START I*) підписаний в 1991р. США та СРСР і набув чинності 5 грудня 1994р.; за Лісабонським протоколом від 1992р., що набув чинності 5 грудня 1994р., зобов'язання колишнього СРСР за цим Договором успадкували Білорусь, Казахстан та Україна. Про Договір див.: URL <<http://www.state.gov/www/global/arms/starthtml/start/toc.html>>. Договір СНП (*SORT*) підписаний Росією і США у 2002р. і набув чинності 1 червня 2003р. Див.: URL <<http://www.state.gov/t/ac/trt/18016.htm>>. Про запровадження СНП див.: 'Special Section', *Arms Control Today*, vol.32, no.5 (June 2002), pp.3-23.

* Основні скорочення наводяться наприкінці цього додатка.

^a У 2005р. Північна Корея заявила про те, що вона розробила ядерну зброю та у 2006р. продовжуватиме її випробування. Однак, відкритої інформації про ядерні можливості Північної Кореї немає.

^b Загальні запаси США, разом з резервами, складають близько 5 300 боеголовок. Решту 5 100 боеголовок планується демонтувати до 2023р.

^c Загальні запаси Росії складають 14 тис. боеголовок, з яких близько 8 800 утримуються у сховищах або очікують на демонтаж.

^d Окремі боеголовки, якими оснащені британські ПЧ, призначені для виконання оперативного-стратегічних завдань, які раніше поклалися на тактичну ядерну зброю.

^e За оцінками, запаси Індії, Пакистану та Ізраїлю розгорнуті лише частково.

Таблиця 8А.2. Ядерні сили США, станом на січень 2008р.

Вид	Назва	Кількість розгорнутих	Рік розгортання	Дальність (км) ^a	Боеголовки * потужність	Кількість боеголовков
Стратегічні сили						3 575
Бомбардувальники ^b						1 083
<i>B-52H</i>	<i>Stratofortress</i>	94/56	1961	16 000	КРПБ 5-150 Кт	528 ^c
<i>B-2</i>	<i>Spirit</i>	20/16	1994	11 000	Бомби <i>B61-7, -11, B83-1</i>	555 ^d
МБР ^e		488				764
<i>LGM-30G</i>	<i>Minuteman III</i>					
	<i>Mk-12</i>	138	1970	13 000	1-3 * 170 Кт	214
	<i>Mk-12A</i>	250	1979	13 000	2-3 * 335 Кт	450
	<i>Mk-21 SERV</i>	100	2006	13 000	1 * 300 Кт	100
АПЧБР/БРПЧ ^f						1 728
<i>UGM-133A</i>	<i>Trident II (D-5)</i>					
	<i>Mk-4</i>	..	1992	>7 400	6 * 100 Кт	1 344
	<i>Mk-5</i>	..	1990	>7 400	6 * 475 Кт	384
Нестратегічні сили						500
Бомби <i>B61-3, -4</i>						400 ^g
КРМБ <i>Tomahawk</i>						100 ^h
Всього						4 075ⁱ

^a Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Перше число у стовпчику "Кількість розгорнутих" є загальною штатною кількістю *B-52H*, включаючи учбові, випробувальні та резервні. Друге число – штатна кількість головних сил (*primary mission inventory, PMI*), тобто кількість літаків, призначених для виконання бойових завдань на випадок ядерної чи звичайної війни.

^c Згідно з ухваленим у 2004р. Планом зменшення запасів ядерної зброї, приблизно 860 крилатих ракет повітряного базування (КРПБ, *air-launched cruise missiles, ALCM*) мають бути зняті з озброєння у 2007р. Всі крилаті ракети останніх модифікацій також були вилучені із запасів.

^d Придатні для застосування як на *B-52H*, так і на *B-2A*, але головним засобом доставки вважається *B-2A*.

^e За результатами Чотирирічного оборонного огляду 2006р., вирішено до 2008р. скоротити кількість МБР до 450 одиниць. Відбувається заплановане оснащення більшості МБР *Minuteman* одиночною боеголовкою, що відповідає обмеженням за Договором СНП (*SORT*), але 25 ракет будуть оснащені трьома боеголовками кожна.

^f Хоча вважається, що *D-5*, згідно з правилами підрахунку, викладеними в Договорі СНО-I (*START I*), можуть нести по вісім боеголовок, ВМС США завершили у 2005р. попереднє переоснащення АПЧБР з розрахунку по шість боеголовок на ракету; з метою досягнення до 2012р. визначеного Договором СНП (*SORT*) рівня ядерних сил, переоснащення цих ракет буде подовжене з розрахунку чотири боеголовки на ракету.

^g Приблизно 350 бомб *B61* розгорнуті в Європі на семи авіабазах у шести країнах НАТО.

^h Решта 190 *W80-0* утримуються в неактивному резерві у сховищах. Крилаті ракети *Tomahawk* з ядерною боеголовкою, призначені для ударів по наземних цілях (*TLAM/N, Tomahawk land attack missile, nuclear*), вже не розгортаються на морі, але зберігаються на суші.

ⁱ Приблизно 1 260 додаткових боеголовков знаходяться в резерві, а загальний обсяг резервних запасів становить приблизно 5 300 одиниць. Близько 5 100 боеголовков очікують на демонтаж. Крім того, понад 15 тис. плутонієвих елементів зберігаються на заводі *Pantex* у Техасі.

Джерела: бюджетні доповіді, прес-релізи і плани МО та Міністерства енергетики; Державний департамент США, Меморандум про порозуміння Договору СНО-I 1990р., січень 2008р.; документи МО, отримані згідно із Законом про свободу інформації (*Freedom of Information Act*); бесіди авторів з представниками ВПС, ВМС та Міністерства енергетики США; *Proceedings*, праці Інституту ВМС США; статті в рубриці "*NRDC Nuclear Notebook*" Бюлетеню вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 8А.3. Ядерні сили Росії, станом на січень 2008р.

Вид і російська назва (назва за стандартами НАТО/США)	Кількість розгорнутих	Рік роз- гортання	Дальність (км) ^a	Боеголовки * потужність	Кількість боєголовок
Стратегічні наступальні сили	685				3 113
Бомбардувальники	79				884
<i>Ту-95МС6 (Bear-H6)</i>	32	1981	6 500- 10 500	6 * КРПБ <i>AS-15A</i> , бомби	192
<i>Ту-95МС16 (Bear-H16)</i>	32	1981	6 500- 10 500	16 * КРПБ <i>AS-15A</i> , бомби	512
<i>Ту-160 (Blackjack)</i>	15	1987	10 500- 13 200	12 * КРПБ <i>AS-15В</i> або УРМД <i>AS-16</i> , бомби	180
МБР ^b	430				1 605
<i>РС-20 Б/В (SS-18 Satan)</i>	75	1979	11 000- 15 000	10 * 500-750 Кт	750
<i>РС -18 (SS-19 Stiletto)</i>	100	1980	10 000	6 * 500-750 Кт	600
<i>РС -12М (SS-25 Sickle)</i>	201	1985	10 500	1 * 550 Кт	201
<i>РС -12М2 Тополь-М (SS-27)</i>	48	1997	10 500	1 * 550 Кт	48
<i>РС -12М1 Тополь-М (SS-27)</i>	6	2006	10 500	1 * 550 Кт	6
БРПЧ	176				624
<i>РСМ-50 (SS-N-18 М1 Stingray)</i>	80	1978	6 500	3 * 200 Кт	240
<i>РСМ-54 (SS-N-23 Skiff/Синева)</i>	96	1986	9 000	4 *х 100 Кт	384
Стратегічні оборонні сили	2 000				733
ПРО ^b					
<i>51Т6 (SH-11 Gorgon)</i>	32	1989		1 * 1000 Кт	32
<i>53Т6 (SH-08 Gazelle)</i>	68	1986		1 * 10 Кт	68
<i>С-300 (SA-10/20 Grumble)</i>	1 900	1980		до 1 Кт	633
Нестратегічні сили					1 343
Нестратегічні бомбардувальники наземного базування	524				524 ^c
<i>Ту-22М (Backfire)</i>	124	1974		2 РПЗ <i>AS-4</i> , бомби	124 ^c
<i>Су-24 (Fencer)</i>	400	1974		2 бомби	400 ^c
Морська нестратегічна авіація	179				295
<i>Ту-22М (Backfire)</i>	58	1974		2 РПЗ <i>AS-4</i> , бомби	116
<i>Су-24 (Fencer)</i>	58	1974		2 бомби	116
<i>Ве-12 (Mail/Ил-38 May)</i>	63	1967/68		1 глибинна бомба	63
КРМБ					276
<i>SS-N-9, SS-N-12, SS-N-19, SS-N-21, SS-N-22</i>					
ПЧР і РЗП					248
<i>SS-N-15/16, SA-N-1/3/6</i> , глибинні бомби, торпеди ^c					
					2 076
Всього					5 189^d

^a Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Ракети *SH-11 Gorgon* можуть бути не розгорнутими. Системи *SA-10 Grumble, SA-12A Gladiator, SA-12B Giant* та *S-400 Triumph* можуть використовуватися для боротьби з балістичними ракетами. Лише третина ракет *SA-10* призначені для оснащення ядерними боеголовками.

^c Ці дані враховують, що лише половина ударної авіації наземного базування може нести ядерну зброю. Не враховується можливість використання торпед з ядерними боеголовками.

^d За оцінками, близько 8 800 боєголовок можуть бути в резерві або очікувати на демонтаж; загальний запас боєголовок становить 14 тис. одиниць.

Джерела: Державний департамент США, Меморандум про порозуміння Договору СНО-I 1990р., січень 2008р.; US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, Ohio, Mar. 2006), <<http://www.nukestrat.com/us/afn/NASIC2006.pdf>>; US Central Intelligence Agency, National Intelligence Council, 'Foreign missile developments and the ballistic missile threat through 2015' (unclassified summary), Dec. 2001 <<http://www.fas.org/spp/starwars/CIA-NIE.htm>>; US Department of Defense, 'Proliferation: threat and response', Washington, DC, Jan. 2001, <<http://www.fas.org/irp/threat/prolif00.pdf>>; Клієнтура світових новин (World News Connection), Національна служба технічної інформації (*National Technical Information Service, NTIS*), різні видання Міністерства торгівлі США; сайт Russianforces.org, <<http://russianforces.org/>>; Міжнародний інститут стратегічних досліджень (*International Institute for Strategic Studies, IISS*), *Воєнний баланс 2007 (The Military Balance 2007)*, Routledge: London, 2007; Cochran, T.B. et al., *Nuclear Weapons Databook Volume IV: Soviet Nuclear Weapons* (Harper & Row: New York, 1989); *Proceedings*, праці Інституту ВМС США; статті в рубриці "NRDC Nuclear Notebook" Бюлетеню вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 8А.4. Ядерні сили Великої Британії, станом на січень 2008р.

Вид,	Назва	Кількість розгорнутих	Рік розгортання	Дальність (км) ^a	Боєголовки * потужність	Кількість боєголовок
БРПЧ						
D-5	<i>Trident II</i>	48	1994	>7 400	1-3 * 100 Кт	185 ^b

^a Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Боєготовими є менше 160 боєголовок; приблизно 144 – призначені для оснащення 48 ракет на трьох з чотирьох ПЧБР. Боєготові запаси можуть складати 185 боєголовок. Лише один ПЧБР, оснащений не більш ніж 48 боєголовками, перебуває в режимі постійного патрулювання.

Джерела: МО Великої Британії, Біла книга, прес-релізи, сайт МО, <<http://www.mod.uk/>>; Палата обшин Великої Британії, *Парламентські дебати (Hansard)*; Norris, R.S. et al., *Nuclear Weapons Databook, vol.5, British, French, and Chinese Nuclear Weapons* (Westview: Boulder, Colo., 1994), p.9; статті в рубриці "NRDC Nuclear Notebook" Бюлетеню вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 8А.5. Ядерні сили Франції, станом на січень 2008р.

Вид,	Назва	Кількість розгорнутих	Рік розгортання	Дальність (км) ^a	Боєголовки * потужність	Кількість боєголовок
Авіація наземного базування						
<i>Mirage 2000N</i>		60	1988	2 750	1 КРПБ * 300 Кт	50
Авіація морського базування						
<i>Super Etendard</i>		24	1978	650	1 КРПБ * 300 Кт	10
БРПЧ						
<i>M45</i>		48	1996	6 000 ^b	6 * 100 Кт	288
Всього						348^c

^a Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b За даними Комісії Національної Асамблеї з питань національної оборони за 2001р., дальність ракет *M4* та *M45* становить лише 4 000 км.

^c Франція може мати також невелику кількість боєголовок у резерві.

Джерела: політичні доповіді, прес-релізи, доповіді про стан сил, сайт МО Франції, URL <<http://www.defense.gouv.fr/>>; законопроекти та доповіді Національної Асамблеї Франції; Norris, R.S. et al., *Nuclear Weapons Databook, vol.5, British, French, and Chinese Nuclear Weapons* (Westview: Boulder, Colo., 1994), p.10; видання *Air Actualités*; видання *Aviation Week & Space Technology*; статті в рубриці "NRDC Nuclear Notebook" Бюлетеню вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 8А.6. Ядерні сили Китаю, станом на січень 2008р.

Вид і китайська назва (назва за стандартом США)	Кількість розгорнутих	Рік розгор- тання	Дальність (км) ^a	Богоголовки * потужність	Кількість боеголовок
Стратегічні озброєння					~161
Ракети наземного базування ^b	~121				~121
DF-3A (CSS-2)	17	1971	3 100 ^c	1 * 3,3 Мт	17
DF-4 (CSS-3)	17	1980	5 500	1 * 3,3 Мт	17
DF-5A (CSS-4)	20	1981	13 000	1 * 4-5 Мт	20
DF-21A (CSS-5)	~55	1991	2 100 ^c	1 * 200-300 Кт	~55
DF-31 (CSS-X-10)	<10	2007	>7 200	1 * ..	<10
DF-31A (?)	<10	(2008- 2010)	>11 200	1 * ..	<10
БРПЧ	0				0
JL-1 (CSS-N-3)	(12)	1986	>1 770	1 * 200-300 Кт	(12)
JL-2 (CSS-NX-5)	(24)	(2008- 2010)	>7 200	1 * ?	(24)
Авіація ^d	>20				~40
H-6 (B-6)	20	1965	3 100	1 бомба	~20
Attack (Qian-5, інші?)	..	1972-?	..	1 бомба	~20
Нестратегічні озброєння^e					
КР (DH-10)	50-250	2007	>2000	1 * ..	~15 ^f
БР малої дальності (DF-15, DF-11)				..	
Всього					~176^g

( ) – не повністю боеготові.

^a Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b За дальністю дії Китай класифікує ракети наступним чином: малої дальності – <1 000 км; середньої дальності – 1 000-3 000 км; великої дальності – 3 000-8 000 км; міжконтинентальні – >8 000 км.

^c Дальність дії ракет DF-3A та DF-21A може бути більшою, ніж повідомляється.

^d Дані про авіацію стосуються лише версій з ядерним оснащенням.

^e Відмінні від DH-10; наявність тактичних боеголовки не підтверджене, але можливе.

^f Може застосовуватися з бомбардувальника H-6 або з наземної пускової установки.

^g Додаткові боеголовки можуть утримуватися у сховищах. Загальний запас може становити близько 240 боеголовки.

Джерела: US DOD, Office of the Secretary of Defense, *Military Power of the People's Republic of China*, Annual Report to Congress, various years (DOD: Washington, DC), <<http://www.defenselink.mil/pubs/china.html>>; документи ВПС і Національного центру повітряної та космічної розвідки (National Air and Space Intelligence Center, NASIC) США; документи Центрального розвідувального управління (Central Intelligence Agency) США; US DOD, Office of the Secretary of Defense, 'Proliferation: threat and response', Washington, DC, Jan. 2001, <<http://www.defenselink.mil/pubs/archive.html>>; Kristensen, H.M., Norris, R.S. and McKinzie, M.G., *Chinese Nuclear Forces and U.S. Nuclear War Planning* (Federation of American Scientists and Natural Resources Defense Council: Washington, DC, Nov. 2006), <<http://www.fas.org/nuke/guide/china/Book2006.pdf>>; Norris, R.S. et al., *Nuclear Weapons Databook*, vol.5, *British, French, and Chinese Nuclear Weapons* (Westview: Boulder, Colo., 1994); статті в рубриці "NRDC Nuclear Notebook" Бюлетеню вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 8А.7. Ядерні сили Індії, станом на січень 2008р.

Вид	Дальність (км) ^a	Навантаження (кг)	Стан
БР наземного базування			
<i>Prithvi I (P-I)</i>	150	800	Прийнята на озброєння в 1994р.; може використовуватися як носій ядерної зброї; розгорнуто менше 50 пускових установок; останні льотні випробування відбулися 9 травня 2007р.
<i>Agni I^b</i>	>700	1 000	Пускові випробування відбулися 5 жовтня та 24 жовтня 2007р. ^c
<i>Agni II</i>	>2 000	1 000	Останні пускові випробування відбулися 29 жовтня 2004р. ^c
<i>Agni III</i>	>3 500	1 500	Розробляється; пускові випробування відбулися 12 квітня 2007р.
БР морського базування			
<i>Danush</i>	400	1 000	Останні пускові випробування відбулися 30 березня 2007; їх результати вивчаються
<i>K-15</i>	700	..	Пуск з плавучої бази відбувся 26 лютого 2008р.
Авіація ^d			
<i>Mirage 2000H Vajra</i>	1 850	6 300	За повідомленнями, літак придатний для доставки важких ядерних бомб
<i>Jaguar IS Shamsher</i>	1 400	4 760	Окремі з чотирьох авіаційних ескадрилій можуть застосовуватися для доставки ядерної зброї

^a Навантаження ракет може бути зменшене для збільшення дальності. Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Розробка першої ракети *Agni I*, відомої зараз як *Agni*, здійснювалася за програмою демонстрації технологій і завершилася в 1996р.

^c Наприкінці 2007р. - початку 2008р. ЗМІ повідомляли, що ракети *Agni I* та *Agni II* приведені до бойової готовності.

^d До інших літаків зі складу індійської армії, потенційно придатних для доставки ядерної зброї, належать *MuГ-27 (Bahadur)* і *Су-30МКИ*. *Су-30МКИ* має можливість дозаправки в повітрі від танкера *Ил-78*.

Джерела: щорічні доповіді та прес-релізи МО Індії; Міжнародний інститут стратегічних досліджень (*International Institute for Strategic Studies, IISS*), *Воєнний баланс 2005-2006 (The Military Balance 2005-2006)*, Routledge: Abingdon, 2006; US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, Ohio, Mar. 2006), <<http://www.nukestrat.com/us/afn/threat.htm>>; US Central Intelligence Agency, 'Unclassified report to Congress on the acquisition of technology relating to weapons of mass destruction and advanced conventional munitions, 1 January through 30 June 2002', Apr. 2003, <http://www.nti.org/e_research/official_docs/cia/cia.html>; US Central Intelligence Agency, National Intelligence Council, 'Foreign missile developments and the ballistic missile threat through 2015' (unclassified summary), Dec. 2001, <http://www.dni.gov/nic/PDF_GIF_otherprod/missilethreat2001.pdf>; Lennox, D. (ed.), *Jane's Strategic Weapon Systems* (Jane's Information Group: Coulsdon, 2004); Консорціум інтернет-ресурсів Збройних сил Індії (*Bharat Rakshak*), <<http://www.bharat-rakshak.com>>; статті в рубриці "NRDC Nuclear Notebook" у Бюлетені вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 8А.8. Ядерні сили Пакистану, станом на січень 2008р.

Вид	Дальність (км) ^a	Навантаження (кг)	Стан
Авіація <i>F-16A/B</i>	1 600	4 500	32 літаки у складі трьох ескадрилій; найбільш вірогідно, літаки мають завдання з доставки ядерної зброї
БР <i>Ghaznavi (Hatf-3)</i>	~400	500	Прийняті на озброєння армії Пакистану у 2004р.; розгорнуто менше 50 пускових установок; останні пускові випробування відбулися 13 лютого 2008р.
<i>Shaheen I (Hatf-4)</i>	>450 ^b	750-1 000	Прийняті на озброєння армії Пакистану у 2003р.; розгорнуто менше 50 пускових установок; останні пускові випробування відбулися 25 січня 2008р.
<i>Shaheen II (Hatf-6)</i>	>2 000	~1 000	Розробляється; четверті пускові випробування відбулися 23 лютого 2007р.
<i>Ghauri I (Hatf-5)</i>	>1 200	700-1 000	Прийняті на озброєння армії Пакистану у 2003р.; розгорнуто менше 50 пускових установок; пускові випробування відбулися 1 лютого 2008р.
<i>Ghauri II</i>	2 300	..	Розробляється; стан невідомий
КР <i>Babur (Haft 7)</i>	700 ^c	..	Розробляється; у 2007р. відбулися три випробування версії наземного пуску (березень, червень, грудень); версії морського та повітряного пусків розробляються

^a Навантаження ракет може бути зменшене для збільшення дальності. Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b У кількох неофіційних джерелах згадувалася дальність 600-1 500 км.

^c Після 2006р. під час льотних випробувань дальність збільшено від 500 км до 700 км.

Джерела: National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, Ohio, Aug. 2003), <<http://www.nukestrat.com/us/afn/NAIC2003rev.pdf>>; US Central Intelligence Agency, *Unclassified report to Congress on the acquisition of technology relating to weapons of mass destruction and advanced conventional munitions, 1 January through 30 June 2002*, Apr. 2003, <http://www.nti.org/e_research/official_docs/cia/cia.html>; US Central Intelligence Agency, National Intelligence Council, *Foreign missile developments and the ballistic missile threat through 2015* (unclassified summary), Dec. 2001, <http://www.dni.gov/nic/PDF_GIF_otherprod/missilethreat2001.pdf>; Міжнародний інститут стратегічних досліджень (*International Institute for Strategic Studies, IISS*), *Воєнний баланс 2005-2006 (The Military Balance 2005-2006)*, Routledge: Abingdon, 2006; статті в рубриці “*NRDC Nuclear Notebook*” Бюлетеню вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 8А.9. Ядерні сили Ізраїлю, станом на січень 2008р.

Вид	Дальність (км) ^a	Навантаження (кг)	Стан
Авіація ^b <i>F-16A/B/C/</i>	1 600	5 400	За штатом – 205 літаків; вважається, що окремі з них здатні нести ядерну зброю
БР ^c <i>Jericho II</i>	1 500-1 800	750-1 000	Близько 50 ракет; перші – розгорнуті в 1990р.; пускові випробування відбулися 27 червня 2001р.
<i>Jericho III</i>	>4 800	..	Пускові випробування відбулися 17 січня 2008р.
ПЧ <i>Dolphin</i>			Має бути оснащена КР, здатною нести ядерну боеголовку; Ізраїль офіційно заперечує цей факт

^a Навантаження ракет може бути зменшене для збільшення дальності. Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Окремі з 25 ізраїльських літаків *F-15 I* здатні доставляти ядерну зброю на великі відстані.

^c Носій космічного базуванням *Shavit*, у разі переобладнання на БР, може доставляти 775-кг навантаження на відстань 4 000 км. Перша ракета *Jericho I*, розгорнута в 1973р., здається, вже є небездатною.

Джерела: Cohen, A. and Burr, W., 'Israel crosses the threshold', *Bulletin of the Atomic Scientists*, May/June 2006, pp.22-30; Cohen, A., *Israel and the Bomb* (Columbia University Press: New York, 1998); Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997); Lennox, D. (ed.), *Jane's Strategic Weapon Systems* (Jane's Information Group, Ltd: Coulsdon, 2003); Fetter, S., 'Israeli ballistic missile capabilities', *Physics and Society*, vol.19, no.3 (July 1990), pp.3-4 (unpublished 'Ballistic missile primer' for an updated analysis, <<http://www.puaf.umd.edu/Fetter/1990-MissilePrimer.pdf>>); статті в рубриці "NRDC Nuclear Notebook" Бюлетеню вчених-атомників; авторські оцінки.

Скорочення

(А)ПЧ	(Атомний) підводний човен
(А)ПЧБР	(А)ПЧ з балістичними ракетами
АПЧКР	АПЧ з крилатими ракетами
БР	Балістична ракета
ВМС	Військово-морські сили
ВПС	Військово-повітряні сили
ГЧПБ	Головна частина підвищеної безпеки
БРПЧ	Балістична ракета, що запускається з підводного човна (підводного базування)
КР (МБ/ПБ)	Крилата ракета (морського / повітряного базування)
КРПЧ	Крилата ракета, що запускається з підводного човна (підводного базування)
МБР	Міжконтинентальна балістична ракета
МО	Міністерство оборони
н.в.	Не визначено
ПРО	Протиракетна оборона
ПЧР	Противоценова ракета
РЗП	Ракета класу "земля-повітря"
РПЗ	Ракета класу "повітря-земля"
УКР	Удосконалена крилата ракета
УРМД	Удосконалена ракета малої дальності
?	Невідомо

Додаток 8Б. Світові запаси розщеплюваних матеріалів у 2007р.

ГАРОЛЬД ФЕЙВІЗОН, АЛЕКСАНДР ГЛАСЕР, ЗІ МІН,
ФРАНК ФОН ХІППЕЛЬ*

Таблиця 8Б.1. Світові запаси високозбагаченого урану (ВЗУ) у 2007р.^a

Країна	Національні запаси (еквівалентні 93% збагаченню, т)	Стан виробництва	Коментарі
Китай	20 ± 4	Припинене в 1987-1989рр.	
Франція ^b	36,4 ± 6	Припинене на початку 1996р.	У т.ч. 6,4 т матеріалу, задекларованого для цивільного призначення
Індія ^c	0,2 ± 0,1	Продовжується	
Пакистан ^d	1,4 ± 0,3	Продовжується	
Росія ^e	770 ± 300	Припинене в 1987р. або 1988р.	У т.ч. 100 т, що, можливо, зарезервовані для ядерного палива корабельних та інших реакторів; не враховуючи 200 т, що підлягають розбавленню
Велика Британія ^f	23,4 (задекларовано)	Припинене в 1963р.	
США ^g	508 (задекларовано)	Припинене в 1992р.	У т.ч. 128 т, зарезервованих для ядерного палива корабельних і 20 т – інших реакторів, які працюють на ВЗУ; не враховуючи 146 т, що підлягають розбавленню або захороненню як відходи
Держави, що не володіють ядерною зброєю ^h	~10		
Загалом	~1 370		Не враховуючи 346 т, що підлягають розбавленню

^a Величини округлені до найближчих 5 т. Враховане розбавлення надлишкового ВЗУ, вилученого з російських та американських боєзарядів, станом на початок і середину 2007р., відповідно. Похибка в оцінках для Китаю, Франції і Пакистану складає 20%, для Індії – 50%.

^b Станом на кінець 2006р., Франція задекларувала в МАГАТЕ 6,4 т ВЗУ цивільного призначення; припускається, що цей матеріал має збагачення 93%, тобто є збройовим матеріалом.

^c Вважається, що Індія щорічно виробляє до 0,1 т ВЗУ збагаченого до 93% з метою його використання як палива корабельних реакторів.

^d Ця величина означає щорічне виробництво 0,1 т матеріалу у 2003-2007рр.

^e Станом на 16 квітня 2007р., Росія піддала розбавленню 300 т збройового ВЗУ. Офіційних даних про оцінки обсягу російського резерву матеріалу для корабельних реакторів немає.

^f Ця величина враховує 22,9 т ВЗУ, станом на 31 березня 2002р., про середній рівень збагачення якого не повідомляється. Станом на кінець 2006р., Велика Британія задекларувала в МАГАТЕ 1,4 т ВЗУ цивільного призначення.

* Міжнародна експертна група з розщеплюваних матеріалів Принстонського університету.

^g Дані про ВЗУ у США наведені у фактичній вазі, а не в еквіваленті маси урану, збагаченого до 93%. Станом на 30 вересня 1996р., США мали запас ВЗУ 740,7 т, у т.ч. 620,3 т урану-235, а також задекларували надлишкові 177,8 т, у т.ч. 122 т урану-235. У 2005р. були задекларовані надлишкові 20 т, у 2006р. ця кількість зросла до 60 т. Припускається, що середній рівень збагачення залишився таким самим, як і в попередньо задекларованого надлишкового матеріалу. Таким чином, наявні запаси (в перерахунку на уран-235) відповідають 491 т ВЗУ з 93% збагаченням. Передбачалося, що протягом наступного десятиріччя близько 20 т буде спожито як ядерне паливо корабельних реакторів, а ще приблизно 5 т – дослідницьких реакторів. Станом на середину 2007р., США розбавили 87 т ВЗУ.

^h Ця величина не враховує ВЗУ, попередньо збагаченого до 20-26%, у відпрацьованому ядерному паливі реактора на швидких нейтронах у Казахстані.

Таблиця 8Б.2. Світові запаси виділеного плутонію у 2007р.

Країна	Військові запаси, станом на грудень 2006р., (т)	Стан військового виробництва	Запаси в цивільному секторі, станом на грудень 2006р., (т)
Бельгія ^a	0		3,7 (у т.ч. 0,4 – за кордоном)
Китай	4 ± 0,8	Припинене в 1991р.	0
Франція	5 ± 1,0	Припинене в 1994р.	52,4 (не враховуючи 29,7 іноземних власників)
Німеччина	0		15 – у Франції, Німеччині та Великій Британії
Індія ^b	0,65 ± 0,13	Продовжується	5,4
Ізраїль ^c	0,45 ± 0,11	Продовжується	0
Японія	0		6,7 – в Японії + разом 38 у Франції та Великій Британії
Північна Корея	0,035 ± 0,018	Припинене у 2007р.	0
Пакистан ^d	0,08 ± 0,016	Продовжується	0
Росія ^e	145 ± 25 (34–50 задекларовані як надлишкові)	Фактично припинене в 1997р.	42,4
Швейцарія	0		0 (не враховуючи 0,7 – іноземних власників)
Велика Британія	7,9 (задекларовані як надлишкові)	Припинене в 1989р.	81,3 (враховуючи 0,9 – за кордоном, і не враховуючи 26,5 – іноземних власників)
США ^f	92 (53,9 задекларовані як надлишкові)	Припинене в 1988р.	0
Загалом	~255 ± 27 (до 100 задекларовані як надлишкові)		244,9

^a Станом на кінець 2004р.

^b У рамках американо-індійської Ініціативи співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики Індія запропонувала віднести до військового сектору значну кількість плутонію, виділеного з відпрацьованого палива індійських енергетичних реакторів і віднесеного в цій таблиці до матеріалу цивільного призначення. За оцінками, Індія щорічно виробляє на реакторах *CIRUS* та в м.Дхрува приблизно 30 кг збройового плутонію. Оцінки базуються на припущенні, що 50% накопиченого відпрацьованого ядерного палива індійських реакторів на важкій воді було перероблено. Припускається, що похибка оцінки обсягів військового виробництва плутонію може складати 20%.

^c Вважається, що Ізраїль ще експлуатує реактор для виробництва плутонію в м.Дімона, але при цьому використовує його переважно для виробництва тритію.

^d За оцінками, Пакистан щорічно виробляє близько 10 кг збройового плутонію на реакторі Хушаб-1. Ще два реактори для виробництва плутонію знаходяться на стадії будівництва на тому ж майданчику. Припускається, що похибка оцінки обсягів військового виробництва плутонію може складати 20%.

^e Росія щорічно виробляє близько 1,2 т збройового плутонію на трьох реакторах, що працюють у мережах енергопостачання. Росія взяла на себе зобов'язання не використовувати цей матеріал для виробництва зброї. Протягом 2003-2007рр. запаси збройового плутонію інших держав, що володіють ядерною зброєю і є сторонами Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, змін не зазнали.

^f У заяві від 30 листопада 2007р. (IAEA INFCIRC/549) США задекларували запаси в цивільному секторі (станом на грудень 2006р.) 44,9 т матеріалу, що міститься в неопромінену MOX-паливі або в інших формах, а також утримується в інших місцях як неопромінений виділений плутоній. 17 вересня 2007р. Міністр енергетики США С.Бодмен (Samuel W. Bodman) повідомив про вилучення ще 9 т плутонію з військових запасів США.

Джерела таблиці 8Б.1: Institute for Science and International Security (ISIS), *Global Stocks of Nuclear Explosive Materials* (ISIS: Washington, DC, Dec. 2003), <http://www.isisonline.org/global_stocks/end2003/tableofcontents.html>; Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997), p.80, table 4.1; *Росія:* United States Enrichment Corporation, 'Megaton to megawatts', <<http://www.usec.com>>; *Велика Британія:* British Ministry of Defence, 'Historical accounting for UK defence highly enriched uranium', London, Mar. 2006, <<http://www.mod.uk/DefenceInternet/AboutDefence/CorporatePublications/HealthandSafetyPublications/Uranium/>>; International Atomic Energy Agency (IAEA), Communication received from the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland concerning its policies regarding the management of plutonium, INFCIRC/549/Add.8/9, 15 Sep. 2006; *США:* US Department of Energy (DOE), *Highly Enriched Uranium, Striking a Balance: A Historical Report on the United States Highly Enriched Uranium Production, Acquisition, and Utilization Activities from 1945 through September 30, 1996* (DOE: Washington, DC, 2001); George, R. and Tousley, D., DOE, 'US highly enriched uranium disposition', Presentation to the Nuclear Energy Institute Fuel Supply Forum, 24 Jan. 2006; Tobey, W., Deputy Administrator for Defence Nuclear Nonproliferation, National Nuclear Security Administration, DOE, Statement before the House Government Reform Committee Subcommittee on National Security, Emerging Threats, and International Relations, 26 Sep. 2006; Vogler, K., 'The U.S. highly enriched uranium (HEU) disposition program', 48th Annual INMM Meeting, Tucson, Ariz., 8-12 July 2007; *держави, що не володіють ядерною зброєю:* IAEA, *Annual Report 2005* (IAEA: Vienna, 2006), table A20.

Джерела таблиці 8Б.2: Institute for Science and International Security (ISIS), *Global Stocks of Nuclear Explosive Materials* (ISIS: Washington, DC, Dec. 2003), <http://www.isisonline.org/global_stocks/end2003/tableofcontents.html>; *Стан військового виробництва:* Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997); US Department of Energy (DOE), 'U.S. removes nine metric tons of plutonium from nuclear weapons stockpile', Press release, 17 Sep. 2007, <<http://www.energy.gov/nationalsecurity/5500.htm>>; *Запаси в цивільному секторі (за винятком Індії):* декларації країн до МАГАТЕ згідно з угодами про гарантії безпеки INFCIRC/549, <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/>>; *Індія:* Mian, Z. et al., *Fissile Materials in South Asia and the Implications of the U.S.-India Nuclear Deal*, International Panel on Fissile Materials (IPFM) Research Report no.1 (IPFM: Princeton, N.J., Sep. 2006), <<http://www.ipfmlibrary.org/rr01.pdf>>; *Північна Корея:* Albright, D. and Brannan P., 'The North Korean plutonium stock mid-2006', Institute for Science and International Security (ISIS), Washington, DC, 26 June 2006; *Росія:* Угода між Урядом Російської Федерації та Урядом Сполучених Штатів Америки про поводження зі збройовим плутонієм, визначеним як непотрібний для оборонних цілей, його утилізацію та пов'язане з цим співробітництво (*Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the Russian Federation concerning the Management and Disposition of Plutonium Designated as No Longer Required for Defense Purposes and Related Cooperation*), підписана 1 вересня 2000р.

Додаток 8В. Аналіз програм протиракетної оборони США

ШЕННОН Н.КАЙЛ

I. Вступ

США продовжують розширювати програми активного захисту від нових можливих загроз застосування балістичних ракет, у т.ч. з ядерними боеголовками. В цьому додатку розглянуті головні програми протиракетної оборони (ПРО) США. Головна увага надається технологіям виробництва озброєнь і засобів виявлення цілей для систем ПРО малої, середньої і великої дальності. В підрозділі II узагальнюються нові плани Міністерства оборони (МО) США зі створення цілісної архітектури ПРО для захисту території США та союзників від ракетного нападу. Підкреслюється стурбованість технологічною готовністю окремих елементів програм і вірогідною ефективністю пропонованої системи в реальних умовах. У підрозділі III розглядаються міжнародні аспекти розгортання американської ПРО. Йдеться про спільні програми ПРО з Ізраїлем та Японією, що передбачають широку оборонно-промислову кооперацію, а також про співробітництво в рамках НАТО. В підрозділі IV наведені висновки.

II. Американські програми ПРО

Адміністрація Президента Дж.Буша, що прийшла до влади у 2001р., обіцяла створити потужну систему ПРО США¹. Одним з аргументів Адміністрації було те, що національна ПРО суттєво зміцнить систему ядерного стримування; таке доповнення вкрай потрібне з огляду на появу держав, які мають на озброєнні балістичні ракети великої дальності, здатні нести ядерну, біологічну чи хімічну зброю, та які загрозу руйнівного удару у відповідь можуть не розглядати як достатній стримуючий чинник². Інші аргументи стосувались імовірності розпалення регіонального конфлікту певною державою, яка може помилково вважати, що наявність у неї ракет стримає США від втручання в конфлікт, який зачіпає американських союзників і важливі національні інтереси Сполучених Штатів. На думку Адміністрації США, розгортання національної системи ПРО – навіть на основі неперевіраних технологій – змусить потенційних противників переоцінити ризики конфронтації зі США, що збільшить свободу дій США в реагуванні на регіональні кризи³.

У січні 2002р. Міністр оборони Д.Рамсфельд (*Donald Rumsfeld*) визначив чотири головні пріоритети ПРО: (а) “захистити США, розгорнуті сили, союзників і друзів”; (б) “розгорнути ешелоновану систему ПРО, здатну перехоплювати

¹ Закон про національну протиракетну оборону 1999р. (*National Missile Defense Act of 1999, US Public Law 106-38*) зобов'язував США “розгорнути так швидко, як це технічно можливо, ефективну національну систему протиракетної оборони, здатну захистити територію Сполучених Штатів від нападу обмеженої інтенсивності із застосуванням балістичних ракет (випадкового, несанкціонованого чи навмисного)”. Закон набув чинності 22 липня 1999р.

² Wolfowitz, P., US Deputy Secretary of Defense, Prepared Statement before the Armed Services Committee, US Senate, 12 July 2001, <<http://armed-services.senate.gov/hearings/2001/c010712a.htm>>.

³ Wolfowitz (посилання 2).

ракети на всіх етапах польоту”; (в) “забезпечити оперативність прикриття Збройних сил (ЗС) елементами загальної системи ПРО”; (г) “розробити та випробувати нові технології”, “мірою їх запровадження та з урахуванням потреби в захисті від загроз підвищити ефективність розгорнутих засобів”⁴. Директива Президента Дж.Буша №23 стосовно національної безпеки, підписана у грудні 2002р., санкціонує розгортання з 2004р. первинних оборонних можливостей “як початкового етапу для наступного розгортання вдосконаленої і розширеної ПРО”⁵.

З метою швидшого створення первинних оборонних можливостей Агентство з питань протиракетної оборони (*Missile Defense Agency, MDA*) США – головний орган МО, відповідальний за ПРО – використовує “еволюційний підхід” до розробки ключових елементів системи ПРО⁶. Замість визначення кінцевої архітектури ПРО, *MDA* вирішило розгорнути первинний набір засобів, який розвиватиметься мірою просування технічного прогресу. Процес закупівель озброєнь, заснований на визначенні потрібних можливостей і відомий також під назвою “спіральний розвиток”, на відміну від традиційного американського підходу до закупівель, не дозволяє *MDA* оцінити загальну вартість системи ПРО чи визначити її кінцеві можливості внаслідок зміни з плином часу базової архітектури системи⁷. “Спіральний розвиток” також відрізняється від звичайної практики МО “перед закупівлею має політати”, оскільки *MDA* може купувати окремі системи до завершення їх випробувань і сертифікації на відповідність потрібним характеристикам⁸.

Організацію виконання побудованих таким чином програм ПРО *MDA* здійснює блоками (дворічними періодами), наприклад: Блок-2006 – передбачає завдання на 2006-2007рр., Блок-2008 – на 2008-2009рр. і т.д. Кожен наступний блок має ґрунтуватися на створених раніше можливостях. У рамках першого блоку (Блоку-2004) *MDA* почало розгортати інтегровану систему ПРО, що об’єднує ПРО на театрі воєнних дій (перехоплення балістичних ракет малої і середньої дальності) і стратегічну ПРО (перехоплення ракет великої дальності) в одну ешелоновану оборонну архітектуру⁹.

У рамках Блоку-2006 і Блоку-2008 *MDA* зосереджувало зусилля на збереженні та підтриманні оборонних можливостей, створених, починаючи з 2004р., шляхом завершення планового розгортання ракет-перехоплювачів, засобів виявлення та систем управління¹⁰. Водночас Агентство виконує програми досліджень, розробки, випробувань та оцінки (*research, development, testing and evaluation, RDT&E*) для усунення недоліків і вдосконалення первинних оборонних можливостей за рахунок нових систем. До останніх належать: засоби перехоплення

⁴ Rumsfeld, D., US Secretary of Defense, ‘Missile defense program direction’, Memorandum, 2 Jan. 2002, <<http://www.defenselink.mil/releases/release.aspx?releaseid=3203>>.

⁵ The White House, ‘National policy on ballistic missile defense’, National Security Presidential Directive 23, 16 Dec. 2002. Текст див.: <<http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdp/>>.

⁶ До січня 2002р. *MDA* мало назву Організація з питань ПРО (*Ballistic Missile Defense Organization, BMDO*).

⁷ “Спіральний розвиток” критикують за обмеження контролю з боку Конгресу США над витратами на ПРО через “складність оцінки відповідності результатів початковим очікуванням, а також фактичної вартості . . . окремих розгорнутих засобів”. Див.: US Government Accountability Office (GAO), *Defense Acquisitions: Missile Defense Agency’s Flexibility Reduces Transparency of Program*, GAO-07-799T (GAO: Washington, DC, 30 Apr. 2007), p.9, <<http://www.gao.gov/>>.

⁸ Coyle, P., ‘Is missile defense on target?’, *Arms Control Today*, vol.33, no.8 (Oct. 2003), p.9.

⁹ US Missile Defense Agency, ‘The Ballistic Missile Defense System’, Fact sheet, Aug. 2007, <<http://www.mda.mil/mdalink/html/factsheet.html>>.

¹⁰ US Missile Defense Agency, ‘Fiscal year 2008 (FY08) budget estimates: overview’, 31 Jan. 2007, p.4, <<http://www.mda.mil/mdalink/pdf/budgetfy08.pdf>>.

на етапі розгону – лазер авіаційного базування та ракета-перехоплювач з кінетичним елементом ураження (*Kinetic Energy Interceptor, KEI*); система перехоплення на кінцевому відрізку траєкторії (*Terminal High Altitude Area Defense, THAAD*); “об’ємна вражаюча бойова частина” – багатозарядна бойова частина (*Multiple Kill Vehicle, MKV*). В перспективі, після 2012р., *MDA* готується інвестувати розробку нових датчиків космічного базування (*Space Tracking and Surveillance System*) і передових технологій – з метою захисту від найскладніших чи несподіваних ракетних загроз¹¹. В узагальненому вигляді головні програми ПРО США наведені в таблиці 8В.1.

Таблиця 8В.1. Узагальнені дані про основні програми ПРО США, станом на грудень 2007р.

Програма	Система	Стан
Засоби перехоплення		
<i>На кінцевому відрізку траєкторії</i>		
Модернізована система <i>Patriot -3 (PAC-3)</i>	Наземного базування; пускова установка може транспортуватися повітрям; одноступеневий перехоплювач підвищеної дальності (<i>ERINT</i>) з фугасною боеголовкою; РЛС з фазованою антенною решіткою і станцією наведення (<i>ECS</i>) ^a	Технологічно найдосконаліша система ПРО в Армії США з 2003р.; до кінця 2008р. в запасі США має бути 712 ракет
Висотний комплекс зональної ПРО (<i>THAAD</i>) ^b	Пускові установки на гусеничному шасі з високоточними ракетами-перехоплювачами; мобільна РЛС X-діапазону; система командування бойовими діями, управління, зв’язку та розвідки (<i>BMC³I</i>)	Після значних змін льотні випробування поновлені у 2005р.; в січні та жовтні 2007р. – успішні перехоплення; перші підрозділи мають бути розгорнуті у 2009р.
<i>На середньому відрізку траєкторії</i>		
Наземна система перехоплення на середньому відрізку траєкторії (<i>GMD</i>)	Багатоступенева ракета-перехоплювач великої дальності наземного базування (<i>GBI</i>) з позаатмосферною боеголовкою <i>EKV</i> для перехоплення МБР; РЛС наземного та морського базування; система управління вогнем і зв’язку (<i>GFC/C</i>)	Мережа перехоплювачів наземного базування та РЛС <i>GMD</i> успішно випробувані під час перехоплення у вересні 2007р.; 40 <i>GBI</i> мають бути розгорнуті до 2011р. у Форт-Грелі (Аляска), чотири – на авіабазі Ванденберг (Каліфорнія), 10 – у Польщі
Система ПРО <i>Aegis</i>	Кораблі <i>Aegis</i> , оснашені РЛС <i>AN/SPY-1</i> , доробленою для далекого спостереження та супроводу (<i>LRS&T</i>); високоточні ракети перехоплювачі балістичних ракет малої і середньої дальності <i>Block 1A SM-3</i>	До кінця 2008р. ВМС США мають бути озброєні трьома крейсерами і 13 есмінцями ПРО <i>Aegis</i> з близько 40 <i>SM-3</i> ; <i>Block 2 SM-3</i> мають бути поставлені у 2013р. та забезпечать можливості з перехоплення МБР
Багатозарядна головна частина (<i>MKV</i>)	Ракета-перехоплювач великої дальності з 8-20 мініатюрними позаатмосферними боеголовками <i>EKV</i> , здатними самостійно супроводжувати і вражати на середньому відрізку траєкторії роздільні боеголовки та засоби протидії, зокрема імітатори боеголовки	Система управління ракети-носія випробувана у 2006р.; випробування позаатмосферної боеголовки мають розпочатися у 2009р.; набуття первинних оборонних можливостей планується на 2014р.
<i>На етапі розгону</i>		
Лазер авіаційного базування (<i>ABL</i>)	Модифікований літак <i>Boeing 747</i> з модульним хімічним киснево-йодним лазером мегаватної потужності (<i>COIL</i>); оптичні засоби управління променем; інфрачервоні датчики; лазери захоплення та супроводу цілі	Існують проблеми з інтеграцією системи; успішні льотні випробування лазера супроводу цілі – в березні 2007р.; перше випробування вражаючої дії лазера – у 2009р.
Протиракета з кінетичним ураженням (<i>KEI</i>)	Швидкісна ракета-перехоплювач зі швидким розгоном із запуском з мобільних наземних ПУ або морських платформ, розміщених поблизу ПУ МБР противника; може замінити <i>ABL</i> як головну систему перехоплення на етапі розгону	Випробувальний пуск ракети-носія наземного базування планується на 2008р.; морську платформу буде обрано у 2008р.; первинні оборонні можливості мають бути визначені

¹¹ US Missile Defense Agency (посилання 10), р.5.

Програма	Система	Стан
Засоби виявлення		
Морська РЛС X-діапазону (SBX)	РЛС з високим розрізненням на базі маневреної морської платформи – для захоплення, супроводу та розпізнавання ракетних цілей	Завершення морських випробувань у 2007р.; використана під час успішного випробування елементів GMD у вересні 2007р.; базуватиметься на о.Адак (Аляска)
РЛС AN/TPY-2 ^c	Мобільна РЛС з високим розрізненням – для виявлення, супроводу та розпізнавання ракетних загроз; проектується як частина системи THAAD	Перша РЛС введена в дію в жовтні 2006р. підрозділом Армії США на авіабазі Сарікі (Японія)
Космічна система супроводу і спостереження (STSS) ^d	Угруповання низькоорбітальних супутників для виявлення та супроводу ракет на всій траєкторії польоту	Планується запуск двох супутників у 2008р.
Високоорбітальна інфрачервона система космічного базування (SBIRS-High) ^e	ВПС США планують закупити три супутники на геосинхронній орбіті і два – з інфрачервоними датчиками на високій еліптичній орбіті для раннього попередження про пуски балістичних ракет	Виконання програми характеризується технічними затримками та надмірними витратами; переглядалася у 2002р., 2004р. та 2005р.; запуск першого супутника планується у 2008р.
Модернізована РЛС раннього попередження (UEWR)	Модифікована РЛС раннього попередження (EWR) для виявлення та супроводу ракети після розгону та на середньому відрізку польоту боєголовки; дані передаються на два центри управління пусками GMD на Алясці та в Колорадо	Модернізація американської EWR на авіабазі Файлінгдейлз (Велика Британія) завершена в серпні 007р.; модернізація американської EWR в Туле (Гренландія) має завершитись у 2009р.

BMC – Військово-морські сили; ВПС – Військово-повітряні сили; МБР – міжконтинентальна балістична ракета; ПУ – пускова установка; РЛС – радіолокаційна станція.

Англomовні значення аббревіатур: ABL – Airborne Laser; BMC^{3I} – Battlefield Management Command, Control, Communication and Intelligence; COIL – chemical oxygen iodine laser; ECS – engagement control station; EKV – exo-atmospheric kill vehicle; ERINT – Extended Range Interceptor; EWR – early-warning radar; GBI – Ground-Based Interceptor; GFC/C – GMD Fire Control and Communications system; GMD – Ground-based Midcourse Defense; KEI – Kinetic Energy Interceptor; LRS&T – long-range surveillance and track; MKV – Multiple Kill Vehicle; SBIRS – Space-Based Infrared System; SBX – Sea-Based X-band radar; SM-3 – Standard Missile-3; STSS – Space Tracking and Surveillance System; THAAD – Terminal High Altitude Area Defence; UEWR – Upgraded Early-Warning Radar.

^a Програми ПРО США організовані відповідно до трьох етапів польоту балістичної ракети: “розгін” (набір висоти – від пуску до вигорання стартового ступеню); “середній відрізок польоту” (позаатмосферний політ – від скидання стартового ступеню до повернення в атмосферу); “кінцевий відрізок” (етап повернення в атмосферу, що завершується ураженням цілі боєголовкою).

Система PAC-3 призначена для захисту об’єктів від балістичних ракет малої дальності, але може також вражати літаки і крилаті ракети.

^b THAAD може перехоплювати балістичні ракети середньої дальності як в атмосфері, так і поза її межами.

^c Раніше відома як РЛС передового базування X-діапазону (Forward-Based X-band, FBX).

^d Раніше відома як низькоорбітальна інфрачервона система космічного базування (SBIRS-Low).

^e Через триваючі проблеми з програмою SBIRS-High ВПС США у 2006р. розпочали паралельну програму під назвою “Альтернативна інфрачервона супутникова система” (Alternative Infrared Satellite System, AIRSS).

Джепена: Obering, H.A. (Lieut. Gen.), Director, US Missile Defense Agency, ‘Fiscal year 2008 defense authorization ballistic missile defense’, Statement before the US Senate Armed Services Committee, Strategic Forces Subcommittee, 11 Apr. 2007, <http://armed-services.senate.gov/testimony.cfm?wit_id=4103&id=2675>; US Missile Defense Agency, ‘Fiscal Year 2008 (FY08) budget estimate: overview’, 31 Jan. 2007, <<http://www.mda.mil/mdalink/pdf/budgetfy08.pdf>>; US Missile Defense Agency, Fact Sheets (various), <<http://www.mda.mil/mdalink/html/factsheet.html>>; Jane’s Missiles & Rockets (various issues); Boese, W., ‘Missile defense remains budget priority’, *Arms Control Today*, vol.37, no.2 (Mar. 2007).

Таблиця 8В.2. Фінансування Агентства з питань протиракетної оборони США у 2003-2013ф.рр.

Суми запиту наведені в \$ млн. у поточних цінах. Фінансовий рік – 1 жовтня - 30 вересня. Дані не враховують загальні видатки на програми ПРО в рамках оборонного бюджету США.

Рік	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2008-2013 ^a
Фінансування	6 714	7 674	9 169	7 695	9 388	8 899	56 666

^a Прогнозована сума.

Джерела: US Department of Defense (DOD), *Fiscal Year (FY) 2008 Budget Estimates: Research, Development, Test and Evaluation, Defense-Wide*, vol.2, *Missile Defense Agency* (DOD: Washington, DC, 2007), <http://www.defenselink.mil/comptroller/defbudget/fy2008/budget_justification/>; US Missile Defense Agency, 'FY 2005 budget estimates overview', 2 Feb. 2004, <<http://www.cdi.org/news/missile-defense/mdafy05.pdf>>; Kadish, R. (Lieut. Gen.), Director, Missile Defense Agency, 'Missile defense program and fiscal year 2004 budget', Statement before the US Senate Armed Services Committee, 18 Mar. 2003, <http://armed-services.senate.gov/testimony.cfm?wit_id=1708&id=646>.

На 2008ф.р. запит Адміністрації США на всі елементи програми Агентства з питань протиракетної оборони становив \$8,9 млрд. (таблиця 8В.2)¹². У 2007р. Головне бюджетно-контрольне управління Уряду США (*Government Accountability Office, GAO*) підрахувало, що з середини 1980-х років США витратили на ПРО \$107 млрд.¹³

Первинні оборонні можливості

Розгорнуті, станом на кінець 2007р., засоби ПРО США склалися з наступних елементів: наземна система перехоплення на середньому відрізку траєкторії (*Ground-based Midcourse Defense, GMD*); система ПРО *Aegis*; модернізована система *Patriot-3 (PAC-3)*; система командування бойовими діями, управління, зв'язку та розвідки (*Battlefield Management Command, Control, Communication and Intelligence, BMC³I*) (таблиця 8В.3).

Основою первинних можливостей із захисту від балістичних ракет великої дальності *MDA* вважає систему *GMD*, яка складається з високоточних ракет-перехоплювачів і мережі РЛС наземного та морського базування. Триступеневий перехоплювач наземного базування (*Ground-Based Interceptor, GBI*) несе позаатмосферну боеголовку (*exo-atmospheric kill vehicle, EKV*), яка має вражати і знищувати МБР і балістичні ракети середньої дальності на середньому відрізку траєкторії. Ряд технічних проблем та аварій під час розробки *GBI* суттєво ускладнили вибір і затримали пускові випробування ракети-носія. Попри це, наприкінці 2004р. *MDA* почало розгортати ракети-перехоплювачі¹⁴. У звіті *GAO* від березня 2007р. зазначалося, що програма розробки *GBI* продовжує

¹² Запит не враховує кошти на такі програми ПРО видів ЗС, як супутникова мережа системи *SBIRS* ВПС США та система *Patriot* Армії США.

¹³ US Government Accountability Office (посилання 7), р.4.

¹⁴ Graham, B., 'Missile defense testing may be inadequate', *Washington Post*, 22 Jan. 2004.

стикатися з технічними проблемами в розробці інфрачервоного приладу самонаведення позаатмосферної боеголовки, а також у доробці та випробуванні підсистем наведення, навігації і управління ракети-носія¹⁵.

Блок-2006 програми *MDA* охоплював також завдання з розміщення засобів виявлення системи *GMD*. До них належать РЛС наземного та морського базування з виявлення і супроводу балістичних ракет великої дальності та передачі інформації про ціль через систему *BMC³I*. В червні 2006р. Армія США розгорнула пересувну РЛС *X*-діапазону *AN/TPY-2* на авіабазі японських ВПС на північному сході Японії¹⁶. РЛС *X*-діапазону морського базування (*SBX*) пройшла калібрувальні випробування під час морських навчань у 2007р. та мала бути повністю інтегрована в систему *GMD* після доставки до місця призначення на Алеутських островах¹⁷. Крім того, в серпні 2007р. завершилася модернізація РЛС (1960-х років розробки) на британській авіабазі Файлінгдейлз у складі системи раннього попередження про пуски балістичних ракет (*Ballistic Missile Early Warning System, BMEWS*) за британо-американською угодою 2003р. Ця угода дозволяє МО Великої Британії використовувати згадану американську РЛС для протиракетної оборони¹⁸. В червні 2007р. ВПС США почали модернізацію РЛС раннього попередження в Туле (Гренландія), яка має завершитися восени 2009р.¹⁹

Програма випробувань *GMD* у 2005р. була переглянута через невдалі випробувальні пуски та проблеми з контролем якості. Після тривалої перерви *MDA* здійснило у 2006р. два успішні випробувальні пуски ракет-перехоплювачів; другий пуск був всеохопним випробуванням і завершився ураженням цілі²⁰. У вересні 2007р. *MDA* здійснило успішні пускові випробування ракети-перехоплювача наземного базування. Під час випробувань оцінювалися характеристики реактивного двигуна ракети, позаатмосферної боеголовки, а також окремих елементів системи ПРО²¹. Зокрема, були продемонстровані можливості модернізованої РЛС раннього попередження на авіабазі Біл (Каліфорнія) і РЛС *SBX* із захоплення, супроводу ракети-мішені та передачі даних через систему *BMC³I*. Ракету-мішень також успішно супроводжувала РЛС *AN/SPY-1* на крейсері *Aegis*.

¹⁵ US Government Accountability Office (GAO), 'Defense Acquisitions: Assessments of Selected Weapon Programs, GAO-07-406SP (GAO: Washington, DC, Mar. 2007), pp.83-84.

¹⁶ Coleman, J., 'U.S., Japan expand missile-defense plan', *Washington Post*, 23 June 2006.

¹⁷ US Missile Defense Agency, 'Sea-based X-band radar (SBX)', Fact sheet, Aug. 2007, <<http://www.mda.mil/mdalink/html/factsheet.html>>; та 'Sea-Based X-band radar completes fine calibration testing', *Space War*, 15 Mar. 2007, <<http://www.spacewar.com/pageone/spacewar-2007-03-15.html>>.

¹⁸ 'Upgrade to the early warning radar at Fylingdales', *Royal Air Force News*, 26 July 2007; British Ministry of Defence, 'MOD replies to US request to upgrade RAF Fylingdales', Press release, 5 Feb. 2003, <<http://www.gnn.gov.uk/content/detail.asp?ReleaseID=28649&NewsAreaID=2>>.

¹⁹ 'Thule EWR upgrade begins', *CDI Missile Defense Update*, no.6 (11 July 2007), <<http://www.cdi.org/program/document.cfm?documentid=4011>>.

²⁰ Samson, V. and Black, S., 'Flight tests for Ground-based Midcourse Defense (GMD) system', Center for Defense Information, 18 June 2007, <http://www.cdi.org/pdfs/gmd_if2.pdf>.

²¹ US Missile Defense Agency, 'Missile defense exercise and flight test successfully completed', News release, 28 Sep. 2007, <<http://www.mda.mil/mdalink/html/newsrel.html>>.

Таблиця 8В.3. Розгорнуті елементи системи ПРО США (*Ballistic Missile Defense System, BMDS*), станом на грудень 2007р.

Категорія	Елемент системи ПРО	Місце розташування
Ракети-перехоплювачі шахтного базування	22 ракети-перехоплювачі наземного базування	Форт-Грілі (Аляска)
	Три ракети-перехоплювачі наземного базування	Авіабаза Ванденберг (Каліфорнія)
Мобільні засоби перехоплення	Три крейсери ПРО <i>Aegis</i> ^a	Тихоокеанський флот США
	Сім есмінців ПРО <i>Aegis</i> ^a 546 ракет <i>РІС-3</i>	Тихоокеанський флот США Підрозділи Армії США в усьому світі
Стаціонарні засоби виявлення	РЛС <i>Cobra Dane</i> ^b	о.Шемія (Аляска)
	Дві модернізовані РЛС раннього попередження	Авіабази Біл (Каліфорнія) і Файлінгдейлз (Велика Британія)
Пересувні/мобільні засоби виявлення	РЛС X-діапазону морського базування	о.Адак (Аляска)
	РЛС <i>AN/TPY-2 X</i> -діапазону	Авіабаза Сарікі (Японія)
	Сім есмінців <i>Aegis</i> спостереження та супроводу великої дальності (<i>LRS&T</i>) ^c	Тихоокеанський флот США

^a На кінець 2007р. ВМС США мали 21 протиракету *Standard Missile-3 (SM-3)* у стані готовності до розміщення на кораблях ПРО *Aegis*.

^b Модифікована РЛС з фазованою антенною решіткою *Cobra Dane*, колись розроблена для супроводу ракет Радянського Союзу, має обмежені можливості для виявлення ракет, запущених у напрямку США з Північної Кореї.

^c Засоби ПРО мають бути розміщені на есмінцях до кінця 2008р.

Джерела: Obering, H.A. (Lieut. Gen.), Director, US Missile Defense Agency, 'Fiscal year 2008 defense authorization ballistic missile defense', Statement before the US Senate Armed Services Committee, Strategic Forces Subcommittee, 11 Apr. 2007, <http://armed-services.senate.gov/testimony.cfm?wit_id=4103&id=2675>; US Missile Defense Agency, 'Fiscal year 2008 (FY08) budget estimate: overview', 31 Jan. 2007, <<http://www.mda.mil/mdalink/pdf/budgetfy08.pdf>>.

Програма випробувань ПРО *Aegis* у 2007р. завершилася успішно – 6 листопада крейсер *Aegis "Lake Erie"* в Тихому океані успішно перехопив дві ракети-мішені, запущені з Гаваїв, двома протиракетами *Standard Missile-3 (SM-3) Block 1A*. Це було перше випробування системи морського базування з одночасним ураженням кількох цілей. За звітами *MDA*, це були десяте та одинадцяте успішні перехоплення з 13 цілей у 12 пускових випробуваннях за програмою ПРО *Aegis*²².

Стурбованість технологічною готовністю

У липні 2006р. МО вперше перевело систему ПРО в підвищену боеготовність у відповідь на поновлення пускових випробувань балістичних ракет великої дальності Північною Кореєю²³. Заяву Президента Дж.Буша про те, що система ПРО США "має всі шанси" збити північно-корейську випробувальну ракету, спростував Ф.Койл (*Philip Coyle*), колишній (1994-2001рр.) директор Управління експлуатаційних випробувань та оцінок МО. Ф.Койл заявив, що система "не продемонструвала здатності захистити Сполучені Штати від

²² US Missile Defense Agency, 'Sea-based missile defense "hit to kill" intercept achieved', News release, 6 Nov. 2007, <<http://www.mda.mil/mdalink/html/newsrel.html>>.

²³ Shanker, T., 'Missile defense system is up and running, military says', *New York Times*, 3 Oct. 2007.

ворожого нападу в реальних умовах”²⁴. Критики в Уряді США і поза ним давно нарікають, що *MDA* не проводило операційних випробувань головних систем озброєнь і засобів виявлення в реальних умовах²⁵. Зокрема, зазначалося, що випробування готувалися у стислі терміни та не передбачали застосування навіть елементарних завад, наприклад, імітаторів боєголовок, які може використати противник²⁶. Це змусило Наукову раду МО наприкінці 2006р. попередити, що “розгортання великої кількості існуючих систем не призведе до створення надійної системи”²⁷. У відповідь на ці закиди директор *MDA* у 2007р. повідомив Конгрес, що в рамках Блоку-2008 Агентство здійснить більш реалістичні операційні випробування, в т.ч. заплановані на 2008р. випробування системи *GMD* із застосуванням засобів протидії²⁸.

III. Міжнародне співробітництво в галузі ПРО

Плани США з розміщення ПРО в Європі

У 2007р. США почали обговорювати з Чехією і Польщею пропозиції з розміщення на їх території ракет-перехоплювачів і РЛС супроводу, які є складовими системи *GMD*. Уряд США стверджує, що запропоноване розгортання потрібне для протидії загрози, що походить від створюваних Іраном балістичних ракет великої дальності²⁹. Проте, цей аргумент спричинив публічну дискусію навколо реалістичності та бажаності створення ПРО в Європі. Плани США зустріли також рішучий опір з боку російського керівництва³⁰.

Пропозиція США передбачає розгортання американських засобів ПРО на двох об’єктах у Європі. Перший – авіабаза поблизу м.Кошалін на півночі Польщі, де у 2011-2013рр. планується розгорнути “до 10” ракет-перехоплювачів шахтного базування³¹. Перехоплювачем буде двоступеневий варіант ракети наземного базування, що складається зі стартового ступеню та позаатмосферної боєголовки, яка є другим, а не третім ступенем (немає маршового двигуна). Цей варіант матиме більше прискорення, але меншу дальність, ніж триступенева ракета, що розгортається на території США. За даними *MDA*, двоступенева ракета-перехоплювач

²⁴ Center for Defense Information, ‘Former and current officials skeptical of missile defense efficacy’, *CDI Missile Defense Update*, no.7 (10 Aug. 2006), <<http://www.cdi.org/program/document.cfm?documentid=3620>>.

²⁵ Boese, W., ‘More testing urged for missile defense’, *Arms Control Today*, vol.35, no.6 (July/Aug 2005); Thompson, M., ‘Can America’s missile defense handle North Korea?’, *Time*, 3 July 2006.

²⁶ Cloud, D.S., ‘Missile Defense System intercepts rocket in test’, *New York Times*, 2 Sep. 2006; Watson, R., ‘Physicist blows whistle on US missile defence’, *The Times*, 3 Jan. 2003.

²⁷ US Department of Defense (DOD), Defense Science Board Task Force, *Nuclear Capabilities*, Report summary (DOD: Washington, DC, Dec. 2006), p.7, <<http://www.acq.osd.mil/dsb/reports.htm>>.

²⁸ Obering, H.A. (Lieut. Gen.), Director, US Missile Defense Agency, ‘Fiscal year 2008 defense authorization ballistic missile defense’, Statement before the US Senate Armed Services Committee, Strategic Forces Subcommittee, 11 Apr. 2007, pp.21-26, <http://armed-services.senate.gov/testimony.cfm?wit_id=4103&id=2675>.

²⁹ Rood, J., US Assistant Secretary for International Security and Non-Proliferation, ‘International missile defence: challenges for Europe’, Remarks to the 8th Royal United Services Institute (RUSI) Missile Defence Conference, London, 27 Feb. 2007, <<http://www.state.gov/t/isn/rls/rm/81242.htm>>.

³⁰ Див. підрозділ III розділу I цього видання.

³¹ US departments of State and Defense, *Proposed U.S. Missile Defense Assets in Europe* (Missile Defense Agency: Washington, DC, June 2007), p.3, <<http://www.mda.mil/mdaLink/html/thirdsite.html>>.

наземного базування буде “краще відповідати характерним для Європи дальностям і термінам перехоплення”, оскільки мінімальна дальність пуску триступеневої ракети-перехоплювача завелика для враження ракет, запущених з Ірану³².

Другий об’єкт – район м.Брди в Чехії, де буде розміщена велика РЛС X-діапазону – Європейська РЛС для виявлення та супроводу ракет на середньому відрізку траєкторії (*European Midcourse Radar, EMR*). Радіолокаційне обладнання розгорнуте зараз на атолі Кваджалейн (Маршалові острови), в центрі Тихого океану, для забезпечення програми *MDA* з випробувань засобів ПРО; воно буде модернізоване та перевезене до Європи у 2011р.³³ Ця РЛС з вузькою діаграмою спрямованості та високим розрізненням дозволить американським операторам розпізнавати групові цілі (тобто відрізнити боєголовку від інших частин ракети та можливих завад) за межами атмосфери. *EMR* також передаватиме точні дані супроводу та наведення ракети-перехоплювача, що суттєво розширить зону захисту. Крім того, *MDA* може розгорнути РЛС X-діапазону ближче до Ірану, наприклад, у Туреччині чи на Кавказі, для передачі даних раннього виявлення та розширення даних супроводу *EMR*³⁴.

На думку МО США, Чехія і Польща є “оптимальними” місцями розташування ракет-перехоплювачів і РЛС для максимального прикриття європейської території від балістичних ракет середньої дальності з Близького Сходу³⁵. Але у 2007р. ряд спостерігачів заперечили заяву *MDA* на тій підставі, що нинішній план залишає без захисту південний схід Європи³⁶. Крім того, два провідні неурядові експерти дійшли висновку, що запропоновані американські засоби ПРО в Чехії і Польщі зможуть вражати всі російські МБР, запущені з європейської території країни в напрямку східного узбережжя США³⁷. На їх думку, розміщення ракет-перехоплювачів і РЛС ближче до Ірану кращим чином захистило б Європу від іранських ракет і водночас не загрожувало б російським МБР завдяки їх віддаленості.

Організація Північно-Атлантичного Договору³⁸

У рамках Стратегічної концепції 1999р. НАТО здійснює програму створення активної ешелонованої ПРО на театрі воєнних дій (ПРО на ТВД, *Active Layered Theatre Ballistic Missile Defence, ALTBM*) для захисту сил, розгорнутих на території Альянсу та за його межами, від балістичних ракет малої і середньої дальності³⁹. *ALTBM* – це ешелонована “система систем”, що складатиметься

³² US departments of State and Defense (посилання 31), p.4.

³³ Там само.

³⁴ Там само, p.5.

³⁵ Там само, p.6. Така дислокація елементів ПРО забезпечить також “додаткове прикриття” континентальної частини США від МБР, запущених з Близького Сходу.

³⁶ Tauscher, E., ‘European missile defense: a congressional perspective’, *Arms Control Today*, vol.37, no.8 (Oct. 2007).

³⁷ Lewis, G.N. and Postol, T.A., ‘European missile defense: the technological basis of Russian concerns’, *Arms Control Today*, vol.37, no.8 (Oct. 2007).

³⁸ Про погляди НАТО на ПРО див. підрозділ V розділу 1 цього видання.

³⁹ NATO, Active Layered Theatre Ballistic Missile Defence Programme Office, ‘The ALTBM system’, 6 Nov. 2007, <<http://www.tmd.nato.int/system.html>>; Yost, D.S., ‘Missile defence on NATO’s agenda’, *NATO Review*, no.3/2006 (autumn) 2006, <<http://www.nato.int/docu/review/2006/issue3/english/analysis1.html>>; NATO, ‘The alliance’s strategic concept’, Press Release NAC-S(99)65, 24 Apr. 1999, <<http://www.nato.int/docu/pr/1999/>>.

із систем: захисту на малих і великих висотах; командування, управління та зв'язку; раннього попередження; РЛС і різнотипних ракет-перехоплювачів⁴⁰. В одній мережі командування та управління НАТО система об'єднує засоби виявлення та системи перехоплення країн-членів, зокрема франко-італійську систему *Surface Air Moyenne Portée/Terre (SAMP/T)* та американську протиракетну систему *Patriot*. У вересні 2006р. було підписано перший контракт на розробку для НАТО ключового елемента системи – *VMC^{3I}*. Набуття первинної оперативної готовності ПРО на ТВД планується до 2010р., повної боєздатності – до 2016р.⁴¹

Триває розробка вдосконаленої системи протиповітряної оборони (ППО) середньої дальності (*Medium Extended Air Defense System, MEADS*) за контрактом НАТО, укладеним у 2004р. *MEADS* – це спільна німецько-італо-американська програма ППО із захисту від балістичних ракет малої дальності, крилатих ракет і літаків⁴². Система складається з легкої пускової установки, РЛС управління вогнем і кругового спостереження та системи *VMC^{3I}*, сумісних зі стандартами НАТО. З надходженням *MEADS* на озброєння у 2014р. в ньому спочатку використовуватиметься зенітна ракета *PAC-3*, вдосконалена за рахунок технології (*Missile Segment Enhancement, MSE*), що збільшує дальність ураження та покращує характеристики системи⁴³. У 2003р. з метою об'єднання можливостей *PAC-3* – *MEADS* програму розробки *MEADS* об'єднали з програмою *PAC-3* Армії США⁴⁴.

Японія

Інтерес Японії до ПРО посилюється через несподіваний випробувальний пуск Північною Кореєю в 1998р. балістичної ракети великої дальності *Taepodong* з траєкторією польоту над крупним японським островом Хонсю. Японські плани ПРО передбачають тісну співпрацю зі США. У грудні 2004р. Кабінет міністрів Японії ухвалив Основні напрями програми національної оборони, якими, зокрема передбачається розширення японо-американського “співробітництва в галузі протиракетної оборони” та “обмін технікою і технологіями”⁴⁵. Пізніше дві країни уклали угоду, яка дозволяє Японії ліцензійне виробництво американської ракети *PAC-3*, а також вирішили спільно розробляти ракету-перехоплювач *Standard Missile-3*⁴⁶. В червні 2006р. Японія та США уклали ще одну угоду,

⁴⁰ NATO, ‘Missile defence: what does this mean in practice?’, Topics, 13 June 2007, <http://www.nato.int/issues/missile_defence/practice.html>.

⁴¹ NATO, Active Layered Theatre Ballistic Missile Defence Programme Office, ‘NATO missile defence—evolution’, 6 Nov. 2007, <<http://www.tmd.nato.int/mdevolution.html>>.

⁴² Частка США у програмі складає 58%, Німеччини – 25%, Італії – 17%. Див.: ‘Beyond Patriot: the MEADS program SD&D phase’, *Defense Industry Daily*, 14 Aug. 2007. США планують мати 48 вогневих підрозділів *MEADS*, Німеччина – 24, Італія – 9. Вогневий підрозділ складають 6 пускових установок з 12 ракетами кожна.

⁴³ ‘Beyond Patriot’ (посилання 42).

⁴⁴ Kingston, T. and Ratnam, G., ‘Europe wary of U.S. missile defense promises’, *Defense News*, 13 Oct. 2003, pp.1, 8.

⁴⁵ Japanese Ministry of Defense (MOD), *Defense of Japan 2007*, White Paper (MOD: Tokyo, 2007), <http://www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/>, ‘National Defense Program Guidelines, FY 2005–’, pp.462-469.

⁴⁶ ‘Japan licensed to produce Patriot PAC-3s’, *Defense Industry Daily*, 19 July 2005, <<http://www.defenseindustrydaily.com/japan-licensed-to-produce-patriot-pac3s-0876/>>; Japan Defense Agency (JDA), *Defense of Japan 2006*, White Paper (JDA: Tokyo, 2006), <http://www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/>, ‘Statement by the Chief Cabinet Secretary “Japan-U.S. cooperative development of advanced SM-3 missile for ballistic missile defense”’, p.459.

за якою технології ПРО, розроблені японськими військовими підрядниками, передаватимуться американським партнерам⁴⁷. Питання передачі технологій є політично чутливим для Японії, яка тривалий час відмовлялася від експорту озброєнь відповідно до своєї миролюбної Конституції.

Японія створює сили висотного позаатмосферного перехоплення ракет у складі шести есмінців ВМС Японії, оснащених РЛС ПРО *Aegis*, системою управління та ракетами *SM-3*. Ці засоби будуть встановлені на двох нових есмінцях *Aegis*, які зараз будуються в Нагасакі. ВМС Японії також переобладнують чотири есмінці *Aegis* класу *Kongo* модернізованою РЛС, ракетами *SM-3 Block 1A* і відповідними пусковими установками⁴⁸. Японія і США продовжують розробку ракети *SM-3 Block 2* з підвищеними можливостями з ураження МБР.

Через стурбованість Уряду Японії планами та ракетним арсеналом Північної Кореї в серпні 2006р. до Японії було перекинуто один із крейсерів *Aegis* ВМС США. Прибуття американського корабля *Shiloh* до бази ВМС США Йокосука спричинило громадські протести проти участі Японії в американських планах ПРО⁴⁹.

На першому етапі японські сили боротьби з ракетами на малих висотах складатимуться з 16 ракетних батарея *PAC-3* наземного базування⁵⁰. У 2006р. Управління національної оборони Японії (УНО, в січні 2007р. реорганізоване в Міністерство оборони) оголосило плани купівлі до 2010р. 124 зенітних ракет *Patriot*⁵¹. 36 ракет-перехоплювачів було замовлено у США, решту, починаючи з 2008р., планується придбати безпосередньо в Японії. Пізніше УНО повідомило, що воно планує закупити додаткові ракети *Patriot* американського виробництва⁵². В березні 2007р., приблизно на рік раніше плану, японські сили самооборони розгорнули першу батарею *Patriot* на базі Ірума поблизу Токіо⁵³. Крім розгортання в силах самооборони, в жовтні 2006р. перший дивізіон *PAC-3* було розміщено на базі Кадена ВПС США на Окінаві⁵⁴.

Ізраїль

Американо-ізраїльська система *Arrow* є найбільш технологічно досконалою з усіх спільних програм ПРО США⁵⁵. *Arrow* призначена для супроводу

⁴⁷ Coleman (посилання 16).

⁴⁸ Ці роботи виконуються в кооперації з *Lockheed Martin* за трирічним контрактом вартістю \$124 млн. Див.: Wolf, J., 'Experimental U.S.-Japan missile tip passes first test', *Defense News*, 8 Mar. 2006.

⁴⁹ Kyodo News Agency, 'U.S. deploys missile-intercept ship here', *Japan Times*, 30 Aug. 2006.

⁵⁰ Japanese Ministry of Defense (посилання 45), p.171.

⁵¹ Yamaguchi, M., Associated Press, 'U.S. to put Patriot interceptors in Japan', *Washington Post*, 26 June 2006.

⁵² Agence France-Presse, 'US offers Japan 80 Patriot missiles', *Space Daily*, 24 Aug. 2006; Obering (посилання 28), p.26.

⁵³ Hogg, C., 'Japan mounts missile self-defence', BBC News, 30 Mar 2007, <<http://news.bbc.co.uk/2/6509211.stm>>.

⁵⁴ Associated Press, 'U.S. Patriot missile parts arrive on Okinawa, sparking local protest', *International Herald Tribune*, 3 Oct. 2006.

⁵⁵ Головним підрядником і системним інтегратором *Arrow* є консорціум *Israel Aerospace Industries (IAI)*. Консорціум на чолі з *Boeing* виробляє майже 40% компонентів протиракетної *Arrow 2*. Lennox, D. (ed.), *Jane's Strategic Weapon Systems* (Jane's Information Group: Coulsdon, 2007), p.248; Sampson, V., 'Israel's Arrow missile defense: not ready for prime time', Center for Defense Information, 9 Oct. 2002, <<http://www.cdi.org/missile-defense/arrow.cfm>>.

і знищення балістичних ракет типу *Scud* на кінцевому відрізку траєкторії. Головним елементом системи є протиракета *Arrow 2*, оснащена інфрачервоним та активним радіолокаційним датчиками та осколочно-фугасною бойовою частиною. ВПС Ізраїлю зараз мають дві батареї *Arrow 2*; одна – на авіабазі поблизу Тель-Авіва, була введена до бойового складу у 2000р.; місце базування іншої на півночі Ізраїлю не розголошується. Вважається, що кожна батарея має від чотирьох до восьми мобільних пускових установок, одну багатофункціональну РЛС *Green Pine* з фазованою антенною решіткою, один пункт управління вогнем *Citron Tree*, один пункт управління пусками і близько 50 протиракет *Arrow 2*⁵⁶. Повідомлялося, що ВПС Ізраїлю прийняли рішення підсилити ці невеликі сили, призначені насамперед для захисту від ракет *Scud* з Іраку, додатковими батареями *Arrow 2* на півночі Ізраїлю – з метою збільшити можливості Ізраїлю із захисту в майбутньому конфлікті від імовірних масованих ударів з боку Ірану та Сирії, ракетні сили яких постійно зростають⁵⁷.

У 2007р. стурбованість США та Ізраїлю розробкою в Ірані варіантів ракети *Shahab* збільшеної дальності змусила дві країни на п'ять років подовжити програму модернізації системи *Arrow* (*Arrow System Improvement Program, ASIP*), яка мала завершитись у 2008р. Агентство з питань протиракетної оборони США також значно збільшило фінансування модернізації і випробувань сумісності *Arrow* з наступними спільними ракетними проектами⁵⁸. В рамках програми *ASIP* Організація протиракетної оборони Ізраїлю (*Israel Missile Defense Organization, IMDO*) провела у 2007р. перші пускові випробування ракети-перехоплювача *Arrow 2 Block 3*⁵⁹. Модернізована ракета призначена для перехоплення ракет на таких висотах і дальностях, щоб можливі місця падіння уламків ядерних, біологічних або хімічних боеголовок були якнайдалі від території Ізраїлю. У випробуваннях також застосовувалася РЛС *Green Pine Block 3* з підвищеним розрізненням для ідентифікації пасток та інших засобів протидії, які може розробити Іран для подолання ПРО⁶⁰.

Ізраїльські військові вивчають можливість розробки нової позаатмосферної ракети-перехоплювача *Arrow 3*, здатної захистити від удару балістичних ракет з дальністю понад 2 000 км, оснащених ядерними, біологічними або хімічними боеголовками. Початкові плани *IMDO* передбачають використання *Arrow 3* в першому ешелоні ПРО; існуючі та вдосконалені варіанти *Arrow 2* будуть розміщені у другому ешелоні для захисту від ракет, що подолають першу лінію оборони, а також від менших ракетних загроз⁶¹. Нижній ярус оборони Ізраїль може доповнити системою *PAC-3* американського виробництва⁶².

Ізраїль значною мірою зацікавлений в розробці відносно недорогої системи, здатної вражати реактивні снаряди та балістичні ракети малої дальності⁶³.

⁵⁶ ed. Lennox (посилання 55), p.248;

⁵⁷ Katz, Y., 'IDF modifying Arrow deployment in the north', *Jerusalem Post*, 23 Aug. 2007.

⁵⁸ Opall-Rome, B., 'Pentagon extends Arrow funding through 2013', *Defense News*, 15 Feb. 2007.

⁵⁹ Hughes, R. and Ben-David, A., 'Arrow 2 test exceeds Israeli expectations', *Jane's Defence Weekly*, 24 Dec. 2003, p.17.

⁶⁰ Isby, D. C., 'Israel upgrades Green Pine', *Jane's Missiles & Rockets*, vol.10, no.6 (Mar. 2006), p.12.

⁶¹ Opall-Rome, B., 'Israel to develop top-tier missile interceptor', *Defense News*, 22 Oct. 2007.

⁶² Katz, Y., 'Air force might buy latest Patriot missile systems', *Jerusalem Post*, 20 Aug. 2007.

⁶³ Associated Press, 'Israel: Hezbollah militants in Lebanon have new rockets that can hit Tel Aviv, UN chief says', *International Herald Tribune*, 31 Oct. 2007.

В жовтні 2007р. міністри оборони США та Ізраїлю домовилися створити комісію з вивчення ізраїльської пропозиції поширити співробітництво країн у галузі ПРО на розробку засобів захисту від реактивних снарядів і ракет малої дальності⁶⁴. Зараз Ізраїль розробляє систему під назвою *Iron Dome* для захисту від реактивних снарядів малої дальності, в т.ч. саморобних *Qassam* і 122-мм реактивних снарядів *Катюша*, якими палестинці та бойовики Хезболи обстрілюють Ізраїль з районів у Секторі Газа і Південному Лівані⁶⁵. Міністр оборони Ізраїлю зазначав, що система може бути готова до розгортання до 2010р.⁶⁶ Крім того, у 2006р. *IMDO* та *MDA* США уклали багаторічний контракт з американо-ізраїльським консорціумом на розробку нової системи ПРО малої дальності (*Short Range Missile Defense, SRMD*) під назвою *David's Sling*, здатної забезпечити захист від таких балістичних ракет малої дальності, як *Fajr* і *Zelzal* іранського виробництва, що знаходяться на озброєнні Хезболи в Південному Лівані⁶⁷.

IV. Висновки

ПРО залишається одним з головних пріоритетів США. *MDA* МО поетапно реалізує програми досліджень, розробки та придбання систем озброєнь і засобів виявлення, які з часом будуть інтегровані в одну ешелоновану систему ПРО. Адміністрація США прискорила виконання головних програм розробки систем озброєнь і засобів виявлення та наприкінці 2004р. розпочала розгортання первинного комплексу засобів ПРО. При цьому зростає стурбованість термінами готовності технологій ПРО, що розробляються, а також вартості та потенційної ефективності систем ПРО, що розгортаються.

На відміну від періоду холодної війни, коли ПРО цікавила переважно наддержави, зараз не лише США, а й інші країни дедалі більше цікавляться системами ПРО. Цей інтерес зумовлюється, зокрема бажанням ряду країн розвивати оборонно-промислове співробітництво зі США. Але головним мотивом є розповсюдження балістичних ракет малої і середньої дальності в таких специфічних регіонах, як Східна та Південна Азія і Близький Схід.

⁶⁴ Roberts, K. and Williams, D., 'U.S., Israel to study layered missile defenses', Reuters, 10 Oct. 2007, <<http://www.reuters.com/article/topNews/idUSN1645256320071017>>.

⁶⁵ Про поставки озброєнь до Хезболи див.: Везман С.Т. "Міжнародні поставки озброєнь", *Щорічник СППРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.395-400.

⁶⁶ Reuters, 'Barak: system for shooting down short-range rockets to be ready by 2010', *Haaretz*, 18 Oct. 2007.

⁶⁷ 'Rafael, Raytheon win contract for Israeli defence system', *Jane's Missiles & Rockets*, vol.10, no.7 (July 2006), p.13. За повідомленнями, система складатиметься з високоточної ракети-перехоплювача, оснащеної інфрачервоним датчиком.

Додаток 8Г. Ядерний криміналістичний аналіз

ВІТАЛІЙ ФЕДЧЕНКО

I. Вступ

Як і багато інших міжнародних договорів, а також національних законодавчих актів, Договір 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, Non-Proliferation Treaty, NPT*) потребує механізмів верифікації дотримання його вимог¹. Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) має спеціальну систему гарантій безпеки нерозповсюдження (далі – гарантій), одним з головних завдань якої є перевірка дотримання передбачених ДНЯЗ заборон з виготовлення ядерної зброї державою, яка нею не володіє. Крім того, конкретні держави мають регуляторні і правоохоронні органи, що здійснюють контроль над передачами ядерних матеріалів, запобігають і протидіють їх незаконному обігу. У випадку набуття чинності Договором 1996р. про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ, *Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty, CTBT*) будуть застосовані механізми верифікації дотримання, які використовуються сьогодні Підготовчою комісією Організації Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (*Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty Organization, CTBTO*)². Іншим прикладом є верифікація дотримання в запропонованому до укладення договорі про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів³.

Практичне використання зазначених механізмів верифікації вимагає застосування певних технологій; причому, механізми верифікації і технології їх реалізації впливають одні на одних. З одного боку, виконання домовленостей про верифікацію має базуватися на певних технологіях. Чим досконалішими є технології, тим кращі засоби для верифікації досягнення цілей домовленостей вони надають. З іншого боку, цілі або робочі умови застосування механізмів верифікації можуть зазнавати значних змін, зумовлюючи попит на нові технології і навіть нові наукові дисципліни. Ядерний криміналістичний аналіз (або ядерна криміналістика) є одним із прикладів таких дисциплін. Ряд методів ядерної криміналістики використовувалися протягом багатьох років в окремих галузях. Але останніми роками розвиток і популярність створених для цього технологій досягли рівня, за якого ядерну криміналістику слід розглядати як окрему наукову дисципліну. В цьому додатку роз'яснюється її важливість для процесів верифікації і правозастосування.

¹ Стислий виклад ДНЯЗ і перелік 190 його сторін див. у додатку А цього видання.

² Стислий виклад ДВЗЯВ і перелік держав, що підписали Договір, який ще не набув чинності, див. у додатку А цього видання.

³ Про переговорний процес стосовно договору про заборону виробництва розщеплюваного матеріалу див. підрозділ V розділу 8 цього видання.

II. Визначення, процес і технології ядерного криміналістичного аналізу

Терміни “ядерний криміналістичний аналіз” (*nuclear forensic analysis*) та “ядерна криміналістика” (*nuclear forensics*) вперше були застосовані, вірогідно, в контексті протидії ядерній контрабанді – проблеми, що привернула до себе увагу на початку 1990-х років⁴. Процеси розслідувань і судового переслідування перших випадків таких злочинів зумовили розвиток і застосування таких методів аналізу ядерних матеріалів, які могли б бути використані як докази під час судових процесів, – саме цим пояснюється виникнення терміну “ядерна криміналістика”.

Оксфордський словник англійської мови (*Oxford English Dictionary*) визначає “*forensic*”, як “судовий, пов’язаний із судовим розглядом або такий, що може бути використаний в суді; прийнятний для процедур судового розгляду або аналогічний їм”⁵. У більш широкому сенсі, у спеціальній літературі під словом “*forensic*” розуміється “застосування науки у праві”⁶. Хоча такі визначення стосуються переважно національного законодавства, вони аналогічним чином можуть тлумачитись і в міжнародному праві та міжнародних нормах, зокрема в договорах.

МАГАТЕ визначає *ядерну криміналістику* як “аналіз вилучених з незаконного обігу ядерних або радіоактивних матеріалів, а також будь-яких пов’язаних з ними матеріалів з метою отримання даних, потрібних для реконструкції історії ядерного матеріалу”, де *реконструкція історії* (атрибуція, *attribution*) означає “процес виявлення джерела походження ядерного або радіоактивного матеріалу, що використовувався в незаконній діяльності, визначення місця походження та маршрутів переміщення матеріалу, з кінцевою метою – сприяти покаранню тих, хто відповідає за незаконні дії з матеріалом”⁷.

Ці визначення МАГАТЕ базуються на результатах роботи колективу Національних лабораторій Міністерства енергетики США (*US Department of Energy’s National Laboratories*) в рамках протидії ядерній контрабанді⁸. Визначення використовуються в контексті діяльності МАГАТЕ в галузі забезпечення захисту ядерних об’єктів, окремо від діяльності із забезпечення гарантій⁹. Попри це, аналітичні методи, що використовуються у протидії незаконному обігу ядерних матеріалів, мають потенціал для значно ширшого використання та, фактично, активно використовуються в інших галузях протягом

⁴ Moody, K.J., Hutcheon, I.D. and Grant, P.M., *Nuclear Forensic Analysis* (CRC Press: Boca Raton, Fla., 2005), pp.vi-vii.

⁵ *The Oxford English Dictionary*, vol. IV (Oxford University Press: Oxford, 1978), p.F-438.

⁶ Saferstein, R., *Criminalistics: An Introduction to Forensic Science*, 4th edn (Prentice Hall: Englewood Cliffs, N.J., 1990), p.1, quoted in Moody, Hutcheon and Grant (посилання 4), p.vi.

⁷ International Atomic Energy Agency (IAEA), *Nuclear Forensics Support: Reference Manual*, IAEA Nuclear Security Series no.2, Technical Guidance (IAEA: Vienna, 2006), pp.2-3. Документи та публікації МАГАТЕ див: <<http://www.iaea.org/>>.

⁸ Kristo, M.J. et. al., ‘Model action plan for nuclear forensics and nuclear attribution’, UCRL-TR-202675, US Department of Energy, Lawrence Livermore National Laboratory, 5 Mar. 2004, <http://www.osti.gov/energycitations/product.biblio.jsp?osti_id=15009803>.

⁹ IAEA, ‘Nuclear security’, <<http://www-ns.iaea.org/security/>>.

тривалого часу. З метою охоплення всіх можливих напрямів застосування методів, що розглядаються, в цьому додатку використовуються наступні загальні визначення¹⁰.

Ядерний криміналістичний аналіз (ядерна криміналістика) – це аналіз зразка певного ядерного або радіоактивного матеріалу, а також будь-якої пов'язаної з ним інформації, який здійснюється з метою отримання даних, які дають можливість визначити історію цього матеріалу. Ядерний криміналістичний аналіз складається з таких елементів, як визначення характеристик [зразка матеріалу], інтерпретація результатів ядерного криміналістичного аналізу, а також реконструкція [історії матеріалу].

Визначення характеристик зразка матеріалу, як правило, передбачає аналіз елементного складу зразка, що найчастіше здійснюється на підставі ізотопного аналізу ядерних матеріалів – урану (*U*), плутонію (*Pu*), а також окремих домішок, зокрема свинцю. Визначення характеристик передбачає також вимірювання фізичних характеристик, наприклад, головних геометричних розмірів твердого зразка або визначення розміру гранул і формування їх розподілу в порошковидному зразку.

Інтерпретація результатів ядерного криміналістичного аналізу – це процедура співвіднесення характеристик зразка з даними про відомі методи виготовлення ядерного матеріалу та поводження з ним з метою отримання ендогенної інформації про зразок¹¹.

Реконструкція – це процедура поєднання ендогенної інформації, отриманої шляхом інтерпретації результатів ядерного криміналістичного аналізу, з екзогенною інформацією з метою визначення якомога повнішої історії ядерного чи радіоактивного матеріалу або інциденту з ним. У більш вузькому контексті розслідувань випадків незаконного обігу ядерних матеріалів та ядерного тероризму ця процедура називається *атрибуцією*.

Як правило, дослідників цікавить конкретна інформація з історії матеріалу, зокрема дані про його походження та виробника, пункт, в якому відбулася переадресація, вік, маршрути перевезення, а також про заплановане кінцеве використання. Ціль ядерної криміналістики – реконструкція історії зразка або інциденту – зумовлює вибір її як інструменту досліджень у багатьох практичних галузях. Конкретика застосування її методів визначає, які дані необхідно отримати, аналізуючи зразок матеріалу. Наприклад, слідчим, які розслідують випадок ядерної контрабанди, потрібні дані: про джерело походження матеріалу; на якому етапі відбулося його нецільове спрямування; можливі варіанти його

¹⁰ Наведені визначення були розроблені на основі визначень МАГАТЕ (див. ІАЕА, посилання 7) у тісній співпраці з доктором Дж.Ектоном (*James Acton*) Лондонського Королівського коледжу.

¹¹ Ендогенна інформація – це інформація, отримана в результаті аналізу зразка матеріалу та інтерпретації результатів аналізу. Навпаки, екзогенна інформація є зовнішньою по відношенню до аналізу зразка матеріалу та інтерпретації результатів цього аналізу, наприклад, архівні матеріали або бази історичних даних. Див.: ІАЕА (посилання 7), р.31; Mayer, K., Wallenius, M. and Ray, I., 'Tracing the origin of diverted or stolen nuclear material through nuclear forensic investigations', eds R. Avenhaus et al., *Verifying Treaty Compliance: Limiting Weapons of Mass Destruction and Monitoring Kyoto Protocol Provisions* (Springer: Heidelberg, 2006), p.402.

незаконного використання тощо. Слідчі, які розслідують інцидент ядерного або радіологічного тероризму, звертатимуть увагу на походження матеріалу з метою правильного визначення заходів та об'єктів реагування. Інспекторам з питань гарантій МАГАТЕ потрібно оцінити відповідність ізотопного складу та часу виготовлення матеріалу, зразок якого взято на ядерній установці тієї чи іншої держави, задекларованому цією державою реєстру ядерних матеріалів. Організація ДВЗЯВ здійснює збір зразків повітря для перевірки можливого ядерного характеру тих вибухів, що викликають підозру. Процедури верифікації дотримання договору про заборону виробництва розщеплюваного матеріалу (якщо та коли він набуде чинності) передбачатимуть, очевидно, визначення віку ядерного матеріалу та можуть передбачати збір проб з метою переконатися, що заборонене договором виробництво нових ядерних матеріалів не здійснюється.

Технології і процедури аналізу

Розгляд послідовності заходів, яких вживає МАГАТЕ для аналізу зразків, зібраних у рамках діяльності із забезпечення гарантій, дає можливість як проілюструвати процес ядерного криміналістичного аналізу, так і описати найбільш популярні методи, що застосовуються для цього¹².

Існує два типи зразків: зразки ядерних матеріалів і зразки довкілля (відібрані мазки з різноманітних поверхонь обладнання та будівель, проби повітря, води, відкладень, зразки флори та фауни). МАГАТЕ використовує систему аналізу ядерних матеріалів, яка складається з двох окремих мереж аналітичних лабораторій (*networks of analytical laboratories, NWAL*) – Мережі аналітичних лабораторій ядерних зразків і Мережі аналітичних лабораторій зразків довкілля, – що охоплюють 13 діючих лабораторій в семи державах-членах Агентства¹³. Ці лабораторії, номіновані державами-членами МАГАТЕ, забезпечують Агентство спеціалізованими вимірювальними можливостями, які МАГАТЕ не може собі дозволити за кошти власного бюджету. Інспектори МАГАТЕ збирають від 600 до 1 200 зразків на рік. Наприклад, у 2006р. було зібрано 756 зразків ядерних матеріалів, зроблено 760 аналізів, підготовлено 1 664 результати верифікації. Крім того, було оброблено 492 зразки довкілля (див. нижче)¹⁴.

Першим етапом аналізу зразка є визначення його характеристик. Після відбору проб з довкілля вони надсилаються до Лабораторії очистки (*Clean Laboratory*) Аналітичної лабораторії з питань гарантій МАГАТЕ (АЛГ,

¹² Про застосування ядерної криміналістики в забезпеченні гарантій МАГАТЕ див.: Fedchenko, V., 'Weapons of mass analysis', *Jane's Intelligence Review*, vol.19, no.11 (Nov. 2007), pp.48-51.

¹³ Інформація про кількість діючих лабораторій надана доктором К.Майером (*Klaus Mayer*). Повний перелік лабораторій, що може охоплювати лабораторії, тимчасово не залучені до мереж, див.: 'Safeguards Analytical Laboratory: IAEA Network of Analytical Laboratories for Safeguards', <<http://www.iaea.org/OurWork/ST/NA/NAAL/sal/salCLnwal.php>>.

¹⁴ Schmitzer, C. et al., 'The Safeguards Analytical Laboratory and the future of nuclear materials analysis for the IAEA', European Safeguards Research and Development Association (ESARDA), *29th Annual Meeting: Symposium on Safeguards and Nuclear Material Management* (Office for Official Publications of the European Communities: Luxembourg, 2007), p.1.

Safeguards Analytical Laboratory, SAL) в м.Зайберсдорф (Австрія). Як правило, ці зразки містять шість проб, чотири з яких передають до архіву як контрольні проби, а дві – піддають аналізу¹⁵. Перед перевіркою зразків в АЛГ на предмет присутності радіоактивних ізотопів методом гамма-спектроскопії з високим розділенням (ГСВР, *high-resolution gamma spectrometry, HRGS*), а також присутності урану і плутонію методом рентгено-флуоресцентного аналізу (РФА, *X-ray fluorescence analysis, XRF*)¹⁶ зразкам надаються кодові номери з метою втаємничення даних про місця їх походження. За результатами попереднього аналізу, а також згідно з вимогами інспекторів МАГАТЕ, Агентство визначає методи та лабораторії для наступного аналізу зразків. Цей аналіз може здійснюватися як загальними (всього зразка), так і гранулометричними методами.

Департамент МАГАТЕ з питань гарантій щорічно робить запит на проведення 200-400 загальних аналізів зразків довкілля, які виконують сім лабораторій зі складу Мережі аналітичних лабораторій (за винятком АЛГ). Жоден зразок не має супроводжувальної інформації про місце походження, що усуває упереджене ставлення персоналу лабораторій до вимірювань. Традиційно загальний аналіз зразків виконується за допомогою різноманітних методів мас-спектрометрії, найбільш важливими з яких є термоіонізаційна мас-спектрометрія (ТІМС, *thermal ionization mass spectrometry, TIMS*) та мас-спектрометрія з індукційно зв'язаною плазмою (МСІП, *inductively coupled plasma mass spectrometry, ICP-MS*)¹⁷.

За повідомленнями, мінімальні маси зразків, що можуть бути оброблені в АЛГ методом ТІМС, складають: плутонію-239 – 70 фемтограмів; природного

¹⁵ Bevaart, L., Donohue, D. and Fuhr, W., 'Future requirements for the analysis of environmental samples and the evaluation of the results', ESARDA (посилання 14), р.2.

¹⁶ Метод ГСВР використовує ефект випромінювання характерних гамма-променів більшістю радіоактивних ізотопів. Таким чином, вимірювання енергії і швидкість підрахунку гамма-променів надає інформацію про ізотопний склад матеріалу. ГСВР дає можливість виявляти присутність до 5 мікрограмів (мкг) урану та десятків нанограмів (нг) плутонію, а в окремих випадках – оцінити рівень збагачення урану. Довідково: 1 мкг = 1×10^{-6} г; 1 нг = 1×10^{-9} г.

Метод РФА використовує ефект виривання електронів із внутрішніх орбіт атому під час опромінювання матеріалу рентгєнівськими променями; електрони з більш високих орбіт переходять на "вакантні" місця на нижчих орбітах, випускаючи рентгєнівські промінї. Енергія такого рентгєнівського випромінювання є характерною для кожного елемєнту, а швидкїсть підрахунку гамма-променїв – пропорційною кількості елемєнтів у пробї. За повідомленнями, мінімальна для вимірювання маса урану для встановленої в АЛГ системи РФА складає 35 нг/см². Див.: Bevaart, Donohue and Fuhr (посилання 15), pp.2-3; Piksaikin, V.M., Pshakin, G.M. and Roshchenko, V.A., 'Review of methods and instruments for determining undeclared nuclear materials and activities', *Science and Global Security*, vol.14, no.1 (Jan.-Apr. 2006), pp.49-72.

¹⁷ Мас-спектрометричні методи використовують оцінку різниці між масами нуклідів. Атоми елемєнтів, що містяться у зразку, перетворюються на іони, відокремлюються електромагнітним полем і рахуються відповідно до їх маси та заряду. Мас-спектрометричні методи відрізняються за способами, в які здійснюється іонїзація атомів матеріалу (наприклад, термоїонїзація або іонїзація плазмою), а також за типами аналізаторів маси. Під час застосування ТІМС весь зразок перетворюється на золу та розчиняється в кислоті. Після цього в хїмічний спосіб виділяються уран і плутонїй, які наносять на нить накалювання та піддають термоїонїзації. У випадку МСІП зразок також розчиняється, піддається хїмічному очищенню, після чого рїдина із вїстом досліджуваного матеріалу розпилюється у спреї-камері та вдувається в зону аргонної плазми. Див.: Moody, Hutcheon and Grant (посилання 4), pp.350-354.

урану – 1 нанограм¹⁸. Слід зазначити, що деякі інші лабораторії повідомляють про значно кращі можливості з аналізу уранових зразків методом ТІМС – у фемтограмному діапазоні¹⁹. У 2007р. відбувалось оснащення АЛГ обладнанням для здійснення МСП, що дозволить здійснювати більш точний хімічний аналіз і, відповідно, скоротити час, потрібний на його проведення. Загалом, методи МСП забезпечують порівнянну або вищу за методи ТІМС точність вимірювань²⁰.

Окремі зразки містять лише кілька корисних для аналізу гранул, тому не можуть бути проаналізовані методами загального аналізу. Як правило, МАГАТЕ щорічно робить 500-800 запитів на проведення аналізу гранул із зразків довкілля. Близько 40% зразків піддаються мас-спектрометричному аналізу вторинних іонів (МСВІ, *secondary ion mass spectrometry, SIMS*), а решта, близько 60%, аналізуються методом термоіонізаційної мас-спектрометрії слідів осколків (треків) розпаду (ТІМС ТД, *fission track thermal ionization mass spectrometry, FT-TIMS*)²¹. Метод МСВІ використовується переважно для вимірювання ізоотопів урану, а ТІМС ТД – як урану, так і плутонію. Діапазони мінімальної маси матеріалу для цих методів становлять: ТІМС ТД – піко- та фемтограмний діапазон; МСВІ – нано- та пікограмний діапазон²². З огляду на це, у 2007р. МАГАТЕ вивчало можливості встановлення додаткового ТІМС ТД або аналогічного обладнання, наприклад, МСВІ з надвисокою чутливістю (НВЧ МСВІ, *ultra-high sensitivity SIMS, UHS-SIMS*)²³. Крім того, багато інформації про структуру досліджуваних гранул зразка може надати їх візуальний огляд з використанням оптичного або електронного мікроскопів²⁴.

Коли процес визначення характеристик зразка завершено, МАГАТЕ переходить до інтерпретації отриманої інформації. Наприклад, дані про ізоотопний склад плутонію у відібраній пробі можуть бути використані для розрахунку дати виділення плутонію з відпрацьованого ядерного палива або його очищення в якийсь інший хімічний спосіб. Іншим прикладом може бути використання даних про структуру гранул урану для отримання інформації про

¹⁸ Bevaart, Donohue and Fuhr (посилання 15), р.4. 1 фемтограм (фг) = 1×10^{-15} г.

¹⁹ Piksaikin, Pshakin and Roshchenko (посилання 16), р.71.

²⁰ Bevaart, Donohue and Fuhr (посилання 15), р.4; Moody, Hutcheon and Grant (посилання 4), р.357.

²¹ Під час застосування МСВІ у зразку виявляють окремі гранули та піддають їх бомбардуванню точно сфокусованим променем високоенергетичних іонів, як правило, O_2^+ , Cs^+ та O^- . Іонний пучок проникає до гранули на глибину кількох нанометрів, викликаючи згасання потоку вторинних іонів і роблячи їх доступними для відокремлення залежно від маси і придатними для аналізу.

У випадку ТІМС ТД гранули виділяються з проби, прикріплюються до спеціального пластику (лексану), придатного для спостереження треків розпаду, та опромінюються тепловими нейтронами в ядерному реакторі. Внаслідок опромінювання розщеплювані ізотопи розпадаються, утворюючи у пластику треки, що дозволяє спостерігати осколки розпаду з використанням оптичного мікроскопу. Після цього осколки вилучаються з пластику, наносяться на нить накалювання, піддаються термоіонізації і наступному аналізу методом ТІМС. Див.: Bevaart, Donohue and Fuhr (посилання 15), р.4; Moody, Hutcheon and Grant (посилання 4), pp.354-356.

²² Piksaikin, Pshakin and Roshchenko (посилання 16), pp.71-72. 1 пікограм (пг) = 1×10^{-12} г.

²³ Bevaart, Donohue and Fuhr (посилання 15), р.5.

²⁴ US Congress, Office of Technology Assessment, *Environmental Monitoring for Nuclear Safeguards*, OTA-BP-ISS-168 (Government Printing Office: Washington, DC, Sep. 1995), p.26.

температуру, за якої вона була сформована, що дає можливість визначити технологію виробничого процесу. Вся інформація, що аналізується на цьому етапі, належить до ендогенної. Іноді окремі параметри, отримані під час визначення характеристик та інтерпретації, можуть разом сформувати ядерний “дактилоскопічний відбиток” – тобто характерну для певного режиму виготовлення матеріалу комбінацію параметрів²⁵.

На третьому етапі – реконструкції – ендогенна інформація піддається більш широкому аналізу, під час якого використовуються всі наявні релевантні дані. З метою реконструкції історії досліджуваних матеріалу або установки, Департамент МАГАТЕ з питань гарантій може використовувати аналіз супутникових зйомок, відкритих джерел інформації, даних про конструкцію установки та відповідні торговельні угоди, а також усю іншу інформацію, що надається державами-членами Агентства. На цьому етапі ядерний “дактилоскопічний відбиток” можна порівнювати з аналогічними даними з бази даних МАГАТЕ або інших організацій. Цей процес може мати ітеративний характер, тобто, під час розгляду результатів реконструкції може виникнути необхідність у додаткових вимірюваннях відібраних проб або у зборі нових зразків.

III. Приклади застосування ядерного криміналістичного аналізу

Уперше ядерний криміналістичний аналіз почав застосовуватися під час і після Другої світової війни, коли США та їх союзники вивчали дані про ядерні програми спочатку Німеччини, а потім – Радянського Союзу. Наступними десятиліттями, мірою збільшення кількості країн, що розвивали ядерні можливості, сфера застосування методів ядерного криміналістичного аналізу була, з одного боку, розширена, а з іншого – деталізована. З набуттям чинності ДНЯЗ і мірою реалізації МАГАТЕ своїх функцій у рамках угод про всеохопні гарантії потреба в методах ядерного криміналістичного аналізу значно зросла, особливо в останніх випадках з Іраном і Північною Кореєю. Потреба в ядерному криміналістичному аналізі дедалі більше почала зростати на початку 1990-х років – внаслідок виникнення контрабанди ядерних матеріалів і необхідності в розслідуваннях таких випадків та судового переслідування винних.

Далі наведені приклади використання ядерного криміналістичного аналізу в різноманітних випадках. Проте, хоча протидія ядерній контрабанді є найвідомішою як у науковій, так і в популярній літературі галузю застосування ядерної криміналістики²⁶, в наведених далі прикладах акцент зроблено на менш відомих випадках.

²⁵ Mayer, K. et al., ‘Recent advances in nuclear forensic science’, ESARDA (посилання 14), pp.1-2.

²⁶ Moody, Hutcheon and Grant (посилання 4), pp.401-420; Clancy, T., *The Sum of All Fears* (Putnam: New York, 1991).

Аналіз радіоактивного забруднення повітря для виявлення працюючого ядерного реактора²⁷

Потреба в інструментах, які згодом отримали назву методів ядерного криміналістичного аналізу, вперше усвідомлена і сформульована керівником британо-американського Проекту Манхеттен (*British-US Manhattan Project*) бригадним генералом Л.Гроувзом (*Leslie R. Groves*) у 1943р. Виявивши, що наданої розвідувальним співтовариством США інформації не достатньо для отримання адекватної характеристики програми створення Німеччиною ядерної зброї, Л.Гроувз запровадив нову концепцію радіологічної розвідки²⁸. Він доручив Л.Альваресу (*Luis W. Alvarez*), майбутньому лауреату Нобелівської премії в галузі фізики, розробити метод виявлення працюючих ядерних реакторів на території Німеччини²⁹.

Метод Л.Альвареса полягає у виявленні радіоактивних газів, які викидає реактор у нормальних експлуатаційних умовах, зокрема радіоактивного ізотопу – ксенона-133 (*Xe-133*). Цей ізотоп інтенсивно виділяється під час розщеплення урану-235, урану-238 і плутонію-239. Тобто, робота будь-якого ядерного реактора призводить до появи цього ізотопу у значних кількостях. Ксенон є інертним газом, внаслідок чого він не вступає в хімічні реакції з іншими елементами, а викидається з реактора в кількостях, що забезпечують можливість його виявлення. Період напіврозпаду *Xe-133* складає 5,243 доби, що означає, що поява його в атмосфері природним шляхом неможлива. Крім того, в повітрі *Xe-133* можна достатньо легко відокремити від азоту та кисню. Всі ці якості роблять *Xe-133* “візитною карткою” працюючої ядерної установки³⁰.

Система з виявлення ксенону, що складалася з обладнання для відбору атмосферних проб і наземної лабораторії для їх аналізу, була розроблена до літа 1944р. Кілька літаків *Douglas A-26 Invader* збирали проби повітря над Німеччиною восени 1944р., але *Xe-133* виявлено не було³¹. Це стало свідченням відсутності на той час у Німеччини працюючих реакторів, але дало поштовх для розвитку нових способів збору розвідувальної інформації в цій сфері.

Аналіз радіоактивного забруднення повітря для виявлення випробувань ядерної зброї

Обладнання для отримання радіоактивних частинок шляхом фільтрації повітря, аналогічне описаному вище, було пізніше встановлене на борту літака *Boeing WB-29* і використане для виявлення перших випробувань ядерної зброї,

²⁷ Термін “забруднення повітря” стосується наявності в повітрі будь-яких частинок речовин, у т.ч. газоподібних, що утворюються в результаті ядерної реакції.

²⁸ Ziegler, C.A. and Jacobson, D., *Spying without Spies: Origins of America's Secret Nuclear Surveillance System* (Praeger Publishers: Westport, Conn., 1995), pp.3-9. Л.Гроувз відомий також тим, що керував місією Алсоца (*Alsos mission*). Див.: Hart, J.D., ‘The ALSOS mission, 1943-1945: a secret U.S. scientific intelligence unit’, *International Journal of Intelligence*, vol.18, no.3 (Oct. 2005).

²⁹ Alvarez, L. W., *Alvarez: Adventures of a Physicist* (Basic Books: New York, 1989), pp.119-122.

³⁰ Saey, P.R.J., ‘Ultra-low-level measurements of argon, krypton and radioxenon for treaty verification purposes’, *ESARDA Bulletin*, no.36 (July 2007), p.44; Kalinowski, M.B. et al., ‘Environmental sample analysis’, eds Avenhaus et al. (посилання 11), pp.376-377.

³¹ Ziegler and Jacobson (посилання 28), pp.7-8.

здійснених Радянським Союзом. Випробування першої радянської атомної бомби під назвою РДС-1 відбулося 29 серпня 1949р. на Семипалатинському ядерному полігоні, розташованому на території Казахстану. Навесні 1949р. підрозділ радіологічної розвідки США *AFOAT-1 (Air Force, deputy chief of staff for Operations, Atomic Energy Office, Section 1)* започаткував постійні польоти для збору проб повітря двома маршрутами – від Файрбенкса (Аляска) до Північного полюсу та від Файрбенкса до о.Йокоте (Японія) – з метою аналізу атмосферних мас, що переміщуються з радянської території у східному напрямку³².

3 вересня 1949р. літак *WB-29*, на зворотному шляху з Японії отримав перші проби зі слідами радіоактивних частинок, які, очевидно, були перенесені повітряними масами з Семипалатинського ядерного полігону до Тихоокеанського басейну. Протягом наступних днів усі сили та засоби були спрямовані на те, щоб зібрати максимально можливу кількість проб. Оскільки повітряні маси, якими переносилися радіоактивні частинки, переміщувалися над територією Північної Америки до північних регіонів Атлантики, США залучили до збору атмосферних проб органи з питань атомної енергії і Королівські повітряні сили Великої Британії³³.

Аналізи зібраних проб виявили наявність продуктів розщеплення – головним чином, ізоотопів барію, церію, йоду та молібдену. Всі радіоактивні ізоотопи були одного віку, що вказувало на те, що вони утворилися, скоріш за все, в результаті вибуху бомби, а не аварії на ядерному реакторі. Крім того, діаграма виходу продуктів розщеплення більшою мірою відповідала процесу розпаду плутонію, ніж високозбагаченого урану (ВЗУ). На підставі цього американські вчені дійшли висновку, що радянський ядерний пристрій був плутонієвою атомною бомбою імпульсивного типу³⁴. Американські дослідники проаналізували також радіоактивні частинки на предмет наявності слідів нептунію-237, ізоотопу, що утворюється з *U-238* в результаті ядерної реакції за участі енергетичних нейтронів. Дослідження дозволило зробити висновок, що радянська бомба РДС-1, вірогідно, мала оболонку та рефлектор, виготовлені з природного урану³⁵.

Аналізуючи метеорологічні дані, метеорологи реконструювали траєкторії повітряних мас. Розрахунки віку радіоактивних ізоотопів, знайдених у зразках, дали можливість оцінити час проведення ядерного випробування: за оцінками,

³² Ziegler and Jacobson (посилання 28), p.201.

³³ Там само, pp.204-211.

³⁴ Діаграма виходу продуктів розщеплення, яку іноді називають “груди Мей Вест” (*Mae West curve*) за її характерну двопікову форму, є графіком залежності маси (або кількості грам-молекул) продуктів розщеплення від атомного номеру матеріалу. Форма діаграми залежить від розщеплюваних ізоотопів та енергії нейтронів, що викликали реакцію. Див.: Saeu (посилання 30), p.43.

³⁵ Оболонка є шаром щільного матеріалу, розташованим навколо розщеплюваного матеріалу в ядерному вибуховому пристрої. Оболонка дозволяє збільшити проміжок часу, впродовж якого розщеплюваний матеріал утримується під надвисоким тиском під час вибуху, отже, підвищує ефективність вибухового пристрою шляхом збільшення частки матеріалу, який встигає розщепитися. Нейтронний рефлектор є шаром матеріалу, який безпосередньо оточує розщеплюваний матеріал і відбиває нейтрони назад до сердечника пристрою, надаючи таким чином можливість зменшити критичну масу розщеплюваного матеріалу та підвищити ефективність вибухового пристрою.

вибух відбувся між 26 та 29 серпня 1949р. Це дозволило на підставі зворотного відліку реконструювати траєкторії повітряних мас і, таким чином, визначити з достатньо високою точністю регіон проведення ядерного випробування³⁶.

Важливо зазначити, що вся ця інформація була отримана з використанням доступних на той час методів радіохімічного аналізу. Що стосується сучасних методик та обладнання для проведення аналізу, то вони є більш досконаліми, чутливими і спроможні забезпечити дослідників більшою кількістю інформації про конструкцію ядерної зброї, її потужність тощо³⁷. Аналогічні методи можуть бути використані і для отримання інформації про походження ядерного матеріалу, використаного в ядерному пристрої, застосованому під час терористичного акту. Наприклад, аналіз продуктів, утворених у результаті вибуху, дає можливість оцінити ізотопний склад ядерного матеріалу до вибуху³⁸. Останнє, своєю чергою, дозволяє отримати ядерний “дактилоскопичний відбиток”, ідентифікувати джерело походження матеріалу і значно підвищує шанси правильного визначення об’єкту можливих санкцій.

Успішне виявлення випробування радянської бомби РДС-1 стало причиною швидкого розвитку у США інфраструктури для глобального моніторингу ядерних випробувань. Цей моніторинг здійснюється Системою виявлення атомної енергії (*US Atomic Energy Detection System, US AEDS*) США, яку експлуатує наступник *AFOAT-1*, Центр впровадження нової техніки Повітряних сил США (*US Air Force Technical Application Center, AFTAC*). Крім розвідувальної діяльності в інтересах національної безпеки, *AFTAC* здійснює моніторинг дотримання вимог Договору 1963р. про часткову заборону ядерних випробувань (*Partial Test-Ban Treaty, PTBT*), Договору 1974р. про поріг заборони випробувань (*Threshold Test-Ban Treaty, TTBT*), а також Договору 1976р. про мирні ядерні вибухи (*Peaceful Nuclear Explosions Treaty, PNET*)³⁹. У 1998р. система *US AEDS* виявила та підтвердила ядерний характер вибухів, здійснених Індією і Пакистаном.

У 1979р. *US AEDS* застосовувалася під час розслідування так званого інциденту Вела (*Vela incident*). 21 вересня 1979р. персонал *AFTAC*, здійснюючи звичайне зчитування інформації від призначеного для моніторингу супутника *Vela 6911*, отримав картинку, дуже схожу на “подвійний спалах”, характерний для атмосферного випробування ядерної зброї⁴⁰. Уряд США розпочав активне розслідування, в т.ч. масштабну операцію збору атмосферних проб літаком *AFTAC*, а також проб довкілля співробітниками ЦРУ. Але жодних слідів радіоактивного забруднення, що стосувалося б цього інциденту, виявлено не було⁴¹.

³⁶ Ziegler and Jacobson (посилання 28), pp.204-211.

³⁷ Moody, Hutcheon and Grant (посилання 4), pp.203-205

³⁸ Там само, р.205.

³⁹ Стислий виклад цих договорів і перелік їх сторін див. у додатку А цього видання.

⁴⁰ Пояснення природи “подвійного спалаху”, характерного для атмосферного ядерного випробування, див.: Barasch, G.E., ‘Light flash produced by an atmospheric nuclear explosion’, LASL-79-84, Los Alamos Scientific Laboratory, Nov. 1979, <<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB190/>>.

⁴¹ Richelson, J.T., *Spying on the Bomb: American Nuclear Intelligence from Nazi Germany to Iran and North Korea* (W.W. Norton & Company: New York, 2006), pp.288, 315.

Після заяви Північної Кореї в жовтні 2006р. про проведення нею підземного ядерного випробування, Повітряні сили США застосували літак *WC-135W Constant Phoenix*, призначений переважно для верифікації *PTBT* і збору атмосферних проб. Цей літак зібрав цінні атмосферні проби, починаючи з третьої доби після вибуху. За результатами аналізу зібраних зразків, що містили радіоактивні частинки, *AFTAC* зміг підтвердити компетентним органам США “ядерний характер події”⁴². Уряди США та інших країн, що розслідували заяву Пхеньяна, а згодом і Організація Договору про всеохопну заборону ядерних випробувань, незалежно одне від одного дійшли висновку, що ця подія була ядерним вибухом⁴³.

Уряд США не надав детальної інформації про результати збору та аналізу радіоактивних зразків, отриманих після заяви Північної Кореї. Але, на думку одного з незалежних експертів, *WC-135W* вдалося зібрати проби із вмістом у достатніх для виявлення кількостях лише двох продуктів розщеплення: ізотопів *Xe-133* та *Xe-135*⁴⁴. Той же експерт зробив висновок, що співвідношення активності зазначених вище ізотопів може бути використане для підтвердження ядерного характеру випробування, хоч отриманих зразків було, очевидно, не достатньо для “визначення характеристик використаного розщеплюваного матеріалу ... особливо, з урахуванням того, що проби отримані лише через два дні після випробування”⁴⁵. Причиною браку інформації за результатами аналізу проб радіоактивного забруднення повітря у випадку ядерного випробування в Північній Кореї у 2006р., порівняно з випадком випробування радянської бомби РДС-1 в 1949р., є те, що Пхеньян провів підземне випробування, що унеможливило викид майже всіх ізотопів.

Аналітичні можливості, подібні до застосованих *AFTAC* під час верифікації ядерних випробувань, як правило, використовуються в діяльності МАГАТЕ із забезпечення гарантій. *AFTAC* є учасником Мережі аналітичних лабораторій МАГАТЕ, яка спеціалізується на аналізі зразків довкілля⁴⁶. Станом на 2007р.,

⁴² US Air Force Intelligence, Surveillance and Reconnaissance Agency, ‘Air Force Technical Applications Center’, Fact sheet, June 2007, <<http://www.afisr.af.mil/library/factsheets/factsheet.asp?id=10309>>.

⁴³ US Office of the Director of National Intelligence, ‘Statement by the Office of the Director of National Intelligence on the North Korea nuclear test’, News release, 16 Oct. 2006, <<http://www.dni.gov/announcements/announcements.htm>>; Федченко В., Ферм Хеллгрєн Р. “Ядерні вибухи протягом 1945-2006рр.”, *Щорічник СППРІ 2007: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.500-505; СТВТО, ‘The STBT verification regime put to the test: the event in the DPRK on 9 October 2006’, Featured article, 4 Sep. 2007, <http://www.ctbto.org/presscentre/featured_articles/2007/2007_0409_dprk.htm>. Серед інших держав, що провели власні розслідування події, можна відзначити Швецію, яка збрала і проаналізувала атмосферні проби з Південної Кореї. Див.: Swedish Defence Research Agency (FOI), ‘FOI found radioactive xenon following explosion in North Korea’, Press release, 19 Dec. 2006, <http://www.foi.se/FOI/Templates/NewsPage_5412.aspx>.

⁴⁴ Zhang, H., ‘Off-site air sampling analysis and North Korean nuclear test’, Proceedings of the Institute for Nuclear Materials Management 48th Annual Meeting, Tucson, Ariz., 8-12 July 2007, <<http://www.belfercenter.org/publication/17537/>>.

⁴⁵ Zhang (посилання 44), р.6.

⁴⁶ IAEA (посилання 13).

AFTAC є однією з трьох організацій у світі, яка забезпечує МАГАТЕ можливостями з отримання результатів аналізу ізотопного складу гранул, що містяться у пробах, використовуючи одну з найбільш досконалих сучасних методик – ТІМС ТД⁴⁷.

Аналіз частинок урану для перевірки декларації Ірану на адресу МАГАТЕ

Повідомлення ЗМІ в серпні 2002р. підштовхнули МАГАТЕ до розслідування наявності в Ірані незадекларованих установок зі збагачення урану⁴⁸. В лютому 2003р., під час візиту до Ірану делегації МАГАТЕ високого рівня, іранське керівництво визнало факт будівництва в Натанці двох збагачувальних заводів з центрифуговою технологією – пілотного збагачувального заводу (*Pilot Fuel Enrichment Plant, PFEP*) та великого збагачувального заводу (*Fuel Enrichment Plant, FEP*) – а також наявності в компанії *Kalaye Electric Company (KEC)* в Тегерані цеху, який залучався до виготовлення компонентів центрифуг. Іран заявив, що його програма збагачення урану має локальний характер, і що на той час не проводилося будь-якої діяльності зі збагачення реально існуючих ядерних матеріалів ні на згаданих, ні на будь-яких інших об'єктах⁴⁹.

Ця заява мала важливе значення, оскільки від Ірану, як від будь-якої іншої неядерної держави-сторони ДНЯЗ, що має угоду з МАГАТЕ про всеохопні гарантії, вимагається повідомляти про будь-яку нову ядерну установку до початку її експлуатації, а також надавати МАГАТЕ конкретну інформацію про її конструкцію⁵⁰. Держави виконують цю вимогу шляхом заповнення так званої анкети МАГАТЕ стосовно інформації про конструкцію (*design information questionnaire, DIQ*). Конкретні настанови із заповнення *DIQ* визначені в додатку до угоди про гарантії, який містить додаткові положення. Ці додаткові положення є результатом окремих переговорів МАГАТЕ з кожною державою.

З 1976р. від усіх держав, що уклали угоди з МАГАТЕ про гарантії, вимагається надання заповненої *DIQ* стосовно будь-якої нової установки не пізніше, ніж за 180 днів до її завантаження ядерним матеріалом. Після війни в Перській затоці 1991р. Правління МАГАТЕ вирішило змінити додаткові положення до майбутніх угод про всеохопні гарантії таким чином, щоб держави брали на себе зобов'язання “надавати до Агентства інформацію про конструкцію на час прийняття рішення або надання дозволу на будівництво будь-якої ядерної

⁴⁷ US Congress (посилання 24), p.26; IAEA (посилання 13); Bevaart, Donohue and Fuhr (посилання 15).

⁴⁸ Докладніше про розкриття діяльності Ірану з опанування “чутливими” технологіями ядерного паливного циклу див.: Кайл Ш.Н. “Контроль над ядерними озброєннями та нерозповсюдження”, *Щорічник СІПРІ 2007* (посилання 43), с.629-638.

⁴⁹ IAEA, Board of Governors, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General, GOV/2003/40, 6 June 2003, p.2.

⁵⁰ За визначенням МАГАТЕ, “інформація про конструкцію” – це “інформація про ядерний матеріал, на який поширюються гарантії безпеки..., а також характеристики установок, пов'язаних з матеріалом, на який поширюються такі гарантії”. Див.: IAEA, *IAEA Safeguards Glossary*, International Nuclear Verification Series no.3, 2001 edn (IAEA: Vienna, 2002), p.26.

установки (тобто, задовго до фактичного початку будівництва) – з метою забезпечення впевненості в мирних цілях установки”⁵¹. Однак, Іран не приєднався до нових правил аж до 26 лютого 2003р., коли у країні були виявлені збагачувальні установки⁵².

Таким чином, якщо до моменту виявлення зазначених установок вони не завантажувались ядерним матеріалом, то з боку Ірану не було дій, які можна було б кваліфікувати як недотримання його Угоди з МАГАТЕ про всеохопні гарантії. Якщо ж установки завантажувалися таким матеріалом, то Іран порушив Угоду, не задекларувавши цей матеріал⁵³.

З метою з’ясування факту завантаження установок ядерним матеріалом, у березні МАГАТЕ розпочало збір проб довкілля на заводах у Натанці, а в серпні – на майданчику цеху в Тегерані⁵⁴. Інспектори МАГАТЕ відзначили, що на майданчику компанії *КЕС* у Тегерані ще до збору проб відбулися значні зміни і це “могло вплинути на якість проб, а також на спроможність Агентства перевірити декларації Ірану”⁵⁵. Попри можливий вплив цих змін, у зразках з обох об’єктів була виявлена наявність частинок урану, що не відповідало наданій Іраном до МАГАТЕ декларації про зареєстрований ядерний матеріал.

Загалом, МАГАТЕ повідомило в доповіді про виявлення частинок природного урану, низькозбагаченого урану (НЗУ) та частинок ВЗУ із 70% збагаченням (збагачення більшої частини ВЗУ ізотопами урану-235 становило 36-54%). Це стало переконливим свідченням наявності незадекларованої ядерної діяльності: або збагачений уран був завезений ззовні, або в Ірані здійснювалися експерименти зі збагачення урану. Крім того, багато частинок НЗУ та ВЗУ мали підвищений вміст урану-236, що дозволяє зробити висновок про використання урану, виділеного з відпрацьованого ядерного палива. Це також свідчить або про невідому діяльність з переробки відпрацьованого палива, або про імпорт збагаченого ядерного матеріалу⁵⁶.

З огляду на ці докази, Іран був змушений визнати як проведення у країні експериментів зі збагачення урану, так і свою участь у таємній міжнародній торгівлі ядерними товарами та технологіями. В листі від 21 жовтня 2003р. Тегеран визнав, що, всупереч попереднім заявам, протягом 1999-2002рр. у країні здійснювались обмежені експерименти зі збагачення урану. В результаті цих експериментів було досягнуто рівня збагачення ізотопами урану-235

⁵¹ IAEA, Board of Governors, ‘Strengthening of agency safeguards: the provision and use of design information’, GOV/2554/Attachment 2/Rev.2, 1 Apr. 1992, p.1; Hibbs, M., ‘Safeguards agreement required early completion of DIQ by Syria’, *Nuclear Fuel*, vol.32, no.23 (5 Nov. 2007), p.9; Schriefer, D., ‘The international level’, eds Avenhaus et al. (посилання 11), pp.437, 452.

⁵² IAEA (посилання 49), p.4.

⁵³ Дійсно, якщо Іран мав намір завантажити установки ядерним матеріалом протягом 180 днів з моменту їх виявлення, тоді технічно він порушив би Угоду з МАГАТЕ про всеохопні гарантії. Однак, довести це припущення немає жодних можливостей.

⁵⁴ IAEA, Board of Governors, ‘Implementation of the NPT Safeguards Agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General, GOV/2003/75, 10 Nov. 2003, annex 1, pp.7-8.

⁵⁵ IAEA, Board of Governors, ‘Implementation of the NPT Safeguards Agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General, GOV/2003/63, 26 Aug. 2003, p.7.

⁵⁶ IAEA, Board of Governors, ‘Implementation of the NPT Safeguards Agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General, GOV/2004/83, 15 Nov. 2004, p.9.

менше 1,2%⁵⁷. Більш важливим є той факт, що в серпні 2003р. Іран офіційно визнав факт імпорту окремих компонентів центрифуг. Тегеран висловив припущення, що забруднення докільця частинками ВЗУ відбулося від імпортованих компонентів центрифуг, постачальником яких, за інформацією Ірану, був Пакистан⁵⁸. На запит МАГАТЕ Пакистан, зрештою, погодився передати компоненти центрифуг для порівняння характеристик частинок урану⁵⁹. 21 травня 2005р. МАГАТЕ отримало ці компоненти. Експерти Агентства взяли з них проби, які потім були проаналізовані в АЛГ. Результати аналізу підтвердили, що більша частина забруднення мала, ймовірно, пакистанське походження, що відповідало заяві Тегерана⁶⁰.

Досвід, отриманий в Ірані, продемонстрував, що, попри очевидну користь методів ядерного криміналістичного аналізу для імплементації гарантій МАГАТЕ, їх необхідно доповнити іншими механізмами отримання інформації: аналізом відкритих даних, супутникових зйомок та наданням інформації державами-членами МАГАТЕ. До речі, виявлення збагаченого урану в Ірані стало можливим лише після отримання МАГАТЕ даних про заводи в Натанці з джерел поза межами Ірану.

Визначення віку плутонію для перевірки початкової декларації Північної Кореї

Північна Корея приєдналася до ДНЯЗ у 1985р. і 30 січня 1992р., після значного зволікання, підписала Угоду з МАГАТЕ про всеохопні гарантії⁶¹. Відповідно до Статті 62 цієї Угоди, 4 травня Північна Корея передала МАГАТЕ “початкову доповідь” про ядерний матеріал, на який поширюються гарантії⁶².

У доповіді було зазначено, що в березні 1990р. в Радіохімічній лабораторії в Йонгбені Північна Корея здійснила єдиний експеримент із виділення плутонію в кількості менше 100 г з пошкоджених відпрацьованих паливних стрижнів, вивантажених із сусіднього 25 МВт (т) газо-графітного ядерного реактора. Влітку 1992р. МАГАТЕ здійснила первинні інспекції з метою перевірки цієї інформації, а також інших задекларованих даних.

⁵⁷ IAEA (посилання 54), pp.6-7.

⁵⁸ Кайл Ш.Н. “Контроль над ядерними озброєннями та нерозповсюдження”, *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.538-540.

⁵⁹ Bokhari, F., ‘Pakistan may hand over nuclear centrifuges’, *Financial Times*, 25 Mar. 2005; та ‘Centrifuge parts sent to IAEA’, *Dawn* (Karachi), 27 May 2005.

⁶⁰ IAEA, Board of Governors, ‘Implementation of the NPT Safeguards Agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General, GOV/2005/67, 2 Sep. 2005, p.4.

⁶¹ Угода від 30 січня 1992р. між Урядом Кореїської Народно-Демократичної Республіки та Міжнародним агентством з атомної енергії про застосування гарантій згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї набула чинності 10 квітня 1992р.; її текст див.: IAEA, INF/RC/403, May 1992. Див. також: Lockwood, D. and Wolfsthal, J.B., ‘Nuclear weapon developments and proliferation’, *SIPRI Yearbook 1993: World Armaments and Disarmament* (Oxford University Press: Oxford, 1993), p.244.

⁶² За визначенням МАГАТЕ, початкова доповідь є документом у рамках угоди про всеохопні гарантії, який містить “офіційну заяву Держави про весь ядерний матеріал, на який поширюються гарантії”, і на основі якого МАГАТЕ “складає загальний реєстр” усього ядерного матеріалу... в Державі”. Див.: IAEA (посилання 50), p.94.

Інспектори взяли проби всередині та за межами захисних камер, що є кінцевими елементами переробної лінії в Йонгбені, де свіжовиділений плутоній перетворювався з рідкої форми на оксидну сполуку. Інспектори також зібрали проби виділеного плутонію та радіоактивних відходів з яких, як повідомлялося в доповіді, він був виділений. Зразки були надіслані до АЛГ, а також до лабораторій у США для визначення їх елементного та ізотопного складу. На підставі отриманих даних можна розрахувати вік матеріалу⁶³.

Вік ядерного матеріалу визначається як час, який минув з моменту його останньої сепарації або останнього хімічного очищення. Структура продуктів радіоактивного розпаду ізотопів плутонію буває різних типів. У результаті розпаду утворюються так звані “дочірні” нукліди. Чим більшим є вік матеріалу, тим більшою мірою зазнають розпаду “батьківські” ізотопи, що замінюються “дочірніми” нуклідами. Інакше кажучи, “розпад радіоактивного (“батьківського”) ізотопу та накопичення “дочірніх” нуклідів є внутрішнім хронометром”⁶⁴. Таким чином, співвідношення відповідних пар “батьківських” ізотопів і “дочірніх” нуклідів може використовуватися для розрахунку віку матеріалу. Для плутонію такими парами є: $Pu-238 - U-234$, $Pu-239 - U-235$, $Pu-240 - U-236$ та $Pu-241 - Am-241$.

Вік плутонію в північнокорейських пробах мав би відповідати часу, що минув з моменту його виділення з відпрацьованого ядерного палива до моменту проведення аналізу влітку 1992р., що, згідно з декларацією, становило б трохи більше двох років. Але аналіз продуктів розпаду плутонію, проведений МАГАТЕ, дозволив зробити висновок, що Пхеньян здійснював сепарацію плутоній не один раз, як було задекларовано, а тричі – в 1989р., 1990р. та 1991р. Під час аналізу не вдалося визначити кількість виділеного плутонію, але було отримано ще одне свідчення некоректності декларації Північної Кореї до МАГАТЕ⁶⁵.

Методи визначення віку матеріалу можуть також використовуватися для верифікації дотримання запропонованого договору про заборону виробництва розщеплюваного матеріалу. В цьому контексті зразки як плутонію, так і урану можуть бути проаналізовані для з'ясування факту виробництва матеріалу до/після дати приєднання держави до зазначеного договору.

IV. Висновки

Прогрес технологій надає можливості для постійного вдосконалення інструментів верифікації та правозастосування в рамках національних і глобальних механізмів нерозповсюдження. Один з таких інструментів – ядерний криміналістичний аналіз – був розроблений в початковій формі ще до проведення першого випробування ядерної зброї. Впродовж десятиліть він

⁶³ Fischer, D., *History of the International Atomic Energy Agency: The First Forty Years* (IAEA: Vienna, 1997), p.289; Albright, D., ‘North Korean plutonium production’, *Science & Global Security*, vol.5, no.1 (Dec. 1994), pp.66-67.

⁶⁴ Mayer, Wallenius and Ray (посилання 11), p.401.

⁶⁵ Albright (посилання 63), p.66.

розвивався в контексті верифікації виконання договорів про контроль над озброєннями в умовах холодної війни; його можливості для інших важливих застосувань були продемонстровані в 1990-х роках під час розслідувань випадків ядерної контрабанди, імплементації гарантій МАГАТЕ, а також верифікації виконання ДВЗЯВ. Після терористичних атак у США 11 вересня 2001р. було зроблено наголос на можливостях використання методів ядерного криміналістичного аналізу у протидії тероризму.

Ядерний криміналістичний аналіз є ефективним інструментом досліджень у галузі нерозповсюдження, завдяки якому можна отримати важливу інформацію за наявності ледь помітних слідів ядерного матеріалу. Його методи є найбільш продуктивними в комбінації з іншими методами: аналіз випробування ядерної зброї дає більш точні результати, якщо вивчення радіоактивного забруднення доповнюється результатами сейсмологічного, гідроакустичного та ультразвукового моніторингу; збір проб довкілля є найбільш корисним для верифікації гарантій МАГАТЕ, якщо доповнюється результатами обробки інформації з відкритих джерел і супутникових зйомок, а також більш точними даними про конструкції ядерних установок.

Також слід відзначити наявність правових і політичних обмежень застосування зазначених вище методів. Ядерна криміналістика тим корисніша, чим швидше використовуються її методи та чим ближче в часі це використання до події, що досліджується. Відмова у своєчасному доступі до місця події або до відповідного матеріалу може погіршити точність вимірювань, а в окремих випадках, загалом стати на заваді отриманню корисної інформації. Хоча обладнання для ядерного криміналістичного аналізу часто проектується спеціально з урахуванням обмежень у доступі, воно все ж залишається залежним від зовнішніх умов, які визначають, коли та як воно може бути застосоване. Таким чином, за зростання важливості ядерної криміналістики, вона залишається лише однією складовою набору інструментів верифікації і правозастосування в галузі ядерного нерозповсюдження.

9. Зменшення загрози безпеці від хімічних і біологічних речовин

ДЖОН ХАРТ, ПЕТЕР КЛЕВЕСТІГ

I. Вступ

Заходи із запобігання застосуванню хімічної і біологічної зброї (ЗХБЗ, *Chemical and biological warfare, CBW*) та реагування на такі випадки традиційно визначаються в державних програм хімічної і біологічної зброї (ХБЗ) і ґрунтуються на недостатньо чітких, мало придатних для кількісних оцінок, іноді уявних сценаріях загроз за участі недержавних суб'єктів, зокрема із застосуванням саморобних пристроїв, які містять токсичні хімічні речовини чи патогени. Установи, в т.ч. заклади охорони здоров'я, що традиційно вважалися другорядними в заходах із запобігання ЗХБЗ, тепер регулярно залучаються до оцінки загроз та аналізу ризиків.

Ширше залучення сектору безпеки до наукових досліджень з питань запобігання ЗХБЗ продовжує викликати занепокоєння можливістю обмеження свободи проведення та поширення результатів мирних наукових досліджень. За відсутності ефективної системи забезпечення безпеки (зокрема, біобезпеки), розширення в деяких державах мережі досліджень у галузі готовності до реагування на біологічні загрози може також становити загрозу¹. Зростаюча кількість лабораторій з високим рівнем захисту та розширення спектру досліджуваних патогенів сприяють поширенню потенційно чутливих даних і знань. Це ускладнює дилему поведінки з біологічними та хімічними речовинами подвійного призначення.

У підрозділі II цього розділу наводяться дані про оцінку загрози безпеці від хімічних, біологічних матеріалів і контроль над ними, про перебіг імплементації Конвенції 1972р. про біологічну та токсинну зброю (КБТЗ, *Biological and Toxin Weapons Convention, BTWC*) і результати діяльності в рамках Конвенції 1993р. про заборону хімічної зброї (КЗХЗ, *Chemical Weapons Convention, CWC*)². Випадки порушень цих конвенцій і попередні програми ЗХБЗ розглядаються в підрозділі III. Про ЗХБЗ в Іраку та припинення діяльності Комісії

¹ У цьому розділі використане визначення біобезпеки Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ, *World Health Organization, WHO*): "принципи, технології і практичні заходи, що використовуються для захисту патогенів, токсинів і чутливих технологій від несанкціонованого доступу, втрати, крадіжки, зловживання, витоку чи передачі". Див.: World Health Organization (WHO), *Biorisk Management: Laboratory Biosecurity Guidance* (WHO: Geneva, Sep. 2006), <http://www.who.int/resources/publications/biosafety/WHO_CDS_EPR_2006_6/en/>.

² Загальний огляд Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення і Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення див. у додатку А цього видання.

ООН з моніторингу, верифікації та інспекції в Іраку (*UNMOVIC*) розповідається в підрозділі IV. Розвиток засобів попередження, реагування та ліквідації наслідків ЗХБЗ, в т.ч. міжнародна допомога в забезпеченні нерозповсюдження та роззброєння, біобезпеки та біозахисту³, хімічної безпеки, а також науково-технічний розвиток у цих галузях аналізуються в підрозділі V. Висновки наведено в підрозділі VI.

II. Оцінка загрози безпеці від хімічних і біологічних матеріалів та контроль над ними

Режими контролю над озброєннями та роззброєння традиційно мали справу із загрозами, що походять від державних програм ЗХБЗ. Попри певну невизначеність оцінок, можна стверджувати, що останніми роками зменшилася кількість відомих або підозрюваних проблемних програм, згаданих у доповідях про “стан розповсюдження”⁴. Непевність оцінок значною мірою зумовлена розбіжностями в поглядах на відмінності між роботами наступального та оборонного характеру, а також занепокоєнням можливістю підтримки потенціалу наступальних ЗХБЗ під прикриттям так званих захисних чи оборонних програм досліджень, у т.ч. програм з питань миротворчості та боротьби з тероризмом⁵. Проблеми визначення відмінностей між наступальним та оборонним ЗХБЗ ускладнюють також запровадження ефективного нагляду за науково-дослідними роботами.

Після терактів у США 11 вересня 2001р. військові планувальники та аналітики надають значну увагу розробці сценаріїв загроз за участі недержавних суб’єктів. Продовжує зростати кількість публікацій і доповідей (окремі з яких повторюють або посиляються на вторинні джерела) про такі загрози, пов’язані, зокрема з біотероризмом. Окремі сценарії ґрунтуються на розгляді конкретних подій і процесів, інші – на більш загальних і не зовсім точних оцінках

³ Біозахист – це безпека персоналу під час роботи з патогенами. Див.: Kuhlau, F., *Countering Bio-threats: EU Instruments for Managing Biological Materials, Technology and Knowledge*, SIPRI Policy Paper no.19 (SIPRI: Stockholm, Aug. 2007), <<http://books.sipri.org/>>.

⁴ Наприклад, М.Лейтенберг (*Milton Leitenberg*) зауважує, що кількість держав, яким США закидають володіння біологічною зброєю, починаючи з середини 1980-х років залишається більш-менш стабільною (12-13 держав), але, порівняно з серединою 1990-х років, їх кількість суттєво скоротилася. Див.: Leitenberg, M., ‘Evolution of the current threat’, eds A.Wenger and R.Wollenmann, *Bioterrorism: Confronting a Complex Threat* (Lynne Rienner: London, 2007), pp.39-76. Порівняльний аналіз американських оцінок “стану розповсюдження” ускладнюється, зокрема їх часто не публічним характером; установи, що роблять такі оцінки, іноді отримують різні висновки; окремі публічні оцінки загалом містять застереження, які часто не дозволяють впевнено стверджувати, що держава не має біологічної зброї чи не здійснює програму наступальної біологічної зброї, а має лише “можливість ведення біологічної війни”.

⁵ Hart, J.D., ‘The ALSOS Mission, 1943-1945: a secret US scientific intelligence unit’, *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, vol.18, no.3 (fall 2005), pp.508-537; Leitenberg, M., ‘Biological weapons arms control’, *Contemporary Security Policy*, vol.17, no.1 (Apr. 1996), pp.1-79; Roffey, R., ‘Biological weapons and potential indicators of offensive biological weapon activities’, *SIPRI Yearbook 2004: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2004), pp.557-571.

уразливості країн та об'єктів. Бракує інформації про наслідки витоку патогенів (переважно через обмежену кількість фактів випадкового витоку патогенів чи біотероризму), тому важко передбачити, чи спричинить той чи інший акт біотероризму численні жертви та втрати.

Нинішня увага до зусиль з оцінки та ліквідації можливих загроз безпеці від хімічних і біологічних речовин значною мірою зумовлена нерівними можливостями фахівців та інститутів, традиційно не охоплених заходами з контролю над хімічною і біологічною зброєю та роззброєння. Згадані зусилля стосуються: хімічної промисловості; можливих викликів для КБТЗ і КЗХЗ через наявність біологічних і хімічних засобів спричинення тимчасової недієздатності людини; моніторингу та нагляду за науковими дослідженнями, матеріалами та обладнанням; практичного застосування державних правових зобов'язань перед громадянами та їх об'єднаннями⁶; спостереження за хворобами та реагування на них; питань етики та кодексів поведінки практикуючих біологів і хіміків, у т.ч. дослідників і студентів⁷. Продовжують вивчатися й різні процедурні та юридичні аспекти впровадження режимів контролю над озброєннями.

Контроль над біологічною зброєю та роззброєння

У 2007р. міжнародні зусилля із запобігання застосуванню біологічної зброї (БЗ) охоплювали аналіз ефективності дотримання національного законодавства, кодексів поведінки та етики, спостереження за хворобами та реагування на них, біозахист і біобезпеку.

Управління з питань роззброєння (*Office for Disarmament Affairs, ODA*) ООН започаткувало у 2007р. створення Бази даних про біологічні інциденти (*Bio-incident Database*), як того вимагає Глобальна антитерористична стратегія ООН 2006р. (*UN Global Counter-Terrorism Strategy*)⁸. Управління зажадало від країн-членів ООН оновлення списку – востаннє складеного в 1989р. – лабораторій і кваліфікованих фахівців, з метою надання Генеральному секретарю ООН можливостей з розслідування повідомлень про використання ХБЗ⁹. Управління також організувало дві зустрічі технічних експертів з метою розгляду технічних настанов і процедур здійснення інспекцій¹⁰. Групи експертів оновили технічну частину настанов з урахуванням наукових і технічних змін, у т.ч. враховуючи підвищення уваги до біологічної галузі.

⁶ Цього вимагає стаття IV КБТЗ і стаття VII КЗХЗ.

⁷ Miller, S. and Selgelid, M. J., 'Ethical and philosophical consideration of the dual-use dilemma in the biological sciences', *Science and Engineering Ethics*, vol. 13, no. 4 (Dec. 2007), pp.523-580.

⁸ UN Global Counter-Terrorism Strategy, <<http://www.un.org/terrorism/>>.

⁹ UN General Assembly, 'Chemical and bacteriological (biological) weapons', Report of the Secretary-General, UN document A/44/561, 4 Oct. 1989. Згадані документи ООН див.: <<http://documents.un.org/>>.

¹⁰ United Nations, 'UN action to counter terrorism, implementing the Global Counter-Terrorism strategy', Fact sheet, Dec. 2007, p.3. Див. також: Littlewood, J., *Investigating Allegations of CBW Use: Reviving the UN Secretary-General's Mechanism*, Compliance Chronicles, no.3 (Canada Centre for Treaty Compliance: Ottawa, Dec. 2006). Зараз діяльність *ODA* зосереджена насамперед на вимогах сприяння розслідуванню заяв про використання БЗ, оскільки відповідальність за розслідування повідомлень про використання ХЗ нестиме переважно Організація із заборони хімічної зброї.

У вересні 2006р. Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол, *International Criminal Police Organization, Interpol*) продовжувала реалізацію Проекту з питань біокриміналізації – ініціативи в рамках її Програми запобігання біотероризму, – що передбачає, зокрема розробку Бази даних з питань біокриміналізації¹¹.

У 2007р. тривало міждержавне обговорення розподілу зобов'язань у сфері протидії біотероризму. Обговорювалися, зокрема способи взаємозв'язку баз даних Інтерполу та *ODA*. База даних *ODA* має працювати в режимі реального часу, отримуючи дані безпосередньо від урядів. Якщо інцидент класифіковано як “містифікація”, його вилучають з бази даних *ODA*. Натомість база даних Інтерполу – це картотека кримінальної поліції, її не можна повністю розголошувати до отримання остаточних результатів розслідування чи дозволу країни, що надала інформацію, на її оприлюднення. Вжиті зусилля мають допомогти державам створити можливості з протидії біозагрозам¹².

Відзначалася також важливість виокремлення принаймні восьми категорій подій, пов'язаних з біологічною зброєю: містифікація; погрози; розгляд можливості чи обговорення використання ХБЗ; фальсифікація продукції; купівля чутливих матеріалів; напади на об'єкти; спроби виробництва чи використання хімічних чи біологічних речовин; дійсне їх використання¹³.

Імплементція КБТЗ

Станом на 31 грудня 2007р., 159 держав ратифікували КБТЗ чи приєдналися до неї¹⁴. У грудні 2006р. Шоста конференція з огляду Конвенції (оглядова Конференція) узгодила порядок діяльності між сесіями на 2007-2010рр., що передбачає проведення чотирьох річних зустрічей з “обговорення та підтримки спільного розуміння та ефективних дій”¹⁵. Зокрема, у 2007р. на міжсесійних зустрічах – одній експертній та одній політичній – було розглянуто: (а) шляхи та засоби підтримки імплементації КБТЗ на національному рівні, в т.ч. посилення національного законодавства, зміцнення національних інститутів і координацію діяльності національних правоохоронних органів; (б) регіональне та міжрегіональне співробітництво з імплементації КБТЗ¹⁶.

¹¹ Interpol, ‘Bioterrorism, biocriminalization’, Public information sheet, <<http://www.interpol.int/Public/BioTerrorism/bioC/default.asp>>.

¹² Kellman, B., *Bioviolence: Preventing Biological Terror and Crime* (Cambridge University Press: New York, 2007).

¹³ Leitenberg (посилання 4), р.48.

¹⁴ Підписали, але не ратифікували КБТЗ: Бурунді, Центральнаафриканська Республіка, Кот-д’Івуар, Єгипет, Гайана, Гаїті, Ліберія, Мадагаскар, Малаві, М’янма (Бірма), Непал, Сомалі, Сирія, Танзанія та ОАЕ. Не підписали та не ратифікували Конвенцію такі члени ООН: Ангола, Камерун, Чад, Комори, Острови Кука, Джибуті, Еритрея, Гвінея, Ізраїль, Кірибаті, Маршалові Острови, Мавританія, Мікронезія, Мозамбік, Намібія, Науру, Ніуе, Самоа, Тувалу та Замбія. Перелік підписантів див. у додатку А цього видання.

¹⁵ Про Шосту конференцію з огляду КБТЗ див.: Hart, J. and Kuhlau, F., ‘Chemical and biological weapon developments and arms control’, *SIPRI Yearbook 2007: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2007), pp.578-583.

¹⁶ Sixth BTWC Review Conference, ‘Final document’, document BWC/CONF.VI/6, Dec. 2006, p.21.

2 серпня 2007р. у штаб-квартирі ООН у Женеві розпочав роботу створений Шостою оглядовою конференцією тимчасовий Відділ з підтримки імплементації КБТЗ (*Implementation Support Unit, ISU*) у складі трьох осіб. Його завданнями є сприяння проведенню міжсесійних зустрічей, отримання та поширення обов'язкової для обміну політичної інформації – як захід довіри між учасниками КБТЗ¹⁷. У 2007р. ним видано компакт-диск з усіма доповідями про заходи зміцнення довіри (ЗЗД, *confidence-building measures, CBMs*), що відбулися протягом 1987-2007рр. (лише для учасників КБТЗ), а також створено веб-сайт (також доступний лише для учасників КБТЗ) з метою поширення інформації про КБТЗ та забезпечення доступу до бази даних про стан національної імплементації¹⁸.

У 2007р. вивчення доповідей про ЗЗД у 10 країнах з трьох географічних регіонів виявило значні відмінності між країнами у праві на отримання потрібної інформації через відмінності в обсягах наявних ресурсів і юридичних повноваженнях. Виявлено також непевність сторін стосовно того, яку інформацію слід оприлюднювати між державами і всередині них, і суб'єктивізм в оцінці важливої інформації, яку необхідно оприлюднювати¹⁹.

ЄС, заохочуючи загальну участь у Конвенції та імплементації її положень на національному рівні, подовжив до квітня 2008р. чинність Спільних дій, ухвалених Радою ЄС на підтримку КБТЗ. Зокрема, у 2006-2007рр. ЄС організував п'ять регіональних семінарів для роз'яснення третім країнам користі від приєднання до Конвенції і пропонував технічну допомогу для приєднання до неї та її імплементації. Також було проаналізовано ступінь фактичної імплементації Конвенції в законодавствах різних держав²⁰. Ряд учасників, у т.ч. Австралія, Індонезія і США, продовжили організацію і здійснення регіональних заходів з імплементації КБТЗ, а також з біозахисту та біобезпеки.

З'явилася також докладніша інформація про статус загальної участі в КБТЗ. Представник Уряду Ізраїлю у 2007р. зазначив, що Ізраїль погоджується з “наявністю справжньої загрози застосування біологічної зброї”, але “регіональні обставини . . . не можна ігнорувати”, і “ми щиро сподіваємося на появу в майбутньому кращих регіональних обставин, що дозволять переглянути

¹⁷ UN Office at Geneva, Disarmament, restricted area for States Parties [to the BTWC], <<http://www.unog.ch/bwc/restricted>>. Річні обов'язкові обміни політичною інформацією – це захід довіри, спрямований на зміцнення договірної режиму.

¹⁸ Захищена паролем база даних: <<http://www.unog.ch/bwc/NID>>. Див. також: UN Office at Geneva, Implementation Support Unit, Report of the Implementation Support Unit, document BWC/MSP/2007/3*, 4 Dec. 2007.

¹⁹ Lentzos, F. and Woodward, A., *National Data Collection Processes for CBM Submissions: Revisiting the Confidence Building Measures (CBM) of the Biological and Toxin Weapons Convention (BTWC) after Twenty Years of CBM Submissions* (London School of Economics and Verification Research, Training and Information Centre: London, Dec. 2007). Про заходи зміцнення довіри див. також публікації Гамбурзької групи досліджень з питань контролю над біологічною зброєю (*Hamburg Research Group for Biological Arms Control*): <<http://www.biological-arms-control.org/Publications.htm>>.

²⁰ Council of the European Union, ‘EU Joint Action in support of the Biological and Toxin Weapons Convention’, <<http://www.euja-btwc.eu/euja>>; та Council Joint Action 2006/184/CFSP of 27 February 2006 in support of the Biological and Toxin Weapons Convention, in the framework of the EU Strategy against the Proliferation of Weapons of Mass Destruction, *Official Journal of the European Union*, L65 (7 Mar. 2006), pp.51-55.

розуміння цього питання”²¹. За словами головуючого на міжсесійних зустрічах країн-учасниць КБТЗ у 2007р. М.Хана (*Masood Khan*), підготовка до приєднання до КБТЗ або до її ратифікації “значно просунулись” у п’яти країнах²², тоді як у вісьмох інших країнах відповідні заходи, попри певний прогрес, просунулися не так далеко²³. Він також назвав країни, про час приєднання яких до КБТЗ у нього даних немає²⁴; три країни повідомили, що через “обставини регіональної безпеки” в найближчому майбутньому не планують приєднуватися до Конвенції²⁵. Ще вісім країн не відповіли на запит²⁶.

Контроль над хімічною зброєю та роззброєння

Головним міжнародним правовим документом із запобігання застосуванню хімічної зброї є КЗХЗ. Станом на 31 грудня 2007р., 183 держави ратифікували Конвенцію або приєдналися до неї. Ще шість держав підписали, але не ратифікували КЗХЗ, а сім – не підписали і не ратифікували²⁷.

Головним інститутом реалізації рішень КЗХЗ та зусиль із запобігання застосуванню ХЗ, координації заходів з контролю над нею та її ліквідації є Організація із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ, *Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons, OPCW*). Здатність ОЗХЗ виконувати свої функції залежить від вчасного надходження коштів від країн-учасниць.

Конференція країн-учасниць

12 сесія Конференції країн-учасниць ОЗХЗ відбулася 5-9 листопада 2007р. Конференція внесла ряд коректив з метою впорядкування надходження до ОЗХЗ платежів від боржників. Було схвалено програму дій і бюджет ОЗХЗ на 2008р. у сумі €75 025 734 (\$109 млн.)²⁸. Це третій поспіль бюджет з “нульовим номінальним зростанням”. Крім того, Конференція вперше схвалила

²¹ Khan, M., ‘Biological Weapons Convention: Meeting of Experts 2007, interim report by the Chairman, Ambassador Masood Khan (Pakistan), on universalization activities’, 24 Aug. 2007, Geneva, document circulated to Meeting of Expert participants.

²² До цих країн належать: Бурунді, Комори, Мадагаскар, Мозамбик і М’янма (Бірма).

²³ До цих країн належать: Камерун, Кот-д’Івуар, Гвінея, Намібія, Непал, Танзанія, ОАЕ, Замбія.

²⁴ До цих країн належать: Ангола, Центральноафриканська Республіка, Чад, Острови Кука, Гайана, Ліберія, Малаві, Маршаллові Острови, Мікронезія, Науру, Ніуе.

²⁵ До цих країн належать: Єгипет, Ізраїль і Сирія.

²⁶ До цих країн належать: Джібуті, Еритрея, Гаїті, Кірібаті, Мавританія, Самоа, Сомалі і Тувалу. Див.: BTWC Meeting of States Parties, ‘Obtaining universality for the Biological Weapons Convention, introducing the Report of the Chairman’, 11 Dec. 2007, Geneva; BTWC Meeting of States Parties, ‘Report of the Chairman on universalization activities, submitted by the Chairman’, document BWC/MSP/2007/4, 11 Dec. 2007.

²⁷ Барбадос і Республіка Конго приєдналися до КЗХЗ у 2007р. Підписали, але не ратифікували КЗХЗ: Багамські Острови, Домініканська Республіка, Гвінея-Бісау, Ізраїль і М’янма (Бірма). Станом на грудень 2007р., не підписали і не приєдналися до КЗХЗ: Ангола, Єгипет, Ірак, Північна Корея, Ліван, Сомалі та Сирія.

²⁸ OPCW, ‘Decision, programme and budget of the OPCW for 2007’, document C-12/DEC.4, 7 Nov. 2007, para.3.

багаторічний план виплат двома учасниками, що заборгували ОЗХЗ, та дозволила Виконавчій раді затвердити подібні плани виплат для інших учасників у 2008р. Цей механізм має дозволити учасникам, що заборгували за авансовими або поточними річними платежами до Фонду оборотних коштів ОЗХЗ, впорядкувати виплати протягом кількох років. Крім того, ця зміна сприятиме впорядкуванню фінансових потоків та запобігатиме повторенню ситуації 2001р., коли кілька запланованих інспекцій було скасовано через брак коштів²⁹. Ряд учасників кілька років не робили річних внесків у повному обсязі³⁰. Недоплата чи несплата річних внесків до Фонду оборотних коштів може завадити виконанню програми та обмежити вплив відповідних держав на політику та ухвалення рішень ОЗХЗ³¹.

Конференція також підкреслила важливість наступних зусиль із забезпечення повного виконання учасниками положень ст. VII КЗХЗ (заходи з імплементації на національному рівні), а також обов'язок країн-учасниць повідомляти ОЗХЗ про призначення або створення відповідних національних органів та інформувати про здійснені ними кроки з удосконалення законодавства чи вжиття адміністративних заходів на виконання Конвенції³².

Конференція також подовжила до 2009р. план дій ОЗХЗ із забезпечення універсальності Конвенції³³. Генеральний директор ОЗХЗ підбив підсумки досягнення універсальності в регіонах, відзначивши завершення Іраком і Ліваном парламентських процедур, необхідних для приєднання до КЗХЗ³⁴. Він також заявив, що ОЗХЗ підтримує діалог з Єгиптом, Ізраїлем і Сирією з питань можливого приєднання до Конвенції, і що Північна Корея не відповіла на ініціативи ОЗХЗ³⁵. Станом на серпень 2007р., 173 країни (95%) створили чи призначили відповідні національні органи; 120 країн (66%) повідомили

²⁹ OPCW, 'Decision, proposals for a multi-year payment plan to regularise the payment of outstanding annual contributions', document C-12/DEC.7. Про попередні бюджетні проблеми та імплементацію ОЗХЗ див.: Zanders, J.P., Hart, J. and Kuhlau, F., 'Chemical and biological weapon developments and arms control', *SIPRI Yearbook 2002: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2002), pp.683-685.

³⁰ Протягом 1993-2007рр. (станом на жовтень 2007р.), ОЗХЗ недоотримала €36 034 468 (\$52 млн.) річних внесків. Станом на листопад 2007р., ОЗХЗ отримала близько 80% запланованих на 2007р. внесків країн-учасниць. Див.: OPCW, 'Report of the Director-General, OPCW income and expenditure for the financial year to 30 June 2007', document C-12/DG.8, 17 Oct. 2007; OPCW, 'Opening statement by the Director-General to the Conference of the States Parties at its Twelfth Session', document C-12/DG.11, 5 Nov. 2007, p.7, para.98. На початок 2008р. було виплачено близько половини всієї заборгованості.

³¹ Право голосу в разі несплати внесків визначається §8 ст. VIII КЗХЗ.

³² OPCW, 'Decision, regarding the implementation of Article VII obligations', document C-12/EC.9, 9 Nov. 2007.

³³ OPCW, 'Decision, universality of the Chemical Weapons Convention and the further implementation of the universality action plan', document C-12/DEC.11, 9 Nov. 2007.

³⁴ OPCW, 'Opening statement by the Director-General to the Conference of the States Parties at its Twelfth Session', document C-12/DG.11, 5 Nov. 2007, p.14, para.84.

³⁵ OPCW (посилання 34), pp.14-15, paras 87-88. Ряд країн Близького Сходу повідомили про небажання приєднуватися до КЗХЗ до приєднання Ізраїлю до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968р. (ДНЯЗ, *Non-Proliferation Treaty, NPT*). Ізраїль, який підписав КЗХЗ, підкреслив, що до звільнення Близького Сходу від ЗМУ необхідно розв'язати ряд інших проблем регіональної політики та безпеки. Відмови Північної Кореї від усіх програм ЗМУ в підконтрольний спосіб вимагає Резолюція РБ ООН №1718 від 14 жовтня 2006р.

Технічний секретаріат про схвалення законодавчих актів чи адміністративних заходів на виконання КЗХЗ; 77 країн (42%) ухвалили і сповістили про національні законодавчі акти у ключових галузях, як того вимагає КЗХЗ³⁶.

Ширший розгляд заходів, які ОЗХЗ має здійснити в галузі економічної і технічної співпраці, охоплює збалансування організаційних ресурсів Організації, призначених для виконання різних частин програми та бюджету ОЗХЗ. Окремі країни-учасниці вже зараз готові укласти “плани дій”³⁷ згідно зі статтями X і XI Конвенції, але конкретні заходи, що мають стати змістом цих планів, узгодити досі не вдається.

Конференція країн-учасниць також розглянула методику вибору об’єктів для інспекцій хімічної промисловості та дотичні питання, зокрема географію інспекцій, особливо до “інших об’єктів хімічного виробництва”³⁸. Мірою знищення запасів хімічної зброї і спрямування ресурсів і політичної уваги ОЗХЗ на інші ключові цілі КЗХЗ, результати цього розгляду – конкретні рішення і практичні заходи з імплементації Конвенції – дедалі більше визначатимуть майбутнє режиму КЗХЗ³⁹.

У 2007р. ЄС узгодив Спільні дії стосовно семи проектів з підтримки заходів ОЗХЗ на суму €1,7 млн. (\$2,4 млн.); ці проекти спрямовані на виконання Стратегії ЄС протидії розповсюдженню зброї масового ураження (ЗМУ) 2003р. за наступними напрямками: (а) універсальність КЗХЗ; (б) імплементація КЗХЗ на національному рівні; (в) міжнародне співробітництво в хімічній галузі, (г) допомога в запобіганні розповсюдженню ХЗ і захисті від неї; (д) оновлення з верифікаційними цілями Баз даних ОЗХЗ про хімікати; (е) Форум ОЗХЗ з питань промисловості та хімічного захисту; (є) фінансова підтримка візитів груп ОЗХЗ на об’єкти зі знищення хімічної зброї⁴⁰. ОЗХЗ також організувала ряд регіональних семінарів і візитів з метою підтримки універсальності та ефективної імплементації КЗХЗ на національному рівні⁴¹.

³⁶ OPCW, ‘Note by the Director-General, Report to the Conference of the States Parties at its Twelfth Session on the status of implementation of article VII of the Chemical Weapons Convention as at 22 August 2007’, document C-12/DG.6, 9 Oct. 2007, p.6.

³⁷ OPCW, ‘Delegation of South Africa, Statement on behalf of the African States Parties to the Conference of States Parties during the Twelfth session of the Conference of States Parties, 5 to 9 November 2007’, The Hague, 5 Nov. 2007. ОЗХЗ має сім програм співробітництва в мирному застосуванні хімії: (а) партнерство; (б) розвиток аналітичних навичок; (в) підтримка конференцій; (г) дослідницькі проекти; (д) підтримка стажувань, (е) допомога лабораторіям; (є) обмін устаткуванням.

³⁸ Станом на 19 грудня 2007р., інспекціям ОЗХЗ підлягали 5 177 промислових об’єктів.

³⁹ Про перевірки хімічної промисловості в рамках КЗХЗ див.: Hart, J. and Sutherland, R.G., ‘Chemical industry verification under the CWC: scientific and technological developments and diplomatic practice’, Paper presented at OPCW Academic Forum, The Hague, 18-19 Sep. 2007, <<http://www.opcwacademicforum.org/>>.

⁴⁰ Council Joint Action 2007/185/CFSP of 19 March 2007 on support for OPCW activities in the framework of the implementation of the EU Strategy against Proliferation of Weapons of Mass Destruction, *Official Journal of the European Union*, L85 (27 Mar. 2007), pp.13-21. Рішення про візити ухвалені 11 конференцією країн-учасниць ОЗХЗ. Див.: Hart and Kuhlau (посилання 15), p.586.

⁴¹ Наприклад, 14-15 квітня ОЗХЗ організувала для митних органів Південно-Східної Європи субрегіональний семінар у Хорватії з технічних аспектів режиму передачі хімікатів.

Протягом 1993-1997рр. Підготовчій комісії вдалося певною мірою розглянути, фактично, всі проблемні питання імплементації КЗХЗ, що допомогло їй запропонувати конкретні процедури і структури, які дозволили ОЗХЗ започаткувати імплементацію КЗХЗ відразу після набуття нею чинності⁴². З наближенням завершення повного знищення запасів хімічної зброї ОЗХЗ дедалі більше перетворюватиметься з організації з роззброєння на організацію з нерозповсюдження та технічної допомоги⁴³. Це передбачає надання більшої уваги перевіркам відсутності виробництва ХЗ (в т.ч. промислового), що вимагатиме кращого виконання положень КЗХЗ про передачу хімікатів. Також зростають очікування наступних кроків із забезпечення ефективності режиму перевірок, у т.ч. шляхом всеохопної імплементації КЗХЗ на національному рівні. Враховуючи триваючу утилізацію ХЗ, виробленої до 1 січня 1946р., Робоча група ОЗХЗ з підготовки Другої оглядової конференції запропонувала розглянути можливість визначення кінцевого терміну знищення такої зброї у випадку її виявлення наступними десятиріччями. З метою розгляду цих питань і святкування 10 річниці чинності КЗХЗ у країнах-учасниках КЗХЗ та в ООН відбулися ряд зустрічей. Вчені, політики, дипломати, представники промисловості взяли у 2007р. участь в Академічному форумі та Форумі з питань промисловості та хімічного захисту ОЗХЗ. Обидва заходи мають забезпечити постійні механізми сприяння обміну через спеціальні сайти інформацією та поглядами з імплементації КЗХЗ⁴⁴.

*Знищення хімічної зброї*⁴⁵

Станом на 19 грудня 2007р., з приблизно 71 330 т речовин заявленої хімічної зброї близько 26 296 т – було достовірно знищено; з приблизно 8,67 млн. заявлених босприпасів знищено близько 2,85 млн. одиниць і контейнерів⁴⁶. Станом на ту саму дату, 12 держав задекларували 65 об'єктів з виробництва хімічної зброї, 42 з яких було знищено і 19 – переобладнано для мирних цілей, не заборонених КЗХЗ⁴⁷. Про наявність ХЗ заявили Албанія, Індія, Південна Корея, Лівія, Росія та США. 22-23 жовтня 2007р. відбулися перші спеціальні

⁴² Kenyon, I.R. and Feakes, D. (eds), *The Creation of the Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons: A Case Study in the Birth of an Intergovernmental Organisation* (TMC Asser Press: The Hague, 2007). Див. також: IUPAC/OPCW International Workshop: Impact of Advances in Science and Technology on the Chemical Weapons Convention, 22-25 Apr. 2007, Zagreb, Croatia, <http://www7.nationalacademies.org/IUPAC-OPCW_Workshop/>.

⁴³ Окремі учасники заперечують використання терміну “нерозповсюдження”, хоча він міститься в офіційних документах ОЗХЗ.

⁴⁴ Документи та виступи на форумах див.: <http://www.opcwacademicforum.org/>; <<http://www.opcwipf.org/>>.

⁴⁵ Докладніше про запаси ХЗ (зокрема, про вартість, вид і кількість) див. розділи з питань ХБЗ попередніх *Щорічників СППРІ* (англійською або українською).

⁴⁶ OPCW, ‘The chemical weapons ban: facts and figures’, <<http://www.opcw.org/factsandfigures/>>.

⁴⁷ OPCW (посилання 46). До цих країн належать: Боснія і Герцеговина, Китай, Франція, Індія, Іран, Японія, Південна Корея, Лівія, Росія, Сербія, Велика Британія і США. КЗХЗ визначає об'єкт з виробництва хімічної зброї як об'єкт, що виробляв хімічну зброю будь-коли після 1 січня 1946р. (КЗХЗ, §8 ст.ІІ). Про кількість і види запасів хімічної зброї та відповідні програми знищення див. розділи про ХБЗ попередніх *Щорічників СППРІ* (англійською або українською).

візити до Росії і США, узгоджені на 11 конференції країн-учасниць ОЗХЗ: Генеральний директор, Голова і представники Виконавчої ради ОЗХЗ відвідали підприємство з переробки хімічних речовин в Анністоні⁴⁸. Подібний візит планується у 2008р. до Росії. Ці візити демонструють занепокоєння учасників Конвенції дотриманням термінів знищення та дають Росії і США можливість довести серйозність їх намірів дотримуватися визначених термінів.

11 липня ОЗХЗ підтвердила, що Албанія першою серед усіх країн, які мали ХЗ, завершила знищення її запасів (усього 16 678 кг, переважно іприту)⁴⁹. У 2007р. Албанія надала дані про програму знищення, в т.ч. про іноземну допомогу, та публічно оголосила структуру своїх запасів⁵⁰.

Індія отримала дозвіл на подовження до 28 квітня 2009р. терміну завершення знищення ХЗ 1 категорії⁵¹. Станом на 30 вересня 2007р., Індія знищила 86,03% запасів ХЗ 1 категорії і всю заявлену – 2 і 3 категорій⁵².

Лівії дозволили подовжити до 31 грудня 2010р. термін завершення знищення ХЗ 1 категорії⁵³. Станом на 30 вересня 2007р., Лівія знищила всю ХЗ 3 категорії і 39% – 2 категорії⁵⁴. Лівія зобов'язалася до 31 грудня 2011р. знищити всю ХЗ 2 категорії. 18 червня 2007р. Лівія вийшла з угоди зі США про розподіл витрат на знищення запасів ХЗ. Серед можливих причин називали те, що Лівія зажадала від США виплати понад \$45 млн. (загальна оціночна вартість – \$60 млн.), страхування пошкодження чи знищення американського обладнання та передачі їй наданого США обладнання⁵⁵.

Запаси ХЗ Росії зберігаються на шести об'єктах⁵⁶. Російські офіційні особи продовжували заявляти про брак обіцяної допомоги на знищення та про ускладнення через накопичення багаторічної заборгованості з фінансування. Росії дозволили подовжити до 29 квітня 2012р. термін завершення знищення запасів ХЗ 1 категорії. Станом на 30 вересня 2007р., Росія знищила

⁴⁸ OPCW (посилання 34), para.15.

⁴⁹ 'Verification, Albania [is] the first country to destroy all of its chemical weapons', *Chemical Disarmament*, vol.5, no.3 (Sep. 2007), p.9.

⁵⁰ Албанія доповіла ОЗХЗ про знищення 580 каністр іприту (HD) масою 13,71 т, 49 каністр та склянок люїзиту (L) масою 0,97 т, 4 каністр суміші іприту та люїзиту (HD-L) масою 0,4 т, 33 каністр адамситу (DM) масою 0,33 т та 80 каністр хлорацетофенону (CN) масою 1,04 т. Див.: Vucaj, F., 'Albania, Republic of Albania: world leader in chemical disarmament', *Chemical Disarmament*, vol.5, 10th anniversary special edition (May 2007), pp.6-10.

⁵¹ Визначення категорій ХЗ частково ґрунтується на класифікації хімікатів у Верифікаційному додатку до КЗХЗ (§16 частини IV(A)).

⁵² OPCW (посилання 34), p.4, para.19.

⁵³ Про запаси Лівії та передумови її приєднання до КЗХЗ див.: Hart, J. and Kile, S.N., 'Libya's renunciation of NBC weapons and longer-range missile programmes', *SIPRI Yearbook 2005: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2005), pp.629-648.

⁵⁴ OPCW (посилання 34), p.4, para.20.

⁵⁵ Bollfrass, A., 'Libya backs out of CW destruction agreement', *Arms Control Today*, vol.37, no.6 (July/Aug. 2007), p.29.

⁵⁶ До цих об'єктів належать: Камбарка, Кізнер (обидва в Удмуртії); Марадиковський (Кіровська область); Почеп (Брянська область); Леонідовка (Пензенська область); Щучье (Курганська область). Про історію знищення російської ХЗ див.: "Уничтожение химического оружия в РФ", *Российская газета*, <<http://www.rg.ru/ximiya.html>>; *Химическое разоружение: Открытый электронный журнал*, <<http://www.chemicaldisarmament.ru/>>.

понад 8 000 т (більше 23%) запасів 1 категорії і всі запаси ХЗ 2 і 3 категорій⁵⁷. Франція зобов'язалася надати Росії підтримку через Британську систему допомоги у знищенні ХЗ, запропонувавши близько €6 млн. для знищення запасів у Щучьему. Італія на двосторонній основі запропонувала до €360 млн. для фінансування робіт на об'єкті в Почепі.

Ще один з учасників КЗХЗ (вірогідно, Південна Корея) конфіденційно повідомив про наявність запасів ХЗ. Йому дозволили подовжити до 31 грудня 2008р. термін завершення знищення її запасів. Станом на 30 вересня 2007р., він знищив понад 85% ХЗ 1 категорії і всю ХЗ 2 і 3 категорій⁵⁸.

Станом на 10 грудня 2007р., США знищили 50% запасів ХЗ, що зберігаються на п'яти об'єктах⁵⁹. Залишається занепокоєння станом транспортування та переробки за межами об'єкта в Ньюпорті їдкої органофосфорної речовини нервово-паралітичної дії VX⁶⁰. США отримали дозвіл на подовження до 29 квітня 2012р. терміну завершення знищення запасів ХЗ 1 категорії. Станом на 19 грудня 2007р., США знищили понад 45% ХЗ 1 категорії і всю ХЗ 3 категорії⁶¹.

Станом на 19 грудня 2007р., три країни заявили про наявність на їх території покинутої хімічної зброї (ПХЗ); 13 країн заявили, що мають застарілу хімічну зброю (ЗХЗ)⁶². Німецько-російський консорціум *Nord Stream* планує у 2010р. ввести в експлуатацію 1 200 км газопроводу, який з'єднає російський Выборг з німецьким Грайфсвальдом і пройде економічною зоною Швеції східніше шведського острова Готланд. Деяких посадовців ЄС та Уряду Швеції, а також захисників довкілля непокоїть те, що газопровід може зачепити поховані в Балтійському морі боєприпаси (в т.ч. хімічні) часів Другої світової війни⁶³.

Китай та Японія мають до 2012р. завершити знищення виявленої ХЗ, покинутої Японією в Китаї під час Другої світової війни. У 2007р. Японія оголосила про намір використати мобільну систему знищення (ймовірно, герметичну камеру знищення хімічних речовин вибуховим методом) на

⁵⁷ OPCW (посилання 34), р.3, пара.17.

⁵⁸ OPCW (посилання 34), р.4, пара.19. У промові Генерального директора ОЗХЗ ця країна названа "державою-стороною".

⁵⁹ US Army Chemical Materials Agency, 'U.S. Army destroys 50 percent of U.S. chemical agent stockpile', Press release, 10 Dec. 2007. Запаси зберігаються в Алабамі, Арканзасі, Індіані, Орегоні та Юті.

⁶⁰ US Government Accountability Office (GAO), *Chemical Demilitarization: Actions Needed to Improve the Reliability of the Army's Cost Comparison Analysis for Treatment and Disposal Options for Newport's VX Hydrolysate*, GAO-070240R (GAO: Washington, DC, 26 Jan. 2007).

⁶¹ OPCW (посилання 46).

⁶² Про наявність ПХЗ заявили Китай, Італія та Панама. Про наявність ЗХЗ заявили Австрія, Австралія, Бельгія, Канада, Франція, Німеччина, Італія, Японія, Росія, Словенія, Соломонові Острови, Велика Британія і США. ПХЗ визначається як хімічна зброя, покинута державою після 1 січня 1925р. на території іншої держави без дозволу останньої (КЗХЗ, §6 ст.І). ЗХЗ визначається як ХЗ, вироблена до 1925р. та протягом 1925-1946рр., стан якої погіршився настільки, що її вже не можна використовувати у визначений спосіб (КЗХЗ, §5 ст.ІІ). Про країни, не розглянуті в цьому розділі, див. розділи з питань ХБЗ попередніх *Щорічників СППІ* (англійською або українською).

⁶³ 'Nord Stream reviderar gasledning', *Svenska Dagbladet*, 9 Nov. 2007. Див. також сайт *Nord Stream*: <<http://www.nord-stream.com/>>.

додаток до запланованого будівництва стаціонарного об'єкта знищення ХЗ в м.Ербалін (провінція Цзілінь, північний схід Китаю). Кількість ПХЗ у провінції оцінюють у 300-400 тис. од., приблизно 38 тис. з яких уже виявлені та чекають на знищення. З 1991р. обидві країни разом здійснили близько 75 експедицій та обстежень можливих місць зберігання ПХЗ; з 2000р. проведено 16 операцій з розкопок та вилучення ПХЗ⁶⁴.

У березні 2007р. Велика Британія завершила знищення всієї ЗХЗ (всього 3 812 боєприпасів), витративши на це £10 млн. (\$20 млн.)⁶⁵.

III. Порушення та попередні програми

У 2007р. не було видано жодної доповіді про “стан р”, присвяченої діяльності із запобігання ЗХБЗ. В усіх таких доповідях, як правило, згадуються ті самі країни, а їх достовірність загалом важко оцінити, оскільки інформація, на якій вони ґрунтуються, є таємною. Крім того, часто залишаються відкритими питання – чи розробляє або намагається отримати ХБЗ та чи інша країна. На питання про розробку БЗ будь-якими країнами командувач російськими військами радіаційного, хімічного та біологічного захисту генерал-полковник В.Філіппов відповів: “Сьогодні немає офіційних свідчень того, що якась країна розробляє біологічну зброю”⁶⁶.

Одне з небагатьох офіційних публічних повідомлень про намагання Аль-Каїди отримати хімічну або біологічну зброю міститься в частково оприлюднених Міністерством оборони США матеріалах трибуналу на базі США в Гуантанамо (Куба). Х.Мухаммед (*Khalid Sheikh Muhammed*), який вважається у США учасником бойових дій з ворожого боку та звинувачується в керівництві військовим комітетом Аль-Каїди, а також у тому, що в оточенні Усами Бен Ладена був відповідальним за теракти у США 11 вересня 2001р., нібито заявив: “Після смерті шейха Сіттаха (*Abu Hafsa Al-Masri Subhi Abu Sittah*) я безпосередньо відповідав за керівництво групою з виробництва зразків біологічної зброї, зокрема сибірської виразки та інших, і за завершення операції із застосування “брудної бомби” на території США”⁶⁷.

У 2007р. в Іраку було вчинено ряд нападів з використанням хлору, внаслідок яких, крім поранених і загиблих від вибуху, було багато захворілих. Окремі напади планувалися для безпосереднього ураження людей вибуховою речовиною та хімікатом, в інших – були спроби розпорошити хлор вибуховим

⁶⁴ Nishi, M., ‘Abandoned chemical weapons in China: efforts for early destruction’, Presentation at 10th International Chemical Weapons Demilitarisation Conference: CWD2007, Brussels, 14-18 May 2007.

⁶⁵ British Ministry of Defence, ‘Britain completes destruction of old chemical weapons’, *Defence News*, 27 Mar. 2007, <<http://www.mod.uk/DefenceInternet/DefenceNews/DefencePolicyAndBusiness/BritainCompletesDestructionOfOldChemicalWeaponHoldings.htm>>.

⁶⁶ Тихонов А. “Войска высоких технологий”, *Красная звезда*, 13 ноября 2007г.

⁶⁷ US Department of Defence, ‘Unclassified, verbatim transcript of combatant status review tribunal hearing for ISN 10024’, 2007, p.17, <http://www.defenselink.mil/news/transcript_ISN10024.pdf>. Х.Мухаммед також визнав провину за страту американського журналіста Д.Перла (*Daniel Pearl*) в Пакистані.

способом. Висловлювалося занепокоєння наявністю у повстанців можливостей вдосконалення технології розпорошення хімічних речовин. ОЗХЗ та ООН засудили ці напади. Використання хлору спричинило також дискусії у США навколо захисту комунальних джерел водопостачання та доцільності заміни в них хлору на інші хімікати⁶⁸.

У червні 2007р. іракський суд виніс смертний вирок А.Маджиду (*Ali Hassan al-Majid*, відомий як “хімічний Алі”) і двом його спільникам за їх роль в операції *Anfal* у 1988р. проти курдського населення в північному Іраку, зокрема в м.Халабджа, де іракські військові застосували хімічну зброю⁶⁹.

IV. Ірак: справу закрито?

Після ухвалення 29 червня 2007р. Резолюції РБ ООН №1762 Комісія ООН з моніторингу, верифікації та інспекції в Іраку (*UN Monitoring, Verification and Inspection Commission, UNMOVIC*) припинила діяльність. Це негайно зупинило повноваження *UNMOVIC* та Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ, *International Atomic Energy Agency, IAEA*), надані відповідними резолюціями ООН стосовно Іраку, ухваленими після іракського вторгнення до Кувейту в 1990р. Резолюція №1762, ухвалена 14 голосами (утрималася Росія), доручила Генеральному секретарю ООН “вжити всіх необхідних заходів” для “належного користування” архівами та іншими засобами *UNMOVIC* із забезпеченням “суворого контролю” над “чутливою інформацією про розповсюдження” та інформацією, наданою членами ООН на умовах конфіденційності⁷⁰. Після вторгнення до Іраку під проводом США та Великої Британії у 2003р. члени ООН неодноразово розглядали можливість і шляхи розпуску чи реорганізації *UNMOVIC*⁷¹. Так, Ірак намагався повернути кошти, що залишалися на рахунку *UNMOVIC*, а ряд інших держав, у т.ч. Росія, вважали, що *UNMOVIC* має офіційно повідомити про відсутність в Іраку ЗМУ і програм її створення. Ці держави були занепокоєні тим, що без такого підтвердження ООН залишиться непевність стосовно загрози міжнародному миру та безпеці від залишків іракських програм ЗМУ⁷².

У листі до РБ ООН Велика Британія і США заявили, що коаліція в Іраку вжила “всіх необхідних заходів” з метою “убезпечення, усунення, виведення з ладу, знешкодження, ліквідації чи знищення” всіх відомих іракських ЗМУ

⁶⁸ Окружна комісія з водопостачання в Нью-Джерсі ухвалила рішення про заміну хлору на гіпохлорит натрію. Див.: Wright, J., ‘Plant hit for use of chlorine’, *The Record* (Hackensack), 28 May 2007.

⁶⁹ Hiltermann, J.R., *A Poisonous Affair: America, Iraq, and the Gassing of Halabja* (Cambridge University Press: New York, 2007).

⁷⁰ UN Security Council Resolution 1762, 29 June 2007, paras 1, 5.

⁷¹ Зокрема, пропонувалося передати засоби *UNMOVIC* у розпорядження Генерального секретаря ООН на підтримку механізму розслідування повідомлень про застосування ХБЗ.

⁷² *UNMOVIC* не отримала дозволу на діяльність в Іраку; США не повідомили *UNMOVIC* засекречені результати їх пошуків ЗМУ в Іраку. Див.: Kerr, P., ‘Security Council ends UNMOVIC’, *Arms Control Today*, vol.37, no.7 (Sep. 2007), pp.40-41; Kerr, P., ‘Security Council may close Iraq inspection unit’, *Arms Control Today*, vol.37, no.5 (June 2007), pp.27-28.

та балістичних ракет з дальністю понад 150 км, а також “усіх відомих елементів іракських програм дослідження, розробки, проектування, виробництва, виготовлення, обслуговування, збирання та застосування такої зброї і систем доставки, їх підсистем і компонентів”⁷³. Конституція Іраку зобов’язує Уряд “поважати та виконувати” міжнародні зобов’язання, що стосуються ядерної, хімічної і біологічної зброї (ЯХБЗ)⁷⁴. Іракське Управління з моніторингу (*Iraqi Monitoring Directorate*), що наглядає за передачею речовин подвійного використання, намагається також узгодити законодавство з експортного контролю з міжнародними стандартами, в т.ч. в рамках Резолюції РБ ООН №1540⁷⁵.

Виконуючий обов’язки керівника *UNMOVIC* Д.Перрікос (*Dimitri Perricos*) надіслав до РБ ООН 29-й (і останній) квартальний звіт про роботу *UNMOVIC*. Він також поінформував РБ про діяльність *UNMOVIC* і її попередника (Спеціальної комісії ООН в Іраку, *UN Special Commission on Iraq, UNSCOM*), згадавши, зокрема несекретний підсумковий звіт у понад 1 000 сторінок про іракські програми ЗМУ, виданий *UNMOVIC* 27 червня⁷⁶. Останній квартальний звіт *UNMOVIC* містив також спеціальний додаток про проблеми перевірки малих кількостей хімічних і біологічних речовин; викладений в ньому матеріал мав, зокрема привернути увагу до недержавних суб’єктів, що намагаються отримати токсичні хімічні речовини чи прекурсори. Ця проблема є предметом занепокоєння країн-членів ООН, що виникло через використання повстанцями в Іраку у 2007р. промислових токсичних хімікатів⁷⁷.

“Суттєві” доповіді *UNMOVIC* передані до архіву ООН з правом обмеженого доступу до наступних розпоряджень. За словами представника *UNMOVIC* Е.Бюкенена (*Ewen Buchanan*), в більшості документів “розпорошена певним чином” чутлива інформація з питань розповсюдження⁷⁸. Частина архіву, який, за повідомленнями, містить майже 460 м паперових документів і 1 Тбайт (1 млн. Мбайт) електронних даних, була б цікавою також для тих, хто прагне зберегти програми ЗМУ в таємниці⁷⁹. Управління з питань роззброєння ООН

⁷³ Лист Державного секретаря у справах Співдружності та зовнішньої політики Об’єднаного Королівства Великої Британії і Північної Ірландії та Державного секретаря Сполучених Штатів Америки Президенту Ради Безпеки Організації Об’єднаних Націй, Додаток I до Резолюції РБ ООН №1762 від 29 липня 2007р., с.3.

⁷⁴ У Конституції Іраку зазначено: “Уряд Іраку має поважати та виконувати міжнародні зобов’язання Іраку стосовно нерозповсюдження, відмови від розробки, виробництва та використання ядерної, хімічної і біологічної зброї та забороняти використання відповідного обладнання, матеріалів, технологій і систем зв’язку для розробки, виготовлення, виробництва та використання такої зброї”.

⁷⁵ Резолюція РБ ООН №1540 від 28 квітня 2004р.; Лист від 8 квітня 2007р. Міністра закордонних справ Іраку (посилання 74), Додаток II до Резолюції, §§5, 7. Див. також: <<http://disarmament2.un.org/Committee1540/>>.

⁷⁶ У звіті розглядаються: (а) створення системи перевірок ООН; (б) структура заборонених збройних програм Іраку; (в) програми ХЗ; (г) ракетна програма; (д) програми БЗ; (е) питання закупівель; (є) зв’язок між програмами озброєнь Іраку; (ж) спостереження та висновки. Див.: *UNMOVIC, ‘Twenty-ninth quarterly report on the activities of the United Nations Monitoring, Verification and Inspection Commission in accordance with paragraph 12 of Security Council Resolution 1284 (1999)’, UN document S/2007/314, 29 May 2007; UNMOVIC, Compendium [Report] (United Nations: New York, June 2007).*

⁷⁷ Perricos, D., ‘Acting Executive Chairman’s speaking notes—Security Council, 29 June 2007’, <<http://www.unmovic.org/>>.

⁷⁸ Kerr, P., ‘Security Council ends UNMOVIC’, *Arms Control Today*, vol.37, no.7 (Sep. 2007), pp.40-41.

⁷⁹ Kulish, N., ‘End looms for Iraq arms inspection unit’, *New York Times*, 18 June 2007.

залучило до роботи частину колишнього персоналу *UNSCOM* та *UNMOVIC*. Матеріали та досвід *UNMOVIC* також можна було б використати у створенні авторитетного архіву для наступного аналізу з питань контролю над озброєннями та роззброєння або для забезпечення діяльності Генерального секретаря ООН з організації розслідування повідомлень про застосування ХБЗ.

Стурбованість проблемою біотероризму посилилася 29 серпня, коли персонал офісу *UNMOVIC* у Нью-Йорку, пакуючи матеріали для тривалого зберігання, знайшов у запечатаних пластикових пакетах металеві і скляні контейнери з кількома грамами фосгену. Зразки, вірогідно, походили з аналітичної лабораторії комплексу ХЗ Аль-Мутанна та були вивезені інспекторами в 1996р.⁸⁰

Напад на Ірак у 2003р. почасти виправдовувався сумнівною інформацією, анонімно (на той час) наданою іракським інженером з Німеччини Р.Алваном (*Rafid Ahmed Alwan*) (псевдонім “Кручений м’яч”, *Curveball*), який стверджував, що Ірак володіє мобільними установками з виробництва БЗ. Попри сумніви Федеральної розвідувальної служби (*Bundesnachrichtendienst*) Німеччини та інших аналітиків, у т.ч. у США, у правдивості цього повідомлення, американські посадовці вирішили використати його для виправдання нападу на Ірак у 2003р.⁸¹ Наступні пошуки, в т.ч. Групою обстеження Іраку (*Iraq Survey Group*)⁸², не виявили таких установок⁸³. У 2007р. у ЗМІ були оприлюднені відомості про “Крученого м’яча”⁸⁴, що надійшли від американського інформаційного агентства розслідувань та Архіву національної безпеки (*National Security Archive*) – незалежного неурядового дослідницького інституту та бібліотеки при Університеті Дж.Вашингтона⁸⁵. Повністю прояснити ситуацію навколо колишніх програм ЗМУ Іраку неможливо, проте, справу можна вважати закритою.

⁸⁰ United Nations, ‘Daily press briefing by the Office of the Spokesperson for the Secretary-General’, 30 Aug. 2007, <<http://www.un.org/News/briefings/docs/2007/db070830.doc.htm>>.

⁸¹ The White House, ‘Iraq, denial and deception, US Secretary of State Colin Powell addresses the UN Security Council’, New York, 5 Feb. 2003, <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/02/print/20030205-1.html>>.

⁸² Група обстеження Іраку була пошуковою місією, відрядженою до країни коаліційними силами на чолі зі США та Великою Британією з метою пошуку забороненої ООН ЗМУ та балістичних ракет з дальністю понад 150 км.

⁸³ Гутрі Р., Харт Дж., Кулау Ф., Саймон Ж. “Розвиток ситуації у галузі хімічної і біологічної зброї та контролю над нею”, *Щорічник СІПРІ 2004: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, с.629-631; Guthrie, R., Hart, J. and Kuhlau, F., ‘Chemical and biological warfare developments and arms control’, *SIPRI Yearbook 2005* (посилання 53), pp.616-626; Гутрі Р., Харт Дж., Кулау Ф. “Ситуація в галузі хімічної і біологічної зброї та контроль над озброєннями”, *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.635-638.

⁸⁴ CBS News, *Sixty Minutes*, ‘Faulty intel source “Curve Ball” revealed’, 4 Nov. 2007, <<http://www.cbsnews.com/stories/2007/11/01/60minutes/main3440577.shtml>>. Див. також: Drogin, B., *Curveball: Spies, Lies and the Con Man Who Caused a War* (Random House: New York, 2007).

⁸⁵ Prados, J. (ed.), *The Record on Curveball: Declassified Documents and Key Participants Show the Importance of Phony Intelligence in the Origins of the Iraq War*, National Security Archive Electronic Briefing Book no.234 (George Washington University, National Security Archive: Washington, DC, 5 Nov. 2007), <<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB234/>>.

V. Запобігання ЗХБЗ, реагування та ліквідація наслідків

У 2007р. уряди та різні міжнародні організації продовжували розглядати та розробляти ряд суміжних ініціатив із запобігання ЗХБЗ, реагування на нього та ліквідації його наслідків⁸⁶. Фахівці з безпеки та уряди розглядали також можливі шляхи здійснення цих ініціатив і потрібних заходів з урахуванням як загальнополітичних, так і суто технічних та операційних проблем. Ці зусилля значною мірою були спрямовані на запобігання та протидію актам біотероризму, біологічним злочинам і хімічному тероризму недержавних суб'єктів та актам, що здійснюються невідомими суб'єктами, в т.ч. за можливої прихованої участі держави⁸⁷.

Аналіз загроз та оцінка ризиків, пов'язаних із запобіганням хімічному та біологічному тероризму, реагуванням на їх випадки та ліквідацією їх наслідків, а також оцінка ефективності здійснення заходів протидії, природно, характеризуються меншою визначеністю та ясністю, ніж у випадках традиційних “державних” військових загроз від звичайних озброєнь. Одна з причин полягає в розмаїтті учасників такої діяльності (включаючи, зокрема недержавний сектор охорони здоров'я та безпеки), а також у браку чітких, вимірюваних, “об'єктивних” критеріїв оцінки таких загроз та ефективного виконання заходів протидії. Процедури аналізу та оцінки ускладнюються браком достовірної відкритої інформації. Нарешті, багато держав не бачать прямої загрози хімічного та біологічного тероризму, а певні міркування про заходи протидії цій загрозі можуть мало їх цікавити, особливо в умовах визначення пріоритетів за обмежених ресурсів.

Заходи з виявлення і зменшення можливих загроз ЗХБЗ здійснювались у таких галузях: (а) науково-дослідні роботи із забезпечення можливостей реагування; (б) розгляд заходів з обмеження “чутливих” досліджень чи публічного поширення їх результатів; (в) покращення спостереження за хворобами та реагування на них; (г) розробка реєстрів чутливих матеріалів та об'єктів з високими рівнями захисту – рівнями біобезпеки *BSL-3* та *BSL-4* – та заходи з їх більш надійного захисту (зокрема, через підвищення обізнаності з питань біобезпеки); (д) покращення та розширення інфраструктури й інших можливостей з реагування на хімічні та біологічні напади, в т.ч. посилення ролі мікробіологічної криміналістики (розглядається нижче); (е) підвищення обізнаності; (є) загальний науково-технічний розвиток; (ж) формування та реалізація політики з урахуванням цих чинників.

Міжнародна допомога з нерозповсюдження та роззброєння

Окремі спільні заходи зі зменшення загроз передбачають обмін біологічними матеріалами, в т.ч. зразками штамів. У Росії така можливість опинилася під загрозою після того, як 28 травня 2007р. було повідомлено, що Федеральна

⁸⁶ Bonin, S., *International Biodefense Handbook 2007: An Inventory of National and International Biodefense Practices and Policies* (Swiss Federal Institute of Technology, Center for Security Studies: Zurich, 2007), <http://www.crn.ethz.ch/publications/crn_team/detail.cfm?id=31124>.

⁸⁷ Огляд концепції біозлочинів чи біологічних інцидентів див.: Kellman (посилання 12).

митна служба РФ зупинила експорт з країни всіх медичних біологічних матеріалів, згідно з російськими правилами експортного контролю. Це рішення вважають наслідком доповіді Федеральної служби безпеки Президенту Росії В.Путіну з питань біотероризму, де стверджувалося, що Захід розробляє генетичну зброю, спрямовану проти Росії. Висловлювалося також занепокоєння можливим припиненням клінічних випробувань ліків за участі міжнародних фармацевтичних компаній⁸⁸.

Інші спільні заходи зменшення загроз стосувались об'єктів, що колись належали до радянської протичумної системи (ПЧС), і займалися переважно каталогізацією і зберіганням патогенних штамів. У доповіді Монтерейського інституту розглядаються стан об'єктів у 10 колишніх радянських республіках і наслідки економічної кризи після розпаду Радянського Союзу⁸⁹. На національному рівні керівництво об'єктами ПЧС більшою чи меншою мірою було віднесене до санітарно-епідеміологічної системи⁹⁰. В Молдові ПЧС була розпущена, а у Грузії вона зберегла свою самостійність. Об'єкти ПЧС відчувають постійні проблеми, зокрема: необхідність покращення безпеки, розвитку можливостей з досліджень, контролю хвороб і реагування на них; потреба заміни старого обладнання, забезпечення надійного зберігання патогенних штамів; збереження кваліфікації персоналу⁹¹. У 2007р. було видане зібрання праць з питань БЗ китайських спеціалістів з контролю над БЗ і роззброєння, в т.ч. огляд китайських законів і правил біобезпеки та біозахисту (наприклад, стосовно передачі патогенів), заходів їх зміцнення в Китаї, а також думок китайських фахівців з приводу контролю над БЗ і роззброєння⁹². Один з аналітиків відзначав, що, хоча Китай має достатньо розвинуті правила та закони у сфері біозахисту та біобезпеки, країна стикається з “постійною проблемою їх невиконання”, що може бути спричинено “нормативно-директивним” підходом, браком ресурсів і підготовлених кадрів на виконавчому рівні⁹³.

Біологічна безпека

Багато країн, у т.ч. членів ЄС, продовжують досліджувати вразливість критичної інфраструктури (зокрема, з урахуванням терактів у Мадриді у 2004р. та Лондоні у 2005р.), надаючи особливу увагу загрозі біотероризму та боротьбі з нею.

⁸⁸ “Россия блюдет человеческий образец: во имя борьбы с биотерроризмом, запрещен вывоз биообразцов для медицинских исследований”, *Коммерсантъ*, 30 мая 2007г.

⁸⁹ Дослідження не торкається об'єктів ПЧС двох країн – Росії і Туркменістану (Естонія, Латвія та Литва також не розглядаються – вони не мали таких об'єктів).

⁹⁰ Санітарно-епідеміологічна система була за радянських часів організована з повноваженнями в галузі охорони здоров'я, якій, однак, бракувало досвіду роботи з високонебезпечними патогенами.

⁹¹ Ouagrham-Gormley, S.B., Melikishvili, A. and Zilinskas, R., *The Anti-plague System in the Newly Independent States, 1992 and Onwards: Assessing Proliferation Risks and Potential for Enhanced Public Health in Central Asia and the Caucasus* (Monterey Institute, James Martin Center for Nonproliferation Studies: Monterey, Calif., 3 Jan. 2008), <<http://cns.miis.edu/research/antiplague/>>.

⁹² Smithson, A. (ed.), *Beijing on Biohazards: Chinese Experts on Bioweapons Nonproliferation Issues* (Monterey Institute, James Martin Center for Nonproliferation Studies: Monterey, Calif., Aug. 2007), <<http://cns.miis.edu/pubs/week/070917.htm>>.

⁹³ Gill, B., ‘Reading the nonproliferation tea leaves from *Beijing on Biohazards* essays’, ed. Smithson (посилання 92), pp.137-141.

В липні Європейська Комісія оприлюднила проект Зеленої книги з біологічної готовності, з метою ініціювання консультацій в європейському співтоваристві з питань усунення біологічних ризиків і зміцнення біологічної готовності в Європі, за допомогою, зокрема превентивних заходів, надзвичайних дій у разі біологічних інцидентів і створення можливостей з розслідувань⁹⁴. У Зеленій книзі порушене питання про доцільність обмеження публікацій у випадках, коли чутливі біологічні дослідження подвійного призначення є причиною занепокоєння⁹⁵.

Європейський комітет стандартизації (*Comité Européen de Normalisation, CEN*) разом з Американською асоціацією біологічного захисту (*American Biological Safety Association, ABSA*) та консалтинговою компанією *Det Norske Veritas* організував міжнародний семінар з біозахисту та біобезпеки лабораторій. Метою зустрічі була підготовка угоди *CEN* про міжнародно визнані стандарти біозахисту та біобезпеки⁹⁶. Потребу в семінарі зумовило занепокоєння збільшенням кількості біологічних лабораторій у світі. Ці стандарти мають доповнити керівні принципи біозахисту та біобезпеки, ухвалені Всесвітньою організацією охорони здоров'я у 2006р., та чинні національні норми⁹⁷.

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР, *Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*) оприлюднила (після схвалення країнами-учасницями) настанов з найкращих практик біобезпеки для центрів біологічних ресурсів, незалежно від виду матеріалів, які вони зберігають, використовують чи передають⁹⁸. На прохання Міністерства освіти Нідерландів у рамках зусиль зі сприяння імплементації КБТЗ та заходів зі зменшення імовірності біотероризму було видано *Кодекс поведінки стосовно біобезпеки (Code of Conduct for Biosecurity)* для дослідників у галузі наук про життя людини⁹⁹. Документ ґрунтується на аналізі вже вжитих урядовими та науковими установами заходів (у т.ч. в інших країнах) та існуючих законодавств і кодексів поведінки в галузі біотехнологій і мікробіології. На підсумковому семінарі за участі майже всіх зацікавлених сторін було схвалено перший проект документа¹⁰⁰.

⁹⁴ European Commission, 'Green Paper on bio-preparedness', 11 July 2007, COM(2007) 399 final, p.13 (draft).

⁹⁵ Наприклад, порушується питання, чи варто публікувати два варіанти дослідження: відкрите – без чутливих даних, і для службового користування, – що містить "чутливі складові дослідження, доступні лише для компетентних біологів". Залишається неясним, хто і як визначатиме та вживатиме поняття "чутливий" та "компетентний". Див.: European Commission (посилання 106), p.13. Перелік документів ЄС, що можуть стосуватися біозахисту, див.: Kuhlau (посилання 3).

⁹⁶ European Biosafety Association, American Biological Safety Association and Det Norske Veritas, 'Laboratory biorisk management standard: international biorisk standard development initiative', 25 July 2007, draft, <<http://www.biorisk.eu/>>.

⁹⁷ World Health Organization (WHO), *Biorisk Management: Laboratory Biosecurity Guidance* (WHO: Geneva).

⁹⁸ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), *OECD Best Practice Guidelines for Biological Resource Centres* (OECD: Paris, 2007).

⁹⁹ Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW), *A Code of Conduct for Biosecurity: Report by the Biosecurity Working Group* (KNAW: Amsterdam, Aug. 2007).

¹⁰⁰ Див.: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (посилання 99).

Хімічна безпека

У 2007р. ряд держав продовжували реалізацію програм захисту об'єктів критичної інфраструктури, в т.ч. шляхом виявлення потенційно вразливих місць (з точки зору суб'єктивних та об'єктивних чинників) на хімічних об'єктах, з метою їх захисту від можливого нападу. Такі програми можуть охоплювати запровадження альтернативних виробничих процесів, що не вимагають доставки токсичних хімікатів з-поза меж об'єкта чи тривалого зберігання таких хімікатів на об'єкті. Також можуть бути здійснені кроки із впровадження виробничих процесів, які гарантують, що будь-яка аварія або витік проміжних хімікалій будуть, за можливості, усунуті в найкоротші терміни. Розглядалася також можливість заміни токсичних хімікатів менш небезпечними, з точки зору їх використання для хімічного нападу. Наприклад, у США вивчалися ризики подальшого використання хлору на водоочисних спорудах¹⁰¹.

У 2007р. Міністерство внутрішньої безпеки (МВБ, *Department of Homeland Security, DHS*) США почало запроваджувати Стандарти протидії тероризму на хімічних об'єктах (*Chemical Facility Anti-Terrorism Standards, CFATS*), що визначають комплексні правила безпеки для хімічних об'єктів підвищеного ризику. Стандарти вимагають від усіх хімічних підприємств підготувати оцінки вразливості, розробити та виконати плани забезпечення безпеки об'єктів, відповідно до критеріїв ефективності, запроваджених МВБ та визначених на підставі оцінки ризиків¹⁰². За оцінками МВБ, у США налічується близько 7 000 хімічних об'єктів підвищеного ризику. Об'єкти, що не відповідають запровадженим правилам, підлягають примусовому закриттю або штрафу на суму до \$25 тис. на добу¹⁰³.

Спостереження за хворобами та реагування на них

Спостереження за хворобами та реагування на них має велике значення для біобезпеки, зокрема для виявлення причин спалаху захворювань. У 2007р. продовжували розроблятися заходи з допомоги в оцінці, зборі та узагальненні інформації з метою покращення міжнародного спостереження за хворобами та реагування на них. З'являються нові ознаки того, що глобальне потепління доведеться дедалі більше враховувати в оцінці причин (природних чи навмисних) спалахів захворювань.

Продовжувалися роботи за проектом ЄС *BIOSAFE* зі створення загальноєвропейської мережі спостереження за хворобами, бази даних і системи інформування. Мета проекту – підвищити можливості органів охорони здоров'я та цивільної оборони з реагування як на випадкові, так і навмисні викиди біологічних речовин.

У 2007р. громадянин США здійснив переліт з Атланти до Парижу та назад, знаючи, що він інфікований стійким до ліків штамом туберкульозу. Оскільки

¹⁰¹ Див.: Hart and Sutherland (посилання 39).

¹⁰² Див.: US Department of Homeland Security, 'Chemical facility anti-terrorism standards', 20 Nov. 2007, <http://www.dhs.gov/xprevprot/laws/gc_1166796969417.shtm>.

¹⁰³ Ember, L., 'Chemical plant security', *Chemical & Engineering News*, vol.85, no.15 (9 Apr. 2007), p.13.

він подорожував всупереч медичним приписам і піддавав загрозі своє здоров'я і здоров'я попутників, Центр контролю та попередження захворювань (*Centers for Disease Control and Prevention, CDC*) примусово ізолював його. Цей інцидент був першим після видачі Центром у 1963р. наказу про ізоляцію захворілих і викликав в американському Конгресі та за його стінами дебати про національні норми охорони здоров'я та безпеки, в т.ч. стосовно можливого неврахування в них швидкості міжнародних перевезень. Цей випадок висвітлив також плутанину у процедурах запровадження карантину та повноважень з їх виконання¹⁰⁴.

Біологічні інциденти

У 2007р. отримали широкого розголосу прорахунки в галузях біозабруднення та біобезпеки, в т.ч. на об'єктах, де мали б забезпечуватися високі рівні розуміння та дотримання техніки безпеки. Одне з порушень сталося 3 серпня на фермі поблизу м.Пірбрайт у графстві Суррей (Велика Британія), де було зафіксовано спалах ящуру. В Пірбрайті розташовано Інститут здоров'я тварин (*Institute of Animal Health, IAH*), де живий вірус ящуру в обмеженій кількості використовують для експериментів, а також два приватні біотехнологічні підприємства: *Merial Animal Health Ltd* та *Stabilitech Ltd*. Підприємство *Merial* виробляло у великій кількості вакцину ящуру, а *Stabilitech* використовувало в невеликій кількості живий вірус ящуру, подібний до використовуваного в *IAH*. Після першого спалаху ящуру на сусідній фермі Міністерство у справах навколишнього середовища, продовольства та сільського господарства (*Department for Environment, Food and Rural Affairs*), Управління ветеринарної медицини (*Veterinary Medicines Directorate*) та Управління з питань навколишнього середовища (*Environment Agency*) на чолі з інспектором з питань гігієни і праці та за підтримки місцевих та урядових установ провели 5 серпня швидке розслідування інциденту.

7 серпня ящуром була заражена друга ферма. Штам ящуру виявили в результаті порівняння зі зразком штаму, отриманим під час епідемії ящуру у Великій Британії 1967р. – цей зразок широко використовують у дослідницьких лабораторіях і фармацевтичному виробництві, зокрема на об'єктах у Пірбрайті. Оскільки штам не виникає природним шляхом, розслідування зосередилося на об'єктах у Пірбрайті; через чотири тижні після першого підтвердження спалаху ящуру була видана остаточна доповідь *IAH*¹⁰⁵. У ній зазначено, що порушення процедур біозахисту, значні опади в регіоні та неналежний технічний стан інфраструктури (зокрема, пошкодження дренажних труб кореневою системою дерев) сприяли витоку живого вірусу ящуру, що згодом призвело

¹⁰⁴ Про юридичні передумови див.: Swendiman, K.S. and Elsea, J.K., US Congress, Congressional Research Service (CRS), *Federal and State Quarantine and Isolation Authority*, CRS Report for Congress RL33201 (CRS: Washington, DC, 23 Jan. 2007); Jones, N.L. and Shimabukuro, J.O., US Congress, Congressional Research Service (CRS), *Quarantine and Isolation: Selected Legal Issues Relating to Employment*, CRS Report for Congress RL33609 (CRS: Washington, DC, 28 Feb. 2007).

¹⁰⁵ British Health and Safety Executive (HSE), *Final Report on Potential Breaches of Biosecurity at the Pirbright Site 2007* (HSE: 2007).

до зараження тварин на сусідніх фермах. Порушення процедур біозахисту охоплювали: неповну інактивацію живого вірусу через недостатнє фільтрування хімічних стоків; потрапляння живого вірусу до комунальної каналізації, а зрештою через негерметичні люки – до навколишнього ґрунту; відсутність стандартних правил ізоляції стічних вод; неконтрольований рух людей і машин на об'єкті та поблизу нього – через виконання будівельних робіт під час спалаху захворювання. Вірус ящуру поширився на сусідні ферми через зараження ґрунту навколо об'єкта внаслідок переповнення системи каналізації, а також рознесення його автомобілями, що в'їжджали на територію.

Під час надання свідчень Підкомітету з нагляду та розслідувань Комітету енергетики і торгівлі Палати представників США (*US House of Representatives Committee on Energy and Commerce Subcommittee on Oversight and Investigations*) головний технолог Технологічно-інженерного центру К.Роудс (*Keith Rhodes*) відзначив збільшення у США кількості лабораторій з рівнями біобезпеки BSL-3 та BSL-4¹⁰⁶. Інциденти в лабораторіях з високими рівнями біобезпеки були згадані для підкреслення важливості винесених уроків, у т.ч. запровадження належної практики біозахисту та біобезпеки у зв'язку зі збільшенням кількості таких об'єктів. Спалах ящуру у Великій Британії ілюструє також важливість продовження фінансових вкладень у належне утримання таких об'єктів. У 2007р. кілька випадків можливого впливу *Coxiella burnetii* (збудника Q-лихоманки) сталися в Техаському сільськогосподарсько-механічному університеті, але про них не було повідомлено CDC, як того вимагає закон¹⁰⁷. Серед винесених із цих випадків уроків – потреба у спеціальній підготовці персоналу, який здійснює “селекцію збудників хвороб”, і в адаптації характерних для відповідного рівня біобезпеки процедур до умов роботи у відповідних лабораторіях¹⁰⁸. У свідченнях також згадувалося про інцидент у червні 2007р. з вимкненням на одну годину живлення на новому об'єкті CDC рівня BSL-4 після ударів блискавок, які вивели з ладу і головне, і резервне живлення. Інцидент викликав тривогу, оскільки стався в одній з провідних американських лабораторій, де працюють відомі фахівці. Ця подія могла позначитися

¹⁰⁶ Government Accountability Office (GAO), *High-Containment Biosafety Laboratories; Preliminary Observations on the Oversight of the Proliferation of BSL-3 and BSL-4 Laboratories in the United States. Statement of Keith Rhodes, Chief Technologist, Center for Technology and Engineering, Applied Research and Methods*, GAO-08-108T (GAO: Washington, DC, 4 Oct. 2007).

¹⁰⁷ Закон про охорону здоров'я і готовність до актів біотероризму та реагування на них (*Public Health Security and Bioterrorism Preparedness and Response Act*), Закон США №107-188 від 2002р., <http://www.fda.gov/oc/bioterrorism/bioact.html>; Закон про захист від біотероризму в сільському господарстві (*Agricultural Bioterrorism Protection Act*) від 2002р., http://www.aphis.usda.gov/programs/ag_selectagent/ag_bioterr_Q&A.html; Центри контролю та попередження захворювань, Програма селекції збудників хвороб (*Centers for Disease Control and Prevention, Select Agent Program*), Документ 42 Кодексу федеральних регуляторних актів, частина 73.19, <<http://www.cdc.gov/od/sap>>.

¹⁰⁸ Відселектовані збудники хвороб – виявлені небезпечні мікроорганізми чи токсини, що становлять високий ризик для здоров'я людей, тварин чи рослин. Відселектовані збудники хвороб визначено чутливими через можливість їх використання як біологічної зброї, а їх передача та використання в науковому та медичному середовищі регулюється державою. Дані про патогени та їх перелік див. на сайтах: Центрів контролю та попередження захворювань (посилання 120); CDC's National Select Agent Registry, <<http://www.selectagents.gov/>>; US Department of Agriculture, Animal and Plant Health Inspection Service, <http://www.aphis.usda.gov/programs/ag_selectagent/>; Australia Group, 'Common control lists', <<http://www.australiagroup.net/en/controllists.html>>.

на безпеці та теоретично могла статися й на інших діючих чи запланованих об'єктах з високим рівнем захисту. Інцидент довів також потребу додаткового дублювання систем живлення на таких об'єктах.

Наукові дослідження

Наукова спільнота та фахівці, які працюють у галузі міжнародної безпеки, продовжують вивчати можливі загрози ЗХБЗ, що походять від наукових досліджень, та заходи із забезпечення обґрунтованого, ефективного і збалансованого підходу до біозахисту та біобезпеки. Серед науковців поширеною є думка, що наукові дослідження та інформація “не мають цінності” (тобто самі по собі не несуть шкоди чи користі), і будь-які спроби обмежити їх поширення зашкодять науковому прогресу та завжди будуть стикатися з проблемами, оскільки дослідження можуть виконуватися будь-де. Ряд дослідників стурбовані й тим, що такі обмеження стануть ще однією перешкодою для отримання грантів, і результати їх наукової праці можуть бути не опублікованими, якщо їх вважатимуть “чутливими”. Частково через це, з метою уникнення можливого засекречування чи внесення змін до публікації їх результатів, деякі дослідники намагаються виявити такі дослідницькі пропозиції і змінити їх ще до початку виконання¹⁰⁹.

У 2007р. Інститут Дж.К.Вентера (*J.Craig Venter Institute*), Центр стратегічних і міжнародних досліджень (*Center for Strategic and International Studies*) і факультет біоінженерії Массачусетського технологічного інституту (*Massachusetts Institute of Technology*) видали доповідь про загрози безпеці від синтетичної геноміки¹¹⁰. В ній визначено три головні проблемні об'єкти можливого політичного втручання: (а) комерційні фірми, що продають клієнтам синтетичну ДНК (олігонуклеотиди, гени чи геноми); (б) власники лабораторних “стендових” синтезаторів, за допомогою яких користувачі можуть виробляти ДНК; (в) користувачі (споживачі) синтетичної ДНК та установи, що виконують функції забезпечення та контролю¹¹¹.

Стосовно першої групи об'єктів у доповіді пропонується запровадити такі вимоги: для відбору замовлень комерційні фірми мають користуватися дозволим програмним забезпеченням; штатний співробітник біологічної безпеки чи інший “відповідальний співробітник” має переконатися, що комерційні фірми-замовники синтетичної ДНК мають дозвіл на її використання; комерційні фірми повинні зберігати інформацію про замовників і замовлення. Стосовно другої групи об'єктів доповідь пропонує такі варіанти: власники синтезаторів ДНК мають зареєструвати свою апаратуру; власники синтезаторів ДНК повинні мати ліцензії; наявність ліцензії є необхідною умовою для володіння синтезаторами ДНК та купівлі реагентів і послуг¹¹².

¹⁰⁹ Іноді можна, в т.ч. неофіційно, змінювати певною мірою параметри дослідницької пропозиції, але без шкоди для цілей дослідження.

¹¹⁰ Garfinkel, M.S. et al., ‘Synthetic genomics: options for governance’, Massachusetts Institute of Technology Department of Biological Engineering, J.Craig Venter Institute, Center for Strategic and International Studies, Oct. 2007, <<http://www.jcvi.org/research/synthetic-genomics-report/>>.

¹¹¹ Garfinkel et al. (посилання 110), p.ii.

¹¹² Там само.

Нарешті, в доповіді пропонуються заходи стосовно законних користувачів синтетичної геномної технології: управління ризиками та найкращі практики треба внести до навчальних програм університетів; розробити інструкцію з біобезпеки для лабораторій синтетичної біології¹¹³; створити центр обміну найкращими практиками; обов'язки служб біобезпеки підприємств (*institutional biosafety committees, IBCs*) мають охоплювати оцінку "ризикованих" експериментів; для оцінки таких експериментів контрольні функції *IBC*s слід розширити та поєднати з наглядом з боку національної дорадчої групи та поси-леним виконанням вимог біобезпеки¹¹⁴. У доповіді наводяться різні тлумачення та варіанти реалізації запропонованих заходів.

1 листопада Велика Британія запровадила Схему схвалення академічних технологій (*Academic Technology Approval Scheme*), що зобов'язує всіх аспірантів з-поза меж Європейської економічної зони і Швейцарії, які мають намір вивчати природничі науки, заповнити анкету для британських служб безпеки. Анкета потрібна для виконання програми із запобігання поширенню чутливих знань¹¹⁵.

Наукові розробки, що мають практичне значення для запобігання ЗХБЗ

Окремі науково-технічні розробки можна легко застосувати в заходах із запобігання ЗХБЗ, інші потребують додаткових можливостей або відмови від існуючих методів виявлення та лікування осіб, постраждалих від хімічних і біологічних збудників хвороб.

Мікробіологічна криміналістика – нова галузь, яку можна порівняти з ядерною криміналістикою¹¹⁶. Її можна визначити як "наукову дисципліну, присвячену аналізу в цілях атрибуції (реконструкції історії інциденту) ознак акту біотероризму, біозлочину чи необережного витоку мікроорганізмів/токсинів"¹¹⁷. Пов'язані з нею технічні та політичні завдання охоплюють розробку норм обміну штамами та доступу до баз даних. Органи охорони здоров'я зацікавлені в лікуванні жертв, а не збереженні місця злочину для слідства. Важливість мікробіологічної криміналістики була доведена під час спалаху ящуру у Великій Британії у 2007р.

У контексті контролю над озброєннями та роззброєння, синтетична біологія дедалі більше стає символом складності ефективного міжнародного контролю та нагляду за науково-технічним розвитком з метою усунення можливості

¹¹³ International Biorisk Standard Development Initiative, 'Laboratory biorisk management standard', draft, 25 July 2007, <http://www.biorisk.eu/documents/draft_document.PDF>; Clevestig, P., *Biosecurity Handbook: A Guide to Assessing and Managing Biorisks in a Laboratory Setting* (SIPRI: Stockholm, forthcoming 2008).

¹¹⁴ Garfinkel et al. (посилання 110), p.ii.

¹¹⁵ Brumfiel, G., 'Foreign students face extra UK security checks', *Nature*, 7 Nov. 2007. Див. також: British Foreign and Commonwealth Office, 'Counter-proliferation: Academic Technology Approval Scheme (ATAS)', <<http://www.fco.gov.uk/atas/>>.

¹¹⁶ Див. додаток 8Г цього видання.

¹¹⁷ Budowle, B. et al., 'Microbial forensics', eds R.G. Breeze, B. Budowle and S.E. Schutzer, *Microbial Forensics* (Elsevier: London, 2005), p.9. Див. також: Emanuel, P. et al. (eds), *Sampling for Biological Agents in the Environment* (ASM Press: Washington, DC, 2007).

використання його результатів для ЗХБЗ. Синтетичну біологію визначають як “розробку і створення нових біологічних елементів, пристроїв і систем, модифікацію існуючих, природних біологічних систем з метою їх корисного застосування”. Наприклад, у звіті за 2006р. Британського королівського товариства (*British Royal Society*) зазначається, що технології синтетичної біології доступні в усьому світі; генетичні матеріали можна замовити поштою, а синтез ДНК – через Інтернет¹¹⁸. Массачусетський технологічний інститут використовує для розвитку синтетичної біології Реєстр стандартних біологічних елементів (*Registry of standard biological parts*)¹¹⁹.

У 2007р. Інститут Дж.К.Вентера вперше успішно трансплантував геном виділеної ДНК *Mycoplasma mycoides* (збудник контагіозної плевропневмонії великої рогатої худоби) до клітини *Mycoplasma capricolum*, іншого відомого тваринного патогена, що може викликати тяжкий артрит у великої рогатої худоби, кіз та овець¹²⁰. Цей науковий результат таїть у собі можливі ризики, з точки зору біобезпеки та подвійного використання, оскільки в чинному національному законодавстві та міжнародному праві бракує розуміння його наслідків. Австралійська група (неофіційна група країн, що працює в галузі гармонізації національних правил експортного контролю) розглядає можливість поширення її керівних принципів на синтетичну біологію¹²¹. При цьому, головною проблемою є пошук найкращого способу підтвердження ідентичності та намірів кінцевого користувача.

Якщо це стане реальним, то використання біоінформатики для визначення морфології та поведінки не існуючого у природі організму може набути важливого значення для забезпечення безпеки. У принципі, це стане можливим, якщо будуть з'ясовані наявність чи відсутність генів, їх мутації та епігенетичні фактори, а також функції некодованої ДНК, пов'язаної з кожним геном.

Юридичні та регуляторні наслідки наукових розробок

Існує два широкі аспекти наукових розробок, які мають юридичні та регуляторні наслідки: фізичні матеріали та нематеріальні технології. Крім того, залишаються невизначеними юридичні наслідки синтетичної біології: зокрема, неясно, яким чином контролювати передачу сегментів ДНК, які можна надіслати поштою. Іншим ускладненням є узгодження практичного юридичного визначення патогену, зокрема – яка кількість полінуклеотидів має відповідати юридичному

¹¹⁸ British Royal Society, *Report of the RS-IAP-ICSU International Workshop on Science and Technology Developments Relevant to the Biological and Toxin Weapons Convention* (Royal Society: London, Nov. 2006), pp.3-4.

¹¹⁹ Massachusetts Institute of Technology, ‘Registry of standard biological parts’, <<http://parts.mit.edu/registry/>>.

¹²⁰ J. Craig Venter Institute, ‘JCVI scientists publish first bacterial genome transplantation changing one species to another’, Press release, 28 June 2007, <<http://www.jcvi.org/>>; Lartigue, C. et al., ‘Genome transplantation in bacteria: changing one species to another’, *Science*, 3 Aug. 2007, pp.632-638.

¹²¹ “Визначаючи швидкий міжнародний розвиток у галузі синтетичної біології, члени Австралійської групи домовилися звернути особливу увагу на синтетичні біологічні речовини з метою належного реагування Групи”. Див.: Australia Group, ‘Media release, 2007 Australia Group plenary’, Press release, June 2007, <http://www.australiagroup.net/en/releases/press_2007.htm>. Про Австралійську групу див. розділ 11 цього видання.

визначенню “відселектованого збудника хвороби” чи його еквівалента. Серед інших розробок, що можуть мати політичні наслідки для запобігання ЗХБЗ, – шляхи забезпечення кращого розуміння та контролю міжнародних продажів “під ключ” (тобто в готовності до негайного використання) біологічних і хімічних об’єктів, а також залучення сторонніх підрядників для біологічних і хімічних наукових досліджень і виробництва.

Зростаючу складність контролю над передачею знань і досвіду засвідчила американська доповідь про “уявний експорт”¹²². У довгостроковому плані США зацікавлені скоріше в участі у “глобальному створенні знань”, а не в заходах із “захисту обмеженого масиву знань”, створених у межах країни. У протилежному випадку, через надмірні обмеження режимів контролю, США ризикують залишитися відокремленими від “масиву науково-технічних знань”, про які вони не мають уявлення. Це також має бути предметом неабиякої стурбованості США. В доповіді також зазначено, що для здійснення проекту із залученням іноземних студентів та обладнання дослідникам може знадобитись експортна ліцензія до моменту отримання дозволу на передачу обладнання, якщо буде доведено, що воно має “військове застосування”. Отже, біологічне “лабораторне устаткування, призначене для виробництва різноманітних токсинів”, може підпадати під військові правила, якщо буде визначено, що терористи можуть скористатися цим устаткуванням у ворожих цілях. Така інтерпретація правил, за умов суворого та загального її застосування, може завадити дослідженням.

VI. Висновки

У 2007р. докладалися зусилля зі зменшення можливих загроз безпеці від хімічних і біологічних речовин. Але потрібні наступні кроки для збереження і зміцнення міжнародних заборон у сфері ЗХБЗ. Зокрема, мають бути подовжені дослідження для ліквідації прогалів між політичними та технічними питаннями. Ця робота сприятиме інформаційному забезпеченню аналізу практичного застосування технологій та обладнання подвійного використання, а також кращому розумінню походження та використання інформації.

Здобутки науково-технічного прогресу та їх вплив на розповсюдження ХБЗ та контроль над нею залишаються неясними. Прогресуюча галузь мікробіологічної криміналістики є невід’ємною частиною національного та міжнародного планування в галузі забезпечення готовності до реагування на біологічні загрози. Важливими є запровадження та підтримка міжвідомчого співробітництва, в т.ч. міжправоохоронними органами та органами охорони здоров’я (зокрема, під час виявлення та реагування на навмисне використання біологічних речовин), а також сприяння розслідуванням¹²³.

¹²² Уявний експорт – це передача іноземцю на території США технології чи вихідних даних про неї, що можуть застосовуватись як у військових, так і в цивільних цілях. Див.: Deemed Export Advisory Committee, *The Deemed Export Rule in the Era of Globalization* (US Department of Commerce: Washington, DC, 20 Dec. 2007), pp.3-5.

¹²³ Див.: Mathews, R.J., ‘WMD arms control agreements in the post-September 11 security environment: part of the “counter-terrorism toolbox”’, *Melbourne Journal of International Law*, vol.8 (2007), pp.292-310.

10. Контроль над звичайними озброєннями

ЖДИСЛАВ ЛЯХОВСКИ

I. Вступ

Попри певний прогрес у межах окремих напрямів контролю над звичайними озброєннями, у 2007р. в цій сфері сталося чимало тривожних подій. Найбільшою загрозою для Договору про звичайні збройні сили в Європі 1990р. (Договір про ЗЗСЄ, *Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, CFE Treaty*) є “призупинення” його чинності Російською Федерацією¹. Це змушує замислитися над нинішнім станом контролю над звичайними озброєннями в Європі. Послаблення контролю спричинило загрозливні наслідки в Закавказзі, заблокованим лишилося питання виводу російських військ і техніки з Молдови. Натомість, виконувалася російсько-грузинська угода 2005р. про закриття російських військових баз та інших об’єктів у Грузії, без проблем діяв субрегіональний режим контролю над озброєннями на Балканах. За межами Європи, Північна та Південна Кореї у 2007р. поновили переговори про зміцнення довіри на спільному кордоні².

Країни-учасниці ОБСЄ у 2007р. продовжували розробку заходів зміцнення довіри і безпеки (ЗЗДБ, *confidence- and security-building measures, CSBMs*) та інших заходів з контролю над озброєннями з метою більш ефективного подолання європейських регіональних і субрегіональних ризиків і викликів. У світі спостерігався прогрес у боротьбі з “негуманною” зброєю, набрав обертів започаткований у 2006р. міжнародний Процес Осло з відмови від касетних боєприпасів.

Розгляд цих та інших питань у цьому розділі ґрунтується на оцінці головних подій у сфері контролю над звичайними озброєннями у 2007р. В підрозділі II стисло розглядається криза режиму Договору про ЗЗСЄ, аналізуються важливі події року, виконання зобов’язань, взятих Росією у Стамбулі в 1999р., та вплив згаданої кризи на конфлікти малої інтенсивності в Європі. Розглядаються також події в галузі контролю над озброєннями на субрегіональному рівні – в колишній Югославії. У підрозділі III окреслюються пов’язані з контролем

¹ Про контроль над звичайними озброєннями в Європі до 2006р. див. відповідні розділи попередніх видань *Щорічника СППРІ*.

² Під час візиту Президента Південної Кореї Ро Мун Хена (*Roh Moon-hyun*) до Північної Кореї в жовтні 2007р., він і північно-корейський лідер Кім Чен Ір (*Kim Jong Il*) підписали заяву, яка містить положення, що стосуються заходів зміцнення довіри, із зобов’язаннями припинити ворожість, зменшити військову напруженість і владнати конфлікт шляхом діалогу та переговорів. Про заходи зміцнення довіри на Корейському півострові див.: Lachowski, Z. et al., *Tools for Building Confidence on the Korean Peninsula* (SIPRI/Center for Security Studies, ETH Zurich: Stockholm/Zurich, 2007), <<http://www.korea-cbms.ethz.ch/>>.

Таблиця 10.1. Головні події, пов'язані з Договором про ЗЗСЄ у 1999-2006рр.

Дата	Подія
1999	Підписано Угоду з адаптації Договору про ЗЗСЄ.
2000	Білорусь та Україна ратифікували Угоду з адаптації. <i>Техніка за Уралом.</i> Росія формально виконує зобов'язання від 14 червня 1991р. знищити або перемістити 14,5 тис. одиниць обмеженої Договором техніки на схід від Уралу. В 1996р. Росії також дозволили замінити бойові броньовані машини танками, призначеними до знищення, а пізніше – компенсувати нестачу в танках. У середині 2003р. Росія разом з Казахстаном завершає знищення решти надлишкових танків.
2001	Відбулася Друга конференція з огляду дії Договору про ЗЗСЄ. Особливої уваги надано питанню неврахованої техніки, обмеженої Договором. <i>Вивід військ з Грузії.</i> Після розпочатого згорання частини російських військових баз Росія і Грузія сперечаються з приводу баз, що залишилися; ситуація заходить у глухий кут. <i>Вивід військ з Молдови.</i> Росія виводить обмежену Договором техніку, залишаючи особовий склад і запаси боєприпасів та техніки до кінця 2002р. З 2004р. вивід не здійснюється.
2002	<i>Спори з питань флангових обмежень.</i> Росія надає дані, що свідчать про зменшення нею кількості обмеженої договором техніки (збільшеної в 1999р. для нарощування сил у Чечні), згідно з відповідними положеннями адаптованого (але ще не ратифікованого повністю) Договору. Формально, однак, Росія з 31 травня 1999р. порушує Фланговий документ 1996р.
2003	Казахстан ратифікує Угоду з адаптації.
2004	<i>Нові члени НАТО.</i> Естонія, Латвія, Литва і Словенія, які не були сторонами Договору про ЗЗСЄ, приєднуються до НАТО. Росія заявляє про “юридичну чорну діру” в ситуації на її кордонах з Балтійськими державами. НАТО зобов'язується не розмішувати значної кількості обмеженої Договором техніки на території нових країн-членів. З приєднанням до НАТО Болгарії і Румунії Росія відчуває зростаючу перевагу розширеного НАТО у звичайних озброєннях. Росія ратифікує Угоду з адаптації.
2005	<i>Вивід військ з Грузії.</i> Грузія і Росія укладають угоду про те, що Росія виведе свої війська та закриє бази у 2008р.
2006	Відбулася Третя конференція з огляду дії Договору про ЗЗСЄ. Пропозиція Росії про тимчасове застосування Угоди з адаптації відхилена.

Джерело: Щорічники СПРІ 2000-2007.

над озброєннями заходи зміцнення довіри, надання допомоги та підвищення передбачуваності в зоні ОБСЄ. У IV підрозділі розглянуті питання проти-піхотних мін і касетних боєприпасів. У V підрозділі подано висновки.

II. Контроль над озброєннями в Європі

Режим Договору про ЗЗСЄ 1990р. досі залишається найдетальнішим у світі режимом контролю над звичайними озброєннями³. Будучи наріжним каменем європейської безпеки, він значною мірою допоміг усуненню в Європі загрози масштабного військового нападу і сприяв зміцненню довіри, відкритості та взаємних гарантій в регіоні. Імплементация Договору про ЗЗСЄ також зрушила з місця регіональні процеси контролю над озброєннями на Балканах і в Середній Азії.

³ Стислу характеристику Договору про ЗЗСЄ і перелік його сторін див. у додатку А цього видання. Текст Договору і протоколів див.: <<http://www.osce.org/item/13752.html?html=1>>.

Договір про ЗЗСЄ ґрунтується на двополярній концепції балансу сил у зоні від Атлантики до Уралу між НАТО та вже не існуючою Організацією Варшавського Договору. Він визначає паритетні обмеження на головні категорії важких звичайних озброєнь і техніки (запаси озброєнь і техніки, обмежені Договором, ЗОТОД) для цих груп держав. Під час підготовки Угоди 1999р. з адаптації Договору про ЗЗСЄ зроблені спроби відійти від двополярної концепції⁴. Після набуття чинності Угода забезпечить: (а) запровадження нового режиму контролю над озброєннями на основі обов'язкових національних і територіальних обмежень, наведених у протоколах до Угоди; (б) збільшення можливості з верифікації її положень; (в) відкриття режиму Адаптованого договору для приєднання європейських держав, що не були сторонами в 1999р. Договору про ЗЗСЄ. Угода не набула чинності через відмову членів НАТО та інших країн ратифікувати її до виконання Росією зобов'язань, взятих на Стамбульському саміті ОБСЄ 1999р.⁵ З 30 країн-підписантів Договору про ЗЗСЄ лише Білорусь, Казахстан, Росія та Україна ратифікували Угоду з адаптації⁶. Тому первісний Договір про ЗЗСЄ і відповідні погоджені документи та рішення залишаються обов'язковими для всіх сторін.

Режим Договору про ЗЗСЄ на роздоріжжі

Протягом перших семи років після підписання Угоди 1999р. з адаптації Договору про ЗЗСЄ процес набуття нею чинності був дуже повільним. І НАТО, і Росія постійно обіцяли "співпрацювати" в її ратифікації. Було досягнуто згоди з кількох проблемних питань (таблиця 10.1), але залишалися суттєві розбіжності в питаннях виконання Стамбульських зобов'язань, особливо стосовно Грузії та Молдови. Як наслідок, процес контролю над ЗЗСЄ загальмував.

Карти на стіл

У 2006р. Росія запровадила новий підхід до відносин з НАТО. Після численних невдалих спроб переконати країни НАТО ратифікувати Угоду з адаптації, Росія вдалася до інших аргументів, наголошуючи на зростаючій невідповідності режиму первісного Договору політичним і стратегічним реаліям. Ці заяви супроводжувалися наріканнями з боку окремих країн НАТО на непоступливість

⁴ Стислу характеристику Угоди та перелік її підписантів див. у додатку А цього видання. Текст Угоди див.: <<http://www.osce.org/item/13760.html?html=1>>. Текст Договору про ЗЗСЄ, змінений Угодою про адаптацію, див.: *SIPRI Yearbook 2000: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2000), pp.627-642.

⁵ Декларація Стамбульського саміту, Стамбул, 17 листопада 1999р., §§15-19; Підсумковий документ конференції держав-сторін Договору про ЗЗСЄ, Стамбул, 17 листопада 1999р., додаток 14. Тексти цих документів див.: *SIPRI Yearbook 2000* (посилання 4), pp.642-646; OSCE, *Istanbul Document 1999* (OSCE: Vienna, 2000), pp.46-54, 236-259, <<http://www.osce.org/item/15853.html>>. Станом на кінець 2007р., Росія не виконала наступні Стамбульські зобов'язання: (а) закрити базу в Гудауті (Абхазія, Грузія); (б) вивести всі російські війська та боєприпаси з Придністров'я (Молдова); (в) знищити решту запасів боєприпасів і військової техніки у Придністров'ї. Держави-сторони Договору про ЗЗСЄ не дійшли згоди з питання, як ставитися до присутності російських миротворців у Грузії та Молдові.

⁶ Україна не подала депозитарію Договору документи про його ратифікацію.

США. Крім того, Росія внесла до порядку денного дебатів про контроль над звичайними озброєннями стороннє питання – стосовно елементів американської протиракетної оборони (ПРО) в Чехії та Польщі⁷.

У 2007р. Росія, натхненна економічним зростанням, розчарована постійними відмовами Заходу брати до уваги її занепокоєння у сфері безпеки, перебуваючи напередодні виборів, розпочала більш активно відстоювати свої позиції у взаєминах зі США та іншими членами НАТО. В лютому 2007р. в дискусіях стосовно Договору про ЗЗСЄ на щорічній Мюнхенській конференції з політики безпеки Президент Росії В.Путін застеріг Захід від звинувачень Росії у створенні “нових роздільних ліній і стін”⁸. На думку міністрів закордонних справ та оборони Росії, а також російських представників у Спільній консультативній групі (СКГ, *Joint Consultative Group, JCG*) в рамках Договору про ЗЗСЄ і в Раді НАТО-Росія, режим Договору дедалі менше “відповідає сучасним умовам”, “руйнується і слабшає”, особливо з огляду на наміри створення системи воєнних баз на російських кордонах⁹. У березні російська делегація в СКГ презентувала результати “всебічного аналізу” ситуації з Договором про ЗЗСЄ¹⁰. Росія запропонувала взяти до уваги наступні питання.

1. “Абсурдність” заснованих на принципах міжблокового протистояння часів холодної війни обмежень полягає в тому, що нові члени НАТО й надалі вважаються учасниками східної групи (тобто колишньої Організації Варшавського Договору) держав-сторін Договору. Росія пропонує перевести нових членів НАТО до західної групи.

2. Внаслідок приєднання до НАТО у 2004р. Болгарії і Румунії, західна група значно перевищила узгоджені в 1996р. флангові обмеження¹¹. Заплановане США розміщення в цих країнах ЗОТОД лише посилить це порушення режиму Договору. Росія звертається до США за юридичними обґрунтуваннями такого розміщення¹².

⁷ Про американські плани ПРО див. розділ 1 і додаток 8В цього видання.

⁸ Putin, V.V., President of the Russian Federation, Speech at the 43rd Munich Conference on Security Policy, English translation, 10 Feb. 2007, <<http://www.securityconference.de/konferenzen/rede.php?sprache=en&id=179>>.

⁹ Joint Consultative Group, Statement by the delegation of the Russian Federation, document JCG.JOUR/625, 27 Mar. 2007, annex. Про зміни в політиці розміщення військових баз після холодної війни див.: Lachowski, Z., *Foreign Military Bases in Eurasia*, SIPRI Policy Paper no.18 (SIPRI: Stockholm, 2007), <<http://books.sipri.org/>>.

¹⁰ Joint Consultative Group (посилання 9).

¹¹ Про ці обмеження див.: Документ про флангові обмеження, додаток А Підсумкового акту Першої конференції з огляду дії Договору про ЗЗСЄ та Заключного документа переговорів про чисельність збройних сил, Відень, 15-31 травня 1996р. Тексти цих документів див.: *SIPRI Yearbook 1997: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1997), pp.511-514, <<http://www.osce.org/item/13755.html?html=1>>.

¹² У відповідь, у травні 2007р. делегація США в СКГ презентувала юридичний аналіз перехресного базування (тобто базування військ держави-сторони однієї групи держав на території держави-сторони іншої групи держав). Головний висновок аналізу: жодне положення Договору про ЗЗСЄ не забороняє перехресне базування, доки не порушено обмеження для групи, а приймаюча країна погоджується з базуванням. Єдине обмеження міститься у Статті V Договору, яка дозволяє тимчасове розміщення ЗОТОД на території держави-сторони Договору *в межах однієї* групи держав. Див.: Joint Consultative Group, ‘Legal analysis of cross-group stationing’, Statement by the delegation of the United States of America, document JCG.JOUR/627, 8 May 2007, Annex 3.

3. Естонія, Латвія та Литва є членами НАТО з 2004р., але не є сторонами Договору про ЗЗСЄ. З метою зменшення невизначеності та непередбачуваності ситуації в регіоні, Росія пропонує країнам Балтії як жест “доброї волі” приєднатися до чинного Договору про ЗЗСЄ¹³.

4. З метою уникнення нових вимог до Росії, НАТО має пояснити, що він розуміє під “повним виконанням” Стамбульських зобов’язань. НАТО має також пояснити значення терміну “значні бойові сили”, що міститься в його зобов’язанні 1997р. не здійснювати “додаткового постійного розміщення значних бойових сил”¹⁴.

Крім того, Росія наполягає на праві висувати й інші вимоги стосовно “відновлення балансу” в режимі Договору. Протягом 2007р. зазначені аргументи використовувалися Росією для підтвердження розвитку кризи в режимі Договору про ЗЗСЄ.

26 квітня, у відповідь на плани США розміщення елементів ПРО в Чехії та Польщі, а також американських військових об’єктів (баз) у Болгарії та Румунії¹⁵, Президент В.Путін запропонував “вивчити можливість призупинення” зобов’язань Росії за Договором про ЗЗСЄ, “доки всі члени НАТО без винятку не ратифікують його та не розпочнуть чітко дотримуватися його умов, як це зараз в односторонньому порядку робить Росія”¹⁶. Пізніше Росія заявила, що призупинить допуск інспекцій, повідомлення та обмін даними – вона не зробила цього негайно, очікуючи на позитивну реакцію НАТО¹⁷. Призупинення чинності Договору про ЗЗСЄ не передбачене Договором, тому такий крок

¹³ Три країни Балтії і Словенія (всі – члени НАТО) неодноразово заявляли про готовність приєднатися до Адаптованого договору про ЗЗСЄ після набуття ним чинності.

¹⁴ Про зобов’язання НАТО див.: NATO, Statement by the North Atlantic Council, 14 Mar. 1997, <<http://www.nato.int/docu/pr/1997/>>. Вони підтверджені та підсилені в документі: Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation, 27 May 1997, <<http://www.nato.int/docu/basicxt/fndact-a.htm>>.

¹⁵ За російськими даними, США мають намір розмістити в Болгарії та Румунії по 5 000 військово-службовців. Див., зокрема: Putin (посилання 8); Литовкин В. “Быть или не быть? Вот в чем вопрос”, *Независимое военное обозрение*, 22 июня 2007г. США заявили, що розмістять у Болгарії та Румунії на ротатійній основі бойові елементи бригади, розташованої в Німеччині. США стверджують, що, оскільки ці елементи будуть нижче рівня бригади, то вони не підпадають під визначення “значні бойові сили”. Росія також привернула увагу до небажання США погодитись із запропонованими Росією новими заходами зміцнення довіри та безпеки, пов’язаними з розміщенням військ за кордоном. Про запропоновані Росією заходи див.: Ляховскі Ж., Сйогрен М. “Контроль над звичайними озброєннями”, *Щорічник СППІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.530-536.

¹⁶ Путин В.В., Президент Российской Федерации, Ежегодное обращение к Федеральному Собранию, Москва, 26 апреля 2007г., <<http://www.kremlin.ru/ru/sdocs/speeches.shtml?stypе=70029>>. Російські офіційні особи пізніше намагалися заперечити прямиий зв’язок між американськими планами розміщення ПРО та питаннями Договору про ЗЗСЄ. Див., зокрема: ‘Baluyevskiy addresses CFE, NMD issues on eve of Russia–NATO meeting’, World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce, 9 May 2007.

¹⁷ “ДОВСЕ: никаких инспекций в России и уведо姆лений больше не будет”, *Независимая газета*, 23 мая 2007г.

Росії позбавлений юридичного підґрунтя¹⁸. Країни НАТО - сторони Договору із занепокоєнням поставилися до окремих висловлювань Президента В.Путіна та зажадали додаткових пояснень, заявивши водночас про бажання вести дискусію “в позитивному дусі”¹⁹. Під час переговорів у рамках СКГ і Ради НАТО-Росія Альянс заявив про свою відкритість до обговорення всіх питань, що викликають взаємну стурбованість.

Розчарована реакцією Заходу на свої пропозиції, Росія 28 травня 2007р. зажадала проведення позачергової конференції держав-сторін Договору про ЗЗСЄ, відповідно до Статті XXI. Обґрунтовуючи вимоги з проведення конференції, Росія послалася на ряд “виняткових обставин”, зокрема на серйозні наслідки розширення НАТО для виконання Договору, зволікання НАТО ратифікації Угоди з адаптації та плани США розмістити звичайні озброєння в Болгарії та Румунії²⁰. Водночас, Міністр закордонних справ Росії С.Лавров дав зрозуміти, що Росія не збирається виходити з Договору, а лише висловлює свою стурбованість²¹.

Позачергова конференція держав-сторін Договору про ЗЗСЄ відбулась у Відні 12-15 червня. Росія зосередила увагу на “недоліках”, кількісному дисбалансі сил та “негативних наслідках” поведінки країн-членів НАТО.

1. Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Чехія та Угорщина не формалізували перехід з однієї групи держав-сторін Договору до іншої.

2. Внаслідок розширення НАТО (у формулюванні Договору про ЗЗСЄ – “групи держав-сторін Договору, що підписали чи приєдналися до Брюссельського договору 1948р. або Вашингтонського договору 1949р.”), його члени перевищили і загальні, і флангові обмеження.

3. Розгортання американських баз на території Болгарії та Румунії порушує не лише положення Статті V про тимчасове розміщення військ, але й обіцянку НАТО не здійснювати постійного розміщення там звичайних озброєнь, викладене в його зобов’язаннях від 1997р.²²

4. Держави-сторони Договору не спромоглися швидко ратифікувати Угоду з адаптації та забезпечити набуття нею чинності, як було обіцяно в Підсумковому

¹⁸ Росія стверджує, що її одностороннє призупинення чинності Договору про ЗЗСЄ відповідає міжнародному праву. Стаття 57 Віденської конвенції про міжнародне договірне право 1969р., учасником якої є Росія, передбачає, що “Чинність договору стосовно . . . окремої сторони може бути призупинена: (а) відповідно до положень договору, або (б) в будь-який час за згодою всіх сторін”. Договір про ЗЗСЄ передбачає вихід із нього, але прямо не передбачає призупинення його чинності, тому такий крок важко юридично обґрунтувати на підставі змісту Договору. З приводу призупинення Росією чинності Договору НАТО та США вирішили висловити “розчарування”, не заперечивши право Росії на такий вчинок. Докладніше про юридичні наслідки цього кроку Росії див.: Hollis, D.B., ‘Russia suspends CFE Treaty participation’, *ASIL Insight*, vol.11, issue 19 (23 July 2007).

¹⁹ Joint Consultative Group, Statement by the delegation of Canada, document JCG.JOUR/627, 27 Mar. 2007, Annex 1.

²⁰ Dutch Ministry of Foreign Affairs, Notification pursuant to Article XXII of the Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, Request for Extraordinary Conference, Russian Federation, 28 May 2007.

²¹ Dempsey, J., ‘Russia and U.S. back away from confrontation’, *International Herald Tribune*, 6 June 2007.

²² NATO (посилання 14). Див. також посилання 15.

акті Стамбульської конференції з огляду дії Договору про ЗЗСЄ 1999р.²³ І це – незважаючи на нібито конструктивну позицію Росії в рамках і поза рамками режиму Договору.

5. Польща, Словаччина, Угорщина та Чехія не скоригували свої територіальні обмеження, як було обіцяно в березні 1999р.²⁴

Відповідно, Росія запропонувала графік “відновлення чинності” Договору²⁵ з термінами, наведеними в таблиці 10.2.

Таблиця 10.2. Запропонований Росією графік відновлення дії Договору про звичайні збройні сили в Європі

Дата	Подія
1 жовтня 2007р.	Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина та Чехія зараховуються до Західної групи держав. Естонія, Латвія і Литва беруть участь у Договорі як члени Західної групи. Починається процес ратифікації Угоди з адаптації.
1 січня 2008р.	Держави Західної групи коригують максимальні кількості ЗОТОД і визначають загальний рівень обмежень з урахуванням лімітів трьох балтійських держав.
1 березня 2008р.	До Договору приєднуються Естонія, Латвія і Литва.
15 червня 2008р.	Згідно з Угодою з адаптації, коригуються національні та територіальні обмеження Західної групи держав. Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія утримують ЗОТОД у межах своїх територіальних обмежень, згідно з Підсумковим актом до Договору про ЗЗСЄ 1999р. Ухвалюється рішення про скасування положень про додаткові територіальні обмеження (тобто відмова від флангових обмежень). Завершується депонування ратифікаційних грамот.
1 липня 2008р.	Якщо до 25 червня Угода з адаптації не набуде чинності, починається її тимчасове застосування. Розпочинаються консультації в СКГ про терміни приєднання нових держав і переговорів про наступну модернізацію Адаптованого договору.
1 жовтня 2008р.	Росія і Західна група держав подають до СКГ проект спільного розуміння терміну “значні бойові сили”. Держави-сторони утримуються від додаткових “значних” розгортань за межами своєї території.

Джерело: CFE Extraordinary Conference, Delegation of Russia, Draft basic provisions of the Final Document of the Extraordinary Conference of the States Parties to the Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, document CFE-EC(07).JOUR, 15 June 2007, annex 33, attachment 2.

²³ Підсумковий акт Конференції держав-сторін Договору про ЗЗСЄ (посилання 5).

²⁴ Joint Consultative Group, Decision on CFE Treaty Adaptation, document JCG.DD/4/99, 30 Mar. 1999, chart 2; Lachowski, Z., ‘Conventional arms control’, *SIPRI Yearbook 1999: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1999), pp.622-623. Ці чотири країни зменшили, згідно з Угодою з адаптації, свої ЗОТОД набагато нижче за оголошені національні обмеження (до рівня відповідних територіальних обмежень) і пообіцяли дотримуватися цих рівнів після набуття чинності Адаптованим договором. Наприкінці 2007р. Росія відмовилася від претензій до цих країн.

²⁵ CFE Extraordinary Conference, Delegation of Russia, Draft basic provisions of the Final Document of the Extraordinary Conference of the States Parties to the Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, document CFE-EC(07).JOUR, 11-15 June 2007, Annex 33, attachment 2.

Окремі занепокоєння Росії можна було б легко усунути через набуття чинності Угодою з адаптації, але перешкодою залишається невиконання Росією її Стамбульських зобов'язань. НАТО відхилив наполегливі спроби Росії розділити зобов'язання за Договором про ЗЗСЄ і політичні Стамбульські зобов'язання²⁶. Заяви про те, що розгортання американських баз у Болгарії та Румунії порушить положення Договору, заперечили і США, і обидві ці держави²⁷.

Розбіжності виявилися нездоланими, і Позачергова конференція завершилася провалом, не узгодивши підсумковий документ. Але країни НАТО і Росія залишили Конференцію, заявивши про відкритість до наступних переговорів²⁸. Країни-члени ЄС висловили розчарування кроком Росії, а головуючий ОБСЄ закликав країни-учасниці Організації подолати розбіжності²⁹. Білорусь підтримала стурбованість Росії, але не вийшла з Договору про ЗЗСЄ і не призупинила його чинності. Натомість, вона запропонувала тимчасово застосувати Адаптований договір ще до моменту набуття ним чинності. У своєму проекті підсумкового документа НАТО пропонував після Позачергової конференції скликати три форуми: неофіційну зустріч восени 2007р. для розгляду перспектив Договору про ЗЗСЄ і можливого порядку приєднання до нього; ще одну Позачергову конференцію перед засіданням Ради міністрів ОБСЄ в листопаді 2007р.; семінар (взимку 2008р.) з питань спільного планування імплементації Адаптованого договору. Крім того, НАТО запропонував діалог на високому рівні з питань безпеки та контролю над озброєннями у Європі³⁰.

Невдовзі після завершення Позачергової конференції, Росія почала відмовляти країнам НАТО в інспекціях, посилаючись на положення Договору про ЗЗСЄ стосовно виняткових обставин, і згодом припинила надання інформації в рамках Договору. Проте, через кілька днів дозволи на інспекції було надано. 13 липня Президент В.Путін підписав Указ про призупинення Росією з 12 грудня 2007р. чинності Договору про ЗЗСЄ (що не означає виходу з нього) та відповідних міжнародних договорів³¹. З юридичної точки зору, Росія

²⁶ CFE Extraordinary Conference, Delegation of Italy, Statement, 15 June 2007, <<http://www.nato.int/docu/update/2007/06-june/e0615a.html>>.

²⁷ CFE Extraordinary Conference, Delegation of the United States of America, Statement, document CFE-EC(07).JOUR, 12 June 2007, Annex 4; Joint Consultative Group, Delegation of Bulgaria, Statement, document JCG.JOUR/627, 8 May 2007, Annex 4.

²⁸ NATO, 'NATO response to Russian announcement of intent to suspend obligations under the CFE Treaty', Press Release (2007)085, 16 July 2007, <<http://www.nato.int/docu/pr/2007/>>.

²⁹ 'EU states join criticism of Putin's arms-treaty withdrawal', EurActiv.com, 16 July 2007, <<http://www.euractiv.com/en/security/article-165543>>; OSCE, 'OSCE Chairman issues statement after CFE treaty conference ends in Vienna', Press release, 15 June 2007, <<http://www.osce.org/item/25158.html>>.

³⁰ CFE Extraordinary Conference, Delegation of Italy, Proposed Extraordinary Conference final document, document CFE-EC(07).JOUR, 11-15 June 2007, Annex 31, attachment.

³¹ Указ Президента Российской Федерации "О приостановлении Российской Федерацией действия Договора об обычных вооруженных силах в Европе и связанных с ним международных договоров" №872 от 13 июля 2007г. Текст Указа див.: <<http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=040713>>. До згаданих відповідних міжнародних договорів належать: Будапештська угода про максимальні рівні звичайних озброєнь і техніки членів Організації Варшавського Договору (Болгарія, Польща, Радянський Союз, Румунія, Угорщина та Чехословаччина) від 3 листопада 1990р.; Документ про флангові обмеження 1996р. (посилання 11). Призупинення чинності Договору про ЗЗСЄ опосередковано стосується й інших пов'язаних з ним документів.

опинилася в ризикованому становищі – порушника Договору³². Росія пояснювала свій крок “винятковими обставинами”, викладеними на Позачерговій конференції. Умовою відновлення чинності Договору та пов’язаних з ним договорів Росія вважає вжиття запропонованих нею “конкретних заходів”, спрямованих на “усунення занепокоєння Росії і відновлення дії режиму Договору”³³. Росія натякнула, що за неможливості адаптації режиму Договору про ЗЗСЄ слід розробити нову систему контролю над озброєннями і заходів зміцнення довіри³⁴. Російська погроза змусила Азербайджан, Вірменію, Грузію та Україну розглянути вплив можливих змін на свою безпеку³⁵.

Жорстка риторика Росії і президентський Указ від 13 липня прискорили наступними місяцями започаткування переговорів. У липні-вересні США, після консультацій зі своїми союзниками та Росією, розробили план у вигляді пакету “паралельних дій”, які б сприяли набуттю чинності Угодою з адаптації до літа 2008р., а також дотриманню Стамбульських зобов’язань. Неформальна “мозкова атака” за участі делегацій 30 держав-сторін Договору про ЗЗСЄ і ще чотирьох країн НАТО з питань перспектив Договору відбулася 30 вересня - 3 жовтня в Бад-Саарові (Німеччина). Було розглянуто американський план під назвою “Договір про ЗЗСЄ: графік ратифікації Адаптованого Договору про ЗЗСЄ і виконання Стамбульських зобов’язань”³⁶. Крім питань, порушених Росією, нездоланими виявилися ще дві важливі перешкоди для ратифікації: погодження характеру та змісту Стамбульських зобов’язань і вимога Росії скасувати флангові обмеження³⁷.

Восени 2007р., після консультацій з Грузією, Молдовою та союзниками по НАТО, США активізували дипломатичну діяльність стосовно Росії. “Нові

³² Див. посилання 18.

³³ Joint Consultative Group, Memorandum, document JCG.JOUR/635, 17 July 2007, Annex 1, attachment 1.

³⁴ Див., наприклад: Лавров С. “Сдерживание России: назад в будущее?”, Министерство иностранных дел Российской Федерации, 19 июля 2007г., http://www.in.mid.ru/brp_4.nsf/sps/8F8005F0C5CA3710C325731D0022E227; Храмчихин А. “Копья ломать не стоит”, *Независимое военное обозрение*, 31 августа 2007г. Остання стаття спочатку мала вийти в *Foreign Affairs*. У ній автор порівнює початкову та нинішню ситуацію у справах ЗЗСЄ, а також наводить фактичне співвідношення збройних сил США (НАТО) та Росії. Всупереч загальноприйнятому в Росії погляду на ситуацію із ЗЗСЄ, у статті робляться наступні висновки: (а) Росія не повністю використовує свої квоти за Договором і тому не може нарікати, що режим Договору її обмежує; (б) НАТО та США не збільшують, а значно скоротили свої збройні сили в Європі; (в) претензії Росії на військову рівновагу є безпідставними – виконання режиму Договору про ЗЗСЄ могло б надати НАТО, за бажання НАТО, 10-15 кратну (замість нинішніх 2-3) перевагу над Росією. Розмови в Росії про створення “потенціалу для раптового нападу” названі нереалістичними. Навіть проблема “сірих зон” – держав, що не є сторонами Договору про ЗЗСЄ, але є членами НАТО (держави Балтії та Словенія) чи можуть приєднатися до НАТО (Албанія, Грузія, Колишня Югославська Республіка Македонія, Україна та Хорватія), – не є достатньо серйозною причиною для виходу з режиму ЗЗСЄ.

³⁵ Про реакцію в Закавказзі див. нижче. Див. також: Joint Consultative Group, Statement by Ukraine, document JCG.DEL/28/07, 9 Nov. 2007

³⁶ Socor, V., “‘Action for action’ on the CFE Treaty: opportunity and risk”, *Eurasia Daily Monitor*, 9 Oct. 2007.

³⁷ Joint Consultative Group, Chairperson’s summary of the informal meeting on the future of the CFE regime, held from 30 September to 3 October 2007, in Bad Saarow, Germany, document JCG.JOUR/640, 9 Oct. 2007, annex.

ідеї”, висунуті під час візиту до Москви 12 жовтня Державного секретаря та Міністра оборони США, не призвели до значних зрушень у питаннях ПРО та контролі над озброєннями в Європі³⁸. Наприкінці місяця надійшли повідомлення про запропонований США пакет комплексних пропозицій з питань Договору про ЗЗСЄ, Косово та Ірану³⁹. США намагалися знайти спосіб переконати Росію виконати її зобов’язання, зберігаючи водночас єдність НАТО, окремі члени якого (зокрема Німеччина і Франція) мали наміри задовольнити Росію поступками⁴⁰, а інші – наполягали на “пакетному” розгляді Стамбульських зобов’язань і питань ратифікації Договору. До листопада США відчували піднесення з приводу досягнутого прогресу⁴¹. Американська дипломатія мала за мету: “зберегти спільний підхід НАТО; визначити шляхи забезпечення виконання решти Стамбульських зобов’язань; створити умови, що дозволять Росії продовжити повне виконання чинного Договору про ЗЗСЄ, а союзникам по НАТО, включаючи Сполучені Штати, – просунутися до ратифікації Адаптованого договору про ЗЗСЄ”.

Семінар за підсумками діалогу в Бад-Саарові з питань перспектив режиму ЗЗСЄ відбувся 5-6 листопада в Парижі та нібито допоміг у з’ясуванні проблемних питань⁴². Ще одна аналогічна неформальна зустріч відбулася під час засідання Ради міністрів ОБСЄ в Мадриді наприкінці листопада. Тим часом, дві палати російського Парламенту одностайно проголосували за закон про призупинення участі Росії в Договорі про ЗЗСЄ, підписаний Президентом В.Путіним 29 листопада⁴³.

12 грудня, в день набуття законом чинності, Міністр закордонних справ Росії виступив із заявою про те, що Росія не вважає себе пов’язаною обмеженнями на кількість ЗОТОД⁴⁴. Він повторив висловлені раніше російськими посадовцями запевнення в тому, що Росія не має планів масованого збільшення чи

³⁸ Shanker, T. and Myers, S. L., ‘Putin spars with top U.S. officials visiting Moscow’, *International Herald Tribune*, 12 Oct. 2007.

³⁹ Dempsey, J., ‘U.S. pushes to get Russia on its side’, *International Herald Tribune*, 29 Oct. 2007.

⁴⁰ У спільній заяві міністри закордонних справ Німеччини і Франції заявили, що Договір про ЗЗСЄ має залишатись основою європейської стабільності і що вони готові до його наступних змін і поправок. Див.: Steinmeier, F.-W. and Kouchner, B., ‘Europa und seine Sicherheit’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 Oct. 2007; Kouchner, B. and Steinmeier, F.-W., ‘L’Europe et sa sécurité’, *Le Figaro*, 29 Oct. 2007.

⁴¹ Kramer, D.J., US Deputy Assistant Secretary of State for European and Eurasian Affairs, ‘Twenty-first century security in the OSCE region’, Testimony before the Commission on Security and Cooperation in Europe, Washington, DC, 5 Nov. 2007, <<http://www.state.gov/p/eur/rls/rm/94654.htm>>.

⁴² Joint Consultative Group, Declaration by France, document JCG.DEL/30/07, 13 Nov. 2007.

⁴³ Закон Российской Федерации “О приостановлении Российской Федерацией действия Договора об обычных вооруженных силах в Европе” №276 от 29 ноября 2007г., <<http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=043061>>. Дума (нижня палата російського Парламенту) проголосувала за Закон 7 листопада, Рада Федерації (верхня палата) – 16 листопада. Характерно, що після голосування в російському Парламенті з’ясувалося, що Міністр оборони США Р.Гейтс вирішив заморозити плани скорочення кількості американських військ, розміщених у Європі. Див.: Shanker, T., ‘Gates halts cut in army force in Europe’, *New York Times*, 21 Nov. 2007.

⁴⁴ Міністерство закордонних справ Росії, Заява з приводу призупинення РФ чинності Договору про звичайні збройні сили в Європі, 12 грудня 2007. Як жест “доброї волі” Росія у грудні поширила в СКГ “узагальнену інформацію” про кількість її ЗОТОД.

концентрації ЗОТОД на своїх кордонах. Водночас, Росія висловила готовність продовжити “орієнтований на результат” діалог стосовно Договору про ЗЗСЄ.

Вихід Росії з Грузії і Молдови

У 2005р. Грузія і Росія домовилися про закриття російських військових баз та інших військових об'єктів і виведення російських військ із Грузії до кінця 2008р.⁴⁵ В березні 2006р. дві країни підписали угоди про тимчасове використання російських баз, виведення і транзит територією Грузії російських військ і техніки. Попри регіональні проблеми та розбіжності між двома країнами (зокрема напруженість у відносинах, спричинену падінням російської ракети на грузинській території 6 серпня 2007р.), виведення російських військ і техніки у 2007р. відбувалося за планом. Залишивши наприкінці 2006р. у Тбілісі штаб своїх військ, у 2007р. Росія передала Грузії решту головних військових баз і споруд в Ахалкалакі (27 червня) і Батумі (15 листопада)⁴⁶.

На фоні певного успіху у Грузії міжнародна увага зосередилася на Молдові, де російські війська залишаються в сепаратистському регіоні Придністров'я. Виведення російських ЗОТОД завершилось у 2001р., але відсутність політичного врегулювання у Придністров'ї дала Росії привід затримати виведення військ і знешкодження або вивезення останніх 20 тис. т боєприпасів зі складів і не обмеженої Договором техніки, що було частиною її Стамбульських зобов'язань.

У 2007р. Молдова певний час намагалась укласти двосторонню угоду з Росією із врегулювання ситуації у Придністров'ї і пов'язаних із цим питань. У червні США безуспішно висували пропозицію – підтриману Молдовою – створити альтернативні багатосторонні миротворчі сили за участі Росії⁴⁷. Восени 2007р. Президент Молдови В.Воронін запропонував “повну демілітаризацію Молдови” на обох берегах Дністра та заміну наявної військової миротворчої місії повністю цивільною – з мандатом ОБСЄ⁴⁸. Політичне врегулювання ситуації у Придністров'ї є неможливим через підтримку Росією діючого

⁴⁵ Спільна заява міністрів закордонних справ Російської Федерації і Грузії, Міністерство закордонних справ Росії, 30 травня 2005р. Про угоду див.: Ляховскі Ж. “Контроль над звичайними озброєннями”, *Щорічник СППРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.675-677.

⁴⁶ Азербайджан знову розкритикував перекидання російської техніки до бази в Гюмрі (Вірменія), стверджуючи, що техніка передається повстанцям у Нагірному Карабаху. Росія рішуче відкинула ці звинувачення. Див.: Мамедов С., Литовкин В. и Симонян Ю. “Баку ждет объяснений Москвы”, *Независимая газета*, 12 сентября 2007г.

⁴⁷ Associated Press, ‘U.S. pushes for peace force in Moldova’, *International Herald Tribune*, 5 June 2007. Пропонувалося, щоб Росія вивела свої війська з Придністров'я та Гудауті (Грузія) і приєдналася до міжнародних миротворчих сил. Країни НАТО тоді швидко ратифікували б Угоду з адаптації, і вона набула б чинності, після чого країни Балтії могли б приєднатися до Адаптованого договору. На останньому етапі НАТО міг би позитивно розглянути вимоги Росії зменшити флангові обмеження, особливо на Північному Кавказі. Див.: Socor, V., ‘Solution in Moldova – “key to Russia–West dispute” at CFE Treaty conference’, *Eurasia Daily Monitor*, 14 June 2007.

⁴⁸ Socor, V., ‘Voronin proposes full demilitarization of Moldova’, *Eurasia Daily Monitor*, 16 Oct. 2007. Про миротворчу операцію у Придністров'ї див. додаток 3А цього видання.

там режиму, хоча таке врегулювання є однією з умов самої Росії для виводу її сил і боєприпасів. Переговори у форматі “5 + 2”, започатковані у 2005р. з метою досягти політичної згоди з питань Молдови, у 2007р. не поновилися⁴⁹.

Вірмено-азербайджанський конфлікт

Через триваючу напруженість у відносинах, до 2000-2001рр. і Азербайджан, і Вірменія перевищували максимальні рівні ЗОТОД⁵⁰. США закидали цим державам і інші порушення Договору⁵¹, а обидві держави обмінювалися взаємними звинуваченнями в невиконанні умов Договору.

У 2006р. Азербайджан повідомив інші держави-сторони Договору, що він перевищив максимальні національні рівні за кількістю бойових танків і важких артилерійських систем⁵². Крім різкого збільшення військових витрат і відповідної мілітаризації закавказьких держав, цей факт спричинив міжнародну стурбованість⁵³. Прискорення гонки озброєнь у регіоні збіглося з кризою у відносинах НАТО-Росія з приводу Договору про ЗЗСС. Азербайджан спочатку стверджував, що збільшення ЗОТОД є наслідком модернізації ним озброєнь і затримки знешкодження старої техніки. Водночас він звинуватив Вірменію в утриманні значної кількості ЗОТОД на окупованій території Нагірного Карабаху – в кількості, вищій за всі її національні обмеження⁵⁴.

Взаємні звинувачення не стали новиною. Азербайджан використав призупинення Росією чинності Договору про ЗЗСС як привід оголосити про виняткові обставини, натякнувши на можливість збільшення його національних квот⁵⁵. Вірменія негайно попередила про “ефект доміно”⁵⁶. Зрештою, в одній з небагатьох політичних заяв за підсумками мадридської зустрічі міністрів ОБСЄ в листопаді 2007р. обидві держави погодилися подовжити переговори про врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту⁵⁷.

⁴⁹ Переговори за участі п'яти сторін – Молдови, ОБСЄ, Придністров'я, Росії та України – і двох спостерігачів – ЄС і США.

⁵⁰ Азербайджан повністю забезпечив дотримання обмежень Договору про ЗЗСС до 1 січня 2000р.; Вірменія – роком пізніше.

⁵¹ US Department of State, Bureau of Verification and Compliance, *Adherence to and Compliance with Arms Control, Nonproliferation, and Disarmament Agreements and Commitments* (Department of State: Washington, DC, Aug. 2005), pp.34-38, <<http://www.state.gov/t/vci/rls/rpt/51977.htm>>.

⁵² У рамках обміну інформацією про передачу зброї Україна у 2005р. повідомила інші держави-сторони Договору про передачу Азербайджану цих типів озброєнь. Повідомлялося, що Азербайджан перевищив свою квоту на танки на 41 од., артилерійські системи – на 58 од. Пізніше ці цифри зросли до 99 і 71, відповідно. Див.: CFE Extraordinary Conference, document CFE-EC-(07).JOUR, 13 June 2007, Annex 26. Див. також підрозділ IV розділу 5 цього видання.

⁵³ Mamedov, J., ‘Azerbaijan flexes military muscles’, Caucasian Reporting Service no. 402, Institute for War & Peace Reporting, 19 July 2007, <<http://www.iwpr.net/?s=f&o=337254>>; Petrosian, D., ‘Armenia concerned at Caucasus arms race’, Caucasian Reporting Service no. 402, Institute for War & Peace Reporting, 19 July 2007, <<http://www.iwpr.net/?s=f&o=337252>>. Про військові витрати в Закавказзі див. підрозділ IV розділу 5 цього видання.

⁵⁴ За азербайджанськими оцінками, Вірменія “приховує” в Нагірному Карабаху до 316 танків, 324 бойових броньованих машин (ББМ) і 322 артилерійських систем. Квоти ЗЗСС для Вірменії та Азербайджану складають по 220 танків, 220 ББМ і 285 артилерійських систем. Див.: CFE Extraordinary Conference, document CFE-EC-(07).JOUR, 13 June 2007, Annex 28.

⁵⁵ CFE Extraordinary Conference, document CFE-EC-(07).JOUR, 15 June 2007, Annex 35.

⁵⁶ CFE Extraordinary Conference, document CFE-EC-(07).JOUR, 15 June 2007, Annex 38.

⁵⁷ OSCE, Ministerial Council, Madrid, Ministerial statement, document MC.DOC/2/07, 30 Nov. 2007.

Субрегіональний контроль озброєнь у колишній Югославії

За словами особистого представника голови ОБСЄ з питань виконання Угоди про субрегіональний контроль над озброєннями 1996р. (Флорентійської угоди), двома головними напрямками її успішної імплементації були обмін інформацією та повідомленнями (що розвивається й надалі) та режим верифікації⁵⁸. Починаючи з 31 жовтня 1997р. триває процес добровільного знищення озброєнь, і до 2007р. сторони утилізували близько 8 900 од. важких озброєнь⁵⁹. У січні 2007р. ОБСЄ надала дозвіл на використання своєї комунікаційної мережі для виконання Дейтонської угоди та доручила своїй групі зв'язку технічне виконання цього рішення⁶⁰.

16 січня 2007р. до Флорентійської угоди приєдналася Чорногорія, а в липні уряди Чорногорії і Сербії погодилися, що кількісні обмеження для обох сторін не перевищуватимуть загальних обмежень для Союзної Республіки Югославії⁶¹. Офіційними сторонами, що підписали поправку до Угоди, мають стати чотири держави – Боснія і Герцеговина, Хорватія, Чорногорія та Сербія. Тим часом, Чорногорія та Сербія дотримуватимуться обмежень, визначених двосторонньою угодою.

Оновлена версія Флорентійської угоди з усіма поправками і змінами, ймовірно, буде остаточно узгоджена на Шостій конференції з огляду дії Договору про ЗЗСЄ в червні 2008р. Враховуючи позитивний розвиток подій в регіоні, більша відповідальність за виконання Флорентійської угоди могла б бути передана від міжнародного співтовариства та ОБСЄ до сторін Угоди.

III. Зміцнення довіри та безпеки в зоні ОБСЄ⁶²

Певний час увага ОБСЄ зосереджувалася на вузьких питаннях, зокрема: на ЗЗДБ у військовій сфері; на контролі над стрілецькою зброєю, легкими озброєннями (СЗЛО, *small arms and light weapons, SALW*) і звичайними боєприпасами; на управлінні цими запасами та їх скороченні, включаючи компоненти ракетного палива; на імплементації Кодексу поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки 1994р.⁶³

⁵⁸ Periotto, C. (Brig. Gen.), Personal Representative of the OSCE Chairperson-in-Office for Article IV, Report to the Fifteenth Meeting of the OSCE Ministerial Council on the Implementation of the Agreement on Sub-Regional Arms Control (Article IV, Annex 1-B, Dayton Peace Accords), document MC.GAL/4/07, 13 Nov. 2007. Флорентійська угода була укладена згідно зі Статтею IV Додатка 1Б Загальної рамкової угоди про мир у Боснії і Герцеговині 1995р. (Дейтонської угоди), підписаної 14 грудня 1995р. Текст Дейтонської угоди див.: <<http://www.oscebih.org/overview/gfap/eng/>>, текст Флорентійської угоди – <<http://www.oscebih.org/public/document.asp?dep=4>>. Стислий зміст Флорентійської угоди див. у додатку А цього видання.

⁵⁹ Periotto (посилання 58).

⁶⁰ OSCE, Forum for Security Co-operation (FCS), 'Use of the OSCE communications network to support the implementation of Article IV of the Dayton Peace Accords', Decision no. 1/07, document FSC.DEC/1/07, 31 Jan. 2007. Документи Форуму ОБСЄ зі співробітництва у сфері безпеки, згадані в цьому розділі, див.: <<http://www.osce.org/fsc/documents.html>>.

⁶¹ Periotto (посилання 58).

⁶² Список країн-учасниць ОБСЄ див. у додатку Б цього видання.

⁶³ OSCE, Code of Conduct on Politico-Military Aspects of Security, document DOC.FSC/1/95, 3 Dec. 1994, <<http://www.osce.org/fsc/22158.html>>.

Форум ОБСЄ зі співробітництва у сфері безпеки (*OSCE Forum for Security Co-operation, FSC*), крім цих головних питань, здійснював наступну роботу: надавав підтримку реалізації Резолюції РБ ООН №1540 про нерозповсюдження зброї масового ураження, розробляючи за ініціативи Канади та США настанови з найкращих практик⁶⁴; шукав можливості посилення ролі ОБСЄ в забезпеченні готовності до надзвичайних ситуацій цивільного та військового характеру; вирішив посилити роль ОБСЄ в боротьбі з протипіхотними мінами (ППМ, *anti-personnel mines, APMs*) і провів спеціальну зустріч з цього питання на початку 2008р.⁶⁵ В жовтні 2007р. відбулася спеціальна зустріч Форуму ОБСЄ з питань поточного стану та перспектив контролю над озброєннями і ЗЗДБ у зоні ОБСЄ.

У 2007р. Росія наполегливо пропонувала кілька заходів зміцнення довіри, пов'язаних з Віденським документом 1999р.⁶⁶ Проте, протягом 2007р. жодних ЗЗДБ не було схвалено через побоювання багатьох країн-учасниць, що запровадження нових заходів без забезпечення ефективності поточних може не зміцнити, а послабити режим Віденського документа. Крім того, розвиток кризи режиму Договору про ЗЗСЄ не сприяв укладенню нових угод, але стимулював розгляд у 2008р. питань зміцнення контролю над озброєннями ЗЗДБ⁶⁷.

Стрілецька зброя і легкі озброєння

Документ ОБСЄ про стрілецьку зброю і легкі озброєння 2000р. (Документ про СЗЛО, *OSCE Document on Small Arms and Light Weapons*) та інші відповідні документи залишаються ефективним засобом вирішення проблем СЗЛО, підвищення прозорості й довіри у відносинах країн-учасниць, а також допомоги

⁶⁴ Резолюція РБ ООН №1540 від 28 квітня 2004р. Див. також: Ентоні Я. "Контроль над озброєннями та нерозповсюдження: роль міжнародних організацій", *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.520-525; Ahlström, C., 'United Nations Security Council Resolution 1540: non-proliferation by means of international legislation', *SIPRI Yearbook 2007: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2007), pp.460-473.

⁶⁵ OSCE, Forum for Security Co-operation, Danish Chairmanship, Letter from the Chairperson of the Forum for Security Co-operation to the Minister for Foreign Affairs of Spain, Chairperson of the Fifteenth Meeting of the OSCE Ministerial Council, document MC.GAL/5/07/REV. 1, 21 Nov. 2007.

⁶⁶ OSCE, Vienna Document 1999 of the Negotiations on Confidence- and Security-Building Measures, document FSC.DOC/1/99, 16 Nov. 1999, <<http://www.osce.org/fsc/22154.html>>. Пропозиції Росії охоплювали: завчасне повідомлення про розгортання іноземних військ на території країни-учасниці ОБСЄ в зоні застосування ЗЗДБ; обмін інформацією про багатонаціональні сили швидкого реагування (запропоновано також Білоруссю); "повернення" до Віденського документа 1999р. (тобто його оновлення); завчасне повідомлення про значні військові перевезення в зоні застосування ЗЗДБ; запровадження єдиного кінцевого терміну подання інформації з оборонного планування; уточнення терміну "визначений район" і тривалості оціночних візитів, згідно з умовами Віденського документа; завчасне повідомлення про значні військові заходи, масштаби яких не перевищують обмеження Віденського документа.

⁶⁷ OSCE, Ministerial Council, 'Issues relevant to the Forum on Security Co-operation', Decision no. 3/07, document MC.DEC/3/07, 20 Nov. 2007, <http://www.osce.org/conferences/mc_2007.html?page=documents&session_id=203>.

в боротьбі з тероризмом та організованою злочинністю⁶⁸. Довідник ОБСЄ з найкращих практик з питань стрілецької зброї і легких озброєнь (*Handbook of Best Practices on Small Arms and Light Weapons*) перекладено кількома мовами та поширено за межами ОБСЄ. У 2001-2006рр. країни-учасниці ОБСЄ знищили 6,4 млн. од. стрілецької зброї, з яких 5,2 млн. – з надлишкових запасів та 1,2 млн. – вилучених з незаконного зберігання чи обігу⁶⁹.

У березні 2007р. Форум ОБСЄ зі співробітництва у сфері безпеки провів у Відні спеціальну зустріч з питань боротьби з незаконними авіаперевезеннями СЗЛО. Доповіді засвідчили тісний зв'язок між незаконними поставками СЗЛО та такими загрозами безпеці, як тероризм і регіональні конфлікти. Експерти та делегати країн-учасниць і представники авіаційного транспорту, міжнародних, урядових і неурядових організацій обговорили шляхи покращення контролю над авіаперевезеннями СЗЛО шляхом належного виконання державами міжнародних норм⁷⁰. Усі учасники підтримали механізм обміну інформацією про національну законодавчу та нормативну базу контролю над авіаційним транспортом під час імпорту та експорту СЗЛО, а також пропозиції з поглиблення діалогу та розвитку взаємодії між державою і приватним сектором⁷¹. За результатами зустрічі, було рекомендовано розробити настанову з найкращих практик у боротьбі з незаконними поставками СЗЛО⁷². Ініціатива з розгляду виконання існуючих зобов'язань з питань контролю над експортом СЗЛО завершилася прийняттям у жовтні Форумом ОБСЄ зі співробітництва у сфері безпеки рішення про обмін інформацією на Принципах ОБСЄ з контролю та посередництва в поставках СЗЛО 2004р.⁷³ Рішення вимагає від країн-учасниць обміну

⁶⁸ OSCE, Forum for Security Co-operation, Document on Small Arms and Light Weapons, 24 Nov. 2000, <http://www.osce.org/fsc/13281.html>; OSCE, *Handbook of Best Practices on Small Arms and Light Weapons* (OSCE: Vienna, 2003), <http://www.osce.org/fsc/item_11_13550.html>; OSCE, Forum for Security Co-operation, 'Standard elements of end-user certificates and verification procedures for SALW exports', Decision no.5/04, document FSC/DEC/5/04, 17 Nov. 2004, <<http://www.osce.org/item/1699.html?html=1>>; OSCE, Forum for Security Co-operation, 'Principles on the control of brokering in small arms and light weapons', Decision no.8/04, document FSC/DEC/8/04, 24 Nov. 2004; OSCE, Ministerial Council, 'OSCE principles for export controls of man-portable air defence systems', Decision no.8/04, document MC.DEC/8/04, 7 Dec. 2004, <<http://www.osce.org/atu/13364.html>>. Про ці документи див.: Ляховскі Ж., Сйогрен М. "Контроль над звичайними озброєннями" та Ентоні Я., Бауер С. "Контроль над поставками та програми ліквідації озброєнь", *Щорічник СППІ 2004: Озброєння, розброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, с.659-660 та с.686-688, відповідно; Ляховскі Ж., Дунай П. "Контроль над звичайними озброєннями та зміцнення довіри у військовій сфері", *Щорічник СППІ 2005* (посилання 64), с.578-583.

⁶⁹ OSCE, 'Further implementation of the OSCE Document on Small Arms and Light Weapons', FSC Chairperson's Progress Report to the 15th Ministerial Council, Madrid, document MC.GAL/7/07, 14 Nov. 2007, p.5, <<http://www.osce.org/item/28669.html?html=1>>.

⁷⁰ OSCE (посилання 69), p.10.

⁷¹ OSCE, Forum for Security Co-operation, 'Closing remarks made by the FSC Chairperson at the closing session of the Special FSC Meeting on combating the illicit trafficking of small arms and light weapons by air', 21 Mar. 2007, document FSC.DEL/101/07, 22 Mar. 2007.

⁷² OSCE, Forum for Security Co-operation, 'OSCE focuses on combating illicit trafficking of small arms, light weapons by air', Press release, 21 Mar. 2007, <http://www.osce.org/fsc/item_1_23696.html>.

⁷³ OSCE, Forum for Security Co-operation, 'An information exchange with regard to OSCE principles on the control of brokering in small arms and light weapons', Decision no.11/07, document FSC.DEC/11/07, 17 Oct. 2007.

інформацією про чинні правила посередництва та підготовки Центром попередження конфліктів ОБСЄ узагальненого звіту за результатами відповідей країн-учасниць.

Розділ V Документа про СЗЛО стосується запитів країн ОБСЄ про допомогу зі знищення, утримання та безпеки складів. Здійснюються проекти з питань СЗЛО в Таджикистані (2006-2008рр., триває етап II – фізична безпека складів і навчання персоналу, поблизу Душанбе) і в Білорусі (2007-2008рр., знищення запасів)⁷⁴.

Попри ці досягнення, зусилля в галузі СЗЛО зазнають серйозних перешкод. Темпи запровадження обміну інформацією знизилися, перспективи виконання рішень Форуму ОБСЄ зі співробітництва у сфері безпеки, що стосуються контролю над експортом СЗЛО, включаючи переносні зенітні ракетні комплекси (ПЗРК, *man-portable air defence systems, MANPADS*), залишаються неоднозначними. Загальна сума коштів, яку зобов'язалися виділити на проекти з питань СЗЛО, у 2007р., порівняно з 2006р., значно зменшилася; у 2005-2007рр. лише 18 з 56 країн ОБСЄ внесли кошти на проекти з питань СЗЛО або звичайних боєприпасів⁷⁵. Є потреба у збільшенні обсягів співробітництва та покращення координації в межах ОБСЄ, а також між ОБСЄ та іншими міжнародними організаціями. Крім того, є можливість більш ефективного використання потенціалу місій ОБСЄ на місцях.

Знищення запасів боєприпасів і токсичного ракетного палива

Наявність небезпечних і неконтрольованих запасів звичайних боєприпасів і компонентів токсичного рідкого ракетного палива зумовлює взаємопов'язані безпекові, гуманітарні, економічні та екологічні ризики. Згідно з Документом ОБСЄ про запаси звичайних боєприпасів (*Stockpiles of Conventional Ammunition, SCA Document*) 2003р., будь-яка країна-учасниця ОБСЄ, що виявить ризик для своїх надлишкових запасів і має потребу в допомозі з усунення такого ризику, може запросити таку допомогу від міжнародного співтовариства через ОБСЄ⁷⁶.

До кінця 2006р. до ОБСЄ надійшло п'ять запитів про допомогу у знешкодженні звичайних боєприпасів (від Білорусі, Казахстану, Росії, Таджикистану та України) і п'ять – про допомогу у знищенні компонентів ракетного палива (меланж і самін) (від Вірменії, Афганістану, Казахстану, України та Узбекистану). У 2007р. нові запити згідно з Документом ОБСЄ про запаси звичайних боєприпасів подали Грузія, Молдова, Чорногорія та Україна, після чого загальна кількість запитів зросла до 14. Український проект усунення наслідків вибуху на складі боєприпасів у Новобогданівці у травні 2004р. був успішно виконаний в серпні 2007р. Проект знищення меланжу у Вірменії завершився у вересні. Росія, яка просила допомоги в ліквідації застарілих боєприпасів, у березні 2007р.

⁷⁴ OSCE (посилання 71), pp.6-8.

⁷⁵ Там само, pp.9, 18-19.

⁷⁶ OSCE Document on Stockpiles of Conventional Ammunition, document FSC.DOC/1/03, 19 Nov. 2003, <<http://www.osce.org/fsc/13282.html>>.

відкликала свій запит. Етап I проекту з питань СЗЛО і звичайних боеприпасів (знищення звичайних боеприпасів) у Таджикистані успішно завершився в листопаді 2006р.; етап II триває (див. вище)⁷⁷.

У 2007р. редакційна комісія Форуму ОБСЄ завершила роботу над настановою з найкращих практик у маркуванні, контролі над боеприпасами та їх обліку (підготовленою Німеччиною) і працювала над ще двома настановами – зі знищення та фізичної безпеки звичайних боеприпасів – плануючи завершити роботу у 2008р.⁷⁸

Кодекс поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки

Кодекс поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки (Кодекс поведінки, *Code of Conduct on Politico-Military Aspects of Security, COC*) 1994р. залишається нормативним документом із взаємодії та взаємної відповідальності держав у зоні ОБСЄ, а також з демократичного контролю над їх збройними силами⁷⁹. Він стосується також воєнно-політичних відносин усередині держав. У 2007р. до ОБСЄ надійшло кілька інформаційних документів і проектів рішень з наступних питань: оновлення анкети Кодексу, інформування громадськості про Кодекс; додаткові кроки з імплементації Кодексу.

23 травня, за результатами спеціальної зустрічі від 26 вересня 2006р. з питань Кодексу поведінки, відбулася зустріч Робочої групи А Форуму ОБСЄ зі співробітництва у сфері безпеки. Дискусія стосувалася трьох питань: (а) покращення імплементації Кодексу; (б) підвищення рівня громадської обізнаності, видання та поширення інформації про Кодекс; (в) визначення допоміжних заходів, здатних покращити імплементацію Кодексу⁸⁰.

Після травневої зустрічі Форуму ОБСЄ зі співробітництва у сфері безпеки було призначено координатора для узагальнення ідей, поглядів, пропозицій та інформації з питань Кодексу, отриманих від делегацій країн-учасниць ОБСЄ, а також для допомоги головуючому на Форумі і Трійці Форуму ОБСЄ у плануванні заходів з покращення імплементації Кодексу⁸¹. Успішно здійснювалися підготовка оновленої анкети Кодексу та узагальнення реєстру пропозицій. Крім того, з метою забезпечення виконання Кодексу поведінки, ОБСЄ і її Центр попередження конфліктів організували у 2007р. кілька робочих зустрічей і семінарів – у Вірменії (Єреван), Азербайджані (Баку), Боснії і Герцеговині (Сараєво) та Чорногорії (Подгоріца).

⁷⁷ OSCE, 'Further implementation of the OSCE Document on Stockpiles of Conventional Ammunition', FSC Chairperson's Progress Report to the 15th Ministerial Council, Madrid, document MC.GAL/6/07, 14 Nov. 2007, pp.8-17, <<http://www.osce.org/item/28668.html?html=1>>.

⁷⁸ OSCE (посилання 77), p.19.

⁷⁹ OSCE (посилання 63).

⁸⁰ OSCE, Forum for Security Co-operation, Chair's perception/Summary, 347th (Special) meeting of Working Group A on the Code of Conduct on Politico-Military Aspects of Security, 23 May 2007, document FSC.DEL/319/07, 21 June 2007.

⁸¹ Трійка Форуму ОБСЄ складається з нинішнього, попереднього і наступного головуючих на Форумі.

IV. Глобальні зусилля із заборони “негуманної” зброї

Протипіхотні міни

Конвенція про ППМ 1997р. зобов’язує країни-учасниці знищити свої запаси протипіхотних мін та очистити від них свою територію⁸². Перелік держав, що зобов’язалися заборонити ППМ, зростає на всіх континентах. У 2007р. Конвенцію ратифікувала Індонезія, до Конвенції приєдналися Ірак, Кувейт і Палау, що збільшило кількість учасників до 156. Дві держави-підписанти – Маршаллові Острови та Польща – ще не ратифікували Конвенцію⁸³. Крім того, 35 недержавних збройних угруповань виконали обіцянку дотримуватися заборони ППМ⁸⁴.

Згідно з Конвенцією, країни-учасниці погоджуються протягом чотирьох років після ратифікації – знищити наявні запаси протипіхотних мін і протягом 10 років – очистити від них свою територію. 146 зі 156 країн-учасниць Конвенції про ППМ не мають запасів ППМ⁸⁵. За даними *Landmine Monitor*, станом на серпень 2007р., було знищено 41,8 млн. мін, що зберігалися на складах; на складах 46 держав залишилося 176 млн. ППМ. Переважна більшість цих запасів належить Китаю (близько 110 млн.), Росії (26,5 млн.), США (10,4 млн.), Пакистану (близько 6 млн.) та Індії (4-5 млн.), тобто державам, що не є сторонами Конвенції⁸⁶.

Касетні боєприпаси

У 2007р. міжнародні заходи із заборони касетних боєприпасів набрали обертів – на відміну від Оттавського процесу заборони наземних мін,

⁸² Загальний огляд Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення та перелік її сторін див. у додатку А цього видання.

⁸³ Задекларувавши наприкінці 2006р. майже 1 млн. ППМ, Польща оголосила, що до 2015р. не приєднається до Конвенції. Див.: International Campaign to Ban Landmines, *Landmine Monitor Report 2007: Toward a Mine-Free World* (Mines Action Canada: Ottawa, 2007), ‘Country and area reports’, <http://www.icbl.org/lm/2007/>. Маршаллові Острови надали позитивний сигнал, проголосувавши за Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН №61/84 від 18 грудня 2006р., яка закликає до універсалізації Конвенції. Проти Резолюції не проголосувала жодна країна, але 17 – утрималися: Куба, Єгипет, Індія, Іран, Ізраїль, Казахстан, Південна Корея, Киргизстан, Ліван, Лівія, М’янма (Бірма), Пакистан, Росія, Сирія, США, Узбекистан і В’єтнам.

⁸⁴ У рамках Женевського заклику до дотримання повної заборони ППМ і співпраці в цій галузі, 35 угруповань підписали Зобов’язання, відкрите для підписання 4 жовтня 2001р. Текст документа та перелік його підписантів див.: <http://www.genevacall.org/>. Див. також: Geneva Call and Graduate Institute of International and Development Studies, Program for the Study of International Organization(s), *Armed Non-state Actors and Landmines*, vol.3, *Towards a Holistic Approach to Armed Non-state Actors?* (Geneva Call: Geneva, 2007).

⁸⁵ Станом на серпень 2007р., країнами-учасницями Конвенції про ППМ, що знищували свої запаси мін, були: Афганістан, Білорусь, Бурунді, Греція, Індонезія, Судан, Туреччина та Україна. Запаси ППМ можуть мати також Ефіопія та Ірак. За оцінкою *Landmine Monitor*, цим 10 країнам залишається знищити 14 млн. ППМ. Див.: International Campaign to Ban Landmines (посилання 83), Executive summary, p.15.

⁸⁶ International Campaign to Ban Landmines (посилання 83), Executive summary, pp.15-16. Двома країнами, що активно застосовують ППМ, є М’янма (Бірма) та Росія. Більшість крупних виробників наземних мін утримуються від експорту ППМ. Див.: International Campaign to Ban Landmines (посилання 83), Executive summary, pp.1, 14-15.

започаткованого на 10 років раніше. Відомо, що 34 країни виготовили понад 210 типів касетних боєприпасів і, за оцінками, не менше 75 – мають запаси такої зброї⁸⁷.

У листопаді 2006р. Третя конференція з огляду Конвенції 1981р. про “негуманну” зброю (*Certain Conventional Weapons (CCW) Convention*) зосередила увагу на вирішенні питань касетних боєприпасів⁸⁸. 27 держав підтримали пропозицію розпочати в рамках Конвенції переговори з питань розробки юридично обов’язкового механізму зменшення гуманітарних ризиків, що походять від таких боєприпасів. Пропозицію відкинули ряд країн (у т.ч. Китай, Росія, Велика Британія і США), які наполягали на більш м’якому формулюванні – продовжити дискусію про вибухонебезпечні залишки війни, включаючи касетні боєприпаси. Але 25 країн, які підтримували більш жорсткий переговорний мандат, виступили із заявою укласти угоду, яка б забороняла використання касетних боєприпасів, що “становлять серйозну гуманітарну небезпеку через, зокрема свою ненадійність та (або) неточність”, і вимагала знищення запасів такої зброї⁸⁹. Норвегія, як один із лідерів цієї групи країн, закликала розпочати незалежний процес за рамками Конвенції про “негуманну” зброю для обговорення договору про заборону касетних боєприпасів, що спричиняють неприйнятні гуманітарні наслідки⁹⁰.

22-23 лютого 2007р. в Осло (Норвегія) відбулася перша зустріч учасників Процесу Осло. На ній 46 держав у Декларації Осло зобов’язалися до 2008р. укласти новий міжнародний договір про заборону касетних боєприпасів, “що завдають неприйнятної шкоди цивільним”, і закласти підґрунтя для співпраці в допомозі жертвам, розчищенні замінованих територій, інформуванні про ризики та знищенні запасів заборонених касетних боєприпасів⁹¹. Проект тексту договору було поширено, він став темою обговорення на наступній зустрічі в Лімі (Перу) 23-25 травня 2007р. за участі держав, міжнародних і неурядових організацій (в т.ч. ООН, Міжнародного комітету Червоного хреста та Коаліції проти касетних боєприпасів (*Cluster Munitions Coalition*))⁹². На той час до Процесу Осло приєдналися 74 країни (заявивши про підтримку цілей Декларації Осло).

Протидія касетним боєприпасам була темою обговорення на засіданні Групи урядових експертів (ГУЕ) Конвенції про “негуманну” зброю, що відбулася

⁸⁷ Goose, S. D., ‘Cluster munitions: ban them’, *Arms Control Today*, vol.38, no.1 (Jan./Feb. 2008).

⁸⁸ Загальний огляд Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію (відомої також як Конвенція про “негуманну” зброю), і перелік її сторін див. у додатку А цього видання.

⁸⁹ CCW Convention, Third Review Conference, ‘Declaration on cluster munitions’, CCW/CONF.III/WP.18, 20 Nov. 2006.

⁹⁰ Cluster Munitions Coalition, RevCon Daily Updates no.9, 17 Nov. 2006, <<http://www.stopclustermunitions.org/news.asp?id=39>>.

⁹¹ Oslo Conference on Cluster Munitions, Declaration, 23 Feb. 2007, <<http://www.regjeringen.no/templates/RedaksjonellArtikkel.aspx?id=449312>>. Із 49 держав, що зібралися в Осло, Декларацію не підтримали лише Японія, Польща та Румунія.

⁹² Lima Conference on Cluster Munitions, Chair’s discussion text, 23-25 May 2007, <<http://www.clusterprocess.org/limatext>>.

в червні 2007р. Проте, результат цього засідання був скромним⁹³. На цій зустрічі США проголосили підтримку переговорів про касетні боеприпаси в рамках Конвенції про “негуманну” зброю⁹⁴. ЄС також підтримав схвалений ГУЕ мандат переговорів про запровадження до кінця 2008р. “юридично обов’язкового механізму з розв’язання всіх аспектів гуманітарних проблем, пов’язаних з касетними боеприпасами”⁹⁵. 13 листопада за ініціативи ЄС і Німеччини⁹⁶ на зустрічі учасників Конвенції про “негуманну” зброю було затверджено мандат, що зобов’язував ГУЕ “обговорити пропозицію про терміновий розгляд гуманітарних наслідків застосування касетних боеприпасів, забезпечивши баланс між військовими та гуманітарними аспектами”. На зустрічі було вирішено, що ГУЕ має “вжити необхідних заходів” для якнайшвидшого обговорення цієї пропозиції і звітувати на наступній зустрічі в листопаді 2008р. про досягнуті результати⁹⁷. Не дивно, що скромні результати Конвенції про “негуманну” зброю стали предметом критики учасників Процесу Осло. Проте, ініціатори протоколу Конвенції стосовно касетних боеприпасів стверджують, що в разі його погодження до нього приєднаються крупні держави, виробники та користувачі касетних боеприпасів.

5-7 грудня 138 держав і 140 представників правозахисних груп з 50 країн зібрались у Відні на Третю конференцію Процесу Осло⁹⁸. Найбільш суперечливими питаннями конференції були визначення та заборона касетних боеприпасів. Окремі країни вимагали зробити винятки для боеприпасів з такими характеристиками, як наявність механізму самознищення або передбачена на рівні 99% надійність. Була висунута також пропозиція про запровадження перехідного періоду, протягом якого можна було б використовувати заборонену зброю до появи альтернативних озброєнь. Зустріч з питань підготовки договору запланована у Веллінгтоні (Нова Зеландія) на лютий 2008р., а підсумкова конференція із започаткування офіційних переговорів – в Дубліні (Ірландія) на травень 2008р.

V. Висновки

У 2007р. в режимі контролю над звичайними озброєннями в Європі виникли проблеми через зростаючі розбіжності між Росією та іншими державами-сторонами Договору про ЗЗСЄ. Ця конфронтація викликає занепокоєння не

⁹³ United Nations Office at Geneva, ‘CCW governmental experts recommend action on cluster munitions’, Press release, 26 June 2007.

⁹⁴ Boese, W., ‘Cluster munitions control efforts make gains’, *Arms Control Today*, vol.37, no.6 (July/Aug. 2007).

⁹⁵ German Presidency of the European Union, ‘CCW-GGE on ERW and cluster munitions: EU statement’, 19 June 2007, Geneva, <http://www.eu2007.de/en/News/Statements_in_International_Organisations/>.

⁹⁶ German Presidency of the European Union (посилання 95).

⁹⁷ Meeting of the High Contracting Parties to the CCW Convention, Report, document CCW/MSP/2007/5, Geneva, 7-13 Nov. 2007, paragraph 37.

⁹⁸ Cluster Munitions Coalition, ‘CMC report on the Vienna Conference on Cluster Munitions’, 21 Dec. 2007, <<http://www.stopclustermunitions.org/news.asp?id=107>>. За прикладом Бельгії, яка в лютому 2006р. заборонила касетні боеприпаси, і Норвегії, яка у 2006р. оголосила мораторій на використання касетних боеприпасів, на початку грудня 2007р. Австрія ухвалила закон про заборону цієї зброї. Федеральний закон про заборону касетних боеприпасів див.: *Bundesgesetzblatt I*, no.12/2008 (7 Jan. 2008). Див. також: Cumming-Bruce, N., ‘Austria bans cluster munitions’, *International Herald Tribune*, 7 Dec. 2007.

стільки можливістю переростання в конфлікт, скільки наявністю роздільних ліній всередині співтовариства держав ОБСЄ з широкого спектру стратегічних, політичних, військових та інших питань. Що стосується власне режиму Договору, то відокремлення Росією її юридичних зобов'язань з контролю над озброєннями від її політичних зобов'язань спричинили нерозуміння її позицій тими країнами-учасницями, які наполягають на цілісному підході до процесу дотримання Договору про ЗЗСЄ. “Призупинення” чинності Договору у грудні фактично означало порушення Росією важливих зобов'язань з роззброєння. Країни НАТО, прагнучи залучити Росію до співпраці, вирішили не сперечатися з нею з питань міжнародного права.

Без політичного компромісу Договір про ЗЗСЄ може втратити сенс. У проблематиці ЗЗСЄ є два ключові питання: характер і зміст Стамбульських зобов'язань 1999р. та розбіжності стосовно флангових обмежень. США та інші держави-члени НАТО із запізненням визнали потребу звернути більшу увагу на занепокоєння Росії, пов'язані з Договором про ЗЗСЄ, як заради збереження режиму Договору, так і для збереження внутрішньої єдності НАТО. Але якщо Росія сподівається розколоти НАТО чи послабити його позицію, то вона ризикує помилитися та зайти занадто далеко; подовження кризи цілком може мати протилежний результат – зміцнення НАТО. Прийняття головної вимоги Росії – ліквідації флангових обмежень – вимагатиме величезних поступок з боку двох найбільш зацікавлених країн НАТО – Норвегії та Туреччини, не кажучи вже про стурбованість інших флангових країн та їх сусідів. Враховуючи нинішню поведінку Росії і невиконання нею флангових обмежень, швидкої згоди чекати не доводиться. Крім того, і члени НАТО, і країни, від яких очікується приєднання до узгодженого Адаптованого договору про ЗЗСЄ, не бажатимуть приєднуватися до режиму, який може суттєво змінитися для задоволення вимог однієї сторони за рахунок безпеки інших.

Призупинення чинності Договору про ЗЗСЄ вже вплинуло на його дотримання іншими державами-сторонами. Окремі з них розпочали переоцінку ситуації безпеки, в якій вони можуть опинитися в разі руйнації режиму ЗЗСЄ – тим більше, що в Закавказзі гонка озброєнь вже набирає обертів.

Як не дивно, нинішня криза дає можливість серйозно переосмислити актуальність режиму Договору про ЗЗСЄ. Попри кризу (чи через неї), важливість контролю над озброєннями в європейській безпеці зростає. В ситуації, коли “жорсткий” контроль над озброєннями опинився в глухому куті, окремі країни ОБСЄ та експерти пропонують “м'який” режим у вигляді заходів зміцнення довіри та безпеки. Але, коли довіру підірвано в одному місці, важко відновити та зміцнити її в іншому. Проте, зберігають актуальність і важливість як норми Кодексу поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки, так і інші кроки зі зміцнення довіри і стабільності в зоні ОБСЄ, що продовжують зосереджуватися на численних загрозах від надлишкових запасів стрілецької зброї і легких озброєнь, боеприпасів і токсичного палива.

За межами Європи, кількість держав, що дотримуються Конвенції про ППМ, зростає до 156, що свідчить про її дедалі більшу універсалізацію. В усьому світі дедалі більшу увагу привертає діяльність зі знищення касетних боеприпасів, які зумовлюють гуманітарні наслідки, не менші, ніж ППМ.

11. Контроль над міжнародними поставками, пов'язаними з безпекою

ЯН ЕНТОНІ, СІБІЛ БАУЕР, АННА ВЕТТЕР

I. Вступ

Експортний контроль – це ряд запобіжних заходів, спрямованих на підвищення гарантій того, що експортовані до інших країн товари не сприятимуть діяльності, яка є небажаною або незаконною з точки зору компетентних органів держави-експортера. Оборонна продукція – тобто товари, спеціально розроблені, виготовлені або модифіковані для використання з військовими цілями, – перебуває, як правило, під пильним контролем. Водночас, останніми роками експортний контроль поширився на продукцію подвійного використання – товари, що не розроблялись або не виготовлялись для використання з військовими цілями, але можуть бути застосовані у програмах озброєнь. Багато країн у 1990-х роках оновили законодавство у сфері експортного контролю – після того, як пересвідчилися, що Ірак та інші країни продовжують таємні програми озброєнь, купуючи техніку, матеріали та технології подвійного використання. Ефективне дотримання цих законів вимагає активних, компетентних і спільних зусиль цілого ряду національних служб, зокрема митниці, поліції, спецслужб, прокуратури, а також відповідної правової структури, що охоплює систему покарань за порушення норм експортного контролю.

У цьому розділі розглядаються заходи багатосторонніх режимів співробітництва ЄС та ООН з розвитку, імплементації і запровадження законів у сфері контролю над міжнародними переміщеннями продукції, яка вимагає особливої уваги до її нерозповсюдження. У підрозділі II наводяться останні зміни в багатосторонніх домовленостях про співробітництво, що мали на меті підвищення ефективності національного експортного контролю держав-учасниць. У підрозділі III обговорюються події в політиці ЄС у сфері експортного контролю над оборонною продукцією і товарами подвійного використання. В підрозділі IV розглядається роль розслідувань і судового переслідування у випадках порушень норм експортного контролю. У підрозділі V наводяться висновки.

II. Зміни в багатосторонніх режимах експортного контролю

У 2007р. над покращенням співробітництва у специфічних галузях експортного контролю працювали чотири неформальні режими: Австралійська група (АГ, *Australia Group, AG*), Група ядерних постачальників (ГЯП, *Nuclear Suppliers Group, NSG*), Вассенаарська домовленість про контроль над експортом звичайних озброєнь, товарів і технологій подвійного використання (ВД, *Wassenaar Arrangement on Export Control for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies, WA*) та Режим контролю над ракетними технологіями (РКРТ, *Missile Technology Control Regime, MTCR*). Держави-учасниці

цих режимів, а також Комітету Цангера наводяться в таблиці 11.1¹. Крім обміну інформацією, всі чотири багатосторонні режими багато працювали з державами, які не є їх учасниками, надаючи особливу увагу покращенню

Таблиця 11.1. Держави-учасниці багатосторонніх режимів контролю над поставками озброєнь і технологій, станом на 1 січня 2008р.

Держава	Комітет Цангера 1974	ГЯП 1978	АГ 1985	РКРТ 1987	ВД 1996
Аргентина	x	x	x	x	x
Австралія	x	x	x	x	x
Австрія	x	x	x	x	x
Білорусь		x			
Бельгія	x	x	x	x	x
Бразилія		x		x	
Болгарія	x	x	x	x	x
Канада	x	x	x	x	x
Китай	x	x			
Хорватія	x	x	x*		x
Кіпр		x	x		
Чехія	x	x	x	x	x
Данія	x	x	x	x	x
Естонія		x	x		x
Фінляндія	x	x	x	x	x
Франція	x	x	x	x	x
Німеччина	x	x	x	x	x
Греція	x	x	x	x	x
Угорщина	x	x	x	x	x
Ісландія			x	x	
Ірландія	x	x	x	x	x
Італія	x	x	x	x	x
Японія	x	x	x	x	x
Казахстан		x			
Південна Корея	x	x	x	x	x
Латвія		x	x		x
Литва		x	x		x
Люксембург	x	x	x	x	x
Мальта		x	x		x
Нідерланди	x	x	x	x	x
Нова Зеландія		x	x	x	x
Норвегія	x	x	x	x	x
Польща	x	x	x	x	x
Португалія	x	x	x	x	x
Румунія	x	x	x		x
Росія	x	x		x	x
Словаччина	x	x	x		x
Словенія	x	x	x		x
ПАР	x	x		x	x
Іспанія	x	x	x	x	x
Швеція	x	x	x	x	x
Швейцарія	x	x	x	x	x
Туреччина	x	x	x	x	x
Велика Британія	x	x	x	x	x
Україна	x	x	x	x	x
США	x	x	x	x	x
Європейська Комісія	c	c	x		
Усього	36	45	41	34	40

ВД – Вассенаарська домовленість, ГЯП – Група ядерних постачальників; РКРТ – Режим контролю над ракетними технологіями; c – спостерігач; x – учасник групи; * – приєдналася у 2007р.

Примітка: роки в заголовку таблиці означають офіційну дату заснування режиму експортного контролю, хоча, можливо, до цього групи підтримували відносини на неформальному рівні.

¹ Учасники Комітету Цангера намагаються врахувати ефект “зміни аспектів безпеки” після укладення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968р. (ДНЯЗ) і “приспосувати до них критерії та умови експортного контролю”, хоча ці питання формально не є частиною режиму ДНЯЗ. Див. також додаток Б цього видання.

прозорості та важливості ефективного, адекватного сучасним вимогам експортного контролю. Ці зусилля мають допомогти країнам, що не беруть участі в багатосторонніх режимах, застосовувати головні принципи, контрольні списки, стандарти і процедури, розроблені в рамках цих режимів.

Австралійська група

АГ заснована в 1985р. з огляду на міжнародне занепокоєння використанням хімічної зброї в ірано-іракській війні 1980-1988рр. Спочатку члени АГ співпрацювали в питаннях підтримки та розробки заходів національного експортного контролю з метою запобігання експорту хімічних речовин, які могли бути використані у програмах хімічної зброї. Сьогодні держави-учасниці намагаються запобігти навмисному або ненавмисному постачанню матеріалів та обладнання для програм хімічної та біологічної зброї шляхом обміну інформацією про випадки розповсюдження таких матеріалів і стратегіями розв'язання цих проблем².

Усвідомлення причин колишніх випадків розповсюдження разом із суттєвими зрушеннями в науці та технологіях можуть призвести до перегляду списків товарів, що підлягають експортному контролю в рамках АГ. Наприклад, у 2007р. держави-учасниці АГ домовилися надавати особливу увагу синтетичним біологічним речовинам. Після цього Група мала намір удосконалити список тваринних хвороботворних мікроорганізмів з метою запровадження тестів на *Mycoplasma mycoides* – бактерію, що спричиняє тяжку інфекцію дихальних шляхів у великої рогатої худоби³. Оскільки геном бактерії вдалося виокремити та відсортувати, АГ вважає, що бактерія *M.mycoides* може бути відтворена штучно, що становитиме загрозу її розповсюдження⁴.

Група ядерних постачальників

Метою ГЯП, створеної в 1975р., є запобігання розповсюдженню ядерної зброї за допомогою експортного контролю над ядерними та пов'язаними з ними матеріалами, технікою, програмним забезпеченням і технологіями⁵. Експортний контроль, запроваджений державами-учасницями ГЯП через національні законодавства і процедури, не призначений для запобігання чи перешкоджання міжнародному співробітництву в галузі мирного використання ядерної енергії. Обмін інформацією між державами-учасницями ГЯП стосується випадків заборони їх органами влади видачі ліцензій на експорт ядерної продукції або продукції подвійного використання з причин, визначених Керівними принципами ГЯП. Такий обмін, своєю чергою, допомагає державам оцінювати експортні заявки⁶.

² Див. сайт АГ: <<http://www.australiagroup.net/>>.

³ Australia Group, 'Media release: 2007 Australia Group plenary', Press release, Paris, 12-15 June 2007, <http://www.australiagroup.net/en/agm_2007.htm/>.

⁴ Хвороба, що є характерною майже для всієї Африки та загрожує сільському господарству в окремих районах Азії, протягом минулого десятиріччя уражала худобу в Італії, Португалії та Іспанії. Додаткову інформацію див.: European Bioinformatics Institute of the European Molecular Biology Laboratory, <<http://www.ebi.ac.uk/>>.

⁵ Про ГЯП див.: Anthony, I., Ahlström, C. and Fedchenko, V., *Reforming Nuclear Export Controls: The Future of the Nuclear Suppliers Group*, SIPRI Research Report no.22 (Oxford University Press: Oxford, 2007). Див. також: <<http://www.nuclearsuppliersgroup.org/>>.

⁶ Керівні принципи ГЯП стосовно поставок ядерних і пов'язаних з ними матеріалів, техніки, програмного забезпечення та технологій див.: <<http://www.nuclearsuppliersgroup.org/guide.htm>>.

У 2007р. обмін інформацією в рамках ГЯП про проблеми розповсюдження стосувався імплементації двох резолюцій Ради Безпеки (РБ) ООН з питань Ірану. В Резолюції №1737 РБ визначила, що всі держави повинні блокувати доступ Ірану до обладнання та технологій, які можуть сприяти роботам із збагачення урану, переробки ядерних відходів або отримання важкої води⁷. Резолюція також вимагала від держав заморозити фонди та фінансові активи визначеного переліку іранських організацій та осіб, пов'язаних з чутливою до розповсюдження діяльністю. В березні 2007р. Резолюцією №1747 цей перелік було переглянуто⁸.

Іран залежить від міжнародних поставок техніки, технологій і матеріалів для його ядерної промисловості та пов'язаних з нею галузей. Іран також прагне купувати продукцію подвійного призначення для підтримки машинобудування та нафтохімічної промисловості, використання в дослідженнях мінералів, а також для спеціалізованих технічних університетів і дослідницьких центрів. Ця продукція може законно постачатися до Ірану (який є учасником Договору 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї⁹) для законних, мирних цілей, зокрема для використання в ядерній промисловості. Проте, на такі поставки має бути отримано дозвіл. Ліцензійне оцінювання залежить від доступу до інформації, яка дозволяє національним органам, відповідальним за експорт, визначити (а) кінцеве використання продукції, на яку був зроблений запит; (б) ризик нецільового, нелегітимного кінцевого використання продукції. Повідомлялося, що у 2002-2007рр. через втручання ГЯП у 75 випадках запитів на експорт продукції подвійного призначення Іран отримав відмову¹⁰.

Фундаментальним принципом ГЯП є те, що лише постачальники можуть дозволяти поставки продукції, зазначеної у списку підконтрольних товарів, якщо вони вважають, що ці поставки не сприятимуть розповсюдженню ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв. Згідно з Керівними принципами ГЯП, постачальники можуть експортувати до неядерної держави товари та технології, перелічені в контрольному списку, лише після того, як у державі-імпортері набуде чинності угода з МАГАТЕ, яка вимагає застосування гарантій безпеки до всіх радіоактивних джерел і спеціальних розщеплюваних матеріалів, придатних для застосування в поточній і перспективній мирній діяльності. Крім того, ГЯП вимагає від держав-імпортерів обов'язкового запровадження передбачених МАГАТЕ всеохопних гарантій безпеки перед укладенням будь-яких нових угод стосовно ядерних матеріалів¹¹.

⁷ Резолюція РБ ООН №1737 від 23 грудня 2006р. Резолюція також вимагає від держав блокувати доступ до продукції, яка може сприяти розробці систем доставки ядерної зброї (див. нижче).

⁸ Резолюція РБ ООН №1747 від 24 березня 2007р.

⁹ Стислий зміст Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Non-Proliferation Treaty, NPT*) і перелік сторін див. у додатку А цього видання.

¹⁰ Hoge, W., 'Iran was blocked from buying nuclear materials at least 75 times, group says', *New York Times*, 16 Nov. 2007.

¹¹ Всеохопні гарантії безпеки ґрунтуються на поєднанні обліку ядерного матеріалу та методів його утримання й нагляду за ним. До таких методів належать, зокрема надійне пломбування та спостереження з використанням відеокамер, які застосовуються МАГАТЕ на підприємствах для постійного нагляду за роботою на них.

Специфічну проблему для застосування Керівних принципів ГЯП створила Індія. Вона є країною, яка має ядерну зброю, але не визнана ядерною державою в рамках ДНЯЗ, тому постачання до Індії товарів, перелічених у контрольному списку, не підпадає під Керівні принципи ГЯП. Водночас, положення ДНЯЗ забороняють співробітництво з Індією в рамках її військової ядерної програми. Отже, потрібно або модифікувати Керівні принципи ГЯП з питань експорту ядерної і пов'язаної з нею продукції подвійного використання – з метою усунення заборон на цивільне співробітництво з Індією, – або зробити для Індії певний виняток з кількох положень Керівних принципів.

З огляду на зобов'язання поширювати двосторонню діяльність у галузі цивільної ядерної енергетики, що міститься в Ініціативі цивільного ядерного співробітництва між Індією і США від липня 2005р., Сполучені Штати перед початком чергового (2006р.) пленарного засідання ГЯП розповсюдили проект “попереднього рішення” про шляхи сприяння цивільному ядерному співробітництву¹². Проте, формально це питання не порушувалось, і рішення стосовно наступних дій ухвалено на той час не було. Повідомлялося, що під час наступного (2007р.) пленарного засідання планувалися неформальні брифінги індійських урядовців для представників держав-учасниць ГЯП. У 2007р. спеціальний повноважний представник Прем'єр-міністра Індії Ш.Саран (*Shyam Saran*) у пошуках підтримки відвідав окремі держави-учасниці ГЯП¹³. США скликали спеціальне засідання держав-учасниць ГЯП з метою інформування їх про поточний стан різних складових Ініціативи цивільного ядерного співробітництва¹⁴. Повідомлялося, що кілька держав-учасниць ГЯП були проти будь-якого рішення Групи, доки між Індією і МАГАТЕ не буде укладена двостороння угода про гарантії¹⁵. Станом на січень 2008р., ГЯП не визначилася ні з потребою, ні з формою відносин з Індією, але повідомлялося, що Група мала обговорити умови, які сприяли б модифікації Керівних принципів¹⁶.

Після проголошення у 2005р. Ініціативи цивільного ядерного співробітництва, окремі країни, зокрема Австралія, Франція і Росія, розглядали можливість співробітництва з Індією. В серпні 2007р. Прем'єр-міністр Австралії Дж.Говард (*John Howard*) повідомив Прем'єр-міністра Індії М.Сінгха (*Manmohan Singh*), що Австралія має намір розпочати обговорення про поставки природного урану

¹² Vishwanathan, A., *The Nuclear Suppliers Group and the Indo-US Nuclear Deal*, IDSA Strategic Comments (Institute for Defence Studies & Analyses: New Delhi, 26 Sep. 2007).

¹³ ‘EU says “closely watching” India’s talk with UN nuclear body’, PTI News Agency, 26 Nov. 2007.

¹⁴ Про Ініціативу цивільного ядерного співробітництва див.: US Department of State, ‘Joint statement by President George W. Bush and Prime Minister Manmohan Singh’, Washington, DC, 18 July 2005, <<http://www.state.gov/p/sca/rls/pr/2005/49763.htm/>>; Ahlström, C., ‘Legal aspects of the Indian-US Civil Nuclear Cooperation Initiative’, *SIPRI Yearbook 2006: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2006), pp.669-685. Див. також підрозділ IV розділу 8 цього видання.

¹⁵ Hibbs, M., ‘Approval in 2007 of US-India deal may hinge on Infcirc-66 safeguards’, *Nuclear Fuel*, vol.32, no.21 (8 Oct. 2007), pp.4-5. Discussions on a bilateral safeguards agreement opened in Nov. 2007. International Atomic Energy Agency, ‘IAEA-India to launch consultations for India-specific safeguards agreement’, Press release, 21 Nov. 2007. Див. також підрозділ IV розділу 8 цього видання.

¹⁶ Hibbs, M., ‘NSG prepares to set specific conditions for lifting sanctions against India’, *Nuclear Fuel*, vol.33, no.2 (14 Jan. 2008), pp.1, 10.

до Індії¹⁷. Після обрання у грудні 2007р. Прем'єр-міністром Австралії К.Рудда (*Kevin Rudd*), новий Міністр закордонних справ С.Сміт (*Stephen Smith*) скасував це рішення, посилаючись на “давніше зобов'язання Лейбористської партії не давати дозволу на експорт урану до країн, які не є сторонами Договору про нерозповсюдження ядерної зброї”¹⁸.

Вассенаарська домовленість

ВД укладена в 1995р. у Вассенаарі (Нідерланди). Її завданням є забезпечення прозорості та обміну інформацією і думками стосовно постачання погодженого асортименту продукції. ВД заохочує відповідальність у постачанні звичайних озброєнь і пов'язаних з ними товарів подвійного використання та технологій, прагнучи запобігти “дестабілізуючому накопиченню” такої продукції¹⁹.

Кожні чотири роки ВД переглядає та оцінює в цілому свою роботу. Для третьої оцінки організація створила робочі групи, що мали оцінити роботу за чотирима напрямками: найкращі правила регулювання експортного контролю; контроль над реекспортом систем звичайних озброєнь; прозорість; програма розповсюдження інформації. Допоміжні органи ВД (Робоча група із загальних питань, Експертна група, Збори службовців з питань ліцензування та дотримання правопорядку) збиралися протягом року для обміну інформацією та підготовки рішень до пленарного засідання, що відбулося у грудні 2007р.²⁰ На засіданнях було вирішено й надалі здійснювати програму розповсюдження інформації через діалог з державами, які не є членами ВД, та міжнародними організаціями з метою просування найкращих правил експортного контролю, зокрема над переносними зенітними ракетними комплексами (ПЗРК, *man-portable air defence systems, MANPADS*); проте, не вдалося домовитися з питання розширення членства у ВД.

Держави-учасниці ВД внесли зміни до контрольних списків, зосереджуючи увагу на пристроях ініціації вибухів та обладнанні для знешкодження саморобних вибухових пристроїв (СВП, *improvised explosive devices, IEDs*). Уперше ВД вдалася до істотного редакційного перегляду контрольних списків. З метою покращення логічності та підвищення корисності списків для органів ліцензування і промисловості було внесено близько 2 500 редакційних змін, які не погіршили можливості експортного контролю²¹. У 2007р. Експертна група ВД розпочала діалог з РКРТ з метою формування спільного розуміння термінології і технічних параметрів певного навігаційного обладнання, яке міститься в контрольних списках обох режимів.

¹⁷ High Commission of India in Australia, ‘In response to a question regarding Australian Prime Minister’s telephone call to PM’, 16 Aug. 2007, <http://www.hcindia-au.org/pr_132.html>.

¹⁸ Bowden, R., ‘Australia rules out Uranium sales to India’, Worldpress.org, 20 Jan. 2008, <<http://www.worldpress.org/Asia/3047.cfm>>.

¹⁹ Див. сайт ВД: <<http://www.wassenaar.org/index.html>>.

²⁰ Wassenaar Arrangement, ‘Public statement 2007 plenary meeting of the Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies’, Vienna, 6 Dec. 2007. Документи ВД див.: <<http://www.wassenaar.org/>>.

²¹ Оновлені контрольні списки зі змінами, ухваленими на пленарному засіданні у грудні 2007р., див.: <<http://www.wassenaar.org/controllists/index.html>>.

На пленарному засіданні ВД були також ухвалені поправки до Основних положень (2003р.) експортного контролю над ПЗРК²². Ці поправки впорядкували понятійний апарат у сферах виробництва техніки та підготовки спеціалістів. Було додане положення про можливість надання державам, які не є учасниками ВД, технічної та експертної підтримки в розробці та імplementації законодавства у сфері контролю над поставками ПЗРК. Внесено також поправки до “Найкращих правил експорту стрілецької зброї і легких озброєнь” (2002р.) з метою “приведення їх у відповідність до ухваленої ООН у 2005р. термінології в галузі маркування та відстеження обігу стрілецької зброї і легких озброєнь”²³.

На пленарному засіданні було ухвалено також два нові документи: “Заява про розуміння імplementації заходів контролю над кінцевим використанням продукції подвійного призначення” та “Найкращі правила із запобігання дестабілізуючим поставкам стрілецької зброї і легких озброєнь (СЗЛЮ, *small arms and light weapons, SALW*) авіатранспортом”²⁴. У заяві стосовно кінцевого використання рекомендується як відповідним компетентним органам, так і експортерам застосовувати принципи управління ризиками на всіх трьох етапах контролю над кінцевим використанням²⁵. Для компетентних органів це означає управління ризиками на доліцензійному етапі (в т.ч. шляхом обміну даними з промисловістю), під час розгляду заявок на ліцензію (зокрема, шляхом перевірки достовірності наданих відомостей, проведення міжвідомчих консультацій) і після надання ліцензії (в т.ч. шляхом інформаційного обміну між урядами, вжиття “адекватних і переконливих покарань” з метою запобігання порушенням, моніторингу виконання зобов’язань кінцевого використання, звітування та контролю після доставки). Обов’язки експортера на цих трьох етапах охоплюють: здійснення програм внутрішньофірмового контролю; укладення домовленостей з компетентними органами про фізичний та технічний захист продукції і двосторонній інформаційний обмін з ними стосовно проблемних кінцевих отримувачів і ділових контактів; надання компетентним органам відповідних документів і додаткових відомостей під час їх роботи із заявкою; ведення протоколів і контроль після доставки. В документі з найкращих правил містяться рекомендації стосовно вжиття на національному рівні

²² Wassenaar Arrangement, ‘Elements for export controls of man-portable air defence systems (MANPADS)’, Vienna, Dec. 2007, <<http://www.wassenaar.org/publicdocuments/index.html/>>.

²³ Wassenaar Arrangement, ‘Updated best practice guidelines for exports of small arms and light weapons (SALW)’, Vienna, Dec. 2007, <<http://www.wassenaar.org/publicdocuments/index.html/>>.

²⁴ Wassenaar Arrangement, ‘Statement of understanding on implementation of end-use controls for dual use items’, Vienna, Dec. 2007, <<http://www.wassenaar.org/publicdocuments/index.html/>>; Wassenaar Arrangement, ‘Best practices to prevent destabilising transfers of small arms and light weapons (SALW) through air transport’, Vienna, Dec. 2007, <<http://www.wassenaar.org/publicdocuments/index.html/>>.

²⁵ Під “експортером” розуміється юридична або фізична особа, яка має повноваження регулювати та контролювати поставку продукції поза межами юрисдикції або митними кордонами держави. Глосарій термінів, використаних у цьому розділі, див.: SIRPI Non-proliferation and Export Control Project, ‘Glossary of terms used in arms and dual-use export control’, <<http://www.sipri.org/contents/expcon/eglossa.html/>>.

заходів з метою запобігання небажаному та незаконному транспортуванню СЗЛО недержавними суб'єктами, а також сприяння діяльності правоохоронних органів. Ці заходи охоплюють: забезпечення експортерів специфічною транспортною інформацією перед наданням експортної ліцензії (що, своєю чергою, може бути використано в судовому переслідуванні в разі порушень відповідних правил); обмін інформацією, яка може бути використана для оцінки ризиків під час ліцензування і правозастосування.

Режим контролю над ракетними технологіями

Запроваджений в 1987р., РКРТ є неформальною домовленістю, в рамках якої країни, що поділяють мету нерозповсюдження безпілотних систем доставки ядерної, біологічної та хімічної зброї, співпрацюють з питань обміну інформацією і координують національні процеси ліцензування експорту²⁶.

РКРТ активно інформує держави, що не беруть участі в режимі, про свою діяльність і на практиці підтримує зусилля із запобігання розповсюдженню ракетних систем. У лютому 2007р. на пленарному засіданні партнери РКРТ запропонували програми інформаційної підтримки для Білорусі, Китаю, Хорватії, Єгипту, Йорданії, Індії, Ізраїлю, Казахстану, Лівії, Панами, Сінгапуру, Сирії, ОАЕ та Ємену, а також погодилися, що окремим пунктом зустрічей з питань інформаційної підтримки може бути пояснення причин внесення змін до контрольного списку товарів. РКРТ розглянув нові заявки на членство від кількох країн, але з приводу жодної з них консенсусу досягнуто не було; стосовно кожної країни це питання розглядалось окремо з урахуванням як політичних, так і технічних аспектів²⁷. РКРТ має також розглянути пропозицію Росії про всебічний огляд роботи режиму.

У 2007р. тривала робота над базою даних електронних контактів (*electronic point of contact, ePOC*), якою партнери РКРТ користуються для надійного обміну документами та повідомлення один одного про випадки відмови в наданні експортних ліцензій. Передбачені зміни нададуть партнерам змогу оновлювати повідомлення в режимі *online*, станом на час появи останнього повідомлення. База даних *ePOC* дозволяє також відстежувати анульовані відмови протягом п'яти років.

РКРТ та регіональні події в ракетній галузі

Партнери РКРТ звернули увагу на значну кількість випробувань балістичних ракет, здійснених нещодавно Індією, Іраном, Північною Кореєю і Пакистаном²⁸. Під час обміну інформацією на пленарному засіданні партнери розглянули

²⁶ Див. сайт РКРТ: <<http://www.mtrc.info/>>.

²⁷ Про намір брати участь у РКРТ заявили Китай, Хорватія, Кіпр, Естонія, Казахстан, Латвія, Лівія, Литва, Мальта, Румунія, Словаччина і Словенія.

²⁸ Ентоні Я., Бауер С. "Контроль над міжнародними поставками, пов'язаними з безпекою", *Щорічник СППРІ 2007: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/ Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2008, с.575.

регіональні проблеми і висловили занепокоєння розробкою ракет, особливо в Ірані та Північній Кореї²⁹. У 2007р. Іран продовжував випробування балістичних ракет, а в листопаді Міністр оборони Ірану М.Наджар (*Mostafa Mohammad Najjar*) оголосив про експериментальний запуск ракети *Ashura* з дальністю 2 000 км, розробленої і виготовленої на замовлення Міністерства оборони Ірану³⁰. Згодом посадовці США повідомили начальника Генерального штабу Збройних сил Росії генерала Ю.Балуєвського про випробування іранської ракети, що відбулося 20 листопада³¹. Партнери РКРТ підкреслили необхідність підтримки імплементації рішень РБ ООН. Учасники пленарного засідання неодноразово засвідчували підтримку Резолюції РБ ООН №1540, яка визначає розповсюдження зброї масового ураження (ЗМУ) та засобів її доставки як загрозу міжнародному миру та безпеці й зобов'язує всі держави-члени ООН вжити ефективних заходів контролю над експортом такої зброї і пов'язаних з нею матеріалів³². Партнери РКРТ також заявили про доречність ряду резолюцій РБ ООН (зокрема, №1718, №1737 і №1747, див. нижче) для заходів експортного контролю в рамках РКРТ та висловили рішучість стосовно імплементації цих резолюцій.

Резолюція РБ ООН №1718 ухвалена після випробування Північною Кореєю ядерного вибухового пристрою в жовтні 2006р.³³ Резолюція вимагає від держав-членів ООН “запобігти прямим чи опосередкованим постачанням, продажам чи передачам до КНДР певної продукції (незалежно від того, чи походить вона з території цих країн), що здійснюються шляхом транзиту її територією, передачі через громадян цих країн або шляхом використання їх літаків чи суден під їх прапором”. Список продукції, що підпадає під дію ембарго, охоплює ракети та ракетні системи, – “визначені як цілі Реєстру звичайних озброєнь ООН”, – а також “додаткові вироби, матеріали, технічні засоби, товари та технології”, – визначені комітетом РБ, створеним з метою нагляду за імплементацією Резолюції³⁴.

Хоч ООН не запроваджувала ембарго стосовно Ірану, але обидві резолюції – №1737 та №1747 – містять положення, що безпосередньо стосуються заходів контролю над ракетами та ракетними технологіями. Резолюція РБ ООН №1737, ухвалена у грудні 2006р., містить, серед іншого, положення про те, що держави-учасниці лише за особливих обставин можуть постачати Ірану продукцію зі списку, визначеного документом РБ ООН *S/2006/815*³⁵. Цей документ

²⁹ ‘Opening Statement by the Secretary General for European Affairs, Mr. Dimitrios K. Katsoudas’, 22nd MTCR Plenary, Athens, 7 Nov. 2007, <http://www.mfa.gr/www.mfa.gr/Articles/en-US/141107_F1551.htm>.

³⁰ ‘Iran’s new ballistic missile “Ashura”’, Agence France-Presse, 27 Nov. 2007.

³¹ ‘Russian general says no evidence that Iran tested new missile’, ITAR-TASS, 7 Dec. 2007.

³² Резолюція РБ ООН №1540 від 28 квітня 2004р.; Ентоні Я. “Зменшення ризиків для безпеки шляхом контролю над володінням матеріалами цивільного призначення та їх використання”, *Щорічник СІПРІ 2007* (посилання 288), с.433-434; Ahlström, C., ‘United Nations Security Council Resolution 1540: non-proliferation by means of international legislation’, *SIPRI Yearbook 2007: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2007), pp.460-473.

³³ Резолюція РБ ООН №1718 від 14 жовтня 2006р.

³⁴ Список продукції див.: <<http://www.un.org/sc/committees/1718/>>.

³⁵ Список ООН виробів, матеріалів, технічних засобів, товарів і технологій, пов'язаних з програмами балістичних ракет; додаток до документа *S/2006/815* від 13 жовтня 2006р.

містить список виробів, матеріалів, технічних засобів, товарів і технологій, пов'язаних з програмами балістичних ракет; цей список повністю відповідає Контрольному списку РКРТ. Поставка переліченої продукції до Ірану забороняється, якщо компетентні органи держави-експортера вважають, що це сприятиме розробці систем доставки ядерної зброї.

У всіх інших випадках експорт переліченої продукції може відбуватися лише за трьох умов. По-перше, компетентні органи держави-експортера мають застосовувати керівні принципи, що визначені документом РБ ООН *S/2006/985* і відповідають Керівним принципам РКРТ³⁶. По-друге, компетентні органи держави-експортера мають отримати та бути готові ефективно застосовувати право на перевірку кінцевого використання та місця кінцевого використання будь-якої експортованої продукції. По-третє, компетентні органи повинні протягом 10 днів повідомити відповідний комітет РБ ООН про поставку, продаж або передачу продукції.

Резолюція №1747 доповнює Резолюцію №1737 і закликає всі держави “бути пильними та стриманими у прямих чи опосередкованих поставках, продажах чи передачах з їх територій або їх співвітчизниками, з використанням їх кораблів чи літаків” до Ірану ряду виробів, ракет або ракетних систем, що визначені як цілі Реєстру звичайних озброєнь ООН. Така ж пильність та обережність мають виявлятися і стосовно “будь-якої технічної допомоги та підготовки персоналу, фінансової підтримки, інвестування, посередництва або інших послуг, що стосуються поставок, продажу, передачі, виробництва або використання такої продукції”³⁷.

РКРТ та інші механізми контролю

Високий представник ООН у справах роззброєння С.Дуарте (*Serge Duarte*) дійшов висновку, що виробництво та розповсюдження систем доставки ЗМУ “залишається складною проблемою; тут немає багатостороннього договору стосовно ракет і навіть ознак того, що він з'явиться найближчим часом”³⁸. У жовтні 2007р. Росія і США розповсюдили через Перший комітет з питань роззброєння та міжнародної безпеки Генеральної Асамблеї ООН спільну

³⁶ Керівні принципи ООН стосовно чутливих поставок, пов'язаних з ракетами; додаток до документа *S/2006/985* від 15 грудня 2006р.

³⁷ Реєстр звичайних озброєнь ООН визначає ракети як: “(а) керовані або некеровані реактивні снаряди, балістичні або крилаті ракети, здатні доставляти бойову головку або зброю ураження на відстань принаймні 25 км, а також засоби, розроблені або модифіковані спеціально для запуску таких ракет або снарядів. . . ця підкатегорія охоплює дистанційно керовані літальні апарати з визначеними вище характеристиками ракет, але не охоплює зенітні ракети; (б) переносні зенітні ракетні комплекси (ПЗРК)”. Див.: United Nations Register of Conventional Arms, *Information Booklet 2007* (UN Department for Disarmament Affairs: New York, 2007), p.6, <<http://disarmament.un.org/cab/register.html>>.

³⁸ Duarte, S., ‘Current state of affairs in the field of arms control and disarmament and the role of the respective organizations’, Statement before the First Committee of the UN General Assembly, 8 Oct. 2007. У листопаді 2000р. Генеральна Асамблея ООН утворила Групу урядових експертів з метою вивчення “всіх аспектів ракетного питання”. У 2002р. Група підготувала першу доповідь, яка не містила жодних практичних пропозицій, крім подовження обговорень. Через відсутність консенсусу всередині Групи наступні доповіді не розроблялися.

заяву стосовно Договору про ліквідацію ракет середньої дальності і меншої дальності 1987р. (Договір про РСМД, *Treaty on the Elimination of Intermediate-Range and Shorter-Range Missiles, INF Treaty*). Ця заява закликає всі зацікавлені країни “обговорити можливість надання цьому важливому режиму глобального характеру шляхом відмови від балістичних і крилатих ракет наземного базування з дальністю 500-5 500 км, їх знищення і припинення пов'язаних з ними програм”³⁹. У листопаді 2007р., на зустрічі міністрів закордонних справ країн ОБСЄ, Росія внесла на обговорення подібну пропозицію і сподівалася, що до неї приєднаються США. Проте під час Європейського регіонального форуму США не підтримали дискусію з питань договору стосовно ракет. Пропозиція не була підтримана також міністрами закордонних справ країн ОБСЄ⁴⁰.

Гаазький Кодекс поведінки проти розповсюдження балістичних ракет (*Hague Code of Conduct against the Proliferation of Ballistic Missiles, HCOC*), відкритий для підписання в Гаазі в лютому 2002р. Розроблений державами-учасницями РКРТ⁴¹ Кодекс містить заходи підвищення прозорості та зміцнення довіри між країнами, в т.ч. шляхом роз'яснення механізмів застосування ракетних технологій у рамках державних програм, що здійснюються на законних підставах. Ці заходи охоплюють повідомлення про майбутній пуск, надання конкретної інформації про реактивний снаряд, балістичну ракету або космічний апарат, а також надання щорічної декларації про відповідні заходи в рамках державної політики. В момент набуття чинності Кодексом поведінки проти розповсюдження балістичних ракет його учасницями були 93 держави-підписанти. До грудня 2007р. їх кількість збільшилася до 127⁴².

Масштаби реалізації цілей, визначених Кодексом, оцінити важко, зокрема через брак загальнодоступної інформації про його діяльність, що є парадоксальним – з огляду на те, що головна увага в ньому надається прозорості. Збільшення кількості учасників Кодексу значною мірою залежить від рішень держав, які не мають програм балістичних ракет⁴³. Більшість держав, які запроваджують такі програми, відмовилися від участі (Китай, Індія, Пакистан), хоча Китай бажає підтримувати відносини та обмінюватись інформацією з учасниками Кодексу без його підписання⁴⁴. Наявна загальнодоступна

³⁹ United Nations, Joint United States–Russian statement on the treaty on the elimination of intermediate-range and shorter-range missiles, A/C.1/62/3, 1 Nov. 2007.

⁴⁰ ‘US stance on making INF Treaty universal looks strange–Lavrov’, ITAR-TASS, 5 Dec. 2007.

⁴¹ На пленарному засіданні РКРТ у 1999р. у Нордвіку (Нідерланди) держави-учасниці погодилися з необхідністю вжиття заходів з контролю над розповсюдженням ракет додатково до координації експортного контролю. У 2000р. під час дискусій з'ясувалося, що держави-учасниці надають перевагу відносно швидкому процесу, результатом якого має бути скоріше політичний кодекс поведінки, а не юридичний договір. До 2001р. держави-учасниці погодили текст проекту кодексу поведінки та розпочали обговорення його змісту з державами, що не є учасницями РКРТ.

⁴² Перелік держав-підписантів див. у додатку Б цього видання.

⁴³ Philippine Department of Foreign Affairs, ‘Philippines concludes productive chairmanship of Hague Code of Conduct (HCOC) against ballistic missile proliferation’, Press release SFA-AGR-540-06, 27 June 2006.

⁴⁴ Chinese Ministry for Foreign Affairs, ‘The Hague Code of Conduct against the Proliferation of Ballistic Missiles (HCOC)’, Press release, 21 May 2007, <<http://www.fmprc.gov.cn/eng/wjbj/zjzjg/jks/kjlc/wkdd/t410752.htm>>.

інформація свідчить про те, що значна кількість держав, які підписали Кодекс, не надають щорічні декларації про запуски балістичних ракет і космічних апаратів⁴⁵. У багатьох випадках держави не зацікавлені повідомляти про це і надають таку інформацію іноді дуже неохоче.

III. Заходи ЄС стосовно поставок озброєнь

Протягом 2007р. комплексна система, запроваджена ЄС для контролю над товарами військового призначення та подвійного використання, продовжувала розвиватися. У грудні 2006р. Європейська Комісія запропонувала переглянути режим експортного контролю над товарами подвійного використання, зокрема внести зміни до нормативно-правової бази⁴⁶. Протягом 2007р. держави-учасниці розглянули пропозиції, але домовитися про способи модифікації правової системи не змогли.

Під час оцінки національних експортних ліцензій члени ЄС враховують вісім критеріїв Кодексу поведінки стосовно експорту озброєнь, який, крім того, передбачає зобов'язання з обміну інформацією і взаємних консультацій⁴⁷. Провідну роль у сприянні обговоренню з питань поставок озброєнь у межах ЄС відіграє Рада Робочої групи ЄС з питань експорту звичайних озброєнь (*Working Party on Conventional Arms Exports, COARM*). *COARM* видає Посібник користувача, що має допомогти державам-учасникам ЄС застосовувати Кодекс поведінки та містить найкращі практичні поради з інтерпретації критеріїв Кодексу. У 2007р. *COARM* видала найкращі практичні поради стосовно останніх трьох критеріїв з восьми⁴⁸. Також *COARM* додала до Посібника користувача розділ, що стосується заходів контролю після доставки, в якому аргументується необхідність обміну інформацією про національні заходи, що вживаються державами-учасниками з метою дотримання угод про кінцеве використання. У Посібнику користувача містяться також поради державам-учасникам інформувати одна одну про випадки відмови на запити про реєстрацію посередників.

Імплементация санкцій РБ ООН у законодавство ЄС

Як зазначалося в підрозділі II цього розділу, РБ ООН ухвалила кілька резолюцій, зокрема Резолюцію №1737, що обмежують або забороняють поставки певної

⁴⁵ Keohane, D., 'Challenges in missile non-proliferation—multilateral approaches: the Hague Code of Conduct against Ballistic Missile Proliferation', Report on the International Conference organized by the European Union Institute for Security Studies, Vienna, 30 May 2007.

⁴⁶ European Commission, Proposal for a Council Regulation setting up a Community regime for the control of exports of dual-use items and technology, COM(2006) 829 Final, Brussels, 18 Dec. 2006.

⁴⁷ Council of the European Union, EU Code of Conduct on Arms Exports, 8675/2/98 Rev.2, Brussels, 5 June 1998. Про дієвість Кодексу за перші 10 років див.: Bromley, M., *The Impact on Domestic Policy of the EU Code of Conduct on Arms Exports: the Czech Republic, the Netherlands and Spain*, SIPRI Policy Paper no.21 (SIPRI: Stockholm, Apr. 2008).

⁴⁸ Council of the European Union, 'User's guide to the European Union Code of Conduct on Arms Exports', 10684/1/07 Rev. 1, Brussels, 3 July 2007. Доповнені критерій 1 – про міжнародні зобов'язання держав-членів, критерій 5 – про безпеку партнерів і союзників держав-членів ЄС, і критерій 6 – про ставлення країни-покупця до тероризму.

продукції до Ірану. У статті 8 Постанови Ради ЄС №1334/2000 – головного законодавчого документа, яким в ЄС регулюються питання експорту товарів подвійного використання, – підкреслюється, що під час ухвалення рішень про ліцензування держави-члени мають враховувати свої зобов'язання із санкцій, запроваджених зобов'язуючою резолюцією РБ ООН⁴⁹. Однак, у статті 3 роз'яснюється, що цей закон не застосовується до продукції, яка лише транспортується територією ЄС і не вимагає надання ліцензій на транзит або перевантаження продукції, що прямує до Ірану. Також, у статті 3 роз'яснюється, що закон не застосовується до передач технологій, що здійснюються через контакти між людьми, – як усередині ЄС під час перебування тут іноземців, так і за межами ЄС, коли громадяни держав ЄС відвідують інші країни⁵⁰. Тому Постанова №1334/2000 не може бути адекватним підґрунтям для імплементації рішень ООН⁵¹. Державами-членами ЄС прийнята практика запровадження заходів загального характеру, потрібних для виконання завдань будь-якої резолюції ООН. Ця практика є частиною Спільної зовнішньої політики і політики безпеки та документально оформлюється переважно у вигляді Спільної позиції. За цих умов, наступні постанови Ради ЄС забезпечуватимуть основу для перехоплення поставок або скорочення економічних і фінансових зв'язків з відповідною країною.

У лютому 2007р., з метою досягнення цілей Резолюції РБ ООН №1737, Рада ЄС ухвалила Спільну позицію з визначення особливих обмежувальних заходів, що мають бути застосовані до Ірану⁵². У квітні 2007р. в Постанові №423/2007 про обмежувальні заходи проти Ірану ці заходи визначені як обов'язкові для всіх держав-членів ЄС⁵³. Постанова №423/2007 забороняє постачати до Ірану всі товари та технології, перелічені в додатку до цієї Постанови; цей додаток є тотожним спискам РКРТ і ГЯП. Постанова також запроваджує юридичні повноваження для затримання товарів, що прямують транзитом через ЄС, і для контролю над технічною допомогою і послугами, не охопленими Постановою №1334/2000. Крім того, Постанова №423/2007 визначає список товарів і технологій, які, як правило, не контролюються, але

⁴⁹ Постанова Ради ЄС №1334/2000 від 22 липня 2000р. запроваджує у Співтоваристві режим контролю над експортом продукції подвійного використання та технологій. Див.: *Official Journal of the European Communities*, L159 (30 June 2000), p.5.

⁵⁰ За відсутності на європейському рівні відповідних правових засад, держави-члени ЄС погодилися контролювати такі переміщення в рамках національного законодавства. З цією метою 22 червня 2000р. Рада ЄС ухвалила Спільні дії – документ №2000/401/CFSP про контроль над технічною допомогою, що надається певним військовим кінцевим користувачам. Див.: *Official Journal of the European Communities*, L159 (30 June 2000), pp.216-217.

⁵¹ За однією з пропозицій Європейської Комісії, мали бути створені правові засади контролю над продукцією, що транзитом прямує через ЄС; ця зміна також є необхідною для приведення законодавства ЄС у відповідність до Резолюції РБ ООН №1540.

⁵² Спільна Позиція (2007/140/CFSP) про обмежувальні заходи проти Ірану ухвалена Радою ЄС 27 лютого 2007р. Див.: *Official Journal of the European Union*, L61 (28 Feb. 2007), pp.49-55.

⁵³ Постанова Ради ЄС №423/2007 від 19 квітня 2007р. про обмежувальні заходи проти Ірану. Див.: *Official Journal of the European Union*, L103 (20 Apr. 2007), pp.1-23. Ця Постанова згодом була скоригована та оновлена Постановою Ради ЄС №618/2007 від 5 червня 2007р. Див.: *Official Journal of the European Union*, L143 (6 June 2007), pp.1-2.

можуть бути використані в діяльності, пов'язаній зі збагаченням і переробкою урану, виробництвом важкої води або в іншій діяльності, що викликає стурбованість МАГАТЕ або визначена Агентством як нерегульована⁵⁴. Постанова вимагає від імпортерів отримувати дозвіл до початку експортування товарів, визначених в окремому додатку до закону ЄС⁵⁵. Цими заходами ЄС поширив сферу обмежень за межі, необхідні для імплементації рішень ООН.

На відміну від експорту продукції подвійного використання, експорт продукції військового призначення контролюється згідно з національним законодавством держав-членів, а не з європейським законодавством. Хоча багато пов'язаної з ракетами продукції подвійного використання контролюється згідно з Постановою №1334/2000, самі ракети під цей контроль не підпадають. Ракети та реактивні снаряди, а також спеціально розроблені для них компоненти, містяться в національних списках військової техніки, які є частиною законів про експортний контроль кожної держави-члена ЄС. У лютому 2007р. ЄС заборонив експорт до Ірану керованих і некерованих ракет⁵⁶. Заходи, ухвалені ЄС пізніше, виходять за рамки рішень РБ ООН стосовно звичайних озброєнь. Якщо РБ ООН закликала держави до пильності і стриманості в поставках звичайних озброєнь до Ірану, то ЄС у квітні 2007р. заборонив поставки, продаж або передачі до Ірану “озброєнь і військового майна всіх типів, у т.ч. зброї і боєприпасів, військових транспортних засобів і техніки, воєнізованої техніки та запасних частин для всього вказаного вище”⁵⁷.

Регламентация поставок озброєнь у межах ЄС

Як уже зазначалось, якщо експорт продукції подвійного використання контролюється згідно із законодавством ЄС, то експорт товарів і послуг військового призначення контролюється згідно з окремими законами в кожній з 27 держав-членів ЄС. Крім того, продукція військового призначення не є частиною єдиного Європейського ринку, і держави-члени у продажах зброї одна одній керуються національною нормативно-правовою базою. Хоча держави-члени під час розгляду заявок на експорт продукції військового призначення застосовують спільні критерії, закладені в Кодексі поведінки стосовно експорту озброєнь, широка інтерпретація цих критеріїв досі сприяє розбіжностям у політиці різних держав. Співробітництво і звітування (в т.ч. повідомлення про відмову в ліцензіях і регулярні консультації) сприяють просуванню в ЄС зусиль з покращення порозуміння між національними компетентними органами в застосуванні політики експорту військової і пов'язаної з нею продукції до третіх країн⁵⁸.

У грудні 2007р. Європейська Комісія запропонувала ухвалити частину законодавства, спрямовану на спрощення національних процедур ліцензування

⁵⁴ Preamble, paragraph 5, of Council Common Position 2007/140/CFSP.

⁵⁵ Положення Ради №423/2007 (посилання 53), стаття 3.

⁵⁶ Спільна Позиція Ради 2007/140/CFSP (посилання 52).

⁵⁷ Спільна Позиція Ради 2007/246/CFSP від 23 квітня 2007р. вносить поправки до Спільної Позиції 2007/140/CFSP щодо обмежувальних заходів проти Ірану, *Official Journal of the European Union*, L106 (24 Apr. 2007), p.67-75.

⁵⁸ За термінологією ЄС, “третя країна” – це будь-яка країна, що не є членом ЄС.

поставок певної продукції в межах ЄС⁵⁹. Пропозиція складалася з двох головних елементів. По-перше, від держав-членів вимагатиметься надання загальних і глобальних ліцензій на поставки в межах ЄС чітко визначених товарів. Індивідуальне ліцензування не забороняється, але буде винятковим. По-друге, держави-члени будуть зобов'язані надавати загальні ліцензії на поставки військової і пов'язаної з нею продукції до урядів будь-якої іншої держави-члена та на поставки до отримувача в іншій державі-члені, сертифікованого відповідно до спільного законодавчо визначеного критерію.

Інший важливий аспект запропонованого законодавства стосується створення погодженого контрольного списку військової техніки. Всі держави-члени ЄС мають узяти на себе політичне зобов'язання контролювати продукцію за списком, складеним за Номенклатурою військового майна ВД⁶⁰. Цей список – Спільний список військової техніки Європейського Союзу – ухвалений ЄС як довідковий, до якого держави-члени застосовують Кодекс поведінки. Держави-члени не мають узгодженого підходу до способів внесення Спільного списку до національної нормативно-правової бази. В окремих випадках цей Список приймається без змін як національний контрольний список. В інших випадках продукція зі Списку переноситься до існуючого національного контрольного списку, пристосованого до національних керівних принципів і систем ліцензування. Використання Спільного списку військової техніки – для певних експортних операцій, і національного контрольного списку – для інших, може зашкодити спрощенню регулювання і зменшенню вартості операцій для компаній-експортерів. Якщо пропозиція буде ухвалена, то для поставок озброєнь у межах ЄС законодавство перетворить Спільний список військової техніки на єдиний юридично зобов'язуючий список оборонної продукції, який замінить чинні національні списки. Крім того, Європейська Комісія запропонувала застосувати законодавство до всієї військової і пов'язаної з нею продукції, що відповідає номенклатурі Спільного списку військової техніки, в т.ч. до агрегатів, комплектуючих, запасних частин, передачі технологій, технічного обслуговування та ремонту.

У пропозиції Комісії зазначено, що зниження пильності до поставок у межах ЄС вимагатиме довіри між державами-членами в частині недопущення реекспорту, не дозволеного державою - первинним постачальником. Для розв'язання цієї проблеми Комісія рекомендує запровадити певну систему сертифікації. Від держави-члена може вимагатися сертифікація компаній, що бажають скористатися згідно зі спільними вимогами загальною ліцензією. Звертаючись по експортну ліцензію, сертифікована компанія повинна буде підтвердити національним повноважним органам, що вона розуміє і поважає експортні

⁵⁹ European Commission, Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on simplifying terms and conditions of transfers of defence-related products within the Community, COM(2007) 765 Final, Brussels, 5 Dec. 2007.

⁶⁰ Лише одна держава-учасниця ЄС (Кіпр) не є учасницею ВД. Однак, ухвала ЄС Спільного списку військової техніки як довідкового політично зобов'язує Кіпр контролювати продукцію за Номенклатурою військового майна ВД. Спільний список ЄС, переглянутий з метою приведення у відповідність до змін, погоджених у рамках ВД, був модифікований у березні 2007р. Див.: Common Military List of the European Union, *Official Journal of the European Union*, L88 (29 Mar. 2007), pp.58-89.

обмеження, запроваджені державою - первинним постачальником. Поєднання сертифікації компаній з розширенням обміну інформацією між органами ліцензування і промисловістю додасть нового виміру процесу зближення національних систем експортного контролю.

Запропоновані заходи спрямовані, зокрема на зменшення фрагментарності Європейської оборонної промисловості, як її охарактеризували Європейська Комісія та Європейське оборонне агентство (ЄОА, *European Defence Agency, EDA*)⁶¹. Заходи спрощення регуляторних процедур обговорювалися ще в 1990-х роках, але невдало, зокрема тому, що держави-члени ЄС занепокоєні можливістю порушення їх суверенних прав на виробництво озброєнь і торгівлю; це занепокоєння виникає знову в дебатах, що точаться в ЄС⁶². У випадку ухвали цих заходів законодавство ЄС з експортного контролю може бути суттєво змінене.

Переглянутий Митний кодекс ЄС

Починаючи з жовтня 1992р., імпорт та експорт товарів у межах ЄС регулювався Митним кодексом Співтовариства⁶³. Після терористичних актів на залізниці в Мадриді в березні 2004р. Європейська Рада видала Декларацію про боротьбу з тероризмом⁶⁴. Одним із пов'язаних з митним контролем аспектів Декларації було зобов'язання забезпечення безпеки міжнародного транспорту та ефективності системи контролю на кордонах. Це зобов'язання зробило митну діяльність більш публічною і вимагало перегляду первинного законодавства, яким визначаються митні процедури.

У квітні 2005р. Європейський Парламент і Європейська Рада внесли до Митного кодексу зміни, що стосувалися безпеки⁶⁵. Зміни охоплювали три головні аспекти. По-перше, було запроваджено статус Повноважного економічного оператора (ПЕО, *Authorized Economic Operator, AEO*). По-друге, було запроваджено спільний підхід до оцінки ризику потенційно небезпечної продукції, виходячи з перспектив безпеки. По-третє, було внесено вимогу попереднього повідомлення про прибуття товарів до пункту прикордонного митного контролю ЄС і відправлення з нього. Крім того, для посилення безпекової складової Митного кодексу було запроваджено часовий графік, яким передбачалося внесення до нього певних ключових елементів до кінця 2008р., а решти – до липня 2009р. Докладні положення з імплементації оприлюднені Європейською Комісією у грудні 2006р.⁶⁶

⁶¹ Див. підрозділ III розділу 6 цього видання.

⁶² Ninth Annual Report according to Operative Provision 8 of the European Union Code of Conduct on Arms Exports, *Official Journal of the European Union*, C253 (26 Oct. 2007), p.3.

⁶³ Council Regulation (EEC) No. 2913/92 of 12 October 1992 establishing the Community Customs Code, *Official Journal of the European Communities*, L302 (19 Oct. 1992), p.1.

⁶⁴ European Council, 'Declaration on Combating Terrorism', Brussels, 25 Mar. 2004, <http://www.ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/79637.pdf>.

⁶⁵ Regulation (EC) No.648/2005 of the European Parliament and of the Council of 13 April 2005 amending Council Regulation (EEC) No. 2913/92 establishing the Community Customs Code, *Official Journal of the European Union*, L117 (4 May 2005), pp.13-19.

⁶⁶ Commission Regulation (EC) No.1875/2006 of 18 December 2006 amending Regulation (EEC) No.2454/93 laying down provisions for the implementation of Council Regulation (EEC) No.2913/92 establishing the Community Customs Code, *Official Journal of the European Union*, L360 (19 Dec. 2006), pp.64-125.

Підприємства, залучені до міжнародних поставок озброєнь, можуть звертатися до національних митних служб із заявою про статус ПЕО, який надається їм, якщо національні компетентні органи засвідчать відповідність погодженим стандартам⁶⁷. Підприємства самі вирішують, звертатися по статус ПЕО чи ні; вони також вирішують, обмежувати чи ні свою торговельну діяльність з партнерами, які також отримали такий статус. Митні органи в державах-членах ЄС оцінюють заявки підприємств зі статусом ПЕО за загальноєвропейськими стандартами і критеріями⁶⁸. Такі підприємства вважаються компетентними органами, надійними у проведенні митних операцій, отже, гідними певних преференцій: спрощених процедур для клірингу товарів для імпорту/експорту; зменшення кількості документів на товари та перевірок; преференцій під час перевірок безпеки на митних пунктах. Схема сертифікації почала набувати чинності із січня 2008р.

Поєднання заходів сприяння торгівлі із заходами правозастосування є проблемою, з якою стикаються митні органи в усьому світі. Збільшення обсягів міжнародної торгівлі разом з необхідністю збереження конкуренції на світовому ринку змушують операторів, які керують морськими портами, аеропортами та сухопутними транспортними вузлами, прискорювати переміщення товарів мережею постачання. Це частково пояснює невелику частку перевезень, що практично перевіряються митними органами. Своєю чергою, митні органи застосовують вибіркові перевірки вантажів на підставі оцінок ризиків, пов'язаних з певним вантажем. Механізми вибіркової перевірки розроблялися протягом тривалого часу з метою забезпечення дотримання законів, що стосуються, наприклад, захисту зникаючих видів рослин і тварин. Водночас, для протидії тероризму та розповсюдженню озброєнь цей підхід почав застосовуватися нещодавно.

У 2003р. ЄС зробив спробу створити спільний підхід до оцінки ризиків. З метою полегшення вимірювання загрози невідповідності певного вантажу вимогам законодавства ЄС, були розроблені досить широкі каталоги індикаторів ризиків і деталізований список довідкових даних, характерних для певних зон ризику⁶⁹. Інформація про товари, що рухаються до/з ЄС, порівнюється з довідковими даними про ризики – за місцем, товаром та оператором. Цей довідковий матеріал збирався у країнах за однаковими критеріями. Здійснена робота підтвердила законну вимогу обов'язковості запровадження з липня 2009р. загальної оцінки ризиків для всіх товарів, що рухаються до/з ЄС⁷⁰.

⁶⁷ Економічний оператор – це підприємство або особа, які беруть участь у діяльності, що регулюється митним законодавством. Виробники, експортери, експедитори, директори складів, службовці митниць, перевізники – всі вони є економічними операторами.

⁶⁸ Критерії передбачають письмову фіксацію, зокрема дотримання зобов'язань, існування системи документування, фінансової платоспроможності оператора, засобів фізичного захисту та безпеки товарів (у т.ч. контроль доступу, пакування), що використовуються оператором.

⁶⁹ European Commission, 'Standardised framework for risk management in the customs administration of the EU', 17 Nov. 2004, <http://ec.europa.eu/taxation_customs/customs/customs_controls/risk_management/customs_eu/index_en.htm>.

⁷⁰ Regulation (EC) No. 648/2005 (посилання 65).

Система оцінки ризиків, що розробляється, є корисним інструментом, який, проте, не усуває потреби в добре підготовлених і вмотивованих митниках. Хоча ця система вказуватиме на вантажі, що підлягають перевірці, але рішення, що саме перевіряти, прийматиметься митником, а не автоматично. З метою уникнення можливих розбіжностей на різних рівнях державної системи правозастосування, Митний кодекс вимагає, щоб у випадку, коли оцінка підтверджує наявність ризику, національні компетентні органи застосовували відповідний рівень запобіжного контролю⁷¹.

Запровадження система оцінки ризиків було зумовлено рішенням, прийнятим у 2005р. стосовно попереднього повідомлення про доставку та відправку товарів⁷². Це рішення буде повністю імплементоване до 2009р. З моменту, коли попереднє повідомлення про доставку або відправку товарів стане обов'язковим, у випадках, коли оператори не надають потрібної інформації, вони не зможуть відвантажити свої товари або їх товари будуть зупинені на кордоні.

На практиці система безпеки має підтримуватися відповідними інформаційними технологіями, і митні органи держав-членів ЄС працюють над проектом їх впровадження в діяльність митниць. Сьогодні всі митні служби можуть обмінюватись інформацією через електронну мережу. Остаточною метою проекту є надання можливості компетентним органам обмінюватись інформацією в режимі реального часу не лише з центральними офісами, але й з офісами на місцях, які виконують специфічні процедури⁷³.

Згадані зміни вимагають імплементативних результатів перегляду Митного кодексу Співтовариства, після чого реформована система сприятиме виконанню ЄС його міжнародних зобов'язань. Наприклад, новий Митний кодекс забезпечить сумісність зобов'язань ЄС із Системою стандартів *SAFE* Світової митної організації (*World Customs Organization (WCO) SAFE Framework of Standards*), політичні зобов'язання з дотримання яких узяли всі держави-члени ЄС⁷⁴. Як центр світової торгівлі, ЄС дуже зацікавлений в забезпеченні такого прикордонного контролю, який не ускладнюватиме операції з ключовими торговельними партнерами. ЄС розпочав обговорення шляхів гармонізації Митного кодексу із системами, що використовуються в США та мають спільні риси і цілі, зокрема з Митно-торговельним партнерством США у протидії тероризму (*US Customs-Trade Partnership Against Terrorism, US-CTPAT*), а також розпочав діалог з Китаєм з митних питань⁷⁵.

⁷¹ Commission Regulation (EC) No.1875/2006 (посилання 66).

⁷² Regulation (EC) No. 648/2005 (посилання 65).

⁷³ European Commission, 'Electronic customs', 7 Dec. 2005, <http://ec.europa.eu/taxation_customs/customs/policy_issues/e-customs_initiative/index_en.htm>.

⁷⁴ World Customs Organization, 'WCO SAFE Framework of Standards', June 2007, <<http://www.wcoomd.org/home.htm>>.

⁷⁵ У січні 2007р. ЄС і США створили робочу групу митних спеціалістів для вивчення шляхів взаємного визнання програм торговельного партнерства. Див.: European Commission, 'Customs and security', 5 Mar. 2008, security', 5 Mar. 2008, <http://ec.europa.eu/taxation_customs/customs/policy_issues/customs_security/index_en.htm>.

IV. Роль розслідувань і судового переслідування в посиленні експортного контролю над товарами подвійного використання

Щороку країни продають і купують тисячі товарів подвійного використання. Загалом, більшість експортерів поділяють цілі, що стоять перед експортним контролем, зокрема запобігання розповсюдженню ядерної, біологічної і хімічної зброї, ракетних систем їх доставки. Головна увага в посиленні експортного контролю надається методам, які допомагають експортерам уникнути недозволеного експорту підконтрольних товарів. В ідеалі, органи, що відповідають за дотримання норм експортного контролю, мають працювати разом з експортерами з метою зменшення ризику порушень, які виникають через недбалість або брак порозуміння. Наприклад, компетентні органи можуть допомогти експортерам порадою: як правильно класифікувати продукцію, обрати перспективних покупців, виявити ризики, пов'язані зі специфікою кінцевого використання, кінцевого користувача або місця призначення.

Однак, продукція подвійного використання іноді переміщується без належного дозволу. Типовим є намагання розповсюджувачів здобути зброю, використовуючи наявні торговельні шляхи, приховуючи справжнє кінцеве використання та кінцевого користувача. Наприклад, Японія має сучасні та досить вичерпні закони для контролю над продукцією подвійного використання. Проте, в липні 2007р. чотирьох керівників корпорації *Mitutoyo* було засуджено за участь у незаконному експорті точних приладів тримірної вимірювання об'єктів. У 2003р. інспектори МАГАТЕ знайшли один із цих приладів у Лівії на підприємстві, пов'язаному з ядерною діяльністю, через що японські слідчі почали розслідування стосовно експортних операцій компанії. Це призвело до звинувачення *Mitutoyo* в експорті згаданих приладів без належного дозволу до Малайзії та Сінгапуру. Ці звинувачення були визнані компанією⁷⁶.

Кілька нещодавніх ініціатив привернули увагу до ролі кримінального законодавства в дотриманні норм експортного контролю. Наприклад, очолювана США Ініціатива протидії розповсюдженню (ІПР, *Proliferation Security Initiative, PSI*) стимулює активне застосування закону і процедур кримінального судочинства для боротьби з незаконними поставками чутливої до розповсюдження продукції. Крім того, багато режимів багатостороннього експортного контролю почали надавати більшої уваги питанням правозастосування загалом і застосування кримінального покарання зокрема⁷⁷. Резолюція РБ ООН №1540

⁷⁶ Hongo, J., 'Mitutoyo execs receive suspended terms', *Japan Times*, 26 June 2007.

⁷⁷ Про можливість поширення ролі ІПР та обговорення правозастосування в багатосторонніх режимах див.: Ентоні, Бауер (посилання 28). Див. також: Альстрьом К. "Ініціатива протидії розповсюдженню: аспекти міжнародного права в Заяві про принципи запобігання нелегальним поставкам зброї масового ураження", *Щорічник СППРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.671-695.

від квітня 2004р. вимагає від держав запроваджувати та застосовувати “відповідні кримінальні або адміністративні санкції” за порушення законів і норм експортного контролю⁷⁸. Постанова Ради ЄС №1334/2000 вимагає від держав-членів застосовувати покарання, адекватні порушенням законів і норм експортного контролю над продукцією подвійного використання; покарання мають бути “ефективними, адекватними та переконливими”⁷⁹.

Кримінальний закон може сприяти підвищенню ефективності правозастосування у сфері експортного контролю шляхом застосування запобіжних заходів як загального (тобто утримування від порушень законів через запровадження взірцевої системи покарання), так і індивідуального характеру (тобто утримування конкретного порушника від вчинення злочинів, наприклад, через ув'язнення). Однак, теорії права не дають однозначної відповіді стосовно прийнятних варіантів вибору в усьому спектрі заходів правозастосування. Під час дискусій в Європі підкреслювалося, що наявність або відсутність у покаранні запобіжних функцій залишається спірним питанням, і що ці функції регулюються не стільки європейським, скільки внутрішнім законодавством, побудованим на традиціях національних кримінальних законів.

Постанова №1334/2000 залишає застосування індивідуальних покарань цілком на розсуд держав-членів, але Європейська Комісія запропонувала внести поправку, якою передбачається, що держави-члени повинні мати певний набір кримінальних покарань на випадок, коли серйозні порушення експортного контролю є доведеними, і мають домовитися про мінімальний термін ув'язнення⁸⁰. У 2005-2006рр. ЄС зібрав інформацію про (а) чинні у державах-членах норми експортного контролю; (б) погляди держав на доцільність узгодження санкцій (адміністративних і кримінальних) усередині ЄС; (в) види покарань, які застосовуються в державах за порушення законів експортного контролю, та які могли б стати предметом узгодження в рамках ЄС. У результаті з'ясувалося, що на національному рівні на порушення реагують по-різному. Більшість держав-членів висловилися проти узгодження санкцій⁸¹.

У державах-членах ЄС існує помітна різниця між кількістю незаконних дій і кількістю судових переслідувань. Під час дискусій з'ясувалося, що окремі держави-члени підтримують політику неподання до суду позовів проти підозрюваних у правопорушеннях, можливо, через бажання не привертати

⁷⁸ Приклади адміністративних покарань: фінансові покарання; позбавлення експортної ліцензії, права на привілеї (наприклад, на спрощені процедури), прав власності через конфіскацію. Приклади кримінальних покарань: штрафи, ув'язнення, умовні засудження.

⁷⁹ Про ефективні, адекватні та переконливі покарання див.: Court of Justice of the European Communities, *Commission of the European Communities v Hellenic Republic*, ‘Failure of a member state to fulfil its obligations—failure to establish and make available the Community’s own resources’, Case 68/88, 21 Sep. 1989.

⁸⁰ European Commission (посилання 46).

⁸¹ Наприклад, максимальне покарання за серйозне порушення закону експортного контролю в Німеччині та Угорщині може складати 15 років тюремного ув'язнення, тоді як в Ірландії максимальне покарання складає 12 місяців.

надмірної уваги до вітчизняного виробництва продукції подвійного використання. Більшість держав-членів або мають дуже обмежені можливості з проведення судових розслідувань справ, пов'язаних з експортним контролем, або не мають достатнього досвіду⁸². Національні закони мають розбіжності в питанні – яких суб'єктів за законодавством ЄС з експортного контролю можна вважати відповідальними за порушення. За національним законодавством держав-членів, відповідальним визнається лише фактичний експортер. Однак, розуміючи, що суб'єкти - не експортери можуть бути причетними до поширення ЗМУ, Німеччина пішла далі і внесла до національного законодавства норму, що визначає відповідальність брокерів і вантажовідправників товарів подвійного використання⁸³. На відміну від Німеччини, Велика Британія утримується від визначення в законодавстві з експортного контролю відповідальності інших суб'єктів в експортному ланцюгу. Більшість держав мають, крім законодавства з експортного контролю, інші закони, що дають змогу регулювати діяльність таких суб'єктів. Проте, слідчі та обвинувачі повинні знатися на питаннях експортного контролю для ефективного застосування цих законів у випадках незаконного експорту продукції подвійного використання.

На додаток до різноманіття політичних підходів до судового переслідування в державах-членах, ці підходи мають певні розбіжності. Окремі держави-члени застосовують систему, в якій прокурор має завдання обвинувачення, тоді як в інших системах завданням прокурора є відстоювання в судовому процесі державних інтересів. На практиці існує ризик того, що судові рішення залежатимуть від аспектів, пов'язаних насамперед з часом і ресурсами. Комплексний характер законодавства з експортного контролю та наявність у ньому великої кількості технічних аспектів можуть впливати на позицію прокурора в судовому процесі.

У більшості держав-членів ЄС, якщо підозрюваного мають визнати винним за серйозний злочин, пов'язаний з порушенням норм експортного контролю, прокурор, як правило, має довести, що підозрюваний принаймні непрямо підтверджує, що експортовані товари призначалися для використання в розповсюдженні ЗМУ. Якщо цей намір довести неможливо, то прокурор може скористатися нормами інших законів, які, наприклад, визначають відповідальність за надання фальсифікованих документів органам ліцензування. Однак,

⁸² Усвідомлюючи потребу в координації дій більшості держав-членів та обміні досвідом між ними, Головний директорат юстиції, свободи та безпеки Європейської Комісії (*European Commission's Directorate-General for Justice, Freedom and Security*) ініціював семінар з питань розслідування та судового переслідування правопорушень, пов'язаних з незаконним експортом, що відбувся у Стокгольмі 10-12 вересня 2007р. Організаторами семінару були СІПІ та Офіс судового переслідування у справах національної безпеки Швеції. Див.: Wetter, A., *Enforcing European Union Law on Exports of Dual-use Goods*, SIPRI Research Report no.24 (Oxford University Press: Oxford, forthcoming 2008).

⁸³ Foreign Trade and Payments Act (*Außenwirtschaftsgesetz, AWG*) of 28 Apr. 1961, Article 34, as amended by the law of 28 Mar. 2006.

порушення такого типу, скоріш за все, розглядатимуться як технічні та супроводжуватимуться незначним покаранням. Доведення наміру у скоєнні злочину вимагає наявності у правоохоронних органів адекватних і достатніх доказів. У виявленні злочинів провідну роль часто відіграють секретні служби, але наявна у них інформація може виявитися недоступною для слідчих і державних обвинувачів та її неможливо буде використати в якості судових доказів⁸⁴. Незаконні переміщення ядерного або іншого радіоактивного матеріалу привертають значну увагу правоохоронних органів і ЗМІ – на відміну від обмеженої, як правило, уваги багатьох держав до недозволених експортних поставок товарів подвійного використання⁸⁵.

V. Висновки

Крім підтримки імплементації основних багатосторонніх угод про нерозповсюдження, експортний контроль відіграє важливу роль в імплементації рішень ООН. Однією з головних проблем для органів експортного контролю є впровадження та посилення на місцях всебічних санкцій (в т.ч. фінансових) у галузях експортного контролю та нерозповсюдження, що вимагає відповідного пристосування правових засад і переосмислення інституційних положень і процедур. Резолюція РБ ООН №1540 вимагає від усіх держав-членів ООН застосування ефективних покарань за порушення норм експортного контролю над товарами подвійного використання, але обговорення змісту цих санкцій лише розпочинається. ЄС ініціював дебати з питань створення ефективних, адекватних і переконливих покарань у сфері експортного контролю.

Переважна більшість експортерів розуміють базові цілі експортного контролю і намагаються їх дотримуватися. Однак, доведені випадки недозволеного експорту підконтрольних товарів свідчать про те, що добровільне дотримання вимог експортного контролю притаманне не всім експортерам. Для примушення до виконання норм експортного контролю потрібні відповідні механізми. Дедалі більше усвідомлюється і відбивається в останніх ініціативах на рівнях окремих держав, ЄС, ООН, Світової митної організації потреба в наявності правоохоронних органів, зокрема митних, які мають відігравати зростаючу роль у забезпеченні безпеки. Проте, ця роль ще має бути повністю визнана та підтримана шляхом забезпечення цих органів персоналом і фінансами, а також підкріплена відповідними стратегіями, законами та процедурами.

Запобігання недозволеному експорту є загальною метою; ключовими завданнями з її досягнення є виявлення, припинення та заборона незаконних

⁸⁴ Інтереси спецслужб, слідчих і судових органів можуть бути різними. Наприклад, спецслужби можуть надавати перевагу використанню інформації для кращого розуміння дій з розповсюдження в окремій країні, а не для судового переслідування посередника в торгівлі продукцією подвійного використання.

⁸⁵ Про незаконне переміщення ядерного та іншого радіоактивного матеріалу див.: International Atomic Energy Agency (IAEA), *Combating Illicit Trafficking in Nuclear and Other Radioactive Material*, IAEA Nuclear Security Series no. 6 (IAEA: Vienna, 2007); а також додаток 8Г цього видання.

операцій. Якщо розподіл юридичних повноважень з виконання цих завдань характеризується різноманіттям організаційних форм, то правозастосування передбачає залучення чітко визначених органів: митних, прикордонних, поліцейських органів і секретних служб. Громадянське суспільство теж відіграє певну роль у зборі та поширенні інформації про можливі порушення норм експортного контролю. Крім правоохоронних органів, важливу роль у забезпеченні дієвості законів у галузі експортного контролю відіграють органи прокуратури, які притягують порушників до суду. Співпраця між згаданими органами є суттєвою умовою успішного запобігання правопорушенням. Однак, для запобігання та ефективного правозастосування потрібно насамперед створити систему експортного контролю, засновану на політико-стратегічному мандаті, зрозумілих процедурах, розподілі повноважень, міцній правовій базі та інституційній пам'яті – і все це має відповідати специфіці в кожній країні.

Додаток А. Угоди з контролю над озброєннями та з роззброєння

НЕННЕ БОДЕЛЛ

У додатку наводиться перелік багатосторонніх і двосторонніх угод, конвенцій, протоколів і договорів з контролю над озброєннями та з роззброєння. Угоди викладені у хронологічному порядку. Інформація стосовно статусу угод, учасників і підписантів наводиться станом на 1 січня 2008р.

Примітки

1. Перелік угод упорядкований у хронологічному порядку їх прийняття, підписання або відкриття для підписання (багатосторонні угоди) та підписання (двосторонні угоди). Крім того, наведені також дати набуття чинності та депозитарії багатосторонніх договорів.

2. Головне джерело інформації – надані депозитаріями переліки підписантів і сторін договорів.

3. Стосовно кількох основних договорів суттєві застереження, заяви та/або тлумачення положень договірних документів, зроблених державами у зв'язку з їх підписанням, про їх ратифікацію, приєднання до них або правонаступництво, наводяться в посиланнях після переліку сторін. Стосовно Женевського протоколу 1925р. наведені лише “офіційні зауваження”.

4. У переліках наведені держави та організації як сторони, що ратифікували, приєдналися або стали правонаступниками угод. Колишні території, які не мали власного державного управління, після здобуття незалежності іноді декларують приєднання до всіх угод, укладених колишньою метрополією. У цьому додатку сторонами вважаються лише ті нові держави, які однозначно декларували подовження участі в угодах або повідомили депозитаріїв про правонаступництво.

5. Якщо не зазначене інше, багатосторонні угоди, що згадуються в цьому додатку, відкриті для підписання, ратифікації, приєднання або правонаступництва для всіх держав або всіх держав відповідної зони (або регіону).

6. Повний перелік країн-членів ООН із зазначенням року набуття членства наводиться в додатку Б цього видання. Водночас не всі перелічені в додатку підписанти та сторони є членами ООН.

7. Ряд країн не визнали Тайвань незалежною державою; проте, він згадується як сторона ратифікованих ним угод.

8. Російська Федерація підтвердила подовження всіх міжнародних зобов'язань за угодами, укладеними СРСР.

9. Сербія підтвердила подовження всіх міжнародних зобов'язань за угодами, укладеними колишньою Союзною Державою Сербії та Чорногорії.

10. Прийняті скорочення: ДРК – Демократична Республіка Конго; ОАЕ – Об'єднані Арабські Емірати; ПАР – Південна Африка (Південноафриканська Республіка); ЦАР – Центральноафриканська Республіка (*перекл.*).

11. Переліки держав наведені за англійською абеткою (*перекл.*).

12. Назви договорів, конвенцій, угод, протоколів, які підписала, ратифікувала або до яких приєдналась Україна, взяті з бази даних законодавства України – URL <<http://www.rada.gov.ua>> (*перекл.*).

Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних чи інших подібних газів та бактеріологічних засобів (Женевський протокол від 1925р.)

Підписаний в Женеві 17 червня 1925р.; набув чинності 8 лютого 1928р.; депозитарій – Уряд Франції

Протокол визначає, що сторони погодилися із зобов'язанням заборонити використання згаданих видів зброї під час війни.

Сторони (135): Афганістан, Албанія, Алжир¹, Ангола¹, Антигуа і Барбуда, Аргентина, Австралія, Австрія, Бахрейн¹, Бангладеш¹, Барбадос, Бельгія, Бенін, Бутан, Болівія, Бразилія, Болгарія, Буркіна-Фасо, Камбоджа¹, Камерун, Канада, Кабо-Верде, ЦАР, Чілі, Китай¹, Кот-д'Івуар, Хорватія, Куба, Кіпр, Чехія, Данія, Домініканська Республіка, Еквадор, Єгипет, Екваторіальна Гвінея, Естонія, Ефіопія, Фіджі¹, Фінляндія, Франція, Гамбія, Німеччина, Гана, Греція, Гренада, Гватемала, Гвінея-Бісау, Ватикан, Угорщина, Ісландія, Індія¹, Індонезія, Іран, Ірак¹, Ірландія, Ізраїль², Італія, Ямайка, Японія, Йорданія³, Кенія, Північна Корея¹, Південна Корея³, Кувейт¹, Лаос, Латвія, Ліван, Лесото, Ліберія, Лівія¹, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Мадагаскар, Малаві, Малайзія, Мальдіви, Мальта, Мавританія, Мексика, Монако, Монголія, Марокко, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Нігерія¹, Норвегія, Пакистан, Панама, Папуа-Нова Гвінея¹, Парагвай, Перу, Філіппіни, Польща, Португалія, Катар, Румунія, Росія, Руанда, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Саудівська Аравія, Сенегал, Сербія¹, Сьєрра-Леоне, Словаччина, Соломонові Острови¹, ПАР, Іспанія, Шрі-Ланка, Судан, Свазіленд, Швеція, Швейцарія, Сірія, Тайвань, Танзанія, Таїланд⁴, Того, Тонга, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туреччина, Уганда, Велика Британія, Україна, Уругвай, США⁴, Венесуела, В'єтнам¹, Ємен

¹ Держава зобов'язана виконувати вимоги Протоколу лише у відносинах з державами, які підписали та ратифікували або приєдналися до нього. Протокол втрачає обов'язковість стосовно будь-якої ворожої держави, чії збройні сили або чії союзники не дотримуються заборон, викладених у Протоколі.

² Виконання вимог Протоколу є обов'язковим для Ізраїлю у відносинах з державами, які підписали та ратифікували або приєдналися до Протоколу. Вимоги втрачають обов'язковість для Ізраїлю стосовно будь-якої ворожої держави, чії збройні сили або збройні сили її союзників, регулярні або нерегулярні війська, інші угруповання або окремі особи, які діють з території цієї держави, не дотримуються заборон, викладених у Протоколі.

³ Йорданія зобов'язується поважати норми Протоколу у відносинах з державами, які зобов'язалися виконувати його вимоги. Протокол не є обов'язковим для Йорданії стосовно держав, чії збройні сили (регулярні або нерегулярні) не дотримуються положень Протоколу.

⁴ Протокол втрачає обов'язковість для зазначених держав у частині, що стосується застосування задушливих, отруйних та інших газів, а також аналогічних рідин, матеріалів або пристроїв у війні з будь-якою ворожою державою, якщо ця держава або будь-який з її союзників не дотримуються заборон, викладених у Протоколі.

⁵ Південна Корея у 2002р. відкликала свої застереження стосовно бактеріологічної і токсинної зброї.

Підписав, але не ратифікував: Сальвадор

Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Конвенція про геноцид)

Прийнята в Парижі на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 9 грудня 1948р.; набула чинності 12 січня 1951р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Згідно з положеннями Конвенції, будь-які акти, спрямовані на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої, оголошуються злочинами та підлягають покаранню, відповідно до міжнародного права.

Сторони (140): Афганістан, Албанія*, Алжир*, Андорра, Антигуа і Барбуда, Аргентина*, Вірменія, Австралія, Австрія, Азербайджан, Багамські Острови, Бахрейн*, Бангладеш*, Барбадос, Білорусь*, Бельгія, Беліз, Болівія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Болгарія*, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камбоджа, Канада, Чілі, Китай*, Колумбія, Комори, ДРК, Коста-Ріка, Кот-д'Івуар, Хорватія, Куба, Кіпр, Чехія, Данія, Еквадор, Єгипет, Сальвадор, Естонія, Ефіопія, Фіджі, Фінляндія, Франція, Габон, Гамбія, Грузія, Німеччина, Гана, Греція, Гватемала, Гвінея, Гаїті, Гондурас, Угорщина*, Ісландія, Індія*, Іран, Ірак, Ірландія, Ізраїль, Італія, Ямайка, Йорданія, Казахстан, Північна Корея, Південна Корея, Кувейт, Киргизстан, Лаос, Латвія, Ліван, Лесото, Ліберія, Лівія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Малайзія*, Мальдіви, Малі, Мексика, Молдова, Монако, Монголія*, Чорногорія*, Марокко*, Мозамбік, М'янма*, Намібія, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Норвегія, Пакистан, Панама, Папуа-Нова Гвінея, Парагвай, Перу, Філіппіни*, Польща*, Португалія*, Румунія*, Росія*, Руанда*, Сент-Вінсент і Гренадіни, Саудівська Аравія, Сенегал, Сербія*, Сейшельські Острови, Сінгапур*, Словаччина, Словенія, ПАР, Іспанія*, Шрі-Ланка, Судан, Швеція, Швейцарія, Сирія, Танзанія, Того, Тонга, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туреччина, Уганда, Велика Британія, Україна*, ОАЕ, Уругвай, США*, Узбекистан, Венесуела*, В'єтнам*, Ємен*, Зімбабве

* Із застереженнями та/або заявами.

Підписала, але не ратифікувала: Домініканська Республіка

IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни

Підписана в Женеві 12 серпня 1949р.; набула чинності 21 жовтня 1950р.; депозитарій – Уряд Швейцарії

IV Женевська конвенція встановлює правила захисту цивільних осіб у районах бойових дій та на окупованих територіях. Конвенція розроблена на Конференції дипломатичного рівня, що відбулася 21 квітня - 12 серпня 1949р. (Одночасно прийняті інші конвенції: Конвенція (I) про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; Конвенція (II) про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; Конвенція (III) про поводження з військовополоненими).

Сторони (194): Афганістан, Албанія*, Алжир, Андорра, Ангола*, Антигуа і Барбуда, Аргентина, Вірменія, Австралія*, Австрія, Азербайджан, Багамські Острови, Бахрейн, Бангладеш*, Барбадос*, Білорусь, Бельгія, Беліз, Бенін, Бутан, Болівія, Боснія і Герцеговина, Ботсвана, Бразилія, Бруней, Болгарія, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камбоджа, Камерун, Канада, Кабо-Верде, ЦАР, Чад, Чілі, Китай*, Колумбія, Комори, ДРК, Республіка Конго, Острови Кука, Коста-Ріка, Кот-д'Івуар, Хорватія, Куба, Кіпр, Чехія*, Данія, Джібуті, Домініка, Домініканська Республіка, Еквадор, Єгипет, Сальвадор, Екваторіальна Гвінея, Естонія, Еритрея, Ефіопія, Фіджі, Фінляндія, Франція, Габон, Гамбія, Грузія, Німеччина*, Гана, Греція, Гренада, Гватемала, Гвінея, Гвінея-Бісау*, Гайана, Гаїті, Ватикан, Гондурас, Угорщина, Ісландія, Індія, Індонезія, Іран*, Ірак, Ірландія, Ізраїль*, Італія, Ямайка, Японія, Йорданія, Казахстан, Кенія, Кірібаті, Північна Корея*, Південна Корея*, Кувейт*, Киргизстан, Лаос, Латвія, Ліван, Лесото, Ліберія, Лівія, Ліхтенштейн,

Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія)*, Мадагаскар, Малаві, Малайзія, Мальдіви, Малі, Мальта, Маршаллові Острови, Мавританія, Маврій, Мексика, Мікронезія, Молдова, Монако, Монголія, Марокко, Мозамбік, М'янма, Намібія, Науру, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія*, Нікарагуа, Чорногорія, Нігер, Нігерія, Норвегія, Оман, Пакистан*, Палау, Панама, Папуа-Нова Гвінея, Парагвай, Перу, Філіппіни, Польща, Португалія*, Катар, Румунія, Росія*, Руанда, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Самоа, Сан-Маріно, Сан-Томе і Принсіпі, Саудівська Аравія, Сенегал, Сербія, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сінгапур, Словаччина, Словенія, Соломонові Острови, Сомалі, ПАР, Іспанія, Шрі-Ланка, Судан, Суринам*, Свазіленд, Швеція, Швейцарія, Сірія, Таджикистан, Танзанія, Таїланд, Тімор-Лешті, Того, Тонга, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туреччина, Туркменістан, Тувалу, Уганда, Велика Британія*, Україна*, ОАЕ, Уругвай*, США*, Узбекистан, Вануату, Венесуела, В'єтнам*, Ємен*, Замбія, Зімбабве

* Із застереженнями та/або заявами.

У 1989р. Організація визволення Палестини поінформувала депозитарія про наміри неухильно дотримуватися чотирьох Женевських конвенцій і двох Протоколів 1977р.

Див. також Протоколи I і II 1977р.

Договір про Антарктику

Підписаний у Вашингтоні 1 грудня 1959р.; набув чинності 23 червня 1961р.; депозитарій – Уряд США

Проголошує Антарктичний регіон зоною, яка може використовуватися винятково в мирних цілях. Забороняє проведення в Антарктиці будь-яких акцій військового характеру, зокрема, розміщення військових баз та об'єктів, проведення військових маневрів або випробувань будь-яких видів зброї. Договір забороняє здійснювати в Антарктиці ядерні вибухи та використовувати територію материка для утилізації ядерних відходів.

Стаття IX Договору передбачає проведення регулярних консультативних зустрічей. Мета зустрічей – обмін інформацією і проведення консультацій з питань, що стосуються Антарктики, а також вироблення рекомендацій для урядів зі сприяння реалізації принципів і цілей Договору.

Договір є відкритим для приєднання всіх країн-членів ООН та інших запрошених до приєднання держав за спільною згодою всіх сторін Договору, які мають право брати участь у консультативних зустрічах, передбачених статтею IX. Країни, що виявляють зацікавленість у здійсненні в Антарктиці науково-дослідницької діяльності шляхом розгортання там наукових станцій чи надсилання наукових експедицій, зобов'язані набути консультативного членства.

Сторони (46): Аргентина[†], Австралія[†], Австрія, Білорусь, Бельгія[†], Бразилія[†], Болгарія[†], Канада, Чілі[†], Китай[†], Колумбія, Куба, Чехія, Данія, Еквадор[†], Естонія, Фінляндія[†], Франція[†], Німеччина[†], Греція, Гватемала, Угорщина, Індія[†], Італія[†], Японія[†], Північна Корея, Південна Корея[†], Нідерланди[†], Нова Зеландія[†], Норвегія[†], Папуа-Нова Гвінея, Перу[†], Польща[†], Румунія, Росія[†], Словаччина, ПАР[†], Іспанія[†], Швеція[†], Швейцарія, Туреччина, Велика Британія[†], Україна[†], Уругвай[†], США[†], Венесуела

[†] Сторони, які мають право, згідно зі статтею IX Договору, брати участь у консультативних зустрічах

Протокол про охорону навколишнього середовища (**Мадридський протокол 1991р.**) набув чинності 14 січня 1998р.

Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою (Договір про часткову заборону ядерних випробувань)

Підписаний в Москві трьома державами 5 серпня 1963р., відкритий для підписання іншими країнами в Лондоні, Москві та Вашингтоні 8 серпня 1963р.; набув чинності 10 жовтня 1963р.; депозитарії – уряди Великої Британії, США та Росії

Договір забороняє проведення будь-яких вибухів з випробування ядерної зброї та будь-яких інших ядерних вибухів: (а) в атмосфері, за її межами, включаючи космічний простір, або під водою, включаючи територіальні та екстериторіальні води; (б) в будь-якому іншому природному середовищі, якщо такий вибух призведе до радіоактивного забруднення території за межами кордонів держави, під юрисдикцією або контролем якої здійснюється зазначений вибух.

Сторони (125): Афганістан, Антигуа і Барбуда, Аргентина, Вірменія, Австралія, Австрія, Багамські Острови, Бангладеш, Білорусь, Бельгія, Бенін, Бутан, Болівія, Боснія і Герцеговина, Ботсвана, Бразилія, Болгарія, Канада, Кабо-Верде, ЦАР, Чад, Чилі, Колумбія, ДРК, Коста-Ріка, Кот-д'Івуар, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Домініканська Республіка, Еквадор, Єгипет, Сальвадор, Екваторіальна Гвінея, Фіджі, Фінляндія, Габон, Гамбія, Німеччина, Гана, Греція, Гватемала, Гвінея-Бісау, Гондурас, Угорщина, Ісландія, Індія, Індонезія, Іран, Ірак, Ірландія, Ізраїль, Італія, Ямайка, Японія, Йорданія, Кенія, Південна Корея, Кувейт, Лаос, Ліван, Ліберія, Лівія, Люксембург, Мадагаскар, Малаві, Малайзія, Мальта, Мавританія, Маврікій, Мексика, Монголія, Марокко, М'янма, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Норвегія, Пакистан, Панама, Папуа-Нова Гвінея, Перу, Філіппіни, Польща, Румунія, Росія, Руанда, Самоа, Сан-Маріно, Сенегал, Сербія, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сінгапур, Словаччина, Словенія, ПАР, Іспанія, Шрі-Ланка, Судан, Суринам, Свазіленд, Швеція, Швейцарія, Сірія, Тайвань, Танзанія, Таїланд, Того, Тонга, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туреччина, Уганда, Велика Британія, Україна, Уругвай, США, Венесуела, Ємен, Замбія

Підписали, але не ратифікували: Алжир, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камерун, Ефіопія, Гаїті, Малі, Парагвай, Португалія, Сомалі, В'єтнам

Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (Договір про космічний простір)

Відкритий для підписання в Лондоні, Москві та Вашингтоні 27 січня 1967р.; набув чинності 10 жовтня 1967р.; депозитарії – уряди Великої Британії, Росії та США

Договір забороняє розміщення на навколосемній орбіті будь-яких об'єктів, які несуть ядерну зброю або інші види зброї масового ураження, розміщення

згаданих видів зброї на небесних тілах або будь-яким іншим чином у космічному просторі. Крім того, на небесних тілах забороняється розміщувати військові бази, споруди та об'єкти, а також проводити маневри або випробування будь-яких видів зброї.

Сторони (108): Афганістан, Алжир, Антигуа і Барбуда, Аргентина, Австралія, Австрія, Багамські Острови, Бангладеш, Барбадос, Білорусь, Бельгія, Бенін, Бразилія, Бруней, Болгарія, Буркіна-Фасо, Канада, Чілі, Китай, Куба, Кіпр, Чехія, Данія, Домініка, Домініканська Республіка, Еквадор, Єгипет, Сальвадор, Екваторіальна Гвінея, Фіджі, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Гренада, Гвінея-Бісау, Угорщина, Ісландія, Індія, Індонезія, Ірак, Ірландія, Ізраїль, Італія, Ямайка, Японія, Казахстан, Кенія, Південна Корея, Кувейт, Лаос, Ліван, Лівія, Люксембург, Мадагаскар, Малі, Маврій, Мексика, Монголія, Чорногорія, Марокко, М'янма, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія, Нігер, Нігерія, Норвегія, Пакистан, Папуа-Нова Гвінея, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сан-Маріно, Саудівська Аравія, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сінгапур, Словаччина, Соломонові Острови, ПАР, Іспанія, Шрі-Ланка, Свaziленд, Швеція, Швейцарія, Сірія, Тайвань, Таїланд, Того, Тонга, Туніс, Туреччина, Уганда, Велика Британія, Україна, ОАЕ, Уругвай, США, Венесуела, В'єтнам, Ємен, Замбія

Підписали, але не ратифікували: Болівія, Ботсвана, Бурунді, Камерун, ЦАР, Колумбія, ДРК, Республіка Конго, Ефіопія, Гамбія, Гана, Гайана, Гаїті, Ватикан, Гондурас, Іран, Йорданія, Лесото, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Малайзія, Нікарагуа, Панама, Філіппіни, Руанда, Сербія, Сомалі, Тринідад і Тобаго

Договір про заборону ядерної зброї у Латинській Америці та Карибському басейні (Договір Тлателолко)

Відкритий для підписання у Федеральному окрузі Мексика 14 лютого 1967р.; набув чинності 22 квітня 1968р. Договір доповнювався в 1990р., 1991р. та 1992р.; депозитарій – Уряд Мексика

Договір забороняє латиноамериканським країнам і країнам Карибського басейну випробування, використання, виробництво, виготовлення та набуття в будь-який спосіб, а також отримання, зберігання, встановлення, застосування, розгортання та будь-яку форму володіння будь-якою ядерною зброєю.

Сторони мають укласти з МАГАТЕ угоди про застосування до своєї діяльності в ядерній сфері гарантій безпеки. МАГАТЕ має виняткові повноваження з проведення спеціальних інспекцій.

Договір відкритий для підписання для всіх незалежних держав Латинської Америки та зони Карибського басейну, як зазначено в Договорі.

У рамках додаткового Протоколу I держави, які мають контрольовані території в межах визначеної Договором зони (Франція, Нідерланди, Велика Британія і США), зобов'язуються дотримуватися вимог без'ядерного статусу цих територій.

У рамках додаткового Протоколу II держави, які мають офіційний статус ядерних держав (Китай, Франція, Росія, Велика Британія і США), зобов'язуються поважати без'ядерний статус Латинської Америки та не вживати жодних дій, пов'язаних з порушенням вимог Договору, а також не використовувати ядерної зброї проти сторін Договору та не погрожувати її використанням.

Учасники Договору (33): Антигуа і Барбуда, Аргентина, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Болівія, Бразилія, Чілі, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Домініка, Домініканська Республіка, Еквадор, Сальвадор, Гренада, Гватемала, Гайана, Гаїті, Гондурас, Ямайка, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сурінам, Тринідад і Тобаго, Уругвай, Венесуела

Ратифікували поправки: Аргентина, Барбадос, Беліз, Бразилія, Чілі, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Домініканська Республіка, Еквадор, Сальвадор, Гренада, Гватемала, Гайана, Ямайка, Мексика, Панама, Парагвай, Перу, Сурінам, Уругвай, Венесуела

Сторони додаткового Протоколу I: Франція¹, Нідерланди, Велика Британія², США³

Сторони додаткового Протоколу II: Китай⁴, Франція⁵, Росія⁶, Велика Британія², США⁷

¹ Франція заявила, що дія Протоколу I не поширюватиметься у визначеній Договором зоні на транзитні перевезення через контрольовані нею території до інших французьких територій. Протокол також не обмежуватиме участь населення контрольованих Францією територій в заходах, згаданих у статті 1 Договору, а також у заходах, пов'язаних із забезпеченням національної оборони Франції. Франція не вважає визначену Договором зону як створену згідно з міжнародним правом і, таким чином, не може погодитися на застосування норм Договору в межах цієї зони.

² Під час підписання та ратифікації Протоколів I і II Велика Британія зробила такі заяви про розуміння: "Підписання та ратифікація Протоколу Великою Британією не може розглядатися як акт, що будь-яким чином змінює юридичний статус будь-якої території, яка розташована в межах визначеної Договором географічної зони та за міжнародні відносини якої Велика Британія несе відповідальність". У випадку агресії з боку будь-якої сторони Договору, здійснюваної за підтримки ядерної держави, Велика Британія залишає за собою право переглянути рамки дотримання нею положень Протоколу II.

³ США ратифікували Протокол I з такими застереженнями: положення Договору не впливають на виняткове право та юридичну компетенцію (відповідно до міжнародного права) будь-якої держави, що дотримується Протоколу, надавати або не надавати транзитні і транспортні привілеї власним або іншим суднам і повітряним засобам, незважаючи на тип вантажу або озброєння на борту; положення Протоколу не повинні обмежувати права будь-якої держави, що дотримується Протоколу, на свободу мореплавства (відповідно до міжнародного права), прохід територіальними водами або проліт над ними, як предмет суверенітету держави. На Протокол I поширюється дія заяв, поданих США до ратифікаційних грамот Протоколу II.

⁴ Китай заявив про своє зобов'язання ніколи не використовувати свої транспортні засоби та інші носії ядерної зброї для перетинання території, територіальних вод і повітряного простору країн Латинської Америки.

⁵ Франція заявила, що розуміє положення статті 3 Протоколу II як такі, що не перешкоджають повній реалізації права на самооборону, передбаченого статтею 51 Статуту ООН; вона бере до уваги тлумачення Підготовчої Комісії зі створення в Латинській Америці без'ядерної зони, згідно з яким дія Договору не поширюється на транзит, для якого потрібен дозвіл, надання або відмова в якому є винятковою компетенцією будь-якої зі сторін, згідно з міжнародним правом. У 1974р. Франція зробила додаткову заяву про готовність виконувати зобов'язання в рамках Протоколу II стосовно не лише сторін Договору, але й території, на якій, згідно з Протоколом I, поширюється дія положень про без'ядерну зону.

⁶ При підписанні та ратифікації Протоколу II, СРСР заявив, що розглядає статтю 1 Договору як таку, що поширюється на будь-які вибухові ядерні пристрої. Отже, він вважає проведення будь-якою зі сторін ядерних вибухів у мирних цілях порушенням вимог статті 1, що є несумісним з їх без'ядерним статусом. Сторони Договору можуть вирішувати питання про проведення ядерних вибухів у мирних цілях згідно з вимогами статті V Договору про нерозповсюдження, а також у рамках міжнародних програм під егідою МАГАТЕ. Крім того, СРСР зазначив, що надання дозволу на транзит ядерної зброї в будь-якій формі вважатиметься порушенням положень Договору.

Будь-які заходи, здійснені окремими державами-сторонами Договору або групами держав, що є несумісними з їх без'ядерним статусом, а також акти агресії, вчинені за підтримки або разом з державами, які володіють ядерною зброєю, розглядатимуться СРСР як несумісні з вимогами Договору. В таких випадках СРСР залишає за собою право переглянути свої зобов'язання згідно з Протоколом II. Крім того, він залишає за собою право переглянути своє ставлення до цього Протоколу в разі порушення його положень будь-якою з держав, які володіють ядерною зброєю.

⁷ США підписали та ратифікували Протокол II з такими застереженнями: кожна зі сторін Договору залишає за собою виняткове право та юридичну компетенцію надавати або не надавати транзитні і транспортні привілеї державам, які не є сторонами Договору. Що стосується положення про невикористання ядерної зброї та погрози її застосування проти сторін Договору, то США вважатиме збройний напад з боку сторони Договору, здійснений за підтримки держави, яка володіє ядерною зброєю, актом, несумісним з положеннями Договору.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (Договір про нерозповсюдження, ДНЯЗ)

Відкритий для підписання в Лондоні, Москві та Вашингтоні 1 липня 1968р.; набув чинності 5 березня 1970р.; депозитарії – уряди Великої Британії, Росії та США

Договір забороняє ядерним державам (які визначені в Договорі як такі, що виробляли та випробували ядерну зброю або інші вибухові ядерні пристрої до 1 січня 1967р.) передавати будь-яким іншим сторонам ядерну зброю, інші вибухові ядерні пристрої або контроль над ними, а також надавати допомогу, сприяти чи заохочувати будь-які без'ядерні держави до виробництва або придбання такої зброї в будь-який інший спосіб. З іншого боку, Договір забороняє без'ядерним державам отримувати від будь-якого постачальника ядерну зброю або інші вибухові ядерні пристрої, а також виробляти або набувати їх у будь-який інший спосіб.

Сторони вживають заходів з полегшення обміну обладнанням, матеріалами, науковою і технічною інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях, а також з метою забезпечення без'ядерних сторін Договору даними про корисні, з точки зору мирного застосування, результати ядерних вибухів. Крім того, сторони зобов'язуються проводити переговори стосовно ефективних заходів з якомога швидшого припинення гонки ядерних озброєнь, ядерного роззброєння та підготовки відповідного Договору про загальне та повне роззброєння.

Без'ядерні держави зобов'язуються укласти з МАГАТЕ угоди про гарантії безпеки, маючи на увазі запобігання використанню ядерної енергії, що виробляється в мирних цілях, для виготовлення ядерної зброї та інших вибухових ядерних пристроїв. Типовий Додатковий протокол до угод про гарантії безпеки, що посилює передбачені в них заходи, ухвалений в 1997р.; такі додаткові протоколи про гарантії безпеки підписуються між МАГАТЕ та кожною державою.

Конференція 1995р. з огляду дії та подовження Договору ухвалила рішення про його безстрокову чинність.

Сторони (190): Афганістан[†], Албанія[†], Алжир[†], Андорра, Ангола, Антигуа і Барбуда[†], Аргентина[†], Вірменія[†], Австралія[†], Австрія[†], Азербайджан[†], Багамські Острови[†], Бахрейн, Бангладеш[†], Барбадос[†], Білорусь[†], Бельгія[†], Беліз[†], Бенін, Бутан[†], Болівія[†], Боснія і Герцеговина[†], Ботсвана, Бразилія[†], Бруней[†], Болгарія[†], Буркіна-Фасо[†], Бурунді, Камбоджа[†], Камерун[†], Канада[†], Кабо-Верде, ЦАР, Чад, Чілі[†], Китай[†], Колумбія, Комори, ДРК[†], Республіка Конго, Коста-Ріка[†], Кот-д'Івуар[†], Хорватія[†], Куба[†], Кіпр[†], Чехія[†], Данія[†], Джібуті, Домініка[†], Домініканська Республіка[†], Еквадор[†], Єгипет[†], Сальвадор[†], Екваторіальна Гвінея, Ерітрея, Естонія[†], Ефіопія[†], Фіджі[†], Фінляндія[†], Франція[†], Габон, Гамбія[†], Грузія, Німеччина[†], Гана[†], Греція[†], Гренада[†], Гватемала[†], Гвінея, Гвінея-Бісау, Гайана[†], Гаїті, Ватикан[†], Гондурас[†],

Угорщина[†], Ісландія[†], Індонезія[†], Іран[†], Ірак[†], Ірландія[†], Італія[†], Ямайка[†], Японія[†], Йорданія[†], Казахстан[†], Кенія, Кірібаті[†], Південна Корея[†], Кувейт[†], Киргизстан[†], Лаос[†], Латвія[†], Ліван[†], Лесото[†], Ліберія, Лівія[†], Ліхтенштейн[†], Литва[†], Люксембург[†], Македонія[†] (колишня Югославська Республіка Македонія), Мадагаскар[†], Малаві[†], Малайзія[†], Мальдіви[†], Малі[†], Мальта[†], Маршаллові Острови, Мавританія, Маврікій[†], Мексика[†], Мікронезія, Молдова, Монако[†], Монголія[†], Чорногорія, Марокко[†], Мозамбік, М'янма[†], Намібія[†], Науру[†], Непал[†], Нідерланди[†], Нова Зеландія[†], Нікарагуа[†], Нігер, Нігерія[†], Норвегія[†], Оман, Палау, Панама, Папуа-Нова Гвінея[†], Парагвай[†], Перу[†], Філіппіни[†], Польща[†], Португалія[†], Катар, Румунія[†], Росія[†], Руанда, Сент-Кітс і Невіс[†], Сент-Люсія[†], Сент-Вінсент і Гренадіни[†], Самоа[†], Сан-Маріно[†], Сан-Томе і Принсіпі, Саудівська Аравія, Сенегал[†], Сербія[†], Сейшельські Острови[†], Сьєрра-Леоне, Сінгапур[†], Словаччина[†], Словенія[†], Соломонові Острови[†], Сомалі, ПАР[†], Іспанія[†], Шрі-Ланка[†], Судан[†], Суринам[†], Свaziленд[†], Швеція[†], Швейцарія[†], Сирія[†], Тайвань, Таджикистан[†], Танзанія[†], Таїланд[†], Того, Тімор-Лешті, Тонга[†], Тринідад і Тобаго[†], Туніс[†], Туреччина[†], Туркменістан, Тувалу[†], Уганда, Велика Британія[†], Україна[†], ОАЕ[†], Уругвай[†], США[†], Узбекистан[†], Вануату, Венесуела[†], В'єтнам[†], Ємен[†], Замбія[†], Зімбабве[†]

[†] Сторони, що мають на вимогу ДНЯЗ чинні угоди з МАГАТЕ про гарантії безпеки, або ядерні держави, що уклали згадані угоди добровільно.

Додаткові гарантійні протоколи чинні для 85 держав: Афганістан, Вірменія, Австралія, Австрія, Азербайджан, Бангладеш, Бельгія, Ботсвана, Болгарія, Буркіна-Фасо, Бурунді, Канада, Чілі, Китай, ДРК, Хорватія, Куба, Кіпр, Чехія, Данія, Еквадор, Сальвадор, Естонія, Фіджі, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Гана, Греція, Гаїті, Ватикан, Угорщина, Ісландія, Індонезія, Ірландія, Італія, Ямайка, Японія, Йорданія, Казахстан, Південна Корея, Кувейт, Латвія, Лівія, Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мадагаскар, Малаві, Малі, Мальта, Маршаллові Острови, Монако, Монголія, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Норвегія, Палау, Панама, Парагвай, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сейшельські Острови, Словаччина, Словенія, ПАР, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Танзанія, Туреччина, Туркменістан, Уганда, Велика Британія, Україна, Уругвай, Узбекистан

Примітка: 6 лютого 2007р. Іран інформував МАГАТЕ про відмову від зобов'язань дотримуватися вимог нератифікованих додаткових протоколів про гарантії безпеки. Тайвань, хоч і не укладав угоду про гарантії безпеки, погодився вжити заходів, що містяться в типовому Додатковому протоколі 1997р.

Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (Договір про морське дно)

Відкритий для підписання в Лондоні, Москві та Вашингтоні 11 лютого 1971р.; набув чинності 18 травня 1972р.; депозитарії – уряди Великої Британії, Росії та США

Договір забороняє встановлення або розміщення будь-якої ядерної зброї або інших видів зброї масового ураження, а також будь-яких споруд, установок для запуску або інших пристроїв, призначених для її зберігання, випробування або використання, на дні морів та океанів, за межами 12-мильної прибережної зони.

Сторони (95): Афганістан, Алжир, Антигуа і Барбуда, Аргентина, Австралія, Австрія, Багамські Острови, Білорусь, Бельгія, Бенін, Боснія і Герцеговина, Ботсвана, Бразилія¹, Болгарія, Канада², Кабо-Верде, ЦАР, Китай, Республіка Конго, Кот-д'Івуар, Хорватія, Куба, Кіпр, Чехія, Данія, Домініканська Республіка, Ефіопія, Фінляндія, Німеччина, Гана,

Греція, Гватемала, Гвінея-Бісау, Угорщина, Ісландія, Індія³, Іран, Ірак, Ірландія, Італія⁴, Ямайка, Японія, Йорданія, Південна Корея, Лаос, Латвія, Лесото, Лівія, Ліхтенштейн, Люксембург, Малайзія, Мальта, Маврікій, Мексика⁵, Монголія, Чорногорія, Марокко, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Норвегія, Панама, Філіппіни, Польща, Португалія, Катар, Румунія, Росія, Руанда, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сан-Томе і Принсіпі, Саудівська Аравія, Сербія⁶, Сейшельські Острови, Сінгапур, Словаччина, Словенія, Соломонові Острови, ПАР, Іспанія, Свaziленд, Швеція, Швейцарія, Тайвань, Того, Туніс, Туреччина⁷, Велика Британія, Україна, США, В'єтнам⁸, Ємен, Замбія

¹ Згідно з тлумаченням Бразилії, слово “спостереження”, вжите в параграфі 1 статті III Договору, означає лише спостереження, необхідне для забезпечення відповідності практики навігаційної діяльності міжнародному праву.

² Канада заявила, що параграф 1 статті I Договору не може тлумачитись як такий, що надає будь-якій державі право встановлювати або розміщувати будь-яку зброю, не заборонену згідно з параграфом 1 статті I, на морському та океанському дні та в його надрах поза зоною її національної юрисдикції. Положення цього параграфа не можуть тлумачитись також як такі, що запроваджують будь-які обмеження на використання морського, океанського дна та його надр у зазначених районах винятково в мирних цілях. Статті I, II і III не можуть тлумачитись як такі, що надають право будь-якій державі, крім прибережних держав, встановлювати або розміщувати будь-яку зброю, не заборонену згідно з параграфом 1 статті I, на континентальному шельфі або в надрах, що належать відповідній прибережній державі поза межами зовнішнього кордону зони морського дна, згаданої у статті I та визначеної статтею II. Стаття III не може тлумачитись як така, що визначає будь-яке звуження або обмеження виняткового права суверенної прибережної держави на використання свого континентального шельфу, проведення інспекцій та перевірок, а також здійснення заходів, спрямованих на переміщення будь-якої зброї, конструкцій, споруд, установок або пристроїв, розміщених на континентальному шельфі або в надрах, що належать згаданій прибережній державі, поза межами зовнішнього кордону зони морського дна, згаданої у статті I та визначеної статтею II.

³ Приєднання Індії супроводжувалося застереженням її позиції: вона має повне та виняткове право на використання континентального шельфу, прилеглого до її території та поза межами її територіальних вод, і його надр. Тобто, не може бути жодних обмежень суверенного права Індії як прибережної держави на здійснення перевірок та інспекцій, переміщення або знищення будь-якої зброї, пристроїв, конструкцій, споруд або установок, які можуть бути встановлені або розміщені на її континентальному шельфі чи в безпосередній близькості від нього будь-якою іншою державою, або вжиття інших заходів, необхідних для забезпечення гарантій своєї безпеки.

⁴ Італія заявила, що у випадку укладення наступних угод у галузі роззброєння і припинення гонки озброєнь стосовно морського та океанського дна та його надр, питання делімітації районів, на які поширюватиметься дія цих угод, мають розглядатися та вирішуватися в кожному випадку відповідно до характеру заходів.

⁵ Мексика заявила, що Договір не може тлумачитись як такий, що дозволяє будь-якій державі розміщувати на континентальному шельфі Мексики зброю масового ураження, будь-які види озброєнь і військової техніки. Вона залишає за собою право здійснювати перевірки та інспекції, переміщувати або знищувати будь-яку зброю, конструкції, споруди, пристрої або техніку, розміщені на її континентальному шельфі, в т.ч. ядерну зброю та іншу зброю масового ураження.

⁶ У 1974р. Посол Югославії передав Державному секретарю США ноту, в якій, зокрема, зазначалося, що, на думку Уряду Югославії, параграф 1 статті III Договору має тлумачитись як такий, що зобов'язує державу, яка відповідно до цієї статті реалізує свої права, заздалегідь повідомляти прибережну державу про проведення спостережень у зоні “відкритого моря поза межами континентального шельфу згаданої прибережної держави”. США відхилили пропозицію Югославії як таку, що суперечить предмету та меті Договору.

⁷ Туреччина заявила, що положення статті II не можуть використовуватися державою-сторонами Договору для підтримки будь-яких претензій, крім безпосередньо пов'язаних з роззброєнням. Внаслідок цього, стаття II не може тлумачитись як така, що визначає зв'язок з відповідною Конвенцією ООН про морське право. Крім того, жодне з положень Договору не дає сторонам право милітаризувати зони, які демілітаризовані згідно з іншими міжнародними домовленостями. Договір також не може тлумачитись як такий, що дає прибережним або іншим державам право розміщувати ядерну зброю або іншу зброю масового ураження на континентальному шельфі демілітаризованих територій.

⁸ В'єтнам заявив, що жодне з положень Договору не може тлумачитись як таке, що суперечить правам прибережних держав стосовно їх континентального шельфу, в т.ч. на здійснення заходів із забезпечення безпеки.

Підписали, але не ратифікували: Болівія, Бурунді, Камбоджа, Камерун, Колумбія, Коста-Ріка, Екваторіальна Гвінея, Гамбія, Гвінея, Гондурас, Ліван, Ліберія, Мадагаскар, Малі, М'янма, Парагвай, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Судан, Танзанія, Уругвай

Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення (Конвенція про біологічну та токсинну зброю, КБТЗ)

Відкрита для підписання в Лондоні, Москві та Вашингтоні 10 квітня 1972р.; набула чинності 26 березня 1975р.; депозитарії – уряди Великої Британії, Росії та США

Конвенція забороняє розробку, виробництво, накопичення або набуття в будь-який інший спосіб, а також зберігання мікробіологічних та інших біологічних агентів або токсинів, незалежно від їх природи та способу виробництва, таких видів і в таких кількостях, які не відповідають потребам проведення профілактичних, захисних та інших заходів у мирних цілях, а також зброї, обладнання та засобів доставки, призначених для застосування таких агентів або токсинів у ворожих цілях або під час збройного конфлікту. Знищення отруйних речовин, токсинів, зброї, обладнання та засобів доставки, що знаходяться в розпорядженні сторін, або їх конверсія для мирного використання, мають бути здійснені не пізніше дев'яти місяців після набуття Конвенцією чинності для кожної з країн. Мандатом, наданим Конференцією 1996р. з огляду КБТЗ, питання верифікації та інших заходів, спрямованих на зміцнення режиму Конвенції, розглядаються та враховуються Спеціальною робочою групою.

Сторони (159): Афганістан, Албанія, Алжир, Антигуа і Барбуда, Аргентина, Вірменія, Австралія, Австрія, Азербайджан, Багамські Острови, Бахрейн, Бангладеш, Барбадос, Білорусь, Бельгія, Беліз, Бенін, Бутан, Болівія, Боснія і Герцеговина, Ботсвана, Бразилія, Бруней, Болгарія, Буркіна-Фасо, Камбоджа, Канада, Кабо-Верде, Чілі, Китай, Колумбія, ДРК, Республіка Конго, Коста-Ріка, Хорватія, Куба, Кіпр, Чехія, Данія, Домініка, Домініканська Республіка, Еквадор, Сальвадор, Екваторіальна Гвінея, Естонія, Ефіопія, Фіджі, Фінляндія, Франція, Габон, Гамбія, Грузія, Німеччина, Гана, Греція, Гренада, Гватемала, Гвінея-Бісау, Ватикан, Гондурас, Угорщина, Ісландія, Індія, Індонезія, Іран, Ірак, Ірландія, Італія, Ямайка, Японія, Йорданія, Казахстан, Кенія, Північна Корея, Південна Корея, Кувейт, Киргизстан, Лаос, Латвія, Ліван, Лесото, Лівія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Малайзія, Мальдіви, Малі, Мальта, Маврікій, Мексика, Молдова, Монако, Монголія, Чорногорія, Марокко, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Норвегія, Оман, Пакистан, Палау, Панама, Папуа-Нова Гвінея, Парагвай, Перу, Філіппіни, Польща, Португалія, Катар, Румунія, Росія, Руанда, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сан-Маріно, Сан-Томе і Прінсіпі, Саудівська Аравія, Сенегал, Сербія, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сінгапур, Словаччина, Словенія, Соломонові Острови, ПАР, Іспанія, Шрі-Ланка, Судан, Сурінам, Свазіленд, Швеція, Швейцарія*, Тайвань, Таїланд, Тімор-Лешті, Того, Тонга, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туреччина, Туркменістан, Уганда, Велика Британія, Україна, Уругвай, США, Узбекистан, Вануату, Венесуела, В'єтнам, Ємен, Зімбабве

* Із застереженнями.

Підписали, але не ратифікували: Бурунді, ЦАР, Кот-д'Івуар, Єгипет, Гайана, Гаїті, Ліберія, Мадагаскар, Малаві, М'янма, Непал, Сомалі, Сірія, Танзанія, ОАЕ

Договір про обмеження систем протиракетної оборони (Договір ПРО)

Підписаний США та СРСР у Москві 26 травня 1972р.; набув чинності 3 жовтня 1972р.; втратив чинність 13 червня 2002р.

Сторони зобов'язувалися не створювати загальнонаціональні системи протиракетної оборони та обмежити розвиток і застосування дозволених систем захисту від стратегічних ракет. Договір забороняв сторонам здійснювати модернізацію ракет протиповітряної оборони, радіолокаційних станцій і пускових установок з метою їх пристосовування для ураження стратегічних балістичних ракет, а також проводити будь-які пов'язані з цим випробування.

Протоколом 1974р. до Договору ПРО були внесені додаткові кількісні обмеження на дозвалені системи протиракетної оборони.

У 1997р. Росія і США підписали ряд Узгоджених заяв, якими визначалася межа між стратегічною протиракетною обороною, забороненою Договором, і нестратегічною або ПРО на театрі воєнних дій, створення якої не суперечить вимогам Договору. Ряд угод 1997р. були ратифіковані Росією у квітні 2000р., але через не ратифікацію США не набули чинності. 13 грудня 2001р. США заявили про вихід з Договору ПРО з 13 червня 2002р.

Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї (Договір про поріг заборони випробувань, ДПЗВ)

Підписаний США та СРСР у Москві 3 липня 1974р.; набув чинності 11 грудня 1990р.

Сторони (Росія та США) зобов'язуються не проводити будь-які окремі підземні ядерні випробування пристроїв потужністю понад 150 кт. Протокол з верифікації 1974р. був замінений новим Протоколом у 1990р.

Договір щодо підземних ядерних вибухів в мирних цілях (Договір про мирні ядерні вибухи, ДМЯВ)

Підписаний США та СРСР у Москві та Вашингтоні 28 травня 1976р.; набув чинності 11 грудня 1990р.

Сторони (Росія та США) зобов'язуються не проводити будь-які підземні ядерні вибухи в мирних цілях потужністю понад 150 кт або будь-які групові вибухи сумарною потужністю понад 150 кт; не проводити будь-які групові вибухи сумарною потужністю понад 1500 кт, якщо кожен окремий вибух у групі не може бути ідентифікований та оцінений за узгодженою процедурою верифікації.

Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (Конвенція Енмод)

Відкрита для підписання в Женеві 18 травня 1977р.; набула чинності 5 жовтня 1978р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Конвенція забороняє військове або будь-яке інше вороже використання засобів впливу на природне середовище, що мають широкомасштабний, тривалий і сильний ефект, з метою руйнації, пошкодження або завдати інших збитків державі-стороні Конвенції. Термін “засоби впливу на природне середовище” використовується для визначення будь-яких засобів, здатних спричинити зміни (через навмисну маніпуляцію природними процесами) динаміки, складу або структури Землі (включаючи її біосферу, літосферу, гідросферу та атмосферу), а також космічного простору. За результатами переговорів визначені, але не внесені до тексту Конвенції терміни “широкомасштабний”, “тривалий” та “сильний” ефект.

Сторони (73): Афганістан, Алжир, Антигуа і Барбуда, Аргентина, Вірменія, Австралія, Австрія, Бангладеш, Білорусь, Бельгія, Бенін, Бразилія, Болгарія, Канада, Кабо-Верде, Чилі, Китай*, Коста-Ріка, Куба, Кіпр, Чехія, Данія, Домініка, Єгипет, Фінляндія, Німеччина, Гана, Греція, Гватемала, Угорщина, Індія, Ірландія, Італія, Японія, Казахстан, Північна Корея, Південна Корея*, Кувейт, Литва, Лаос, Малаві, Маврікій, Монголія, Нідерланди*, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Норвегія, Пакистан, Панама, Папуа-Нова Гвінея, Польща, Румунія, Росія, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сан-Томе і Прінсіпі, Словаччина, Словенія, Соломонові Острови, Іспанія, Шрі-Ланка, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Туніс, Велика Британія, Україна, Уругвай, США, Узбекистан, В’єтнам, Ємен

* Із заявами.

Підписали, але не ратифікували: Болівія, ДРК, Ефіопія, Ватикан, Ісландія, Іран, Ірак, Ліван, Ліберія, Люксембург, Марокко, Португалія, Сьєрра-Леоне, Сирія, Туреччина, Уганда

Додатковий Протокол I до Женевських конвенцій 1949р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів

Додатковий Протокол II до Женевських конвенцій 1949р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру

Відкриті для підписання в Берні 12 грудня 1977р.; набули чинності 7 грудня 1978р.; депозитарій – Уряд Швейцарії

Протоколи підтверджують, що сторони, які беруть участь у міжнародних і неміжнародних збройних конфліктах, мають дотримуватися певних обмежень у виборі засобів і методів збройної боротьби. Забороняється застосовувати зброю та інші засоби ведення збройної боротьби, використання яких призведе до надмірних каліцтв і зайвих страждань.

Сторони Протоколу I (167) та Протоколу II (163): Албанія, Алжир*, Ангола¹*, Антигуа і Барбуда, Аргентина*, Вірменія, Австралія*, Австрія*, Багамські Острови, Бахрейн,

Бангладеш, Барбадос, Білорусь*, Бельгія*, Беліз, Бенін, Болівія*, Боснія і Герцеговина*, Ботсвана, Бразилія*, Бруней, Болгарія*, Буркіна-Фасо*, Бурунді, Камбоджа, Камерун, Канада*, Кабо-Верде*, ЦАР, Чад, Чілі*, Китай*, Колумбія*, Комори, ДРК*, Республіка Конго, Острови Кука*, Коста-Ріка*, Кот-д'Івуар, Хорватія, Куба, Кіпр*, Чехія*, Данія*, Джібуті, Домініка, Домініканська Республіка, Еквадор, Єгипет*, Сальвадор*, Екваторіальна Гвінея, Естонія, Ефіопія, Фінляндія*, Франція*, Габон, Гамбія, Грузія, Німеччина*, Гана, Греція*, Гренада, Гватемала, Гвінея*, Гвінея-Бісау, Гайана, Гаїті, Ватикан, Гондурас, Угорщина*, Ісландія*, Ірландія*, Італія*, Ямайка, Японія*, Йорданія, Казахстан, Кенія, Північна Корея¹, Південна Корея*, Кувейт, Киргизстан, Лаос*, Латвія, Ліван, Лесото, Ліберія, Лівія, Ліхтенштейн*, Литва*, Люксембург*, Македонія* (колишня Югославська Республіка Македонія), Мадагаскар*, Малаві, Мальдіви, Малі*, Мальта*, Мавританія, Маврікій*, Мексика¹, Мікронезія, Молдова, Монако, Монголія*, Чорногорія, Мозамбік, Намібія*, Науру, Нідерланди*, Нова Зеландія*, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Норвегія*, Оман, Палау, Панама*, Парагвай*, Перу, Філіппіни², Польща*, Португалія*, Катар*, Румунія*, Росія*, Руанда*, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Самоа, Сан-Маріно, Сан-Томе і Принсіпі, Саудівська Аравія*, Сенегал, Сербія*, Сейшельські Острови*, Сьєрра-Леоне, Словаччина*, Словенія*, Соломонові Острови, ПАР, Іспанія*, Судан, Суринам, Свaziленд, Швеція*, Швейцарія*, Сирія*¹, Таджикистан*, Танзанія, Тімор-Лешті, Того*, Тонга*, Тринідад і Тобаго*, Туніс, Туркменістан, Уганда, Велика Британія*, Україна*, ОАЕ*, Уругвай*, Узбекистан, Вануату, Венесуела, В'єтнам¹, Ємен, Замбія, Зімбабве

* Із застереженнями та/або заявами.

¹ Сторона бере участь лише у Протоколі I.

² Сторона бере участь лише у Протоколі II.

У 1989р. Організація визволення Палестини поінформувала депозитарія про наміри неухильно дотримуватися чотирьох Женевських конвенцій і двох Протоколів.

Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок

Первинна Конвенція була відкрита для підписання у Відні та Нью-Йорку 3 березня 1980р.; набула чинності 8 лютого 1987р. Конвенція була доповнена у 2005р.; депозитарій – Генеральний директор МАГАТЕ

Конвенція з поправкою зобов'язує сторони забезпечувати захист ядерних установок і ядерних матеріалів, призначених для використання в мирних цілях, під час їх зберігання та транспортування. Поправки набувають чинності через 30 днів після їх ратифікації, прийняття та затвердження двома третинами держав-учасниць Конвенції.

Сторони (130): Афганістан, Албанія, Алжир*, Андорра*, Антигуа і Барбуда, Аргентина*, Вірменія, Австралія, Австрія*, Азербайджан*, Бангладеш, Білорусь, Бельгія*, Болівія, Боснія і Герцеговина, Ботсвана, Бразилія, Болгарія, Буркіна-Фасо, Камбоджа, Камерун, Канада, Кабо-Верде, Чілі, Китай*, Колумбія, Комори, ДРК, Коста-Ріка, Хорватія, Куба*, Кіпр*, Чехія, Данія, Джібуті, Домініка, Еквадор, Сальвадор*, Екваторіальна Гвінея, Естонія, Євроатом*, Фінляндія*, Франція*, Грузія, Німеччина, Гана, Греція*, Гренада, Гватемала*, Гвінея, Гаяна, Гондурас, Угорщина, Ісландія, Індія*, Індонезія*, Ірландія*, Ізраїль*, Італія*, Ямайка, Японія, Казахстан, Кенія, Південна Корея*, Кувейт*, Латвія, Ліван, Лівія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург*, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мадагаскар, Малі, Мальта, Маршаллові Острови, Мексика, Молдова, Монако, Монголія, Чорногорія, Марокко, Мозамбік*, Намібія, Науру,

Нідерланди*, Новая Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Норвегія*, Оман*, Панама, Пакистан*, Палау, Парагвай, Перу*, Філіппіни, Польща, Португалія*, Катар*, Румунія*, Росія*, Сенегал, Сербія, Сейшельські Острови, Словаччина, Словенія, ПАР*, Іспанія*, Судан, Свазіленд, Швеція*, Швейцарія*, Таджикистан, Танзанія, Того, Тонга, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туреччина*, Туркменістан, Уганда, Велика Британія*, Україна, ОАЕ, Уругвай, США, Узбекистан, Ємен

* Із застереженнями та/або заявами.

Підписали, але не ратифікували: Домініканська Республіка, Гаїті

Ратифікували, прийняли, затвердили та передали доповнену Конвенцію депозитарію (13): Алжир, Австрія, Болгарія, Хорватія, Індія, Кенія, Лівія, Нігерія, Польща, Румунія, Сейшельські Острови, Іспанія, Туркменістан

Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію (Конвенція про “негуманну” зброю)

Конвенція, разом із Протоколами I, II та III, відкрита для підписання в Нью-Йорку 10 квітня 1981р.; набула чинності 2 грудня 1983р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Конвенція є певним рамковим договором, на засадах якого можуть укладатися спеціальні угоди у формі протоколів до нього. Для приєднання до Конвенції держава має ратифікувати щонайменше два Протоколи.

Поправка до статті 1 первинного (1981р.) тексту Конвенції відкрита для підписання в Женеві 21 листопада 2001р. Нею розширюються рамки поняття “конфлікти міжнародного характеру”. Конвенція з поправкою набула чинності 18 травня 2004р.

Протокол I забороняє застосування зброї, призначеної для ураження фрагментами, що не піддаються виявленню в тілі людини за допомогою рентгенівського променя.

Протокол II забороняє або обмежує застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв.

Протокол II з поправками, що посилюють обмеження застосування протипіхотних мін, набув чинності 3 грудня 1998р.

Протокол III обмежує застосування бойових запалювальних сумішей.

Протокол IV набув чинності 30 липня 1998р. і забороняє застосування лазерної зброї, розробленої з метою спричинення тривалої сліпоти.

Протокол V набув чинності 12 листопада 2006р. і визначає потребу в заходах загального характеру з мінімізації ризиків і наслідків вибухів залишених з війни боеприпасів.

Сторони Конвенції 1981р. та первинних протоколів (103): Албанія, Аргентина*, Австралія, Австрія, Бангладеш, Білорусь, Бельгія, Бенін¹, Болівія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Болгарія, Буркіна-Фасо, Камбоджа, Камерун, Канада*, Кабо-Верде, Чилі¹, Китай*, Колумбія, Коста-Ріка, Хорватія, Куба, Кіпр*, Чехія, Данія, Джібуті, Еквадор, Сальвадор, Естонія¹, Фінляндія, Франція*, Габон, Грузія, Німеччина, Греція, Гватемала,

Ватикан*, Гондурас, Угорщина, Індія, Ірландія, Ізраїль*², Італія*, Японія, Йорданія¹, Південна Корея³, Лаос, Латвія, Лесото, Ліберія, Ліхтенштейн, Литва¹, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мальдіви¹, Малі, Мальта, Маврікій, Мексика, Молдова, Монако³, Монголія, Чорногорія, Марокко⁴, Науру, Нідерланди*, Нова Зеландія, Нікарагуа¹, Нігер, Норвегія, Пакистан, Панама, Парагвай, Перу¹, Філіппіни, Польща, Португалія, Румунія*, Росія, Сенегал⁵, Сербія, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне¹, Словаччина, Словенія, ПАР, Іспанія, Шрі-Ланка, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Того, Туніс, Туреччина*³, Туркменістан², Уганда, Велика Британія*, Україна, Уругвай, США*², Узбекистан, Венесуела

* Із застереженнями та/або заявами.

¹ Сторона бере участь лише у Протоколах 1981р. I і III.

² Сторона бере участь лише у Протоколах 1981р. I і II.

³ Сторона бере участь лише у Протоколі 1981р. I.

⁴ Сторона бере участь лише у Протоколі 1981р. II.

⁵ Сторона бере участь лише у Протоколі 1981р. III.

Підписали, але не ратифікували Конвенцію 1981р. та первинні Протоколи: Афганістан, Єгипет, Ісландія, Нігерія, Судан, В'єтнам

Сторони Конвенції з поправками та первинних Протоколів (56): Албанія, Аргентина, Австралія, Австрія, Бельгія, Болгарія, Буркіна-Фасо, Канада, Чілі, Китай, Хорватія, Куба, Чехія, Данія, Сальвадор, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ватикан*, Угорщина, Індія, Ірландія, Італія, Японія, Південна Корея, Латвія, Ліберія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мальта, Мексика*, Молдова, Чорногорія, Нідерланди, Нікарагуа, Нігер, Норвегія, Панама, Перу, Польща, Румунія, Росія, Сербія, Сьєрра-Леоне, Словаччина, Іспанія, Шрі-Ланка, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна

* Із застереженнями та/або заявами.

Сторони Протоколу II з поправками (88): Албанія, Аргентина, Австралія, Австрія, Бангладеш, Білорусь, Бельгія, Болівія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Болгарія, Буркіна-Фасо, Камбоджа, Камерун, Канада, Кабо-Верде, Чілі, Китай, Колумбія, Коста-Ріка, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Еквадор, Сальвадор, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Гватемала, Ватикан, Гондурас, Угорщина, Індія, Ірландія, Ізраїль, Італія, Японія, Йорданія, Південна Корея, Латвія, Ліберія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мальдіви, Малі, Мальта, Молдова, Монако, Марокко, Науру, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Норвегія, Пакистан, Панама, Парагвай, Перу, Філіппіни, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сенегал, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Словаччина, Словенія, ПАР, Іспанія, Шрі-Ланка, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Туніс, Туреччина, Туркменістан, Велика Британія, Україна, Уругвай, США, Венесуела

Сторони Протоколу IV (87): Албанія, Аргентина, Австралія*, Австрія*, Бангладеш, Білорусь, Бельгія*, Болівія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Болгарія, Буркіна-Фасо, Камбоджа, Камерун, Канада*, Кабо-Верде, Чілі, Китай, Колумбія, Коста-Ріка, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Еквадор, Сальвадор, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина*, Греція*, Гватемала, Ватикан, Гондурас, Угорщина, Індія, Ірландія*, Ізраїль*, Італія*, Японія, Латвія, Ліберія, Ліхтенштейн*, Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мальдіви, Малі, Мальта, Маврікій, Мексика, Молдова, Монголія, Чорногорія, Марокко, Науру, Нідерланди*, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Норвегія, Пакистан, Панама, Перу, Філіппіни, Польща*, Португалія, Румунія, Росія, Сербія, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Словаччина, Словенія, ПАР*, Іспанія, Шрі-Ланка, Швеція*, Швейцарія*, Таджикистан, Туніс, Туреччина, Велика Британія*, Україна, Уругвай, Узбекистан

* Із застереженнями та/або заявами.

Сторони Протоколу V (35): Албанія, Австралія, Австрія, Болгарія, Хорватія, Чехія, Данія, Сальвадор, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ватикан*, Угорщина, Індія, Ірландія, Лівія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мальта, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Норвегія, Сьєрра-Леоне, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Україна, Уругвай

* Із застереженнями та/або заявами.

Договір про Південно-Тихоокеанську без'ядерну зону (Договір Раротонго)

Відкритий для підписання в Раротонго, Острови Кука, 6 серпня 1985р.; набув чинності 11 грудня 1986р.; депозитарій – директор Секретаріату Форуму Тихоокеанських островів

Договір забороняє сторонам виробництво або набуття в будь-який інший спосіб будь-яких ядерних вибухових пристроїв, а також володіння згаданими пристроями або контроль над ними як у межах, так і поза межами зони, визначеної в додатку. Крім того, сторони погодилися утримуватися від постачання ядерних матеріалів або обладнання, за винятком обумовлених у гарантіях безпеки МАГАТЕ, а також запобігати розміщенню і проведенню випробувань на своїй території будь-яких вибухових ядерних пристроїв, не захоронювати та запобігати захороненню в морі радіоактивних відходів і радіоактивних речовин у межах зони. Кожна зі сторін залишає за собою право надавати дозвіл іноземним морським і повітряним суднам на відвідання своєї території, а також транзит через неї.

Договір відкритий для всіх держав-членів Форуму Тихоокеанських островів.

Згідно з *Протоколом 1*, Франція, Велика Британія і США зобов'язуються дотримуватися заборон Договору, що стосуються виробництва, розміщення та проведення випробувань вибухових ядерних пристроїв на територіях у межах зон їх міжнародної відповідальності.

Згідно з *Протоколом 2*, Китай, Франція, Росія, Велика Британія і США зобов'язуються не застосовувати вибухових ядерних пристроїв проти сторін Договору чи будь-якої території в межах зони міжнародної відповідальності сторін Протоколу 1 або не погрожувати їй застосуванням.

Згідно з *Протоколом 3*, Китай, Франція, Росія, Велика Британія і США зобов'язуються не проводити випробувань будь-яких вибухових ядерних пристроїв у межах зони.

Сторони (13): Австралія, Острови Кука, Фіджі, Кірібаті, Науру, Нова Зеландія, Ніуе, Папуа-Нова Гвінея, Самоа, Соломонові Острови, Тонга, Тувалу, Вануату

Сторони Протоколу 1: Франція, Велика Британія; підписали, але не ратифікували: США

Сторони Протоколу 2: Китай, Франція¹, Росія, Велика Британія²; підписали, але не ратифікували: США

Сторони Протоколу 3: Китай, Франція, Росія, Велика Британія; підписали, але не ратифікували: США

¹ Франція заявила, що негативні гарантії безпеки, встановлені Протоколом 2, збігаються з визначеними в Декларації Конференції з роззброєння від 6 квітня 1995р. (згадані в Резолюції Ради Безпеки ООН №984 від 11 квітня 1995р.).

² Під час підписання Протоколу 2 в 1997р. Велика Британія заявила, що положення Договору не мають впливати на визначені міжнародним законодавством права здійснення транзиту через зону або відвідування портів та аеродромів у межах зони морськими та повітряними суднами. Велика Британія не виконуватиме зобов'язань за Договором у випадках: вторгнення або будь-якого іншого нападу на Велику Британію, її території, збройні сили її або її союзників з боку будь-якої зі сторін Договору за підтримки або в союзі з ядерною державою; порушення зобов'язань про нерозповсюдження, визначених у Договорі, будь-якою з його сторін.

Договір про ліквідацію ракет середньої дальності і меншої дальності (Договір про РСМД)

Підписаний США та СРСР у Вашингтоні 8 грудня 1987р.; набув чинності 1 червня 1988р.

Договір зобов'язує сторони знищити всі ракети наземного базування з дальністю дії 500-5 500 км (середньої дальності – 1 000-5 500 км; і меншої дальності – 500-1 000 км) та їх пускові установки до 1 червня 1991р. До травня 1991р. були ліквідовані 2 692 ракети. У 1994р. Договір був розширений з метою приєднання до нього Білорусі, Казахстану та України. Протягом 10 років після 1 червня 1991р. здійснювались інспекції на місцях з метою верифікації дотримання взятих зобов'язань. Після припинення 31 травня 2001р. інспекцій на місцях використовуються дані супутникових спостережень.

Договір про звичайні збройні сили в Європі (Договір про ЗЗСЄ)

Первинний Договір підписаний в Парижі 19 листопада 1990р.; набув чинності 9 листопада 1992р.; депозитарій – Уряд Нідерландів

Договір визначає граничну кількість озброєнь, обмежених Договором, у п'яти категоріях: танки, бойові броньовані машини, артилерійські системи калібру 100 мм і більше, бойові літаки та ударні вертольоти, – що розташовані в зоні від Атлантики до Уралу.

Договір укладений та підписаний державами-членами Організації Варшавського Договору (ОВД) та НАТО в рамках Наради з безпеки та співробітництва в Європі (з 1995р. – Організація з безпеки та співробітництва в Європі, ОБСЄ).

Ташкентський договір 1992р., підписаний республіками колишнього СРСР (за винятком трьох держав Балтії), території яких належать до зони від Атлантики до Уралу, а також **Документ, підписаний в Осло в 1992р.** (Заключний документ Позачергової конференції держав-членів Договору про ЗЗСЄ), зумовили внесення до Договору відповідних змін у зв'язку з появою на міжнародній арені нових держав, що утворилися після розпаду СРСР.

Сторони (30): Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Бельгія, Болгарія, Канада, Чехія, Данія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Італія, Казахстан, Люксембург, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія¹, Словаччина, Іспанія, Туреччина, Велика Британія, Україна, США

Перша Конференція з огляду виконання Договору про ЗЗСЄ в 1996р. ухвалила **Документ про флангові обмеження**, що передбачав певну реорганізацію флангових районів, дозволяючи Росії та Україні розмістити вздовж кордонів більше підконтрольних озброєнь.

Підсумковий акт переговорів про чисельність особового складу звичайних збройних сил у Європі (Угода про ЗЗСЄ-1А)

Підписаний сторонами Договору про ЗЗСЄ у Гельсінкі 10 липня 1992р.; набув чинності одночасно з Договором про ЗЗСЄ; депозитарій – Уряд Нідерландів
Угода обмежує загальну чисельність особового складу звичайних збройних сил сторін у зоні від Атлантики до Уралу.

Угода з адаптації Договору про ЗЗСЄ

Підписаний сторонами Договору про ЗЗСЄ у Гельсінкі 19 листопада 1999р.; чинності не набув; депозитарій – Уряд Нідерландів

Угода замінює запроваджений Договором про ЗЗСЄ військовий баланс між блоками на обмеження підконтрольних категорій озброєнь для кожної окремої країни, а також запроваджує нову структуру обмежень і нові механізми військової еластичності, флангові підрівні та підвищену прозорість. Угода передбачає можливість участі в режимі Договору про ЗЗСЄ всіх інших європейських держав. Вона набуває чинності після ратифікації всіма державами, що її підписали. **Заключний акт 1999р.** з додатками містить політично зобов'язуючі домовленості стосовно Північного Кавказу, Центральної і Східної Європи, а також виведення військ з іноземних територій.

Передали депозитарію ратифікаційні грамоти (3): Білорусь, Казахстан, Росія*¹

* Із застереженнями та/або заявами.

Примітка: Україна ратифікувала Угоду з адаптації Договору про ЗЗСЄ, але не передала ратифікаційну грамоту депозитарію.

¹ 14 липня 2007р. Росія задекларувала намір припинити участь у Договорі про ЗЗСЄ, який набув чинності 12 грудня 2007р.

Договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Договір СНО-I)

Підписаний США та СРСР у Москві 31 липня 1991р.; набув чинності 5 грудня 1994р.

Договір зобов'язує сторони здійснити поетапне скорочення своїх стратегічних наступальних ядерних сил протягом семирічного періоду. Він визначає кількісні обмеження стратегічних ядерних носіїв – МБР, БРПЧ та важких бомбардувальників, а також ядерних боеголовок, які вони можуть нести. У Протоколі від 1992р. зі сприяння виконанню Договору СНО-I (**Лісабонський протокол 1992р.**), що набув чинності 5 грудня 1994р., Білорусь, Казахстан та Україна взяли на себе визначені Договором зобов'язання колишнього СРСР.

Договір з відкритого неба

Відкритий для підписання в Гельсінкі 24 березня 1992р.; набув чинності 1 січня 2002р.; депозитарії – уряди Канади та Угорщини

Договір зобов'язує сторони надавати можливість для проведення раптових (із стислим терміном попередження) спостережних польотів неозброєних літаків над їх територією. Дія Договору поширюється на географічний регіон від Ванкувера (Канада) до Владивостока (Росія).

Договір укладений між державами-членами Організації Варшавського Договору (ОВД) та НАТО. Договір був відкритий для підписання державами-членами НАТО, державами - колишніми членами ОВД та новими державами - колишніми радянськими республіками (за винятком трьох держав Балтії). Протягом шести місяців після набуття Договором чинності інші держави-учасниці Організації з безпеки та співробітництва в Європі могли заявити про приєднання до Договору, а з 1 липня 2002р. заявку на приєднання до Договору може подати будь-яка держава.

Сторони (34): Білорусь, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Канада, Хорватія, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Туреччина, Велика Британія, Україна, США

Підписав, але не ратифікував: Киргизстан

Договір про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Договір СНО-II)

Підписаний США та Росією в Москві 3 січня 1993р.; чинності не набув

Договір зобов'язує сторони позбавитися всіх міжконтинентальних балістичних ракет наземного базування з роздільними головними частинами індивідуального наведення та до 1 січня 2003р. скоротити кількість стратегічних ядерних боєголовок до рівня 3 000-3 500 одиниць (у т.ч. балістичних ракет на підводних човнах – до 1 750 одиниць). 26 вересня 1997р. сторони підписали Протокол до Договору, згідно з яким термін виконання Договору був подовжений до кінця 2007р.

Примітка: Договір СНО-II був ратифікований Сенатом США, Державною Думою та Федеральними Зборами Російської Федерації, але обидві сторони не обмінялися ратифікаційними грамотами. Таким чином, Договір так і не набув чинності. 14 червня 2002р., у відповідь на рішення США від 13 червня 2002р. про вихід із Договору ПРО, Росія заявила, що не виконуватиме зобов'язань за Договором СНО-II.

Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення (Конвенція про заборону хімічної зброї, КЗХЗ)

Відкрита для підписання в Парижі 13 січня 1993р.; набула чинності 29 квітня 1997р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Конвенція забороняє застосування, розробку, виробництво, закупівлю, передачу та накопичення хімічної зброї. Кожна зі сторін зобов'язалася знищити свою хімічну зброю та потужності з її виробництва до 29 квітня 2012р.

Сторони (183): Афганістан, Албанія, Алжир, Андорра, Антигуа і Барбуда, Аргентина, Вірменія, Австралія, Австрія, Азербайджан, Бахрейн, Бангладеш, Білорусь, Бельгія, Беліз, Бенін, Бутан, Болівія, Боснія і Герцеговина, Ботсвана, Бразилія, Бруней, Болгарія, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камбоджа, Камерун, Канада, Кабо-Верде, ЦАР, Чад, Чілі, Китай, Колумбія, Комори, ДРК, Республіка Конго, Острови Кука, Коста-Ріка, Кот-д'Івуар, Хорватія, Куба, Кіпр, Чехія, Данія, Джібуті, Домініка, Еквадор, Сальвадор, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Естонія, Ефіопія, Фіджі, Фінляндія, Франція, Габон, Гамбія, Грузія, Німеччина, Гана, Греція, Гренада, Гватемала, Гвінея, Гайана, Гаїті, Ватикан, Гондурас, Угорщина, Ісландія, Індія, Індонезія, Іран, Ірландія, Італія, Ямайка, Японія, Йорданія, Казахстан, Кенія, Кірібаті, Південна Корея, Кувейт, Киргизстан, Лаос, Латвія, Лесото, Ліберія, Лівія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мадагаскар, Малаві, Малайзія, Мальдіви, Малі, Мальта, Маршаллові Острови, Мавританія, Маврікій, Мексика, Мікронезія, Молдова, Монако, Монголія, Чорногорія, Марокко, Мозамбік, Намібія, Науру, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Ніуе, Норвегія, Оман, Пакистан, Палау, Панама, Папуа-Нова Гвінея, Парагвай, Перу, Філіппіни, Польща, Португалія, Катар, Румунія, Росія, Руанда, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Самоа, Сан-Маріно, Сан-Томе і Принсіпі, Саудівська Аравія, Сенегал, Сербія, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сінгапур, Словаччина, Словенія, Соломонові Острови, ПАР, Іспанія, Шрі-Ланка, Судан, Сурінам, Свазіленд, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Танзанія, Таїланд, Тимор-Лешті, Того, Тонга, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туреччина, Туркменістан, Тувалу, Уганда, Велика Британія, Україна, ОАЕ, Уругвай, США, Узбекистан, Вануату, Венесуела, В'єтнам, Ємен, Замбія, Зімбабве

Підписали, але не ратифікували: Багамські Острови, Домініканська Республіка, Гвінея-Бісау, Ізраїль, М'янма

Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії (Договір Бангкоку)

Підписаний в Бангкоку 15 грудня 1995р.; набув чинності 27 березня 1997р.; депозитарій – Уряд Таїланду

Договір забороняє розробку, виробництво, закупівлю або випробування ядерної зброї в межах та поза межами зони, а також розміщення і транспортування ядерної зброї в/через зону. Кожна зі сторін залишає за собою право надавати дозвіл іноземним морським і повітряним суднам на відвідання своєї території, а також транзит через неї. Сторони зобов'язуються не захоронювати в морі, не викидати в атмосферу будь-які радіоактивні матеріали чи відходи та не здійснювати утилізацію радіоактивних матеріалів на суші в межах зони. Сторони мають укласти з МАГАТЕ угоди про застосування до своєї мирної діяльності в ядерній галузі повномасштабних гарантій безпеки.

Зона охоплює не лише території, але й континентальний шельф і спеціальні економічні зони держав-сторін Договору.

Договір відкритий для всіх держав Південно-Східної Азії.

Згідно з *Протоколом* до Договору, Китай, Франція, Росія, Велика Британія і США мають взяти зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти сторін

Договору і не погрожувати їй застосуванням. Крім того, вони мають взяти зобов'язання не використовувати ядерну зброю в межах зони, вільної від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії. Протокол набуде чинності для кожної окремої сторони з дня передачі нею ратифікаційної грамоти.

Сторони (10): Бруней, Камбоджа, Індонезія, Лаос, Малайзія, М'янма, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд, В'єтнам

Протокол: не підписаний і не ратифікований жодною з держав

Договір про Африканську зону, вільну від ядерної зброї (Договір Пеліндаба)

Підписаний у Каїрі 11 квітня 1996р.; чинності не набув; депозитарій – Генеральний секретар Африканського Союзу

Договір забороняє проведення досліджень, розробку, виробництво та закупівлю вибухових ядерних пристроїв, а також випробування або розміщення будь-яких вибухових ядерних пристроїв. Кожна зі сторін залишає за собою право надавати дозвіл іноземним морським і повітряним суднам на відвідання своєї території, а також транзит через неї. Крім того, Договір забороняє будь-які напади на ядерні об'єкти. Сторони зобов'язалися не захоронювати та не надавати дозвіл на захоронення радіоактивних відходів і матеріалів у межах зони. Сторони мають укласти угоди з МАГАТЕ про застосування до своєї мирної діяльності в ядерній галузі всеохопних гарантій безпеки.

Зона охоплює території Африканського континенту, острівних держав-членів Африканського Союзу (АС), а також усіх островів, які вважаються АС такими, що належать до Африки.

Договір відкритий для підписання всіма африканськими державами і набуває чинності після 28 ратифікацій.

Згідно з *Протоколом I*, Китай, Франція, Росія, Велика Британія та США мають взяти зобов'язання не застосовувати будь-які вибухові ядерні пристрої проти сторін Договору і не погрожувати їм застосуванням.

Згідно з *Протоколом II*, Китай, Франція, Росія, Велика Британія та США мають взяти зобов'язання не здійснювати будь-які випробування вибухових ядерних пристроїв у межах зазначеної зони.

Згідно з *Протоколом III*, держави, які в межах зони мають території, за які несуть міжнародну відповідальність, беруть зобов'язання виконувати певні положення Договору стосовно зазначених територій. Протокол є відкритим для підписання Іспанією і Францією.

Для сторін, які їх підписали та передали депозитарію ратифікаційні грамоти, протоколи набудуть чинності одночасно з Договором.

Передали депозитарію ратифікаційні грамоти (23): Алжир, Ботсвана, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуар, Екваторіальна Гвінея, Габон, Гамбія, Гвінея, Кенія, Лесото, Лівія, Мадагаскар, Малі, Мавританія, Маврійї, Нігерія, Руанда, Сенегал, ПАР, Свaziленд, Танзанія, Того, Зімбабве

Підписали, але не ратифікували: Ангола, Бенін, Бурунді, Камерун, Кабо-Верде, ЦАР, Чад, Комори, ДРК, Республіка Конго, Джібуті, Єгипет, Еритрея, Ефіопія, Гана, Гвінея-Бісау, Ліберія, Малаві, Марокко, Мозамбік, Намібія, Нігер, Сан-Томе і Принсіпі, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Судан, Туніс, Уганда, Замбія

Протокол I – передали депозитарію ратифікаційні грамоти: Китай, Франція¹, Велика Британія²; **підписали, але не ратифікували:** Росія³, США⁴

Протокол II – передали депозитарію ратифікаційні грамоти: Китай, Франція, Велика Британія²; **підписали, але не ратифікували:** Росія³, США⁴

Протокол III – передала депозитарію ратифікаційну грамоту: Франція

¹ Франція заявила, що Протоколи не повинні обмежувати її право на самооборону згідно з положеннями статті 51 Статуту ООН. Вона зауважила, що її зобов'язання, згідно зі статтею I Протоколу I, можуть вважатися відмовою в наданні гарантій безпеки без'ядерним державам-сторонам ДНЯЗ. Така позиція Франції була підтверджена в її Декларації на Конференції з роззброєння 6 квітня 1995р. та відповідає Резолюції Ради Безпеки ООН №984.

² Велика Британія заявила, що вона не визнає внесення британських територій в Індійському океані до Африканської зони, вільної від ядерної зброї, без її згоди та не визнає жодних юридичних зобов'язань, пов'язаних з її приєднанням до Протоколів I і II стосовно зазначених територій. Більше того, вона не виконуватиме зобов'язань згідно зі статтею I Протоколу I у випадку вторгнення або будь-якого іншого нападу на Велику Британію, контрольовані нею території, її збройні сили або інші війська, на її союзників або державу, перед якою Велика Британія має зобов'язання в галузі безпеки, з боку без'ядерної держави-сторони Договору за підтримки або в союзі з ядерною державою, або у випадку порушення будь-якою стороною Договору своїх договірних зобов'язань з нерозповсюдження.

³ Росія заявила, що розглядає наявність військових баз ядерних держав на островах архіпелагу Чагос як невиконання положень договорів про території, вільні від ядерної зброї. Більше того, оскільки ряд держав заявили про небажання виконувати передбачені Протоколом зобов'язання стосовно зазначених територій, Росія також не вважає себе зобов'язаною виконувати вимоги Протоколу I стосовно цих територій. Росія тлумачить свої зобов'язання згідно зі статтею I Протоколу I таким чином: вона не застосовуватиме ядерну зброю проти сторін Договору, за винятком випадків вторгнення або будь-якого іншого нападу на Росію, її територію, на її збройні сили або інші війська, на її союзників або державу, перед якою Росія має зобов'язання в галузі безпеки, з боку без'ядерної держави-сторони Договору за підтримки або в союзі з ядерною державою.

⁴ Стосовно Протоколу I США заявили, що вони вважатимуть вторгнення або будь-який інший напад на США, їх збройні сили або інші війська, на їх союзників або державу, перед якою США мають зобов'язання в галузі безпеки, з боку без'ядерної держави-сторони Договору за підтримки або в союзі з ядерною державою, несумісними з відповідними зобов'язаннями сторін Договору. США також заявили, що ні Договір, ні Протокол II не стосуються заходів, що здійснюються Великою Британією, США або будь-якою іншою державою, яка не є стороною Договору, на острові Дієго Гарсія або в будь-якому іншому місці британських територій в Індійському океані. Тому не було потреби в жодних змінах у діяльності Збройних сил США на острові Дієго Гарсія та в інших місцях згаданих територій.

Угода про субрегіональний контроль над озброєннями (Флорентійська угода)

Підписана у Флоренції і набула чинності 14 червня 1996р.

Угода укладена під егідою ОБСЄ, відповідно до мандата, наданого в 1995р. в рамках Загальної рамкової угоди про мир у Боснії і Герцеговині (Дейтонська угода). Вона визначає граничну кількість озброєнь колишніх ворогуючих сторін: сучасних Боснії і Герцеговини, Хорватії, Чорногорії та Сербії. До п'яти категорій важких звичайних озброєнь віднесені: танки, бойові броньовані машини, артилерійські системи калібру 75 мм і більше, бойові літаки та ударні вертольоти. Скорочення були завершені до 31 жовтня 1997р. Протягом згаданого періоду було знищено 6 580 одиниць важких озброєнь. У березні 2006р. сторони домовилися стосовно шести юридично обов'язкових поправок до Угоди.

Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ)

Відкритий для підписання в Нью-Йорку 24 вересня 1996р.; чинності не набув; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Договір забороняє будь-які вибухи з випробування ядерної зброї і будь-які інші ядерні вибухи та закликає сторони запобігати таким ядерним вибухам у будь-якому місці, що перебуває під їх юрисдикцією або контролем, а також утримуватися від спричинення, заохочення або будь-якої іншої участі у проведенні вибухів з випробування ядерної зброї або будь-яких інших ядерних вибухів.

Договір набуває чинності через 180 діб з моменту передачі депозитарію ратифікаційних грамот 44 державами, переліченими в додатку до Договору. Всі зазначені 44 держави мають на своїх територіях ядерну зброю та/або дослідницькі ядерні реактори.

44 держави, ратифікація якими необхідна для набуття Договором чинності: Алжир, Аргентина, Австралія, Австрія, Бангладеш, Бельгія, Бразилія, Болгарія, Канада, Чілі, Китай*, Колумбія*, ДРК, Єгипет*, Фінляндія, Франція, Німеччина, Угорщина, Індія*, Індонезія*, Іран*, Ізраїль*, Італія, Японія, Північна Корея*, Південна Корея, Мексика, Нідерланди, Норвегія, Пакистан*, Перу, Польща, Румунія, Росія, Словаччина, ПАР, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна, США*, В'єтнам

* Держави, які не ратифікували Договір.

Передали депозитарію ратифікаційні грамоти (138): Афганістан, Албанія, Алжир, Андорра, Антигуа і Барбуда, Аргентина, Вірменія, Австралія, Австрія, Азербайджан, Бахрейн, Бангладеш, Білорусь, Бельгія, Беліз, Бенін, Болівія, Боснія і Герцеговина, Ботсвана, Бразилія, Болгарія, Буркіна-Фасо, Камбоджа, Камерун, Канада, Кабо-Верде, Чілі, ДРК, Острови Кука, Коста-Ріка, Кот-д'Івуар, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Джибуті, Еквадор, Сальвадор, Еритрея, Естонія, Ефіопія, Фіджі, Фінляндія, Франція, Габон, Грузія, Німеччина, Греція, Гренада, Гайана, Гаїті, Ватикан, Гондурас, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Ямайка, Японія, Йорданія, Казахстан, Кенія, Кірібаті, Південна Корея, Кувейт, Киргизстан, Лаос, Латвія, Лесото, Лівія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мадагаскар, Мальдіви, Малі, Мальта, Мавританія, Мексика, Мікронезія, Молдова, Монако, Монголія, Чорногорія, Марокко, Намібія, Науру, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Норвегія, Оман, Панама, Парагвай, Перу, Філіппіни, Польща, Португалія, Катар, Румунія, Росія, Руанда, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Самоа, Сан-Маріно, Сенегал, Сербія, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сінгапур, Словаччина, Словенія, ПАР, Іспанія, Судан, Сурінам, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Танзанія, Того, Туніс, Туреччина, Туркменістан, Уганда, Велика Британія, Україна, ОАЕ, Уругвай, Узбекистан, Вануату, Венесуела, В'єтнам, Замбія

Підписали, але не ратифікували: Ангола, Багамські Острови, Бруней, Бурунді, ЦАР, Чад, Китай, Колумбія, Комори, Республіка Конго, Домініканська Республіка, Єгипет, Екваторіальна Гвінея, Гамбія, Гана, Гватемала, Гвінея, Гвінея-Бісау, Індонезія, Іран, Ізраїль, Ліван, Ліберія, Малаві, Малайзія, Маршаллові Острови, Мозамбік, М'янма, Непал, Палау, Папуа-Нова Гвінея, Сан-Томе і Принсіпі, Соломонові Острови, Шрі-Ланка, Свазіленд, Таїланд, США, Ємен, Зімбабве

Міжамериканська конвенція протидії незаконному виробництву та постачанню вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин і супутніх матеріалів

Прийнята у Вашингтоні 13 листопада 1997р.; відкрита для підписання у Вашингтоні з 14 листопада 1997р., набула чинності 1 липня 1998р.; депозитарій – Генеральний секретар Організації Американських Держав

Метою Конвенції є запобігання та протидія незаконним виробництву та постачанням вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин і супутніх матеріалів, їх викорінювання, а також забезпечення й полегшення співробітництва та обміну інформацією і досвідом між сторонами.

Сторони (27): Антигуа і Барбуда, Аргентина*, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Болівія, Бразилія, Чилі, Колумбія, Коста-Ріка, Домініка, Еквадор, Сальвадор, Гренада, Гватемала, Гаїті, Гондурас, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Тринідад і Тобаго, Уругвай, Венесуела

* Із зауваженнями.

Підписали, але не ратифікували: Канада, Домініканська Республіка, Гайана, Ямайка, Сент-Вінсент і Гренадіни, Суринам, США

Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення (Конвенція про ППМ)

Відкрита для підписання в Оттаві 3-4 грудня 1997р. та у Штаб-квартирі ООН в Нью-Йорку 5 грудня 1997р.; набула чинності 1 березня 1999р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Конвенція забороняє протипіхотні міни (ППМ), як такі, що призначені для підриву від присутності, близькості або контакту з людиною та спричиняють ушкодження, каліцтва або загибель однієї чи кількох осіб.

Кожна зі сторін зобов'язується якомога швидше, але не пізніше чотирьох років після набуття для неї чинності цієї Конвенції, знищити всі свої запаси ППМ. Крім того, кожна зі сторін зобов'язується знищити всі ППМ у замінованих районах, що знаходяться під її юрисдикцією або контролем, не пізніше 10 років після набуття для неї чинності цієї Конвенції.

Сторони (156): Афганістан, Албанія, Алжир, Андорра, Ангола, Антигуа і Барбуда, Аргентина*, Австралія*, Австрія*, Багамські Острови, Бангладеш, Барбадос, Білорусь, Бельгія, Беліз, Бенін, Бутан, Болівія, Боснія і Герцеговина, Ботсвана, Бразилія, Бруней, Болгарія, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камбоджа, Камерун, Канада*, Кабо-Верде, ЦАР, Чад, Чилі*, Колумбія, Комори, ДРК, Республіка Конго, Острова Кука, Коста-Ріка, Кот-д'Івуар, Хорватія, Кіпр, Чехія*, Данія, Джибуті, Домініка, Домініканська Республіка, Еквадор, Сальвадор, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Естонія, Ефіопія, Фіджі, Франція, Габон, Гамбія, Німеччина, Гана, Греція*, Гренада, Гватемала, Гвінея, Гвінея-Бісау, Гайана, Гаїті, Ватикан, Гондурас, Угорщина, Ісландія, Індонезія, Ірак, Ірландія, Італія, Ямайка, Японія, Йорданія, Кенія, Кірібаті, Кувейт, Латвія, Лесото, Ліберія, Ліхтенштейн, Литва*, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мадагаскар, Малаві, Малайзія, Мальдіви, Малі, Мальта, Мавританія, Маврікій*, Мексика, Молдова, Монако, Чорногорія*, Мозамбік, Намібія, Науру, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Ніусе, Норвегія, Палау, Панама, Папуа-Нова Гвінея, Парагвай, Перу, Філіппіни, Португалія, Катар, Румунія, Руанда, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія,

Сент-Вінсент і Гренадіни, Самоа, Сан-Маріно, Сан-Томе і Прінсіпі, Сенегал, Сербія*, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Словаччина, Словенія, Соломонові Острови, ПАР*, Іспанія, Судан, Суринам, Сьвазіленд, Швеція*, Швейцарія*, Таджикистан, Танзанія, Таїланд, Тімор-Лешті, Того, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туреччина, Туркменістан, Уганда, Велика Британія*, Україна, Уругвай, Вануату, Венесуела, Ємен, Замбія, Зімбабве

* Із застереженнями та/або заявами.

Підписали, але не ратифікували: Маршаллові Острови, Польща

Міжамериканська конвенція про прозорість закупівель звичайних озброєнь

Прийнята в м.Гватемала 7 червня 1999р.; набула чинності 21 листопада 2002р., депозитарій – Генеральний секретар Організації Американських Держав

Метою Конвенції є якнайбільше сприяння регіональній відкритості і прозорості закупівель звичайних озброєнь шляхом обміну інформацією про такі закупівлі для забезпечення довіри між державами Американського континенту.

Сторони (12): Аргентина, Бразилія, Канада, Чілі, Еквадор, Сальвадор, Гватемала, Нікарагуа, Парагвай, Перу, Уругвай, Венесуела

Підписали, але не ратифікували: Болівія, Колумбія, Коста-Ріка, Домініка, Гаїті, Гондурас, Мексика, США

Віденський документ 1999р. про заходи зміцнення довіри та безпеки

Прийнятий державами-учасницями Організації з безпеки та співробітництва в Європі у Стамбулі 16 листопада 1999р.; набув чинності 1 січня 2000р.

Віденський документ 1999р. складений на основі Стокгольмського документа 1986р. про заходи зміцнення довіри та безпеки (ЗЗДБ) та роззброєння в Європі, а також попередніх Віденських документів (1990р., 1992р. та 1994р.). Віденський документ 1990р. запровадив обмін інформацією про військові бюджети, процедури зниження ризиків, єдину мережу зв'язку та щорічну оцінку процесу імплементації ЗЗДБ. Віденські документи 1992р. та 1994р. запровадили нові механізми оцінки та параметри військової діяльності, обмін інформацією про оборонне планування, а також здійснення військових контактів.

Віденським документом 1999р. запроваджені заходи на регіональному рівні, спрямовані на підвищення прозорості та довіри в контексті двостороннього, багатостороннього та регіонального співробітництва, а також ряд пропозицій, зокрема, з удосконалення обмежувальних заходів.

Договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів

Підписаний США та Росією в Москві 24 травня 2002р.; набув чинності 1 червня 2003р.

Договір зобов'язує сторони до 31 грудня 2012р. скоротити кількість розгорнутих для застосування стратегічних ядерних боеголовочок таким чином, щоб їх загальна кількість не перевищувала 1 700-2 200 одиниць з кожної сторони.

Конвенція ECOWAS про легку стрілецьку зброю, боєприпаси до неї та інші супутні матеріали

Прийнята державами-членами Економічного Співтовариства Західно-Африканських Держав (ECOWAS) в Абуджі 14 червня 2006р.; чинності не набула; депозитарій – Виконавчий секретар ECOWAS

Конвенція зобов'язує сторони запобігати та боротися з надмірним і дестабілізуючим накопиченням легкої стрілецької зброї у 15 державах-членах ECOWAS. Конвенція набуває чинності з моменту передачі дев'яти ратифікаційних грамот.

Передали депозитарію ратифікаційні грамоти (4): Буркіна-Фасо, Малі, Нігер, Сьєрра-Леоне

Договір про Центральнo-Азійську без'ядерну зону (Семипалатинський Договір)

Підписаний в Семипалатинську, 8 вересня 2006р.; чинності не набув; депозитарій – Уряд Киргизстану

Договір і Протокол до нього зобов'язують сторони не здійснювати дослідження, розробки, виробництво, зберігання або здобуття в будь-який інший спосіб будь-яких ядерних вибухових пристроїв, а також володіння згаданими пристроями або контроль над ними в будь-який спосіб, будь-де. Договір набуває чинності з моменту передачі п'яти ратифікаційних грамот.

Передали депозитарію ратифікаційні грамоти (2): Киргизстан, Узбекистан

Підписали, але не ратифікували: Казахстан, Таджикистан, Туркменістан

Додаток Б. Міжнародні організації і міжурядові органи

НЕННЕ БОДЕЛЛ

Цей додаток містить відомості про головні міжнародні організації, міжурядові органи, органи з імплементації договорів і режими експортного контролю, цілями яких є сприяння безпеці, стабільності, миру, а також контроль над озброєннями. Подаються також переліки членів або учасників цих організацій та органів станом на 1 січня 2008р.

Першою наводиться інформація про ООН, далі – про інші організації і країни за англійською абеткою. За наявності, вказуються електронні адреси організацій. Про угоди з питань контролю над озброєннями та роззброєння, що згадуються тут, див. додаток А цього видання.

Організація об'єднаних націй (ООН)

United Nations (UN)

<<http://www.un.org/>>

ООН є світовою міжурядовою організацією, утвореною в 1945р. шляхом ухвалення її Статуту. Штаб-квартира розташована в Нью-Йорку (США). До її шести головних органів належать (належали): Генеральна асамблея, Рада безпеки, Економічна та соціальна рада, (*Economic and Social Council, ECOSOC*), Рада з питань опіки (*Trusteeship Council*, припинила діяльність у 1994р.), Міжнародний суд (*International Court of Justice, ICJ*) і Секретаріат. До складу ООН належать також багато спеціалізованих агентств і незалежних органів.

192 держави-члени ООН і дати набуття членства.

Австралія	1 листопада	1945	Болівія	14 листопада	1945
Австрія	14 грудня	1955	Боснія і Герцеговина	22 травня	1992
Азербайджан	2 березня	1992	Ботсвана	17 жовтня	1966
Албанія	14 грудня	1955	Бразилія	24 жовтня	1945
Алжир	8 жовтня	1962	Бруней	21 вересня	1984
Ангола	1 грудня	1976	Буркіна-Фасо	20 вересня	1960
Андорра	28 липня	1993	Бурунді	18 вересня	1962
Антигуа і Барбуда	11 листопада	1981	Бутан	21 вересня	1971
Аргентина	24 жовтня	1945	Вануату	15 вересня	1981
Вірменія	2 березня	1992	Велика Британія	24 жовтня	1945
Афганістан	19 листопада	1946	Венесуела	15 листопада	1945
Багамські Острови	18 вересня	1973	В'єтнам	20 вересня	1977
Бангладеш	17 вересня	1974	Габон	20 вересня	1960
Барбадос	9 грудня	1966	Гаїті	24 жовтня	1945
Бахрейн	21 вересня	1971	Гайана	20 вересня	1966
Білорусь	24 жовтня	1945	Гамбія	21 вересня	1965
Беліз	25 вересня	1981	Гана	8 березня	1957
Бельгія	27 грудня	1945	Гватемала	21 листопада	1945
Бенін	20 вересня	1960	Гвінея	12 грудня	1958
Болгарія	14 грудня	1955	Гвінея-Бісау	17 вересня	1974

Гондурас	17 грудня	1945	Латвія	17 вересня	1991
Гренада	17 вересня	1974	Лесото	17 жовтня	1966
Греція	25 жовтня	1945	Ліберія	2 листопада	1945
Грузія	31 липня	1992	Ліван	24 жовтня	1945
Данія	24 жовтня	1945	Лівія	14 грудня	1955
Демократична Республіка Конго (ДРК)	20 вересня	1960	Литва	17 вересня	1991
Джібуті	20 вересня	1977	Ліхтенштейн	18 вересня	1990
Домініка	18 грудня	1978	Люксембург	24 жовтня	1945
Домініканська Республіка	24 жовтня	1945	Маврікій	24 квітня	1968
Еквадор	21 грудня	1945	Мавританія	27 жовтня	1961
Екваторіальна Гвінея	12 листопада	1968	Мадагаскар	20 вересня	1960
Ерїтрея	28 травня	1993	Македонія	8 квітня	1993
Естонія	17 вересня	1991	Малаві	1 грудня	1964
Ефіопія	13 листопада	1945	Малайзія	17 вересня	1957
Єгипет	24 жовтня	1945	Малі	28 вересня	1960
Ємен	30 вересня	1947	Мальдіви	21 вересня	1965
Замбія	1 грудня	1964	Мальта	1 грудня	1964
Зімбабве	25 серпня	1980	Марокко	12 листопада	1956
Ізраїль	11 травня	1949	Маршаллові Острови	17 вересня	1991
Індія	30 жовтня	1945	Мексика	7 листопада	1945
Індонезія	28 вересня	1950	Мікронезія	17 вересня	1991
Йорданія	14 грудня	1955	Мозамбік	16 вересня	1975
Ірак	21 грудня	1945	Молдова	2 березня	1992
Іран	24 жовтня	1945	Монако	28 травня	1993
Ірландія	14 грудня	1955	Монголія	27 жовтня	1961
Ісландія	19 листопада	1946	М'янма	19 квітня	1948
Іспанія	14 грудня	1955	Намібія	23 квітня	1990
Італія	14 грудня	1955	Науру	14 вересня	1999
Кабо-Верде	16 вересня	1975	Непал	14 грудня	1955
Казахстан	2 березня	1992	Нігер	20 вересня	1960
Камбоджа	14 грудня	1955	Нігерія	7 жовтня	1960
Камерун	20 вересня	1960	Нідерланди	10 грудня	1945
Канада	9 листопада	1945	Нікарагуа	24 жовтня	1945
Катар	21 вересня	1971	Німеччина	18 вересня	1973
Кенія	16 грудня	1963	Нова Зеландія	24 жовтня	1945
Кіпр	20 вересня	1960	Норвегія	27 листопада	1945
Киргизстан	2 березня	1992	ОАЕ	9 грудня	1971
Кірібаті	14 вересня	1999	Оман	7 жовтня	1971
Китай	24 жовтня	1945	Пакистан	30 вересня	1947
Колумбія	5 листопада	1945	Палау	15 грудня	1994
Комори	12 листопада	1975	Панама	13 листопада	1945
Конго	20 вересня	1960	Папуа-Нова Гвінея	10 жовтня	1975
Південна Корея	17 вересня	1991	Парагвай	24 жовтня	1945
Північна Корея (КНДР)	17 вересня	1991	Перу	31 жовтня	1945
Коста-Ріка	2 листопада	1945	Південна Африка	7 листопада	1945
Кот-д'Івуар	20 вересня	1960	Польща	24 жовтня	1945
Куба	24 жовтня	1945	Португалія	14 грудня	1955
Кувейт	14 травня	1963	Росія	24 жовтня	1945
Лаос	14 грудня	1955	Руанда	18 вересня	1962
			Румунія	14 грудня	1955
			Сальвадор	24 жовтня	1945
			Самоа	15 грудня	1976

Сан-Маріно	2 березня	1992	Тринідад і Тобаго	18 вересня	1962
Сан-Томе і Принсіпі	16 вересня	1975	Тувалу	5 вересня	2000
Саудівська Аравія	24 жовтня	1945	Туніс	12 листопада	1956
Свазіленд	24 вересня	1968	Туркменістан	2 березня	1992
Сейшельські Острови	21 вересня	1976	Туреччина	24 жовтня	1945
Сенегал	28 вересня	1960	Уганда	25 жовтня	1962
Сент-Вінсент і Гренадіни	16 вересня	1980	Угорщина	14 грудня	1955
Сент-Кітс і Невіс	23 вересня	1983	Узбекистан	2 березня	1992
Сент-Люсія	18 вересня	1979	Україна	24 жовтня	1945
Сербія	1 листопада	2000	Уругвай	18 грудня	1945
Сінгапур	21 вересня	1965	Фіджі	13 жовтня	1970
Сірія	24 жовтня	1945	Філіппіни	24 жовтня	1945
Словаччина	19 січня	1993	Фінляндія	14 грудня	1955
Словенія	22 травня	1992	Франція	24 жовтня	1945
США	24 жовтня	1945	Хорватія	22 травня	1992
Соломонові Острови	19 вересня	1978	Центрально-африканська Республіка (ЦАР)	20 вересня	1960
Сомалі	20 вересня	1960	Чад	20 вересня	1960
Судан	12 листопада	1956	Чорногорія	28 червня	2006
Сурінам	4 грудня	1975	Чехія	19 січня	1993
Сьєрра-Леоне	27 вересня	1961	Чілі	24 жовтня	1945
Таджикистан	2 березня	1992	Швейцарія	10 вересня	2002
Таїланд	16 грудня	1946	Швеція	19 листопада	1946
Танзанія	14 грудня	1961	Шрі-Ланка	14 грудня	1955
Тімор-Лешті	27 вересня	2002	Ямайка	18 вересня	1962
Того	20 вересня	1960	Японія	18 грудня	1956
Тонга	14 вересня	1999			

Рада безпеки ООН UN Security Council

<<http://www.un.org/sc/>>

Постійні члени (Велика п'ятірка): Китай, Франція, Росія, Велика Британія, США

Непостійні члени у 2008р. (обираються Генеральною асамблеєю на дворічний термін; у дужках наведено рік завершення терміну): Бельгія (2008), Буркіна-Фасо (2009), Коста-Ріка (2009), Хорватія (2009), Індонезія (2008), Італія (2008), Лівія (2009), Панама (2008), Південна Африка (2008), В'єтнам (2009)

Конференція з роззброєння (КР) Conference on Disarmament (CD)

<<http://www.unog.ch/>>

КР є багатостороннім органом для обговорення питань контролю над озброєннями, який, починаючи з 1959р., кілька разів змінював склад і назву – останнього разу в 1984р. КР не є органом ООН, але є підзвітною Генеральній Асамблеї ООН. Розташовується в Женеві (Швейцарія).

Члени: Алжир, Аргентина, Австралія, Австрія, Бангладеш, Білорусь, Бельгія, Бразилія, Болгарія, Камерун, Канада, Чілі, Китай, Колумбія, ДРК, Куба, Еквадор, Єгипет, Ефіопія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Угорщина, Індія, Індонезія, Іран, Ірак, Ірландія, Ізраїль,

Італія, Японія, Казахстан, Кенія, Південна Корея, Північна Корея, Малайзія, Мексика, Монголія, Марокко, М'янма, Нідерланди, Нова Зеландія, Нігерія, Норвегія, Пакистан, Перу, Польща, Румунія, Росія, Сенегал, Словаччина, Південна Африка, Іспанія, Шрі-Ланка, Швеція, Швеція, Сірія, Туніс, Туреччина, Велика Британія, Україна, США, Венесуела, В'єтнам, Зімбабве

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)

International Atomic Energy Agency (IAEA)

<<http://www.iaea.org/>>

МАГАТЕ – міжурядова організація в системі ООН. Згідно з його Статутом, що набув чинності в 1957р., Агентство має сприяти мирному використанню атомної енергії і гарантувати невикористання результатів ядерної діяльності у військових цілях. Відповідно до Договору 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї і договорів про зони, вільні від ядерної зброї (без'ядерні зони), неядерні держави мають укласти з МАГАТЕ угоди про ядерні гарантії з метою підтвердження своїх зобов'язань не виробляти ядерну зброю. Штаб-квартира розташована у Відні (Австрія).

Члени: Афганістан, Албанія, Алжир, Ангола, Аргентина, Вірменія, Австралія, Австрія, Азербайджан, Бангладеш, Білорусь, Бельгія, Беліз, Бенін, Болівія, Боснія і Герцеговина, Ботсвана, Бразилія, Болгарія, Буркіна-Фасо, Камерун, Канада, ЦАР, Чад, Чілі, Китай, Колумбія, ДРК, Коста-Ріка, Кот-д'Івуар, Хорватія, Куба, Кіпр, Чехія, Данія, Домініканська Республіка, Еквадор, Єгипет, Сальвадор, Еритрея, Естонія, Ефіопія, Фінляндія, Франція, Габон, Грузія, Німеччина, Гана, Греція, Гватемала, Гаїті, Ватикан, Гондурас, Угорщина, Ісландія, Індія, Індонезія, Іран, Ірак, Ірландія, Ізраїль, Італія, Ямайка, Японія, Йорданія, Казахстан, Кенія, Південна Корея, Кувейт, Киргизстан, Латвія, Ліван, Ліберія, Лівія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія, Мадагаскар, Малаві, Малайзія, Малі, Мальта, Маршаллові Острови, Мавританія, Маврікій, Мексика, Молдова, Монако, Монголія, Чорногорія, Марокко, Мозамбік, М'янма, Намібія, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Норвегія, Пакистан, Палау, Панама, Парагвай, Перу, Філіппіни, Польща, Португалія, Катар, Румунія, Росія, Саудівська Аравія, Сенегал, Сербія, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сінгапур, Словаччина, Словенія, Південна Африка, Іспанія, Шрі-Ланка, Судан, Швеція, Швейцарія, Сірія, Таджикистан, Танзанія, Таїланд, Туніс, Туреччина, Уганда, Велика Британія, Україна, ОАЕ, Уругвай, США, Узбекистан, Венесуела, В'єтнам, Ємен, Замбія, Зімбабве

Примітка: Північна Корея була членом МАГАТЕ до червня 1994р.; Камбоджа – до березня 2003р.

Африканський Союз (АС)

African Union (AU)

<<http://www.africa-union.org/>>

АС офіційно створено у 2001р., з моменту набуття чинності його Установчим актом. До 2002р. він мав назву Організація Африканської Єдності. Членство в ньому відкрите для всіх африканських держав. АС має сприяти єдності, безпеці та врегулюванню конфліктів, демократії, дотриманню прав людини, а також політичній, соціальній та економічній солідарності в Африці. Штаб-квартира розташована в Аддіс-Абебі (Ефіопія).

Члени: Алжир, Ангола, Бенін, Ботсвана, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камерун, Кабо-Верде, ЦАР, Чад, Комори, ДРК, Республіка Конго, Кот-д'Івуар, Джібуті, Єгипет, Екваторіальна

Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Габон, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Кенія, Лесото, Ліберія, Лівія, Мадагаскар, Малаві, Малі, Мавританія, Маврікій, Мозамбік, Намібія, Нігер, Нігерія, Руанда, Західна Сахара, Сан-Томе і Принсіпі, Сенегал, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Південна Африка, Судан, Свазіленд, Танзанія, Того, Туніс, Уганда, Замбія, Зімбабве

Організація азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АПЕК)

Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC)

<<http://www.apec.org/>>

АПЕК утворена в 1989р. з метою сприяння економічному зростанню та безпеці в азійсько-тихоокеанському регіоні. Її члени беруть участь у діалозі та укладають юридично не зобов'язуючі угоди, за якими зобов'язуються боротися з тероризмом, не розповсюджувати зброю масового ураження і здійснювати ефективний експортний контроль. Офіс розташований в Сінгапурі.

Члени: Австралія, Бруней, Канада, Чілі, Китай, Гонконг, Індонезія, Японія, Південна Корея, Малайзія, Мексика, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Перу, Філіппіни, Росія, Сінгапур, Тайвань, Таїланд, США, В'єтнам

Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)

Association of Southeast Asian Nations (ASEAN)

<<http://www.aseansec.org/>>

АСЕАН утворена в 1967р. з метою сприяння економічному, соціальному та культурному розвитку, а також миру та безпеці в Південно-Східній Азії. Її секретаріат розташований у Джакарті (Індонезія).

Члени: Бруней, Камбоджа, Індонезія, Лаос, Малайзія, М'янма, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд, В'єтнам

Регіональний форум АСЕАН (РФА)

ASEAN Regional Forum (ARF)

<<http://www.aseanregionalforum.org/>>

РФА утворено в 1994р. з метою розв'язання проблем безпеки.

Учасники: члени АСЕАН плюс Австралія, Бангладеш, Канада, Китай, ЄС, Індія, Японія, Північна Корея, Південна Корея, Монголія, Нова Зеландія, Пакистан, Папуа-Нова Гвінея, Росія, Тимор-Лешті, США

АСЕАН плюс три

ASEAN Plus Three

<<http://www.aseansec.org/4918.htm>>

Співробітництво з економічних і безпекових питань у рамках форуму "АСЕАН плюс три" розпочалося в 1997р. та було офіційно оформлене в 1999р.

Учасники: члени АСЕАН плюс Китай, Південна Корея та Японія

Австралійська група (АГ)

Australia Group (AG)

<<http://www.australiagroup.net/>>

АГ – сформована в 1985р. група держав, щорічні неофіційні зустрічі якої присвячені огляду з питань розповсюдження хімічної і біологічної продукції та обговоренню питань виробів, які пов'язані з хімічною і біологічною зброєю та підлягають національному регулюванню.

Учасники: Аргентина, Австралія, Австрія, Бельгія, Болгарія, Канада, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Європейська Комісія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Японія, Південна Корея, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна, США

Центральноевропейська ініціатива (ЦЄІ)

Central European Initiative (CEI)

<<http://www.ceinet.org/>>

ЦЄІ утворена в 1989р. з метою сприяння політичному та економічному співробітництву її членів і підтримки країн-нечленів ЄС під час їх вступу до Євросоюзу. Виконавчий секретаріат розташований у Трієсті (Італія).

Члени: Албанія, Австрія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Чехія, Угорщина, Італія, Македонія, Молдова, Чорногорія, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Україна

Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ)

Collective Security Treaty Organization (CSTO)

<<http://www.dkb.gov.ru/>>

ОДКБ офіційно створено у 2002-2003рр. шістьма країнами-членами Договору 1992р. про колективну безпеку з метою сприяння співробітництву між сторонами та забезпечення більш ефективного реагування на такі стратегічні проблеми, як тероризм і наркоторгівля. Керівні органи розташовані в Москві (Росія).

Члени: Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Узбекистан

Співдружність незалежних держав (СНД)

Commonwealth of Independent States (CIS)

<<http://www.cis.minsk.by/>>

СНД створена в 1991р. як система багатостороннього співробітництва колишніх радянських республік. Штаб-квартира розташована в Мінську (Білорусь).

Члени: Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Україна, Узбекистан

Співдружність націй

Commonwealth of Nations

<<http://www.thecommonwealth.org/>>

Створена в 1949р. та об'єднує розвинуті країни і країни, що розвиваються, метою яких є просування демократії, прав людини, стійкого економічного

та соціального розвитку у країнах-членах і поза їх межами. Секретаріат розташований в Лондоні (Велика Британія).

Члени: Антигуа і Барбуда, Австралія, Багамські Острови, Бангладеш, Барбадос, Беліз, Ботсвана, Бруней, Камерун, Канада, Кіпр, Домініка, Фіджі*, Гамбія, Гана, Гренада, Гайана, Індія, Ямайка, Кенія, Кірібаті, Лесото, Малаві, Малайзія, Мальдіви, Мальта, Маврікій, Мозамбік, Намібія, Науру, Нова Зеландія, Нігерія, Пакистан**, Папуа-Нової Гвінея, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Самоа, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сінгапур, Соломонові Острови, Південна Африка, Шрі-Ланка, Свазіленд, Танзанія, Тонга, Тринідад і Тобаго, Тувалу, Уганда, Велика Британія, Вануату, Замбія

* Фіджі припинила участь в органах Співдружності у грудні 2006р.

** Пакистан припинив участь в органах Співдружності в листопаді 2007р.

Організація Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ОДВЗЯВ)

Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty Organization (CTBTO)

<http://www.ctbto.org/>

ОДВЗЯВ утворена в 1996р. з метою вирішення питань дотримання Договору та як форум для консультацій і співробітництва держав-членів. Організація розпочне діяльність після набуття Договором чинності. Для цього створена Підготовча комісія, а також запроваджена Міжнародна моніторингова система у складі сейсмічних, гідроакустичних, інфразвукових і радіонуклідних станцій, дані яких передаються до Міжнародного інформаційного центру ОДВЗЯВ. Офіс розташований у Відні (Австрія)

Сторони Договору: див. додаток А

Конференція із взаємодії і заходів зміцнення довіри в Азії

Conference on Interaction and Confidence-building Measures in Asia (CICA)

Сворення Конференції ініційоване в 1992р. та завершене в 1999р., що засвідчено Декларацією про керівні принципи відносин між країнами-членами Конференції. Конференція є форумом з питань розширення співробітництва у сфері безпеки, а також заходів зміцнення довіри серед держав-членів. Вона також сприяє економічному, соціальному та культурному співробітництву.

Члени: Афганістан, Азербайджан, Китай, Єгипет, Індія, Іран, Ізраїль, Казахстан, Киргизстан, Монголія, Пакистан, Палестина, Росія, Таджикистан, Таїланд, Туреччина, Узбекистан

Рада зі співробітництва у сфері безпеки в азійсько-тихоокеанському регіоні

Council for Security Cooperation in the Asia Pacific (CSCAP)

<http://www.cscap.ca/>

Рада запроваджена в 1993р. як неформальна, неурядова організація сприяння співробітництву у зміцненні довіри та безпеки в регіоні шляхом діалогу та консультацій з питань безпеки в азійсько-тихоокеанському регіоні.

Члени: Австралія, Бруней, Камбоджа, Канада, Китай, представники Європи, Індія, Індонезія, Японія, Південна Корея, Північна Корея, Малайзія, Монголія, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Філіппіни, Росія, Сінгапур, Таїланд, США, В'єтнам

**Рада Європи (РЄ)
Council of Europe (COE)**

<<http://www.coe.int/>>

Рада створена в 1949р. і є відкритою для членства всіх європейських держав, які погоджуються з принципами верховенства права та гарантують своїм громадянам дотримання прав людини та основоположних свобод. Головний офіс розташований у Страсбурзі (Франція). До її складу належать Європейський суд з прав людини та Рада Європейського банку розвитку.

Члени: Албанія, Андорра, Вірменія, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Латвія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія, Мальта, Молдова, Монако, Чорногорія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сан-Маріно, Сербія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна

**Рада держав Балтійського моря (РДБМ)
Council of the Baltic Sea States (CBSS)**

<<http://www.cbss.st/>>

Рада створена в 1992р. як регіональна міжурядова організація співробітництва держав Балтійського регіону. Секретаріат розташований у Стокгольмі (Швеція).

Члени: Данія, Естонія, Європейська Комісія, Фінляндія, Німеччина, Ісландія, Латвія, Литва, Норвегія, Польща, Росія, Швеція

**Вісімка країн, що розвиваються (Р-8)
Developing Eight (D-8)**

<<http://www.developing8.org/>>

Група Р-8 утворена в 1997р. з метою покращення позицій країн, що розвиваються, у світовій економіці та розширення їх участі у процесах прийняття рішень на міжнародному рівні. Її саміти за участі міністрів закордонних справ відбуваються раз на два роки. До складу Ради належить орган прийняття політичних рішень і виконавчий комітет. Секретаріат розташований у Стамбулі (Туреччина).

Члени: Бангладеш, Єгипет, Індонезія, Іран, Малайзія, Нігерія, Пакистан, Туреччина

**Економічне Співтовариство Західно-Африканських Держав
(ECOWAS)**

Economic Community of West African States (ECOWAS)

<<http://www.ecowas.int/>>

ECOWAS утворено в 1975р. з метою сприяння торгівлі і співробітництву, а також допомоги розвитку в Західній Африці. В 1981р. Співтовариство

ухвалило Протокол про взаємну допомогу у справах оборони. Виконавчий секретаріат розташовано в Лагосі (Нігерія).

Члени: Бенін, Буркіна-Фасо, Кабо-Верде, Кот-д'Івуар, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Ліберія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того

Європейський Союз (ЄС)

European Union (EU)

<<http://europa.eu/>>

ЄС – організація європейських держав зі штаб-квартирою у Брюсселі (Бельгія). Трьома “стовпами” ЄС є: економічний вимір Співтовариства, включаючи Єдиний євrorинок, Економічний і валютний союз (ЕВС, *Economic and Monetary Union, EMU*) і Договір про Євратом; Спільна зовнішня політика і політика безпеки (СЗППБ, *Common Foreign and Security Policy, CFSP*); співробітництво в галузях внутрішніх справ і юстиції. Договір, укладений у 2000р. в Ніцці, набув чинності 1 лютого 2003р. Лісабонський Договір підписано главами держав або урядів ЄС у грудні 2007р., але набуде чинності після його ратифікації усіма державами ЄС.

Члени: Австрія, Бельгія, Болгарія, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Велика Британія

Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом, або ЄСАЕ)

European Atomic Energy Community (Euratom, or EAEC)

<<http://ec.europa.eu/euratom/>>

Євратом утворено в 1957р. згідно з Договором про створення Європейського співтовариства з атомної енергії (Договір про Євратом) з метою сприяння розвитку ядерної енергії в мирних цілях та адміністрування багатонаціональної регіональної системи гарантій, що поширюється на всі держави-члени ЄС. Офіс розташовано у Брюсселі (Бельгія).

Члени: держави-члени ЄС

Європейське оборонне агентство (ЄОА)

European Defence Agency (EDA)

<<http://eda.europa.eu/>>

ЄОА є агентством ЄС під керівництвом Ради ЄС. Утворене у 2004р. з метою допомоги розвитку європейських оборонних можливостей, сприяння європейському співробітництву в галузі озброєнь і зміцненню європейської технологічної і оборонно-промислової бази. Органом прийняття рішень є Правління у складі міністрів оборони країн-членів і представників Європейської Комісії. Розташоване у Брюсселі (Бельгія).

Члени: Австрія, Бельгія, Болгарія, Кіпр, Чехія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Велика Британія

Велика вісімка
Group of Eight (G8)
<<http://www.g8.gc.ca/>>

Велика вісімка (спочатку сімка) – група індустріально розвинутих країн, неформальні зустрічі яких на рівні глав держав або урядів відбуваються з 1970-х років.
Члени: Канада, Франція, Німеччина, Італія, Японія, Росія, Велика Британія, США

Рада співробітництва держав Перської затоки (РСДПЗ)
Gulf Cooperation Council (GCC)
<<http://www.gcc-sg.org/>>

Офіційна назва – Рада співробітництва арабських держав Перської затоки. Створена в 1981р. з метою сприяння регіональній інтеграції в таких сферах, як економіка, фінанси, торгівля, державне управління та законодавство, а також стимулювання наукового та технічного прогресу. Члени Ради співпрацюють також у сферах зовнішньої політики, оборони та безпеки. Головний орган – Верховна Рада. Штаб-квартира розташована в Ер-Ріяді (Саудівська Аравія).
Члени: Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівська Аравія, ОАЕ.

Гаагський кодекс протидії розповсюдженню балістичних ракет (ГКП)
Hague Code of Conduct against Ballistic Missile Proliferation (HCOC)
<<http://www.bmeia.gv.at/index.php?id=64664&L=1>>

ГКП підписано у 2002р. групою держав, що визнають його принципи, насамперед: необхідність запобігання розповсюдженню і стримування зростання кількості балістичних ракетних систем, здатних нести зброю масового ураження; зміцнення багатосторонніх механізмів роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї. Функції Секретаріату ГКП виконує Міністерство закордонних справ Австрії, розташоване у Відні.

Держави-підписанти: Афганістан, Албанія, Андорра, Аргентина, Вірменія, Австралія, Австрія, Азербайджан, Білорусь, Бельгія, Бенін, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камбоджа, Камерун, Канада, Кабо-Верде, Чад, Чілі, Колумбія, Комори, Острови Кука, Коста-Ріка, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Домініканська Республіка, Еквадор, Сальвадор, Ерітрея, Естонія, Ефіопія, Фіджі, Фінляндія, Франція, Габон, Гамбія, Грузія, Німеччина, Гана, Греція, Гватемала, Гвінея, Гвінея-Бісау, Гайана, Гаїті, Ватикан, Гондурас, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Японія, Йорданія, Казахстан, Кенія, Кірібаті, Південна Корея, Латвія, Ліберія, Лівія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія, Мадагаскар, Малаві, Малі, Мальта, Маршаллові Острови, Мавританія, Мікронезія, Молдова, Монако, Монголія, Чорногорія, Марокко, Мозамбік, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Норвегія, Палау, Панама, Папуа-Нова Гвінея, Парагвай, Перу, Філіппіни, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Руанда, Сенегал, Сербія, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Словаччина, Словенія, Південна Африка, Іспанія, Судан, Сурінам, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Танзанія, Тімор-Лешті, Тонга, Туніс, Туреччина, Туркменістан, Тувалу, Уганда, Велика Британія, Україна, Уругвай, США, Узбекистан, Вануату, Венесуела, Замбія

**Міжурядовий орган з питань розвитку (МОР)
Intergovernmental Authority on Development (IGAD)**

<<http://www.igad.org/>>

Створення МОР було ініційоване в 1986р. як Міжурядового органу з питань розвитку і протидії посухам; формально завершилося в 1996р. Цілі – сприяння миру і стабільності в регіоні Африканського рогу, а також створення механізмів запобігання конфліктам, їх врегулювання та розв’язання. Секретаріат розташований у Джібуті.

Члени: Джібуті, Еритрея, Ефіопія, Кенія, Сомалі, Судан, Уганда

Спільна комісія з дотримання договірних зобов’язань та інспектування (СКДІ)

Joint Compliance and Inspection Commission (JCIC)

СКДІ – форум, запроваджений в рамках Договору 1991р. СНО-I (*START I*), на якому сторони обмінюються даними, вирішують питання дотримання договірних зобов’язань, усувають неоднозначності в розумінні договірних положень та обговорюють шляхи покращення імплементації договорів СНО (*START*). СКДІ збирається на запит як мінімум однієї із сторін.

Сторони договорів СНО (START): див. додаток А

Спільна консультативна група (СКГ)

Joint Consultative Group (JCG)

<<http://www.osce.org/item/13517.html>>

СКГ створена в рамках Договору 1990р. про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСС, *Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, CFE Treaty*) з метою виконання завдань та імплементації Договору, усунення неоднозначності його інтерпретації. Розташована у Відні (Австрія).

Сторони ДОВСС: див. додаток А

Ліга Арабських Держав (ЛАД)

League of Arab States

<<http://www.arableagueonline.org/>>

ЛАД (Арабська ліга) створена в 1945р. Головне завдання – сформувати спільноту арабських держав і заохотити їх до політичного та економічного співробітництва. Угода про колективну оборону та економічне співробітництво між її членами підписана в 1950р. Постійна штаб-квартира розташована в Каїрі (Єгипет).

Члени: Алжир, Бахрейн, Комори, Джібуті, Єгипет, Ірак, Йорданія, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, Оман, Палестинські території, Катар, Саудівська Аравія, Сомалі, Судан, Сірія, Туніс, ОАЕ, Ємен

Південноамериканський спільний ринок (МЕРКОСУР)
Mercado Común del Sur (MERCOSUR, Southern Common Market)
<<http://www.mercosur.int/>>

МЕРКОСУР створено в 1991р. з метою досягнення економічної інтеграції південноамериканських держав. У 1996р. ухвалено рішення, що його учасниками можуть бути лише країни з діючими демократичними та підзвітними інститутами влади. Вищий орган прийняття рішень – Рада спільного ринку; постійний виконавчий орган – Група спільного ринку. Секретаріат і парламент розташовані в Монтевідео (Уругвай).

Члени: Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай

Режим контролю над ракетними технологіями (РКРТ)
Missile Technology Control Regime (MTCR)
<<http://www.mtcr.info/>>

РКРТ є неформальним режимом експортного контролю, який в 1987р. розробив Керівні принципи стосовно поставок, чутливих з точки зору розповсюдження ракетних технологій (згодом переглянуті). Мета – обмежити розповсюдження зброї масового ураження шляхом контролю над ракетними системами її доставки.

Партнери: Аргентина, Австралія, Австрія, Бельгія, Бразилія, Болгарія, Канада, Чехія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Японія, Південна Корея, Люксембург, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Португалія, Росія, Південна Африка, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна, США

Рух неприєднання
Non-Aligned Movement (NAM)
<<http://www.cubanoal.cu/>>

Рух неприєднання засновано в 1961р. як форум для консультацій та узгодження в рамках ООН позицій країн, що не приєдналися, з питань політики, економіки та контролю над озброєннями.

Члени: Афганістан, Алжир, Ангола, Антигуа і Барбуда, Багамські Острови, Бахрейн, Бангладеш, Барбадос, Білорусь, Беліз, Бенін, Бутан, Болівія, Ботсвана, Бруней, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камбоджа, Камерун, Кабо-Верде, ЦАР, Чад, Чілі, Колумбія, Комори, ДРК, Республіка Конго, Кот-д'Івуар, Куба, Джибуті, Домініка, Домініканська Республіка, Еквадор, Єгипет, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Габон, Гамбія, Гана, Гренада, Гватемала, Гвінея, Гвінея-Бісау, Гайана, Гаїті, Гондурас, Індія, Індонезія, Іран, Ірак, Ямайка, Йорданія, Кенія, Північна Корея, Кувейт, Лаос, Ліван, Лесото, Ліберія, Лівія, Мадагаскар, Малаві, Малайзія, Мальдіви, Малі, Мавританія, Маврікій, Монголія, Марокко, Мозамбік, М'янма, Намібія, Непал, Нікарагуа, Нігер, Нігерія, Оман, Пакистан, Організація визволення Палестини, Панама, Папуа-Нова Гвінея, Перу, Філіппіни, Катар, Руанда, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сан-Томе і Принсіпі, Саудівська Аравія, Сенегал, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сінгапур, Сомалі, Південна Африка, Шрі-Ланка, Судан, Суринам, Свазіленд, Сірія, Танзанія, Таїланд, Тимор-Лешті, Того, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туркменістан, Уганда, ОАЕ, Узбекистан, Вануату, Венесуела, В'єтнам, Ємен, Замбія, Зімбабве

Організація Північно-Атлантичного Договору (НАТО)**North Atlantic Treaty Organization (NATO)**

<<http://www.nato.int/>>

НАТО створено в 1949р. в рамках Північно-Атлантичного Договору (Вашингтонського Договору) як оборонний альянс країн Заходу. Стаття 5 Договору визначає зобов'язання членів давати відсіч збройному нападу на будь-якого члена Договору. Штаб-квартира розташована у Брюсселі (Бельгія).

Члени: Бельгія, Болгарія, Канада, Чехія, Данія, Естонія, Франція*, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Туреччина, Велика Британія, США

* Франція не бере участі в об'єднаних військових структурах НАТО.

Рада Євро-Атлантичного Партнерства (РЕАП)**Euro-Atlantic Partnership Council (EAPC)**

<<http://www.nato.int/issues/eapc/>>

РЕАП утворена в 1997р. як форум зі співробітництва між НАТО та його партнерами у програмі “Партнерство заради миру”.

Члени: країни-члени НАТО, Албанія, Вірменія, Австрія, Азербайджан, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Фінляндія, Грузія, Ірландія, Казахстан, Киргизстан, Македонія, Молдова, Чорногорія, Росія, Сербія, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Туркменістан, Україна, Узбекистан

Рада НАТО-Росія**NATO-Russia Council (NRC)**

<<http://www.nato-russia-council.info/>>

Рада створена у 2002р. як механізм консультацій, пошуку згоди, розвитку співробітництва, вироблення спільних рішень і дій з питань безпеки, зосереджуючись на сферах взаємних інтересів, визначених в Установчому акті НАТО-Росія 1997р. про взаємовідносини, співробітництво та безпеку, а також на таких нових галузях, як протидія тероризму, врегулювання криз і нерозповсюдження ядерної зброї.

Учасники: країни-члени НАТО та Росія

Комісія Україна-НАТО (КУН)**NATO-Ukraine Commission (NUC)**

<<http://www.nato.int/issues/nuc/>>

КУН утворена в 1997р. з метою консультацій з політичних питань і проблем безпеки, запобігання конфліктам та їх розв'язання, нерозповсюдження ядерної зброї, експорту озброєнь, передачі технологій та інших питань, що турбують обидві сторони.

Учасники: країн-члени НАТО та Україна

Група ядерних постачальників (ГЯП)

Nuclear Suppliers Group (NSG)

<http://www.nuclearsuppliersgroup.org/>

ГЯП (раніше відома як Лондонський клуб) утворена в 1975р. Вона координує діяльність національних систем експортного контролю над ядерними матеріалами згідно з її Керівними принципами стосовно поставок ядерних матеріалів (Лондонські керівні принципи, які вперше погоджені в 1978р. та містять орієнтовний список матеріалів, що є об'єктами гарантій МАГАТЕ у випадку їх експорту в мирних цілях до будь-якої неядерної держави), а також згідно з Керівними принципами стосовно поставок пов'язаного з ядерною діяльністю устаткування подвійного використання, матеріалів, програмного забезпечення та супутніх технологій (Варшавські керівні принципи).

Учасники: Аргентина, Австралія, Австрія, Білорусь, Бельгія, Бразилія, Болгарія, Канада, Китай, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Японія, Казахстан, Південна Корея, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія, Південна Африка, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна, США

Консультативний комітет Договору з відкритого неба

Open Skies Consultative Commission (OSCC)

<http://www.osce.org/item/13516.html>

Комітет утворено в 1992р. згідно з Договором з відкритого неба для вирішення питань його дотримання.

Сторони Договору: див. додаток А

Організація співробітництва з питань спільних програм озброєння (ОССО)

Organisation Conjointe de Coopération en matière d'Armement (OCCAR, Organisation for Joint Armament Cooperation)

<http://www.occar-ea.org/>

ОССО створена чотирма європейськими державами в 1996р.; з 2001р. має офіційний статус. Мета – сприяння більш ефективній і раціональній реалізації домовленостей з виконання специфічних спільних програм озброєння. Штаб-квартира розташована в Бонні (Німеччина).

Члени: Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Велика Британія

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)

<http://www.oecd.org/>

ОЕСР утворена в 1961р. з метою сприяння економічному та соціальному добробуту шляхом координації політики держав-членів. Штаб-квартира розташована в Парижі (Франція).

Члени: Австралія, Австрія, Бельгія, Канада, Чехія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Японія, Південа Корея, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Португалія, Словаччина, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, США

Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ
Organization for Democracy and Economic Development – GUAM

<<http://www.guam.org.ua/>>

ГУАМ – група чотирьох держав, метою якої є сприяння стабільності і зміцненню безпеки. Історія її створення бере початок з 1997р.; офіційно зареєстрована у 2006р. В семи робочих групах країни-члени співпрацюють з питань просування соціально-економічного розвитку та торгівлі. Інформаційний офіс з функціями секретаріату розташовано в Києві (Україна).

Члени: Азербайджан, Грузія, Молдова, Україна

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)
Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)

<<http://www.osce.org/>>

Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) заснована в 1973р., перейменована на ОБСЄ в 1995р. Функції – раннє попередження, запобігання конфліктам і врегулювання криз. Штаб-квартира розташована у Відні (Австрія). Форум зі співробітництва в галузі безпеки (*Forum for Security Co-operation, FSC*), розташований також у Відні, опікується контролем над озброєннями та заходами зміцнення довіри і безпеки. До складу ОБСЄ належать кілька установ, розташованих в Європі.

Учасники: Албанія, Андорра, Вірменія, Австрія, Азербайджан, Білорусь, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Канада, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Ватикан, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Казахстан, Киргизстан, Латвія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Македонія, Мальта, Молдова, Монако, Чорногорія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сан-Маріно, Сербія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Туреччина, Туркменістан, Велика Британія, Україна, США, Узбекистан

Організація із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ)
Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW)

<<http://www.opcw.org/>>

ОЗХЗ створена згідно з Конвенцією 1993р. про заборону хімічної зброї як орган з нагляду сторонами за імплементацією Конвенції і вирішення питань її дотримання. Розташовується в Гаазі (Нідерланди).

Сторони Конвенції про заборону хімічної зброї: див. додаток А

Організація Американських Держав (ОАД)
Organization of American States (OAS)

<<http://www.oas.org/>>

ОАД – група держав Американського континенту, які ухвалили в 1948р. її Статут. Мета – зміцнення миру та безпеки в західній півкулі. Генеральний секретаріат розташовано у Вашингтоні (США).

Члени: Антигуа і Барбуда, Аргентина, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Болівія, Бразилія, Канада, Чілі, Колумбія, Коста-Ріка, Куба*, Домініка, Домініканська Республіка, Еквадор, Сальвадор, Гренада, Гватемала, Гайана, Гаїті, Гондурас, Ямайка, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сурінам, Тринідад і Тобаго, Уругвай, США, Венесуела

* Куба була членом ОАД до 1962р.

Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)
Organization of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC)

<<http://www.bsec-organization.org/>>

ОЧЕС утворена в 1992р. Цілі – забезпечення миру, стабільності і процвітання, поширення та розвиток економічного співробітництва і прогресу в регіоні Чорного моря. Постійний секретаріат розташовано у Стамбулі (Туреччина).

Члени: Албанія, Вірменія, Азербайджан, Болгарія, Грузія, Греція, Молдова, Румунія, Росія, Сербія, Туреччина, Україна

Організація Ісламської конференції (ОІК)
Organization of the Islamic Conference (OIC)

<<http://www.oic-oci.org/>>

ОІК утворена в 1969р. мусульманськими державами з метою розширення співробітництва між ними та підтримки миру, безпеки та боротьби народу Палестини і всіх мусульман. Секретаріат розташовано у Джідді (Саудівська Аравія).

Члени: Афганістан, Албанія, Алжир, Азербайджан, Бахрейн, Бангладеш, Бенін, Бруней, Буркіна-Фасо, Камерун, Чад, Комори, Кот-д'Івуар, Джибуті, Єгипет, Габон, Гамбія, Гвінея, Гвінея-Бісау, Гайана, Індонезія, Іран, Ірак, Йорданія, Казахстан, Кувейт, Киргизстан, Ліван, Лівія, Малайзія, Мальдіви, Малі, Мавританія, Марокко, Мозамбік, Нігер, Нігерія, Оман, Пакистан, Палестинські території, Катар, Саудівська Аравія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Судан, Сурінам, Сірія, Таджикистан, Того, Туніс, Туреччина, Туркменістан, Уганда, ОАЕ, Узбекистан, Ємен

Агентство із заборони ядерної зброї в Латинській Америці та Карибському басейні

Organismo para la Proscripción de las Armas Nucleares en la América Latina y el Caribe (OPANAL, Agency for the Prohibition of Nuclear Weapons in Latin America and the Caribbean)

<<http://www.opanal.org/>>

Агентство створене в 1967р. згідно з Договором Тлателолко з метою вирішення разом з МАГАТЕ питань дотримання Договору. Розташоване в Мехіко (Мексика).

Сторони Договору Тлателолко: див. додаток А

Форум Тихоокеанських островів
Pacific Islands Forum

<<http://www.forumsec.org/>>

Форум засновано в 1971р. групою держав Південного узбережжя Тихого океану, які запропонували створити в цьому регіоні без'ядерну зону, уклали

в 1985р. Договір Раротонго і сприяють моніторингу імплементації Договору. Секретаріат розташований в Суві (Фіджі).

Члени: Австралія, Острови Кука, Фіджі, Кірібаті, Маршаллові Острови, Мікронезія, Науру, Нова Зеландія, Ніуе, Палау, Папуа-Нова Гвінея, Самоа, Соломонові Острови, Тонга, Тувалу, Вануату

Шанхайська організація співробітництва (ШОС)

Shanghai Cooperation Organisation (SCO)

<<http://www.sectsc.org/>>

ШОС (раніше – Шанхайська п'ятірка) створена в 1996р., змінила назву на теперішню у 2001р. Членство в ній є відкритим для всіх держав, що підтримують її цілі. Держави-члени співпрацюють у сферах економіки та реалізації заходів зміцнення довіри та регіональної безпеки. Секретаріат розташований в Пекіні (Китай).

Члени: Китай, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Узбекистан

Південно-азійська асоціація регіонального співробітництва (ПААРС)

South Asian Association for Regional Co-operation (SAARC)

<<http://www.saarc-sec.org/>>

ПААРС утворена в 1985р. з метою сприяння політичному та економічному співробітництву в Південній Азії. Секретаріат розташований в Катманду (Непал).

Члени: Афганістан, Бангладеш, Бутан, Індія, Мальдіви, Непал, Пакистан, Шрі-Ланка

Ініціатива зі співробітництва в Південно-Східній Європі (ІСПСЄ)

Southeast European Cooperative Initiative (SECI)

<<http://www.secinet.info/>>

ІСПСЄ ініційована в 1996р. США за підтримки ЄС з метою сприяння співробітництву країн Південно-Східної Європи, стабільності в регіоні, полегшення доступу країн регіону до європейських структур. Секретаріат розташований в офісі ОБСЄ у Відні (Австрія).

Члени: Албанія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Греція, Угорщина, Македонія, Молдова, Румунія, Сербія, Словенія, Туреччина

Південно-африканське співтовариство розвитку (ПАСР)

Southern African Development Community (SADC)

<<http://www.sadc.int/>>

ПАСР утворено в 1992р. з метою просування регіонального економічного розвитку та головних принципів: суверенітету, миру та безпеки, прав людини та демократії. Секретаріат розташований в Габороні (Ботсвана).

Члени: Ангола, Ботсвана, ДРК, Лесото, Мадагаскар, Малаві, Маврікій, Мозамбік, Намібія, Південна Африка, Свазіленд, Танзанія, Замбія, Зімбабве

Спеціальна верифікаційна комісія (СВК)

Special Verification Commission (SVC)

Комісія утворена в 1987р. згідно з Договором про ліквідацію ракет середньої дальності і меншої дальності (Договір про РСМД, *Treaty on the Elimination of Intermediate-Range and Shorter-Range Missiles, INF Treaty*) як форум з вирішення питань дотримання Договору та заходів, необхідних для підвищення його життєздатності та ефективності.

Сторони Договору про РСМД: див. додаток А

Пакт стабільності для Південно-Східної Європи

Stability Pact for South Eastern Europe

<http://www.stabilitypact.org/>

Укладення Пакту ініційоване ЄС на Конференції 1999р. з питань Південно-Східної Європи; згодом він переданий під юрисдикцію ОБСЄ. Цілі – створення для субрегіону всеохопної, довгострокової стратегії запобігання конфліктам шляхом здійснення політичних та економічних реформ, розвитку і зміцнення безпеки, а також інтеграція країн регіону в євроатлантичні інститути. Здійснення Пакту координувалося Регіональним бюро у справах Південно-Східної Європи на чолі зі Спеціальним координатором Пакту стабільності. Бюро було розташоване у Брюсселі (Бельгія). 28 лютого 2008р. його замінила Регіональна рада співробітництва (РСС, *Regional Cooperation Council, RCC*).

Країни-партнери: Албанія, Австрія, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Канада, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Японія, Латвія, Литва, Люксембург, Македонія, Мальта, Молдова, Чорногорія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Сербія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, США

Інші партнери: ЦСІ, Рада Європи (Рада Європейського банку розвитку), Європейський банк реконструкції і розвитку, Європейський інвестиційний банк, ЄС (Рада ЄС, Європейське агентство реконструкції, Європейська Комісія, Європейський Парламент, Офіс у справах Південно-Східної Європи), Міжнародна фінансова корпорація, Міжнародний валютний фонд, Міжнародна організація міграції, НАТО, Офіс Високого Представника в Боснії і Герцеговині, ОЕСР, ОБСЄ, ОЧЕС, ІСПСЄ, Процес співробітництва в Південно-Східній Європі, ООН (Програма розвитку ООН, Верховний Комісар ООН у справах біженців, Місія ООН у Косово), Світовий Банк

Субрегіональна консультативна комісія (СРКК)

Sub-Regional Consultative Commission (SRCC)

<http://www.osce.org/item/13692.html>

СРКК створена згідно з Угодою 1996р. про субрегіональний контроль над озброєннями (Флорентійською угодою) як форум для вирішення сторонами питань її дотримання.

Сторони Флорентійської угоди: див. додаток А

Вассенаарська домовленість (ВД)**Wassenaar Arrangement (WA)**

<<http://www.wassenaar.org/>>

Вассенаарська домовленість про експортний контроль над звичайними озброєннями, товарами та технологіями подвійного використання укладена в 1996р. Мета – запобігання придбанню озброєнь, чутливих товарів і технологій подвійного використання для застосування у військових цілях державами, чия поведінка викликає стурбованість держав-членів. Секретаріат розташовано у Відні (Австрія).

Учасники: Аргентина, Австралія, Австрія, Бельгія, Болгарія, Канада, Хорватія, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Японія, Південна Корея, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія, Південна Африка, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна, США

Західно-Європейський Союз (ЗЄС)**Western European Union (WEU)**

<<http://www.weu.int/>>

ЗЄС утворено в 1954р. згідно з оновленим Брюссельським договором. Штаб-квартира розташована у Брюсселі (Бельгія). У 2000р. оперативні функції ЗЄС передані ЄС (Петерсберзькі завдання). Асамблея ЗЄС, Міжпарламентська асамблея з питань безпеки і оборони, розташовані в Парижі (Франція), ретельно спостерігають за міжурядовим співробітництвом у галузях озброєння та науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт.

Члени: Бельгія, Франція, Німеччина, Греція, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Іспанія, Велика Британія

Комітет Цангера**Zangger Committee**

<<http://www.zanggercommittee.org/>>

Комітет експертів з ядерних питань (Комітет Цангера) створений в 1971-1974рр. групою країн - ядерних постачальників, неофіційні зустрічі яких відбуваються двічі на рік з метою координації експортного контролю над ядерними матеріалами згідно з регулярно оновлюваним орієнтовним списком виробів, які під час експорту підпадають під гарантії МАГАТЕ. Діяльність Комітету доповнює роботу ГЯП.

Члени: Аргентина, Австралія, Австрія, Бельгія, Болгарія, Канада, Китай, Хорватія, Кіпр, Чехія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Японія, Південна Корея, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія, Південна Африка, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна, США

Про авторів

Меган Бастік (*Megan Bastick*, Австралія/Велика Британія) – заступник голови Управління спеціальних програм Женевського Центру демократичного контролю над збройними силами (*Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces, DCAF*). До роботи в *DCAF* працювала в офісі громади квакерів при *ООН* (Женева) та в Австралійському представництві Червоного Хреста. Брала участь у редагуванні видання *Gender and Security Sector Reform Toolkit (DCAF, 2008)*. Співавтор праць: *Sexual Violence in Armed Conflict: Global Overview and Implications for the Security Sector (DCAF, 2007)*; *Security Sector Responses to Trafficking in Human Beings (DCAF, 2007)*.

Доктор Сібіл Бауер (*Sibylle Bauer*, Німеччина) – керівник Програми з питань експортного контролю у Проекті СІПРІ з питань нерозповсюдження та експортного контролю. Раніше працювала в Інституті європейських досліджень (Брюссель). Автор багатьох публікацій з питань експортного контролю та політики озброєння в Європі, в т.ч. розділів у виданнях: *The Restructuring of the European Defence Industry (Office for Official Publications of the European Communities, 2001)*; *Annuaire français [Щорічник: Міжнародні відносини, Франція] (Bruylant, 2001)*; *The Path to European Defence (Maklu, 2003)*. Співавтор публікації: *The European Union Code of Conduct on Arms Exports: Improving the Annual Report (SIPRI Policy Paper №8, Nov. 2004)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2004р.

Ненне Боделл (*Nenne Bodell*, Швеція) – директор бібліотеки СІПРІ, керівник відділу документації і Проекту СІПРІ з документального огляду сфер контролю над озброєннями та роззброєння. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2003р.

Марк Бромлі (*Mark Bromley*, Велика Британія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь, в якому він досліджує питання експорту озброєнь у Європі, європейського експортного контролю та закупівель озброєнь у Південній Америці. Раніше працював політичним аналітиком у Британо-американській раді з питань безпеки інформації (*British American Security Information Council, BASIC*). До останніх публікацій, де він був автором або співавтором, належать: *The European Union Code of Conduct on Arms Exports: Improving the Annual Report (SIPRI Policy Paper №8, Nov. 2004)*; *The Europeanisation of arms export policy in the Czech Republic, Slovakia, and Poland, European Security (June 2007)*; *The Impact on Domestic Policy of the EU Code of Conduct on Arms Exports: The Czech Republic, the Netherlands and Spain (SIPRI Policy Paper no.21, May 2008)*; *Towards a common, restrictive EU arms export policy? The impact of the EU Code of Conduct on major conventional arms exports, European Foreign Affairs Review (forthcoming 2008)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2004р.

Професор Петер Валленштайн (*Peter Wallensteen*, Швеція) – завідувач кафедри дослідження миру та конфліктів імені Дага Хаммарскільда (*Dag Hammarskjöld Chair in Peace and Conflict Research*) Уппсальського університету

(з 1985р.). Був професором дослідницького відділу студій миру імені Ріхарда Дж.Штарманна (*Richard G. Starmann Sr Peace Studies*) Нотрдамського університету (з 2006р.). Керівник Уппсальської програми збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*) Уппсальського університету і Спеціальної програми із застосування цільових санкцій (*Special Program on the Implementation of Targeted Sanctions*). Друге доповнене видання його книги *Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System* (SAGE, 2007) вийшло друком у 2007р. Брав участь у редагуванні видання *International Sanctions: Between Words and Wars in the Global System* (Frank Cass, 2005). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 1988р.

Пітер Д.Веземан (*Pieter D. Wezeman*, Нідерланди) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь. Працював в Інституті протягом 1994-2003рр. Протягом 2003-2006рр. був провідним аналітиком з питань розповсюдження технологій звичайних і ядерних озброєнь у Міністерстві оборони Нідерландів. З 2006р. знову працює в СІПРІ. Брав участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* протягом 1995-2003рр. та у 2007р.

Анна Веттер (*Anna Wetter*, Швеція) – готується до здобуття ступеню доктора філософії на факультеті права Уппсальського університету. До грудня 2007р. працювала молодшим науковим співробітником у Проекті СІПРІ з питань нерозповсюдження та експортного контролю; відповідала переважно за проведення конференцій з визначення впливу ефективного слідства та судового переслідування на результати запобігання розповсюдженню зброї масового ураження. Автор або співавтор праць: *Nordic nuclear non-proliferation policies: different traditions and common objectives* (*The Nordic Countries and the European Security and Defence Policy*, 2006); *EU-China security relations: the “softer” side* (*The International Politics of EU-China Relations*, OUP, 2007); *Enforcing European Union Law on Exports of Dual-use Goods* (*SIPRI Research Report no.24, forthcoming 2008*).

Шарон Віхарта (*Sharon Wiharta*, Індонезія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань збройних конфліктів та їх врегулювання, працює у сферах миротворчості та побудови миру, зокрема, впровадження правосуддя та верховенства права в пост-конфліктних ситуаціях. Останнім часом брала участь у керівництві дослідженнями з питань відповідальної участі місцевої влади і суспільства та верховенства права під час побудови миру. До роботи в СІПРІ (з 2001р.) працювала в Центрі міжнародних відносин (*Center for International Affairs*) при Вашингтонському університеті (Сіетл), досліджуючи питання стійкого розвитку. Співавтор публікацій: *The Transition to a Just Order: Establishing Local Ownership after Conflict* (*Folke Bernadotte Academy Publications*, 2007); *Prospects for Peace Operations: Regional and National Dimensions* (*Georgetown University Press*, 2008). У 2007р. очолювала дослідження на замовлення Офісу ООН з координації гуманітарної діяльності; доповідь розміщена у виданні *The Effectiveness of Foreign Military Assets in Natural Disaster Response* (2007). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2002р.

Доктор Ян Ентоні (*Ian Anthony*, Велика Британія) – координатор досліджень СІПРІ, керівник Проекту СІПРІ з питань нерозповсюдження та експортного контролю. Серед останніх публікацій для СІПРІ – *Reducing Threats at the Source: a European Perspective on Cooperative Threat Reduction (SIPRI Research Report №19, 2004)*. Редагував видання СІПРІ: *The Future of Defence Industries in Central and Eastern Europe SIPRI (Research Report №7, 1994)*; *Russia and the Arms Trade (1998)*. Співавтор публікації *Reforming Nuclear Export Controls: The Future of the Nuclear Suppliers Group (SIPRI Research Report №22, 2007)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 1998р.

Бейтс Гілл (*Bates Gill*, США) – сьомий за період з 1969р. директор СІПРІ. До приходу в СІПРІ в жовтні 2007р. очолював кафедру Фрімана з досліджень Китаю Вашингтонського Центру стратегічних і міжнародних досліджень (*Freeman Chair in China Studies at the Center for Strategic and International Studies, Washington*). Раніше працював старшим співробітником з питань іноземних політичних досліджень, директором Центру досліджень Північно-Східної Азії Брукінгського Інституту (*Center for Northeast Asian Policy Studies at the Brookings Institution*). Має великий перелік досліджень і публікацій з питань міжнародної і регіональної безпеки, особливо в галузях контролю над озброєннями, нерозповсюдження, відносин у сфері стратегічних ядерних озброєнь, миротворчості та військово-технічного розвитку з акцентом на Китаї та інших країнах Азії. До останніх публікацій, де він був автором або співавтором, належать: *Rising Star: China's New Security Diplomacy (Brookings, 2007)*; *China: The Balance Sheet—What the World Needs to Know Now About the Emerging Superpower (Public Affairs, 2006)*.

Александр Гласер (*Alexander Glaser*, Німеччина) – член дослідницького колективу Програми Принстонського університету з питань науки та глобальної безпеки (*Program on Science and Global Security*). З 2006р. працював у Міжнародній експертній групі з питань розщеплюваних матеріалів (*International Panel on Fissile Materials, IPFM*). Ступінь доктора фізики отримав у 2001р. в Дармштадському технологічному університеті (*Darmstadt University of Technology, Germany*). Був співробітником Ради соціологічних досліджень імені Макартура (*Social Science Research Council, SSRC/MacArthur*) і працював у Програмі досліджень безпеки (*Security Studies Program*) Массачусетського технологічного інституту (2001-2003рр.). Був радником Федерального Міністерства екології Німеччини (2000-2001рр.). Бере участь у редагуванні міжнародного журналу *Science & Global Security*.

Ян Гребе (*Jan Grebe*, Німеччина) – був інтерном у Проекті СІПРІ з питань військових витрат і виробництва озброєнь (2007-2008рр.). Завершує навчання в галузях політичних наук, соціології і соціально-економічної історії в Ахенському університеті (*Aachen University*).

Кірстен Зодер (*Kirsten Soder*, Німеччина) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань збройних конфліктів та їх врегулювання. Надавав допомогу в дослідницькій роботі і зборі інформації для бази даних СІПРІ про багатонаціональні миротворчі операції.

Шеннон Н.Кайл (*Shannon N.Kile*, США) – старший науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань експортного контролю та нерозповсюдження (з 1991р.). Головні сфери досліджень: контроль над ядерною зброєю та нерозповсюдження з акцентом на процесах в Ірані та Північній Кореї. Останньою публікацією, в якій він брав участь як редактор, є *Europe and Iran: Perspectives on Non-proliferation (SIPRI Research Report №21, 2005)*. Бере участь у підготовці багатьох публікацій СІПРІ, в т.ч. з 1995р. – розділів *Щорічників СІПРІ* про контроль над ядерною зброєю, ядерні сили та технології ядерної зброї.

Доктор Петер Клевестіг (*Peter Clevestig*, Швеція) – дослідник у Програмі з питань бойового застосування хімічної і біологічної зброї у Проекті СІПРІ з питань нерозповсюдження та експортного контролю; досліджує питання, пов'язані з роллю та зобов'язаннями шведського медичного наукового співтовариства в рамках запобігання тероризму масового впливу; займається розробкою засобів біобезпеки. Активний учасник Скандинавської мережі біозахисту, викладач теорії біобезпеки, біотероризму, бактеріологічної судової експертизи, наукових досліджень подвійного використання та біотехнологій. Автор або співавтор кількох наукових публікацій переважно в галузі вірусології.

Ханс М.Крістенсен (*Hans M.Kristensen*, Данія) – директор Проекту інформації з ядерних питань Федерації американських вчених (*Federation of American Scientists, FAS*, Вашингтон, штат Колумбія). Співавтор постійної рубрики “Ядерний зошит” (*Nuclear Notebook*) у Бюлетені вчених-атомників (*Bulletin of the Atomic Scientists*). Останні публікації: *Chinese Nuclear Forces and U.S. Nuclear War Planning (FAS/NRDC, Nov. 2006)*; *Global Strike: A Chronology of the Pentagon's New Offensive Strike Plan (FAS, 2006)*; *Preparing for the Failure of Deterrence (SITREP, Nov/Dec. 2005)*; *New doctrine falls short of Bush pledge, (Arms Control Today, Sep. 2005)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2001р.

Доктор Ждзіслав Ляховські (*Zdzislaw Lachowski*, Польща) – старший науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань євроатлантичної, регіональної і глобальної безпеки. Автор багатьох публікацій з проблем європейської воєнної безпеки, контролю над озброєннями та європейської воєнно-політичної інтеграції. Брав участь у редагуванні видання *International Security in a Time of Change: Threats-Concepts-Institutions (Nomos, 2004)*. Автор публікацій: *Confidence- and Security-Building Measures in the New Europe (SIPRI Research Report №18, 2004)*; *Foreign Military Bases in Eurasia (SIPRI Policy Paper №18, June 2007)*. У 2006р. очолив проект з питань заходів зміцнення довіри для Північної і Південної Кореї. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 1992р.

Зі Мін (*Zia Mian*, Пакистан/Велика Британія) – фізик, працює керівником Проекту з питань миру та безпеки в Південній Азії у Програмі Принстонського університету з питань науки і глобальної безпеки у Школі державних і міжнародних відносин імені Вудро Вілсона (*Woodrow Wilson School of Public and International Affairs*). Протягом останніх 10 років його наукові інтереси були зосереджені на питаннях ядерної зброї, контролю над озброєнням і

роззброєння, ядерної енергетики в Пакистані та Індії. Раніше працював у Спільці зацікавлених науковців (*The Union of Concerned Scientists*), в Інституті політики стійкого розвитку (*The Sustainable Development Policy Institute*) та Ісламабадському університеті Квайд-е-Азама (*Quaid-e-Azam University, Islamabad*). Брав участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* у 2003р. та 2007р.

Каталіна Пердомо (*Catalina Perdomo*, Колумбія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань військових витрат. Відповідає за моніторинг військових витрат в Африці, Латинській Америці та на Близькому Сході. Раніше працювала в Міжамериканському банку розвитку (*Inter-American Development Bank, IADB*, Вашингтон, штат Колумбія), Вашингтонському офісі Фонду підтримки ідей миру в Колумбії (*Fundación Ideas para la Paz of Colombia*) та Офісі управління наукою заради розвитку (*Office of Management Sciences for Development*, Богота, Колумбія). Автор кількох публікацій з питань безпеки та розвитку, зокрема, глави *International assistance for security sector reform* у виданні *Observatorio de Análisis de los Sistemas Internacionales 2007-2008* [Пункт спостереження для аналізу міжнародних систем у 2007-2008рр.] (*Universidad Externado de Colombia, 2007*). Співавтор доповіді про імплементацію регіональної стратегії розвитку *Informe sobre la implementación de la estrategia de desarrollo subnacional (IADB, 2004)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2004р.

Доктор Сем Перло-Фрімен (*Sam Perlo-Freeman*, Велика Британія) – науковий співробітник у Проекті СІПРІ з питань виробництва озброєнь. Відповідає за моніторинг даних з усіх країн про крупні компанії-виробники озброєнь. Раніше працював старшим викладачем економіки мирного та воєнного часу на економічному факультеті Університету Заходу Англії. Автор кількох публікацій, зокрема: *The demand for military expenditure in developing countries (International Review of Applied Economics, January 2003 (співавтор))*; *Offsets and development of the Brazilian armaments industry (Arms Trade and Economic Development: Theory and Policy in Offsets, Routledge, 2004)*. Брав участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* у 2003р. та 2004р.

Доктор Катерина Степанова (Росія) – керівник Проекту СІПРІ з питань збройних конфліктів та їх врегулювання. З 2001р. очолює дослідницьку групу з питань нетрадиційних загроз безпеці при Інституті світової економіки та міжнародних відносин (Москва). У 2003р. працювала в СІПРІ науковим співробітником з питань збройних конфліктів і тероризму. Автор праць: *Terrorism in Asymmetrical Conflict: Ideological and Structural Aspects*, SIPRI Research Report no.23 (*Oxford University Press, 2008*); *Anti-Terrorism and Peace-Building During and After Conflict (SIPRI Policy Paper no.2, Stockholm, 1993)*. Є членом редакційної колегії видання *Terrorism and Political Violence*.

Віталій Федченко (Росія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань нерозповсюдження та експортного контролю. Відповідає за сектор ядерної безпеки, а також політичні, технологічні та освітні аспекти контролю над ядерною зброєю і нерозповсюдження. Раніше працював: позаштатним співробітником СІПРІ, науковим співробітником і координатором проектів Центру політичних досліджень Росії (*ПІР-Центр*, Москва, Росія), науковим

співробітником Інституту прикладних міжнародних досліджень (Москва). Автор або співавтор кількох публікацій з питань міжнародної підтримки нерозповсюдження та роззброєння, міжнародних аспектів ядерного паливного циклу, а також російського експорту ядерних матеріалів, зокрема *Reforming Nuclear Export Controls: The Future of the Nuclear Suppliers Group (SIPRI Research Report no.22, 2007)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2005р.

Гарольд А.Фейвізон (*Harold A. Feiveson*, США) – провідний науковий співробітник з політичних досліджень Принстонського університету, учасник Програми Принстонського університету з питань науки і глобальної безпеки (*Program on Science and Global Security*) у Школі державних і міжнародних відносин імені Вудро Вілсона (*Woodrow Wilson School of Public and International Affairs*), де протягом останніх 32 років опікувався широким спектром питань, у т.ч. експортним контролем. Був членом Наукового комітету Агентства США з контролю над озброєннями та роззброєння (1963-1967рр.). Головними сферами наукових інтересів є ядерна зброя і політика атомної енергетики. Редактор та автор видання *The Nuclear Turning Point: A Blueprint for Deep Cuts and De-alerting of Nuclear Weapons (Brookings, 1999)*. Редактор міжнародного журналу *Science & Global Security*.

Доктор Жан-Ів Хайн (*Jean-Yves Haine*, Бельгія) – провідний науковий співробітник у Проекті СІПРІ з питань євроатлантичної, регіональної і глобальної безпеки, професор Торонтського університету (*University of Toronto*), де досліджує питання європейської політики безпеки і оборони, трансатлантичних відносин і проблеми використання сили. Раніше працював науковим співробітником на кафедрі державного управління Гарвардського університету (*Harvard University Department of Government*), старшим науковим співробітником в Інституті досліджень безпеки ЄС і науковим співробітником з питань європейської безпеки в Міжнародному інституті стратегічних досліджень (*International Institute for Strategic Studies*). До його останніх публікацій належать: *The European Security Strategy and threats: is Europe secure?*, *The EU and the European Security Strategy: Forging a Global Europe (Routledge, 2007)*; *Les Etats-Unis ont-ils besoin d'alliés? [Чи потрібні США союзники?]* (*Payot, 2004*), за яку у 2004р. автор отримав Франко-американську премію (*France-Amérique Priz*).

Лотта Харбом (*Lotta Harbom*, Швеція) – науковий співробітник Уппсальської програми збору даних про конфлікти (Департамент дослідження миру та конфліктів Уппсальського університету). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2005р.

Джон Харт (*John Hart*, США) – керівник Проекту СІПРІ з питань бойового застосування хімічної і біологічної зброї у Програмі СІПРІ з питань нерозповсюдження та експортного контролю. Брав участь у редагуванні *Chemical Weapon Destruction in Russia: Political, Legal and Technical Aspects (SIPRI Chemical & Biological Warfare Studies no.17, 1998)*. Автор і співавтор публікацій: *The ALSOS Mission, 1943-1945: a secret U.S. scientific intelligence*

unit (International Journal of Intelligence and Counter Intelligence, 2005); The Soviet biological weapons program (Deadly Cultures: Biological Weapons since 1945, Harvard University Press, 2006); Historical Dictionary of Nuclear, Biological and Chemical Warfare (Scarecrow Press, 2007). Брав участь у підготовці Щорічників СІПРІ у 1997р., 1998р. і з 2002р.

Доктор Гунілла Херолф (*Gunilla Herolf*, Швеція) – старший науковий співробітник у Проекті СІПРІ з питань євроатлантичної, регіональної і глобальної безпеки. Головні сфери наукових інтересів: трансатлантичне співробітництво, безпека скандинавського регіону і Швеції, співробітництво у сфері безпеки в рамках ЄС, НАТО та між країнами Західної Європи, особливо між Фрацією, Німеччиною і Великою Британією. Раніше працювала в Інституті закордонних справ Швеції. До останніх публікацій, де вона була автором або співавтором, належать: *France, Germany and the UK: Cooperation in Times of Turbulence (Stockholm University, 2004); The Nordic Countries and the European Security and Defence Policy (2006)*. Бере участь у кількох європейських дослідницьких мережах, у т.ч. проекті *EU-CONSENT*, що фінансується в рамках Шостої програми Європейської Комісії.

Франк фон Хіппель (*Frank von Hippel*, США) – фізик-ядерник, професор суспільних і міжнародних відносин Принстонського університету. Останні 30 років працював у сфері політики розщеплюваних матеріалів, у т.ч. з питань комерціалізації переробленого плутонію, а також припинення виробництва збройових плутонію і високозбагаченого урану та використання високозбагаченого урану як ядерного палива. В 1993-1994рр. був заступником директора з питань національної безпеки Офісу Білого дому з політики науки та технологій (*White House Office of Science and Technology Policy*). Зараз є співголовою Міжнародної експертної групи з питань розщеплюваних матеріалів (*International Panel on Fissile Materials*).

Доктор Пол Холтом (*Paul Holtom*, Велика Британія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь. Раніше працював молодшим науковим співробітником у Центрі прикордонних досліджень Гламорганського університету (Уельс). Був міжнародним експертом з питань Калінінградської області в Раді європейської програми транскордонного співробітництва (*Council of Europe's Transfrontier Co-operation Programme*), провідним дослідником в організації *Saferworld* з питань стрілецької зброї в Північно-Східній і Південно-Східній Європі. Автор кількох журнальних статей про країни Балтії, Калінінград і Російську Федерацію: *Arms Transit Trade in the Baltic Sea Region (Saferworld, 2003); Turning the Page: Small Arms and Light Weapons in Albania (Saferworld, 2005)*. Керівник авторського колективу спільної доповіді СІПРІ та Уппсальського університету – *United Nations Arms Embargoes: Their Impact on Arms Flows and Target Behaviour (2007)*.

Доктор Альбрехт Шнабель (*Albrecht Schnabel*, Німеччина) – старший науковий співробітник, викладач теоретичних і практичних засад функціонування міжнародних організацій і врегулювання конфліктів Інституту політичної науки (*Institute of Political Science*) Бернського університету. Раніше працював

науковим співробітником у Програмі з питань миру та державного управління Університету ООН (Токіо). Його публікації присвячені питанням етнічних конфліктів, запобігання конфліктам, миротворчості, пост-конфліктної відбудови, реформування сектору безпеки, прав людини.

Елізабет Шьон (*Elisabeth Sköns*, Швеція) – керівник проектів СІПРІ з питань військових витрат і виробництва озброєнь. Серед останніх публікацій – статті або розділи з питань: військових офсетів у виданні *Arms Trade and Economic Development: Theory and Policy in Offsets* (Routledge, 2004); реструктуризації оборонної промисловості Західної Європи – *Mot et avnasjonaliseret forsvar?* [У напрямі денационалізації оборони?] (*Abstrakt*, 2005); вартості збройних конфліктів – *Peace and Security, Expert Papers Series no.5* (Secretariat of the International Task Force on Global Public Goods, 2006); проблем глобалізації в оборонній промисловості – *Annuario Armi-Disarmo Giorgio La Pira* [*Giorgio La Pira arms-disarmament yearbook*] (*Jaca Book*, 2008); економічних факторів виробництва озброєнь – *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*, 2nd edn (*Academic Press, forthcoming 2008*). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 1983р.

Петтер Штоленхайм (*Petter Stålenheim*, Швеція) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань військових витрат; відповідає за моніторинг даних про військові витрати з акцентом на Європу та Центральну Азію, а також за підтримку Баз даних СІПРІ про військові витрати. Був консультантом Міжнародного інституту демократії та електоральної підтримки (*International Institute for Democracy and Electoral Assistance, IDEA, Stockholm*), викладачем Центру Дж.Маршалла (*George C. Marshall Center, Germany*). Співавтор публікації *Armament and Disarmament in the Caucasus and Central Asia* (*SIPRI Policy Paper №3, July 2003*). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 1998р.

Щорічник СІПРІ 2008

© Центр Разумкова, 2009
Адреса Центру Разумкова:
Київ, 01015, І.Мазепи, 34
e-mail: info@uceps.com.ua
веб-сторінка: www.razumkov.org.ua

© Видавництво «Заповіт», 2009
e-mail: zapovit@gmail.com

Підписано до друку 01.09.2009р.
Папір офсетний 70 г/м². Друк офсетний.
Тираж 1000 прим.